

JĘZYK POLSKI POGRANICZA
LITEWSKO-ŁOTEWSKO-BIAŁORUSKIEGO
W ŚWIETLE FREKWENCJI
CECH JĘZYKOWYCH

UNIwersytet warszawski
Wydział polonistyki

HALINA KARAŚ

JĘZYK POLSKI POGRANICZA
LITEWSKO-ŁOTEWSKO-BIAŁORUSKIEGO
W ŚWIEtle FREKWENCJI
CECH JĘZYKOWYCH

Warszawa 2017

Publikacja dofinansowana przez Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
e-mail: wyd.polon@uw.edu.pl

Dystrybucja: www.ksiegarniapolon.uw.edu.pl

Tekst został opracowany za pomocą systemu zapisowego ZRCola
(<http://ZRCola.zrc-sazu.si>), stworzonym w Centrum Naukowo-Badawczym
Akademii Nauki i Sztuki w Słowenii (<http://www.zrc-sazu.si>) przez Petera Weissa

Recenzenci
Stanisław Dubisz
Janusz Rieger
Krystyna Rutkowska

Korekta
Bożena Żyło

Zdjęcie na okładce: „Okolice Jeziorosów”
Fot. Halina Karaś

Projekt okładki, skład i łamanie
Małgorzata Kula

© Copyright by Halina Karaś
Warszawa 2017

ISBN 978-83-65557-66-3

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego, zam. 1035/2013

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I. ZAGADNIENIA TEORETYCZNE	15
I.1. Stan badań nad polszczyzną pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego	15
I.2. Zasięg eksploracji terenowej. Charakterystyka badanych miejscowości	19
I.2.1. Geograficzny zasięg badań	19
I.2.2. Liczebność badanych miejscowości	21
I.2.3. Charakterystyka zbadanych miejscowości ze względu na udział Polaków i funkcjonowanie w nich polszczyzny	26
I.3. Charakterystyka informatorów	28
I.4. Metody badań i opisu zjawisk językowych	31
I.5. Podstawa materiałowa. Korpus tekstów	37
I.6. Frekwencja wybranych cech językowych w tekstach z obszaru jezioro- skiego i ignalińskiego – uwagi wstępne	41
I.7. Kwestie terminologiczne	46
Rozdział II. HISTORIA REGIONU I SPOŁECZNOŚCI POLSKIEJ NA TLE PRZEMIAN NARODOWOŚCIOWYCH NA LITWIE	51
II.1. Z dziejów przynależności terytorialno-administracyjnej obszaru jezio- roskiego i ignalińskiego (II połowa XIX wieku – początek XXI wieku)	51
II.2. Polacy na Litwie na tle innych grup narodowych – liczebność, zmiany ...	56
II.3. Obszar jezioroski i ignaliński na Litwie jako część dawnej enklawy polskojęzycznej	63
II.4. Przemiany narodowościowe w rejonie ignalińskim i jezioroskim w XX wieku i ich przyczyny. Polacy w rejonie ignalińskim i jezioroskim	64
II.4.1. Przemiany narodowościowe w rejonie jezioroskim i ignalińskim w XX wieku	66
II.4.2. Przyczyny przemian narodowościowych i wywołane nimi zmiany sytuacji socjolingwistycznej	70
Rozdział III. SYTUACJA SOCJOLINGWISTYCZNA	79
III.1. Język a tożsamość narodowa mieszkańców	80
III.1.1. Tożsamość a język w świetle wypowiedzi informatorów	81

III.1.2. Tożsamość narodowa a język ojczysty w świetle danych oficjalnych (spisowych)	89
III.1.3. Wnioski	92
III.2. Bilingwizm (polilingwizm) w przeszłości i obecnie na obszarze jezioroskim i ignalińskim	93
III.2.1. „Mieszany kraj” – wielonarodowy i wielojęzyczny	94
III.2.2. Zmiany sytuacji językowej w XX wieku	98
III.2.3. Znajomość innych niż ojczysty języków mieszkańców obszaru jezioroskiego i ignalińskiego w świetle danych oficjalnych	101
III.2.4. Typy bilingwizmu (polilingwizmu)	104
III.3. Zakres interferencji języków współfunkcjonujących na Litwie	108
III.3.1. Zakres interferencji języka litewskiego	108
III.3.2. Zakres interferencji języka białoruskiego	111
III.3.3. Zakres interferencji języka rosyjskiego	113
III.4. Geograficzny i społeczny zasięg polszczyzny – przeszłość i terażniejszość	115
III.5. Zmiany sytuacji językowej. Zakres i funkcje języka polskiego w przeszłości i obecnie	120
III.5.1. Język domowy i sąsiedzki (lokalny)	120
III.5.2. Język nauczania	127
III.5.3. Język religii	132
III.5.4. Zmiany zachodzące w latach 2000-2011	136
III.6. Świadomość językowa. Miejsce języka polskiego w systemie wartości mieszkańców, jego prestiż	138
III.7. Wnioski	142
 Rozdział IV. CECHY JĘZYKOWE O ZBLIŻONEJ FREKWENCJI W OBU ODMIANACH POLSZCZYZNY: JEZIOROSKIEJ I IGNALIŃSKIEJ ...	145
 IV.1. Odmiennie miejsce akcentu	145
IV.2. Przejście nieakcentowanego <i>e > i/y</i>	153
IV.3. Repartycja <i>o</i> pochylonego	158
IV.3.1. Jasne <i>o</i> na miejscu <i>u</i> (<i>ó</i>)	160
IV.3.2. Wymowa <i>u</i> na miejscu <i>o</i>	163
IV.4. Grupy <i>-ija, -yja</i> w wyrazach zapożyczonych	165
IV.5. Wtórne depalatalizacje spółgłosek	168
IV.6. Zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników niemające podłoża fonetycznego	172
IV.7. Końcówka <i>-aj</i> w N. lp. rzeczowników żeńskich	189

IV.8. Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego	191
IV.9. Wtórne formy iteratywne	193
IV.9.1. Wtórne formy iteratywne z morfemem tematycznym <i>-iwa-/-ywa-</i>	195
IV.9.2. Wtórne formy iteratywne z morfemem tematycznym <i>-a-</i>	204
IV.9.3. Frekwencja wtórnych form iteratywnych i ich charakterystyka	208
IV.10. Regionalne formy zaimkowe typu <i>naszy, samy</i>	213
IV.11. Regionalne formacje zaimkowe typu <i>ichny, jejny</i>	217
IV.12. Sufiksy <i>-ci, -ć, -cik</i> w zaimkach nieokreślonych	221
IV.13. Sufiks przymiotnikowy <i>-eńki</i> i jego warianty fonetyczne <i>-ańki, -ińki/-yńki</i>	225
IV.14. Sufiks rzeczownikowy <i>-uk</i>	230
Rozdział V. CECHY JĘZYKOWE RÓŻNICUJĄCE FREKWENCYJNIE OBA WARIANTY POLSZCZYZNY (JEZIOROSKĄ I IGNALIŃSKĄ) ...	235
V.1. Przejście nieakcentowanego <i>e, o > a</i> (tzw. akanie)	235
V.1.1. Przejście nieakcentowanego <i>o > a</i>	237
V.1.2. Przejście nieakcentowanego <i>e > a</i>	242
V.1.3. Wymiana <i>e, o > a</i> w określonych pozycjach morfologicznych	244
V.1.4. Hiperyzmy na tle unikania akania	246
V.2. Tzw. ukanie (przejście nieakcentowanego <i>o > u</i>)	248
V.2.1. Ukanie w pozycji poakcentowej	250
V.2.2. Ukanie w pozycji przedakcentowej	251
V.2.3. Frekwencja ukania i jego zakres	252
V.2.4. Zróżnicowanie idiolektalne realizacji nieakcentowanego <i>o</i>	254
V.3. Wymiany głosek <i>u, ɹ, v</i>	261
V.3.1. Wymiana <i>v > u</i>	262
V.3.2. Wymiana <i>v > ɹ</i>	264
V.3.3. Wymiana <i>u > v</i>	268
V.4. Wymowa samogłoski <i>e</i> jako <i>e̞</i>	271
V.5. Upraszczenie lub zachowanie geminat	275
V.6. Wtórne palatalizacje spółgłosek	279
V.7. Postać partykuły/spójnika <i>czy</i>	283
V.8. Formy 1. os. lp. czasu przeszłego	287
V.9. Odmienna dystrybucja prefiksów czasownikowych	290
Zakończenie	335

Bibliografia	341
Wykaz skrótów zbadanych miejscowości i ich charakterystyka	356
Wykaz skrótów oznaczających informatorów i ich charakterystyka	370
Spis tabel, wykresów, map	387
Reziumé	392
Summary	395
Aneks. Mapy rejonu jezioroskiego i ignalińskiego	399

WSTĘP

Wydawałoby się, że polszczyzna na Litwie została już wszechstronnie zbadana, powstało bowiem tak wiele publikacji jej poświęconych w ostatnim dwudziestoleciu, gdy możliwe stało się prowadzenie na szeroką skalę ekspedycji terenowych, a korzystanie z wielu archiwów zostało ułatwione. Niemniej jednak przegląd stanu badań przekonuje, że nie wszystkie odmiany języka polskiego na Litwie, w tym terytorialne, zostały w wystarczającym stopniu zbadane i opisane. Na szczególnie dużą uwagę badaczy zasługuje tzw. trzeci dawny zwarty obszar polskojęzyczny, wyznaczony w okresie międzywojennym przez Halinę Turską (1939/1995), w okolicach Ignalina i Jeziorosów, dziś w większości znajdujący się w granicach Litwy, częściowo Białorusi i Łotwy. Dopiero w ostatnich latach prowadzone tam badania pozwoliły nie tylko znacznie szerzej zarysować terytorialny zasięg tej polszczyzny na północ i zachód od Jeziorosów (por. Karaś 2004, Rutkowska 2004), lecz także uświadomiły, że mamy do czynienia z różnymi wariantami języka polskiego geograficznie zróżnicowanymi.

Badania te jednak, dalekie od wyczerpania, jedynie mocniej ukazały potrzebę dalszych penetracji terenowych i opisu, zwłaszcza szybko zmieniającej się sytuacji socjolingwistycznej. We wspomnianych publikacjach zasygnalizowano konieczność przeprowadzenia szeroko zakrojonych badań polszczyzny jezioroskiej i ignalińskiej, które pozwoliłyby na wszechstronny opis tej dotychczas mało zbadanej, funkcjonującej już od półtora stulecia, odmiany języka polskiego na Litwie. Dzięki badaniom prowadzonym w ramach projektu badawczego *Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego na tle innych odmian polszczyzny północnokresowej*¹ możliwe było zebranie i opracowanie danych językowych, które stały się podstawą niniejszej monografii. Główny materiał badawczy stanowią nagrania swobodnych rozmów z informatorami i wywiadów kierowanych, a dopełniają go materiały statystyczne, historyczne, inskrypcje nagrobne zebrane z wielu cmentarzy na tym terenie itp.

Niniejsza rozprawa dotyczy języka polskiego używanego w północno-wschodniej części Litwy na granicy z Białorusią i Łotwą, w okolicach Jeziorosów i Ignalina, stąd stosowana zamiennie z określeniami „obszar jezioroski, ignaliński” nazwa: „pogranicze litewsko-łotewsko-białoruskie”. Wskazuje ona na terytorium przygraniczne, nie jest natomiast używana jako termin z zakresu etnologii.

¹ Niniejsza monografia została opracowana w ramach projektu badawczego przyznanego przez MNiSW (następnie w NCN) nr N N104 056038 *Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego na tle innych odmian polszczyzny północnokresowej* (kierownik: Halina Karaś).

Opisywana część dawnej dużej enklawy polskojęzycznej, obecnie rozdzielonej między trzy państwa: Litwę, Łotwę i Białoruś, w ostatnich latach stała się celem licznych eksploracji terenowych i wieloaspektowych badań – zarówno gwar polskich, jak i litewskich², rosyjskich (staroobrzędowców)³, białoruskich⁴, a także badań kompleksowych dotyczących wszystkich używanych tu języków⁵. Ze względu na szybko się zmieniającą sytuację socjolingwistyczną i odchodzenie przedstawicieli najstarszego pokolenia użytkowników języka polskiego jest to rzeczywiście ostatni moment na eksplorację terenową i na opis polszczyzny północnokresowej używanej na tym terenie styku kilku języków, niezwykle ważnym kulturowo i historycznie.

Jest to obszar niesłychanie interesujący, wielojęzyczny, na którym funkcjonują gwary polskie, litewskie, rosyjskie gwary staroobrzędowców, gwary białoruskie i odmiany ogólne języka litewskiego i rosyjskiego.

Omawiany obszar stanowiący część dawnego areału polskojęzycznego jest różnie określany przez badaczy. Halina Turska (1939/1982), która wymieniła go w swojej pracy *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* jako trzeci zwarty obszar używania polszczyzny na Litwie, rozciągający się od Widz na południu (dziś Białoruś) po Jeziorosy (lit. Zarasai) na północy, upowszechniła określenie „smołwieński”. Naturalnym przedłużeniem tych gwar na wschód są tereny wokół Dyneburga (Łotwa). Nazwa tego obszaru pochodzi od miejscowości Smoły, kiedyś dużego ośrodka leżącego w jego centrum. Dziś, ze względu na znaczne zmniejszenie się Smołów, mało znanych, w których pobliżu wyrosły duże ośrodki, takie jak Turmont (lit. Turmantas) czy Wisaginia (lit. Visaginas), nazwa ta jest niezbyt precyzyjna.

Iryda Grek-Pabisowa określała natomiast interesujący nas teren jako okręg święciański czy zarasajsko-święciański (2002: 146), Leszek Bednarczuk – dyneburski (1999: 102), a ostatnio badacz ten uznał odmianę jezioroską za podtyp polszczyzny kowieńskiej (2010: 81), odmianę brasławską natomiast (łącznie z częścią zachodnią na Litwie – Ignalino, Widze, Smoły) za podtyp polszczyzny wileńskiej (2010: 79). Zgadza się to z moimi wcześniejszymi ustaleniami dotyczącymi

² Są to przede wszystkim badania językoznawcy z Uniwersytetu Wileńskiego Vytautas Kardelis, por. np. Kardelis 2009, 2016.

³ Badania takie prowadził Valerijus Čekmonas, który publikował prace pod różnymi formami nazwiska: Czekman, Čekmonas, Czekmonas.

⁴ Badania takie prowadzi Mirosław Jankowiak (np. 2016).

⁵ Obecnie wchodzi w zakres zainteresowań badaczy pracujących pod kierunkiem Danuty Mikulėnienė w ramach projektu badawczego *Współczesne badania geolingwistyczne na Litwie: optymalizacja siatki punktów i interaktywny sposób opisu danych gwaroznawczych*, zakładającego kompleksowe opracowanie gwar litewskich na Litwie i poza jej granicami, a przy tym także funkcjonujących na Litwie współcześnie gwar polskich i białoruskich.

różnic między polszczyzną okolic Jeziorosów (zwłaszcza na północy rejonu jezioroskiego) i okolic Mejszt w rejonie ignalińskim, stąd też stosowałam określenie „obszar jeziorosko-ignaliński” (Karaś 2004: 36; 2009a: 26), które wydaje się najbardziej właściwe dla części dawnego obszaru polskojęzycznego pozostającego w obrębie Litwy, a obejmującego okolice na wschód od Ignalina i okolice Jeziorosów (choć nie pokrywa się z jednostkami administracyjnymi, tj. rejonem jezioroskim i ignalińskim, gdyż obejmuje nieco mniejszy teren). W niniejszej pracy konsekwentnie wyróżniam oba obszary – jezioroski i ignaliński. Adekwatne może być też inne stosowane przeze mnie określenie „pogranicze litewsko-białorusko-łotewskie”, które wskazuje na usytuowanie omawianego areału polskojęzycznego na styku trzech współczesnych państw – Litwy, Łotwy i Białorusi. Tych określeń używają też inni badacze, zwłaszcza Krystyna Rutkowska (2004, 2008b, 2008c, 2014, 2015), z którą wspólnie prowadziłyśmy szereg ekspedycji na wymienionym terenie.

Eksploracja terenowa w okolicach Ignalina i Jeziorosów została przeprowadzona w latach 2000-2001, a następnie po upływie dekady – w latach 2010-2011⁶. Rysuje się zatem pewna możliwość porównania przede wszystkim sytuacji językowej, gdyż jest to okres zbyt krótki, by móc wyciągnąć wiarygodne wnioski o zmianach zachodzących w samym języku.

Badania terenowe w rejonie ignalińskim i jezioroskim przeprowadzono łącznie w 126 miejscowościach zróżnicowanych zarówno co do wielkości, jak i co do składu mieszkańców. Większość to niewielkie wsie z ludnością miejscową, ale niektóre z nich to osiedla nowe o bardzo zmienionym składzie mieszkańców, które rozrosły się w okresie powojennym, np. Mejszty na miejscu dawnego majątku Meysztowiczów czy Smoły i Turmont, które przed wojną miały znaczny procent ludności żydowskiej. Napłynęło do nich sporo ludności litewskiej i rosyjskiej (głównie staroobrzędowców), ale również osiedliło się w nich wielu Polaków z pobliskich wiosek.

Polskie nazwy badanych miejscowości, stosowane w niniejszej pracy jako odpowiedniki współczesnych nazw litewskich (oficjalnych), zostały ustalone na podstawie informacji respondentów i porównania z *Urzędowym wykazem polskich nazw geograficznych świata* opracowanym przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej⁷, w części dotyczącej Litwy, z wykazem przedwojennym z 1938 roku nazw miejscowości województwa wileńskiego⁸ oraz ze *Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów*

⁶ Szerzej o przeprowadzonych badaniach – zob. rozdział I.

⁷ Warszawa 2013.

⁸ *Wykaz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*. T. 1. *Województwo wileńskie*, 1938: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=7592> (dostęp: 29.08.2017).

słowiańskich (SGKP) z przełomu XIX i XX wieku. Dlatego też niekiedy różnią się od nazw stosowanych przeze mnie we wcześniejszych opracowaniach (zob. zwłaszcza Karaś 2001a, 2004, 2009a, 2013a, 2013b, 2015), por. np. *Mejkszty – Mejszty*, *Wisagina – Wisaginia*, *Ignalina – Ignalino*, *Lelupy – Lalupy*, *Wałuny – Wełuny*, *Bartkiszki – Bortkiszki*, *Antolepy – Antolepty*, *Stelmuże – Stalmujża*⁹.

W większości badanych miejscowości dokonane zostały nagrania rozmów z informatorami na różnorodne tematy językowe, socjologiczne, kulturowe, religijne oraz wspomnień mających duże znaczenie dla zrozumienia historii tego regionu, ukazujących losy Polaków żyjących na tych terenach w XX w. w otoczeniu wielonarodowościowym i wielojęzycznym. Informatorami były przede wszystkim osoby polskojęzyczne, dla których polszczyzna jest językiem prymarnym, wyniesionym z domu, odziedziczonym, deklarujące najczęściej (ale nie wyłącznie) narodowość polską i mające odpowiedni wpis w dowodzie osobistym. Były to osoby w wieku od ok. 40 do 97 lat, tj. przedstawiciele średniego i najstarszego pokolenia. Opis dotyczy zatem nie całej społeczności, lecz jej znacznej części, reprezentantów wymienionych wyżej pokoleń. Dla zorientowania się w całokształcie sytuacji językowej w badaniach pytano również o język kontaktów z dziećmi i wnukami, zwłaszcza z przedstawicielami najmłodszego pokolenia: dzieci i młodzieży.

Podstawowym celem monografii jest opis zróżnicowania gwar polskich w rejonie jezioroskim i ignalińskim na Litwie na styku z Łotwą i Białorusią, dokonany w świetle frekwencji wybranych cech językowych. Już dawno zauważono bowiem, że polszczyzna północnokresowa jest dość jednorodna, tzn. charakteryzują ją tożsame zjawiska językowe, natomiast różnicuje ją przede wszystkim inna konfiguracja tych cech i odmienna ich frekwencja. Dzięki temu wyodrębnić można różne warianty języka polskiego na Kresach północno-wschodnich.

Frekwencja cech językowych ma oczywiście związek z substratem, typem kontaktu językowego na poszczególnych obszarach, zależy też od stopnia intensywności wpływów obcych na gwary polskie, zakresu kontaktu z językiem ogólnopolskim i innych czynników (również ekstralingwistycznych). To przekonanie o wadze frekwencji wyrażone przeze mnie w monografii poświęconej gwarom polskim na Kowieńszczyźnie umocniło się jeszcze po badaniach przeprowadzonych w rejonie jezioroskim i ignalińskim, trzeciej enklawie polskojęzycznej na Litwie. Zastrzec się wypada, że są to badania frekwencji poszczególnych cech językowych na określonym korpusie tekstów, ale nie badania typowo statystyczne, z zakresu statystyki językoznawczej, które wymagają innych narzędzi opisu.

⁹ W przywołanych parach obocznych nazw na pierwszym miejscu podano wariant stosowany wcześniej, na drugim – nazwę używaną obecnie.

Rolę frekwencji w badaniach lingwistycznych doceniano od dawna. Wystarczy wspomnieć chociażby poglądy Witolda Doroszewskiego i jego metodę statystyczną stosowaną w dialektologii zorientowanej socjolingwistycznie (tzw. szkoła warszawska), współczesnych dialektologów-socjolingwistów (np. Halinę Kurek, Józefa Kaśia), Witolda Mańczaka o roli frekwencji w badaniach pokrewieństwa językowego czy o nieregularnym rozwoju fonetycznym spowodowanym frekwencją (w historii różnych języków), Kwiryny Handke (1986/1987), dotyczące znaczenia frekwencji w opisie języka polskiego na Kresach północnych, rozwijane później przez badaczy nie tylko tej odmiany języka. Badaczka ta wprowadziła bardzo użyteczne w opisie pojęcie regionalizmu frekwencyjnego.

Dotychczasowe badania pokazały już zróżnicowanie geograficzne tej polszczyzny na odmianę jezioroską (północną), bliższą kowieńskiej, i ignalińską (południową), wykazującą więcej zbieżności z polszczyzną wileńską (Karaś 2004). Różnice między obiema odmianami dotyczą przede wszystkim innego zakresu interferencji języka litewskiego (większego w gwarach obszaru jezioroskiego, mniejszego w części południowej), liczebności białorutenizmów, które w większym stopniu grupują się w rejonie ignalińskim i na samym południu rejonu jezioroskiego wzdłuż granicy państwowej z Białorusią, wreszcie odmiennej frekwencji niektórych zjawisk północnokresowych. Zbadano dotąd frekwencję dziewięciu wybranych cech kresowych (pięciu fonetycznych, jednej fleksyjnej, jednej słowotwórczej, jednej składniowej i jednej leksykalno-fonetycznej, tj. cechy fonetycznej zleksykalizowanej). Spośród nich tylko kilka ma znacząco różną częstotliwość występowania w obu odmianach, a frekwencja pozostałych cech nie różni się w sposób zasadniczy w tekstach reprezentujących oba warianty gwarowe (zob. Karaś 2004).

W niniejszej monografii badania frekwencji zjawisk północnokresowych zostały obecnie rozszerzone przede wszystkim dzięki powiększeniu korpusu tekstów oraz wytypowaniu kolejnych zjawisk do analizy częstotliwości ich występowania. Oprócz zróżnicowania geograficznego starano się także ukazać w pewnym stopniu na wybranych przykładach zróżnicowanie idiolektalne.

Badane zjawiska językowe przedstawiono na szerokim tle porównawczym. Było to możliwe dzięki porównaniu zebranego materiału językowego z już istniejącymi opisami polszczyzny kowieńskiej, wileńskiej, różnych odmian języka polskiego na Białorusi (zwłaszcza na Brastawszczyźnie sąsiadującej bezpośrednio z częścią arealu polskojęzycznego w rejonie ignalińskim na Litwie) i na Łotwie południowej, czyli w Łatgalii (dawne Inflanty Polskie).

Innym ważnym aspektem badań była próba ustalenia współczesnego zasięgu geograficznego i socjalnego polszczyzny oraz jej funkcji, by móc go porównać z dawnym zwartym obszarem zasiedlonym przez Polaków a opisanym przez

Halinę Turską. Obecnie zasięg geograficzny polszczyzny jest jeszcze duży, ale rozgraniczony między odrębne państwa – Litwę, Łotwę i Białoruś. W niniejszej pracy omawiana jest tylko część tego obszaru znajdująca się dziś na Litwie. Należy podkreślić, że sytuacja języka polskiego jest inna na terenach należących przed wojną do Republiki Litewskiej i inna na obszarze, który wchodził wówczas w skład Rzeczypospolitej. W Polsce przedwojennej polszczyzna była bowiem językiem państwowym, cieszącym się dużym prestiżem, nauczaniem w szkołach, podczas gdy na terenie ówczesnej Republiki Litewskiej nie miała takiego statusu i nie pełniła takich funkcji. Język polski w powiecie jezioroskim przed wojną rozwijał się zatem w podobnych warunkach jak na Kowieńszczyźnie.

Przedmiotem badań i opisu w niniejszej rozprawie są też takie kwestie, jak:

- 1) tożsamość narodowa a język, świadomość językowa;
- 2) czynniki warunkujące sytuację językową współczesną i dawną, konieczne dla zrozumienia stanu zachowania i funkcjonowania tych gwar, w szczególności przemiany narodowościowe na tym obszarze;
- 3) opis zmieniającej się szybko sytuacji socjolingwistycznej, uwarunkowanej zmianami społecznymi, politycznymi i obyczajowo-kulturowymi;
- 4) jednojęzyczność (monolingwizm), dwu- i wielojęzyczność, różne typy bilingwizmu i polilingwizmu w przeszłości i obecnie, zakres interferencji poszczególnych języków;
- 5) zakres i funkcje polszczyzny dawniej (zwłaszcza w okresie międzywojennym, który informatorzy pamiętają z autopsji) i dziś.

Wszystkim Rozmówcom serdecznie dziękuję, że poświęcili swój czas i zechcieli z nami porozmawiać, gdyż bez nich ta książka nigdy by nie powstała. Dziękuję również Pani Profesor Krystynie Rutkowskiej, z którą – jako opiekunką praktyk dialektologicznych i współeksploratorką – przeżyliśmy wiele przygód terenowych, oraz Studentom – uczestnikom obozów dialektologicznych w Mejsztach i Smołwach w latach 2000-2001 i w Ignalinie w roku 2010 za ich zaangażowanie i nagranie wielu ciekawych tekstów.

Rozdział I

ZAGADNIENIA TEORETYCZNE

I.1. Stan badań nad polszczyzną pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego

Polszczyzna na obszarze jezioroskim i ignalińskim na Litwie graniczącym z Łotwą i Białorusią – jak do tej pory – nie doczekała się całościowego opracowania monograficznego. Najwcześniejsze informacje o niej pochodzą z pracy Haliny Turskiej *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* (1939/1982)¹. Książka, znajdująca się w 1939 roku w druku, ocalała tylko we fragmentach. Badaczka – jak już podkreślono we *Wstępie* – uwzględniła materiał językowy tylko z części tego arealu znajdującej się na terenie II Rzeczypospolitej. Opisując język polski używany na terenie położonym między Widzami na południu (dziś Białoruś) po Jeziorosy na północy, nazwała ten obszar smołwieńskim od nazwy miasteczka Smołwy (lit. Smalvos). Według jej ustaleń był to trzeci po wileńskim (od Kiernowa po Nowe Święciany na północ od Wilna) i kowieńskim (na północ od Kowna w trójkącie między Wilią i Niewiażą) obszar polskojęzyczny na Litwie z językiem polskim jako domowym. Granicę południową tego obszaru wytyczyła na podstawie własnych badań terenowych, natomiast granicy północnej nie mogła ustalić osobiście, gdyż nie miała wstępu do ówczesnej Republiki Litewskiej, a Jeziorosy znajdowały się wówczas w obrębie państwa litewskiego. Eksplorację terenową musiała zatem ograniczyć do okolic Smołów i Turmontu, gdzie przebiegała ówczesnie granica polsko-litewska. W związku z tym polszczyzna wokół Jeziorosów nie była przedmiotem jej badań, a granicę północną obszaru smołwieńskiego wyznaczyła tylko orientacyjnie. Jej zdaniem, obejmował on w zasadzie trzy parafie: widzką, gajdziańską

¹ Jak wiadomo, rozprawa H. Turskiej *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* w 1939 roku znajdująca się w druku, zachowała się tylko we fragmentach. Ocalała część została opublikowana dopiero w 1982 roku w *Studiach nad Polszczyzną Kresową*. Kolejny raz rozprawa H. Turskiej została opublikowana ze wstępem V. Čekmonasa w Wilnie w 1995 roku. Dlatego też powołując się na nią, określam datę wydania następująco: 1939/1982 lub 1939/1995, wskazując na pierwszym miejscu ważną dla rozważań zawartych w niniejszej pracy datę złożenia rozprawy do druku, a więc pośrednio czas jej opracowania, a na drugim miejscu faktyczny rok publikacji i wydanie, do którego odsyłam.

i smołwieńską. Autorka szczegółowo nie omawia jednak w zachowanych częściach pracy ani sytuacji na tym obszarze, ani też nie wydziela cech językowych charakterystycznych dla niego, podając przykłady bez lokalizacji i traktując łącznie teren smołwieński i wileński. Obszar smołwieński, zdaniem H. Turskiej, powstał w II połowie XIX w. w wyniku polonizacji tamtejszego chłopstwa na pograniczu językowym litewsko-białoruskim.

Czasy powojenne również nie sprzyjały tego typu badaniom opartym na eksploracjach terenowych. Dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. rozpoczęli badania na tym terenie lingwiści związani z ośrodkiem mińskim². W rezultacie powstało kilka opracowań dotyczących poszczególnych ośrodków, np. Gajd, Widz. Najwięcej uwagi poświęcono gwarze Gajd i okolicznych wsi (Berniuny, Berżeniki, Wereniszki, Kukutany, Skrzypki, Czepukany, Czerebaki, Szaszki), wchodzących w skład parafii gajdziańskiej (Ananiewa 1974, 1974a, 1982, 1983). Opis dotyczy jednak alternacji morfonologicznych, brak natomiast informacji o sytuacji socjolingwistycznej na badanym obszarze oraz opracowania cech gramatyczno-leksykalnych gwary. Badania te ukazują stan już nieaktualny, gdyż przeprowadzone zostały w latach sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych, jeszcze przed powstaniem dużego ośrodka miejskiego – Wisagini (lit. Visaginas). Było to wydarzenie istotne, dlatego że okoliczne polskie wioski zostały zlikwidowane, a ich ludność przeniosła się albo do nowego miasta, do którego napłynęło wielu Rosjan do pracy w elektrowni atomowej, albo do innych okolicznych osiedli.

Odrębne artykuły poświęcono również polskiej gwarze Widz i wsi okolicznych, stanowiących zachodni skrawek Braślowszczyzny (przedwojennego powiatu braślowskiego). Walery Czekman i Kira Giułumianc (1971), badający tę polszczyznę na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, określili ją jako gwarę powstałą na substracie białorusko-litewskim. W ich pracach znalazły się również uwagi o cechach fonetycznych gwary w okolicach Gajd i Szulan różnych od cech fonetycznych typowych dla gwary Widz i najbliższych okolic. Nieco później badał gwarę Widz i okolic Feliks Czyżewski (1995).

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych prowadzono też badania nad gwarami polskimi w południowej Łotwie w okolicach Dyneburga, nieuwzględnionymi przez Halinę Turską w opisie. Sytuację i opis tych gwar z lat 70. XX w. przynoszą artykuły Józefy Parszuty (Parszuta 1963, 1973a, 1973b, 1984), z lat dziewięćdziesiątych pochodzą artykuły Haliny Karaś (1995, 1997, 1997a).

² Chodzi tu o prace W. Werenicza, W. Czekmana, A. Ananiewej, K. Giułumianc. Teksty z części białoruskiej interesującego nas obszaru, tj. z Pakulni, Bitunów, Dryświatów znalazły się też w wyborach tekstów gwarowych z Kresów północno-wschodnich, por. PTG 1996.

Monografię poświęconą polszczyźnie na Łotwie opracowała Małgorzata Ostrówka (rozprawa doktorska niepublikowana, obroniona w Instytucie Sławistyki PAN). Dla opisu sytuacji polszczyzny w Łatgalii na pograniczu wieloetnicznym, wielokulturowym i wielowyznaniowym ważne są też wyniki badań nad funkcjonującymi tam gwarami białoruskimi prowadzonych przez Mirosława Jankowiaka (2009).

Dopiero w ostatnich latach język polski wokół Jeziorosów stał się obiektem badań i opisu, choć przedstawiają się one jeszcze skromnie. Badania prowadzone obecnie pokazują, że zasięg polszczyzny jest znacznie większy (nawet po siedemdziesięciu latach od badań Haliny Turskiej). Język polski sięga daleko na północ od Jeziorosów. Zasięg i wybrane charakterystyczne cechy polszczyzny okolic Jeziorosów w porównaniu z gwarami w rejonie ignalińskim zostały przedstawione w moim artykule opublikowanym w *Studiach nad Polszczyzną Kresową* (Karaś 2004).

Najwięcej prac dotyczy polszczyzny na południu, czyli obszaru ignalińskiego. Są to publikacje prezentujące wyniki zarówno badań starszych, jeszcze z okresu międzywojennego (Turska 1939/1995), nowszych, z II połowy XX wieku, głównie językoznawców z ośrodka mińskiego i wileńskiego, np. Natalii Ananiewej (1974, 1982, 1983), Kiry Giułumianc i Walerego Czekmana (1971), jak i najnowszych – już z początku XXI wieku (Karaś 2001, Rutkowska 2008b, 2008c, 2013)³. Rzadziej opisywano język polski w części północnej rejonu jezioroskiego (Karaś 2004, 2009) lub wybrane zagadnienia językowe dotyczące całego obszaru pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego (Rutkowska 2004, 2008b, 2008c, 2015). Uwagi o badanej odmianie polszczyzny znajdują się także w pracach uwzględniających ogólnie język polski na Litwie (por. np. Grek-Pabisowa 2002, Rieger, Masojć, Rutkowska 2006, Bednarczuk 2010). Stosunkowo najlepiej zbadano fonetykę polszczyzny jeziorosko-ignalińskiej, słabiej pozostałe podsystemy, w szczególności słownictwo i słowotwórstwo. Najwięcej uwagi interferencjom języka litewskiego (w tym lituanizmom leksykalnym) i języków wschodniosłowiańskich w omawianych gwarach polskich poświęciła Krystyna Rutkowska, której ustalenia są niezwykle ważne dla opisywanych odmian polszczyzny (Rutkowska 2002, 2004, 2008c, 2013, 2015). Leksyka z obszaru jeziorosko-ignalińskiego została również uwzględniona w przywołanym wyżej słowniku Janusza Riegera, Ireny Masojć i Krystyny Rutkowskiej, poprzedzonym obszernym wstępem dotyczącym ogólnie słownictwa gwar polskich na Litwie (2006).

³ Prac tych nie przedstawiam szczegółowo, gdyż ich omówienie zawierają nowsze publikacje, m.in. Karaś 2004, 2009, Rutkowska 2004.

Dla poruszanego tematu ważne są badania gwar litewskich i białoruskich, często prowadzone kompleksowo w całej Litwie wschodniej, m.in. w rejonie ignalińskim (Kardelis i in. 2003, Kardelis 2016, Jankowiak 2016). Ich wyniki są niezwykle interesujące. Okazuje się, że w części wschodniej rejonu ignalińskiego gwary białoruskie, jak to ujął ich badacz, są w zaniku, natomiast powszechnie używana jest polszczyzna we wszystkich pokoleniach (Jankowiak 2016: 84). Istotne jest, iż Mirosław Jankowiak eksplorował te same miejscowości, które uwzględniłem w swoim opisie, tj. takie, w których się spodziewałem, że potencjalnie mogły w nich funkcjonować gwary białoruskie. Chodzi o wsie⁴: Czepukany, Gajdy, Gakiany, Gramontyszki, Hryszkowszczyzna (Gryszkowszczyzna), Mejszty, Mielezki, Prucie, Remejki, Rymszany, Szele, Stryłunzi, Szułany, Trykłaciszki, Wełuny i Warniszki. Kilka wsi, w których w latach 2000-2001 i w 2010-2011 prowadziliśmy jeszcze badania, było już niezamieszkałych: Undrełany, Borówka, Paciuny, Puszki, Tryczuny i Żybaki. Autor stwierdza *expressis verbis*, iż: „Na zbadanym obszarze dominuje polszczyzna północnokresowa, gwary białoruskie są w zaniku” (Jankowiak 2016: 84). To ważne potwierdzenie wniosków, płynących również z badań przeprowadzanych przeze mnie i prof. Krystynę Rutkowską z Centrum Polonistycznego Uniwersytetu Wileńskiego, iż oprócz osób przyjezdnych z Białorusi, które się osiedliły w czasach radzieckich, brak tu w zasadzie rodzimych użytkowników gwar białoruskich.

Podobnie pozostałe części tego zwartego kiedyś obszaru polskojęzycznego, dziś znajdujące się na Łotwie i Białorusi, są współcześnie penetrowane przez badaczy. Wszechstronnego opisu doczekała się zwłaszcza jej wschodnia część, czyli Brasławszczyzna (Smułkowa red. 2009, 2011, Rieger 2014, Jasnowicz 2004, Stelmaczonek 2004). Rozwijają się także badania polszczyzny używanej w południowej części Łotwy, w okolicach Dyneburga (m.in. Karaś 1995, 1997a, 1997b, Ostrówka 1999, 2005, 2006, Rucka 1999). Opublikowane wyniki badań mogą służyć celom porównawczym, określeniu różnic w zakresie sytuacji i stanu polszczyzny funkcjonującej po II wojnie światowej w trzech republikach radzieckich, a po rozpadzie ZSRR – w trzech państwach: na Litwie, Łotwie i Białorusi.

⁴ Stosuję tu częściowo nazwy w nieco innej formie niż autor artykułu, w postaci ustalonej przeze mnie na podstawie nie tylko wywiadów z informatorami, lecz także wydawnictw przedwojennych (wykazów) i współczesnych rozstrzygnięć normatywnych Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Kraju.

I.2. Zasięg eksploracji terenowej. Charakterystyka badanych miejscowości

Eksploracja terenowa w okolicach Ignalina i Jeziorosów została przeprowadzona w latach 2000-2001, a następnie po upływie dekady w latach 2010-2011⁵. Rysuje się zatem pewna możliwość porównania przede wszystkim sytuacji językowej, gdyż jest to okres zbyt krótki, by móc wyciągnąć wiarygodne wnioski o zmianach zachodzących w samym języku.

I.2.1. Geograficzny zasięg badań

Zbadano łącznie 126 miejscowości w rejonie ignalińskim i jezioroskim wzdłuż granicy litewsko-białoruskiej i litewsko-łotewskiej. W niektórych miejscowościach nie prowadzono szerszych badań ze względu na brak odpowiednich informatorów, wymieszanie ludności przybyłej z innych części Litwy czy z innych republik, zwłaszcza z pobliskiej Łotwy i Białorusi.

W rejonie ignalińskim miejscowości te grupują się we wschodniej części na terenie ciągnącym się stosunkowo wąskim pasem wzdłuż granicy z Białorusią. Są to wsie:

- a) wokół Mejszt (lit. Meikštai) należące do parafii widzkiej i nowo utworzonej puszkowskiej (Puszki, lit. Pūškos) oraz koczerzyskiej (Koczerzyski, lit. Kačergišké), takie jak: Mejszty⁶ (lit. Meikštai), Bejkiele (lit. Baikeliai), Borówka (lit. Barauka), Hryszkowszczyzna⁷ (lit. Griškiškė), Gakiany (lit. Gakėnai), Kajaty (lit. Kajotai), Matejkiszki (lit. Mateikiškė), Szele (Smėliai), Szulany (lit. Šiulėnai), Śmilginiszki (lit. Smilginiškė), Trukany (lit. Trukonys), Tryczuny (lit. Tryčiūnai), Tryklaciszki (lit. Triklotiškė), Mielezki (lit. Mieleškiai), Lisiszki (lit. Lisiškė), Paciuny (lit. Pociūnai), Prucie (lit. Prūčiai), Pupinie (lit. Pupiniai), Remejki (Rameikos), Puszki (lit. Pūškos), Czeszułańce (lit. Česulėnai), Lalupy (lit. Lėliupis), Gramontyszki⁸ (lit. Gramantiškės), Kowaliszki

⁵ Badania te prowadziłam w ramach ekspedycji wraz z prof. K. Rutkowską z Uniwersytetu Wileńskiego i studentami polonistyki wileńskiej oraz w trakcie samodzielnych wyjazdów terenowych. Część materiału językowego zgromadzono w trakcie obozu dialektologicznego studentów polonistyki wileńskiej w Mejsztach (lit. Meikštai) w lipcu 2000 r. w rejonie ignalińskim. Uczestnikami obozu byli: Agata Jacznik, Danuta Malinowska, Andrzej Malinowski, Łucja Stefanowicz, Aneta Stadniczenko, Joanna Golnis, Alicja Tumas, Marek Wasilonok, Marcin Bogusz, Jolanta Apolewicz, Jowita Susłowna, Anna Suckiel, Anna Nikiszkina, Laurentas Steponavičius.

⁶ Według informatorów części Mejszty, postać Mejszty za wykazem z 1938 roku.

⁷ Według informatorów Gryszkowszczyzna, nazwę Hryszkowszczyzna podają za wykazem z 1938 roku. Tam też zaznaczono, że dawniej używana nazwa to Gryszkowszczyzna.

⁸ Według informatorów Gramoncziszki, nazwa w postaci Gramontyszki – zgodnie z wykazem z 1938 roku.

- (lit. Kovališkė), Stryłungi (lit. Strilungiai), Undrełany (lit. Andrelėnai), Wełuny (lit. Vėlūnai), Wojciszki (lit. Vaitiškė), Zygmunciszki (lit. Žygmantiškė);
- b) wsie wokół Gajd (lit. Gaidė) wchodzące w skład parafii gajdziańskiej: Beniuny (lit. Bieniūnai), Berniuny (lit. Berniūnai), Berżeniki (lit. Berženikai), Czepukany (lit. Čepukai), Gajdy (lit. Gaidė), Girdziuny (lit. Girdžiūnai), Kukutany (lit. Kukutėnai), Staniańce (lit. Stanionys), Świkszczany (lit. Švikščionys), Wereniszki (lit. Vereniškė), Żybaki (lit. Žibakiai).

Wyraźnie łączą się z tym terenem wsie – co prawda – obecnie należące do rejonu jezioroskiego, ale przed II wojną światową znajdujące się w obrębie Polski, czyli miejscowości położone wokół Smołów (lit. Smalvos) i Turmontu (lit. Turmantas), które wchodziły w skład parafii smołwieńskiej: Kalniszki (lit. Kalniškė), Nowiki (lit. Navikai), Smołwy (lit. Smalvos), Smołweczki (lit. Smalvelės), Kamionka (lit. Akmeninė), Turowszczyzna (lit. Turaučizna), Czepukiszki (lit. Čepukiškė), Łapaliszki (lit. Lapeliškiai), Wanagiszki (lit. Vanagiškė), Bortkiszki (lit. Bartkiškė), Turmont (lit. Turmantas), Kimborciszki (lit. Kimbartiškė), Tylża (lit. Tilžė), Padruksza⁹ (lit. Padrukšė), Jodynie (lit. Juodiniai), Suntupie (lit. Santupiai), Kalwiszki (lit. Kalviškiai), Szaki (lit. Šakiai).

W części rejonu jezioroskiego, który w okresie międzywojennym wchodził w skład Republiki Litewskiej, zbadano 53 miejscowości wzdłuż granicy litewsko-łotewskiej: Andrzejuny (lit. Andriėjūnai), Antolepty (lit. Antalieptė), Antuzów (lit. Antazavė), Apkarty (lit. Apkartai), Bachmaty (lit. Bachmatai), Bernatki (lit. Bernatkai), Czepuliszki (lit. Čepuliškiai), Degucie (lit. Degučiai), Deguciszki (lit. Degutiškės), Dukiszki (lit. Dukiškės), Dusiaty (lit. Dusetos), Epidemiszki (lit. Apidemiškės), Girsie (lit. Girsiai), Grzebieniszki (lit. Grebeniškės), Grzybówka (lit. Grybinė), Gulbina (lit. Gulbinė), Gulbinka (lit. Gulbinka), Imbrody (lit. Imbradas), Jeziorosy (lit. Zarasai), Jodaławki (lit. Juodalaukiai), Jurkakalnia (lit. Jurkakalnis), Łupianka (lit. Lupenka), Magucie (lit. Magučiai), Maguciszki (lit. Magutiškės), Marianowo (lit. Marijonavas), Mazurki (lit. Mozūrėliai), Mazury (lit. Mozūrai), Miluńce (lit. Miliūnai), Minówka (lit. Minauka), Mukule (lit. Mukuliai), Naduny (lit. Nadūnai), Narkiszki (lit. Narkiškės), Narsuniszki (lit. Narsūniškės), Nowosady (lit. Naujasodis), Osowity (lit. Asavitai), Owile (lit. Aviliai), Owsły (lit. Auslas), Paciuny (lit. Pociūnai), Pakalniszki (lit. Pakalniškės), Pasięka (lit. Pasiėkai), Pietruniszki (lit. Petrūniškis), Romańce (lit. Romancai), Sołoki (lit. Salakas), Sosnówka (lit. Sasnauka), Stalmujża (lit. Stelmužė), Strzeptyszki (lit. Strepciškės), Suwieki (lit. Suviekas), Szawle (lit. Šauliai) nad jeziorem Owile (lit. Aviliai) i Szawle obok jeziora Samavas, Szniukszty (lit. Šniukštai), Sztadwile (lit. Štadviliai), Szukiszki (lit. Šukiškės), Szunełka (lit. Šunelė), Żygiszki

⁹ Według informatorów *Druksze*, nazwa *Padruksza* za wykazem z 1938 roku.

(lit. Žiogiškės). Są to miejscowości, które przed wojną należały do Republiki Litewskiej, obecnie wchodzące w skład gmin: Antuzów, Antolepty, Dusiaty, Degucie, Jeziorosy, Imbrody, Sołoki, Suwieki, czyli obszar wokół samych Jeziorosów oraz na północ, na zachód i na południowy zachód od nich. Badany teren przedstawiają mapy nr 1-2 (zob. Aneks).

W niektórych wsiach penetracje terenowe prowadzono w odstępie dziesięcioletnim. Po wcześniejszych badaniach rekonesansowych w latach 2000-2001 po upływie dekady powtórnie je zbadano, dzięki czemu uzyskano interesujący materiał badawczy. W latach 2010 i 2011 eksploracją objęto następujące miejscowości: Ażusinie (lit. Ažusiniai), Bejkiele (lit. Baikeliai), Berniuny (lit. Berniūnai), Czeszułańce (lit. Češulėnai), Gajdy (lit. Gaidė), Girdziuny (lit. Girdžiūnai), Grzybówka (lit. Gribėnai), Janowo (lit. Jonavas), Mejszty (lit. Meikštai), Niewierańce (lit. Neverėnai), Mielezki (lit. Mieleškės), Pupinie (lit. Pupiniai), Remejki (lit. Rameikos), Smoły (lit. Smalvos), Strylungie (lit. Strilungiai), Szele (lit. Smėliai), Tryczuny (lit. Tryčiūnai), Trykłaciszki (lit. Triklotiškė), Turmont (lit. Turmantas), Wereniszki (lit. Vereniškė), Żybaki (lit. Žibakiai).

I.2.2. Liczebność badanych miejscowości

W badanych gminach zaludnienie jest niewielkie. Wykaz gmin z liczbą mieszkańców z roku 2011 na podstawie danych spisu powszechnego przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 1. Wykaz gmin uwzględnionych do eksploracji terenowej i ich zaludnienie. Dane z 2011 roku na podstawie spisu powszechnego za: web.stat.gov.lt.

Nazwa polska gminy	Nazwa litewska gminy	Liczba mieszkańców w 2011 roku	Mężczyźni	Kobiety
Antolepty	Antalieptė	691	356	335
Antuzów	Antazavė	1 003	488	515
Degucie	Degučiai	929	447	482
Dusiaty	Dusetos	2 668	1 244	1 424
Ignalino	Ignalina	1 571	773	798
Imbrody	Imbradas	946	470	476
Nowe Daugieliszki	Naujasis Daugėliškis	1 379	670	709
Rymszany	Rimšė	879	425	454
Sołoki	Salakas	1 000	473	527
Suwieki	Suvielkas	581	271	310
Turmont	Turmantas	1 318	624	694

Wsie uwzględnione w eksploracji są na ogół mało liczne. Dla badanego terenu charakterystyczne jest bowiem rozproszenie ludności po tzw. *futerach* (chutorach), nazywanych też zdrobniale *futerkami*. Przykładowo, spis gminy rymszańskiej¹⁰ z dnia 20 stycznia 2000 r. wymienia 91 miejscowości wraz z liczbą gospodarstw i liczbą mieszkańców, przy czym niektóre wsie już nie istnieją, gdyż nie mają mieszkańców. Poniższa tabela pokazuje zbadane przez nas wówczas miejscowości i dane ilościowe dotyczące gospodarstw i mieszkańców, a także późniejsze o 11 lat dane ze spisu powszechnego z 2011 roku.

Tabela nr 2. Wykaz wsi gminy rymszańskiej zbadanych w trakcie eksploracji terenowej w 2000 roku wraz z danymi dotyczącymi liczby gospodarstw i liczby mieszkańców oraz danymi ze spisu powszechnego z 2011 roku dotyczącymi liczby mieszkańców (web.stat.gov.lt). Opracowanie własne.

Nazwa polska (podana przez informatorów)	Nazwa litewska (oficjalna)	Liczba gospo- darstw w 2000 r.	Liczba miesz- kańców w 2000 r.	Liczba miesz- kańców w 2011 r.	Mężczyźni w 2011 r.	Kobiety w 2011 r.
Berniuny	Berniūnai	7	11	7	4	3
Berżeniki	Beržininkai	8	16	14	9	5
Bieniuny	Bieniūnai	25	52	31	16	15
Borówka	Barauka	5	7	1	0	1
Czepukany	Čepukai	16	37	27	17	10
Gajdy	Gaidė	22	41	37	21	16
Gakiany	Gakėnai	13	16	3	1	2
Gramontyszki (Gramonciszki)	Gramantiškė	4	6	5	2	3
Hryszkowszczyzna (Gryszkowszczyzna)	Griškiškė	10	23	23	11	12
Kalwiszki	Kalviškiai	7	17	2	1	1
Kowaliszki	Kovališkė	1	3	3	1	2
Kukutany	Kikutėnai	3	8	5	3	2
Lisizki I	Lisiškė I	5	6	4	3	1
Lisizki II	Lisiškė II	3	10	6	2	4
Matejkiszki	Mateikiškė	3	4	3	1	2
Mejszty (Mejkszty)	Meikštai	60	143	108	50	58
Paciuny	Počiūnai	14	25	11	5	6
Prucie	Prūčiai	15	32	24	9	15
Puszki	Pūškos	7	10	3	1	2
Staniańce	Stanionys	10	25	9	4	5
Strylungi	Strilungiai	21	45	28	13	15
Szułany	Šiulėnai	16	36	20	10	10

¹⁰ Spis ten został nam uprzejmie udostępniony przez starostę rymszańskiego.

Śmilginiszki	Smilginiškė	6	9	3	0	3
Świkszczany	Švikščionys	7	17	15	8	7
Trukany	Trukonys	5	12	1	1	0
Tryczuny (Traczuny)	Tryčiūnai	19	36	26	13	13
Undrełany	Andrelėnai	6	6	3	2	1
Warniszki	Varniškaiai	9	12	8	4	4
Wełuny (Wałuny)	Vėlūnai	25	37	24	11	13
Wojciszki	Vaitiškė	5	14	3	1	2
Zygmunciszki	Žygmantiškė	7	13	9	3	6
Żybaki	Žibakiai	17	34	26	13	13

Zawarte w powyższej tabeli dane oficjalne potwierdzają to widoczne obecnie w terenie rozproszenie ludności, małą liczebność wiosek. Często w niektórych wsiach żyją już tylko starsi mieszkańcy, starsze małżeństwa lub osoby, które mieszkają samotnie po śmierci współmałżonka i wyjeździe dzieci do bliższych lub dalszych miast na Litwie czy za granicę. Widać, jak też zmniejszyła się liczba mieszkańców większości wiosek w ciągu 11 lat od roku 2000 po rok 2011. Dane dotyczące roku 2011 na podstawie spisu powszechnego z gminy daugieliskiej rejonu ignalińskiego ukazuje tabela nr 3.

Tabela nr 3. Wykaz miejscowości z rejonu ignalińskiego, gmina daugieliska (Nowe Daugieliszki) i liczba mieszkańców na podstawie spisu powszechnego z 2011 roku. Opracowanie własne, dane za: web.stat.gov.lt.

Nazwa polska	Nazwa litewska	Liczba mieszkańców	Mężczyźni	Kobiety
Bejkiele	Baikeliai	20	7	13
Czeszulańce	Češulėnai	34	15	19
Girdziuny	Girdžiūnai	5	2	3
Gudańce	Gudėnai	5	3	2
Janowo	Jonavas	11	8	3
Kajaty	Kajotai	5	2	3
Koczerzyszki	Kačergiškė	8	4	4
Lalupy (Lelupy)	Lėliupis	3	1	2
Mieleszki	Mieleşkaiai	14	9	5
Niewierańce	Neverėnai	10	5	5
Pupinie	Pupiniai	14	8	6
Rejbenie	Raibeniai	0	0	0
Remejki (Romejki)	Rameikos	25	12	13
Szmele	Smėliai	5	1	4
Śmilginiszki	Smilginiškė	3	1	2
Trykłaciszki	Triklotiškė	17	8	9
Warniszki	Varniškę	1	0	1

Kolejna tabela przedstawia dane z ostatniego spisu powszechnego z 2011 roku dotyczące opisywanych miejscowości rejonu jezioroskiego, które przed wojną należały do Litwy.

Tabela nr 4. Wykaz miejscowości z rejonu jezioroskiego, gminy Antolepty, Antuzów, Dusiaty, Imbrody, Jeziorosy, Sołoki, Suwieki (większość miejscowości z gminy imbrodzkiej i jezioroskiej) i liczba mieszkańców na podstawie spisu powszechnego z 2011 roku. Opracowanie własne, dane za: web.stat.gov.lt.

Nazwa polska	Nazwa litewska	Liczba mieszkańców	Mężczyźni	Kobiety
Andrzejuny	Andriejūnai	6	4	2
Antolepty	Antalieptė	278	141	137
Antuzów	Antazavė	413	195	218
Apkarty	Apkartai	13	6	7
Bachmaty	Bachmatai	16	6	10
Bernatki	Bernatkai	18	6	12
Czepuliszki	Čepuliškiai	20	9	11
Degucie	Degučiai	265	119	146
Deguciszki	Degutiškės	4	1	3
Dukiszki	Dukiškės	4	2	2
Dusiaty	Dusetos	717	307	410
Epidemiszkki	Apidemiškės	16	6	10
Girsie / Girsy	Girsiai	13	7	6
Grzebieniszki	Grebeniškės	4	1	3
Grzybówka	Grybinė	41	21	20
Gulbina	Gulbinė	6	4	2
Gulbinka	Gulbinka	0	0	0
Imbrody	Imbradas	224	108	116
Jeziorosy	Zarasai	7 165	3 213	3 952
Jodaławki	Juodalaukai	16	9	7
Magucie	Magučiai	2 611	24	137
Maguciszki	Magutiškės	6	2	4
Mazurki	Mozūrėliai	5	3	2
Mazury	Mozūrai	0	0	0
Miluńce	Miliūnai	4	1	3
Minówka	Minauka	22	10	12
Mukule	Mukuliai	21	10	11
Naduny	Nadūnai	15	10	5
Narkiszki	Narkiškės	6	3	3
Narsuniszki	Narsūniškės	4	1	3
Nowosady	Naujasodis	7	4	3
Osowity	Asavitai	15	8	7
Owile, gm. Imbrody	Aviliai	333	159	174
Owśly	Auslas	4	1	3

Pakalniszki	Pakalniškės	9	4	5
Pasieka	Pasiekai	1	1	0
Pietruniszki	Petrūniškis	35	18	17
Romańce	Romancai	11	5	6
Sołoki	Salakas	519	241	278
Sosnówka	Sasnauka	35	16	19
Stalmujża	Stelmužė	47	24	23
Strzeptyszki (Strepciszki)	Strepciškės	2	1	1
Suwieki	Suviekas	236	105	131
Szawle	Šauliai	214	106	108
Szniukszty	Šniukštai	209	108	100
Sztadwile	Štadviliai	177	86	91
Szukiszki	Šukiškės	23	13	10
Szunelka	Šunelė	24	14	10

Kolejna tabela pokazuje także dane z ostatniego spisu powszechnego z 2011 roku, dotyczące miejscowości rejonu jezioroskiego, z gminy smołwieńskiej i turmonckiej, które przed wojną należały do Polski.

Tabela nr 5. Wykaz miejscowości z rejonu jezioroskiego, gmina turmoncka, i liczba mieszkańców na podstawie spisu powszechnego z 2011 roku. Opracowanie własne, dane za: web.stat.gov.lt.

Nazwa polska	Nazwa litewska	Liczba mieszkańców	Mężczyźni	Kobiety
Bortkiszki	Bartkiškė	80	39	41
Czepukiszki	Čepukiškė	31	16	15
Drugsze	Padrūkšė	5	1	4
Jodynie	Juodiniai	2	0	2
Jurkakalnia	Jurkakalnis	2	1	1
Kalniszki	Kalniškė	8	5	3
Kalwiszki	Kalviškė	1	0	1
Kimborciszki	Kimbartiškė	147	70	77
Łapaliszki	Lapeliškiai	14	9	5
Łupianka	Lupenka	2	1	1
Nowiki	Navikai	3	1	2
Smołweczki	Smalvelės	2	1	1
Smołwy	Smalvos	173	90	83
Suntupie	Santupiai	8	3	5
Szaki	Šakiai	14	10	4
Turmont	Turmantas	286	115	171
Turowszczyzna	Turaučizna	19	12	7
Tylża	Tilžė	39	16	23
Żygiszki	Žiogiškės	2	1	1

Zawarte w zamieszczonych wyżej tabelach dane oficjalne poświadczają słaby stopień zaludnienia badanych obszarów. Wskazują na wyraziste rozproszenie ludności, na małą liczebność wiosek, na ich wymieranie (np. wioski, przy których zapisano 0 mieszkańców, a które były jeszcze zamieszkałe w roku 2000). Większych miejscowości, z ponad 100 mieszkańcami, jest bardzo mało. Przeciętnie wioski liczą kilkunastu lub kilkudziesięciu mieszkańców, większe są na ogół tylko wsie i miasteczka gminne.

I.2.3. Charakterystyka zbadanych miejscowości ze względu na udział Polaków i funkcjonowanie w nich polszczyzny

Wymienione wyżej miejscowości – ze względu na udział Polaków i funkcjonowanie polszczyzny w różnym zakresie – można podzielić na cztery podstawowe typy:

- 1) miejscowości do dziś zachowujące głównie polski charakter, w których polszczyzna jest używana jako język domowy, rodzinny, język sąsiedzki, język religijny, gdzie jest stosunkowo niewielu mieszkańców nieznających języka polskiego, deklarujących inną niż polska narodowość;
- 2) miejscowości, w których polszczyzna jest znana przede wszystkim w najstarszym pokoleniu, rzadziej w średnim i młodym pokoleniu, czasem jeszcze używana w kręgu rodzinnym, ale coraz rzadziej już w kontaktach z sąsiadami, gdzie ludność polska stanowi mniejszość w stosunku do litewskiej i białoruskiej;
- 3) miejscowości z małym odsetkiem użytkowników polszczyzny, głównie najstarszego pokolenia, w których jest ona rzadko używana;
- 4) miejscowości, w których polszczyzna nie jest już znana i używana ani w kontaktach rodzinnych, ani sąsiedzkich, ani w sferze religii, niekiedy można znaleźć pojedyncze osoby mówiące polszczyzną wyniesioną z domu rodzinnego (a nie nabytą w inny sposób), które już używają jej jedynie okazjonalnie, np. z gośćmi z Polski.

Pierwszy typ miejscowości reprezentuje większość wsi położonych we wschodniej części rejonu ignalińskiego, gdzie polszczyzna zachowała się najlepiej. Chodzi tu o wsie w okolicy Mejszt, w pasie położonym przy samej granicy białoruskiej, ciągnącym się od Koczerzyszek na południu poprzez Gudańce, Bejkiele, Undrełany, Smołwy, Wełuny aż do Rymyszan. Obrazowo ujęła to jedna z moich informaterek z Zygunciszek: *A tutej vo ten našy zakonteček to jedne Pol'ak'i Zyg.WT*[34]. Najstarsze pokolenie nie zna litewskiego w ogóle lub poznało go późno, najczęściej poprzez kontakt z wnukami, zna natomiast język rosyjski. Najlepszą znajomość rosyjskiego wykazuje pokolenie średnie i najmłodsze.

Gwary białoruskie nie są językiem domowym w większości miejscowości, nawet uznanych za białoruskie przed wojną, takich jak: Mieszki, Paciuny, Strylungi, Tryczuny, Zygunciszki (Chomiński 2010: 226). We wsiach położonych przy samej granicy (przykładem może być wieś Szmele) informatorzy deklarują, iż mówią po białorusku z sąsiadami, przesiedlonymi z Białorusi. W tej części badanego obszaru język polski ma szerszy zakres, ponieważ jest też językiem liturgii w parafii puszkowskiej i gajdziańskiej. Szerzej o zakresie stosowania polszczyzny i różnych jej funkcjach traktuje rozdział trzeci, poświęcony sytuacji socjolingwistycznej.

Drugi typ miejscowości reprezentują wsie położone nieco bardziej na północ, w okolicach Smołów, które przed II wojną światową należały do Rzeczypospolitej. Zakres użycia języka litewskiego jest tu coraz szerszy, zna go też najstarsze pokolenie. W liturgii w parafii turmoncko-smołwieńskiej Kościoła rzymskokatolickiego używany jest obecnie tylko język litewski, choć gdy proboszczem był ksiądz Polak, można było korzystać np. z sakramentu spowiedzi po polsku. Wyjątkiem jest Tylża, niewielka wieś tuż przy granicy z Białorusią, w której mieszkańcy deklarowali znajomość języka białoruskiego i używanie go w kontaktach domowych i sąsiedzkich.

Trzeci typ miejscowości z niewielką już liczbą użytkowników polszczyzny, ze zdecydowaną przewagą języka litewskiego w kontaktach rodzinnych, sąsiedzkich, z litewskim jako jedynym językiem liturgii w Kościele katolickim, to wsie położone jeszcze bardziej na północ, przed wojną należące do Republiki Litewskiej, wokół Jeziorosów, Imbrodów.

Wreszcie wymieniony jako typ ostatni to miejscowości, w których można znaleźć tylko pojedyncze osoby mówiące po polsku, często przybyłe z pobliskich wsi, pamiętające, że kiedyś zasięg polszczyzny był szerszy, ale dziś w zasadzie osoby te nie mają już z kim rozmawiać po polsku. Są to wsie i większe osiedla, tzw. pasiołki, wysunięte najbardziej na północ od Jeziorosów i na zachód od nich, np. takie jak: Antuzów, Nowosady, Suwieki, Sołoki.

W obrębie wydzielonych czterech podstawowych – ze względu na zakres polszczyzny – typów miejscowości można dokonywać jeszcze dalszych podziałów, m.in. z uwagi na rodzaj dwujęzyczności czy wielojęzyczności.

Badacz gwar litewskich na tym terenie, Vytautas Kardelis, podobnie charakteryzuje sytuację językową i jednolity obszar słowiański lokalizuje wzdłuż granicy litewsko-białoruskiej. Stwierdza on, że parafie Gajdy, Puszeki i wschodnia część parafii Rymszany są prawie wyłącznie polskie, następnie wyodrębnia kilka pasów słowiańskich: pas ciągnący się od Mejszt po Zygunciszki, Matejkiszki, Trykłaciszki, Szmele określa jako wyłącznie polski; do pasa mieszanego, gdzie w użyciu jest język litewski i polski, ale większość stanowią Polacy, Litwini

są w mniejszości, zalicza wsie Czeszułany, Niewierańce, Janowo i Gudańce; wsie położone we wschodniej części parafii Dukszty w kierunku Rymszan i Ignalina określa również jako mieszane – ale tu większość stanowią Litwini, a mniejszość Polacy (Kardelis 2009, 2016). Wsie polskie na terenie ciągnącym się wzdłuż granicy z Białorusią od Wisagini do Hoduciszek wymienione są też w artykule V. Kardelisa, B. Sinočkiny, B. Wiemera i A. Zielińskiej (2003: 36-37).

I.3. Charakterystyka informatorów

W badanych miejscowościach ogółem wywiadu udzieliło ponad 200 osób. Do opisu języka i sytuacji socjolingwistycznej wybrałam 100 informatorów urodzonych w latach 1904-1956 na obszarze jezioroskim i ignalińskim, pochodzących z rodzin, w których językiem domowym była polszczyzna w wariantach północnokresowym. Oznacza to, że język polski jest ich językiem odziedziczonym¹¹, przekazany w rodzinie, niezależnie od (nie)uznawania go za język ojczysty czy od deklarowanej niepolskiej tożsamości narodowej. Kategoria języka odziedziczonego, jak się wydaje – przeniesiona z badań polonijnych, dobrze oddaje sytuację wielu rozmówców, zwłaszcza z północnej części rejonu jezioroskiego. Jako respondentów uwzględniono zatem osoby deklarujące pochodzenie z rodzin polskich, z rodzin mieszanych, głównie polsko-litewskich, i rzadko z litewskich, w zasadzie wyłącznie w rejonie jezioroskim. Najważniejszym kryterium włączenia tej ostatniej grupy do badań był język – deklaracja o opanowaniu polszczyzny w wyniku przekazu międzypokoleniowego. W trakcie eksploracji terenowej staraliśmy się uzyskać ważne dla doboru respondentów dane dotyczące ich języka domowego i ich samookreśleń. Informacje o przynależności stanowej ich przodków, o pochodzeniu z rodziny szlacheckiej pojawiały się rzadko.

Ograniczona zatem została liczba informatorów przez pominięcie w opisie: a) osób urodzonych poza badanym terenem (np. na Łotwie, Białorusi); b) osób urodzonych w rejonie ignalińskim w jego zachodniej części, mających wyraźną tożsamość litewską, których znajomość polszczyzny wynikała jedynie z uwarunkowań polityczno-społecznych (język urzędowy II Rzeczypospolitej). Wywiady z nimi były cenne natomiast dla porównania ich punktu widzenia z ogólnym obrazem sytuacji socjolingwistycznej, nakreślonym na podstawie wypowiedzi respondentów wybranych do badań.

¹¹ O koncepcji języka odziedziczonego zob. Lipińska, Seretny 2012.

Niemożliwy był ani dobór losowy, ani celowy informatorów ze względu na specyfikę badanego terenu, zwłaszcza na północy rejonu jezioroskiego, który można określić jako wygasający obszar polszczyzny, gdzie ciągłość jej przekazywania w rodzinie została już przerwana lub znacznie osłabiona. Nie można było zatem zastosować metod doboru respondentów typowych zarówno dla socjolingwistyki, jak i dla tradycyjnej dialektologii.

Zebrano wypowiedzi osób najstarszego i – w znacznie mniejszym zakresie – średniego pokolenia, tj. osób będących w wieku od 44 do 97 lat w momencie przeprowadzania wywiadów w trakcie badań terenowych. Podczas eksploracji terenowych nie zawsze można było być wiernym – ze względu na duże ruchy migracyjne na tym terenie – jednej z podstawowych zasad dialektologicznych, by w danej miejscowości nagrywać wyłącznie rozmowy z osobami urodzonymi i wychowanymi w niej. Zawsze jednak respektowana była – jako podstawowa – reguła, by dokonywać tylko nagrań ludzi pochodzących z badanego terenu, a nie tych, którzy osiedlili się tu dopiero po wojnie. Dla przedstawienia sytuacji socjolingwistycznej uwzględnienie wypowiedzi osób przyjezdnych jest ważne, ale nie dla omówienia stanu i cech polszczyzny – języka prymarnego rodowitych mieszkańców.

Wykształcenie naszych rozmówców jest różne, najczęściej ukończyli oni kilka klas szkoły podstawowej, przeważnie z litewskim językiem nauczania. Rzadko – zwłaszcza na północy – można było spotkać absolwentów szkół polskich. Ci, którzy mają za sobą naukę w języku polskim, najczęściej ją rozpoczęli po polsku, a następnie kończyli po litewsku w zmienionej sytuacji społeczno-politycznej.

Wszyscy uwzględnieni w badaniach informatorzy czynnie władają polszczyzną w jej wariacie północnokresowym, swobodnie wypowiadając się na różne tematy, bez częstego przełączania kodu. O ich tożsamości narodowej i języku jako ważnym jej wyznaczniku traktuje podrozdział III. 1.1. *Tożsamość narodowa a język w wypowiedziach informatorów*.

Prawie wszyscy respondenci są wielojęzyczni, na ogół trójjęzyczni, oprócz polszczyzny znają także język litewski (jego znajomość i zakres używania jest zróżnicowany na północy w rejonie jezioroskim i na południu w rejonie ignalińskim) i język rosyjski, rzadko białoruski (w wersji dialektalnej). Jednojęzyczność polska przy biernej znajomości rosyjskiego lub litewskiego jest sporadyczna i dotyczy tylko najstarszych informatorów z obszaru ignalińskiego, wychowanych „za Polszczy”. Kwestie dwu-, wielojęzyczności na badanych terenach omawiam w podrozdziale III.2. *Bilingwizm (polilingwizm) w przeszłości i obecnie na obszarze jezioroskim i ignalińskim*.

Szczegółowe dane o informatorach (ich liczbę, obszar pochodzenia i okres, w którym się urodzili) przedstawia tabela nr 6. Wyróżniono wśród nich trzy grupy wiekowe i dwie terytorialne (rejon jezioroski lub ignaliński), tj. osoby urodzone:

- 1) w pierwszej ćwierci XX w. w okresie zaborów (lata 1903-1918);
- 2) w latach 1919-1934, tj. w okresie istnienia niepodległej Republiki Litewskiej i II Rzeczypospolitej;
- 3) tuż przed II wojną światową (w większości rejonu jezioroskiego nie chodziły już te osoby do szkół polskich), podczas wojny i w okresie radzieckim (lata 1935-1955).

Tabela nr 6. Dane dotyczące informatorów. Opracowanie własne.

Obszar	Informatorzy urodzeni w latach			Razem
	1903-1918	1919-1934	1935-1956	
jezioroski	6 (12%)	30 (60%)	14 (28%)	50 (50%)
ignaliński	6 (12%)	29 (58%)	15 (30%)	50 (50%)
Razem	12 (12%)	59 (59%)	29 (29%)	100

Największą grupę stanowią osoby urodzone w latach 1919-1934 (59% respondentów), mniejszą – reprezentanci średniego pokolenia urodzeni w latach 1934-1956 (29%), najmniejszą, co oczywiste – przedstawiciele najstarszej generacji urodzeni w latach 1903-1918, którzy już w pierwszym etapie badań w latach 2000-2001 liczyli ok. 80 lat i więcej (12%).

Informatorzy z pierwszego przedziału czasowego są najcenniejsi ze względu na fakt, że pamiętają dobrze okres międzywojenny i ówczesną sytuację językową. Ponadto ich polszczyzna jest na ogół najbardziej zachowawcza, ukazująca stan dawny.

Respondenci urodzeni w drugim przedziale czasowym to ci, którzy urodzili się albo w niezawisłym państwie litewskim (na północy), albo w II Rzeczypospolitej (na południu). Ich dzieciństwo i młodość przypada na okres intensywnych zmian w sytuacji społeczno-językowej na badanym terytorium, albo umacniania się litewkości i języka litewskiego w obrębie ówczesnego państwa litewskiego, albo polskości i języka polskiego w ówczesnej Polsce. Ci, którzy urodzili się na początku okresu międzywojennego, pamiętają dobrze te wydarzenia, natomiast urodzeni tuż przed wojną znają te problemy jedynie z opowieści swoich rodziców.

Osoby urodzone tuż przed II wojną światową, podczas niej i po wojnie w Socjalistycznej Republice Litewskiej, w nowym państwie ZSRR, mają już inny obraz Polaków na tym obszarze oraz reprezentują – na ogół – inny stan zachowania gwary polskiej. Jest to polszczyzna silnie zinterferowana, przy czym widoczne są zarówno interferencje litewskie, jak i rosyjskie. Wynika to z faktu,

iż część z respondentów kształciła się w obu językach, a następnie w środowisku zawodowym również stykała się z obydwoma językami.

Wykaz wszystkich informatorów, skrótów stosowanych na ich oznaczenie oraz krótką charakterystykę osób zamieszczono na końcu pracy w *Wykazie skrótów*. Oznaczenie respondenta zawiera skrót nazwy miejscowości – miejsca zamieszkania, następnie symbol osoby oraz jej rok urodzenia. Podano także miejsce obecnego zamieszkania, miejsce i rok urodzenia, pochodzenie oraz rzadko, jeśli to było możliwe, dawną przynależność stanową. Odnotowano także inne ważne fakty biograficzne, wykształcenie, znajomość języków, sposoby porozumiewania się w rodzinie itp.

I.4. Metody badań i opisu zjawisk językowych

W opisie stosowanych metod w badaniach polszczyzny na obszarze jezioro-skim i ignalińskim należy odróżnić metody prowadzenia eksploracji terenowych i wstępnego opracowywania materiału językowego (techniki badawcze) od metod opisu i interpretacji zebranych – według ściśle określonych kryteriów – danych językowych.

Penetracje terenowe były prowadzone przeze mnie i prof. Krystynę Rutkowską z Uniwersytetu Wileńskiego w ramach projektu badawczego finansowanego przez MNiSW, a następnie przez NCN w latach 2010-2013. Już wcześniej w latach 2000-2001 odbyły się obozy gwaroznawcze studentów polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego zorganizowane i kierowane przez nas w Mejsztach (2000) i Smołwach (2001). Obszar eksploracji i miejscowości nią objęte zostały przedstawione wyżej, tu skupię się zatem na innych aspektach badań. Wspomniane rozdzielanie w czasie eksploracji terenowej zaowocowało interesującymi obserwacjami dotyczącymi nie tyle samego języka i zmian w nim się dokonujących, co uwarunkowań jego funkcjonowania, ogólniej – sytuacji socjolingwistycznej. Po 11 latach część naszych respondentów odeszła do wieczności, część wyjechała lub została zabrana przez ich dzieci ze względu na stan ich zdrowia i potrzebę stałej opieki. Zmienił się zatem skład osobowy wielu wsi, niektóre małe wioski, tzw. „futerki”, przestały istnieć, pozostały po nich jedynie nazwy. Szerzej traktuje o tym rozdział III. *Sytuacja socjolingwistyczna*. Powyższe zmiany miały decydujący wpływ na zakres używania i na zasięg terytorialny języka polskiego, pośrednio także na jego status i prestiż. Umacniał się natomiast przez te 11 lat język litewski jako język urzędowy, państwowy. Zmiany zapoczątkowane w latach 2000-2010 mogą doprowadzić w nieodległej przyszłości do poważnych przeobrażeń mniejszości polskiej i języka polskiego na opisywanym terytorium.

Metody pozyskiwania materiału językowego to przede wszystkim zapis dłuższych wypowiedzi na określone tematy (wywiady częściowo kierowane) lub – rzadziej – odpowiedzi informatorów na pytania kwestionariusza. Również w fazie wstępnego opracowywania materiału językowego stosuje się różne techniki badawcze, starsze i nowsze (np. transkrypcja fonetyczna ze słuchu, opracowywanie komputerowych baz danych, korpusu tekstów itp.).

W odniesieniu do polszczyzny północnokresowej, funkcjonującej w warunkach bilingwizmu (polilingwizmu) i kontaktów językowych, konieczne jest podejście interdyscyplinarne. W badaniach nad gwarami polskimi na Wschodzie zapoczątkował je Wiaczesław Werenicz (por. 1974; 1996: 125-130), który podkreślał znaczenie dla analizy językowej różnorodnych czynników, takich jak: czas i okoliczności powstania polskich osiedli, skład etniczny, narodowościowy i wyznaniowy mieszkańców (tzw. krajobraz socjolingwistyczny), sytuacja językowa w przeszłości i obecnie, stopień zachowania języka ojczystego, tradycji i obyczajów polskich, różne role społeczne koegzystujących języków, w tym także języka polskiego¹².

Ten typ badań jest kontynuowany z powodzeniem w badaniach pograniczy językowych, np. prowadzonych przez Elżbietę Smułkową i jej zespół na Białorusi (Smułkowa 2007, 2011), Janusza Riegera i jego zespół na Ukrainie (Rieger i in. 2001: 96). Podkreślić należy zasadnicze różnice w badaniach gwar pogranicza językowego i polskich gwar rdzennych, które wynikają z wyspowego, peryferyjnego charakteru gwar kresowych, z konieczności uwzględniania wpływu gwar i języków, z którymi się one kontaktują, a więc wzięcia pod uwagę różnych aspektów kontaktu językowego, uwarunkowań zewnętrznych, izolacji od języka ogólnopolskiego i ograniczonego z nim kontaktu (jw. 96-97), przeobrażeń cywilizacyjnych i uwarunkowanych nimi zmian zarówno w sytuacji językowej, jak i w samym języku.

Niektóre metody badawcze przejęto z tradycji badań zbiorowości polonijnych w Ameryce i w państwach Europy Zachodniej, np. metodę kontrastywną. Mogą one bowiem służyć do badań każdej mniejszości narodowej mieszkającej poza granicami kraju ojczystego. Jak podkreślił Stanisław Dubisz (1997: 18), zwiększenie się zainteresowania problematyką języka poza granicami kraju, uwzględnienie nowych zagadnień, np. polilingwizmu i polikulturyzmu, procesów przełączania kodu, kontaktów językowo-kulturowych, prowadzi niejednokrotnie do swoistego eklektyzmu metodologicznego, ale zarazem rozszerza horyzonty badawcze.

¹² O koncepcji badań polszczyzny na Wschodzie W. Werenicza i ich znaczeniu zob. Kurzowa 2001: 19.

W badaniach prowadzonych na pograniczach językowych konieczne zatem staje się uwzględnienie zarówno w eksploracji terenowej, jak i w analizie zebranego materiału, zastosowanie zróżnicowanych metod i perspektyw badawczych. Potrzebne jest łączenie metod dialektologicznych z metodami wypracowanymi przez inne dziedziny nauki, m.in. przez socjolingwistykę, psycholingwistykę i etnolingwistykę czy teorię kontaktów językowych (Lubaś 1996: 46; Dunaj 1996; Zagórski 2001: 28). Szczególnie istotne jest tu wykorzystanie metody biograficznej z powodzeniem stosowanej w badaniach socjo- i etnologicznych oraz językowych społeczności tradycyjnych i mieszanych pod względem kulturowym i językowym (Kłoskowska 1996). Ważne jest również uwzględnienie wielu danych ściśle historycznych i społecznych.

Sposób prowadzenia badań gwarowych powinien mieć zatem charakter wieloaspektowy i uwzględniać – w zależności od celu badań – także kontekst społeczny i kulturowy (np. takie czynniki socjalne, jak płeć, wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie, wykonywany zawód czy sytuacja aktu mowy: oficjalna bądź nieoficjalna). Należy zebrać jak najpełniejsze dane dotyczące danej miejscowości (jej przeszłości i stanu obecnego) i respondenta, np. takie informacje biograficzne, jak: miejsce urodzenia i wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie i zawód, losy życiowe, np. podróże, pobyt w wojsku, migracje. Istotne są też dane na temat historii rodziny – rodziców i dziadków respondenta. Dobrym wprowadzeniem do badań był praktykowany przez nas zwyczaj odwiedzin cmentarza w danej miejscowości, by się zorientować w udziale inskrypcji polskich i okresie, z którego pochodzą, rozmowa z księdzem czy inną osobą dobrze zorientowaną w sprawach lokalnej społeczności, umiejącą wskazać odpowiednich informatorów.

W badaniach stosowane są różnorodne metody, gdyż chodzi zarówno o potwierdzenie różnych informacji, jak i uzyskanie ich w jak najszerszym zakresie. Do metod tych należą:

- częściowo ukierunkowane wywiady na określone tematy;
- metoda kwestionariuszowa;
- obserwacja uczestnicząca.

Przydatność pierwszej z wymienionych metod badawczych polegającej na wnikliwych rozmowach częściowo kierowanych jest duża. W badaniach, których celem jest przede wszystkim opis systemu językowego i cech charakteryzujących daną odmianę polszczyzny, cenne są wszystkie wypowiedzi respondentów. Im szersze jest spektrum poruszanych zagadnień, tym więcej dowiadujemy się o języku, o typie danego idiolektu, uzyskując reprezentatywny materiał do badań. Ważne jest to szczególnie w badaniach leksykalnych i składniowych ze względu na obecność określonego typu słownictwa w opowiadaniach zróżnicowanych tematycznie. Mniej istotna jest tematyka i długość wypowiedzi dla analizy fonetycznej.

W opisie języka danej społeczności (grupy mniejszościowej), zwłaszcza na pograniczach językowych, koniecznie trzeba uwzględnić informacje o charakterze socjolingwistycznym, o wielkości grupy posługującej się daną odmianą języka, o zakresie używania danego języka, sądy o nim, o jego prestiżu, mocy, postawy wobec języka/języków itp. Należy też zebrać dane o charakterze historycznym, politycznym, m.in. o zakresie użycia i o funkcjach danego języka w przeszłości, o zmianach struktury zaludnienia, wydarzeniach historycznych, które wpłynęły na przemiany narodowościowe i językowe, np. deportacjach i przesiedleniach, migracji ze wsi do miast, rozwoju bądź zaniku szkolnictwa w danym języku. Niesłuchanie istotny jest więc kontekst społeczny, polityczny, kulturowy. Takie dane czerpiemy również z wypowiedzi informatorów, mając jednak świadomość, że nie można bezrefleksyjnie uznawać wypowiedzi informatora za fakty, lecz raczej za jego opinie o nich, choć potwierdzone przez wielu respondentów mogą się stać interesującym źródłem wiedzy o przeszłości i teraźniejszości. Jak podkreśla E. Smułkowa, „mnogość wywiadów na te same wybrane tematy z jednej strony weryfikuje i uściśla uzyskane informacje o charakterze ogólnym (etnologicznym, socjologicznym, historycznym, socjolingwistycznym), z drugiej – ułatwia obserwację zróżnicowania językowego informatorów” (Smułkowa 1999: 60). Przywoływane zatem, zwłaszcza w rozdziale III, dłuższe wypowiedzi informatorów budują wizerunek polskiej społeczności, prezentują ją jako wspólnotę językową posługującą się językiem polskim, jej swoistość, dbałość o swój język bądź też porzucanie go na rzecz języka uznawanego na danym etapie za bardziej prestiżowy, pokazują jej problemy w przeszłości i obecnie. W literaturze przedmiotu mówi się tu o pamięci historycznej lub ostatnio za socjologami raczej o pamięci zbiorowej (zob. Smułkowa 2007, 2011).

Dopełnieniem metody wywiadu jest rzadko stosowana obserwacja uczestnicząca, która polega na obserwacji swobodnych zachowań językowych w sytuacji dłuższego kontaktu, oraz metoda typowa dla tradycyjnej dialektologii, tj. zbieranie materiału za pomocą kwestionariuszy leksykalnych i gramatycznych. Obserwację uczestniczącą uznaje się za najbardziej skuteczną metodę pozyskiwania danych, „wchodzenia” do grupy i opisu jej „od wewnątrz” dzięki dłuższemu kontaktowi, udziałowi w życiu danej społeczności, która coraz bardziej i z zaufaniem odsłania się niejako przed eksploratorem¹³. Obserwacja ta pozwala badaczowi na pogłębioną analizę zarówno języka czy języków (odmian języka) przez nią używanych, jak i jego uwarunkowań, na uzupełnienie i pogłębienie informacji uzyskanych w trakcie wywiadów.

¹³ Por. np. wyniki badań etnograficznych przeprowadzonych tą metodą na Białorusi – Engelking 1993.

Metoda kwestionariuszowa jest też przydatna, choć traktować ją raczej należy na pograniczach językowych głównie jako metodę dopełniającą. Dla każdego doświadczanego eksploratora jest jasne, że w codziennych rozmowach, nawet prowadzonych przez dłuższy okres, określone formy, konstrukcje językowe czy pewnego typu słownictwo, mogą się nie pojawić, jako że są to zjawiska rzadkie, niekiedy sporadyczne. Nie da się więc zebrać pewnych danych językowych, nie stosując metody kwestionariuszowej. Metoda ta ma też taką zaletę, że dane zbierane dotyczą tej samej problematyki, są łatwo porównywalne, mogą być przedstawiane kartograficznie. Ich wartość dla opracowania syntez jest w związku z tym nie do przecenienia.

Istotna jest też w eksploracji terenowej sytuacja badawcza, stopień ewentualnej wzajemnej znajomości eksploratora z informatorem oraz inne okoliczności towarzyszące rejestrowanej rozmowie, czyli czynniki pragmalingwistyczne (Kąś 1986: 120). Te okoliczności ważne są w interpretacji zebranego materiału gwarowego, gdyż mogą wpływać na dobór środków językowych czy nawet na zmianę kodu językowego. Już od dawna podkreśla się w pracach poświęconych pograniczom językowym, że nie bez wpływu na uzyskiwane dane pozostaje język, narodowość, a nawet wiek badacza (np. Karaś 2002: 36; Barszczewska, Jankowiak 2012: 23). W naszych badaniach uczestniczyli studenci z Wilna i jego okolic, a zatem pokolenie wnuków naszych informatorów, osoby z Wileńszczyzny, odbierane jako „swoje”, posługujące się często też polszczyzną w wariacie kresowym, a nie ogólnym. Sprawiało to, że nie była to sytuacja w pełni oficjalna. Można ją nazwać półoficjalną. Mnie jako opiekunkę studentów często również traktowano jako Polkę z Wilna, czyli jako „swoją”. Z drugiej strony jednak rozpoznanie mnie jako osoby z Polski powodowało nieraz nawiązanie cieplejszych relacji, a zainteresowanie współczesną Polską sprzyjało dłuższej rozmowie, dokładniejszemu opowiadaniu, bym ja jako osoba spoza społeczności „Polaków litewskich” lepiej rozumiała ich problemy. Nierzadko towarzyszyły nam w badaniach osoby miejscowe, dzięki którym obdarzano nas zaufaniem i chętnie z nami rozmawiano.

Wszystkie rozmowy były nagrywane po uzyskaniu zgody respondentów i uprzednim poinformowaniu ich o celu prowadzonych badań oraz przedstawieniu się, kim jesteśmy. Wywiady odbywały się zazwyczaj w domu informatora i rzadziej w innym miejscu, np. przed kościołem po niedzielnej mszy św. Wspomnieć należy o podejmowaniu nas z typową dla mieszkańców tych terenów otwartością i gościnnością, o przyjaznej atmosferze, w jakiej były prowadzone wywiady. Dla wielu z naszych informatorów byliśmy osobami, które chciały ich wysłuchać, dzięki którym mogli wrócić w świat dzieciństwa, młodości, wspomnieć najważniejsze chwile swojego życia, opowiedzieć nieraz traumatyczne wydarzenia, których byli uczestnikami czy świadkami.

Zgromadzony materiał językowy został zatem zarejestrowany w terenie w bezpośrednich kontaktach z respondentami w stosunkowo swobodnej sytuacji komunikacyjnej, półoficjalnej. Dzięki temu stanowi on obiektywne źródło naukowe i ma walor dokumentacyjny w odniesieniu do każdego poziomu języka. Jak się wydaje, kontekst sytuacyjny, w tym wymieniany jako jeden z najważniejszych determinantów zachowań językowych, oficjalny lub nieoficjalny charakter komunikacji językowej w niewielkim stopniu, a na pewno mniejszym niż na Wileńszczyźnie, zwłaszcza w badaniach języka inteligencji (Masojć 2001: 15), wpływał na język respondentów. Wielu z nich z obszaru ignalińskiego i prawie wszyscy respondenci z rejonu jezioroskiego stykali się głównie z kresową odmianą polszczyzny. Niewielka ich część miała możliwość uczęszczania do szkoły polskiej (i to zazwyczaj do 2-4 klas), większość naukę szkolną odbywała po litewsku. W życiu religijnym polszczyzna funkcjonowała tylko w ograniczonym zakresie na obszarze ignalińskim, także prasa polskojęzyczna, którą czytała część informatorów, językowo również odzwierciedlała polszczyznę regionalną. W takim układzie znajomość innej, niż północnokresowa, odmiany polszczyzny jest marginalna. Dotyczy jedynie niewielkiej, najbardziej świadomej narodowościowo części informatorów z rejonu ignalińskiego, mającej kontakt z polską literaturą i prasą. W takiej sytuacji kategoria *oficjalność – nieoficjalność* nie odegrała większej roli w trakcie nagrywania, gdyż respondenci posługiwali się jedyną znaną sobie gwarową odmianą polszczyzny. Podobnie jak na Kowieńszczyźnie (zob. Karaś 2002: 37), bardziej istotne niż rodzaj kontaktu oficjalnego lub nieoficjalnego są inne zmienne, takie jak np. pochodzenie, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania, częstość interakcji w języku polskim wobec dominacji, zwłaszcza w rejonie jezioroskim, języka litewskiego we wszystkich sferach komunikacji językowej (administracji, szkoły, kościoła – liturgii, środków masowego przekazu, w sąsiedztwie, rodziny – liczne małżeństwa mieszane), częstość kontaktów z Polakami spoza badanego terytorium i z językiem ogólnopolskim.

W niniejszej pracy poświęconej gwarom polskim na obszarze zróżnicowanym językowo, kulturowo i narodowo, w sytuacji zanikania polszczyzny na północy bądź zmian zakresu jej użycia na południu¹⁴, chodziło zarówno o w miarę pełny opis stanu gwary i jej rekonstrukcję, zasięgu polszczyzny dawniej i obecnie, jak i przedstawienie sytuacji socjolingwistycznej (w tym w przeszłości). Dlatego badaniami objęto przede wszystkim najstarszych (ur. w l. 1903-1918) i starszych (ur. w l. 1919-1934) mieszkańców, przedstawicieli dwóch grup wiekowych

¹⁴ Liczba użytkowników polszczyzny maleje z roku na rok, na skutek naturalnego procesu odchożenia najstarszego pokolenia i migracji do miast lub za granicę średniego i młodego pokolenia.

w odpowiednio dużej liczbie, która gwarantuje uzyskanie miarodajnych wyników, rzadziej reprezentantów średniego pokolenia (ur. w l. 1935-1956)¹⁵.

Spośród różnorodnych metod klasyfikacji i opisu materiału gwarowego, zależnych m.in. od założonego celu badań, od sytuacji językowej danego obszaru gwarowego i od stanu gwary i jej podatności na zmiany (por. m.in. Pelcowa 1998: 106; Zagórski 2001: 28), wybrano metody jakościowe (np. metoda porównawcza, czyli konfrontatywno-kontrastywna) i metody ilościowe (opis frekwencji poszczególnych zjawisk językowych w tekstach). Więcej o roli frekwencji piszę niżej w podrozdziale 1.6. *Frekwencja wybranych zjawisk językowych w tekstach z obszaru jezioroskiego i ignalińskiego – uwagi wstępne.*

Zbadanie frekwencji tekstowej poszczególnych zjawisk językowych pozwoliło na uzyskanie ciekawych wyników, dotyczących zróżnicowania badanych zespołów gwarowych, potwierdziło zatem w sposób obiektywny spostrzeżenia na ten temat dokonane w trakcie eksploracji terenowych. Dzięki temu można określić swoistość obu wyróżnionych odmian: północnej (jezioroskiej) i południowej (ignalińskiej) oraz powiązać ją z czynnikami pozajęzykowymi. Aby wyniki mogły być porównywalne, skonstruowano odpowiednią bazę materiałową, którą przedstawiam niżej w podrozdziale poświęconym podstawie materiałowej niniejszej rozprawy.

I.5. Podstawa materiałowa. Korpus tekstów

Podstawowy materiał badawczy stanowią – jak już wyżej podkreślono – nagrania swobodnych rozmów i wywiadów kierowanych, a dopełniają go inskrypcje nagrobne zebrane z wielu cmentarzy na tym terenie, materiały archiwalne, statystyczne, historyczne itp.

Spośród ok. 135 godzin nagrań ponad 200 informatorów część (ok. 40%) to krótkie wypowiedzi respondentów o wsi, o miejscowych Polakach lub o własnym życiu. Nagrania dłuższe dotyczące wybranych zagadnień stanowią ok. 60% całego zbioru. Cały zgromadzony materiał przejrano pod kątem jego wiarygodności, w tym informacji o respondentach. Do badań szczegółowych wytypowano 200 stron tekstu komputeropisu, mniej więcej porównywalnie – po 100 stron z obszaru jezioroskiego i ignalińskiego.

Korpus tekstów zestawiony na potrzeby badań frekwencyjnych składa się z dwóch porównywalnych podkorpusów: z okolic Jeziorosów i Ignalina. Oba

¹⁵ Chodzi o reprezentantów tych pokoleń: najstarszego, starszego i średniego, wyodrębnionych w chwili prowadzenia badań, tj. przede wszystkim w latach 2000-2001.

zawierają przetranskrybowane nagrania z 20 miejscowości, a więc łącznie z 40. Są to próbki tekstów z następujących miejscowości (w nawiasie podaję skróty informatorów):

- a) z rejonu jeziorskiego: Bachmaty (Bach.HP[24]), Czepuliszki (Czepul.KS[23]), Dukiszki (Duk.AS[46]), Girsie/Girsy (Gir.AP[18]), Grzebieniszki (Grzeb.JN[31]), Imbrody (Imb.WP[39]), Jeziorosy (Jez.JW[36]), Magucie (Mag.BP[31], Mag.JK[34], Mag.MN[22]), Mazurki (Maz.SM[23]), Minówka (Min.JJ[35]), Mukule (Muk.JW[25]), Narsuniszki (Nar.MS[20]), Nowiki (Now.WK[26]), Owsły (Ows.AO[17], Ows.MB[24]), Pietruniszki (Piet.AW[21]), Romance (Rom.RV[24]), Smołweczki (Smołw.AS[39]), Stalmujża (Stal.JG[33]), Suwieki (Suw.HK[29]), Szawle (Szaw.WJ[34]), Szukiszki (Szuk.HD[22], Szuk.ZJ[23]);
- b) z rejonu ignalińskiego: Bejkiele (Bej.IK[35]), Czepukany (Czep.BD[24]), Gajdy (Gaj.WP[47]), Gakiany (Gak.WP[12]), Gramontyszki (Gram.MK[26]), Mejszty (Mej.JS[42], Mej.TM[36]), Paciuny (Pac.HS[25]), Prucie (Pruc.ZS[21], Pruc.GS[26]), Puszki (Pusz.SK[23]), Rejbenie (Rej.WM[22]), Remejki/Romejki (Rem.AC[29]), Stryłungi (Strył.JG[34], Strył.KG[33]), Szmiele (Szmel.PL[19]), Szułany (Szuł.JS[33], Szuł.NK[30]), Śmilginiszki (Śmil.EP[15]), Tryczuny (Trycz.LT[32]), Trykłaciszki (Trykł.WS[32], Trykł.ZS[28]), Undrełany (Und.HS[38]), Wełuny (Weł.JS[35]), Zygmunciszki (Zyg.WT[34]).

Taka sama jest też liczba informatorów – po 25 z rejonu ignalińskiego i jeziorskiego, a zatem łącznie 50 osób z całego badanego terenu. Podkorpusy liczą odpowiednio: 58 619 słów (obszar ignaliński) i 58 827 słów (obszar jeziorski), tj. całość zawiera 117 446 wyrazów tekstowych.

Charakterystyka uwzględnionych miejscowości i informatorów znajduje się w *Wykazie skrótów* (zob. *Wykaz skrótów zbadanych miejscowości i ich charakterystyka* oraz *Wykaz skrótów oznaczających informatorów i ich charakterystyka*).

Na potrzeby badań tekstowych zostało stworzone¹⁶ oprogramowanie bazodanowe pracujące w technologii Web (potocznie „przełglądarkowej”). Program należy do rodziny oprogramowania o charakterze bazy danych i jest napisany w technologiach Microsoft ASP.NET. Jego podstawę stanowią dwa moduły: importer, pozwalający pobrać do bazy danych tekst wklejony przez użytkownika, i moduł wyposażony w niestandardową klawiaturę, który stanowi centralną bazę danych, zawierającą szczegółowo wyspecyfikowane funkcjonalności wyszukiwania, filtrowania i sortowania danych oraz raporty i mechanizmy detekcji wzorców interesujących badacza języka. W warstwie danych oprogramowanie korzysta z zalet bazy danych Microsoft SQL Server.

¹⁶ Program opracował Krzysztof Siudziński, któremu serdecznie za to dziękuję.

Przedstawiony korpus tekstów stanowi podstawę badań frekwencyjnych – udziału poszczególnych wybranych cech językowych, fonetycznych i fleksyjnych. Cytowane jednak są również niekiedy formy spoza kanonu korpusowego, zwłaszcza przy zjawiskach rzadszych.

W celu uzyskania odpowiedniej liczby danych językowych dla faktów nieregularnych – słowotwórczych i leksykalnych, tj. przy czasownikach prefiksalnych, formacjach z regionalnymi sufiksami, wtórnych iteratiwach czy zmianach rodzaju gramatycznego rzeczowników, poszerzono bazę dwukrotnie. Wiadomo bowiem, że pewnego typu słownictwo występuje rzadko. By zatem móc formułować wiarygodne wnioski, trzeba dysponować znacznie większym korpusem tekstów niż w analizie faktów językowych regularnych, jakimi są cechy fonetyczne i fleksyjne. Obliczeń faktów leksykalno-słowotwórczych zatem dokonywano na podstawie 400 stron komputeropisu tekstów przetranskrybowanych nagrań, odpowiednio po 200 stron dla każdej badanej odmiany polszczyzny. Tak skonstruowane korpusy tekstów zawierają 235 042 segmenty (117 441 słów – podkorpus ignaliński, 117 601 słów – podkorpus jezioroski). Wydaje się zatem, że jest to reprezentatywna próba tekstowa, która spełnia podstawowe warunki stawiane korpusom tekstów, na których podstawie dokonuje się obliczeń frekwencji nieregularnych faktów językowych.

Jak wiadomo, badania ilościowe zawsze są obarczone sporym ryzykiem błędu. Mają one różne źródła, które zostaną poniżej przedstawione. Aby wyniki były jak najbardziej zobiektywizowane i aby móc na ich podstawie wyciągać wiarygodne wnioski, trzeba, po pierwsze, mieć odpowiednio dużą podstawę materiałową przyjętą do obliczeń, po drugie, wnikliwie dobrać informatorów, by właściwie reprezentowali badane warianty języka, po trzecie, uwzględnić większą liczbę cech językowych do badań, żeby pokazać to, co wspólne, i to, co różnicuje obie odmiany. Dodać też należy, że podstawa materiałowa winna być porównywalna nie tylko co do objętości, wielkości tekstów. Idealem byłoby również uwzględnienie tekstów z obu mikroarealów o podobnej tematyce, od informatorów o porównywalnej biografii językowej, podobnie zróżnicowanych pokoleniowo itp. Dopiero wzięcie pod uwagę przy konstruowaniu takiej bazy badawczej, reprezentującej podzbiór tekstów polszczyzny jezioroskiej i podzbiór tekstów polszczyzny ignalińskiej, wszystkich wskazanych czynników może dać wyrazisty obraz zarówno różnic, jak i podobieństw między obydwoma opisywanymi odmianami języka polskiego. Wskazane kryteria – duży i odpowiednio zestawiony korpus tekstów (podstawa materiałowa), właściwy dobór wsi i informatorów oraz wytypowanie reprezentatywnej listy zjawisk językowych do badań – są istotne przy analizie i klasyfikacji cech konstytutywnych obu odmian polszczyzny i stawianiu hipotez badawczych.

Stosunkowo najłatwiej zastosować kryterium trzecie, tj. zwiększyć liczbę zjawisk językowych do analizy pod kątem ich częstotliwości. Najtrudniej natomiast tak skonstruować bazę, by oba podzbiory w możliwie najpełniejszy sposób były porównywalne. Nielatwy jest też odpowiedni dobór informatorów, gdyż czasem wiadomości o nich są skąpe, a nie zawsze istnieje możliwość ich uzupełnienia (ze względu na szybkie odchodzenie najstarszych respondentów). Pewnym problemem jest również fakt, że w dotychczasowych badaniach, by uchwycić stan już zanikający, byliśmy nastawieni na prowadzenie badań wśród najstarszego pokolenia informatorów, stąd też nie ma niekiedy możliwości ukazania zróżnicowania pokoleniowego. To postępowanie badawcze wynikało przede wszystkim z pracy w środowiskach zdeintegrowanych, na północy i na zachodzie rejonu jezioroskiego, w których przerwana lub znacznie osłabiona została transmisja międzypokoleniowa języka polskiego. Łatwiej jest już wytypować miejscowości – ich historia jest zazwyczaj przywoływana w opowieściach mieszkańców, podobnie sytuacja językowa, którą poznaje się zarówno z wielu wywiadów, wzajemnie się uzupełniających czy korygujących tę wiedzę, jak i z obserwacji własnej eksploratora (uczestniczącej). Czasem można wykorzystać też już opublikowane wyniki badań prowadzonych w innych celach czy przez przedstawicieli innych dyscyplin.

Zebrany materiał językowy jest zróżnicowany. Biorąc za podstawę porównawczą polszczyznę ogólną, można stosunkowo łatwo wyróżnić warstwę swoistą języka polskiego na dawnych Kresach północno-wschodnich. Stanowią ją niejednorodne cechy językowe. Po pierwsze, są to stare cechy językowe wynikające z substratu białorusko-litewskiego tej polszczyzny i wielowiekowego kontaktu z tymi językami (przy czym cechy litewskie mogły wchodzić do polszczyzny północnokresowej przez medium białoruskie lub bezpośrednio). Po drugie, są to nowsze interferencje z języka litewskiego, rosyjskiego i białoruskiego. Obie te grupy zjawisk można objąć wspólną nazwą cechy substratowo-interferencyjne. Po trzecie, są tu elementy przestarzałe w porównaniu ze współczesną normą ogólnopolską wynikające z peryferyjności gwar północnokresowych, co sprzyja zachowaniu archaizmów. Po czwarte, są to zjawiska językowe będące rezultatem samodzielnego rozwoju tych gwar, czyli innowacje lokalne. Te dwie grupy cech można z kolei określić jako cechy archaiczno-innowacyjne. I po piąte, wyróżnić należy też zjawiska wspólne z polskimi gwarami rdzennymi, zwłaszcza mazowieckimi (niearchaicznymi i niewynikającymi z kontaktu językowego, ale też i wspólnymi cechami archaicznymi).

Ze względu na rozprzestrzenienie tych cech można tu wyróżnić natomiast cztery typy zjawisk językowych: o zasięgu północnokresowym (obejmujące całe Kresy północno-wschodnie), o węższym zasięgu charakteryzujące poszczególne odmiany polszczyzny na Litwie, ogólnokresowe, tj. typowe dla całych Kresów wschodnich, o zasięgu jeszcze szerszym obejmującym również gwary Polski etnicznej.

Zasięg poszczególnych cech, ich frekwencja w poszczególnych odmianach terytorialnych i wariantach socjalnych polszczyzny kresowej nie zostały jeszcze w sposób zadawalający zbadane. Wyniki badań opisane w niniejszej pracy mogą się przyczynić – przynajmniej częściowo – do ukazania w nowym świetle tych zagadnień.

I.6. Frekwencja wybranych cech językowych w tekstach z obszaru jezioroskiego i ignalińskiego – uwagi wstępne

Rolę badań frekwencji zjawisk językowych w opisie lingwistycznym podkreślano już wielokrotnie i doceniano, szczególnie w socjolingwistyce, ale także w dialektologii zorientowanej socjolingwistycznie (Doroszewski 1934, 1953; Kurek 1990). Dużo pisano o metodzie statystycznej (ilościowej) Witolda Doroszewskiego stosowanej przez niego i jego uczniów w badaniach dialektologicznych (Urbańczyk 1993, Kupiszewski 2002, Kurek 1997, Karaś 2016), na długo przed ogólnoświatowym zainteresowaniem się statystyką w lingwistyce. Do jej zalet zaliczano m.in. możliwość dokładnego przedstawienia stanu aktualnego, uwzględniającego charakterystyczną dla każdego języka i każdej odmiany językowej różnorodność i wahania wymowy. Stosując ją, uwzględniamy zarówno różnice jakościowe, jak i ilościowe. Wśród jej słabości wymieniano uwzględnianie zbyt małych próbek badawczych, a więc nieprzestrzeganie warunków, które mogłyby zapewnić reprezentatywność uzyskanych liczb i procentów. Uznano za mało efektywne i nieopłacalne stosowanie jej w środowisku homogenicznym, jednorodnym językowo, kulturowo, etnicznie. Metoda ta wymaga bowiem ogromnego nakładu pracy i operowania dużym materiałem z każdej miejscowości. Natomiast niezwykle przydatna okazuje się na terenach mieszanych, na pograniczach językowych, dialektalnych, gwarowych (Kupiszewski 2002: 70; Karaś 2016: 61-62).

Metody ilościowe doceniono w badaniach pograniczy językowych. Z publikacji, w których w praktyce badawczej zastosowano opis frekwencyjny, warto przywołać – przykładowo – artykuł Elżbiety Smułkowej (1984/2002) o frekwencji tekstowej białoruskich typów akcentuacyjnych rzeczowników, studium Mirosława Jankowiaka (2009) o gwarach białoruskich na Łotwie w rejonie krasławskim, badania oparte na korpusie językowym prowadzone przez Aleksandrę Krawczyk-Wieczorek (2012), Oksanę Zakhutską (2015) czy Janusza Riegera (2014). Wybiórcze stosowanie metod ilościowych widoczne jest też w wielu innych pracach poświęconych polszczyźnie kresowej. Pośrednio rolę frekwencji doceniła

Iryda Grek-Pabisowa, która wyróżniła trzy rodzaje cech w polszczyźnie Kresów północnych: „1) występujące regularnie na całym obszarze, 2) występujące wszędzie, ale z **różnym nasileniem** (podkreślenie – H.K.), 3) charakteryzujące jakiś jeden lub kilka okręgów” (2001: 118). „Różne nasilenie” pewnych zjawisk językowych, a więc ich zróżnicowaną frekwencję, zauważano zatem jako istotną cechę danego wariantu języka.

Metoda ilościowa W. Doroszewskiego była stworzona jako narzędzie badawcze do analizy wymowy, jednak jej „ulepszone wersje” dają dobre wyniki w badaniach wszystkich faktów językowych. Pokazują to doświadczenia współczesnej socjolingwistyki i dialektologii zorientowanej socjolingwistycznie. Uwzględnia się tu frekwencję różnych realizacji fonetycznych czy innych zjawisk (np. fleksyjnych) jako narzędzia opisu zróżnicowania językowego uwarunkowanego różnymi czynnikami społecznymi, zwłaszcza wiekiem, wykształceniem, wykonywanym zawodem, czyli tzw. zmiennymi (zob. np. Kurek 1990). W moich badaniach natomiast chodzi o frekwencję zjawisk językowych w tekstach, które mogą świadczyć o stratyfikacji terytorialnej, które pozwalają widzieć w niej ważny czynnik różnicujący też geograficznie polszczyznę północnokresową. To właśnie frekwencja, natężenie lub osłabienie występowania pewnych faktów językowych i nieco odmienna ich konfiguracja – zgodnie z moim doświadczeniem wyniesionym z wieloletnich eksploracji terenowych – decyduje w dużej mierze o stratyfikacji polszczyzny „litewskiej”. Z drugiej strony pamiętać należy, że frekwencja pewnych zjawisk językowych stanowi też wyróżnik zróżnicowania idiolektalnego w obrębie tego samego wariantu terytorialnego języka. Badania frekwencyjne służą zatem również jako doskonałe narzędzie do określania stopnia dyferencjacji języka uwarunkowanej idiolektalnie.

Warto podkreślić, iż do językoznawstwa przy opisie języka Kresów północno-wschodnich wprowadzone zostało przez Kwirynę Handke (1986/1987) pojęcie regionalizmu frekwencyjnego. Zgodnie z jej definicją, są to: „te cechy językowe, które – choć znane również poza obszarem kresów północno-wschodnich – u pisarzy tego regionu pojawiają się znacznie częściej niż u pisarzy innych ziem polskich” (Handke 1986/1987: 71). Badaczka w sposób przekonujący pokazała, jak frekwencja danego zjawiska językowego może być narzędziem opisu zróżnicowania regionalnego. Dodać należy, że może to być – jak wynika z doświadczeń wielu badaczy – zarówno frekwencja *in plus*, ale także *in minus* w stosunku do języka ogólnego.

Wypada się zastrzec, że niniejsza praca nie wpisuje się w nurt badań statystyki językoznawczej, gdyż nie stosuję jej narzędzi badawczych (por. np. Hammerl, Sambor 1990, Witaszek-Samborska 1991). Frekwencja określonych cech językowych w tekstach (np. tzw. akania) służy jedynie ukazaniu skali zjawiska w jednej

i drugiej odmianie polszczyzny (jezioroskiej i ignalińskiej), co wpływa na ich charakter (typ językowy) i pozwala wnioskować o ich substracie czy o kontakcie językowym. Jest tylko jednym z wyznaczników stratyfikacji badanych gwar polskich, bynajmniej nie jedynym. Wiadomo bowiem, że nie tylko zjawiska częste, lecz często cechy rzadkie czy nawet sporadyczne są ważne dla określenia typu języka.

Kwestię odmiennej frekwencji zjawisk północnokresowych w polszczyźnie rejonu jezioroskiego wobec gwar polskich rejonu ignalińskiego zasygnalizowałam na przykładzie kilku wybranych zjawisk fonetycznych i morfologicznych (Karaś 2004)¹⁷. Dane te miały charakter orientacyjny, gdyż podstawę porównania stanowiło 40 stron tekstów gwarowych.

Obecnie zbadanie na dużym korpusie tekstów wybranych cech językowych pozwoliło na weryfikację uzyskanych wcześniej wyników i na pokazanie, iż cech różnicujących obszar ignaliński (południowy) i jezioroski (północny) jest znacznie więcej niż tych, które zostały omówione w przywoływanym artykule.

W odniesieniu do cech fonetycznych dopiero badania akustyczne dałyby w pełni obiektywny obraz fonetyki i umożliwiłyby jednoznaczne określenie różnic. Ludzkie ucho jest zawodne, dużo zależy nie tylko od zdolności indywidualnych, lecz także od osłuchania się z różnymi odmianami polszczyzny i języków współfunkcjonujących w badanym regionie. Możliwości takich badań ukazała Justyna Garczyńska na przykładzie polszczyzny w Kazachstanie (Garczyńska 2007), ale niestety wszystkie nasze nagrania wykonane zostały na sprzęcie, który nie pozwala na analizę akustyczną w programie PRAAT.

Badania frekwencji zostały rozszerzone przede wszystkim dzięki poszerzeniu korpusu tekstów oraz wytypowaniu kolejnych cech do analizy ich frekwencji tekstowej. Badaniami objęto następujące zjawiska:

1) z zakresu fonetyki:

- odmienne w stosunku do normy ogólnopolskiej miejsce akcentu
- realizację dwugłoskową grup *-ija/-yja*
- wymowę samogłosek szeregu średniego *e, o* w pozycji nieakcentowanej, w tym: realizację *e, o > a* (tzw. akanie), *e > i/y* (tzw. ikanie), *o > u* (tzw. ukanie)
- mieszanie *u, v, ʌ*
- wahania w repartycji *o – u* (dawne *o* ścieśnione, dziś w grafii *ó*)
- występowanie samogłoski *e̞*
- wtórne palatalizacje i depalatalizacje spółgłosek

¹⁷ W swoim artykule poświęconym południowej części obszaru jeziorosko-ignalińskiego zasygnalizowałam pewne różnice tylko na podstawie wstępnych obserwacji, bez dokonania odpowiednich obliczeń (por. Karaś 2001a: 288-291).

- różnice w zakresie występowania geminat: zachowanie lub upraszczanie geminat, wtórne spółgłoski podwojone
- realizację partykuły/spójnika *czy* jako *ci*
- 2) z zakresu fleksji:
 - występowanie końcówki *-aj* w N. lp. rzecz. ż. wobec ogp. *-a*
 - regionalne formy mianownika lp. r. m. zaimków *samy*, *naszy*
 - formy 1. os. lmn. czasu przeszłego (formy syntetyczne z końcówką *-m* lub formy analityczne z zaimkiem osobowym w roli wykładnika osoby)
 - wtórne formy iteratywne
- 3) z zakresu słowotwórstwa:
 - częstotliwość sufiksu rzeczownikowego *-uk*
 - występowanie sufiksu przymiotnikowego *-eńki*
 - sufiksy *-ci*, *-ć*, *-cik* w zaimkach nieokreślonych
 - regionalne formacje zaimkowe *ichny*, *jejny*
 - różnice w zakresie prefiksów czasownikowych (brak przedrostka, inne funkcje prefiksu, przedrostek „naddany” w stosunku do polszczyzny ogólnej).

Obecnie uwzględnienie znacznie większej liczby tekstów jako podstawy materiałowej pozwoliło na weryfikację uzyskanych danych. Odnoszą się one jednak wyłącznie do utworzonego korpusu tekstów, gdyż badania przeprowadzone na innej próbie mogą dać nieco inne wyniki. Przekonałam się o tym, konstruując pierwotnie nieco inaczej bazę tekstów, a następnie modyfikując ją właśnie pod kątem równomiernego, proporcjonalnego udziału tekstów poszczególnych informatorów, co nie zawsze okazało się możliwe. Niemniej jednak nie chodzi o dokładne liczby i procent występowania poszczególnych cech językowych, ale przede wszystkim o uchwycenie pewnych tendencji, o wskazanie dominacji typów zjawisk. By to osiągnąć, należy przestrzegać warunków, które powinny zapewnić reprezentatywność uzyskanych liczb i procentów.

Nie oznacza to, że jedynie wytypowane cechy świadczą o stratyfikacji polszczyzny na badanym terytorium. W trakcie analizy danych językowych stwierdziłam, że jest jeszcze wiele cech, które należałoby opisać, np. wymowę *a* czy interesujący typ synkretyzmu, dotychczas niesygnalizowany w literaturze przedmiotu – D. i Msc. lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych, np. *xturen p'ersy v roz'iny* Jez.JW[36]. Polszczyzna obszaru jezioroskiego i ignalińskiego wymaga jeszcze dalszych badań i opisu, gdyż niemożliwe jest ujęcie wszystkich zjawisk charakteryzujących oba zespoły gwarowe w jednej pracy.

W opisie przyjęto arbitralnie następującą zasadę: za zróżnicowane uznano te zjawiska w obu badanych odmianach polszczyzny jezioroskiej i ignalińskiej, między którymi różnica wyniosła co najmniej 20%. Jeśli różnica była mniejsza, uznano te cechy za zbliżone do siebie (stopień zbliżenia może być różny – od zjawisk o prawie identycznej lub bardzo podobnej frekwencji do zjawisk już

znaczniej zróżnicowanych, ale jeszcze nieodległych zbyt od siebie). W związku z tym badane zjawiska podzielono na dwie grupy:

- 1) o zbliżonej częstotliwości,
- 2) różniące frekwencyjnie oba warianty polszczyzny północnokresowej.

Zbadanie występowania tylko cech gwarowych nie daje jednak pełnego obrazu zróżnicowania i charakteru obu opisywanych odmian językowych oraz zróżnicowania idiolektalnego. Taki ogląd może dać dopiero analiza realizacji zarówno zgodnych z normą ogólnopolską, jak i kresowych. Przykładowo – dopiero uwzględnienie przy wymowie nieakcentowanego *o* wszystkich realizacji tej samogłoski w tekście daje właściwą perspektywę do oceny skali zjawisk gwarowych (tzw. akania i tzw. ukania wobec realizacji ogólnopolskich). Podobnie analiza idiolektów pod tym kątem pozwala uchwycić tendencję obecną w danej odmianie polszczyzny i jednocześnie ukazać duże zróżnicowanie idiolektalne uwarunkowane różnymi czynnikami. Porównanie proporcji procentowego udziału różnych sposobów wymowy może doprowadzić do interesujących wniosków.

Obie odmiany polszczyzny – jezioroska i ignalińska, ukazywane jako pewna całość (przeciętna występowania pewnych cech językowych), można właściwiej ocenić, gdy weźmie się pod uwagę także różnice idiolektalne, które niekiedy są znaczne. Nawet jednak przy bardzo dużej różnorodności idiolektalnej rysują się pewne tendencje co do zakresu poszczególnych zjawisk językowych. W opisie frekwencji wytypowanych cech językowych starano się zatem przedstawić nie tylko liczbę poświadczeń danego zjawiska w każdej badanej odmianie polszczyzny oraz ich procentowy udział w całości zbioru, lecz także – o ile to było możliwe – przedstawić je również na tle zjawisk i realizacji tożsamyh z ogólnopolskimi. W odniesieniu do niektórych cech zaprezentowano także ich poświadczenia w wybranych idiolektach w opozycji do realizacji fonetycznych czy zjawisk fleksyjnych i słowotwórczych zbieżnych z ogólnopolskimi.

W rozdziałach IV i V, które zawierają opis frekwencji wybranych cech językowych przyjęto ujednolicony sposób cytowania materiału językowego. Przy większej liczbie przykładów podzielono je na dwie grupy: pochodzące z gwar obszaru jezioroskiego i ignalińskiego. Przy mniejszej liczbie poświadczeń najpierw cytowane są formy z odmiany jezioroskiej, a następnie – ignalińskiej. Nie przytaczam wszystkich przykładów, zwłaszcza przy zjawiskach językowych licznie reprezentowanych, niemniej jednak egzemplifikacja jest obfita. Z moich dotychczasowych doświadczeń wynika, że to te poświadczenia poszczególnych form, a nie tylko dane ogólne, są cenne dla porównań czy to ze stanem języka na innych terenach Kresów północnych, czy ze stanem dawniejszym. Dzięki temu można uzyskać pełny ogląd danych zjawisk językowych. Wszystkie przytaczane przykłady są dokładnie lokalizowane, sygnowane oznaczeniem informatora (zob. *Wykaz skrótów*).

I.7. Kwestie terminologiczne

W niniejszej rozprawie poświęconej polszczyźnie na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim zastosowano różnorodne metody, dlatego też i stosowana terminologia ma charakter interdyscyplinarny. Nadrzędny jest tu opis dialektologiczny, ale w ujęciu nieco innym niż tradycyjny, a to przede wszystkim ze względu na charakter badanej polszczyzny funkcjonującej w środowisku wielojęzycznym, wieloetnicznym i wielokulturowym. Konieczne było uwzględnienie również elementów socjolingwistyki, pragma- i psycholingwistyki, teorii kontaktów językowych czy etnologii. Terminologia stosowana w tych naukach również nie zawsze jest rozumiana jednoznacznie, stąd potrzeba dookreślenia używanych w pracy terminów.

Pierwsza kwestia, jaka się wyłania, jest nie tylko ściśle terminologiczna. Chodzi mianowicie o określenie badanej polszczyzny, tzn. stwierdzenie, jaki wariant języka polskiego reprezentuje. Czy można ten wariant stosowany w polskojęzycznych wsiach i osiedlach (niewielkich miasteczkach) nazywać gwara polską, czy też mówić tu, jak niektórzy językoznawcy polscy, o polszczyźnie regionalnej?

W niniejszej pracy posługuję się różnymi określeniami na oznaczenie tej polszczyzny: polszczyzna jeziorska i ignalińska, gwary polskie (polszczyzna) na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim, gwary polskie (polszczyzna) na obszarze jeziorskim i ignalińskim, mając na myśli odmiany języka polskiego stosowane w części dwóch rejonów Litwy: ignalińskim i jeziorskim. Mam przy tym świadomość niejednoznaczności i kontrowersyjności używania terminu **gwara** w odniesieniu do polszczyzny wiejskich skupisk autochtonicznych na Wschodzie, zwłaszcza na terenie dawnych Kresów północnych. Polszczyzna na Wschodzie – jak wiadomo – jest swoista i zróżnicowana na różnych obszarach, także pod względem genezy. Niektóre enklawy powstały bowiem przede wszystkim na skutek osadnictwa polskiego: chłopskiego i drobnoszlacheckiego, np. na Ukrainie i w Rumunii. Przykładowo, na Bukowinie (dziś teren przedzielony granicą państwową, należący do Ukrainy i Rumunii) osiedlili się polscy górale, przynosząc ze sobą swoją gwara. Na Ukrainie także wiele wsi chłopskich i drobnoszlacheckich pochodzi z osadnictwa. Osiedlali się tam osadnicy z różnych stron Polski, przede wszystkim z Małopolski, z Mazowsza, ale także, choć rzadziej, z innych stron (np. z Wielkopolski czy Śląska). Mniejszy udział w kształtowaniu się tej polszczyzny miała polonizacja społeczności ukraińskiej. Gwary polskie przyniesione przez osadników rozwijały się następnie w otoczeniu obcojęzycznym, w kontakcie przede wszystkim z językiem ukraińskim, a później także z rosyjskim oraz innymi językami używanymi na tym obszarze, co wytworzyło swoisty rodzaj polszczyzny. Niemniej jednak ten typ języka używany na wsiach i w małych

miasteczkach Ukrainy można bez wątpienia określać jako gwary polskie, oczywiście zmodyfikowane w nowym otoczeniu i już inaczej się rozwijające.

Gwary północnokresowe powstały natomiast głównie jako rezultat polonizacji, np. na Litwie, Łotwie i Białorusi, gdzie osadnictwo polskie – jak wynika z dotychczasowych ustaleń – odegrało niewielką rolę w tworzeniu się zwartych polskich obszarów językowych. Na dawnych Kresach północnych podstawą stała się polonizacja chłopstwa litewskiego (bezpośrednio lub przez etap białorutenizacji). Stąd wynika nieco inna geneza tej polszczyzny i w związku z tym określanie jej statusu inaczej przez niektórych badaczy (np. Elżbietę Smułkową, Kwirynę Handke czy Annę Zielińską). Polszczyznę północnokresową postrzegają jako typ polszczyzny regionalnej, uznając, że nie można mówić tu o gwarach (por. Zielińska 2007). Termin **gwara** odnoszony do polszczyzny wiejskiej i małomiasteczkowej na Kresach północnych budzi zatem kontrowersje.

Niemniej jednak nie wydaje się właściwe określanie polszczyzny północnokresowej używanej na wsiach i w małych miasteczkach mianem regionalnej. Klóci się to z dotychczasowym pojmowaniem terminów **polszczyzna regionalna**, **regionalizm**, które są odnoszone do języka mieszkańców regionów Polski, bez względu na status społeczny i wykształcenie użytkowników języka (nie tylko chłopów, lecz również inteligencji). Poza tym określanie polszczyzny północnokresowej jako regionalnej nie oddaje jej dużego wewnętrznego zróżnicowania. Termin **polszczyzna regionalna** odnosić należałoby – zgodnie z dotychczasową tradycją polskiej lingwistyki – do języka warstw wykształconych, natomiast termin **gwary** – umownie do polszczyzny wiejskiej i małomiasteczkowej, pamiętając o innej genezie tej odmiany języka i innym jej statusie.

Jeszcze bardziej mylący jest termin **język regionalny** zastosowany do polszczyzny używanej na Białorusi w okręgu brasławskim (por. np. Smułkowa red. 2011: 254), gdyż termin ten został określony i zarezerwowany do pewnego typu języka zgodnie z *Europejską Kartą Języków Regionalnych lub Mniejszościowych*: odrębnego języka narodowego, tradycyjnie używanego na terytorium danego państwa przez jego obywateli, którzy stanowią grupę liczebnie mniejszą od reszty ludności tego państwa, blisko spokrewnionego z językiem większości danego kraju. W Polsce taki status ma kaszubszczyzna, prawnie określony w *Ustawie o mniejszościach narodowych i o języku regionalnym* z dnia 6 stycznia 2005 r.

Jednak nawet jeśli gwary kresowe nie powstały w taki sam sposób jak inne polskie gwary ludowe, to i tak wywodzą się z nich, co przekonująco udowodniła Irena Maryniakowa. Mają pewne cechy gramatyczne i leksykę gwar Polski rdzennej, a ich wyróżnikiem są właśnie elementy obce. Być może, warto byłoby wprowadzić zupełnie nowe określenia, adekwatne do rzeczywistości językowej. Dopóki jednak tego nie uczyniono, zgodnie ze stanowiskiem wielu badaczy

tej polszczyzny, używam terminu gwara na określenie polszczyzny wiejskiej na dawnych Kresach wschodnich.

Być może, warto wprowadzić termin **regiolekt** i zarezerwować go wyłącznie do definiowania odmiany geograficznej (terytorialnej) języka bez określania zakresu społecznego, niezależnie od zróżnicowania społecznego użytkowników, genezy danej odmiany – czyste „użycie geograficzne”. Jest to jednak problematyczne o tyle, że już zaczęto stosować termin regiolekt w różnych znaczeniach (por. Ostrówka 2005, Dubisz 2000). Ponadto również kojarzy się z częściej stosowanymi terminami: polszczyzna regionalna i język regionalny, co sprawia, że zaczyna być rozumiany podobnie jak wymienione terminy.

Druga kwestia terminologiczna dotyczy relacji język białoruski – „język prosty” i ogólniej rozumienia pojęcia „język prosty”. W literaturze przedmiotu „język prosty”, inaczej tzw. „prostą mowę” określa się najczęściej jako nasycony polonizmami i lituanizmami północno-zachodni dialekt białoruski (Bednarczuk 1999b: 6). Jest on używany m.in. przez Polaków na Wileńszczyźnie południowej, służąc jako język domowy w rejonie solecznickim i w części rejonu wileńskiego.

Na badanym terenie tak rozumiana „mowa prosta” nie jest używana. Gwary białoruskie, które funkcjonują w rejonie ignalińskim stanowią przedłużenie północnej grupy północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego (Barszczewska, Jankowiak 2012: 231; Jankowiak 2016: 88). Z badań M. Jankowiaka (2016) wynika jednak, że nie są właściwie używane, gdyż z trudnością udało mu się nagrać teksty białoruskie tylko w Mejsztach, Remejkach i Strylungach. Prawie wszystkie zbadane wsie były polskojęzyczne. Moi informatorzy często stwierdzali, że ich język jest „prosty” (mówią „po prostu”//„po prostemu”), „mieszany”, „splątany”, mając na myśli jednak polszczyznę zinterferowaną, z dużą liczbą białorutenizmów, rusycyzmów czy starych kresowizmów o genezie litewsko-ruskiej, a nie typ języka „prostego” (gwary białoruskiej), znany z południa Wileńszczyzny. Podobnie używane tam gwary białoruskie informatorzy również określali jako mówienie „po prostemu” (Smułkowa red. 2011). Określenie „język prosty” na tych terenach oznacza albo ogólnie gwary białoruskie, albo polszczyznę lokalną. Takie znaczenia poświadczono w literaturze przedmiotu (o różnym rozumieniu „mowy prostej” zob. Morita 2006).

Kolejna kwestia terminologiczna dotyczy użycia określenia **pogranicze**. W niniejszej pracy termin **pogranicze** pojawia się w dwóch różnych kontekstach i dwóch różnych znaczeniach. Gdy piszę o pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim, stosuję je w rozumieniu ściśle terytorialnym, a więc dotyczącym styku obszarów przygranicznych, trzech państw: Litwy, Łotwy i Białorusi. Natomiast gdy piszę o pograniczu etniczno-kulturowym, w tym językowym, wówczas używam tego określenia zgodnie z rozumieniem etnologicznym i językoznawczym.

Najbardziej przekonująca definicja **pogranicza** autorstwa Elżbiety Smułkowej (2000: 574) brzmi następująco:

Pogranicze etniczno-kulturowe, w tym **językowe**, to określone, historycznie ukształtowane terytorium, tworzące obszar ciągły lub wyspowy bezpośredniego kontaktu narodów i/lub grup etnicznych, z którego wynikają różnorodne, specyficzne dla pogranicza procesy i ich skutki, podlegające wielopłaszczyznowym badaniom interdyscyplinarnym.

Ludzie pogranicza tworzą wielojęzyczną wspólnotę komunikatywną o ukształtowanym społecznie uzusie porozumiewania się między sobą i w kontaktach zewnętrznych. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że sytuacja pogranicza jest pojęciem szerszym, niezwiązanym z geografiami i konkretną granicą państwową. W sytuacji pogranicza znajdują się członkowie mniejszości narodowych, którzy żyją w obrębie innej dominującej społeczności, także osoby żyjące w mieszanych małżeństwach i ich dzieci. Również ludzie, którzy w ciągu życia dokonują narodowej konwersji (Kłoskowska 1994).

Pogranicze jest regionem, na którym przenikają się nawzajem zjawiska kulturowe dwu sąsiadujących narodów. Jednocześnie zachodzi proces tworzenia nowych odmiennych, oryginalnych wartości w rezultacie zderzenia konkurencyjnych wzorców kulturowych (zob. Sakson 1990).

Na pograniczu etnicznym, językowym i kulturowym obserwować można dwie postawy wobec języka i kultury – asymilację i akomodację. Najczęstszą postacią przystosowania jest **akomodacja**, czyli tolerancja, połączona (...) ze wzajemnymi ustępstwami (...) jest już wytworzeniem wspólnych wartości i norm czy wzorów. Czym innym jest natomiast **asymilacja**, kiedy osobnik przystosowujący się odrzuca wszystkie swoje dotychczasowe wartości i wzory, przyjmując nowe (J. Szczepański 1970, Bajerowa 1972, Smułkowa 1988). Procesy akomodacji i asymilacji językowej prowadzą do zupełnie różnej sytuacji komunikatywnej. Wynikiem akomodacji jest współwystępowanie dwóch (wielu) systemów językowych, dwujęzyczność (wielojęzyczność) i czynna interferencja rozumiana zarówno jako proces, jak i rezultat tego procesu. Wynikiem asymilacji – zanik jednego systemu na rzecz drugiego, jednojęzyczność i rezultaty procesu interferencji (interferencja jako rezultat).

Terminu **interferencja językowa** używa się w pracy w sensie szerokim na określenie procesu wzajemnego oddziaływania i przenikania się dwóch systemów językowych (np. polskiego i litewskiego, polskiego i białoruskiego, polskiego i rosyjskiego). Może być także stosowany na oznaczenie rezultatów tego procesu.

Doprecyzowania wymaga również termin **bilingwizm**. W literaturze przedmiotu – jak wiadomo – istnieją różne definicje bilingwizmu, podkreślające niekiedy inne jego aspekty. W niniejszej rozprawie przyjęłam definicję bilingwizmu

sformułowaną w encyklopedii francuskiej *Dictionnaire de linguistique* upowszechnioną przez Władysława Miodunkę (2003: 69):

1. Na ogół przez pojęcie bilingwizmu rozumie się taką sytuację językową, w której mówiący używają wymiennie – w zależności od środowisk lub sytuacji – dwu różnych języków. Jest to więc najczęstszy przypadek wielojęzyczności.
2. W krajach, w których żyją razem zbiorowości używające różnych języków, przez pojęcie bilingwizmu rozumie się zespół problemów językowych, psychologicznych i społecznych, które stają przed mówiącymi zmuszonymi do stosowania w jednej części komunikacji takiego języka, który nie jest akceptowany na zewnątrz [ich grupy], a w drugiej części – języka oficjalnego lub języka ogólnie akceptowanego.

To rozumienie bilingwizmu uwypukla ważne jego trzy aspekty: językowy, społeczny i kulturowy, wskazuje przede wszystkim na dwujęzyczność dotyczącą całych społeczeństw, a nie jednostkową. Władysław Miodunka słusznie podkreśla, iż: „na poziomie lingwistycznym język jest przede wszystkim narzędziem komunikacji. Na poziomie psychologicznym język wyraża tożsamość kulturową i etniczną, podczas gdy na poziomie socjokulturowym język jest znakiem przynależności do grupy oraz narzędziem awansu społecznego i kulturowego” (Miodunka 2003: 71). W niniejszej pracy wszystkie te trzy elementy zostały uwzględnione, m.in. poprzez uwagi dotyczące funkcji poszczególnych języków, wartościowania języka polskiego i innych używanych języków, języka jako składnika tożsamości narodowo-kulturowej i – przede wszystkim – jako narzędzia codziennej komunikacji. Przedstawiona definicja bilingwizmu odnosi się również do **polilingwizmu** (wielojęzyczności). Ponieważ jednak opis bilingwizmu (polilingwizmu) nie jest podstawowym i jedynym celem rozprawy, dlatego też nie jest on wyczerpujący, a jedynie zasygnalizowane zostaną pewne zagadnienia związane z dwu- i wielojęzyczności. Pełny, wyczerpujący opis tych zagadnień wymagałby przede wszystkim nieco innych metod zbierania materiału, innego doboru informatorów, reprezentujących wszystkie grupy wiekowe, i zgromadzenia większego, reprezentatywnego, uwzględniającego jeszcze inne kwestie, materiału do analizy bilingwizmu.

Pozostałych terminów z zakresu teorii kontaktów językowych i socjolingwistyki, m.in. takich jak: **monolingwizm** (jednojęzyczność), **prestż językowy**, **moc języka** używam natomiast zgodnie z ich rozumieniem rozpowszechnionym w polskiej literaturze przedmiotu (zob. np. Zieniukowa 2006, Miodunka 1990). Różne rodzaje wielo- lub dwujęzyczności w zależności od obszaru (część północna lub południowa badanego terenu) i pokolenia, a więc polilingwizm polsko-rosyjsko-litewski, polsko-rosyjsko-białoruski, polsko-rosyjsko-białorusko-litewski; bilingwizm polsko-rosyjski; polsko-litewski, polsko-białoruski omawiam w rozdziale poświęconym sytuacji socjolingwistycznej.

Rozdział II

HISTORIA REGIONU I SPOŁECZNOŚCI POLSKIEJ NA TLE PRZEMIAN NARODOWOŚCIOWYCH NA LITWIE

Badane tereny nie tworzą jednolitego regionu ani pod względem historycznym, ani terytorialno-administracyjnym. Łączy je jedynie fakt ukształtowania się na nich – prawdopodobnie w II połowie XIX wieku – zwartej obszaru polskojęzycznego. Dlatego niezmiernie trudno przedstawić jego dzieje, nawet uwzględniając jako początek opisu wspomniany moment powstania enklawy polskojęzycznej, przede wszystkim z uwagi na bardzo szybko zmieniającą się przynależność nie tylko administracyjną w obrębie jednego państwa, ale również państwową (XIX wiek do I wojny światowej – Rosja carska, od 1918 roku Litwa i Polska, w latach 1940-1941 i 1944-1990 Republika Litewska w obrębie ZSRR, niepodległa Litwa od 1990 roku). Tymczasem opracowania historyczne dotyczą zazwyczaj większych jednostek terytorialnych, czy to dziejów historycznego regionu, czy dziejów jednostki administracyjnej. Przykładowo – dobrze to ilustruje historia powiatu brasławskiego w jego granicach z dwudziestolecia międzywojennego zawarta w monografii Ottona Hedemanna (1930) czy opis Brasławszczyzny w pracy zbiorowej *Brasławszczyzna. Pamięć i tożsamość* pod redakcją Elżbiety Smułkowej (Smułkowa red. 2009, 2011) oraz w pracy Janusza Riegera (2014).

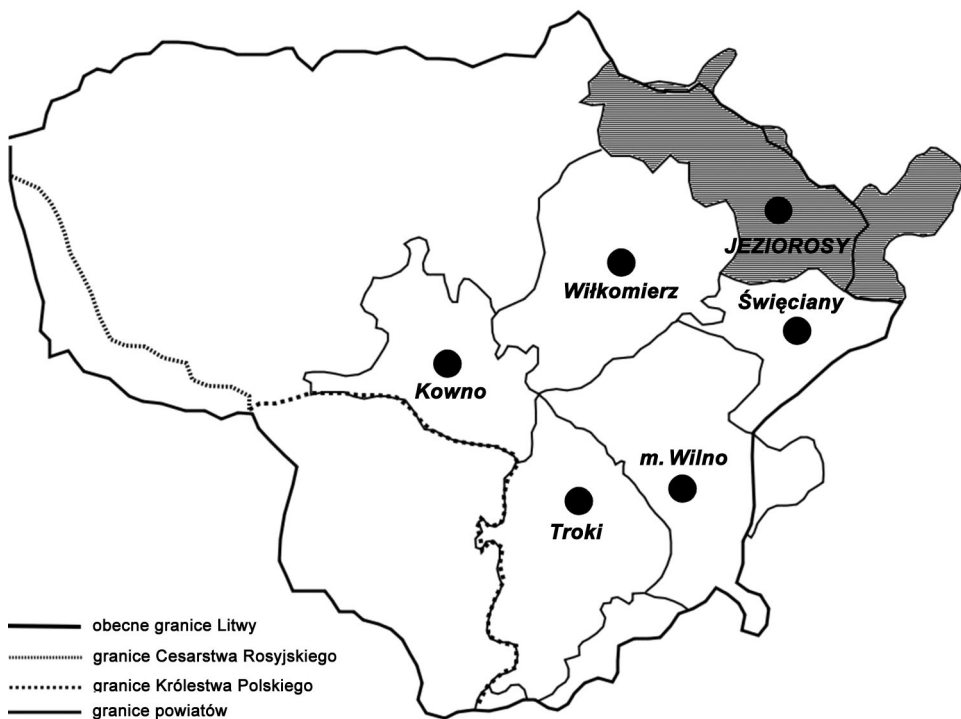
II.1. Z dziejów przynależności terytorialno-administracyjnej obszaru jezioroskiego i ignalińskiego (II połowa XIX wieku – początek XXI wieku)

Jak już wyżej wspomniano, zmieniająca się w ostatnich dwóch stuleciach przynależność państwowa i administracyjna badanego obszaru wymaga jego przedstawienia, by można było łatwiej uświadomić sobie zarówno trudności w opisie historycznym dziejów społeczności polskiej, jak i w zrozumieniu przywoływanych danych statystycznych. Należy też zawsze pamiętać, że opisywany

teren był tylko częścią zachodnią znacznie większej enklawy polskojęzycznej, dziś rozgranicznej między trzy państwa: Litwę, Łotwę i Białoruś.

W czasach, gdy jak się sądzi, powstał interesujący nas obszar polskojęzyczny, a więc w II połowie XIX wieku, badane tereny pozostawały w granicach imperium rosyjskiego, częściowo w guberni kowieńskiej (część północna, tj. okolice Jeziorosów), częściowo – wileńskiej (część południowa, tj. wschodni pas obecnego rejonu ignalińskiego). Nie było wówczas granic państwowych rozdzielających ten teren od pozostałej części areału polskojęzycznego (tereny Łatgalii, tj. Łotwy południowej, i Brześczczyzny, obecnej Białorusi północno-wschodniej). Badany teren przedstawia mapa nr 3.

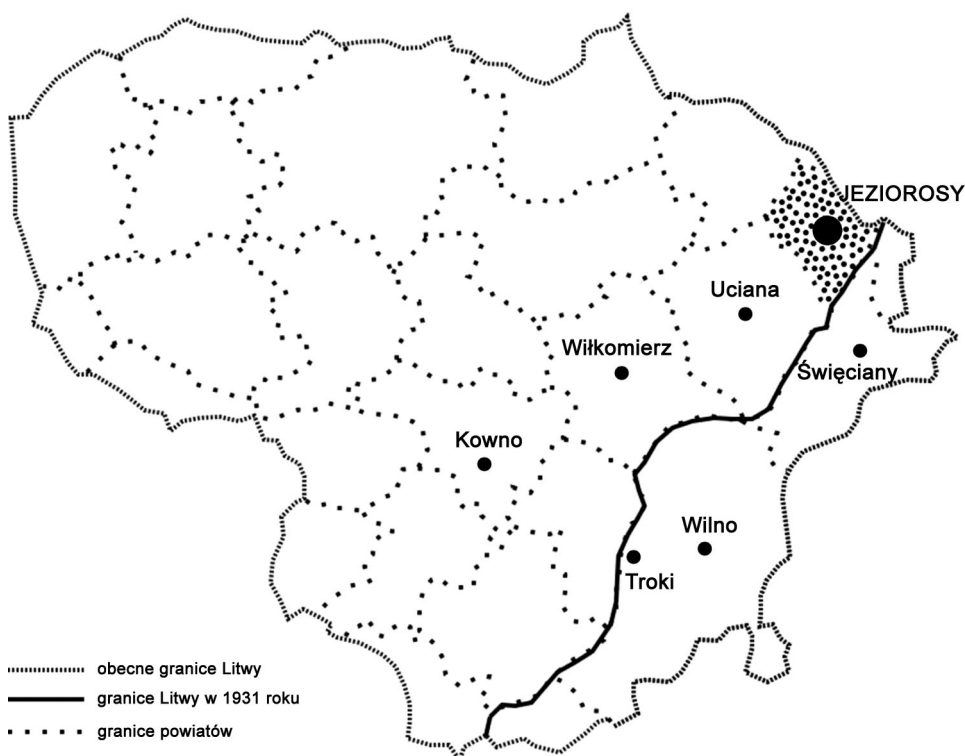
Mapa nr 3. Obszar jeziorosko-ignaliński pod koniec XIX wieku w ramach imperium rosyjskiego, na pograniczu guberni kowieńskiej i wileńskiej. Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998: 102.

Po zakończeniu I wojny światowej, powstaniu niepodległych państw: Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Litewskiej, interesujący nas obszar został po raz pierwszy rozdzielony granicą państwową polsko-litewską. Po stronie polskiej znalazła się część południowa, obecnie położona w rejonie ignalińskim i na południu

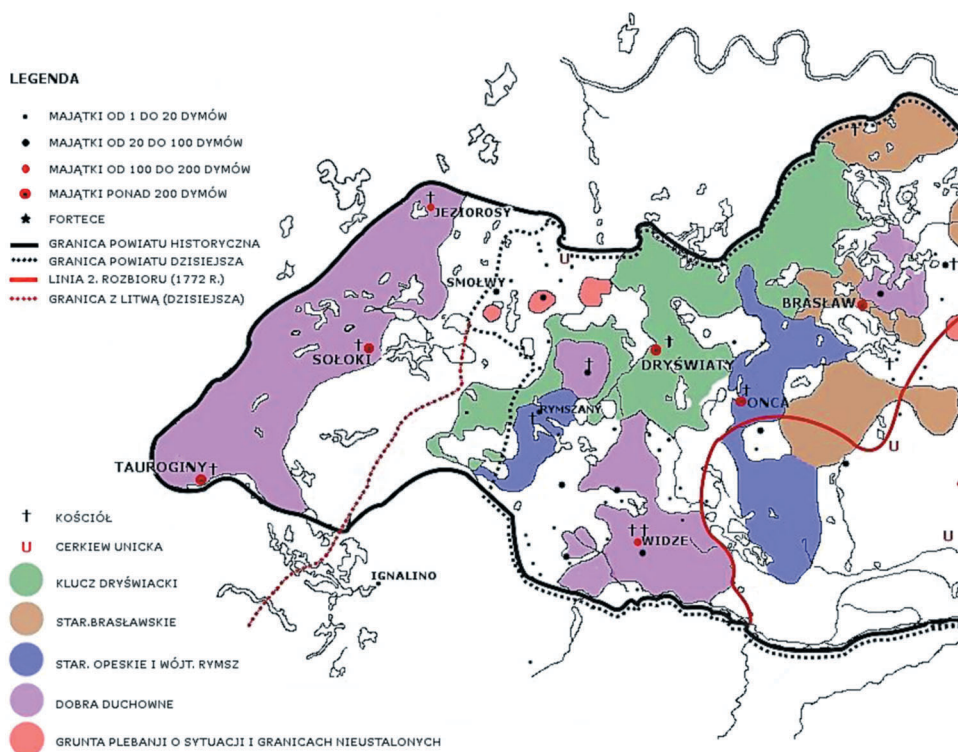
rejonu jezioroskiego. Po stronie litewskiej natomiast znalazły się Jeziorosy i ich północne i zachodnie okolice (dziś rejon jezioroski bez skrawka południowego – okolic Smołów). Ta część polskojęzycznej enklawy, która weszła w skład Republiki Litewskiej, pod względem administracyjnym należała do powiatu jezioroskiego. Granica przebiegała w pobliżu Smołów. Granicę polsko-litewską na tym odcinku przedstawia mapa nr 4.

Mapa nr 4. Granica polsko-litewska na obszarze jeziorosko-ignalińskim w okresie międzywojennym. Jeziorosy w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym. Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998: 108.

Z kolei po stronie polskiej okolice Smołów, Gajd i Mejszt administracyjnie należały do powiatu brasławskiego, obejmując gminy (ale także nie w całości): Dukszty, Rymszany, Smołwy, Widze. Powiat brasławski w granicach z okresu międzywojennego z zaznaczeniem wschodniej jego części, która jest przedmiotem opisu w niniejszej pracy, przedstawia mapa nr 5.

Mapa nr 5. Zachodnia część powiatu brasławskiego w okresie międzywojennym. Oprac. na podstawie pracy: Hedemann 1930.

Obszernie historię powiatu brasławskiego omówił Otton Hedemann (1930), a ostatnio przedstawili ją białoruscy historycy Kastuś Szydłouski (2011), Aleś Smalanczuk (2011) i Anatol Wialiki (2011), których teksty znajdują się we wspomnianej monografii poświęconej Brasławszczyźnie (Smułkowa red. 2011). Uwagi na ten temat znaleźć też można w ostatnio opublikowanej pracy Janusza Riegera dotyczącej słownictwa gwar polskich na Brasławszczyźnie (2014). Z tego względu nie będę omawiała szerzej dziejów Brasławszczyzny, wykorzystując tylko te informacje, które bezpośrednio dotyczą niewielkiego jej zachodniego odcinka.

Po II wojnie światowej obszary jezioroski i ignaliński znalazły się w Związku Radzieckim w granicach Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, podczas gdy pozostałe części dawnego arealu polskojęzycznego weszły w skład Białoruskiej SRR (Widze i tereny na wschód od Widz) oraz Łotewskiej SRR (okolice Dyneburga, łot. Daugavpils). Z dawnej części enklawy polskojęzycznej, znajdującej się przed wojną w ramach Republiki Litewskiej, oraz z okolic Smołw,

należących przed wojną do Polski, administracyjnie utworzono rejon jezioroski. Pozostała część areалу polskojęzycznego, przed II wojną światową znajdująca się w obrębie Rzeczypospolitej Polskiej, weszła w skład rejonu ignalińskiego. Odtąd ta mała enklawa polska już pozostała w tym kształcie (niepodległa Litwa powstała bowiem po rozpadzie ZSRR w dawnych granicach republiki). Zasięg terytorialny obu jednostek administracyjnych: rejonu jezioroskiego i ignalińskiego w okresie powojennym przedstawia mapa nr 6.

Mapa nr 6. Zasięg terytorialny rejonu jezioroskiego i ignalińskiego w okresie powojennym (rok 1959, 1979, 1989). Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998.

Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości kształt obu rejonów nie uległ zmianie, pozostając w granicach wyznaczonych przez reformę administracji przeprowadzoną bezpośrednio po wojnie.

II.2. Polacy na Litwie na tle innych grup narodowych – liczebność, zmiany

Zanim przejdę do omówienia dziejów Polaków na obszarze jeziorosko-ignalińskim, przedstawię pewne dane ogólne dotyczące liczebności Polaków na Litwie oraz zmian, jakie się dokonały w okresie powojennym. Pozwoli to nakreślić właściwe tło rozważań o dziejach społeczności polskiej na północno-wschodnim krańcu Litwy. Pamiętać jednak należy, że dane oficjalne nie zawsze są w pełni wiarygodne, zwłaszcza z terenów pogranicznych, mieszanych narodowo i językowo, więc trzeba podchodzić do nich ostrożnie. Przyczyn niepełnej wiarygodności jest wiele i przynajmniej znaczną ich część przedstawiono już w literaturze przedmiotu. Nierzadkie były przypadki narzucania narodowości, wpisywania przez urzędników czy ankierów „narodowości państwowej”. Deklaracje samych zainteresowanych mogły (mogą) odbiegać od rzeczywistości, co mogło się wiązać z lękiem o swoją przyszłość itp. Sygnalizuję jedynie te kwestie, by pamiętać o tych zastrzeżeniach, przedstawiając pewne tendencje i zmiany, jakie się dokonały, na podstawie danych oficjalnych, zwłaszcza spisowych.

Liczebność społeczności polskiej na Litwie w świetle ostatniego spisu powszechnego z 2011 roku ocenia się na 200 317 osób¹. Oznacza to spadek liczby polskiej ludności na Litwie o ponad 29,8 tys. w stosunku do stanu w 1989 roku. Zmniejszył się również udział procentowy Polaków z 7% do 6,6%. Dane dotyczące liczebności ludności polskiej w okresie powojennym w świetle spisów powszechnych od 1959 do 2011 roku przedstawia tabela nr 7.

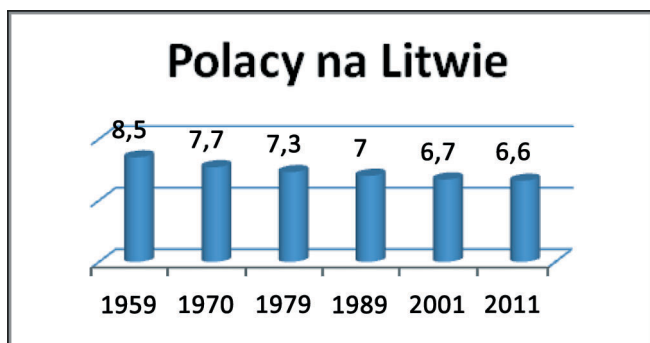
Tabela nr 7. Liczba ludności polskiej na Litwie w okresie 1959-2011. Za: P. Eberhardt, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Litwie* (<http://www.wspolnota-polska.org.pl/>) oraz dane ze spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Lata	Liczba ludności w tys.	Ludność polska	
		w tys.	udział w zaludnieniu kraju (%)
1959	2 711,4	230,1	8,5
1970	3 128,2	240,2	7,7
1979	3 391,5	247,0	7,3
1989	3 674,8	258,0	7,0
2001	3 484,0	235,0	6,7
2011	3 043,4	200,3	6,6

¹ Dane liczbowe przytaczane są w niniejszej pracy: najnowsze ze spisu 2011 r. z oficjalnej strony Departamentu Statystyki Litwy, starsze na podstawie opracowania *Lietuvos* 2002.

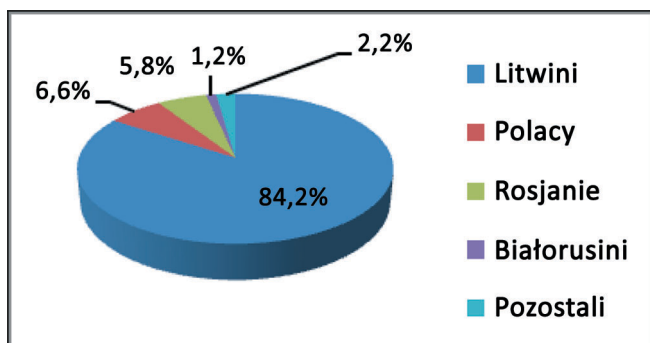
Porównanie danych ze spisów powszechnych w II połowie XX wieku pokazuje wyraźnie tę tendencję spadkową, widoczną w całym w okresie powojennym, sygnalizowaną też wielokrotnie przez badaczy (por. np. Eberhardt 1997, 2012, Dawlewicz 2012, Karaś 2007). Dotyczy ona zarówno liczby ludności polskiej, jak i jej udziału procentowego w zaludnieniu kraju, choć wzrosła ogólna liczba mieszkańców Litwy. Obrazowo przedstawia to wykres nr 1.

Wykres nr 1. Liczebność Polaków na Litwie procentowo w latach 1959-2011. Za: Raport 2012.

Mimo zmniejszenia się liczebności ludności polskiej na Litwie w świetle ostatniego spisu powszechnego stanowi ona największą mniejszość narodową Litwy na skutek wyraźnego spadku liczby ludności rosyjskiej, która plasuje się – po raz drugi (pierwszy raz w 2001 r.) w okresie powojennym – na drugim miejscu (5,8% ogółu mieszkańców). Pozostałe mniejszości narodowe są o wiele mniej liczne (np. Białorusini – 1,2%, Ukraińcy – 0,5%). Skład narodowościowy Litwy w 2011 roku w świetle ostatniego spisu powszechnego przedstawia wykres nr 2.

Wykres nr 2. Skład narodowościowy Litwy w 2011 roku. Za: Raport 2012.

Widać zatem, że mniejszości narodowe stanowią obecnie na Litwie 15,8% ludności. Dominują dwie mniejszości: polska i rosyjska, pozostałe są kilkakrotnie mniej liczne i odgrywają mniejszą rolę, choć są ważne dla krajobrazu lingwistycznego Litwy.

W całym okresie powojennym Litwa uległa wielu przemianom pod względem demograficznym. Dane dotyczące zmian procentowego składu ludności Litwy według narodowości w latach 1959-2011 przedstawiają tabele nr 8 i 10.

Tabela nr 8. Procentowy skład ludności Litwy według narodowości na podstawie spisów powszechnych (%) z lat 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: <http://www.std.lt> (Statistikos Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės).

Narodowość	Rok spisu					
	1959	1970	1979	1989	2001	2011
Litwini	79,3	80,1	80,0	79,6	83,4	84,2
Polacy	8,5	7,7	7,3	7,0	6,7	6,6
Rosjanie	8,5	8,6	8,9	9,4	6,3	5,8
Białorusini	1,1	1,5	1,7	1,7	1,2	1,2
Ukraińcy	0,7	0,8	1,0	1,2	0,7	0,5
Żydzi	0,9	0,8	0,4	0,3	0,1	0,1
Tatarzy	0,1	0,1	0,1	0,1	0,09	0,09
Łotysze	0,2	0,2	0,1	0,1	0,09	0,07
Inni	1,0	0,5	0,7	0,8	0,5	0,4
Niewskazana	–	–	–	–	0,9	1,1

Tabela nr 9. Zmiany struktury narodowościowej Litwy w okresie 1989-2001 (tylko główne grupy narodowościowe). Opracowanie własne na podstawie: P. Eberhardt, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Litwie* (<http://www.wspolnota-polska.org.pl/>).

Narodowość	Liczba ludności				Zmiany w okresie 1989-2001	
	1989		2001		w tys.	w %
	w tys.	w %	w tys.	w %		
Litwini	2 924,3	79,4	2 907,3	83,4	-17,0	-0,6
Polacy	258,0	7,0	235,0	6,7	-23,0	-8,9
Rosjanie	344,5	9,4	219,8	6,3	-124,7	-36,2
Białorusini	63,2	1,7	42,9	1,2	-20,3	-32,1
Ukraińcy	44,8	1,2	22,5	0,6	-22,3	-49,8
Żydzi	12,4	0,3	4,0	0,12	-8,3	-67,5
Tatarzy	5,1	0,2	3,2	0,09	-1,9	-37,3
Łotysze	4,2	0,1	3,0	0,1	-1,2	-28,6
Inni	18,4	0,7	46,3	1,4	+27,9	+151,6
Ogółem	3 674,8		3 484,0		-190,8	-5,2

Tabela nr 10. Zmiany struktury narodowościowej Litwy w okresie 2001-2011 (tylko główne grupy narodowościowe). Opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2001 i 2011 r.

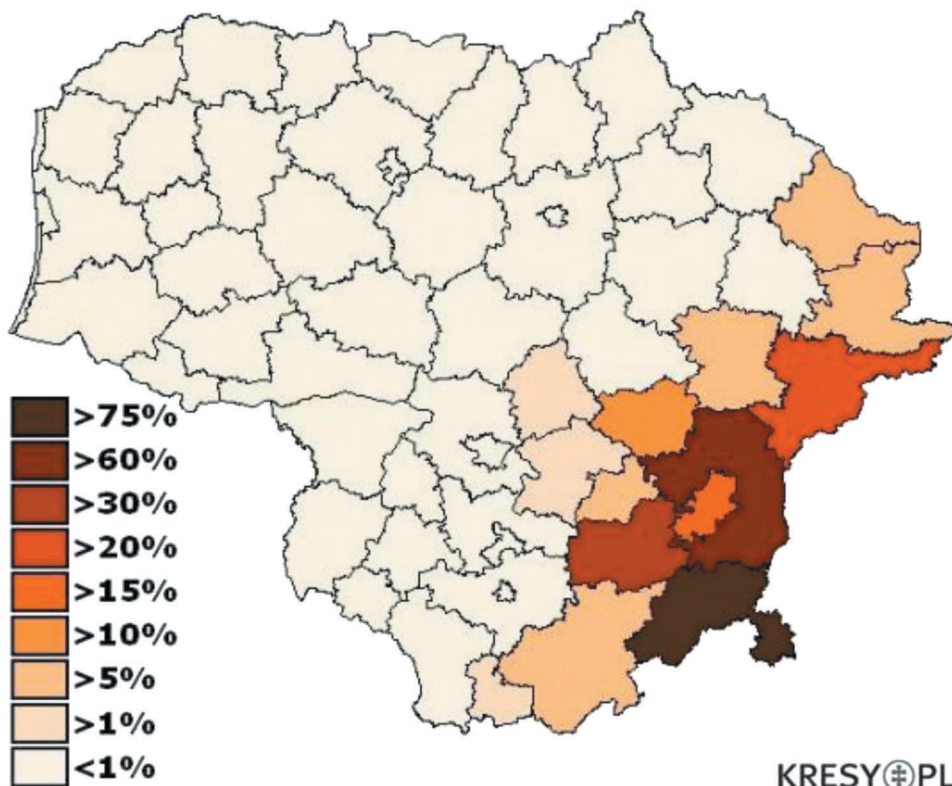
Narodowość	Liczba ludności				Zmiany w okresie 2001-2011	
	2001		2011		w tys.	w %
	w tys.	w %	w tys.	w %		
Litwini	2 907,3	83,4	2 561,3	84,2	-346,0	-11,9
Polacy	235,0	6,7	200,3	6,6	-34,7	-14,8
Rosjanie	219,8	6,3	176,9	5,8	-42,9	-19,5
Białorusini	42,9	1,2	36,2	1,2	-6,7	-15,5
Ukraińcy	22,5	0,6	16,4	0,5	-6,1	-27,0
Żydzi	4,0	0,12	3,0	0,10	-1,0	-23,9
Tatarzy	3,2	0,09	2,8	0,09	-0,4	-13,7
Łotysze	3,0	0,09	2,0	0,07	1,0	-31,5
Inni	7,6	0,2	6,9	0,2	+0,7	+9,2
Niewskazana	32,9	0,9	33,0	1,1	+0,1	+0,3
Ogółem	3 484,0		3 043,4		-440,5	-12,6

W okresie powojennym widać wyraźnie tendencję do wzrostu udziału procentowego (przy spadku liczbowym) jedynie ludności litewskiej z 79,3% w 1959 roku do 84,2% w 2011 roku. Liczebność pozostałych grup narodowych zmniejszyła się, podobnie jak ich odsetek ludności kraju. Zwraca uwagę duży ubytek Rosjan po powstaniu niepodległego państwa litewskiego, tj. w latach 1990-2001, aż 124,7 tys. osób, tj. ponad 1/3 ludności rosyjskiej na Litwie, głównie w wyniku odpływu tej ludności do Rosji. Nie dotyczy to staroobrzędowców, tylko przybyszy powojennych. Procentowo podobnie ubyło też Białorusinów i Tatarów, liczbowo odpowiednio ponad 20 tys. i 1,9 tys., a jeszcze większy był odsetek spadku Ukraińców (blisko połowa) i Żydów (blisko 2/3), liczbowo ponad 22 tys. i ponad 8 tys. W kolejnej natomiast dekadzie (lata 2001-2011) widać duży ubytek liczbowy wszystkich mieszkańców Litwy niezależnie od narodowości, jednak bez tak dużej różnicy procentowej. Litwa ostatnio gwałtownie się wyludnia. Potwierdzają to zarówno wyniki spisu powszechnego z 2011 roku, jak i badania terenowe, w których trakcie informatorzy mówią o wyjeździe wielu osób z kraju. W ciągu dekady (2001-2011) ubyło 440,5 tys. osób, tj. 12,6% mieszkańców Litwy, głównie w wyniku emigracji na Zachód, Litwinów – 346 tys. (11,9%), a ze społeczności polskiej – 34,7 tys., tj. 14,8%. Dalszemu osłabieniu uległa mniejszość rosyjska – o 42,9 tys. osób, tj. 19,5%. Zmniejszyły się wszystkie główne grupy narodowe, także białoruska, ukraińska, łotewska, żydowska, tatarska, niemiecka, romska, oraz inne nieliczne mniejszości typu Karaimi, Estończycy, Mołdawianie, Azerowie. W porównaniu z poprzednim okresem (1990-2001),

gdzie ubyło 190,8 tys. ludności Litwy (5,2%), ostatnie lata cechują się przyspieszonym procesem zmniejszania się zaludnienia kraju. Tę tendencję potwierdzają także najnowsze dane z 2014 roku, gdyż według Departamentu Statystyki w ciągu trzech lat ogólna liczba mieszkańców zmniejszyła się o kolejne 100 tys., a liczba Polaków o 36 tys., czyli o 16,5%, co oznacza, że odsetek Polaków w zaludnieniu kraju spadł do 5,6%. Niemniej jednak dane te należy traktować z jeszcze większą ostrożnością niż dane pochodzące ze spisu powszechnego ze względu na inną metodologię i źródła informacji (nie z bezpośrednich deklaracji mieszkańców).

Mniejszość polska na Litwie jest wyraźnie zlokalizowana terytorialnie. Polacy – co prawda – mieszkają we wszystkich okręgach litewskich, ale ich udział procentowy jest w większości z nich w świetle danych z 2011 roku marginalny. Rozmieszczenie Polaków na Litwie w roku 2011 – zgodnie z wynikami spisu powszechnego – przedstawia mapa nr 7.

Mapa nr 7. Rozmieszczenie terytorialne Polaków na Litwie i ich udział procentowy w zaludnieniu kraju. Za: www.kresy.pl.

Odsetek Polaków wynosi od 0,06% (w 2001 r. 0,1%) w okręgu tauroskim i telszańskim (lit. Tauragė, Telšiai), 0,14% w okręgu szawelskim, 0,17% w mariampolskim, 0,2% w poniewieskim (w 2001 r. po 0,2%), 0,22% w kłajpedzkim (w 2001 r. 0,3%), po 0,5% w Kownie. Nieco więcej Polaków zamieszkuje dwa okręgi: olicki – 1,9% (w 2001 r. 2,1%) i uciański (obszar jeziorosko-ignaliński wchodzi w skład właśnie okręgu uciańskiego) – 4% (w 2001 r. 4,5%). Także w największych miastach Litwy Polacy stanowią niewielki odsetek (od 0,2% w Szawlach i Poniewiezu, 0,3% w Kłajpedzie po 0,4% w Kownie) z wyjątkiem Wilna, gdzie są drugą – po Litwinach (63,2% w 2011 r., 57,8% w 2001 r.) – grupą narodowościową: 16,5% (w 2001 r. 18,7%), podczas gdy Rosjanie stanowią 12% (w 2001 r. 14%), Białorusini – 3,5% (w 2001 r. 4%), Ukraińcy – 1% (w 2001 r. 1,3%), inni – 3,8% (w 2001 r. 1,4%).

Największe skupisko ludności polskiej znajduje się na Wileńszczyźnie, choć i tu w okresie powojennym widoczne są zmiany. Dane te prezentuje tabela nr 11.

Tabela nr 11. Liczba ludności polskiej w wybranych rejonach Wileńszczyzny w 1959, 1989, 2001 i 2011 roku. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy: Eberhardt 1997 i ze spisów z 2001 i 2011 roku.

Rejony	Rok 1959		Rok 1989		Rok 2001		Rok 2011	
	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
miasto Wilno / Vilnius	47,2	20,0	108,2	18,8	104,4	18,9	88,4	16,5
Wilno / Vilnius	64,5	80,3	59,8	63,5	54,3	61,3	49,6	52,0
Soleczniki / Šalčininkai	37,2	85,2	32,9	79,6	31,2	79,5	26,9	77,7
Święciany / Švenčionys	14,2	35,7	10,9	28,8	9,1	27,4	7,2	26,0
Troki / Trakai	23,9	42,6	19,4	23,8	12,4	33,2	10,4	30,1
Szyrwinty / Širvintos	3,4	12,9	2,4	11,1	2,0	10,0	1,6	9,3

W okręgu wileńskim w 2011 roku mieszkało 186 192 Polaków i jedynie w nim ich udział procentowy jest znaczny, gdyż wynosi 23% zaludnienia. W dwóch rejonach okręgu wileńskiego są większością, tj. w rejonie solecznickim (77,7% w 2011 r., 79,5% w 2001 r.) i wileńskim (52% w 2011 r., 61,3% w 2001 r.), w dwóch innych natomiast nie przekraczają połowy mieszkańców, ale tworzą dużą grupę narodowościową, tj. w rejonie trockim (30,1% w 2011 r., 33,2% w 2001 r.) i święciańskim (26% w 2011 r., 27,4% w 2001 r.). W pozostałych rejonach okręgu wileńskiego odsetek Polaków jest nieduży, najmniejszy w rejonie wilkomierskim (0,7%). Porównanie udziału procentowego ludności polskiej w okresie powojennym w wyżej wymienionych rejonach pokazuje też widoczną tendencję spadkową (por. np. w rejonie wileńskim w 1959 – 80,3%, a w 2001 r. – 61,3%, w 2011 r. – 52%, co wiąże się m.in. z polityką władz – przyłączaniem do Wilna wielu polskich wsi podwileńskich).

Dane dotyczące zmian ludności polskiej w trzech głównych enklawach przedstawia tabela nr 12.

Tabela nr 12. Zmiany liczby ludności polskiej na Litwie na 3 głównych obszarach polskojęzycznych w latach 1959-2001 (tabela ogólna). Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy: Eberhardt 1997 i danych spisu powszechnego z roku 2001 za: <http://www.std.lt> i z roku 2011 za: web.stat.gov.lt.

Obszar	Liczba 1959 r.	Liczba 1970 r.	Liczba 1979 r.	Liczba 1989 r.	Liczba 2001 r.	Liczba 2011 r.
Kowieńszczyzna (% Polaków na Litwie)	12 660 5,5%	9 130 3,8%	6 903 2,8%	5 979 2,3%	3 729 1,6%	2 812 1,4%
jeziorosko-ignaliński (% Polaków na Litwie)	8 178 3,6%	6 912 2,9%	6 080 2,5%	6 385 2,5%	5 967 2,5%	4 487 2,2%
Wileńszczyzna (% Polaków na Litwie)	196 436 85,4%	213 336 88,8%	223 622 90,5%	236 398 91,6%	215 916 91,7%	186 192 92,9%
Razem 3 enklawy (% Polaków na Litwie)	217 274 94,4%	229 378 95,5%	236 605 95,8%	248 762 96,4%	225 612 95,8%	193 491 96,6%
Ogólnie na Litwie (% ogółu mieszkańców)	230 107 8,5%	240 203 7,7%	247 022 7,3%	257 994 7,0%	235 426 6,7%	200 317 6,6%

Porównanie liczebności Polaków na trzech obszarach Litwy pokazuje, iż łącznie zamieszkuje je 193 491 osób narodowości polskiej, tj. 96,6% ogółu mniejszości polskiej na Litwie. Na pozostałe obszary państwa litewskiego przypada tylko 3,4%. Jednak aż 92,9% Polaków przypada na okręg wileński, podczas gdy na kowieński jedynie 1,4%, a na jeziorosko-ignaliński 2,2% ogółu społeczności polskiej na Litwie. W świetle powyższych danych widać, że współcześnie mamy do czynienia tylko z jednym wyrazistym obszarem polskim na Litwie, dwa pozostałe, w przeszłości znaczące tereny zamieszkałe przez mniejszość polską i dwie enklawy polskojęzyczne, w tym jezioroska-ignalińska, znajdują się w stanie zaniku. Pamiętać jednakże należy, że obszar jezioroski i ignaliński jest terytorialnie najmniejszy, obejmuje jedynie dwa rejony, podczas gdy dwa pozostałe zajmują terytorium całego okręgu (powiatu) administracyjnego.

Na tle całej Litwy interesująco wyglądają wyniki uzyskane w rejonie jezioroskim i ignalińskim. Widać, że mimo iż jest to już bardzo nieliczna enklawa polska, to jednak procesy asymilacyjne zachodzą tu wolniej niż na Kowieńszczyźnie. W roku 1959 w regionie kowieńskim mieszkało 12 660 Polaków (czyli 5,5% wszystkich Polaków na Litwie), a na obszarze jeziorosko-ignalińskim było ich znacznie mniej, o ponad jedną trzecią – 8 178 (tj. 3,6% Polaków na Litwie). W 2001 roku te stosunki kształtowały się odmiennie, to w rejonie jezioroskim i ignalińskim było prawie dwa razy więcej Polaków niż na całej Kowieńszczyźnie – 5 967 (tj. 2,5% Polaków na całej Litwie), w regionie

kowieńskim – 3 729 Polaków (1,6% Polaków na Litwie). W 2011 roku różnica między obiema enklawami w zakresie liczebności i odsetka Polaków nieco się zmniejszyła: 2 812 osób na Kowieńszczyźnie (1,4%) i 4 487 osób w rejonie jezioroskim i ignalińskim (2,2%), co świadczy o postępującej dezintegracji drugiego zwanego kiedyś obszaru polskojęzycznego.

Należy jeszcze raz podkreślić, że przedstawione wyżej dane nie zawsze są całkowicie wiarygodne. Wątpliwości nasuwa się wiele. Niejednokrotnie bowiem podczas rozmów wspomniano o sytuacjach kwalifikowania przez urzędników różnych osób czy to z rodzin mieszanych, czy to polskich do narodowości „państwowej”, wpisywania wbrew ich woli innej narodowości niż deklarowana. Na skutek tych różnych czynników dane spisowe, oficjalne mogą nie odzwierciedlać w pełni rzeczywistości.

II.3. Obszar jezioroski i ignaliński na Litwie jako część dawnej enklawy polskojęzycznej

W przeszłości badany przez nas teren stanowił – jak już to wyżej podkreślono – część zwanego obszaru polszczyzny, zbadanego w okresie międzywojennym po stronie polskiej przez H. Turską. Sięgał on od Widz po Jeziorosy, a więc obejmował północno-wschodni kraniec Rzeczypospolitej i kilka gmin na terytorium ówczesnej Republiki Litewskiej. Granica między oboma państwami przebiegała koło Smołów.

Te dwa obszary: jezioroski i ignaliński różnią się warunkami rozwoju polszczyzny. Część południowa, ignalińska (okolice Mejszt, Gajd, Smołów), należała przed II wojną światową do II Rzeczypospolitej. Polszczyzna miała tu zatem status języka urzędowego, państwowego, i w związku z tym pełniła różnorodne funkcje (języka nauczania w szkołach, języka liturgicznego itp.). Część północna (okolice Jeziorosów) wchodziła w skład Republiki Litewskiej, gdzie językiem urzędowym był litewski, natomiast polszczyzna jako język mniejszości narodowej miała ograniczony zakres stosowania i związany z tym niższy prestiż.

Obszar jezioroski ciągnie się od miejscowości Obiale (lit. Obeliai), znajdującej się nieopodal granicy z Łotwą, w kierunku Jeziorosów. Teren ten wyznaczają m.in. takie miejscowości, jak: Aleksandrowa (lit. Aleksandravėlė), Kumpoły (lit. Kumpuoliai), Suwieki (lit. Suviekas), Antuzów (lit. Antazavė), Dusiaty (lit. Dusėtos), Antolepty (lit. Antalieptė), Owsły (lit. Auslas), Stalmujża (lit. Stelmužė), Imbrody (lit. Imbradas), Degucie (lit. Degučiai). Obszar powyższy jest zamieszkały przeważnie przez ludność litewską, w mniejszym zakresie polską (w niektórych miejscowościach Polacy stanowią niewielki odsetek).

Drugi teren ciągnie się od Turmontu na północy po Koczerzyski (lit. Kačergiškė), położone nad rzeką Dżisną (lit. Dysna), na południe o szerokości około 10 km. Na tym terenie wokół jeziora Dżyświaty (lit. Drukšiai) oraz Opiwarda (lit. Apyvardos), a także w pobliżu takich miejscowości, jak Strylungi (lit. Strilungiai), Mejszty (lit. Meikštai), Prucie (lit. Pručiai), Gajdy (lit. Gaidė), Szaszki (lit. Šaškės), Tylża (lit. Tilžė) i Rymuszany (lit. Rimšė) przeważa ludność polska². Obszar jezioroski (północny) i ignaliński (południowy) przedstawiają mapy nr 1-2 (zob. Aneks).

Struktura etniczno-językowa badanego obszaru była w przeszłości i jest obecnie bardzo zróżnicowana. Zwarte wsie polskie sąsiadują tu nie tylko z wsiami litewskimi, lecz także z rosyjskimi wsiami staroobrzędowców. Przykładowo – na północy od Smołów po Jeziorosy po jednej stronie drogi znajdują się głównie wsie polskie, po drugiej – rosyjskie staroobrzędowców³. Okolice Jeziorosów charakteryzowały się też stosunkowo dużym udziałem szlachty, przede wszystkim drobnej, niezamożnej, zamieszkującej zaścianki i okolice, którą często utożsamiano z Polakami, por. *ot šl'axy/ tu Pol'acy my jak skož'im s'a do kos'c'ola/ o šl'axy pšyš'li/ f kos'c'el'a to šlyšym// mama fšystiko f kos'c'el'e/ Pol'acy/ Pol'acy Maz.SM[23]*.

Obszar przylegający bezpośrednio do granicy białoruskiej i na samej północy – łotewskiej o długości około 40 km i szerokości ok. 10 km na południu miał długo jednolity charakter polski⁴ (jeszcze dziś wyrazisty), natomiast na zachodzie i północnym zachodzie jest już zdecydowanie mieszany czy w rejonie jezioroskim na jego obrzeżach północnych i zachodnich – dominujący litewski.

II.4. Przemiany narodowościowe w rejonie ignalińskim i jezioroskim w XX wieku i ich przyczyny. Polacy w rejonie ignalińskim i jezioroskim

W obu rejonach ludność polska liczy łącznie 4 487 osób deklarujących narodowość polską (2,2% ogółu Polaków na Litwie). Według danych spisu z roku 2011 w rejonie ignalińskim łącznie z miastem Wisaginią mieszkało 3 405 Polaków, tj. 8,5% ogółu mieszkańców, a w rejonie jezioroskim 1 082 (5,9%). Jeszcze niedawno procentowy udział Polaków w obu rejonach kształtował się podobnie.

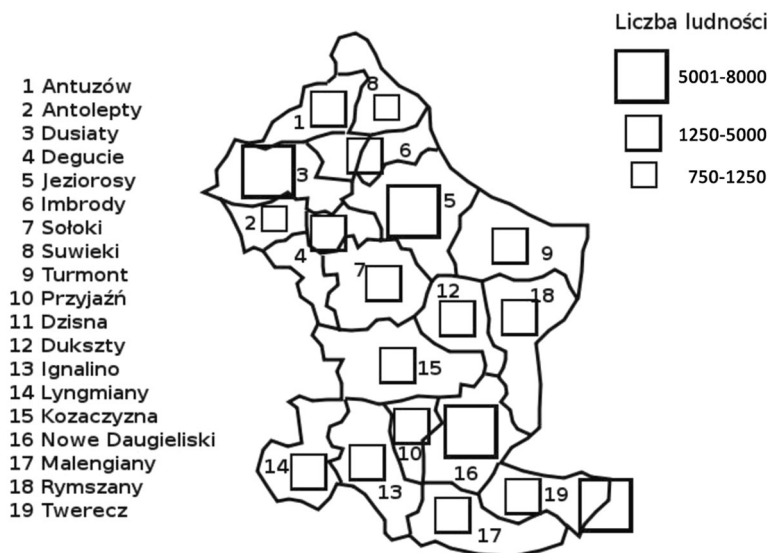
² Eberhardt 1997: 241.

³ Dużą liczbę Rosjan w przeszłości potwierdzają dane spisu litewskiego z 1923 r., np. w gminie Smoły było ich 30,1%, w Deguciach – 30,8%, w Jeziorosach 19%, w gminie Imbrody 12,1% – zob. Eberhardt 1997: 107.

⁴ Wspomina o nim P. Eberhardt w swoich książkach: *Przemiany narodowościowe na Litwie* (1997: 241); *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie* (1998: 124,127).

W 1989 r. w rejonie ignalińskim mieszkało bowiem 4 473 Polaków (7,5% ogółu mieszkańców rejonu), a w rejonie jezioroskim 1 912 (7,4% ogółu mieszkańców rejonu)⁵. Utrzymanie się znacznej liczby ludności polskiej w rejonie ignalińskim wiąże się z miastem Wisaginią, które skupia 2 108 Polaków, czyli większość w tym rejonie (w rejonie ignalińskim bez Wisagini mieszka 1 297 Polaków, tj. porównywalnie z rejonem jezioroskim). W obu tych rejonach ludność polska przeważa na wschodzie przy granicy litewsko-białoruskiej i litewsko-łotewskiej, w szczególności w gminach wiejskich Rymszany (lit. Rimšė) w okręgu ignalińskim i Turmont (lit. Turmantas) w okręgu jezioroskim. Narodowość polską zadeklarowało tam w 1989 r. odpowiednio 54,9% i 45,6% mieszkańców⁶. Polacy są tu skupieni we wschodniej części tych gmin. Znaczniejszy odsetek Polaków jest jeszcze w gminie wiejskiej Jeziorosy (27,6%), Nowe Daugieliszki (12,5%) i Dżisna (11,4%), Dukszty (6,3%), w pozostałych waha się od 0,9% do 5%⁷. Strukturę narodowościową w obu rejonach według gmin z roku 1989 przedstawia rycina nr 1 (niestety brak jest porównywalnych danych z późniejszych spisów).

Ryc. nr 1. Struktura narodowościowa ludności w rejonie ignalińskim i jezioroskim w 1989 r. wg gmin.

Rycinę sporządzono na podstawie ryc. 5.5. *Struktura narodowościowa ludności wschodniej Litwy w 1989 r. według gmin* zawartej w pracy: Eberhardt 1998: 125.

⁵ Zob. Eberhardt 1997: 236.

⁶ Ze spisu z roku 2011 brak opublikowanych wyników dotyczących liczby osób poszczególnych narodowości wg gmin, dotarłam tylko do wyników wg okręgów i rejonów.

⁷ Eberhardt 1997: 242.

Dane sprzed wojny wskazują na znacznie większą liczbę Polaków w tamtym okresie. W roku 1923 w powiecie jezioroskim według danych polskich (Eberhardt 1997: 101) było 6,9 tys. Polaków, tj. 16,3%. Dla rejonu ignalińskiego brak dokładnych danych ze względu na zmieniony układ terytorialny, niemniej jednak ich udział sięgał co najmniej 20%, skoro w roku 1959 mieszkało w rejonie ignalińskim 11,5% Polaków (4 370), już po wyjeździe do Polski w latach 1945-1946 ponad 2 400 osób. Odpowiednio: w rejonie jezioroskim było w 1959 roku 3 808 Polaków, tj. 10,9% mieszkańców (Eberhardt 1997: 104). Spadek liczbowy i procentowy ludności polskiej w obu rejonach po wojnie jest bardzo widoczny. Dane dotyczące zmian liczby ludności polskiej w okresie powojennym przedstawia tabela nr 13.

Tabela nr 13. Zmiany liczby ludności polskiej na obszarze jeziorosko-ignalińskim (rejon ignaliński i jezioroski) w latach 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie: Eberhardt 1997: 194-195, 202-203, 208-209, 232-233 oraz *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybą*, Vilnius 2002, s. 192 i danych spisu z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Rejon – nazwa polska / litewska	Liczba Polaków 1959 r.	%	Liczba Polaków 1970 r.	%	Liczba Polaków 1979 r.	%	Liczba Polaków 1989 r.	%	Liczba Polaków 2001 r.	%	Liczba Polaków 2011 r.	%
Ignalino / Ignalina	4 370	11,5	3 701	11,1	3 514	9,4	4 473	7,5	1 908	8,3	–	–
Ignalino z m. Wisaginia	–	–	–	–	–	–	–	–	4 449	8,5	3 405	8,3
Jeziorosy / Zarasai	3 808	10,9	3 211	10,2	2 566	9,1	1 912	7,4	1 518	6,7	1 082	5,9
Razem	8 178		6 912		6 080		6 385		5 967		4 487	

II.4.1. Przemiany narodowościowe w rejonie jezioroskim i ignalińskim w XX wieku

Skład narodowościowy omawianego obszaru nigdy nie był jednolity i ulegał ciągłym zmianom. Przed wojną mieszkali tu przedstawiciele różnych narodowości: Litwini, Polacy, Żydzi, Rosjanie (głównie staroobrzędowcy), Białorusini i Tatarzy. Dane oficjalne spisu litewskiego z 1923 roku, a więc dotyczące części północnej, jezioroskiej, mówią o 73,1% Litwinów, 2,9% Polaków (1,3 tys.), 15,4% Rosjan i 8% Żydów. Według szacunków polskich w powiecie jezioroskim było 62,9% Litwinów, 16,2% Polaków (6,9 tys.), 12% Rosjan i 8,9% Żydów. Duże różnice w określaniu liczby i udziału procentowego ludności polskiej świadczą, iż dane te nie są w pełni wiarygodne (litewskie są prawdopodobnie zaniżone,

polskie zawyżone)⁸, tym bardziej że poprzedni spis carski z 1909 roku wykazał 29% Polaków w powiecie jezioroskim.

W wypowiedziach często podkreślano zróżnicowany skład narodowościowy mieszkańców rejonu jezioroskiego, przy czym według naszych informatorów ludność litewska była w ich rodzinnych stronach nieliczna, por.:

U |nas to l'uz'i m'ešany^e/ starov'ery žeš i Pol'ak'i byli i Rusk'i byli/ u |nas nie byla tak'ix zakajanych Litv'inuf Nar.MS[20].

A u nas sons'ež'i teš pol'ski/ pol'ski rusk'i byli/ Litv'inėf nie byla// u nas blisko nie byla ni jednego Litv'ina nie byla blisko Rom.JV[37].

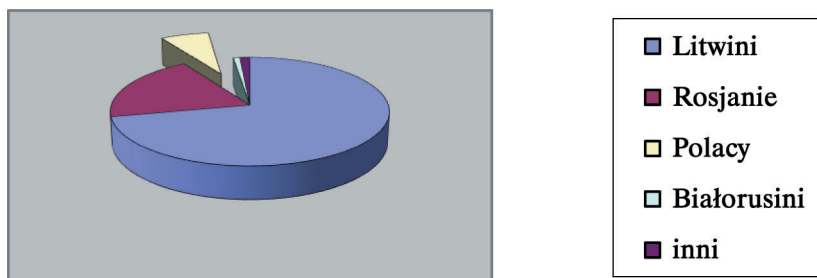
Tutej vo Naduny/ to Naduny rusk'e// a pos'ta fšyska strona tu Litv'iny// tu Pol'akof tam juž v'encaj m'asta/ za m'astam/ tam v'encaj Pol'akof// jak u nas to jak my nazyvam'i/ v'inagret/ m'ašajka// al'e my zmv'am'im s'e Ows.MB[24].

Z davnyx časėf tyko tu byli dva Litv'iini v Zarasax a fšystk'e Pol'ak'i Jez.SK[12].

Spis z 2011 roku wykazał w rejonie jezioroskim 1082 Polaków, tj. 5,9%, na ogólną liczbę 18 390 mieszkańców (Litwini – 13 398 /72,9%, Rosjanie – 3441 /18,7%, Białorusini – 174 /0,9%, Ukraińcy – 64 /0,35%, Łotysze – 27 /0,15%, Tatarzy – 19 /0,1%, inni – 19 /0,1%). Zgodnie z wynikami spisu Polacy plasują się także na trzecim miejscu, choć ich liczebność spadła.

Według danych spisu z roku 2001 w rejonie jezioroskim mieszkało 1 518 Polaków (6,7%)⁹, podczas gdy pierwszy spis powojenny z roku 1959 ujawnił 10,9% Polaków (3 808)¹⁰. Obecnie struktura etniczna obszaru jezioroskiego jest bardzo zróżnicowana. Wielonarodowość rejonu jezioroskiego na podstawie danych z 2001 roku przedstawia poniższy wykres.

Wykres nr 3. Struktura narodowościowa rejonu jezioroskiego w 2001 roku. Sporządzono na podstawie danych zawartych w *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybę*, Vilnius 2002, s. 192.

⁸ Omawia szeroko te kwestie Eberhardt (1997: 96-101).

⁹ Zob. Eberhardt 1997: 236.

¹⁰ Jw.: 194.

Widoczny jest zatem spadek procentowy ludności polskiej po wojnie. Dane dotyczące zmian liczby ludności polskiej na tle przemian narodowościowych w okresie powojennym w rejonie jezioroskim przedstawia tabela nr 14.

Tabela nr 14. Przemiany narodowościowe w rejonie jezioroskim w latach 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy Eberhardt 1997: 194-195, 202-203, 208-209, 232-233 oraz w opracowaniu *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybą*, Vilnius 2002, s. 192, i danych spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Narodowość	1959 r.		1970 r.		1979 r.		1989 r.		2001 r.		2011 r.	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Litwini	22 833	65,8	21 336	68,1	18 961	67,0	17 963	69,2	16 315	71,4	13 398	72,9
Rosjanie	7 702	22,2	6 359	20,2	6 140	21,7	5 544	21,3	4 500	19,7	3 441	18,7
Polacy	3 808	10,9	3 211	10,2	2 566	9,1	1 912	7,4	1 518	6,7	1 082	5,9
Białorusini	121	0,4	174	0,6	240	0,9	273	1,0	196	0,9	174	0,9
Inni	249	0,7	262	0,9	358	1,3	278	1,1	297	1,3	129	1,8
Niewskaz.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	149	0,8
Razem	34 713	100	31 342	100	28 265	100	25 970	100	22 826	100	18 390	100

Dane liczbowe i procentowe zawarte w tabeli pokazują, że w okresie powojennym ludność polska plasowała się na trzecim miejscu, ustępując znacznie liczbowo nie tylko ludności litewskiej, ale i rosyjskiej. Spis z 2011 roku wykazał w rejonie jezioroskim duży ubytek ogólnej liczby ludności w okresie pięćdziesięciu dwu lat (1959-2011), a pod względem udziału procentowego największy ubytek ludności polskiej (od 10,9% w 1959 r. do 5,9% w 2011 r.). Zmniejszył się również odsetek Rosjan (od 22,2% do 18,7%), natomiast wzrósł procent Litwinów (od 65,8% do 72,9%), Białorusinów (0,4% do 0,9%) i innych narodowości (od 0,7% do 1,8%).

W okresie powojennym liczba Polaków według oficjalnych statystyk zmniejszyła się zatem o 60,1%, czyli znacznie ponad połowę, tj. o 2 290 osób, a mianowicie od 3 808 osób w roku 1959 do 1 518 w roku 2001 (Eberhardt 1997: 222). Natomiast w następnej dekadzie od roku 2001 do roku 2011 nastąpił dalszy spadek o 436 osób, tj. o 28,7%. W ciągu półwiecza ubyło zatem 2 726 osób, czyli 71,6% mniejszości polskiej w rejonie jezioroskim, a więc ponad 2/3.

Nieco inaczej kształtowała się sytuacja w części południowej, w obecnym rejonie ignalińskim, przed II wojną światową należącym do Polski. Wchodził wówczas w skład powiatu brasławskiego, stanowiąc jego zachodnią część. Dane demograficzne dotyczą całego rejonu, w związku z tym nie do końca są miarodajne.

Szczegółowe dane dotyczące przemian narodowościowych w rejonie ignalińskim po II wojnie światowej zawiera tabela nr 11.

Tabela nr 15. Przemiany narodowościowe w rejonie ignalińskim w latach 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie: Eberhatdt 1997: 194-195, 202-203, 208-209, 232-233, *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybę*, Vilnius 2002, s. 192, i danych ze spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Narodowość	1959 r.		1970 r.		1979 r.		1989 r.		2001 r. + Wisaginia		2011 r. + Wisaginia	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Litwini	29 447	77,5	26 235	79,3	24 159	64,3	23 408	39,2	22 663	43,1	19 067	46,6
Rosjanie	3 571	9,4	2 668	8,1	7 415	19,7	23 559	39,4	17 597	33,4	13 252	32,4
Polacy	4 370	11,5	3 701	11,1	3 514	9,4	4 473	7,5	4 449	8,5	3 405	8,3
Białorusini	341	0,9	286	0,9	1 439	3,8	4 471	7,5	3 317	6,3	2 568	6,3
Inni	226	0,7	200	0,6	1 045	2,8	3 846	6,4	4 576	8,7	1 954	4,8
Niewskaz.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	683	1,7
Razem	37 955	100	33 090	100	37 572	100	59 757	100	52 572	100	40 929	100

Bez uwzględnienia mieszkańców Wisagini – największego miasta w tej części kraju, głównie rosyjskojęzycznego, w rejonie ignalińskim zgodnie z danymi spisu z roku 2011 było 18 386 mieszkańców, w tym 14 862 Litwinów, 1 528 Rosjan, 1 297 Polaków, 344 Białorusinów i 199 osób innych narodowości (Ukraińcy, Tatarzy, Niemcy, Romowie, Łotysze), 150 osób nie określiło swojej narodowości. Samo miasto Wisaginia liczyło 22 585 mieszkańców, w tym 4 205 Litwinów, 2 108 Polaków, 11 724 Rosjan, 2 224 Białorusinów, 1 158 Ukraińców, 170 Tatarów, 62 Łotyszy, 67 Ormian, 63 Niemców, 235 innych, 533 osoby nie wskazały narodowości. Dziesięć lat wcześniej w roku 2001 Wisaginia miała 29 554 mieszkańców, w tym: Litwini – 4 419, Polacy – 2 541, Rosjanie – 15 491, Białorusini – 2 862, inni – 4 241. Widać zatem, że Wisaginia – mimo ubytku ludności rosyjskiej – pozostała najbardziej rosyjskim miastem na Litwie, z największą liczbą Rosjan i w związku z tym upowszechnionym językiem rosyjskim.

Widoczny duży wzrost liczby ludności rosyjskiej w rejonie ignalińskim wiąże się z uprzemysłowieniem tego terenu, głównie w wyniku powstania Ignalińskiej Elektrowni Atomowej, miasta Wisagini i przyjazdu dużej grupy specjalistów z Rosji. Porównanie danych liczbowych i procentowych z kolejnych spisów powszechnych pokazuje, iż ponad sześciokrotnie wzrosła liczba Rosjan od roku 1959 do 1989 (od 3,6 tys. do 23,6 tys.), a następnie już w okresie niepodległej Republiki Litewskiej wyraźnie spadła – do 13,5 tys. w roku 2011. Zmalała także

społeczność litewska – od ponad 29 tys. w 1959 roku do nieco ponad 19 tys. w 2011 roku. Zdecydowanie wzrosła liczba Białorusinów i osób innych narodowości. Liczebność mniejszości polskiej utrzymywała się na podobnym poziomie – ponad 4 tys., obecnie też spadła do nieco ponad 3 tys. Pod względem liczebności Polacy, którzy w 1959 roku znajdowali się na drugim miejscu po Litwinach przed Rosjanami, od roku 1979 zajmują trzecie miejsce, ustępując znacznie liczbowo ludności rosyjskiej.

W rejonie jezioroskim natomiast Polacy przez cały okres powojenny stanowili trzecią co do wielkości grupę narodową: po Litwinach i Rosjanach. Rejon ten do dziś pozostaje znaczącym skupiskiem rosyjskiej ludności starowerskiej, podczas gdy w rejonie ignalińskim starowierców jest mniej, a *gros* Rosjan to ludność napływowa z okresu radzieckiego – budowy elektrowni.

Choć tendencja spadkowa liczby ludności polskiej nie ulega wątpliwości, to jednak też trzeba się zastrzec, iż możliwe są tu pewne przekłamania oficjalnych danych. Zawsze należy o tym pamiętać, przytaczając dane ze spisów powszechnych.

II.4.2. Przyczyny przemian narodowościowych i wywołane nimi zmiany sytuacji socjolingwistycznej

Na ten spadek ludności polskiej i zmiany w sytuacji socjolingwistycznej złożyło się wiele przyczyn, podobnych na terenie całej Litwy, często tożsamyh w obu rejonach.

Ogromne znaczenie miała II wojna światowa i jej skutki, okupacja sowiecka, niemiecka, a następnie włączenie tych ziem w obręb Związku Radzieckiego. Deportacja na Syberię wielu rodzin polskich w latach 1940-1941 i po 1944 roku, śmierć wielu Polaków w walkach podczas wojny, wyjazd znacznej części Polaków po wojnie do Polski (tzw. repatriacja czy raczej ekspatriacja) to główne przyczyny ubytku Polaków. Wspomnieć też należy o procesie depopulacji terenów wiejskich w wyniku rozbudowy miejskich ośrodków przemysłowych i migracji ludności wiejskiej do miast. Warto podkreślić, że w rejonie ignalińskim w latach 1959-1995 ubyło 48,5% ludności wiejskiej, a w rejonie jezioroskim – 45,5%¹¹.

Podczas wojny wiele osób wywieziono do Niemiec, część wywieziono do Rosji, gdzie wielu mężczyzn znalazło się w wojsku, czy to w armii gen. Władysława Andersa, czy gen. Zygmunta Berlinga. Większość z nich nie wróciła do rodzinnych stron. O wywózkach do Niemiec czy na Syberię opowiadali najstarsi

¹¹ Zob. *Litwini w Polsce. Polacy na Litwie 1994*, Warszawa – Wilno 1995, s. 67.

informatorzy (m.in. ze Śmilginiszek w rejonie ignalińskim czy z Mazurek i Girsy w rejonie jezioroskim), por.:

V V'izax tu v'iz"i pañi dužo l'už"i vyv'ez"onyx byla/ z V'iz ja muv'a/ sto os"im-z"es"ont l'už"i z jednyx V'ic tylko/ i zlapali kogo po droze/ to zaberali i pañz"ili/ v'ežli// tam v ogule žeby ne napadali na jixne vojska/ to zrobili s"e partyzany/ l'as tam žondovy za V'izam'i blisko/ to zryvali im mašyny/ zryvali fšystko/ tak oni pañi zorgańizovali zab|ros/ l'udność vyv'es"c"// partyzanŕka tu okropna byla/ duža// juš potym tak zrobiła s"e/ to z'e Němcy šli/ to jak oni začšymali Němcuf/ bo oni tu niğz"e pšejs"c"e/ tyko pšež Lítva tu pšejs"c" ne mogli/ broñili s"e/ žeby tyko tu jak pšejs"c"// tu partyzanŕka s poč'ontku byla i polska/ i ruska// a l'e pôtym pañi tutej jak zrobiła s"e tak'i rux/ vojna zrobiła s"e/ to polapali dužo partyzanty/ v'iz"i// Rusk'e ne pšyžnavali partyzanof ni polsk'ix/ ani lítefsk'ix o tyko co byli batarusk'e/ jix lapali partyzanof i tak samo vyvoz"ili// a ne do Pôlšcy otpravyvali/ polsk'e vojska orgańizovalo s'e/ do Pôlsk'ej otpravovali Śmil.EP[15].

Dužo vyvažali (...) xtura m'eli po čšyž'es'c'a/ to tyx vyv'ez'li// o tyx o Mažejkuv byli/ potym Veñis tak'i/ xtura v'encej m'eli Maz.SM[23].

Vad'iš'i/ a l'e oni vyv'ez'ony byli/ to tyko jedna Vad'išova vruc'ila s'e/ z'ec'i učony vruc'ili s'e/ Gałina vruc'ila s'e/ (...) i Romus' vruc'it s'a/ a ten Robart i Boñifacy na vruc'ili s'a/ tam umarili// dužu vyv'az'onyx Gir.AP[18].

Do zmian sytuacji językowej i narodowościowej na badanym obszarze przyczyniły się deportacje na Syberię wielu rodzin. Większość deportowanych nie wracała już w strony rodzinne, lecz wyjeżdżała do Polski. W opowiadaniach naszych informatorów często pojawiał się wątek zsyłki na Sybir:

Pavyvoz"ili dužo ad|nas/ na S'iбір/ o te same Mejkštov'ičy/ pañy na S'iбір vyv'ez"oneli// z Gak'an nikogo/ Gak'any zvyčajne tak'e žyli gospodaży/ z"em'i v'elkaj na byla/ tak'a m'eli paz"al'ona na roz"iny tak i nixt na vyv'az"ony Gak.WP[12].

Po vojne vyvoz"ili l'už"i/ vyvoz"ili// nedal'eko tu s Pac"un vyvoz"ili/ Krumplefsk'i Śmil.EP[15].

Mojej bapc"i vyvoz"ili/ Putk'e l'ovej/ my adnafam'ilcy nazyvam'i s"e/ m"oja mama v'ečny pokoj p'etk'al'aŕka byušy/ nu bapc"u maju p'atk'e l'a o z Gryškou xyba jest Śmilg.M[48].

(A na Syberię tam nie wywozili ludzi?)/ st"ont/ vyv'ež"ili i stônt// tak i vyvoska// jak tyk"o na za|xc'at cokol'v'ak/ jak i vyvoz"ili/ u nas vo tak'i umaršy teš/ on tedy vruc'it s'a teš/ dom pāstrojił/ potym dom rāzabrałi tady/ pastrojil s'a i znufl/ tak švag'ar ābdat/ u m'iłicji pāv'ež'at/ že "on bogaty był/ tak'i drenny był/ to fšystko/ nu v nocy pšyjaxali/ zabrali// tu na pačšali// a ne/ nebôgaty o"n był Mej.JS[42].

Vyvoz"ili <na Sybir>/ o tu z"e ja m'eškała/ tam Le l'upy/ a tam dal'ej Lis"išk'i/ tak'i Lavdansk'i był/ nu juš bogatšy gospodaš/ vyv'ez"li/ puz"nej tam g'eli dal'ej

Močusk'i tak'i/ naše krevne/ ix vyv'ez'li// da'ej tu Montek'išk'i byli vyv'ez'one i tak/ nu i tak na'okronk/ nu ne tak juš dužo jak do Polsk'i vyježžali/ al'e vyv'ez'li i na Sybir. (A powracali potem z Sybiru?) ne/ do Polsk'i vyjexali/ juš ne vracali/ naše Pol'ak'i to vyjexali do Polsk'i Bej.IK[35].

Po zakończeniu wojny w ramach tzw. repatriacji rejon ignaliński opuściło 2 408 Polaków (zgłoszonych do wyjazdu było blisko 3 000)¹². Z rejonu jezioroskiego brak dokładnych danych, gdyż większość tego obszaru należała do Republiki Litewskiej, a tylko niewielka jego część przed wojną wchodziła w skład Rzeczypospolitej. Trudno więc ocenić, ile osób wyjechało z rejonu jezioroskiego do Polski. Było ich stosunkowo niewiele, jako że z terenów przedwojennej Republiki Litewskiej wyjazdów było mało. W trakcie wywiadów niekiedy wspomniano o wyjazdach do Polski po zakończeniu wojny.

Wielu naszych informatorów wspominało te wydarzenia, podkreślając, że w sposób istotny wpłynęły one na rozwój sytuacji językowej i narodowościowej na tym terenie. Poniżej przytaczam przykładowe wypowiedzi.

Po vojne jexali do Pòlsk'i/ mogli fšyscy jexac' kto tylko mał xenc'i// moja fšystka roz'ina f Pòlsk'ej/ bapc'a ona tam v B'atystok/ v Olštyń/ tam g'zes'/ a mama s svojo roz'ino tu została s'e// no i ja ješče ja v'iz'ala bapc'u svoju/ poznajom'ila s'e/ my jexalis'my f šez'z'es'ont s'udnym roku/ byli f Pòlsk'ej tam/ ja teš Smoł.LR[39].

Do Pòlsk'i potem povyježžali/ o to napšec'if dom był/ do Pòlsk'i vyjexali/ jak tylko f čterz'estym p'ontym roku pov'adali/ že možna vyjexac' Bort.HC[35].

V'ejkša/ šesnaš'e domu/ dužo było teras fšysk'e pošli na pos'otk'i/ xture juš rozvalili s'e/ do Pòlsk'ej vyjexali/ dužo// jak'im p'eńz'es'ontym čvartym roku xyba vyjexali/ nu a tam rańej/ to ja juš ne pam'entam/ ja z'eck'em ješče była/ jak sama p'erš oni vyježžali/ a tutej juš moje kol'ežan'k'i vyjexali do Pòlsk'ej/ nu to juš p'eńz'es'ontym čvartym Zyg.WT[34].

Ot f tym dom'a žyli teš/ tak sama da Pòl'sk'ej vyjexali/ to juš teras...// pòtym tam un do/ co žuły tak'i stoji/ teš tak samo te same gospodaży do Pòlskaj vyjexali/ potam drug'e kup'ili/ a potēm juš staryk|i poum'erali/ a syn został s'e/ ot nedavno umar syn/ nu to tedy te dopačšali jego i sxovali i jixny teras dom'ik ten// i teš gospodaš dobry žyl f tym dom'e/ do Pòlsk'i povyježžali// tut juš taka była v'oska v'elka/ a teras mało została/ teras juš m'ejscovyx tu i ne |ma// tu co kup'ifšy/ to tak o/ tutej šulansk'ix m'ejscovyx mało jest/ m'ejscova jest na koncu tam/ taka kořeta żyje na koncu da'ej/ tam za v'osko// Z'ijk'ev'ičova/ tak on|a juš tutej urořona/ ona ji tu žyła/ a jak tutej juš mało jest m'ejscovyx/ mało// tak možna pav'ež'eć/ co juš m'ejscovyx i ne |ma/ jak k'edys'c'a Szuł.JS[33].

¹² Eberhardt 1997: 172-174.

(Dużo tu wyjechało po wojnie do Polski?)// *tak/ tak// aj/ dā Pôlšcy// Rusk'ix žeš tut mocna dužo była b'ežancau// a u nas tu pansk'e domy co zāstaušy s'e/ to fšystk'e byli zapetniona l'už'am'i// a co tam nie to samo// jak u |nas/ to tež brat "ojca mego dv'e vojny pšexož'iušy/ tak z vojny teš/ z ruskaj tam zāstat s'e ū Pôlšcy/ nu i żył on tam/ žēnīl s'e/ tak p'isał žēš līsty/ žeby pšyježžāli// al'e ze tam// i s'ostra to pos'l'a vyjēxala// vyjēxala stont Mej.JS[42].*

A z našej fs'i powyježžāli/ tak pusta została/ že zupel'ne/ tyl'e bylo mlož'ažy/ tyl'e// nu i coš teras/ jak f Pôlsce/ kturę powyježžāli/ tak ot juš s kturym'i od našego v'eku juš poum'erali// tyko mojē teras dv'e s'oščeniicy to ješče jest f Pôlsce/ mojej roz'iny tam Gram.MK[26].

Nie wszyscy mieli możliwość, żeby wyjechać do Polski. Niejednokrotnie splot różnych czynników zadecydował o pozostaniu. Najczęściej decydowały o tym względy rodzinne, niemożliwość opuszczenia bliskich osób, przywiązanie do stron rodzinnych, obawa przed trudnościami w nowym zupełnie środowisku itp.

(A Pan nie chciał wyjechać?) *Ńe xc"atem/ tu była žona i curka/ coš ja je zostav'ic nie mogłem// ja z vojny mogłem nie vruc"ic"/ a ja vruc"ilem/ ja m'alem roz"ina// ston do Pôlšk'i vyjexali Bubuli/ Šm'ilg'eñišek vo teš l'už'i/ fencas vyjexali o kto tu/ Bubuli/ to jedēn da Pôlšcy vyjexat/ a tutej v'enc'ej/ z Gak'en o tu pa sans'ectvu vyjexalo dužo/ Dundry vyjexat/ Šv'ick'i vyjexat/ Pavlov'ič vyjexat// brat v Etku byl/ al'e juš nie |ma/ umaršy Šmil.EP[15].*

Nu ji dužo vyjexalo/ fkrōnk/ dužo vyježžalo// i našej roz'iny/ moja s'ostra rozona jest f Pôlsce/ dvaž'estego p'ontego roku/ i tam i s'oščencāu dužo jest/ dužo// jakos' ja ja nie v'em/ űiby ojc'ec byl robił dokumenty/ a puz'nej čemu on nie vyjexali/ nie benda/ prosto ja i nie v'em Bej.IK[35].

Pojēxafšy połova vjosk'i do Pôlšcy/ zara že vo do Pôlšcy pojexali roz"iny/ tedy o mlož"eš teras co naxoz"ila s"e u V'ilni/ fšystk'e/ nu i vjoska pruzna// dužo/ dužo do Pôlšcy vyjexali/ ja i sama była zap'isaušy s"e da Poznańa/ nu ji/ al'e j|akos"c"i nie v'em/ nie zložyło s"e vyjexac'/ to s'ostra była stara/ juš ona nie xc'ala/ nu a jo zostav'ic" nie było jak/ nu to tak i zostało s"e// a my byli zap'isaušy s'e/ u nas fšystka vjoska/ al'e j|akos"c"i űexture nie pojexali i tak// nie/ nie l'eűkali s"e/ al'e tak skladało s"e jak komu patxoz"ila/ komu vxož"ila/ to stary ū xac"e/ nie možna jexac"/ droga/ nu i tak skladała s"e Gak.WP[12].

Oj/ f čaše vojny vyjexalo dužo/ to ja muv'e/ po bžeg'i bylo vypetnony košcuł/ i pužnej jag do Polsk'i vyježžāli/ baržo dužo vyjexalo/ nu i o tak pšyšto še zostać i potem tak žalovalam še/ al'e rožicuf škoda bylo/ rožice nie xćeli jexac'/ staruškov'e/ a co my tam bežžemy rob'ic'/ kto nas čeka// na žem'i my pracovać juš nie možemy/ no to kto nas tam čeka/ no i nie' pojexali/ a ja nie m'alam tak'ego sum'eña/ jednego brata m'alam/ on pojexat do Pol'sk'i/ no/ do vojska zab'erali i to zab'erali do Ros'ji// pokazal svoje dokumenty/ že on jest Pol'ak i zabrali do

Pol'ski'i// to vyjexał do Polsk'i i nie vručil/ i zostalam z rożicam'i/ po prostu sum'eńe nie pozvolilo zostav'ic samyx rożicuf Gaj.MK[25].

Inne czynniki powodujące procentowy spadek ludności polskiej to kolektywizacja rolnictwa, melioracja i związane z nimi przemiany na wsi, oraz budowa Ignalińskiej Elektrowni Atomowej, z którą wiąże się powstanie nowego miasta – Wisagini (lit. Visaginas). Napłynęli wówczas na te tereny przybysze z innych stron Litwy, a także i z innych republik, głównie z ówczesnej Republiki Białoruskiej oraz z Rosji.

W wywiadach wątek kolektywizacji rolnictwa i melioracji pojawiał się bardzo często:

Katkozy/ sparli do katkozuf/ safkozy byli/ potam katkozy// fšystk'ix spańz'ili/ robili v jednym kot'l'e Maz.SM[23].

Była do xółkozof sto domof// dużo// a jak tyko do xółkozu speńz'ili/ to młoz'eż v'eż zrazu nie vypušćali s kotkozu/ beńz' f kotkoz'e i fšystko Jez.BK[30].

Vz'eli konf'iskovali i zav'ez'li do kotkozu fšysko/ pokonf'iskovafšy Jez.JW[36].

Taka v'osečka była/ mel'oracja zniščyřšy/ teras nie ma nic/ fšystko mel'oracja zniščyla/ jeděn dom tylko zostafšy s"^a Bej.IK[35].

O ruchach migracyjnych wspominali często nasi rozmówcy, podkreślając, że wpłynęły one na przeobrażenia struktury narodowościowej na tym terenie:

A k'edy kotkozy s'il'nyje zrob'ili s'^a tu i f Smotvax był bogaty kot|xos/ ftedy začeli tu naznaćac' młodyx sp'icjalistof z Litvy// agronomy/ buyalterja i tu najaxali ftedy Litv'inuf/ rosstroili s'^a Smoľy ftedy// teraz zm'eńony fca'l'e l'uz'i (...) ostatnia tu była nas'el'eńa domuf/ jak m'il'oracja šedła tu v Litv'e// tu pšem'ešane tak'e teras i z B'atorus'i ȳo sons'at nař/ drug'i sons'at starov'er/ nu tu Litv'iñi tu u nas/ młody specjaľisty pšyjexali tam skont/ nu pšem'ešana l'uz'e Smoľ.LR[39].

A da Pólščy vyjaxauřšy jedna roz"ina/ dvje/ čšy/ čtery roz"iny/ a tu reřta rozjexali s"e/ kto da 3"v'inska/ xto gž"e/ ot da V'il'na/ ot i rozjexali s"e// i teras nie |ma l'uz"i Gak.WP[12].

Omówione wyżej wydarzenia przyczyniły się do ogromnego wzrostu liczbowego i procentowego ludności rosyjskiej przy spadku litewskiej (zwłaszcza w okresie budowy elektrowni atomowej). Z kolei polska ludność wiejska migrowała do miast. Bardzo wielu miejscowych Polaków wyjechało do Wilna, Święcian, Uciany. Wszystko to spowodowało, że w badanych wsiach bardzo zmniejszyła się liczba ludności, a wielu dawnych wsi już nie ma (często zostały po nich tylko same nazwy). W wykazie miejscowości wchodzących w skład gminy Rymszany (lit. Rimšė) ze stycznia 2000 r. wymienia się kilkanaście takich miejscowości¹³,

¹³ Spis ten został przedstawiony w rozdziale I.

podobnie jak i w materiałach spisu powszechnego z 2011 roku. Wspominają o procesie wyludniania się wsi nasi rozmówcy:

Duža była v'oska/ duža/ a teras to została s'a invalidy tak'e fšysk'e xore/ jak'e tam zdrufše/ tylko jeden mltušy člov'ek a tak to fšysko postaryna/ z'ev'eńc' domuf u Pruc'ax/ a u Puškax čšy/ a tak to po'um'erali puste domy stojo Pruc.MK[31].

Gak'any było šesnas'c'e xat/ i pełne byli xaty/ v'e pańi pšy Pôlšcy jag žyli/ po os'em/ po z'ev'eńc' duš u m'eškańu była/ a teraz zażyli s'e/ jedyn/ albo ni jednego// o teras mojej roz'iny dva domy pružne i o zaras i čšec'i pružny beńz'i/ nie ma l'už'i juš// teras našy vjoska jak była/ to mus'i była koło jak'ix može šez'z'es'ont l'už'i/ a teras s'edam// a dl'atego že fšysk'e mlode po mjastax razjexali s'e/ stare xture zostali s'e vo/ to juš um'erajo Gak.WP[12].

Moja v'oska tu nedaľeko baržo v l'es'ińe/ to Bajk'elińe/ była rańej jednas'c'e domuf/ a teras juž zupelńe vyńiščyli s'a// do vojny i poty'em ješčo pu vojńe fšysko jedno tam juš i do Pôlšk'i povyježžali pułova v'osk'i navat dužo do Pôlšk'i povyježžalo/ tak ɥo moja fšystka roz'ina f Pôlšcy i brac'a i s'ostry tam Strył.KI[32].

Mało z'ec'i/ mało l'už'i/ pańi koxana// tu teras krojnk l'už'i tak/ jeden abo dva/ jeden al'bo dva/ f každy domku// mało juš/ pravda muv'i/ dva z'aduńa i bapc'a/ nu to vnukuf ježeli doprovažo/ a tak juš nie |ma tak'ix mlodyx/ nie ma/ i z'ec'i nie ma/ i mlóz'ežy nie ma i l'už'i mlodyx nie ma// tyko pševažne stare/ navet v'eńkšos'c' domuf pustyx vogul'e stoji bes počšeby Mej.GJ[17].

Aj/ nedužo/ stare zostali/ mlode povyježžali do Pôlšk'i/ v ogul'e do m'asta povyježžali/ tu zostało s'e tak'e v ogul'e žyc'e to jeden dva l'už'i i te nezdol'ne// vyjexali tež do Pôlšcy/ u mńe i brat f Pôlšcy był Šmil.EP[15].

Mlodyx l'už'i to co do Polsk'i k'edyš vyjexalo/ teraz do m'asta/ na fs'i nie ma mlodyx l'už'i// Bože moj/ vo teras jag v Bejk'el'ax jest v dvux domax nıby/ tak'e p'ijak'i zostafšy s'e i fšysko Bej.IK[35].

Duk'išk'i byli p'eršy i drug'i/ p'eršy i drug'i byli Duk'išk'i// i tam v'iz'ic'a/ byli v'osk'i/ nu namate tam byli/ tam Rusk'e žyli toža v Duk'iškax ješčo ličyli s'a jedne/ k'edyš'c'i dužo žyla l'už'i// a teras juš tam zostafšys' jak'e dva budyńk'i moža/ i v'ec'a/ nu co tam/ juš stare/ te končon s'e i nie ma/ i po fšysk'emu// pouc'akali do m'asty/ poum'arali dužu// a nıxt na z'are... v'ec'a u v'oskax nıxt na zostaji s'a/ nıxt na zostaji Jez.JW[36].

Byli p'eršy/ drug'i i čšec'i Šuk'išk'i/ čšy/ troja Šuk'iškov była/ čšy Šuk'išk'i byli// a teras/ juž była dužo l'už'i/ teras nie ma/ paum'erali fšysk'i/ dužu była tu l'už'i// o tu v'oska była/ i tam dal'ej v'osk'i byli tak'i/ teras nie ma// zńikli l'už'i i zńikli Šuk'išk'i Szuk.ZJ[23].

Depopulacja terenów wiejskich w wyniku rozbudowy miejskich ośrodków przemysłowych i migracji ludności wiejskiej do miast to ważny czynnik zmian.

Warto tu podkreślić, że w rejonie jezioroskim w latach 1959-1995 ubyło 45,5% ludności wiejskiej¹⁴.

Dla badanego terenu charakterystyczne jest duże rozproszenie ludności po koloniach, przez miejscowych nazywanych „futerami” („chutorami”). Niejednokrotnie dwa, trzy domy mają już swoją nazwę i traktowane były i są jako odrębna miejscowość. Niżej przedstawiam wybrane wypowiedzi respondentów na ten temat.

A Naz'a teš/ to nie byli Smoľvy/ al'e to Marjoňiški nazywała s'e|| jeden dom i to było Marjoňiški/ no nie Smoľvy ličo s'e|| ali to dal'ej troxa ten xutar f strona Turmontuf Smoľ.LR[39].

Z'em'a była šnuram'i/ była v'oska doľem i droga po šrotku i po bokax domy byli/ a z'em'a była šnuram'i tak'im'i poz'el'ona uot|| a potem tutaj/ po tamtej vojne juš jakoš/ po p'eršej vojne zrobili reforma i tedy juš futery/ poz'elili z'em'a i na futery pšebrałi s'e l'uži Bort.HC[35].

Tam Tryšuny vo v'oska v'elka žeš/ Stryľung'i tam/ toš v'elk'e v'oski jejšče/ Gakjany juš tam mała/ v'encaj futery/ małaš ta v'oseška Mej.JS[42].

Tyx Gug'el co ja muv'la/ to nie ma zupełnie juš tam/ o Lis'išk'i to jest/ m'ejscove m'eškajo/ dva domk'i// tam teras teš u Lis'iškax dv'e roz'iny żyjo mlodyx tak'ix/ oni tutejše/ oni nie pšyjezdne/ tu f kaľozax jag davalı m'eškañi komu kto xc"at/ nu to pobrane i tak/ teras otkup'ili Bej.IK[35].

Informatorzy w wywiadach, opisując stan współczesny, podkreślali często zmiany ludności, tworzenie nowych osad, tzw. „pasiołków”, wyludnianie się wsi, ich starzenie się, por. np.:

(Polaków więcej tu mieszka czy może Litwinów?) [ZSz]: *f tyx Mejkštax to Pôl'ak'i/ al'e tam tak'e^a "oni m'ejscovyx samyx mejkšćansk'ix tu prav'e ji nie ma// tam pabudovalı s'a pas'olak zrobili i tam pšyjezna// mało jest tam kturę nu kturę byli s tyx s panuf to nie ma i movy al'e tam kturę andy|naršćyk'i byli kturę tam pracovałi tak'e nu to te tyx jest tam k'ilku/ al'a nie^adužo// (A w tej wsi, w której Pan mieszka?) [ZSz]: *f tej v'ôsca nas u nas/ u nas tutaj stara pšěvažna/ nu co tut pensjañery vo xłopak syn/ nu to uon mlody nu ji jejšče/ ali ji nie^a |ma v'encej/ kto pracuji o f S'niećkus'e te v Vísag'iñe/ tam vyjexali^a dužo pracovac'// (Ale Polacy tu przeważnie mieszkają, czy Litwini?) [ZSz]: *Pol'ak'i tutaj/ Pol'ak'i Pôl'ak'i// tutaj fšysko P^uol'ak'i/ Pruc.ZS[21].***

(W Szuľanach miejscowych dużo?) *ot f tym dom'e^a żyłi teš/ tak samo dā Pol'sk'e^a vyjexali/ to juš teras/ potym tam un do/ co ųyły tak'i stoi/ teš tak samo te same gospodaży dā Polskaj vyjexali/ potēm drug'e kup'ili/ a potēm juš stary|k'i poum'erali/ a syn został s'e/ ot nēdavno umar syn/ nu to tedy te dopačšali jego*

¹⁴ Zob. Litwini w Polsce. Polacy na Litwie 1994, Warszawa – Wilno 1995, s. 67.

i sxovaľi i jixny teraz dom'ik ten// i teŹ dobŹa/ gospodaŹ dobry Źyľ f tym dom'e/ do Polsk'i povyjeŹŹaľi// tut juŹ taka byľa v'oska v'elka/ a teras maľo zostaľo// teras juŹ m'ejscovyx tu i nie ma// tu co kup'ifŹy/ to tak o/ tutej Źulańsk'ix m'ejscovyx maľo jest// m'ejscova jest na koncu tam/ taka kob'eta Źyji daľej/ tam za v'osko// Z'ihk'ev'ičova// tak o|na juŹ tutej urozona/ ona ji tu Źyľa// a jak tutej juŹ maľo jest m'ejscovyx/ maľo// tak moŹna pāv'eŹ'ec'/ co juŹ m'ejscovyx i nie ma/ jak k'edys'c'a// (A w Zygmunciszkach?) nu al'e tam tam fŹystk'e ě jaka jest/ to teras fŹysk'e m'ejscove/ jest jedna tam kup'ifŹy/ al'e tam m'ejscove v'encej// nu ji byľa duŹa v'joska/ a teras maľo juŹ/ moŹe Źes'c' domuf// a rańej byľa duŹa v'oska Szuľ.JS[33].

Opisywany areał polski był zwarty (do dziś jest to zresztą widoczne), a polszczyzna – słuŹyła w przeszłości jako interdialekt¹⁵, skoro nie tylko Litwini, ale i Rosjanie – starowiercy, którzy mieszkali na tym terenie, w kontaktach z ludnością polską, posługiwali się polszczyzną, np.

Tutej u n|as Rusk'e Źyľi/ nu tak i Rusk'e pa pōlsku rozmav'aľi/ za to co nas to v'encej/ Rusk'ix tu byľa mńej/ tak ońi pa nauučyŹy s'a// starav'ercy tutej ŹyŹy/ tutej... tutej vo Ź'e jak teras vo moje fŹyska roz'ina/ to tutej/ tutej/ ěigŹ'e/ ěigŹ'e/ tu naŹa ojčyŹna Zyg.WT[34].

Do dziś na południu, we wschodniej części rejonu ignalińskiego badany obszar zachował polski charakter, natomiast na styku obszaru jezioroskiego i ignalińskiego, w wyniku powstania Ignalińskiej Elektrowni Atomowej i miasta Wisagini utracił tę terytorialną zwartość. Z wyjątkiem Wisagini (choć i tu odsetek Polaków jest duŹy), wszędy na tym terenie można porozumieć się po polsku. Po polsku nie mówią jedynie przybysze z innych rejonów, którzy się tu osiedlili w okresie powojennym. Świadczą o tym cytowane niŹej wypowiedzi.

Starov'eraľ najexata i rusk'ix rozmajityx/ v MejkŹtax majont'ek byľ/ rańej majontk'i byľi u GryŹkofŹŹyńe/ MejkŹtax/ PuŹkax Pruc.MK[31].

Byľa/ tam ońi/ nu jak pov'eŹ'ěc'// pŹez droga/ pŹez droga zaras/ nu i ftedy tak samo droga byľa/ Kaz'im'eŹova nazywała s'e vjoska// tak zup'eńne ěedaľ'eko Źendem/ na ľevo do jaz'ora/ tam jaz'ora jest/ do jaz'ora tam starav'ery Źyľi// a tam na prava za droga/ tamŹ Paľak'i v'encaj/ Ĺitv'ińi/ al'e v'eńkŹyńa Paľak'i byľi/ ta strona byľa naŹa v'eńkŹyńa Paľak'i/ tut maľa tak'ix/ v'eńkŹyńa pa polsku// nu jest tak'ix o pŹyjeŹnyx/ a tut ruŹnyx pŹyjaŹŹaľa/ jak u nas byľ saľxoz i tut taka v'joska/ majontak tak'i/ MejkŹtov'ič jak muv'i pan Źyľ/ tag domuv ŹeŹ pana tego Ź'etauŹy s'e kvaterau/ nu to v'eńkŹyńa xtō tyko co gŹ'e usŹyŹy/ pŹyjaŹŹaľi tu da |nas Źyc'// z B'alarus'i duŹo pŹyjaŹŹaľa/ tu i z Ukrajiny navat/ tak'ix pŹyjaŹŹaľa duŹo mocno// to pŹyjado/ pāŹyjo/ pačyŹ/ cō za|Źyľ s'a/ co ěa zax|c'aľ/ to vyjeŹŹa// zāstaľa s'a/ i t'eras jest// Mej.JS[42].

¹⁵ O takiej funkcji polszczyzny na dawnych Kresach w swoich pracach jako piersi pisali Wiaczesław Werenicz i Walery Czekman.

Mówiąc o sytuacji Polaków i języka polskiego, nie można również zapomnieć o procesach asymilacyjnych, uwarunkowanych wieloma czynnikami. Wymienić trzeba m.in. powszechne małżeństwa mieszane pod względem narodowościowym (polsko-litewskie, polsko-rosyjskie itp.), prowadzoną w okresie międzywojennym na obszarze jezioroskim politykę relituanizacyjną czy całkowity brak w okresie powojennym polskiego szkolnictwa i polskiej liturgii, tak jak na Kowieńszczyźnie. Należy też pamiętać, że dla części ludności decydującym czynnikiem w określeniu tożsamości narodowej okazało się powstanie niezależnego państwa litewskiego.

Rozdział III

SYTUACJA SOCJOLINGWISTYCZNA

Jako pierwsza sytuację językową w pasie miejscowości ciągnącym się od Koczerzyszek na południu po Jeziorosy na północy, a dokładniej po okolice Smołów, gdzie przebiegała ówczesna granica polsko-litewska (czyli na obszarze nazwanym przez nią smołwieńskim), przedstawiła w swojej pracy z lat 30. XX wieku *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* Halina Turska. Z zachowanej jej części wynika, że – zdaniem autorki – rozpowszechnianie się języka polskiego na Litwie dokonało się najpierw poprzez polonizację warstw wyższych i średnich, a następnie polszczenie się ludu wiejskiego, dzięki czemu powstały zwarte obszary polskojęzyczne, w tym badany obecnie teren. Powstał w II połowie XIX wieku w wyniku polonizacji tamtejszego chłopstwa na litewsko-białoruskim podłożu językowym (Turska 1939/1982: 53). Autorka podkreśliła też rolę Kościoła rzymskokatolickiego w tworzeniu się omawianego obszaru, wskazując na zbieżność jego granic z granicami parafii widzkiej, gajdziańskiej i smołwieńskiej. Niestety opis sytuacji socjolingwistycznej nie jest pełny zarówno na skutek niezachowania się części książki, jak i niemożności prowadzenia przez nią badań w okolicach Jeziorosów, które należały wówczas do Republiki Litewskiej, oraz braku opisu uwzględnionych miejscowości, informatorów i innych danych. Wskutek tego nie da się łatwo porównać dawnej i dzisiejszej sytuacji językowej. Trzeba ją rekonstruować na podstawie opowiadań informatorów i różnych dostępnych danych: historycznych, statystycznych itp.

Jako ważne źródło służy tu opis zasięgu języka litewskiego w państwie polskim w latach 1927-1933, dokonany przez Olgierda Chomińskiego. Opracowane w rękopisie materiały przygotował do druku i opublikował w 2010 roku Leszek Bednarczuk (Chomiński 2010). W omawianym opracowaniu znajdują się istotne dla problematyki poruszanej w niniejszej rozprawie informacje o badanych przeze mnie miejscowościach położonych obecnie we wschodnim pasie rejonu ignalińskiego oraz w okolicach Smołów i Turmontu w rejonie jezioroskim. Są to określenia ich charakteru (wieś polska, litewska, białoruska czy częściowo polska, częściowo litewska lub białoruska) i przy wsiach uznanych za całkowicie lub częściowo litewskie – o odsetku litewskojęzycznych mieszkańców. Informacje te wykorzystano przy opisie badanych wsi (zob. *Wykaz skrótów zbadanych miejscowości i ich charakterystyka*) oraz w niniejszym rozdziale do porównań ze stanem współczesnym.

Badane tereny nazwane przez mnie pograniczem litewsko-łotewsko-białoruskim czy obszarami jezioroskim i ignalińskim – jak już wyżej podkreślono – dzielą się wyraźnie na dwie części. Są to zatem dwie różne enklawy, w których sytuacja języka polskiego wyglądała inaczej w przeszłości, różni się także obecnie. Różnice te sygnalizowałam już w kilku artykułach poświęconych polszczyźnie interesującego nas terytorium (Karaś 2001, 2004). Wspomniany podział na dwa obszary: południowy, wokół Mejszt i Gajd, czyli ignaliński, i północny, sięgający daleko na północ i na północny zachód od Jeziorosów, tj. jezioroski, ma swoje uzasadnienie nie tylko w różnicy sytuacji języka polskiego, lecz także ściśle językowe, tj. w różnicy frekwencji i układu poszczególnych zjawisk językowych.

Pierwszą enklawę polskojęzyczną, pokrywającą się na ogół z terenem badanym przez Halinę Turską, południową (ignalińską), tworzą wsie w okolicach Mejszt wchodzące w skład parafii widzkiej, nowo utworzonej puzkowskiej i częściowo koczerzyńskiej, wsie wokół Gajd (parafia gajdziańska) oraz miejscowości położone wokół Smołów i Turmontu, które wchodzą w skład parafii smołwieńskiej. Obszar ten przed wojną należał do Rzeczypospolitej.

Drugi z nich, północny (jezioroski), niebadany przez Halinę Turską, tworzą miejscowości w okolicach Jeziorosów, na północ i na wschód od nich, które przed wojną znajdowały się po stronie litewskiej, a więc w ramach Republiki Litewskiej, gdzie językiem urzędowym był litewski, natomiast polszczyzna była językiem mniejszościowym. Obecnie wchodzą one w skład gmin: Antuzów, Antolepty, Dusiaty, Degucie, Jeziorosy, Imbrody, Sołoki, Suwieki (Karaś 2004: 37).

Celem niniejszego rozdziału jest zatem opis zmieniającej się w ciągu stulecia sytuacji socjolingwistycznej na badanych terenach w obu jego częściach: północnej i południowej, czyli na obszarze jezioroskim i ignalińskim, rekonstrukcja stanu dawnego – zasięgu terytorialnego polszczyzny, jej zakresu i funkcji, prestiżu, związków między językiem a tożsamością narodową, typów dwu- i wielojęzyczności, jak i przedstawienie stanu obecnego, omówienie charakteru zmian i czynników, które je powodowały.

III.1. Język a tożsamość narodowa mieszkańców

Tożsamość narodowa mieszkańców regionu jezioroskiego i ignalińskiego i jej związek z używanym na co dzień językiem nie jest łatwa do przedstawienia. Wiąże się to, po pierwsze, z faktem, że nie prowadzono odrębnych badań poświęconych tożsamości narodowej i kulturowej tego obszaru, po drugie, że mamy tu do czynienia z pograniczem narodowościowym, kulturowym i językowym, gdzie tożsamość nie jest czymś tak oczywistym, jak w społeczeństwie monoetnicznym.

Kwestie tożsamości na pograniczach, na styku kultur, narodów, języków ostatnio są coraz częściej przedmiotem odrębnych badań i opisu. Świadectwem tego jest wiele prac (np. Nowicka 2000, 2013, Smułkowa 2004, Straczuk 1999), w tym zbiorowych, opublikowanych w Wilnie, np. *Tożsamość na styku kultur* (2008, 2011), czy w Polsce, np. *Tożsamość – język – rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim* (2008). W wielu pracach podkreśla się, że tożsamość nie jest zjawiskiem statycznym, ale skomplikowanym, wielowarstwowym i zmiennym, tj. dynamicznym (por. np. Malewska-Peyre 2000; Melchior 2008; Kuzmickas 2007: 6-12; Naruniec 2008: 67). Badana przez przedstawicieli wielu dyscyplin, a więc zróżnicowanymi metodami¹, tożsamość narodowa, kulturowa mieszkańców pogranicza, ujawnia wiele dotychczas mało znanych i opisanych aspektów. Dążąc do poznania tożsamości określonej grupy społecznej, należy uwzględnić szereg czynników ją kształtujących. Jednym z takich ważnych czynników, choć nie jedynym i nie zawsze najważniejszym, jest język (por. np. Muryc 2008: 47).

Ostatnio wnikliwie relacje między narodowością i językiem Polaków na Litwie i Białorusi omówiła Ines Ackermann (2015) na podstawie wywiadów z osobami mówiącymi po polsku i deklarującymi polskie pochodzenie. Autorka punktem wyjścia badań uczyniła przekonanie, że ludzie z określonej grupy społecznej intuicyjnie pojmują rzeczywistość, w której funkcjonują, a zatem jej informatorzy pojmują, co to znaczy mówić po polsku i być Polakiem. Mają też własne przekonania na temat zmian tożsamości i poprawnej postaci polszczyzny. W odróżnieniu jednak od moich respondentów wszyscy rozmówcy Ines Ackermann deklarowali spontanicznie, że są Polakami i wszyscy pochodzili z terenów wchodzących przed wojną w skład państwa polskiego. Wiele z przytoczonych w monografii opinii pokrywa się z sądami moich informatorów, zwłaszcza z obszaru ignalińskiego.

III.1.1. Tożsamość a język w świetle wypowiedzi informatorów²

Do opisu tożsamości narodowej mieszkańców wschodniej części rejonu ignalińskiego i rejonu jezioroskiego wykorzystano zarówno dane oficjalne, pochodzące ze spisów powszechnych, jak i przede wszystkim wypowiedzi samych informatorów zebrane w trakcie eksploracji terenowych. Ponieważ informatorami były przede wszystkim osoby w wieku od 40 do 90 lat, tj. przedstawiciele

¹ Obszerny opis pojęcia tożsamości w ujęciu różnych dyscyplin prezentuje Małgorzata Melchior (1990: 19-70).

² Rozważania zawarte w niniejszym podrozdziale zostały opublikowane w postaci artykułu (Karaś 2015b).

średniego i najstarszego pokolenia, nie zostali natomiast poddani badaniom przedstawiciele pokolenia młodego (tylko na podstawie obserwacji można mówić o pewnych zjawiskach charakterystycznych dla tego pokolenia), dlatego opis ten nie dotyczy całej społeczności polskiej na badanym terenie, ale pokolenia najstarszego, starszego i nieco rzadziej – średniego. Polszczyzna jest dla nich językiem prymarnym, odziedziczonym, wyniesionym z domu, a więc pierwszym, nabytym w sposób naturalny w rodzinie. Część z tych osób deklaruje i deklaruje obecnie narodowość polską, część natomiast litewską, i stąd odpowiedni wpis w „paszporcie”.

W odniesieniu do tożsamości narodowej i roli języka w tym zakresie można wyróżnić trzy typy odpowiedzi (wewnętrznie jeszcze zróżnicowane), w których respondenci odpowiadają na pytanie o narodowość:

- 1) Polak (na ogół określa się dokładniej jako Polak litewski);
- 2) „mieszany”/„mieszaniec” (ni Polak, ni Litwin);
- 3) Litwin – deklaruje jednak, że jego rodzice mówili tylko po polsku, podobnie jak i on sam w dzieciństwie.

Typy odpowiedzi są zatem zbieżne z tymi, które notowałam na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 89-90).

Największą grupę tworzą osoby, które w rozmowie z eksploratorem deklaruje polską narodowość. Dotyczy to zwłaszcza obszaru ignalińskiego, a pokoleń – przede wszystkim przedstawicielei najstarszej i starszej generacji, średniej – częściej na południu, w rejonie ignalińskim, rzadko na północy, w rejonie jezioroskim.

W większości deklaruje wyraźnie narodowość polską mieszkańcy wschodniego pasa rejonu ignalińskiego, nie tylko przedstawiciele najstarszego pokolenia, pamiętającego czasy przedwojenne, jak to było „za Polszczy”, ale i reprezentanci pozostałych pokoleń. Podkreślają, że „liczą siebie Polakami”, „piszą się Polakami”, czyli mają wpis o narodowości polskiej w „paszportach”, np.:

My p'išym s'e u pašporc'e l'anj'k'iškaj// ja pošta da užendu/ padała ks'onšk'i/ ta juš pašpart// co/ l'anj'k'iškaj/ Pol'ak/ muv'a/ né l'ub'a jak pav'eš z'eń dobry/ tak né l'ubjo// a tu o sons'atka s'm'eji s'e ze m'ne/ to ty muv'i/ pšec'ijuna/ nu vešta u jix tabas/ náxaj mus'i tak/ né z'in dobry/ ja/ muv'e Pol'ak Gak.WP[12].

Nu my same s'eb'a ličymy Pol'akam'i i rozmav'amy i uo navat po polsku/ a z'ec'i v'enc'ej po rosyjsku/ no ja ješče pam'entam pòlska škoła pam'entam/ a uoñi tu tyko naučyli s'a uo v'ence^aj n'ic/ a poty^em jak uoñi odervali s'a juš pošli svòjo drògo nu to tam jak'e kol'eženstvo/ tak i rozmova Strył.ML[28].

Zazwyczaj od razu w takich wypowiedziach pojawia się motyw używania języka polskiego, niekiedy wspomnienie szkoły polskiej, do której informator uczęszczał i którą pamięta.

Często w takich wypowiedziach padało określenie „czysta Polka”, „czysty Polak”, „czystej krwi Polak”, często łączone z religią, z wyznaniem rzymskokatolickim, zwłaszcza w bliskim sąsiedztwie z prawosławnymi, por. np.

Ja katolička/ katoľička i Polka/ čysta Polka/ k'edys" muv'it moj brat/ jag do Polsk'i vyjechał: „Ja čystej krfi Pol'ak”/ on do Polsk'ej vyjexał/ né ma teras// Polka/ katoľička ja/ mam vnukuf/ p'eńc" vnukuf i s"edem pravnukuf/ ońi rozmav'ajo i z"ec"i po polsku/ cała roz"ina polska Zyg.AJ[32].

Informatorzy z obszaru ignalińskiego podkreślają, że „tu nie było żadnej Litwy”, wskazując na fakt, że przed wojną mieszkali tu Polacy i Białorusini, a ludność litewska pojawiła się dopiero po wybuchu II wojny światowej, czyli jak to określają, dopiero wtedy „zaszli Litwini”, i zaczęto nauczać języka litewskiego:

Ńe/ tu né byla nígz"e żadnej Lítvy/ tu Pol'acy byli/ B'atorusy i Pol'acy// tu čterz"estym p'eršym roku jag vojna vybuxła zašli Lítv'ińi/ o to ftenčas začéli školax z"ec"i učyc i začéli rozmav'ac" po lítefsku/ a tak níkt né rozmav'at// ja pšėčytac" um'em po lítefsku/ al'e ja né rozum'em/ jak po polsku/ po lítefsku to samo/ po rusku né učylem s'e// po rusku xoz"ilem do pracy/ tam cała buyal'terja była f kantože p'isali po rusku/ nu to fšysko narady zdavałem/ pracovałem jako staršy majstra/ za rubote fšystko mus"atem naučyc" s"e Šmil.EP[15].

W rejonie jezioroskim, zwłaszcza w części, która przed wojną należała do Republiki Litewskiej, informatorzy rzadziej nieco niż wokół Mejszt deklarowali się jasno jako Polacy, choć i tu zebrano sporo wypowiedzi, w których podkreślali oni polskość swoich rodzin i jej oficjalne udokumentowanie (wpis o narodowości polskiej w dowodzie osobistym). Niekiedy informacje respondentów mogą wprowadzać pewne zamieszanie, np. o paszporcie polskim („moj paszport teraz polski”). Podobnie mówiono mi na Kowieńszczyźnie i dopiero dokładniejsze wypytanie informatorów pozwoliło ustalić, że chodzi o dowód osobisty z wpisem o narodowości polskiej, a nie o paszport Rzeczypospolitej Polskiej.

Oto wypowiedź kobiety pochodzącej z Mazurek (na północ od Jeziorosów) z rodziny drobnoszlacheckiej, w której podkreśla ona polskość całej swojej rodziny, rodziców, rodzeństwa, fakt, że wszyscy mieli udokumentowaną narodowość polską („pisali się Polacy”), a ich językiem domowym była polszczyzna:

Moji roz'ic'ėli byli Pol'acy/ papa był moj Pol'ak/ mamus'a była Půl'ačka/ vženta s'ostra// my Pol'acy fšyst'k'e tu byli/ tu fšystk'e o pol'sku u |nas// v'eł'a tu jest/ vo byli po pol'sku// taz dom teš/ była s'edam štuk čal'až'i/ fšystk'e Pol'acy i pisali s'e Pol'acy// i moj pašport teras pol'sk'i// Ńa |v'em prosto jak p'isac' s'e// tam zlujo s'e Lítv'ińi/ mału/ mału tutej/ ja jedna jed'ńutka// poum'arałi xture/ vyšli zamonš/ ožeńili s'e// fšysteg dom naž był Pol'acy my/ rozmav'ali// papa moj był Pol'ak// i p'isał s'e Pol'ak/ i pašporty/ i dokumenty// i ks'c'ili/ u V'il'ńa ks'c'ili// v Imbrodax Pol'ag był ks'onc/ ks'c'ili u nas tam Maz.SM[23].

Podkreślano też w wywiadach, że całe wioski były polskie, gdzie rzadko mieszkaly rodziny litewskie, por.

Pol'ak <mąż>|| tam z jego v'osk'i była tyl'kū roz'ina mus'i jedna Ĺic'v'akof/ a tak fšystk'i Pol'ak'i byli Jez.JW[36].

Tu również padało określenie „czysty Polak”, „czyste Polaki” w stosunku do osób jasno deklarujących swoją narodowość, por.

I po pol'sku|| tam jeden V'elička tak'i/ on jeden teras žyji|| to on čysty Pol'ak/ juš tak/ zajadły tak'i|| to tam i ojc'ec/ ońi byli vyv'ez'one|| teras juš vruc'ifšy s'e|| to juš tam čyste juš Po'l'ak'i|| jest tam dužu/ Pol'akuf v Ov'il'ax Szaw.WJ[34].

Niektórzy określali się dokładniej jako Polacy litewscy, wskazując na używanie na co dzień, w domu i w kontaktach sąsiedzkich, polszczyzny, choć też zauważali, że obecnie polszczyzna na tym terenie zanika, że – coraz częściej – zarówno oni sami, jak i ich rodziny, sąsiedzi, mówią po litewsku.

Drugą grupę tworzą, tak jak i na każdym pograniczu etniczno-językowym, osoby o nie do końca określonym (w dzisiejszym rozumieniu tego słowa) poczuciu narodowościowym, w tym także osoby pochodzące z rodzin mieszanych. Zauważając swoją odmienność, np. w stosunku do Polaków z Polski, określają siebie jako „mieszanych”, „mieszkańców”, „mieszankę”, „ni to Polaków, ni to Litwinów”, por.

ńi to Ĺitefka/ ńi to Pol'ka/ juš m'ašąŋka (...) babuńa Pol'ka była/ a|na ńe um'ala ańi jedny słovy pa Ĺitefsku|| a pa|puk naš'i pracovał/ nu jak tu pa pol'sku pav'ež'ac' ńa g'irńik/ no l'as/ l'es'ńik'em był/ nu i on pracovał v l'es'e/ pšyjež'ž'aju načal'stva/ pytajo s'a/ gž'e jest ten... a mama moja muv'i/ a|na razum'ec' razum'i/ a atpov'ež'ec' jim ńa moży/ muv'i tam/ v l'es'e|| tak/ tak/ m'ašąncy my/ m'ašąncy Stal.JG[33].

Zazwyczaj wiążą to również ze sprawami językowymi, używaniem różnych języków, z małżeństwami mieszanymi, rozproszeniem miejscowej ludności poprzez wyjazdy do Polski lub do większych miast Litwy, por.:

V'iž'i dužu xtury^e vyjexali poum'erałi star'i|ki młody^e požańili s'e juš tut za Rus'k'ix vyš'li to za Ĺitv'inuf vyš'li to teras fšystko zm'ešała s'a/ tam pač|c'i že i ńe została s'e fšystk'e zm'ešali s'e... Rom.JV[37].

Naša v'oska/ taka vot ńi Pol'ak'i/ ńi Ĺitv'ińi/ m'ešąncy Und.HS[38].

Kategoria „mieszania/pomieszania” jest charakterystyczna dla całych Kresów (*my mieszańce, my takie wymieszani jesteśmy, my mieszane*), a towarzyszą jej często określenia typu „czysty/akuratny/prawdziwy” w opozycji do: „nieczysty/nieakuratny/nieprawdziwy” Polak.

Osoby określające się jako „mieszane”/„mieszkańcy”, „ni Polaki, ni Litwiny”, zwłaszcza w rejonie jezioroskim, na co dzień używają głównie litewskiego, rzadko czy nawet sporadycznie polskiego, zaznaczają, że w dzieciństwie w domu mówiono tylko po polsku (nawet niekiedy rodzice czy dziadkowie nie znali litewskiego). Tak się zazwyczaj określają też osoby pochodzące z rodzin mieszanych.

Trzecia grupa informatorów deklarowała narodowość litewską, podkreślając, że taki wpis mają w „paszporcie”, i zauważając, że choć od dawna – zgodnie z dokumentami – byli oficjalnie traktowani jako Litwini, to jednak w ich rodzinach językiem domowym w przeszłości był polski, a nie litewski. Według zatem ich określeń „piszą się Litewcami, a gadali/rozmawiali po polsku”, por.:

My Ĺitv'iny gadajonce po pol'sku Rom.RV[24].

V Ĺitv'e žyjonc po Ĺitefsku um'eĹi fšystko/ al'e v'encej po pol'sku (A w domu jak?) *po pol'sku gadali// tak/ a jak zašli/ a tu rusk'ix dužo žyła/ tu Naduny ž'arevn'a byla/ to tu ji po rusku naučył s'e fšystk'im'i gadac'* Rom.RV[24].

(A Pani pochodzi z polskiej rodziny?) *aj my Ĺitefcam'i pišym s'a/ al'e my u nas zašše pa pol'sku gadali v domu* Rom.JV[37].

(W domu jak rozmawiali?) *po pol'sku/ od v'eku v'ečnego/ my po pol'sku* (Czy Pani zna jeszcze inny jakiś język?) *nu v'ence'j nu po rusku/ po Ĺitefsku// v'adomo/ al'e po rusku to mało/ v'ence'j po Ĺitef.../ po Ĺitefsku teš Ĺe^a baržũ/ v'e// ale ja "ot jak juš kãbxožy stvožyli s'a/ nu to v'encej pracovało s'e f kotkoz'e/ nu ta ja tam po Ĺitefsku juš v'encej rozmav'ali// potem ja pačšyłam tut u Ĺitv'inuv v'encej ž'eč'i// nu prosto za Ĺańka byla// nu to v'e/ tegũ v'encej juš tam po Ĺitefsku/ nu i tak/ v'encej pšyvykla s'e juš po Ĺitefsku* (Między sobą to jak rozmawiacie?) *po pol'sku/ po pol'sku//* (A tutaj we wsi jak rozmawiacie?) *a tutej v'e jak s k'im/ jak kto// rozmajityx l'uži tu jest* Piet.AW[21].

Rãzmav'ali po pol'sku a pišali s'e to Ĺitv'iny/ fšystk'i tutaj v našym kraju pišali s'e Ĺitv'iny a rozmav'ali fšystk'e pa pol'sku Szuk.HD[22].

Z wypowiedzi niektórych respondentów wynika, że ta sytuacja rozdźwięku między zapisaną tożsamością narodową a językiem codziennym była i jest do dziś dla nich samych nieraz niezrozumiała, por.

v našej v'oscy fšystk'i tam pa pol'sku xoc' pišali s'e Ĺitv'ini i tegũ/ nu i taut'ib'e Ĺitefska a rozmav'ali po pol'sku (...) *ja Ĺe v'em čemu/ toš my i v domu z ojcami po pol'sku* Jez.EŁ[12].

Powyższe wypowiedzi świadczą, że już w okresie międzywojennym częste były przypadki, kiedy oficjalny wpis o narodowości litewskiej dotyczył osób na co dzień posługujących się polszczyzną.

Bardzo charakterystyczne są tu określenia stosowane przez informatorów *pisać się kim* (*Ĺitefcam'i pišym s'a, pišali s'e Ĺitv'ini/Ĺitv'iny, pišali s'e Pol'acy*), *zapisac się kim*, tj. określenia wskazujące na tzw. narodowość „paszportową” (jaki wpis figuruje w paszporcie), znane z innych terenów Litwy, np. z Kowieńszczyzny (Karaś 2002: 118), także z innych pograniczy językowych, narodowościowych i kulturowych na Wschodzie, np. Ukrainy (por. Rieger 1996), Białorusi czy Łotwy.

Spośród trzech przedstawionych wyżej modelowych sytuacji ukazujących relacje między świadomością narodową i językiem notowanych na wielu terenach

Litwy na południu (zwłaszcza we wschodniej części rejonu ignalińskiego) najczęściej występowała sytuacja pierwsza. Natomiast na północy w rejonie jezioroskim (a dokładniej w okolicach Jeziorosów bez wąskiego pasa na południu rejonu jezioroskiego obejmującym Smoły i wioski obok nich, który należał do II RP przed II wojną światową) można było najczęściej zaobserwować sytuację trzecią.

W rozmowach nasi informatorzy podejmowali także temat konwersji narodowej – zmiany narodowości z polskiej (lub rosyjskiej) na litewską – tj. „prze-rabiania się”, „zapisywania się Litwinami”. Dotyczy to przeważnie pokolenia młodszego, pokolenia ich dzieci i wnuków, por.:

Mała tu była Lítefcuf/ tu fšys'k'e s Pa'akuf pšerob'ifšy s'e Lítefcy Duk.AN[33].

A sam'i Pol'ak'i byli fšystk'e/ tutej ruž'ne rozmav'ajon/ tu m'ašany narut// a teras juš v'encej Lítv'iñi/ teras i ž'ec'i našy/ i našy ž'ec'i byli/ juš Lítv'inam'i byli zap'isafšy s'e Mag.AŁ[03].

W wywiadach pojawia się też wątek zapisu nazwisk na wzór litewski, a więc z litewskimi sufiksami, np. *Pietrowski* na *Pietrauskas*, co sprawia, że nosiciel nazwiska nie jest rozpoznawany jako Polak czy Rosjanin, i stąd na różnice w postaci nazwiska w tej samej rodzinie, por.:

I ž'ec'i po lítefsku/ i nie tyko co o teras naša fam'ílja P'etrofsk'e// a syn pšerob'it s'e P'etrauskas// o to muv'o jak ušyšo P'etrofsk'i to tedy čy Maskal' čy Pol'ak// tak nie možno Soł.HP[29].

Drug'i był rusk'i/ a stał lítefsk'i/ jes'li ty był |Sokałam/ to i buc' ty |Sokałam// Sokołov'eñe/ čemu tak/ ja nie v'am Stal.G[56].

U mñe f paspor'ca Sk'eterska ja i jestem/ al'e rusk'e v'encej ja dokładałi/ a Lítv'iñi teras es// nu i ta nazv'iska pokarabaco ji potam nie potxōž'i/ syn tak'i "ojc'ac tak'i// tak u mñe ji był tak "ot syn "ojc'ec był Łavryv'jañec/ svat juš moj/ z'eñ'ca "ojc'ec/ a syn był Łavryv'enas/ Łavryv'enas ji Łavryv'enas/ a teraz vot pšem'eña nazv'isko juš teras pšem'eñał/ nu to teras Łavryv'enas// nu a curka toš jag była Łavryv'eñeñe Pac.HS[25].

Konwersja narodowa („przewrócili się na Litwinów”) zazwyczaj – jak to podkreślają sami informatorzy – wiąże się ze zmianą języka, z powszechnym stosowaniem języka litewskiego w pracy, szkole, a także obecnie i w domu, por. np.:

Nu v'ec'a/ k'edy te Pol'ak'i pševruc'ili s'a na Lítv'inuf juš/ fšeñž'a tak po raboc'a fšeñž'a po lítefsku/ lítefsk'i žeby jenzyk byłby/ to i ž'ec'i juš teras młož'aš do lítefskaj Stal.EW[25].

(Dużo Polaków tu jest?) *aj Pol'akuf v'e teras to juš mału/ młody fšysk'i po lítefsku ktury i v dom'e rozmav'ali pšudy pu pol'sku a teras pu lítefsku młody že i nie um'ejo/ mało tak že po pol'sku/ a tu v Imbrodax była tyx staršyx Pol'akuf nemało było Strzep.WS[28].*

Z przytoczonych powyżej wypowiedzi widać, że ludność obszaru jezioro-
skiego ma obecnie raczej neutralny stosunek do zmiany narodowości. Inaczej
jest na terenie należącym w okresie międzywojennym do Rzeczypospolitej,
gdzie przypadki reorientacji narodowościowej są oceniane na ogół negatywnie
i określane jako „przedawanie siebie” i „przedawanie swojej nacji”, zwłaszcza
przez najstarsze pokolenie, które jest bardzo przywiązane do Polski i polskości.

Ten negatywny stosunek do konwersji narodowej – oficjalnego deklarowa-
nia się osób pochodzących z rodzin polskich jako Litwinów ilustruje wypowiedź
informatora z Mejszt:

*My ní Lítv'iny/ ní Pol'ak'i rozmova/ ní pa b'alarusku rozmova naša/ jak'e polsk'i/
pa pôlsku zupetné my né/ ježeři Pol'acy čysto/ tak my dal'eko razda'eko/ a ličym
s'e f pašportax Pol'ak'i// my izdavn|a/ ja né xcem pšep'isyvac" s'e ní na kogo/ jak ja
mam pšedavac" sam s"eb'e// teras syn muj/ aj ja može i benda v Ignalié/ né v'em/
ja muv'e/ x'ib'e ty dureń/ a drug'e z"ec"i moje i z"eńc" muv'i/ ja pšedavac sa né
benda/ svoja nacija benda pšedavac"/ xoc" ty mńe co xceš rop/ jak'i ja był/ tak'i ja
i benda/ co mńe s tego beńz"i// teras tak'i M'irėk on s Pruc"an ũ Ignalié žyje/ on
Pol'ak był/ a pšerob'it s'e na Lítv'ina/ bo žona ma Lítv'iŕka vz"efšy Mej.TM[36].*

Na badanym terenie, zwłaszcza na północy, w okolicach Jeziorosów, było
sporo szlachty, przede wszystkim drobnej, niezamożnej, zamieszkującej zaścianki
i okolice. Zazwyczaj szlachtę utożsamiano z Polakami, por.:

(Może Pani pamiętać, czy była szlachta gdzieś?) *š'axty/ k'edys' pšy Pol'sk'ej
byli š'axty// a juš Lítv'iny ońi né mogli byc' š'axtam'i (A co znaczy szlachta?)
Pol'acy/ Pol'acy// nu juš tak'i/ ja né v'em/ jak ja rozum'em š'axta/ nu to nu juš/
v'e co/ prosto ja vythumačyc' tak baržo vyraz'ne i né moga Mag.BP[31].*

*Ot š'axty// tu Pol'acy my jak skož'im s'a do kos'c'ola/ o š'axty pšyšli/ f kos'c'ela
to š'šyšm// mama fšystko f kos'c'ele/ Pol'acy/ Pol'acy Maz.SM[23].*

*Tu był zas'c'anek był pšudy/ potam paz'alili/ (...) š'axta (...) tak// to vo
Sav'ičy (...) tam v G'irs'ay beńz' i/ (...)/ teš š'axta žyji// a potam tam dalej M'ikšty
Szuk.ZJ[23].*

*Š'axty byli v našym kałxos/ tam pod jaz'ora Av'il'aj/ to tam byli/ K'el'pšy
Nar.MS[20].*

Nie zawsze jednak do takiego utożsamiania dochodzi, por. tu *š'axtuf/ Pul'ak'i/
u nas Pol'akof né nazyvali š'axty// š'akty Szaw.WJ[34]*, ze względu na pejora-
tywne nacechowanie wyrazu *szlachta* w lokalnej polszczyźnie używanej przez
Litwinów i w języku litewskim.

Wyraz *szlachta* zapożyczony do litewskiego jako *šlėkta* miał bowiem na tym
terenie – podobnie jak w centrum Litwy³ – nierzadko konotacje negatywne.

³ Szerzej o historii i współczesnym użyciu na Kresach północnych słowa *szlachta* – zob. Karaś
2009b. Takie użycia przezwiskowe odnotował V. Čekmonas (1994: 159) w Biejkach pod Onikszdami.

Świadczą o tym wypowiedzi informatorów, np. mężczyzny w średnim wieku w Imbrodach, który wspominał, że w ten sposób wyśmiewano się z Polaków, por.

(Czy mówią tu po polsku?) *my tak f xatax gadam'i/ to Ĺitv'i'ni na nas š'lekt/ s'l'ekta/ s'm'e'li s'e* Imb.AB[56];

kobiety w Minówce odczuwającej wyraz jako przezwisko, por.

š'lextam'i to nazywa'li kogu/ Pol'akuf/ š'laxty/ ne v'em jak pov'ež'ec'/ |pro-zv'išće/ jak// nu jak teras rusk'ix nazyvajo moska'li/ to tu Pol'akuf nazyva'li š'laxta Min.KJ[37];

czy informatorki w Szawlach, por.

š'laxty// š'lex^kta// to po Ĺitefsku tak// š'ta š'laxta// mocnu ne l'ub'ili Pol'akuf Ĺitv'iny// značy s'e/ juš dre'na nazyvaju// jak Pol'ak to značy s'e narmal'na// a juš š'laxta to juš mocnu dreny člov'ek// aya š'laxta ten// wredny š'laxta Szaw.WJ[34].

W wypowiedzi kobiety ze Stalmuży pojawia się ono natomiast na określenie osób z rodzin mieszanych, też z zabarwieniem ujemnym:

my do babu'ni pšyježža'li/ do Mo|'at jez'z'ili/ ona nas nazyva'la/ o š'leky pšyje-xa'li// nu to była tak/ ni to Ĺitefka/ ni to Pol'ka/ juš m'ašarjka/ š'l'ekta Stal.JG[33].

Interesujące są także próby wyjaśniania rozbieżności między polskim pochodzeniem deklarowanym przez informatorów (mających też taki zapis w dokumentach), utożsamianym ze szlacheckością, i genetycznie litewskim nazwiskiem:

našego ojca jak'is' z'a|duk/ čy praz'a|duk/ jak k'edys" pryon byfšy/ i tam on cus" zag'neva' tegu š'laxty svegu/ pana// i on zag'nevafšy s"e z'm'e'ni' naz'v'iska/ žeby nigdy š'laxtam ne by'by/ to juš teras ne š'laxty/ ne// a juš P'ev'išk'is juš to Ĺitefska naz'v'iska/ ne pov'aš/ že Pol'ak// nu al'e f pašporc'e my fšystk'e Pol'acy Mag.BP[31].

Z przeprowadzonych badań terenowych wynika także, iż czynniki determinujące polską świadomość narodową na obszarze jeziorosko-ignalińskim są następujące:

- 1) wpis o narodowości polskiej w dowodzie osobistym (tzw. paszport polski);
- 2) posługiwanie się na co dzień polszczyzną: częściej na południu w rejonie ignalińskim, rzadziej już w rejonie jezioroskim;
- 3) pozostawanie w kręgu kultury polskiej – zachowanie tradycji wyniesionych z domu rodzinnego, m.in. polskie pieśni, obyczaje, rzadko literatura i przynależność do polskich organizacji;
- 4) wybór polskiej liturgii – tylko wschodnia część rejonu ignalińskiego (parafie z językiem polskim jako liturgicznym: Puszeki, Gajdy – częściowo, Widze (do tej parafii należały jeszcze w trakcie badań wsie nadgraniczne, np. Strylungi);
- 5) przynależność do stanu szlacheckiego – ten czynnik został poświadczony sporadycznie w rejonie jezioroskim;

6) podejmowanie nauki języka polskiego lub posyłanie dzieci na zorganizowane przez oddział Związku Polaków na Litwie lekcje języka polskiego, głównie w Turmoncie i Wisagini.

Powyższe wyznaczniki są w części zbieżne z tymi, które występują na całym pograniczu polsko-litewskim (por. Masojć 1996, Rutkowska 2008).

III.1.2. Tożsamość narodowa a język ojczysty w świetle danych oficjalnych (spisowych)

Wielojęzyczny i wielonarodowy charakter tego terenu oraz skomplikowane relacje między identyfikacją narodową a językiem ukazują również dane oficjalne. Różnice między deklaracjami składanymi wobec ankietowanych, dotyczącymi tożsamości narodowej a językiem uznawanym za język ojczysty, obrazują wyniki spisu powszechnego z roku 2001 przeprowadzonego na Litwie.

W odniesieniu do całej Litwy dane dotyczące deklarowanej narodowości i języka ojczystego przedstawiają się nieco inaczej niż w rejonie jezioroskim i ignalińskim. Dane z całej Litwy przedstawia tabela nr 16.

Tabela nr 16. Deklaracje przedstawicieli różnych narodowości na Litwie dotyczące języka ojczystego. Opracowanie własne na podstawie: *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbą mokėjimą*, Vilnius 2002, s. 74-75⁴.

Narodowość	Liczba	Język ojczysty litewski		Język ojczysty polski		Język ojczysty rosyjski		Język ojczysty białoruski		Język ojczysty inny		Język ojczysty niewskazany	
		Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Litwini	2 907 293	2 810 684	96,7	2 478	0,09	7 837	0,3	131	0,005	402	0,01	85 761	2,9
Polacy	234 989	17 233	7,3	187 918	80	22 439	9,5	1 040	0,4	80	0,03	6 279	2,7
Rosjanie	219 789	13 954	6,3	389	0,2	196 042	89,2	77	0,04	28	0,01	9 192	4,2
Białorusini	42 866	1 622	3,8	2 494	5,8	22 386	52,2	14 603	34,1	16	0,04	1 745	4,1
Inna	46 114	6 457	14,0	304	0,7	19 084	41,4	44	0,1	16 724	36,3	3 301	7,2
Niewskaz.	32 921	5 830	17,7	1 433	4,4	9 530	28,9	133	0,4	443	1,3	15 552	47,2
Razem	3 483 972	2 855 780	82,0	195 016	5,6	277 318	8,0	16 028	0,5	18 000	0,5	121 830	3,5

W świetle danych spisowych osoby, które zadeklarowały narodowość polską, w 80% jako język ojczysty wskazały polszczyznę. Pozostali najczęściej deklarowali jako ojczysty język rosyjski (22 439 osób, tj. 9,5% ogółu Polaków), nieco rzadziej litewski (17 233 osoby, tj. 7,3%), niewiele osób wskazało na białoruski

⁴ Z wymienionego opracowania pochodzą dane liczbowe, natomiast udział procentowy obliczono samodzielnie. W części narodowość „Inna” połączone szczegółowe dane zawarte w cytowanym opracowaniu, tj. włączono do tej grupy Ukraińców, Romów, Żydów, Niemców, Tatarów, Łotyszy, Ormian, Azerbejdżan, Mołdawian, Gruzynów, Estończyków, Karaimów, Czuwaszy.

(1 040 osób, tj. 0,4%), marginalnie – inny (80 osób, tj. 0,03%). Są to ukraiński (44 osoby), romski (19), łotewski (8), estoński (2), po jednej osobie – niemiecki, ormiański. Nie wskazało żadnego języka ojczystego 6 279 osób, tj. 2,7% społeczności polskiej na Litwie. Wyniki te niekorzystnie się różnią od danych pochodzących z wcześniejszych spisów powszechnych, gdyż w 1959 roku 96,4% Polaków zadeklarowało polski jako ojczysty, w 1989 roku już tylko 85% Polaków (pozostali wybrali jako ojczysty rosyjski – 9,2%, litewski – 5,0%, inny – 0,8%). Różni się pod tym względem sytuacja polszczyzny od języka litewskiego, gdyż aż 96,7% Litwinów jako ojczysty podało litewski, także od języka rosyjskiego (89,2% Rosjan wskazało na język ojczysty rosyjski, w poprzednim spisie w 1989 roku był to większy odsetek – 95,6%). Sytuacja jest o tyle jeszcze skomplikowana, że na język ojczysty wskazywano też niezależnie od autodeklaracji narodowościowych.

Polszczyznę jako język ojczysty zadeklarowało także 7 098 nie-Polaków, tj. 5 665 osób innej narodowości i 1 433 osoby, które nie określiły swojej narodowości. Na język polski jako ojczysty wskazała podobna liczba Białorusinów i Litwinów (odpowiednio 2 494 i 2 478 osób), marginalna Rosjan (389) i innych (304). Łącznie zatem osoby, które wybrały niepolską opcję narodowościową lub nie wskazały jej wcale, stanowią 3,6% osób deklarujących polszczyznę jako język ojczysty (195 016). I tak jednak liczba autodeklaracji dotyczących polszczyzny jako języka ojczystego jest mniejsza niż osób przyznających się do polskości. W świetle tych danych również polszczyzna wypada mniej korzystnie niż np. język rosyjski, który jako ojczysty zadeklarowało 277 318 osób, w tym 81 276 nie-Rosjan. Język litewski natomiast jako ojczysty wskazało 45 096 nie-Litwinów. Z danych powyższych wynika, iż ciągle mocna jest pozycja języka rosyjskiego, który nie ogranicza się do ludności rosyjskiej, ale ma znacznie więcej użytkowników wśród nie-Rosjan.

Dane dotyczące deklarowanej narodowości i języka ojczystego z roku 2011 przedstawia tabela nr 17.

Tabela nr 17. Deklaracje przedstawicieli różnych narodowości na Litwie dotyczące języka ojczystego w 2011 r. Opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Narodowość	Liczba	Język ojczysty litewski		Język ojczysty polski		Język ojczysty rosyjski		Język ojczysty białoruski		Język ojczysty inny		Język ojczysty niewskazany		Dwa języki ojczyste	
		Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Litwini	2 561 314	2 539 722	99,2	1 870	0,07	7 016	0,26	34	0,0	436	0,02	6 746	0,25	5 427	0,2
Polacy	200 317	17 615	8,8	154 382	77,1	20 320	10,1	302	0,2	9	0,0	2 688	1,3	4 987	2,5
Rosjanie	176 913	16 070	9,1	336	0,2	154 325	87,2	74	0,04	91	0,05	1 877	1,1	4 137	2,3
Białorusini	36 227	1 877	5,2	3 369	9,3	20 391	56,3	6 676	18,4	32	0,1	2 954	8,2	925	2,6
Inna	35 680	5 387	15,1	258	0,7	13 529	37,9	3	0,01	11 889	33,3	3 404	9,5	1 151	3,2
Niewskaz.	32 978	3 024	9,2	261	0,8	2 802	8,5	5	0,02	31	0,1	26 237	79,6	618	1,9
Razem	3 043 429	2 583 745	84,9	160 506	5,3	218 383	7,2	7 114	0,2	12 530	0,4	43 906	1,4	17 245	0,6

Z danych spisu powszechnego z 2011 roku wynika, że w ciągu dekady (od roku 2001) wzrósł odsetek osób uznających litewski za język ojczysty o blisko 3% (z 82% do 84,9% ogółu mieszkańców Litwy), podobnie jak i ludności litewskiej deklarującej język swojej narodowości jako ojczysty (z 96,7% do 99,2%). Zmniejszył się natomiast stosunkowo nieznacznie procent wskazań na rosyjski jako język ojczysty (z 8,0% do 7,2%) i na polski (z 5,6% na 5,3%), ponad dwukrotnie na białoruski (z 0,5% na 0,2%).

Porównanie danych z roku 2001 i 2011 dotyczących polszczyzny pokazuje, iż ubyło aż 34 510 osób deklarujących polszczyznę jako język ojczysty (18,7% w stosunku do stanu w 2001 r.). Wynika to jednak głównie ze zmniejszenia się ogólnej liczby osób o polskiej tożsamości narodowej. Procentowo jest to ubytek nie aż tak znaczący – od 5,6% do 5,3% ogółu mieszkańców kraju. Widoczna jest natomiast w dalszym ciągu, podobnie jak w całym okresie powojennym, tendencja spadkowa w zakresie wskazywania przez ludność polską na język swojej narodowości jako ojczysty (z 8% do 7,1%). Gdy jednak uwzględnimy również tych Polaków, którzy deklarowali obok polszczyzny inne języki ojczyste, można bowiem było podać więcej niż jeden język ojczysty, to odsetek ten wzrasta do 79%, a zatem różnica wynosi jeden punkt *in minus*.

Język polski jako ojczysty podało także 6 124 nie-Polaków, tj. deklarujących niepolską narodowość i tak zapisanych przez ankierów, w tym najwięcej Białorusinów (blisko 3,4 tys.), prawie dwa razy mniej Litwinów (1,9 tys.), niewielu Rosjan (0,3 tys.), jeszcze mniej przedstawicieli innych narodowości (m.in. 121 Ukraińców, 102 Tatarów, 11 Żydów) i 261 osób, które nie określiły swojej narodowości. W porównaniu z rokiem 2001 zatem prawie tysiąc osób mniej niepolskiego pochodzenia wymieniło polszczyznę jako język ojczysty (7098 osób w 2001 roku).

Jak już wspomniano, na obszarze jezioroskim i ignalińskim deklaracje dotyczące języka ojczystego procentowo przedstawiają się nieco inaczej. Dane z rejonu jezioroskiego zawiera tabela nr 18, ale tylko z roku 2001, gdyż z 2011 roku do takich danych wg rejonów nie dotarłam.

Tabela nr 18. Deklaracje przedstawicieli różnych narodowości w rejonie jezioroskim w 2001 roku odnośnie do języka ojczystego (nie uwzględniono tu danych dotyczących języka ojczystego innego niż tu wymienione). Opracowanie własne na podstawie: *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbą mokėjimą*, Vilnius 2002.

Narodowość	Liczba	Język ojczysty litewski		Język ojczysty rosyjski		Język ojczysty polski		Język ojczysty białoruski		Język ojczysty inny	
		Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Litwini	16 315	16 054	98,4	74	0,45	37	0,23	1	0,006	149	0,9
Rosjanie	4 500	282	6,3	4 171	92,7	1	0,02	1	0,02	45	1
Polacy	1 518	306	20,2	204	13,4	995	65,6	3	0,2	10	0,6
Białorusini	196	22	11,2	99	50,5	5	2,6	67	34,2	3	1,5
Inni	297	71	23,9	99	33,3	8	2,7	–	–	119	40,1
Razem	22 826	16 735	73,3	4 647	29,1	1 046	4,6	72	0,3	326	1,4

Z danych zawartych w powyższej tabeli wynika, iż Polacy wśród największych grup narodowościowych (tj. z uwzględnieniem przedstawicieli małych narodowości ogólnie jako innych) plasują się – ze względu na związek narodowości z deklarowanym językiem ojczystym – na trzecim miejscu po Litwinach i Rosjanach. Rysuje się między nimi jednak duża różnica, gdyż procent przedstawicieli tych grup etnicznych podających jako język ojczysty odpowiedni język narodowy jest o wiele wyższy (98,4% i 92,7%) niż odsetek Polaków deklarujących polszczyznę jako język ojczysty (65,6%). Aż 34,6% społeczności polskiej podaje jako język ojczysty język niepolSKI (litewski – 20,2%, rosyjski – 13,4% i – okazjonalnie białoruski – 0,2% lub inny – 0,6%). Z przedstawionych danych wynika, iż to właśnie Polacy zamieszkujący na danym terenie mają najślabszą, po Białorusinach, więź z językiem ojczystym. Warto zauważyć, że z kolei 4,9% tych, którzy zadeklarowali język ojczysty polski, to osoby o poczuciu narodowym niepolskim (lub tylko z wpisem innej niż polska narodowości w dowodzie osobistym); głównie Litwini, rzadko Białorusini i przedstawiciele innych narodowości, sporadycznie Rosjanie. Warto powyższe dane porównać z deklaracjami Polaków z całej Litwy, gdyż odsetek osób wskazujących na polszczyznę jako na język ojczysty był w 2001 roku zdecydowanie wyższy i wynosił 80%, a w 2011 roku – 77,1% (a przy uwzględnieniu osób, które zadeklarowały dwa języki ojczyste, w tym polski – 79%).

III.1.3. Wnioski

Powyższe dane oficjalne nie w pełni jednak oddają skomplikowaną sytuację współistnienia narodowości i języków na pograniczu, gdyż w odniesieniu do pewnej grupy osób ich autodeklaracje nie mają pokrycia w rzeczywistości. Dane spisowe nie wyróżniają też dużej grupy osób deklarujących narodowość litewską i dwa języki – polski i litewski, których zakres i funkcje się zmieniały, głównie na skutek wypierania prymarnego polskiego, często będącego jedynym językiem domowym w dzieciństwie, na rzecz litewskiego (grupa trzecia moich informatorów).

Z przedstawionych wyżej wypowiedzi rozmówców uzyskanych w trakcie badań terenowych także wynika, iż polska świadomość narodowa i język polski jako ojczysty (czy prymarny, tj. przekazywany w domu bez pośrednictwa innego języka) nie zawsze łączą się ze sobą. Obok osób przyznających się do polskości i uznających polszczyznę za język ojczysty w rozmowach często wielu informatorów – co przedstawiono wyżej – podkreślało, że są „mieszkańcami” (*ni Polakami, ni Litwinami*), na co dzień używają głównie języka litewskiego, rzadko czy nawet

sporadycznie polskiego, choć zaznaczają, że w dzieciństwie w domu mówiono tylko po polsku (nawet niekiedy rodzice czy dziadkowie nie znali litewskiego). Część osób deklaruje natomiast wyraźnie narodowość litewską, podkreślając jednak, że ich rodzice mówili tylko po polsku i oni też w dzieciństwie rozmawiali po polsku, obecnie na co dzień używają przede wszystkim litewskiego, rzadko polskiego.

Potwierdzają się zatem wyniki badań Ines Ackerman (2015), jak zróżnicowane nieraz indywidualne identyfikacje kryją się za samookreśleniem informatorów „jestem Polakiem”, i w jaki sposób ta przynależność społeczno-kulturowa koreluje ze stwierdzeniem: „mówię po polsku”.

III.2. Bilingwizm (polilingwizm) w przeszłości i obecnie na obszarze jezioroskim i ignalińskim

Polszczyzna na ogół współfunkcjonowała w przeszłości i współlistnieje także obecnie z innymi językami na obszarze jezioroskim i ignalińskim. Tereny te od dawna były wielonarodowościowe i wielojęzyczne, choć można było wyróżnić jednolity pas polskich wsi. Dowodzą tego zarówno dane przytoczone w pracy Haliny Turskiej, jak i opowiadania naszych informatorów oraz dane statystyczne.

Według spisu z 1921 r. w powiecie brasławskim, w którego skład wchodziła większość badanego obszaru od Daugieliszek po Smołwy, było 56,9% ludności polskiej (70 554) i 43,1% niepolskiej (53 482)⁵. Wiarygodność tych danych, zwłaszcza w odniesieniu do liczebności mniejszości litewskiej, była kwestionowana przez stronę litewską. Ludność polska na tym terenie cały czas pozostawała w kontakcie z innymi językami w środowisku wieloetnicznym – Litwinów, Rosjan, zwłaszcza licznych staroobrzędowców, którzy napływali tu od XVIII w., Łotyszy, Białorusinów, Żydów, Tatarów⁶. Polszczyzna na tym obszarze kształtowała się na substracie białorusko-litewskim i w ciągłym kontakcie z językami wschodniosłowiańskimi (białoruskim i rosyjskim) oraz z językiem litewskim. Po wojnie sytuacja narodowościowa na tym obszarze jeszcze bardziej się skomplikowała na skutek tzw. repatriacji ludności polskiej, migracji ludności wiejskiej do miast, napływu ludności rosyjskiej i białoruskiej.

⁵ Zob. Krysiński 1933: 25; 1930: 56.

⁶ Zob. Hedemann 1930: 267-268.

III.2.1. „Mieszany kraj” – wielonarodowy i wielojęzyczny

Monolingwizm polski dotyczył jedynie niewielkiej części badanego terenu w jednym tylko okresie – międzywojennym. Chodzi tu o pas wsi wokół Mejszt. Ale i tu można było się zetknąć np. z bilingwizmem polsko-rosyjskim (skutek zaborów), polsko-białoruskim czy polsko-litewskim (zob. Chomiński 2010). Sytuacje te można przedstawić jedynie na podstawie opowiadań informatorów i materiałów Olgierda Chomińskiego, gdyż w cennej pracy Haliny Turskiej brak w odniesieniu do tego obszaru tak szczegółowych informacji.

Na obszarze jezioroskim jednolitego pasa polskiego nie było, teren ten zawsze był jeszcze bardziej zróżnicowany etnicznie niż ignaliński (południowy). Potwierdzają to również najnowsze dane statystyczne. Według spisu ludności z 2001 r. narodowość litewską w rejonie jezioroskim zadeklarowało 16 315 osób, rosyjską 4 500 osób, polską 1 518 osób, białoruską 196, ukraińską 91, inną 206 osób (Lietuvos 2002: 192-193).

Informatorzy często podkreślali wielonarodowościowy charakter badanego obszaru, nazywając go „mieszanym krajem”, „mieszkanką”, a społeczność – „mieszanym narodem”. Jedna z naszych informaterek określiła ten teren po rosyjsku „winiegret”⁷, a jeszcze inna nazwała go także po rosyjsku „musornyj jaszczik”⁸.

Język polski współfunkcjonuje obecnie na badanym obszarze północno-wschodniej Litwy przede wszystkim:

- a) z językiem litewskim jako językiem urzędowym, państwowym od uzyskania przez Litwę niepodległości (w czasach Litewskiej SRR jako drugim językiem urzędowym obok rosyjskiego), w mniejszym zakresie z gwarami litewskimi;
- b) z językiem białoruskim, głównie w jego odmianie dialektalnej – północno-wschodniej (Barszczewska, Jankowiak 2012: 231; Jankowiak 2016: 88), innej niż „prosta mowa” na Wileńszczyźnie (w rejonie solecznickim i wileńskim), sporadycznie ze standardem ogólnobiałoruskim;
- c) z językiem rosyjskim, który do chwili rozpadu ZSRR był językiem urzędowym również w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, do dziś pełni funkcję interdialektu, choć w coraz mniejszym zakresie, różnych narodowości zamieszkujących Litwę. Język rosyjski na interesującym nas obszarze występuje w różnych wariantach. Po pierwsze, mamy tu do czynienia z rosyjskim językiem ogólnym uczonym jeszcze niedawno w szkole w czasach Związku Radzieckiego i rozpowszechnianym w mediach. Na ogół była to tzw. nowa „ruszczyzna radziecka”⁹. Oprócz tego szerzył się w okresie ZSRR

⁷ Ros. ‘rodzaj sałatki o bardzo różnych składnikach’.

⁸ Ros. ‘kosz na odpadki, śmietnik’.

⁹ Por. Grek-Pabisowa 1997: 161.

rosyjski język potoczny, odmiana mówiona upowszechniana także przez media, przez codzienny kontakt z Rosjanami przybywającymi z Rosji. Dodać do tego należy rosyjską gwarę staroobrzędowców od kilku wieków osiadłych w tej części Litwy (zwłaszcza dużo wsi starowierskich znajduje się wokół Jeziorosów).

Podkreślić należy, że polszczyzna pozostaje w kontakcie terytorialnym z językiem litewskim i białoruskim (w wariancie gwarowym), natomiast z językiem rosyjskim jest to zazwyczaj kontakt pozaterytorialny (z wyjątkiem kontaktu z wsiami starowierskimi).

Mimo bliskości Łotwy (rejon jezioroski graniczy bezpośrednio z Łotwą) brak jednak bezpośrednich kontaktów z językiem łotewskim – ogólnym czy też z odmianami gwarowymi, gdy południowa Łatgalia, czyli dawne Inflanty Polskie, to przedłużenie enklawy polskojęzycznej, rozdzielonej między trzy państwa: Litwę, Łotwę i Białoruś.

Złożoność współczesnej sytuacji językowej w poszczególnych miejscowościach, rodzinach, sposoby komunikowania się w polilingwalnej, wielokulturowej i wielonarodowej wspólnocie, zmiany funkcji i zakresu polszczyzny na tle innych języków funkcjonujących w opisywanej społeczności odzwierciedlają następujące wypowiedzi:

(W jakim języku sąsiedzi rozmawiają?) *a o ten tutej B'ala|rus/ sons'at żyje/ nu to po rusku s tym// s tym po łitefsku/ s tym po pol'sku/ u nas tut m'ašany kraj/ po raznemu/ jak s k'im zešet s'e/ tak s tym i muv'iš* Duk.AS[46].

Tutej ruž'ne rozmav'ajon/ tu m'ašany narut// a teras juž v'encej Litv'iñi/ Mag.AŁ[03].

Tutej vo Naduny/ to Naduny rusk'e// a pos'la fšyska strona tu Litv'iny// tu Pol'akof tam juž v'encaj m'asta/ za m'astam/ tam v'encaj Pol'akof// jak u nas to jak my nazyvam'i/ v'inag|ret/ m'ašanka Ows.MB[24].

To tutej zm'ašany rusk'i/ łitefsk'i i pol'sk'i// o teras na pšykat ja/ vujsku učyl s'e v av'ac'ji m'e|xañikam/ fšysko pa rusku/ to teraz vo xtury školy po rusku/ to fšysk'i te nazvañi/ žečy tyx fšysko/ nas ježeli po rusku sal'nik/ nu sal'nikas/ az dołožu i fšysko Min.JJ[35].

I po pol'sku/ i po łitefsku/ i pa rusku um'eli/ tutej kru|gom rusk'e koło nas żyli/ to my i po rusku/ i po pol'sku/ jak xconc// katalik'i Szuk.ZJ[23].

M'ašajon s'a/ dužo jest// dužo xto muv'ili po pol'sku// pok'i my tutej do Litvy/ byli pačk'i možna muv'ic/ že fšystk'e po pol'sku rozmav'ali// tyko vo m'ešam s'e/ že po łitefsku// vnučk'i tu pšyxožo/ c'enško Maz.SM[23].

(Czy Pani z sąsiadami rozmawia po polsku?) *ten kraj ruž'ne rozmav'a/ po rusku/ po łitefsku i po pol'sku/ tutej jak komu podoba s'e// tam dal'ej to v'encej Litv'iny/ a tutej do Zaras na čšy/ rusk'i i pol'sk'i/ ...fšystk'i čš'i nac'ji/ jak tam čš'i nac'ji/ al'e čš'i rozmovy// Rusk'ix to tu dužo Rusk'ix/ o|ñi od v'eku tu żyju* Ows.AO[17].

A u nas tutej fšysk'e vod z"ec"i jak počynajo rozmav'ac"// tutej tak'i kronžek/ že tu po pol'sku/ po lítefsku i po rusku/ na čšy rozmowy rozmav'ajem// ...po pol'sku/ my po pol'sku pšyvykšy/ juž z"ec"i z z"ec"am'i rozmav'ajo po lítefsku/ učyli s"a po lítefsku fšysk'e z"ec"i... nu mlody l'už"i juž v'encej po lítefsku/ v'encej po lítefsku/ juš po lítefsku Mag.BP[31].

Bardzo charakterystyczne jest użyte wyżej przez informatorkę z Owśły położonej na północ od Jeziorosów sformułowanie „trzy nacje”, „trzy rozmowy” (por. wyżej *čš'i nac'ji/ al'e čš'i rozmovy*), podkreślenie, że mieszkają na tym obszarze przedstawiciele trzech narodowości: Litwini, Polacy, Rosjanie (lub Białorusini, gdyż określenie „po rusku” może dotyczyć jednych i drugich), którzy posługują się trzema językami: litewskim, polskim i „ruskim” (rosyjskim lub białoruskim).

Użycie poszczególnych języków zależy od sytuacji komunikacyjnej oraz od uczestników aktu komunikacyjnego konkretnego odbiorcy lub nadawcy. Na tę zależność użycia danego języka od sytuacji i przede wszystkim od uczestnika rozmowy, wskazują informatorzy, mówiąc o dostosowaniu się do języka rozmówcy, podkreślając, że wybór języka zależy najczęściej od interlokutora, por.:

s sońs"adam'i/ jes"li Lítv'in po lítefsku/ jes"li Rusk'i po rusku/ my tak'i névyborny// jak'i člov'ek tak my rozmav'amy// né vymagam'i od drug'ego/ žeby tak rozmav'ał jak ja Mag.BP[31].

Dla opisu sytuacji językowej na interesujących nas obszarach jezioroskim i ignalińskim ważne jest porównanie z wynikami uzyskanymi przez badaczy gwar litewskich i białoruskich.

Wileński badacz gwar litewskich i ogólniej sytuacji językowej na Litwie Wschodniej, Vytautas Kardelis, wyróżnił kilka obszarów ze względu na używane na nich języki. Jednym z nich obszar gajdziański, tj. teren ciągnący się wzdłuż wschodniej granicy od Szmel po Gajdy i Warniszki. W zasadzie wchodzi on w skład obszaru nazwanego przeze mnie ignalińskim. Autor podkreśla, że język litewski nie jest właściwie tu używany, a nawet nie zawsze można było porozumieć się po litewsku. Określa ten obszar jako „teren kompaktowego występowania języków słowiańskich” (Kardelis 2016: 13). Ponieważ były to – jak sam przyznaje – badania sondażowe, fragmentaryczne, niektóre informacje nie oddają rzeczywistości, np. taka, że w Strylungach rozmawiają po rosyjsku. Z badań moich i Krystyny Rutkowskiej oraz z późniejszych eksploracji Mirosława Jankowiaka wynika, że w Strylungach na co dzień dominuje polszczyzna, rzadsza jest gwara białoruska. Mieszkańcy znają też na ogół język rosyjski, ale nie jest to ich język domowy.

Kolejny obszar wyodrębniony przez V. Kardelisa, nazwany przez niego turmonckim (stanowi on część wydzielonego przeze mnie obszaru jezioroskiego),

obejmuje teren od Wisagini przez Smołwy, Turmont po Jeziorosy. Dominują na nim języki słowiańskie, natomiast język litewski jest albo językiem wyuczonym, albo używanym przez osoby przyjezdne (Kardelis 2016: 14).

Wymienione dwa obszary badacz uznał ze względu na funkcjonujące tam języki: gajdziański – za jednolity czy prawie jednolity obszar występowania języków słowiańskich, na którym język litewski jest używany minimalnie; turmoncki – za obszar mieszany językowo, na którym dominują odmiany języków słowiańskich, język litewski używany jest sporadycznie (Kardelis 2016: 15).

W skład badanego przeze mnie obszaru ignalińskiego wchodzi też wymieniony przez V. Kardelisa obszar, nazwany przez niego niewerańskim, obejmujący teren wzdłuż linii ciągnącej się poprzez Czeszułany, Niewierańce, Janowo, Gudańce¹⁰. Badacz klasyfikuje go jako obszar mieszany językowo, na którym rozpowszechniona jest gwara litewska i odmiany języków słowiańskich, ale dominuje język litewski w odmianie gwarowej i ogólnej (Kardelis 2016: 15).

Autor nie badał sytuacji językowej na terenie położonym na północ od Jeziorosów, gdzie jeszcze dotąd w różnym stopniu zachowała się polszczyzna.

Nasze badania zasadniczo potwierdzają wyniki eksploracji V. Kardelisa, choć stosowane przez niego określenie „języki słowiańskie” jest ogólne i nie oddaje w pełni złożoności sytuacji językowej na tych terenach. Badaczowi chodziło jednak przede wszystkim o relacje między językiem litewskim a nielitewskim, nie badał szczegółowo, jakie języki słowiańskie są tam w użyciu. Z kolei w badaniach moich i Krystyny Rutkowskiej nadrzędnym celem był opis polszczyzny na tym obszarze, dlatego też trudno o uchwycenie całokształtu skomplikowanej sytuacji językowej.

Badacz gwar białoruskich w rejonie ignalińskim, Mirosław Jankowiak (2016) zauważył, iż eksplorowany przez niego teren, obejmujący wschodnią część rejonu ignalińskiego, jest głównie polskojęzyczny. W pełni potwierdził zatem wyniki naszych badań. Ważna jest następująca konstatacja autora o funkcjonowaniu tam różnych języków narodowych i ich odmian (polskiego, białoruskiego, litewskiego):

W sferze rodzinnej i sąsiedzkiej zdecydowanie dominuje polszczyzna, którą posługują się wszystkie pokolenia mieszkańców. Gwara białoruska używana jest rzadko i zazwyczaj tylko przez osoby starsze. Język litewski z kolei wykorzystuje się tylko w rodzinach mieszanych narodowościowo (polsko-litewskich) bądź też w kontakcie z osobami obcymi. W większości wsi język litewski w życiu codziennym mieszkańców nie funkcjonuje prawie wcale (Jankowiak 2016: 86).

¹⁰ Autor stosuje nieco inne postaci polskich odpowiedników językowych nazw miejscowych: Niewierany, Gudziany.

III.2.2. Zmiany sytuacji językowej w XX wieku

O zmianach sytuacji językowej na tych terenach opowiadali najstarsi respondenci, zwłaszcza z obszaru ignalińskiego, porównując, jak było przed wojną i jak jest obecnie. Podkreślali, że przed wojną codziennym środkiem komunikowania się była polszczyzna, a ich rodzice w większości nie znali języka litewskiego, choć są i opowieści o tym, jak rodzice rozmawiali niekiedy ze sobą po litewsku, by nie być rozumianymi przez dzieci, por.:

V domu my po polsku/ nu tak prostu/ prostu tak vo/ jak muv'im/ tak i ona nazywa s'e že v'il'enska gvara// i na pšyklat teras ja pam'entam svoja z'ectva/ potem ojc'ec ožeńil s'e/ macoxa to ona była ze fs'i ņiby lítefsk'ej z Medejš/ al'a ot cukol'ak xco/ żyby my z'ec'i ņe zrozum'eliby/ muv'o po lítefsku m'enzy sobo// nu v'adomo gvara teš lítefska ņe taka to prosta Pruc.ZS[21].

(A w domu jak rodzice rozmawiali?) *u nas to po pòlsku/ tam fšystk'e/ tam u nas te futery tak'e byli/ u nas tam Rusk'e dal'ej dužo żyli/ fšystk'e po pòlsku// i kos"c"oł tam v V'izax/ k'edys"ci i da kos"c"oła/ my kščone teš v V'izax f kos"c"el'e/ tutej vo puškofska/ a juš tam v'icka/ nu i v V'izax kščone// nu i f kos"c"el'e/ i teraz v V'izax po pòlsku/ ks"onc jest/ po pòlsku// stryłunck'e majo pr|opusk'i do kos"c"oła/ jado/ ježžo tam do kos"c"oła// my to juš tu do Pušak/ a oñi tam do V'ic/ tam v'ick'i kos"c"oł był zakryty Mej.AS[44].*

Trzeba tu dodać, że H. Turska badająca przed wojną te tereny uznała je za obszar monolingwalny – polski. Także i część najstarszego pokolenia naszych informatorów z obszaru ignalińskiego, np. z Gakian, Paciun koło Mejszt, nie zna języka litewskiego, por.:

U nas at počontku jak juž žyja na s"v'ec"e to tyko po pòl'sku/ o teras potrafic"e do Lítv'inâu/ to muv'i/ čemu ņe naučyli s"e/ ja muv'e/ juš mñe mog'ila naučy/ a ņixt u nas po lítefsku i slova ņe pakazał// to stare l'už"i um'eli/ al'e jag była Pòlska/ školy pòlsk'e byli/ fšystko/ teras to o i saž"ik'i te z"ec"i pa lítefsku/ naše o pl'em'añikâu/ o tak'e o juš u saž"iku lítefsk'im/ nu to oñi pa lítefsku/ teras Lítv'akam'i porob'ili s"e Gak.WP[12].

Pol'ak'i fšystk'e/ Lítv'inuf u nas ņe ma/ po lítefsku ņixt ve fs'i ņe muv'i// nu i ja tam ņa učam s'a/ s'm'ejam s'a juž/ žeby byłaby młučša to naučyľaby s'a/ al'e juš mys'ľa pora um'erac' to juš po co tam mozg'i kreñ'ic'// synova muv'i pò polsku dobže/ a z'ec'i teš oñi juš rozum'ejo/ ten mały ješče/ a z'eřcynka juš i ņic sob'e tak/ ona rozum'e fšystko nu a pov'ež'ec' tam može fšystk'a slovy ņe pov'e/ al'e muv'i juš i po polsku Pac.HS[25].

Czasem jest to tylko bierna znajomość języka litewskiego, „osłuchanie się” dzięki m.in. oglądaniu programów telewizji litewskiej:

po lítefsku a ja né/ stara taka tempa/ do školy xoz'ila/ pasta i fšysk'e po polsku// a zrešto mogła ji naučyc' s'a a t'el'ev'izer žeš pačša k'iny toš po lítefsku/ a muv'ic' né um'em Rej.WM[22].

Stosunkowo słabo po litewsku mówią też przedstawiciele pokolenia średniego wychowani w szkołach z rosyjskim językiem nauczania. Język litewski opanowują obecnie dzieci i młodzież.

Pa pôlsku u nas pa pôlsku/ moje né <nie umieli po litewsku>/ my po polsku// teras tyko z'ec'i juš um'ejo/ a rańej to fšysk'e po polsku Szuł.JS[33].

Pā pôlsku u nas/ pa polsku// (A tu w Szulanach?) a tu i pa lítefsku jest// šulansk'e fšysk'e um'eli pa lítefsku/ al'e pā polsku fšysk'e rozmav'ali/ al'e fšysk'e um'eli tutej po lítefsku (A Pani rodzice umieli po litewsku?) mōja to né/ a jego mama to była Lítv'inja/ al'e jego né naučyla/ né um'e on mōje/ né <umieli>/ my po polsku// teras tyko z'ec'i juš um'ejo/ a rańej to fšysk'e po polsku/ v dom'ě fšysk'e po pol'sku Szuł.JS[33].

Po lítefsku to u mñe né tak barzo/ nu ali sp'evam/ čytam i gazety/ i po polsku čytam gazety/ ks'onšk'i polsk'e čytam/ k'edy popadñe s'e polska ks'onška// u nas barzo mało jest na polsk'im języku Tur.RŽ[36].

V domu muv'ili pa pôlsku/ tatuš um'at i pa lítefsku i pa nem'ecku i latysku/ on dužo jenzykuf v'ež'at// a mama né/ nu rozum'ala troxa pa lítefsku al'e né muv'ila Pruc.MK[31].

Powyższe wypowiedzi potwierdzają ustalenia Olgierda Chomińskiego, według którego większość opisywanych wsi w rejonie ignalińskim była polska. Za litewskie uznał przed wojną miejscowości z obszaru ignalińskiego: Gramontyszki, Undrełany i Żybaki, w większości polskie i w nieznacznym tylko stopniu litewskie (od 11% do 25% mówiących po litewsku) były Prucie, Szulany i Wełuny (Chomiński 2010: 214-215). Z kolei miejscowości z obszaru jezioroskiego, m.in. Bortkiszki, Smołwy i Turmont, przed wojną były polskie, a dziś są mieszane (jw.: 223-224).

W rodzinach mieszanych polsko-litewskich w przeszłości językiem codziennym, domowym, zwłaszcza językiem rozmów z dziećmi, stawała się na ogół polszczyzna:

Pa pôlsku/ matka to m'oja z Lítvy/ Lítv'inja/ né tak dał'eko tutej Čyžuny vjoska v'el'ka była/ a "ojc'ec Pa|l'ak// al'e byva k'edy m'enzy sobo oñi gadałi pa lítefsku/ a z nam'i to zafše pa pôlsku// nu jak oñi razmav'ali/ tak ja razum'at i dobže na |mog gadać/ po lítefsku tylko rozum'em/ u nas polsk'i Mej.JS[42].

Powszechnie jest natomiast znany język rosyjski, do niedawna język urzędowy i wykładowy, choć też stopień jego znajomości wśród przedstawicieli najstarszego pokolenia jest różny, niekiedy tylko bierny. Najlepszą znajomość języka rosyjskiego wykazuje pokolenie średnie, wychowane często już w szkołach rosyjskich

i używające go do niedawna na co dzień w pracy w kołchozie, a teraz w kontaktach sąsiedzkich z ludnością rosyjskojęzyczną, por.:

Ńe v'em/ ja po lítefsku Ńe rozum'em/ ja tyko po pòlsku i po rusku. (To rodzice też nie umieli litewskiego?) *ńe/ teš Połak'i Zyg.* WT[34].

(Czy Pani mówi też po rosyjsku?) *Ja Ńe v'em pa rusku/ tam jaka słowa jak juš Ńe može člov'ek muv'ić/ nu tak pav'em/ ale tak// rozum'eć ja pa rusku to razum'em/ a žeby tak atpov'ežeć atpov'em.* (A po litewsku?) *ńe/ ja tam dv'e słovy tyko/ tego to Ńe um'e* Gaj.SZ[29].

Gwary białoruskie, według świadectw informatorów, nie są stosowane „po domu” w większości badanych miejscowości, choć niektóre wsie, jak np. Tylża, są czy raczej były w przeszłości w zasadzie białoruskojęzyczne. Znajomość białoruskiego charakteryzuje niektórych mieszkańców wsi przygranicznych, np. Strylung, Tryczun. Ponadto jest ona językiem domowym, codziennym dla części osób, które przybyły tu z Białorusi. Stąd też obserwować można jej znajomość w pasie przygranicznym, nawet jeśli nie jest używana w kręgu rodzinnym:

(Czy po białorusku też tu mówią?) *ńe/ tam u V'ic juš tam B'atarus'/ pa b'atarusku/ a u |nas tego Ńe* Pruc.MK[31].

Fšysk'a xto pa pol'sku gada/ to pa b'atarusku/ to pa rusku/ ot tak "o m'ašany tak'i "o jenzyk Trykł.ZS[28].

(Czy w Strylungach mówili też po białorusku, rozumieją po białorusku też?) [KG]: *rozum'ejo tak no v'idomo Ńe tak čysto po b'atarusku <mówią>/ že Ńe fšystk'e/ jak ja pšyšla tak i Janek um'ał v'encej z b'atarusk'ego/ młode byli to po b'atarusku// ješče potp'iju menšczyž'ni to oni po b'atarusku i pañes'li/ (A to jak ten białoruski język?) aj strašny/ strašny jenzyk// a ks'onc teras našy/ pšymušajo jego po b'atarusku/ jak Ńeladńe/ nu ja to Ńe moga muv'ic'/ nu barzo jenzyk tak'i Ńeladny jak'is'c'i/ pājexau/ pāšou/ yena/ al'e tak'e słovy/ ruska to ješče padobńejša/ jaka a b'ataruska// (Ale czy tylko w tej wiosce, czy też w innych też mogli mówić po białorusku?) [KG]: *nu tam juž dal'ej juš ličy s'e b'ataruska grańica pšešęšy/ V'izy Łopčynsk'e oni p'išon s'e/ V'izy Łopčynsk'e/ to tam juš pā b'atarusku rozmav'ajo fšystk'e i młoz'eš/ i ot na xuže z'efčyŋk'i to p'es'ni juš s'p'evajo/ kturę učon s'e tak o gž'e/ rozj'exasy s'e/ pšyježžajo na čsy m'es'once do domu/ nu to po b'atarusku p'es'ni s'p'evajo* (A w Tryczunach tam po domu też mówią trochę po białorusku?) *pā b'atarusku/ tam po pol'sku Ńe/ tam v'idoma jaka tam pol'ska m'ešana tak'e//* (Taka jak mówimy, nie?) *al'e tam Ńe/ a tu Strylung'i sp'irza|vod co nazyvałi zaras za l'asem za grańicaj/ to juž B'atarus'/ pā b'atarusku i muv'u/ ot spotkaš gž'e na droze/ to juš pā b'atarusku/ al'e Ńeladńe/ ja to Ńe moga po b'atarusku/ al'e Ńeladny jenzyk* (To teraz więcej po białorusku czy więcej po polsku, taką tutejszą polszczyzną?) *v'encej po pol'sku// tak po pol'sku/ rozmav'ajo/ a juš tam vo Vałuny/ to tam v'encej**

łítefski// v G'erv'eniškax tam né/ tam tak'i pol'sk'i jenzyk tak'i jak my rozmav'am'i/ tak pā pol'sku// Gak'any/ Sm'el'g'enišk'i/ tam pā pol'sku tak// a v M'eł'eškax tam jest i tak'i/ i tak'i jest/ dužo kto i pā łítefsku rozum'e/ muv'i/ al'e i po b'atarusku jest troxa muv'jo/ al'e tež v'encej tak'i jenzyk jak u |nas f Strył'ungax// tak b'atarusk'i/ b'atarusk'i/ néładny/ rāzmova baržo néładna/ jakos' aš nerv b'eży/ ks'onc jak začni evangel'a čytac'/ kazań po pol'sku/ muv'i/ muv'i/ po b'atarusku/ žeby mlož'aš rozum'ala/ rozum'éli/ v b'atarusk'ix školax učun s'a/ to jakos' c'i aš nerv b'eży/ mys'la Bože m'ily/ tak xce s'a žeby po pol'sku/ a tu po b'atarusku začni čytac'/ al'e sam né baržo um'e tak c'is'ni nibly/ c'is'ni bo jego pšymušajo/ al'e on že z V'il'eńščyzny/ z V'il'na on/ ks'onc naš// c'eńsko tak al'e pevno pšymušajo/ mus'i tak/ B'ataruskaja Respublika tak i mus'i tam v'encej ks'enży s Pol'skaj/ teras o učun s'a mlož'eš/ o z V'ic dva učon s'a/ v Grodno jeden/ tedy dva pājexal'i/ to jeden zg'inol f Pol'sčy na m'is'jonaža učyl s'e/ zabiłi tam jego Strył.KG[33].

Z powyższych wypowiedzi wynika, że język białoruski, głównie w odmianie dialektalnej, jest nisko wartościowany, uważa się go nie tylko za język „nieładny”, nieprestizowy, ale i za „straszny”.

Podobne informacje o niewielkiej roli białoruszczyzny uzyskał podczas eksploatacji terenowych w 2014 roku Mirosław Jankowiak, który badał gwary białoruskie w rejonie ignalińskim. Stwierdził on, że próby porozumiewania się gwarą białoruską w większości kończyły się rozmową po polsku lub – rzadziej – po rosyjsku. Gwarę białoruską udało się nagrać tylko w Remejkach, Mejsztach i Strylungach, a więc w pasie nadgranicznym z Białorusią (Jankowiak 2016: 86).

Gwary białoruskie uległy więc marginalizacji w XX wieku, gdyż przed wojną białoruskojęzyczne były następujące wsie z obszaru ignalińskiego: Lalupy, Mieliszki, Paciuny, Rejbenie, Strylungi, Szmele, Śmilginiszki (kolonia), Tryczuny, Zygmunciszki (Chomiński 2010: 223-224).

III.2.3. Znajomość innych niż ojczysty języków mieszkańców obszaru jezioroskiego i ignalińskiego w świetle danych oficjalnych

Z przeprowadzonego w 2001 roku spisu powszechnego na Litwie wynika, że w rejonie jezioroskim i ignalińskim język polski znają (ale nie wiadomo, w jakim zakresie go używają) nie tylko osoby deklarujące narodowość polską. Tabela nr 19 przedstawia liczbę mieszkańców rejonu jezioroskiego, którzy znają inny niż ojczysty język. W tabeli uwzględniono różne grupy wiekowe respondentów.

Tabela nr 19. Mieszkańcy rejonu jezioroskiego pod względem znajomości języków i grup wiekowych (bez uwzględnienia języka ojczystego). Opracowanie własne na podstawie: *Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbą mokejimą*, Vilnius 2002, s. 254-255.

Język	Ogółem	Grupy wiekowe											nie wskaz.
		do 15	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60+	
Rosyjski	13 270	884	995	771	876	1 096	1 225	1 157	938	911	945	3 511	1
Litewski	4 535	530	365	251	251	282	337	347	365	329	308	1 169	1
Polski	3 713	76	86	95	142	216	277	282	295	315	351	1 577	1
Niemiecki	2 268	346	505	237	154	178	224	178	128	96	75	147	–
Angielski	1 130	306	383	106	47	54	65	54	42	22	24	27	–
Białoruski	110	–	1	3	2	4	4	8	15	15	10	48	–
Ukraiński	36	1	–	–	1	2	4	4	5	4	6	9	–
Inny	746	96	132	73	48	38	74	70	41	27	39	108	–
Nie zna	4 847	2 636	150	54	73	66	68	77	66	84	111	1 461	1
Nie wskazało	289	142	9	26	25	17	22	10	3	6	5	22	2

Z danych zawartych w tabeli wynika, że oprócz Polaków z danego rejonu, język polski zna jeszcze 3 713 osób, które zadeklarowały inną niż polska narodowość. Blisko połowa (1 577) osób deklarujących znajomość polszczyzny i nie-polską narodowość to przedstawiciele pokolenia najstarszego (mający ponad 60 lat w chwili badań). Pokolenie średnie, tj. czterdziesto- i pięćdziesięciolatków, deklaruje już w mniejszym stopniu znajomość polszczyzny (666 osób w wieku 50-59 lat i 577 osób w wieku 40-49 lat, łącznie 1 243 osoby w przedziale wiekowym: 40-59 lat). Jeszcze mniejszy udział jest trzydziestolatków (493 osoby w wieku 30-39 lat) i dwudziestolatków (237 osób). Spośród najmłodszych tylko 162 osoby (do 19 roku życia) wskazały na znajomość języka polskiego. Oznacza to, że spośród wszystkich osób deklarujących znajomość polszczyzny i nie-polską tożsamość narodową tylko 4,4% to dzieci i młodzież, a aż 42,5% tej grupy stanowią najstarsi mieszkańcy rejonu (po sześćdziesiątce). Im starsza jest grupa wiekowa, tym większa jest liczba osób znających polszczyznę, a więc wynika z tego, że wcześniej polszczyzna była znacznie szerzej znana i używana, a także cieszyła się większym prestiżem. Po polsku mówiło więcej osób. Wśród osób z najmłodszego pokolenia znajomość języka polskiego jest już bardzo rzadka, nieporównywalna na przykład ze znajomością języka angielskiego (699 osób) czy niemieckiego (851 osób), których nauka odbywa się w szkołach, czy tym bardziej rosyjskiego, który do niedawna był, a w niektórych szkołach jeszcze do dziś pozostaje językiem nauczania (1 879 osób). Znajomość języka angielskiego charakteryzuje przede wszystkim pokolenie młode i najmłodsze (deklaruje ją 795 osób do 29 roku życia) na ogólną liczbę 1 130 osób znających angielski, czyli 70,4%,

w pozostałych grupach wiekowych odsetek osób deklarujących angielski jest nieznaczna (od 22 do 65 osób). Z kolei znajomość języka niemieckiego jest bardziej ustabilizowana w poszczególnych grupach wiekowych, choć i tu najczęściej deklarują ją reprezentanci pokolenia młodych. Widać zatem, jakie rezultaty dała w ostatnich latach nauka języka niemieckiego i angielskiego. Znajomość obu wymienionych języków jest jednak efektem nauczania, a nie wynika z sytuacji wielojęzyczności.

Językiem powszechnie znanym, swoistym interdialektem, do dziś pozostaje język rosyjski. Jego znajomość zadeklarowało aż 13 270 osób, przy czym dość równomierny jest tu udział przedstawicieli poszczególnych grup wiekowych. Spośród pokolenia najstarszego (powyżej 60 lat) rosyjski zna 3 511 osób, czyli 26,5%, ale udział najmłodszych (do 19 roku życia) jest również nie tak mały – 14,2% (1 879 osób). Nie ma zatem takiego rozbiegu (aż dziesięciokrotnego) między pokoleniem najstarszym i najmłodszym, jak w wypadku znajomości polszczyzny (odpowiednio 42,5% i 4,4%). W innych grupach wiekowych (dwudziesto-, trzydziesto-, czterdziesto- i pięćdziesięciolatek) liczba i odsetek osób deklarujących znajomość języka rosyjskiego przy nierosyjskiej narodowości jest podobny.

Interesujący jest fakt, że stopień znajomości języka litewskiego jest znacznie mniejszy niż rosyjskiego, mimo iż jest językiem urzędowym, państwowym, ponieważ zadeklarowało ją prawie trzykrotnie mniej osób, łącznie 4 535 osób, w tym najstarsi (powyżej 60 roku życia) – 1 169 osób (25,8%), najmłodszy (do 19 roku życia) – 895 osób (19,7%), a więc odsetek przedstawicieli pokolenia najstarszego i najmłodszego jest podobny. Podobnie jak w wypadku języka rosyjskiego, w pozostałych grupach wiekowych (dwudziesto-, trzydziesto-, czterdziesto- i pięćdziesięciolatek) liczba i odsetek osób wykazujących znajomość języka litewskiego przy Nielitewskiej narodowości jest podobny.

W rejonie jezioroskim zwraca uwagę mała liczba osób deklaruujących znajomość języka białoruskiego przy wskazanej niebiałoruskiej narodowości – łącznie tylko 110 osób, przy czym w zasadzie są to osoby najstarsze (48, tj. 43,6%) i w wieku średnim od 40 do 59 lat (również 48, tj. 43,6%), w pozostałych grupach wiekowych jedynie pojedyncze osoby wskazały na język białoruski. Nie zna go nikt z przedstawicieli pokolenia najmłodszego (do 15 roku życia), co oznacza, że jego znajomość nie jest przekazywana w rodzinie. Potwierdzają to również wyniki eksploracji terenowych, gdyż informatorzy nie poświadczali znajomości języka białoruskiego, ani w odmianie ogólnej, ani gwarowej („prostej”), w odróżnieniu od obszaru ignalińskiego, gdzie więcej osób deklaruowało znajomość języka białoruskiego, choć niekoniecznie jego używanie na co dzień.

Część badanych to osoby monolingwalne, tj. takie, które, poza językiem ojczystym, nie zadeklarowały żadnego innego języka, który znają – łącznie 4 847

mieszkańców rejonu jezioroskiego. Jednojęzyczność dotyczy jednak głównie dwóch grup wiekowych: pokolenia najmłodszego (do 15 roku życia) – 2 636 osób i najstarszego (po 60 roku życia) – 1 461 osób, co łącznie stanowi 4 097 osób, czyli 84,5% wszystkich osób monolingwalnych. W pozostałych grupach wiekowych liczba osób nieznających innego języka poza ojczystym jest nieznacząca.

Należy jednak pamiętać, że są to autodeklaracje wobec ankieterów spisowych, a jaki jest rzeczywisty stopień opanowania wskazanych języków, trudno orzec. Sądząc jednak po wynikach badań terenowych, można przyjąć, że przynajmniej w odniesieniu do polszczyzny, języka litewskiego i rosyjskiego są to deklaracje, które mają pokrycie w rzeczywistości. Znajomość języka polskiego i rosyjskiego deklarowana przez informatorów jest bowiem częsta, a stopień ich opanowania dobry przede wszystkim w mowie, rzadziej w piśmie.

III.2.4. Typy bilingwizmu (polilingwizmu)

Zarówno zatem z eksploracji terenowych, jak i z danych oficjalnych spisu powszechnego wynika, że na badanych terenach mamy do czynienia z prawie powszechnym bilingwizmem litewsko-rosyjskim, rzadszym bilingwizmem litewsko-polskim, polsko-rosyjskim, wreszcie z trójjęzycznością litewsko-rosyjsko-polską. Inne typy bilingwizmu są wyjątkowe (np. litewsko-białoruski czy polsko-białoruski).

W odniesieniu do badanej społeczności polskiej możemy mówić o następujących rodzajach bi- i polilingwizmu:

- a) bilingwizm polsko-litewski;
- b) bilingwizm polsko-rosyjski;
- c) bilingwizm polsko-białoruski;
- d) polilingwizm polsko-litewsko-rosyjski;
- e) polilingwizm polsko-rosyjsko-białoruski.

Pierwszy typ dwujęzyczności: polsko-litewskiej charakteryzuje przede wszystkim informatorów z rejonu jezioroskiego, z części północnej, która już przed II wojną światową należała do Republiki Litewskiej. Typowa sytuacja opanowania obu języków była następująca: najpierw polszczyzna wyniesiona z domu jako język prymarny, a następnie język litewski uczony w szkole, potem stosowany w pracy, przenoszony również do sfery kontaktów rodzinnych, zwłaszcza gdy dzieci informatorów szły do szkoły i ci chcieli im pomóc w lepszym opanowaniu języka urzędowego. Kolejność opanowywania języków i motywacje ilustruje wypowiedź informatorki z Szukiszek w rejonie jezioroskim:

(Czy w Pani rodzinnej wsi ktoś rozmawiał po polsku?) *a tam na^uukoło gadali fšys'ki pã pol'sku rańej potam juž vyšła taka gavenda želi pa lítefsku*

a tak fšys'k'e pa pol'sku gadałi// poty^em juš jag z'ec'i začeli do školy xoz'ic' to začeli łajatca/ že z'ec'i nie um'eju po łitefsku nu to tedy po łitefsku začeli Szuk.HD[22].

Bilingwizm polsko-rosyjski jest rzadszy i dotyczy głównie pokolenia starszego (i jeszcze niedawno średniego). Przykładowo – w rejonie ignalińskim są to respondenci, którzy polszczyznę wynieśli z domu, uczyli się w polskich szkołach przed wojną lub tuż po niej. O nauce w szkole polskiej po wojnie wspominało wiele osób (np. w Kajatach). Rosyjskiego nauczyli się w różnym stopniu później, częściowo już w szkole (w czasach sowieckich), a później w pracy w otoczeniu rosyjskojęzycznym, m.in. w kołchozach, w wojsku (mężczyźni). Ten typ bilingwizmu społecznego, czyli dotyczącego części grupy społecznej, a nie tylko jednostek, ilustruje wypowiedź informatorki z Kamionki:

U nas nikt nie muv'i po łitefsku/ tyko po rusku i po polsku/ nu tak po polsku po prostemu muv'o/ o tam f Polšcy to juš tam inačej Kam.MI[26].

Ten typ dwujęzyczności charakteryzował też starowierców, którzy, mieszkając w otoczeniu polskojęzycznym, poznawali polszczyznę, stosując ją jako interdialekt, w kontaktach zewnętrznych:

Tutej u n|as Rusk'e żyli/ nu tak i Rusk'e pa pôlsku rozmav'ali/ za to co nas to v'encej/ Rusk'ix tu była mńej/ tak oni pa polsku na"učyfsy s'a. Starav'ercy tutej żyfsy/ tutej... tutej vo z'e jak teras vo moje fšyska roz'ina/ to tutej tutej/ nigz'e nigz'e/ tu naša ojczyzna Zyg.WT[34].

Bilingwizm tylko polsko-białoruski jest sporadyczny i dotyczy niewielu najstarszych informatorów w rejonie ignalińskim we wsiach graniczących z Białorusią.

Najbardziej rozpowszechniony typ wielojęzyczności to polilingwizm polsko-litewsko-rosyjski:

(Jakie języki Pani zna?) *po rusku/ po łitefsku i po pol'sku* (A który najlepiej?) *nu ja nie v'em/ bylam v'encej pšyvykšy po łitefsku/ po łitefsku/ po rusku/ dobže nas daž'ijk'i zafše davalı každy l'ata/ tak i po rusku dužo rozmav'ali// i sons'aduv dužo Rusk'ix jest* (A czytać, pisać?) *a to samo// po pol'sku ja čytac' nie um'e// nu slabo// ja pôk'i bylam mal'eňka/ f z'ecv'e ja dobže čytałam// poč|k'i možna muv'ic' dobže čytałam// a teras nie/ teraz juš ja po pol'sku páč|k'i nie um'em/ tak po s'l'ab'izac'ji tyko// a po rusku/ po łitefsku mńe poč|k'i to samo p'isac' i čytac'// my učyli s'e i po rusku i po łitefsku// f ško'le nam byli pamok'i/ urok'i byli* Mag.JK[34].

Kolejność nabywania języków ilustruje wypowiedź informatorki z Mejszt w rejonie ignalińskim:

a k'edys"ci pšet Sov'etam'i ješče to muv'ila po polsku p'eňknie// ftedy po łitefsku troxe začela muv'ic" fprost samo pšes s"eb'e/ pšyučyfsy s"e pšy l'u3"ax/

puk'i né zašli Sov'ety/ začelam rozmav'ac" po sov'ecku/ začela učyc" s"e p'isac"/ čytac" po sov'ecku/ naučyla s"e Mej.GJ[17].

Z powyższej wypowiedzi wynika, że najpierw respondentka była polskojęzyczna, następnie w kontaktach codziennych („przy ludziach”) nauczyła się litewskiego w jego wersji mówionej (nic nie mówi o opanowaniu sprawności pisania i czytania), a po powstaniu Związku Radzieckiego za czasów sowieckich nauczyła się rosyjskiego. Rosyjski opanowała w odmianie mówionej i pisanej, potrafi zatem – zgodnie z autodeklaracją – mówić, czytać i pisać.

Trójjęzyczność polsko-litewsko-rosyjska charakteryzuje większość informatorów, którzy deklarowali znajomość i używanie w codziennym życiu tych trzech języków. Średnie pokolenie rosyjskiego uczyło się już najczęściej w szkołach rosyjskojęzycznych, które funkcjonowały na badanym obszarze, zwłaszcza w rejonie ignalińskim na miejscu zlikwidowanych szkół polskich. Z kolei pokolenie młode i najmłodsze uczy się już w obu rejonach w szkołach litewskich (w rejonie ignalińskim szkoły rosyjskie przekwalifikowano na litewskie po rozpadzie ZSRR i odzyskaniu niepodległości przez Litwę). W najmłodszym pokoleniu polilingwizm ulega znacznemu ograniczeniu na skutek wypierania języka polskiego także i ze sfery rodzinnej oraz języka rosyjskiego ze sfery nauczania.

Interesująca jest tu opowieść informatora z Mejszt, jak on opanowywał języki:

(W rodzinie jak mówiono na co dzień?) *pā pōlsku/ matka to mōja z Ľitvy/ Ľitv'ijka/ né tak dal'eko tu Čyžuny/ v'joska v'el'ka byla/ a "ojc'ec Pa|l'ak// al'e byva k'edy m'enzy sobo oñi gadałi pā łitefsku/ a z nam'i to zašše pā polsku// nu jak "oñi razmav'al'i/ tak ja rāzum'ał i dobže nē mog gadac'/ a pošl'a jak pāpad da vujska/ šezž'es'ont drug'im roku da vujska zabrali/ a tam jak pāšl'i da vujska/ tag dv'es'c'a p'eñc' l'už'i nas fšystk'ix z Ľitvy i mało xtury mok rāzmav'ac' i pa polsku/ c'i pa rusku/ v'eñkšyňa pa łitefsku fšystko/ a mñe jak pastav'ili/ ja jak pa rusku v'encej gadał/ tam mok p'isac'/ tak mñe pastav'ili tam kamañž'iram až'al'eña jak ličy s'a/ dvanašc'a l'už'i čše bylo mñe kamandovac sa/ a pošl'a zupelňa/ pastav'ili jašče zamkamand'ira zvoda/ jak p'inž'es'ont l'už'i byla/ ja był zam'as'c'ic'al'am kamañž'ira/ tak ja i kamadovał s'e svojim'i l'už'am'i// a jak pa łitesku nē možš/ pa rusku ja/ a "oñi fšystk'e pa łitefsku/ mocno c'enško byla zgadyvac sa/ nu to pošl'a začoł gadac' po łitefsku/ naučyl s'a/ nu to jak naučyl s'a/ pa rusku jag začniš gadac'/ tak drug'i ras i łitefska slova usuñiš/ mocno pšyvykšy byl/ čšy l'aty pok'i atšužyl/ po łitefsku cały čas/ nu to z načal'nikam'i tyko/ čy na robôc'e/ z rabočym s k'im rusk'im pāgadaš/ a tak pā łitefsku i pa łitefsku//*

(A gdzie Pan nauczył się rosyjskiego?) *a tut/ jag był je|ščo i mały/ tak rusk'ix tyl'e ž'ec'i byla i rusk'e školy i ž'ec'i žeš tu fšystk'e rusk'e nav'ež'ônyx byva dužo/ oñi tyko pā rusku//*

(Po litewsku Pan może czytać, pisać?) *p'isac' né/ čytac' mało// p'isac' né/ né^a učyl s'e/ brat moj to ū lítefskaj učyl s'e/ "on čtery ož'aly končyūšy lítefskaj/ a ja to né/ tyko pa rusku i pa polsku// i pa polsku juš né nap'isalby nič/ bo dužo mocno l'at pšešta jak učyūšy s'a// tak pšāčytac' pšāčytam/ a p'isac' to juž zapomńente Mej.JS[42].*

Z wypowiedzi powyższej wynika, że informator wyniósł polszczyznę z domu rodzinnego, był to jego pierwszy język, prymarny. Opanował go zarówno w odmianie ustnej, jak i w pewnym stopniu pisanej. Potrafi zatem nie tylko mówić, ale i czytać, w przeszłości – potrafił pisać, ale długi czas nieużywania polszczyzny w piśmie sprawił, że obecnie twierdzi, że już nie pisze po polsku (*p'isac' to juš zapomńente*). Drugi w kolejności język opanowywany to rosyjski. Nauczył się go najpierw w odmianie ustnej, potocznej od rówieśników rosyjskojęzycznych, a następnie doskonalił jego znajomość w szkole. Potrafi po rosyjsku mówić, czytać i pisać, a więc opanował wszystkie trzy sprawności. Ostatni opanowany język, ale tylko w odmianie mówionej, to litewski. Mimo faktu, iż pochodzi z rodziny mieszanej polsko-litewskiej (mama była Litwiną), nie wyniósł go z domu rodzinnego. Litewski nie pełnił w jego rodzinie funkcji języka domowego, choć wspomina o tym, że czasem rodzice, chcąc, by dzieci ich nie rozumiały, mówili ze sobą po litewsku. Nie używali jednak tego języka w rozmowie z dziećmi, nie przekazali im jego znajomości. Języka litewskiego nauczył się jako już człowiek dorosły, w wojsku, gdzie znalazł się w środowisku prawie całkowicie litewskim z wyjątkiem „naczalników”. Nie opanował jednak ani sprawności pisania, ani czytania po litewsku.

Rzadki jest polilingwizm polsko-rosyjsko-białoruski, dotyczy tylko niektórych informatorów z pokolenia starszego w rejonie ignalińskim, którzy nie opanowali języka urzędowego – litewskiego w ciągu ostatnich 20 lat. Pracując na roli czy z powodu wieku pozostając w domu, nie mieli odpowiedniej motywacji do jego uczenia się:

Pa pol'sku i pa rusku i pa b'ełarusku/ pa lítefsku né^a um'em/ pa lítefsku né^a um'em/ i pa pol'sku i pa rusku i pa b'ełarusku i pa lítefsku i jag zbuntoval s'e staryk/ né^a moży i pa lítefsku razmav'ac'/ na swoim janzyku jak muv'i s'a (Pan nie pamięta, żeby po litewsku we wsi rozmawiali?) była tyx para Ĺitv'inau/ jedan tam zza žek'i on/ a tak fšysk'a xto pa pol'sku gada/ to pa b'ełarusku/ to pa rusku/ ot tak "o m'ašany tak'i "o jenzyk// v'encej pułovy mus'i da Pol'skaj vyjaxafšy pa vojńa/ jak v'ez'li/ tam zapańali že pusta z'em'i nu i v'eńkša čeńs'c' vyjaxafšy da Pol'skaj Trykł.ZS[28].

Charakterystyczne są też określenia „splątanie języków” i „mieszanie słów” użyte przez informatorkę z Imbrodów, por.:

Buwała spl'ončym s'a/ to ruźne/ i po rusku gadam'i/ i pa ras'ijs'k'emu/ i po pol'sk'emu i teraz vo ja s'eb'^a ja zlapuja teras jak rozmav'am/ že ja mocno/ žeby

tak ze strony razumnemu člov'eku pašluxacca/ to mocno nélad'na rozmav'am/ m'ešam ružny slovy/ i pol'sk'i// bo teraz vo z menžam rozmav'am'i/ tyko muv'im pa lítefsku i pa pol'sku začynam/ tyko muv'a po pol'sku/ začynam pa litesku/ sama né v'am/ jak mne teras i rozmav'ac' Imb.WP[39].

III.3. Zakres interferencji języków współfunkcjonujących na Litwie¹¹

III.3.1. Zakres interferencji języka litewskiego

Oba obszary: jezioroski i ignaliński różni wyraźnie zakres interferencji języka litewskiego, większy w gwarach okręgu jezioroskiego, mniejszy w rejonie ignalińskim, na południu. Kwestię lituanizmów w różnych podsystemach języka (w tym również różnorodne kalki językowe) w gwarach polskich tych terenów bada K. Rutkowska¹², której zdaniem widać istotne różnice między obydwoma obszarami. Tu zatem zwrócę uwagę tylko na bardzo powierzchowny objaw wpływu języka litewskiego, a mianowicie na pojawiające się częściej w wypowiedziach informatorów z okolic Jeziorosów interferencje (cytaty i nowe zapożyczenia leksykalne, zwykle o charakterze doraźnym), wynikające z czynnego bilingwizmu. Frekwencja tych pożyczek jest różna w poszczególnych idiolektach. Oto wybrane przykłady:

to on žaš jįži i na stat'iby/ gž'e jego né ma Maz.SM[23]; lit. statyba 'budowa'; skłipy byli/ jak nazyvajim/ zas'c'aņk'i// byli šnury/ potam zas'c'aņk'i зроб'ili/ pož'ėlii fšysk'im skłipy/ po v'e'la dali/ ž'ev'añc' tam komu/ komu čyž'es'c'a Maz.SM[23]; lit. sklypas 'działka (ziemi)';

čšeba byla po lítefsku i |pamok'i/ im pomagac'/ patv'irtint cokol'ak čšeba Maz.SM[23]; lit. pamoka 'lekcja'; patvirtinti 'potwierdzić';

niikt né rob'i/ f Šaul'ax b'edarb'i fšytk'e/ né |ma roboty níkomu Maz.SM[23]; lit. bedarbis 'bezrobotny';

potem tego jak nazyvajo/ m'išrajni/ na |v'em jak po pol'sku tu pov'ež'ec'/ v'inagrety Jez.JW[36]; lit. mišrainė 'sałatka jarzynowa';

tak'i ładny ks'onž był pełny/ on tam był i kl'ebanja otopožoņž'ifšy/ kos'c'oł ten otstrojił fšystak on Jez.JW[36]; lit. klebonija 'plebania';

sv'enty sv'entkovałi vo p'etnastego augusta/ |žol'ine nazyva s'e po lítefsku Jez.JW[36]; lit. Žolinė kość. 'Zielna';

¹¹ W niniejszym podrozdziale wykorzystano częściowo dane z mojego artykułu: Karaś 2013a.

¹² Poświęciła szereg artykułów lituanizmom w gwarach polskich na Litwie – por. np. Rutkowska 2004, 2006, 2013, 2014, 2015.

barzo tak fšystka gam|ta/ jak to pov'ež'ec'/ fšystku barzo podobnie Jez.JW[36]; lit. gamta 'przyroda';

rob'im ruzny te v'i|ńot'ini z m'ensa Jez.JW[36]; lit. vyniotinis 'rolada';

ješča teras f tym/ jak nazyvajo s'aňaľu namos'a jiš|čo ten k'aťp|šuk jaš|če jest jedan Nar.MS[20]; lit. senelių namai 'dom starców';

mnie mocno była inter'es'ne obačyc' ten pam'ijklas/ |pam'at'nik// a tu mojj babuńk'i brat jest i m'i ne v'em'i gž'e i jak on był to ne v'ež'ėli/ v'adomo/ ona učona była babu'ťa moja/ ta babuľka Suw.OV[48]; lit. paminklas 'pomnik'; lit. bobutė 'babcia, babunia';

tu nav'ež'ona ruznyx skulpturuf/ tam int'er'esna// tam i oltaš/ i fšystku fšys'k'i te božyńk'i/ fšysk'i nožyk'im vyrab'one/ ž ževa Stal.EW[25]; lit. skulptūra 'rzeźba', ros. скульптура;

v Imbrodax xs" c"iľi m'ne// a juš parap'ija/ to naša była zarasajska Stal.EW[25]; lit. parapija 'parafia';

vo anuk'i xozo/ to rusk'i ne |ma jenzyka// ruska tyko škoľa jest v Zarasaj Stal.EW[25]; lit. anūkas 'wnuk';

ojc'ec poxovany kaľa |ažoľa// jak jexali/ astanavyli s"e i pošli oňi šukac' ojca// zap'isane tak'im'i čarnym'i bukvam'i Stal.EW[25]; lit. ažuolas 'dąb';

i tu jest mujt'ina/ tamož'na/ to tu stoji mujt'ina/ to nam ne strax/ oňi pšyxozu tutej/ i z'imovu poru Stal.JG[33]; lit. muitinė 'urząd celny';

ľub'a ta p'erľofka/ całe te krupy jenčm'enne/ perľofka/ perľiñes kruopos jak nazyvajo Bort.HC[35]; lit. perlinės kruopos 'kasza perłowa';

jest po našemu ap'ilinka/ pol'ska gn'ina/ tedy jak pol'sk'ix/ vajavuctva/ nu tu ta sama/ tyko že u nas nazvaňa druga Min.JJ[35]; lit. apylinkė 'gmina'.

W rejonie ignalińskim, zwłaszcza wokół Mejszt, takie lituanizmy są rzadkością. Powszechnie znane i stosowane są w zasadzie tylko wyrazy *apilinka*, *buwać* (najczęściej występujące w formie nieosobowej *buwaľo/buwaľa*). Na północnym terytorium obszaru jezioroskiego, kiedyś należącym do byłej Republiki Litewskiej, na gwarę polską silniej oddziałuje – jak można się było spodziewać – język litewski, natomiast na gwarę polską na obszarze ignalińskim – białoruski.

Wspomniany wyżej lituanizm *buwać* (w formie nieosobowej *buwaľo/buwaľa*) notowałam w przeszłości jedynie na Kowieńszczyźnie, stąd uznałam go za charakterystyczny wyróżnik odmiany kowieńskiej (Karaś 2001a: 153). Nie uwzględniłam jednak wówczas tekstów spod Jeziorosów, a materiał z rejonu ignalińskiego był również stosunkowo ubogi. Tymczasem obecnie analiza większej liczby tekstów pokazała, że jest to wyraz typowy dla obszaru jezioroskiego (14 poświadczeń w korpusie tekstów), bliższego językowo Kowieńszczyźnie, rzadszy w okolicach Mejszt (5 poświadczeń), we wschodniej części rejonu ignalińskiego. Nie notuje

wymienionego lituanizmu Janusz Rieger na Brasławszczyźnie, a więc prawdopodobnie jest już nieobecny w okolicach Widz w części białoruskiej. Poświadcza jego znajomość także dziś w okolicach Dziewieniszek Krystyna Rutkowska¹³, co by wskazywało na znacznie szersze jego rozpowszechnienie.

Oto bogaty materiał przykładowy: **buwać** ‘być, bywać’: *buvato ješ|če on jag był/ to ješ|če tam v'encej/ a teras tyko tam v jednym m'ejscu troxu kartofli saz'im i fšysko to my barzo rady/ že ońi obrab'ajo/ tam z'em'a v'ec'a/ žeby ona nie pustovala p s'a Jez.JW[36]; cukru tego na była/ čšeba była at sp'ikul'antuf tyx pšyvoz'ili/ skons' ońi tam pšyvoz'ili/ buvatũ Duk.AS[46]; u nas jak žyła paľic'ja/ to ońi pšydo buvato i muv'o/ gaspadyňa/ my prentko na beńž'im/ beńž'e grańica žńenta/ bo S'm'atona spšedať Lítva Ras'eji; buvato jez'zi juš tam zvońik/ pav'le k'edy ks'onc pajez'i po kol'eńz'a; a buvata pop'joľu pas'eji mama drobnu/ vody naľeji tam/ na p'ecy pastav'i; pšexazali grańica/ bo tedy złapyvali nas/ a tedy karali/ čšebyła štrafu pľac'ic'// to i buvata mama pa kšakax pšapravaz'i nas do kos'c'olu; potam žyli f tej/ f Pol'skaj/ a mama była v'el'a jagodof/ tyx klubńikov v'el'a i jajek/ buvata že žyli gospodarka/ f Tyk'iliš'kax Łučkof'ska była/ buvata taka kob'eta dobra/ daji pašport svoj/ tedy mama pa pašporc'e da Zaras na ryńek nas'ila spšadavac' Smoľ.KG[18]; šes"c" curak/ dva syna// jiš'čo štery žyvy// buvato pšyjaxali/ to muv'ili/ po vojńe/ nič nie była Stal.EW[25]; dužo xto žucať da kas'c'olu is'c'// buvata nakulturňa/ jidu da spav'ezi/ stoju/ stoju/ žont stoi tam/ puk'i ks'onz vyspav'ada; tu była taka Karkl'eňa kaľa mog'il/ ona dobra kob'eta była// i co jej była/ tyko do mňa v než'el'a była pšyščešy/ pas'až'ala/ pagadała/ buvata/ c'i krova padoji/ z'at na um'a; al'e teras' i ja davno bylam f kos'c'el'e// buvataš p'axotu každa naz'el'ka// tyz'eń pšyżz'e f subota/ juž gatova/ c'ap'lica/ vymyje s'e v naz'el'a rańej fstańeš/ pšyb'eže s'e/ krofka padojiš/ tam abez'zi s'a/ i da kas'c'olku Gir.AP[18]; v'e/ jak u nas tam rańej zamav'ali/ tak'i kob'ety byli/ nič na braľi/ nie a/ nie čšeba jim// nu k'edy tam juš čľov'ak ot s'eb'a/ nu tam na pšyklat/ tam jak'ix cuk'erkof/ albo k'edy m'ał xto jak'i groš tam dac'// buva tam Tur.TC[26]; p'erv ješče zamav'ala/ al'e pomagala// buvata ojc"ec mne muv'il/ že na možna muv'ic'; buvata/ jo monš tam i z"ec"i mus"i mjała/ juš nie ma ni tej kob'ety teraz muv'i/ vyprovaž"i do ogrodu pl'ec' Bej.IK[35]; ońi buvato snopk'i pastav'o/ to s"p'evajo p'es"ni/ nie tak jak teras/ niht nie s"p'eva Gram.MK[26]; a moja mama ľajala s'e/ buvata rospov'adała/ z jixnej v'osk'i s tyx Čyr|un/ muv'ila/ mocno dužo była mľoż"azy Mej.JS[42]; ona na tyx drutax/ to ona buvato i bez ogňa/ rob'i na pam'eńc Szuľ.NK[30]. Uwzględnienie odpowiednio dużych korpusów tekstów do badań leksykalnych jest więc konieczne, by uzyskane wyniki były wiarygodne.*

¹³ Informacja ustna.

III.3.2. Zakres interferencji języka białoruskiego

Interferencja języka białoruskiego, przede wszystkim w jego odmianie gwarowej, jest znaczna. Jej rezultaty widać zarówno w zakresie fonetyki, jak i w pozostałych podsystemach języka, w tym w szczególności w leksyce.

W badanym materiale niemałą grupę stanowi słownictwo pochodzenia białoruskiego typowe głównie dla obszaru jezioroskiego i ignalińskiego, rzadziej notowane na innych terenach Litwy czy też w ogóle na nich niepoświadczony, np.:

bracienik ‘kuzyn’: *ja jak u p’ecy gotuja/ to o z”e moj brac”eńik/ brat juš pšyjež”e stryječny do mńe* Zyg.WT[34]; *to o to braćeńik u dol’e// a tu sońsat/ al’e my juš tak adavn|a družńe žyjim* Gak.WP[12]; notuje tylko SPGL 149 z jednym przykładem właśnie z okolic Jeziorosów, błr. gwar. *брацєнєк*.

ciufflak ‘siennik, materac’: *na p’ecy ješč|e k’edy pasp|ać možna zrobi’ili ten p’ec/ i pravda/ ten pasta’li c”ufflak na p’ecy i on teras jak z’imń|ej/ to juž i nič rob’a jes”c” tam ¼ tym p’ecy/ al’e jemu pšec”ep’la/ on l’ub’i mocno pal’ežec’ na tym p’ecu// nu tam c”ep’lo/ m’entko/ poduška l’eży i l’eży* Zyg.WT[34]; brak poświadczeń, postać wskazuje raczej na źródło białoruskie (błr. *цюфляк*) niż rosyjskie (ros. *тюфляк*).

ciuszka ‘przerębel’: *tak była jaz’ora jak i zamaršy// a on na v’ez’at/ tam taka c’uška była/ niezamarzywała/ o tu pšet školaj v Łup’anca// a on pamys’lat/ że tak ja b’edny skoča pranz|ej pšaz jaz’ora i vyl’eca na Ram’inova i tu vo da ojcaf pšyl’ec’i// i on ftop’ił s’a* Smoł.KG[18]; wyraz poświadczony tylko w słowniku Jaszczanina z okolic Wilna (Rieger 1996: 86), błr. *цюшка*.

nadomnik ‘mąż przychodzący na gospodarstwo żony, tj. mężczyzna, który się wżenił’: *mama była na Lítv’e roz’ifšy s’e/ ojcec juž był nadomńik/ nie |vem/ gž’e on roz’ifšy s’e; tedy Valuca był/ c’oc’i mojej rozzonej monš/ juš teš jak’is’c’i był nadomńik* Now.WK[26]; notuje jedynie SB 369, 689 z Braśławszczyzny, z Litwy brak potwierdzeń, błr. gwar. *надомнік*.

moczonka ‘rodzaj grzyba¹⁴’: *marynujo pa našemu te močonk’i jak u nas nazyvajo// ryžyk’i// xto mas”lak’i marynuje/ al’e naj’ep’ej to jes”li marynovac”/ močyc”/ močyc” na pšyklat te jak ja muv’e tu nazyvajo/ xto močonk’i/ xto jak’e// a mus”i marynovac”/ to mus”i dobže i borov’ik’i i te padas”ińak’i// i mas”lak’i* Mej.IM[32]; brak poświadczeń z Litwy wyrazu *moczonka* w tym znaczeniu, z Braśławszczyzny *moczonok*, *maczonak*, *maczonik* 1. ‘bedłka’ (w tym znaczeniu też: *maczanka*), 2. ‘wełnianka, Lactarius torminosus’ SB 2009: 687; *maczanka*, też w postaci *moczonki/maczonki* SB 169, w powieści Czernyszewicza *moczonka* w innym znaczeniu ‘potrawa z jajek na skwarkach’ (Grek-Pabisowa 2009: 215).

¹⁴ Z cytatu nie wynika, o jakie grzyby dokładnie chodzi: bedłki?, wełnianki?

Zebrany materiał ukazuje także wariantywne postaci, fonetyczne lub morfologiczne, niektórych leksemów, mniej znane lub nieznanne, nieodnotowane w literaturze przedmiotu. Są one rezultatem interferencji języka białoruskiego, fonetycznej bądź leksykalnej (wynik przejścia wyrazu białoruskiego), np.:

alwas ‘aloes’: *na katar to u nas pševažnie alvas* Smoł.KG[18]; wyraz w tej postaci znany dotychczas z polszczyzny na Białorusi (SWT 1999: 91), w tym z Braślowszczyzny *al’vas* SB 160, 632, w SPGL 187 *elwas/eljasz*, w SGPPAN brak, choć odnotowano wiele innych wariantów, błr. gwar. *альвас*.

ciolaczka ‘cielątko, cielaczek’: *Pam Bug dał fšystko/ ščeńs’liwa dačakała i c”o-łačka odlončyłam/ i c”ołačku pojilam/ ml’eka do ml’ečarñi voz”iłam* Mej.GJ[17]; wyraz w tej postaci znany z Braślowszczyzny *c”ołačka* SB 51, na Litwie dotychczas nierejestrowany, tylko rzeczownik *ciolka* Mędelska 2004: 116 (tam też inne poświadczenia z polszczyzny wileńskiej), *ciolka* występuje również na terenie Polski (zob. SGPPAN, tu też *ciolaczek* przen. ‘człowiek nieokrzesany’), por. błr. *цёлка*, ros. *тёлка*.

futar/futer: *toż v’elk’e vjosk’i ješč[e/ Gakjany juš tam mała/ v’encaj futary/ małaš tam v’osečka* Mej.JS[42]; *ta z’em’a poz’éliłi/ na futery povyxoz’iłi* Smoł.WS[27]; postać znana z Braślowszczyzny *futar* (SB 281, 375) i właśnie z obszaru jeziorosko-ignalińskiego; SGPK notuje „*futor*, zepsute *chutor*” z Kremiera z Podola, na innych terenach *chutor/chutar* SPGL 160; Mędelska 2004: 193, przytaczając *futor* z prasy wileńskiej, szerzej omawia zasięg wyrazu i jego notacje w literaturze przedmiotu, błr. *фымар*.

mamaczka ‘zdrobn. mama’: *tam moja |mamačka roz’ifšy s’e była/ tam jejna roz’ina była* Jez.JW[36]; wyraz odnotowany na Braślowszczyźnie SB 354, błr. *мамачка*.

mamka ‘zdrobn. mama’: *tutej juž była v dom’e mamk’i robota* Duk.AS[46]; *Mamk’i roz’ice tutej/ jest taka Pi’l’akal’ña* Duk.AS[46]; *mamka vyskočyła va v’osk’e/ kšyknęła sońs’ezi/ muji/ muj ojc’ec um’era; jak sunęła s’e da papk’i/ jak sunęła s’e da mamk’i/ nič zrob’ic’ ña mogo* Mag.MN[22]; *l’en pos’ejol/ to mamka l’en ten vymočy čy vys’c’éli* Min.JJ[35]; *to svojo rozmovo pševruc’ic/ xoc’ mamka po pol’sku rozmav’ali f xac’e* Imb.PD[26]; *a mamka pac’eży muv’iła po pol’sku* Jez.BK[30]; jako zdrobnienie od *mama* tylko z jednym cytatem z Wileńszczyzny notuje SPGL 260 (częstsze *mamka* ‘smoczek’ czy ‘kobieta karmiąca piersią cudze dzieci’) oraz z Braślowszczyzny SB 354, błr. *мамка*.

murawka ‘mrówka’: *to z’emne murafk’i* Gram.MK[26]; lub **murówka**, obok częstszego **muraszka**: *murufka/ muraška po prostemu/ murašk’i/ oñi ñe konsajo s’e/ oñi s’ukajo s’e// ona ñe konsa/ ona tyko pus’c’i i tedy ščyp’i baržo* Smoł.AŽ[22]; w SPGL zarejestrowano wszystkie trzy formy, *murawka* zilustrowana tylko jednym cytatem z obszaru niemenczyńsko-mejszagolskiego, *murówka* – także z jednym

przykładem z rejonu jezioroskiego, *muraszka* z różnych części Litwy, SGPK *murówka* a. *muraszka* (z Glogera), brak postaci *murawka*, za SGPK Koniusz 2001: 159 *murówka* a. *muraszka*, poza SPGL *murawka* niepoświadczona, natomiast *muraszka* notowana częściej, m.in. na Wileńszczyźnie w Bujwidzach (Dwilewicz 1997: 118), w języku przesiedleńców z Łopatowszczyzny (Zdaniukiewicz 1972: 172), na Braśławszczyźnie w SB 41 *muraszka*, SW *gwar.*, obszernie omówienie – Kurzowa 1993a: 391, br. *gwar.* *мыраўка*.

Szczególnie interesujące wyniki może dać pełne porównanie ze słownictwem odnotowanym na Braśławszczyźnie (*Słownik braśławski* pod red. E. Smułkowej i *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braśławszczyźnie* J. Riegera), ponieważ już z przedstawionych wyżej wstępnych badań wynika, że znaczną część stanowi leksyka wspólna (zwłaszcza z Braśławszczyzną zachodnią), co nie dziwi wobec pierwotnej jedności tego obszaru. Istotne jest to zwłaszcza przy wyrazach rzadkich, słabo poświadczonych z innych obszarów Litwy, a typowych dla polszczyzny badanego pogranicza. Dodać należy, że słownik J. Riegera zawiera także leksykę niewielkiej części opisywanej przeze mnie enklawy polskojęzycznej.

III.3.3. Zakres interferencji języka rosyjskiego

Trudno wyraźnie określić różnice w zakresie interferencji języka rosyjskiego, gdyż wiele rusycyzmów występuje w obu odmianach polszczyzny – jezioroskiej (północnej) i ignalińskiej (południowej). Zależy to przede wszystkim od biografii językowej informatora (rodzaju szkoły, jej języka wykładowego, języka środowiska zawodowego, rodziny, języka kręgu sąsiedzkiego itp.). Wystarczy podać wybrane przykłady z dwóch idiolektów:

– informatorki z Jeziorosów (Jez.JW[36]): *tata tyl'ko postrojil s'a postrojki'i/ fšysko spalili; papy davleńa taka v'el'ka była/; na ten trudaž'eń; potam mam'e da peńs'i nič na pšyličyli; jak my teras možym vyplac'ic sa p'eńs'ańery; moža jak'i staro|v'er/; ž'e pos'olak tak'i/ tut koło Zarasuf; ja v bal'nicy vo pracovałam niššy perso|nał/ to my i po pol'sku; žyli tutej o na ž'arevńe; mašyna zašše avar'ja beńž'e; može tam safpada jak/ safpaž'eńa jaka już v'ec'a byva; zapamniałam fam'il'ja jego;*

– informatorki ze Stalmujzy (Stal.JG[33]): *moj ž'eduńa baržo šut|nik v'el'ki/ u n'ego ańekdotof v'el'a była; była... płaščatka f kšyžax nem'eck'ix// pos'v'e v'ojny/ tu jak p'erša v'ojna była/ te kšyži ot p'eršaj vojny byli/ a druga vojna jag była/ jedan soldat nał'as svegũ ojca; tu pāstav'it kos'c'ał dl'a svoix raboč'ix/ jo i tegu/ tu była baržo v'el'a domuf/ tu był i limanadna była/ tu v'el'a była pastrojkuř; tam nie ma juš starynyx/ nie ma tyx l'uz'uf/ nie ma/ tu pšyjezne// jag był kau'xos tu tutej s fšysk'ix stronaų pšyježžali; juš te pas'led'ni Němcy jag byli/ ja pam'entam; był |pam'at'nik mocno ładny/ pšy sav'etax jegu zn'esli.*

Liczne i częste są nowsze rusycyzmy (niektóre w zbadanym korpusie tekstów występują ponad 20 razy), pojawiające się równie często w innych odmianach polszczyzny na Litwie, dobrze udokumentowane w literaturze przedmiotu¹⁵, np.:

awaria ‘wypadek, kraksa’: np. *p’etardy to te név’el’k’e tak’e karopk’i// jak poc”onk jiz”e/ żeby avar’ja časem/ c’i rejka pen’knie/ a my pañi do skl’epu* Kaln.IS[31]; *cos’c’i to jest// ot ptašečka ježełi ot jez’iš i drug’i raz do mašyny jag da s’e do okna i zab’iji s’e/ tak nedobže/ mašyna zafše avar’ja beñz’e z mašyno// ptaška inna nu vrož’i ñic tak’egu* Jez.JW[36]; *umar ten člov’ak/ i teš mus’i pod av’ar’ja/ gž’e on popat// i značy s’e xto co tam drenũ rob’ił/ to te juš patk’i ñe žyji ñixt* Suw.HK[29]; *jak monš um|ar/ pos’la menža za pułtora m’es’enca syn pad avar’ja/ moj/ tyko/ tyko co vyčšymac’* Mej.TM[36]; *v avar’ji zg’inoł/ m’ał vyježžač* Gram.MK[26], rejestruje np. na Kowieńszczyźnie Karaś 2002: 311, w języku uczniów szkół polskich na Litwie Geben 2003: 130, w języku prasy wileńskiej (z obszernym omówieniem) Mędelaska 2000: 225; 2004: 45); ros. *авария* ‘wypadek, kraksa’.

awtaławka/awtoławka ‘sklepek objazdowy’: np. *teras o to pužžim s torbo/ aftałafk’i co nazyvam’i pšyvožo na m’ejsca nam da vjosk’i/ nu to gotova kup’im* Gak.WP[12]; *tutej aftałafk’i u n|as xozo/ u nas stanov’on s’e to pšyxožo fšyst’k’e/ čakajo vo na łavečk’i tej* Mej.TM[36]; *ja to i fxac’e ñe była/ była pošečšy tam da aftałafk’i* Wer.AS[19]; *i teras aftałałki ježžu/ no oñi drožež b’joro/ a l’uz’i bendo kupovac’ i s |pensyji/ k’edy žyjiš* Gir.AP[18]; *vo vezmo šes’c’ l’itukuf/ pšyježža aftałałka/ pšyježža vo pat xata/ i mñe pšyježža vo pat xata aftałałka* Maz.SM[23]; np. z języka prasy wileńskiej przytacza Mędelaska 2004: 46 (tu obszerne omówienie), ros. *автолавка*.

awtobus ‘autobus’: np. *o tutej aftobus stanov’ił s’e pšed m’eškañem/ mñe baržo vygod’ne była/ mñe ñe čšeba była is”c” čekac” i maržnoñc” aftobusam* Mag.BP[31]; wyraz częsty w mowie potocznej, ros. *автобус*.

balnica ‘szpital’: np. *v bal’nicy l’ažala kob’eta/ tež doxtory aparac’ja rob’iłi* Mag.MN[22]; *jež do bal’nicy/ muv’e/ leč s’e ty* Mej.GJ[17]; *ja v bal’nicy vo pracovałam* Jez.JW[36]; *xc’alam zaxorovac’/ żeby v bal’nicy pal’ežec’/ c’i co/ Pam Buk mus’i dał/ ñi razu ñe zaxarovałam* Mag.MN[22]; *teraz da bal’nicy v nas/ jedna bal’nica stara v Zarasax skasavałi* Gir.AP[18]), częsty rusycyzm, m.in. w SPGL 147 *bolnica* (w cytatach *balnica/bolnica*) z różnych terenów Litwy, Kurzowa 1993a: 469 *bolnica*, na Kowieńszczyźnie *balnica* KaraśR 2001: 500; Karaś 2002: 299, na Braślawszczyźnie *bolnica* SB 349, ros. *больница*.

¹⁵ Przytaczam tu jedynie wybrane poświadczenia z literatury przedmiotu, zwłaszcza te, które zawierają obszerne omówienie, dzięki czemu można odesłać czytelnika do tych pozycji.

Jako osobną grupę wyróżnić należy także rusycyzmy rzadkie, niekiedy sporadycznie tylko poświadczone lub nienotowane w literaturze przedmiotu (obok rusycyzmów bardzo częstych, które w niewielkim wyborze przedstawiono wyżej), np.:

babaczka ‘muszka’: *čarny kos”c”um/ b’ala košul’ka/ kravat// tedy že babač’k’i te ne byli/ jak teras/ tedy kravad był* Mej.TM[36]; notuje SPLG 137 tylko z jednym przykładem z rejonu trockiego, ros. бабочка.

czały ‘dereszowaty’: *on na z’ima rob’i s’e c’emny/ a na l’ata s’v’at’l’eja/ to čały nazyvali/ čarny tak’i byva/ al’bo kary tak’i na za f’systk’im čarny/ s’v’at’l’ejšy// potym byva g’iady/ ogon čarny/ g’żyva čarna/ a sam c’emnočyrvony/ g’iady// čały tak i nazyva s’e/ čalaja mas’c’* Bort.HC[35]; brak poświadczeń, ros. чалый.

czarnika ‘czernica; czarna jagoda’: *čarnika dobže od žolontku* Smoł.AŻ[22]; bez poświadczeń, ros. чарника.

murawiejnik ‘mrowisko’: *aj/ tutej murav’ejnik// a ja mys”le skont tutej murašk’i* Gram.MK[26]; na Litwie znany *murawielnik*, *murawnik*: SPGL 269 (błr. gwar. муравельник, мураўнік), *murawielnik* przytacza z języka przesiedleńców z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 172; *murawiejnik* ‘mrowisko’ poświadcza z Braśławszczyzny SB 41, ros. муравейник.

III.4. Geograficzny i społeczny zasięg polszczyzny – przeszłość i terażniejszość

W przeszłości badane tereny stanowiły część zwartego obszaru polskojęzycznego, zbadanego w okresie międzywojennym przez Halinę Turską (tylko po stronie polskiej). Jak już wyżej podkreślono, sięgał on od Widz po Jeziorosy, a więc obejmował północno-wschodni kraniec Rzeczypospolitej i kilka gmin na terytorium ówczesnej Republiki Litewskiej, a także tereny południowej Łatgalii, a więc część tego areału polskojęzycznego pozostawała wówczas na Łotwie – okolice Dyneburga (dziś Daugavpils).

Granica między państwem polskim i litewskim przebiegała na północny zachód od Smołów, które znajdowały się po stronie polskiej. Określając ówczesną sytuację etniczno-językową na tych terenach, nasi informatorzy wspominają tę granicę, podkreślając, że dzieliła ona zwarty obszar zamieszkały przez ludność monolingwalną, posługującą się na co dzień północnokresową gwarą polską:

Padob’iņka była/ Jurkakal’na była/ juž była L’itva// Padob’iņka f Polsce była/ polska była Padob’iņka/ a juš Jurkakal’na była L’itva/ vun tag zygzak’em bylo/ pšy samej graņicy žyli// nu i ješče tu/ ktuży žyli v L’itv’e/ oni po polsku muv’ili/ ne muv’ili po l’itefsku/ oni ne um’eli i umar’li ne um’ejonc po l’itefsku// i un teras čemu ne na^učyli s’a/ nikt tu u nas ne rozmav’a/ po rusku v’ec’e lžej muv’ic’ Kam.MI[26].

Należy jednak podkreślić, że dotyczy to jedynie części społeczności polskojęzycznej, gdyż część była bilingwalna czy nawet polilingwalna. Teren ten od dawna był wielonarodowościowy i wielojęzyczny.

Obecnie zasięg geograficzny polszczyzny jest jeszcze duży, ale rozgraniczony między odrębne państwa – Litwę, Białoruś i – podobnie jak w okresie wcześniejszym – Łotwę. Zmieniła się zatem znowu przynależność państwowa części obszaru polskojęzycznego. Dotyczy to obszaru ignalińskiego, gdyż jezioroski, podobnie jak i przed wojną, również po wojnie należy do Litwy. Natomiast region południowy, w okresie międzywojennym wchodzący w skład Rzeczypospolitej, należy do Litwy (pas zachodni), a wysunięty najbardziej na wschód teren wokół Widz – do Białorusi.

Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, struktura etniczno-językowa większości enklawy jezioroskiej i ignalińskiej jest tak bardzo zróżnicowana przestrzennie, że podział gmin jest za mało dokładny, aby ją oddać. Zwarte wsie polskie sąsiadują nieraz nie tylko z wsiami litewskimi, lecz także i z rosyjskimi wsiami staroobrzędowców, a w przeszłości także z wsiami białoruskimi.

Na obszarze ignalińskim zwarty pas wsi polskich o długości około 40 km i szerokości około 10 km i ciągnie się na wschodzie rejonu ignalińskiego wzdłuż granicy z Białorusią i ma jednolity charakter polski¹⁶. Im dalej na północ, tym jest mniej jednolity, do czego się przyczyniło powstanie nowego miasta Wisagini na miejscu polskich wiosek.

Oto jak sami informatorzy z obszaru ignalińskiego określają zasięg gwar polskich, por.:

Za Gajdam'i juš pujz'i B'ałar|uś/ a tam juž V'isag'inas/ a tam dal'ej za V'isa|g'i-nasem tam Smoħy/ po polsku/ po polsku tam// była ja ras tam pajaxafšy/ al'e ješč|e z'efčynaj była. (Przed wojną nie było tu Litwinów?) Ńe była/ tyko vo a Dukšt był pšyjexafšy do tego vo/ da Mečka stareŋ'k'ego/ tež z Dukštaŋ oŋi/ teš um'eli/ nu i moj mok/ nu Koc'etova pšyjexafšy/ teš ona tam a Dukšt/ to teš ona mogła muv'ić pa Ĺitefsku/ a tak to naše v'oskove ŋikt/ ŋikt. (Tam w stronę Rymśan pewnie byli Litwini?) tak/ tam u tamta strona/ tam Gajdy/ teš po polsku/ tam i f kos'c'el'e po pòlsku/ i u nas vo z'e f Puškax po pòlsku// a u ta strona/ u tu fšystk'e/ od Rymśan u ta o strona/ to tu fšystk'e Ĺit'v'a|k'i. (A Kazimierzowo?) Tam po Ĺitefsku i po rusku to Kažm'ežova/ tam juš Ĺit'v'a|k'i/ oŋi v'encaj po Ĺitefsku/ oŋi um'ejo i po pòlsku/ um'ejo/ nu al'e tam juž v'encaj Ĺit'v'a|k'i// a tutej vo ten našy zakonteček/ to jedne Poł'ak'i. (A w stronę Widz?) Poł'ak'i tam/ Poł'ak'i/ B'ator|sy i Poł'ak'i/ tam juš čysta Poł'ak'i/ jak'e tam čyste/ my ŋečyste Poł'acy/ nu my tak same to čyste Poł'acy/ al'eš jenzyk našy tak'i m'ešany/ za to co/

¹⁶ Wspomina o nim Eberhardt (1997: 241; 1998: 124, 127).

v'ec'e/ tut da školy xoz'íli po rusku/ v domu tak i po polsku i po rusku/ nu tak ot tak'i prosty našy jenzyk Zyg.WT[34].

Zara|sy/ Smohvy/ tam Sołok'i tam teš v'eŋkšyňa Pał'akaŋ/ tam i teras pa majemu davno juž był/ k'edys"e"i žeš byli kałzozy/ tak jez"z"íli/ gruščykam jez"z"íl na mašynax/ tak zaj|z"i da magazynu tam/ c"i co tam pa pol'sku/ pačšyš gadajo fšystk'e v'eŋkšyňa// tak my s"m'ejim s"a/ o muv'im/ gž'e zajez"iš ů Lítva/ tam nie možna zgadoć sa pa lítefsku/ a tut pa polsku Mej.JS[42].

Informatorzy podkreślają, iż w przeszłości był to zwarty obszar polski, wspominają okoliczne dwory i typowe wioski polskie, wskazują również na późniejsze zmiany, będące wynikiem migracji, m.in. wyjazdy znacznej części ludności miejscowej i osiedlanie się innej ludności, mieszany, pograniczny obecnie charakter tych okolic, por.

Tu dvor był "o Bogušyški/ dvur/ Mejkšty dvur był/ dvoruv dužo była/ a v dvorax žyli to pany// a v'jôsk'i byliš tu v'ôsk'i naz'el'one/ ta "od dav|na v'ôsk'i ji tutaj žyli Bejk'eli ta v'oska ji Kajaty potem ješće ta paŋi/ ja nie v'em gž'e ona pšepadla/ al'e duža v'oska była/ f Kajatax dužo było gospodažy// i te v'ôsk'i tu byli fšysk'e o juš tu tam za žečku juš Kaz'im'ežova juž byli Lítv'iŋi i Janova juž byli Lítv'iŋi/ a ten kont byli fšysk'e Pól'ak'i/ vo tu do Pušak Mejkšty to juš tu fšyscy byli Pol'acy žyli ji tam až do Gajdof fšysk'e Pol'acy// (Teraz teŝ tu Polacy mieszkają?) ji tak ji pšyvažne tak/ nu teraz v'eš jak ji teras ružne l'už'i jest/ kto l'ub'i v'eš jak čego ji zalizyvac' to dupalizy pšeprašajonc to ten juš ji Lítv'in stanul/ al'e ji m'ešane l'už'i/ pšyjeznx dužo nas'il'ona// (Skąd przyježdźali?) a jak ji kałzozy byli/ "o ty zaxc'ala pracovac' ty pšyjexala tu ožeŋila s'a ruž'ina založyla tam/ a domuf kałzozy davalí i zustała i žyj jak Mejkšty un te Kaz'im'erzo// Mažany toš nas'il'onix dužo l'už'i/ dužo nas'il'onix// (Teraz to pewnie nikt nie przyježdźa?) a xto tu pšyjež'i teraz v'iz'ic'e ô pusta pol'a fšysk'e stoju// (A dužo ludzi stąd wyježdźa do Polski czy do miasta?) nie/ teras nie/ teras nie/ nie ma komu// raŋej jag byli kałzozy každy uc'ekał át kałzozu i dā m'asta mlož'ež vyjexala/ zostali stara/ stara pozmarlí/ il'e tu zustało domuf/ tuš "o "o domy domy byli domy a teras tykoš "o našy dom stoji ji tam un jeden stoji tam v'osečka zaraz za k'il'ometra/ tut žatko domuf/ f každy dom'e po jeden po dva l'už'i/ malo ž'e čšy čtery i po jednym žyjo/ v'iz'i jak/ tak fšysko i nišcy s'a// dužo tu juš ja "o požyja/ umžym z menžem i xata pusta zôstaji s'a// un s'ostra zmarla ji stoji dom i xozo te varuy'i i kradno tam/ b'joro fšysko co z domu co čšeba Rej.WM[22].

(Koło Boguszyszek mieszkali Polacy?) // Była/ tam oŋi/ nu jak pov'ež"eć"// pšez droga/ pšez droga zaras/ nu i ftedy tak samo droga była/ Kaz'im'ežova nazyvala s'e vjoska/ tak zupehne nédal'eko žendem/ nal'evo do jaz"ora/ tam jaz"ora jest/ do jaz"ora tam starav'ery žyli/ a tam na prava za droga/ tamš Pał'ak'i v'encaj/ Lítv'iŋi/ al'e v'eŋkšyňa Pał'ak'i byli/ ta strona była naša v'eŋkšyňa Pał'ak'i/

tut mała tak'ix/ v'ęńkšyña pa polsku/ nu jest tak'ix o pšyjezdnyx/ nu to dužo była/ była dužo mocno ix z vojny/ pšyv'az"ona jak nazывali b'ęžancy/ Rusk'ix z vojny była nav'az"ona/ al'a pošl'a jak dałi svaboda/ jak muv'i s'e/ Stałin jak um\ar/ to jim dałi svaboda/ z"e xcec"e jec"c"e/ to ona na roz"ina fšystk'e da Ras"eji i pojaxali/ (...) była tu dužo v'encaj byłap/ al'e s'edymz"es"ont p'jontym zrob'ili s sałxozu kał|xoz// kał|xoz jak zrab'ili/ a pras'adat'el' tak'i był strog'i mocno/ jak pšyšet/ nu muv'i/ ja mejšansk'ix teras jak zac'isna/ ni krovy z"e bendo pas"c"// nič nie dam/ dl'a mejšansk'ix/ on zły był na nas/ na sau|xos naš// dužo mocno l'už"i pāu|c'akāta xto γz"e fšeņz"e pa Lit|v'e raz'jēxali s'a// da Vīsag'ina pšājaxali/ a xture tak žyjo pāraz'jaxaxušy s'a pā l'už'ax// Mej.JS[42].

(Jak daleko tu sięgał język polski?) *v'e co/ niezadał'eko/ Stańance/ o tu Beržeńik'i/ Čepukany/ a dalej Žybak'i juš tam po lítefsku// tak Skšypk'i ješče/ Trykał'ńica// f strona Smolf juš ja i nie v'em// rymšanska paraf'ja była pšy Pol'sce f kos"c"el'e teš po lítefsku// tu tak'i końc"ik// nu a tu pod Brastaf teš/ Brastav był naš pov'at// no to tu teš Pol'acy// nu i tu dvory byli// koniec pol'a jak nazывali/ naučyc"el' m'eškał v Mar'janov'e/ teš po pol'sku/ škola była po pol'sku// tam naučyc"el'/ ktury nas učyl Stank'ev'ič/ cały čas był tutej naučyc"el'em i tam kup'it z dvoru od M'ixajłofsk'ix z"em'a/ postav'it tam dom i nazval ten svoj fal'varak Mar'janovo i tam była škola Czep.BD[24].*

Tu nie była nigz"e żadnej Litvy/ tu Pol'acy byli/ B'atorusy i Pol'acy/ tu nixt nie rozmav'ał// tu čterz"estym p'eršym roku jag vojna vybuxła zašli Litvi'ini/ o to ftenčas začeli školax z"ec"i učyc" i začeli rozmav'ac" po lítefsku/ a tak nikt nie rozmav'ał <po litewsku> Šmil.EP[15].

W rejonie jezioroskim na podstawie opowiadań informatorów i współczesnych badań można stwierdzić, że polszczyzna sięgała znacznie dalej poza tereny zbadane przez Halinę Turską. W zasadzie w przeszłości wsie polskojęzyczne występowały prawie na całym badanym obszarze, jedynie na jego obrzeżach było ich mniej. Prawie wszędzie jednak (w większym stopniu wokół Jeziorosów, w mniejszym – w pasie ignalińskim) były przemieszane z wsiami rosyjskimi (starowierskimi) i rzadziej litewskimi.

Gwary polskie sięgały zatem do Sołoków na południowym zachodzie, Antuzowa na zachodzie, Szniukszt i Suwieków na północy. Obecnie w wymienionych miejscowościach osób polskojęzycznych jest bardzo mało (pojedyncze osoby). Prawdopodobnie i w przeszłości liczba Polaków nie była w nich duża, gdyż były to już obrzeża zwartej areału polskojęzycznego. Wymienionych miejscowości na pewno nie można uznać za polskojęzyczne, ani w przeszłości, ani obecnie. Stanowią jedynie punkty odniesienia dla określenia zasięgu polszczyzny, zwłaszcza w przeszłości. Sami respondenci określają, że Sołoki, Dusiaty, Antolepty są litewskie, por. np.:

Sołok'i juš Ĺit'v'ak'i/ fšystk'e juš tam Ĺit'v'ak'i Jez.JW[36];

v Dus'atax tam po Ĺitefsku v'encaj// jest i po pol'sku// staršy l'už'i xtury um'ešy/ tam po Ĺitefsku ješče jest// Antal'epty tam juš prav'e po Ĺitefsku Mag.AŁ[03].

W centrum okręgu jezioroskiego natomiast polszczyzna jest jeszcze znana i stosowana jako język kontaktów domowych i sąsiedzkich (na przemian z częstszym dziś litewskim), jednak w zasadzie tylko w pokoleniu najstarszym i rzadziej średnim. Widać zatem postępującą dezintegrację omawianego obszaru polskojęzycznego, podobnie jak na Kowieńszczyźnie. Im bliżej Jeziorosów i na południe od Jeziorosów w stronę Smołów i Turmontu, czyli części przed wojną należącej do Rzeczypospolitej, tym polszczyzna jest lepiej zachowana i pełni więcej funkcji.

Nasi informatorzy, wyznaczając zasięg gwar polskich w okolicach Jeziorosów, często podkreślają polski charakter omawianego obszaru, także i obecnie, ale szczególnie w przeszłości:

Byłi/ tam z'e Bachmaty/ |M'inoŃka gž'e była toža tam Pol'ak'i fšystk'e byłi Pol'ak'i/ Ĺitefcuf tu Ńe była/ v'iz'ic'e// fšystk'e tam/ tam da'lej Łap'išk'i byli/ tam Šyľajk'išk'i byli i tam fšystk'i Pol'ak'i/ Ńe była Ĺitefcuf i tam i da'lej ješ'čo v'osk'i byli/ tam fšystk'i Pol'ak'i/ Gul'b'ina tam/ PojadatuŃk'i/ Barčuny// tam była k'il'ku Rusk'ix tak'ix juš/ roz'inof/ a tak fšysk'e Pol'acy// tam Sołok'i juš Ĺit'v'ak'i/ fšystk'e juš tam Ĺit'v'ak'i// a tutej fšystk'e Pol'acy// tut jag do Smoľovf/ tutej Pol'acy (...)
v B'ernatkax tam byli Pol'acy/ tam była moža jak'i staro|ver/ drug'i/ nu tam najv'encej byli Pol'ak'i/ P'ev'iš'k'i tam/ Maguc'i/ ot teras tam z'e pos'otak tak'i/ tut koło Zarasuf/ a teras juš tam m'ešancy/ tu Maguc'e/ a tu řižej P'ev'iš'k'i byli/ a tam Ńe jednego doma teras Ńe |ma tyku ževy tak'e vo v'el'k'e/ v'el'k'e stoji (...);
Rakšyšk'i/ tu jak na |Saľakas/ f ta strona// tu baržũ Pol'ak'i byli/ možna muv'ic'/ fšeńza Pol'ak'i/ Pol'ak'i/ tyko jag začeli tu pšy sav'etu m'el'arovac'/ tedy do m'asta fšystk'e vyjexali/ f kaľxoxax řic Ńe plač'ili u nas/ a c'eňsko |čšebyła pracovac' i začeli uc'ekac' fšystk'e Jez.JW[36].

Tutej na okru|gom/ fšysko po pol'sku Nar.MS[20].

Tu vo po pol'sku/ o tej drogaj jak pajež'ic'a/ to fšystk'e po pol'sku// o v G'irs'ax// a gž'e teras po|jež'ic'a/ f tamta strona/ čy f tamta// vo o Romancy Szuk.ZJ[23].

Pal'ak'i byli/ Stel'mužza// pevn'e ružne teš rozmav'ajon// o tu fkoŃk u nas/ ^uo tutej po Ĺitefsku muv'on/ tu po pol'sku/ tu po Ĺitefsku/ tu ješče po pol'sku// u nas po pol'sku/ tu ješče po pol'sku/ ^uo tak'i o m'ešany uot// v Dus'atax tam po Ĺitefsku v'encaj// jest i po pol'sku// staršy l'už'i xtury um'ešy/ tam po Ĺitefsku ješče jest// Antal'epty tam juš prav'e po Ĺitefsku Mag.AŁ[03].

Nu m'ašane my/ fxac'e fšystko po Ĺitefsku rozmav'ajo/ vo v'ečny pokoj mama z ojcām to rozmav'ali po pol'sku/ a "ojc'ec tam v Ov'il'ax (...) on urož'il s'a/ po pol'sku// tutej fšys'k'a rozmav'ajo/ tutaj poľova rozmav'aju po pol'sku v Imbrodax Imb.PD[26].

Jest tam dužu Pol'akuf/ v Ov'il'ax (...)// aj Mazury// a tam teras/ stary tyx Mazurel'k'i byli tam jedne Pul'ak'i/ kuću jez'ora tak'ego byli (...) aj to tam za/ do Zaras jadunc// tam kuću jez'ora tam tak'e Š'uk'iš'k'i// Š'uk'iš'k'i tam pol'sk'e// za jez'orem tam Šunelka/ o tak vo do Zaras/ os'em k'iłometruf od nas tak vo/ prustegu// to tam jedne Pul'ak'i// (...) a tutyj vo juš/ Gudeli ostatnie// a v'encej nie m|a// byli V'il'ušyšk'i/ tam po pol'sku rozmav'ali Szaw.WJ[34].

III.5. Zmiany sytuacji językowej. Zakres i funkcje języka polskiego w przeszłości i obecnie

Przemianom narodowościowym towarzyszyły zmiany sytuacji językowej, zwłaszcza na obszarze jezioroskim, gdzie dokonywały się szybciej niż na południu, który to obszar należał w okresie międzywojennym do Polski. Zróżnicowana przynależność państwowa areału jezioroskiego i ignalińskiego przed II wojną światową powodowała, że polszczyzna w tym okresie rozwijała się na nich inaczej, a więc inne były jej funkcje, prestiż i zakres.

Na podstawie uzyskanych wywiadów można określić funkcje i zakres polszczyzny w przeszłości, przede wszystkim w okresie międzywojennym, w części północnej – jezioroskiej, gdy opisywany teren wchodził w skład Republiki Litewskiej, a językiem urzędowym był język litewski, i w części południowej – ignalińskiej wraz z okolicami Smołw i Turmontu, należącej wówczas do Rzeczypospolitej (z językiem polskim jako urzędowym).

III.5.1. Język domowy i sąsiedzki (lokalny)

W przeszłości polszczyzna pełniła znacznie więcej funkcji niż obecnie, była przede wszystkim w szerszym stopniu językiem domowym i sąsiedzkim, a więc była językiem kontaktów lokalnych także na obszarze jezioroskim, niezależnie od urzędowego języka litewskiego. Respondenci z rejonu jezioroskiego często podkreślali w swoich wypowiedziach fakt, że przed wojną codziennym środkiem komunikowania się w ich rodzinach i w środowisku była polszczyzna, por.:

(Jak Pani w domu rozmawiała?) *Po pol'sku// i v dom'e/ i ojcy po pol'sku rozmav'ali i my po pol'sku* Nar.MS[20].

(W domu jak rozmawiano?) *Pu pol'sku// ja i v dokumentax Pol'ak* Duk.AN[33].

(Skąd Pani umie po polsku?) *Nu to moji papka i mama oni po pol'sku rozmav'ali/ (Pani rodzice po polsku mówili?) Po pol'sku/ oni Pol'ak'i byli// ...za to ja za Litv'ina jak vyšla to vo po litefsku/ f časax mamy po pol'sku* Imb.JP[24].

Vo v'ečný pokoj mama z ojcami/ to rozmav'áli po pol'sku/ Imb.MW[12].

Moja mama Pol'ačka nazywała s'e/ to rozmav'áli v dom'e po pol'sku// ot jej i naučyšy s'e Jan.EK[23].

(Czy w Pani rodzinnej wsi ktoś rozmawiał po polsku?) a tam na^uukoło gadałi fšys'k'i pã pol'sku rańej/ potam juš vyšla taka gavenda želi pa lítefsku a tak fšys''k'e pa pol'sku gadałi// poty^rm juš jak z'ec'i začeli do školy xoz'ic' to začeli łajatca/ že z'ec'i ne um'eju po lítefsku nu to tedy po lítefsku začeli Szuk.HD[22].

(Czy są w pobliżu wsie, gdzie mówią po polsku?) fšys'k'i blisko pa pol'sku// fšys'tk'i// i Vadajšova pa pol'sku/ i tu pajez'ic'a/ ježeli pajez'ic'a dalej/ fšys'k'e pa pol'sku Gir.AP[18].

Po pol'sku rozmav'áli/ fšys'tk'e rozmav'áli/ nu tam gž'e Rusk'i byli/ roz'ina Rusk'ix/ to tam oni po rusku rozmav'áli/ a my to po pol'sku Jez.JW[36].

Nu my tak'i my Pol'acy že my fšys'tk'i po pol'sku rozmav'áli// moi roz'icy po pol'sku i mama i tatus' fšys'tk'e po pol'sku/ m'enzy s'eb'e rozmav'áli v domu po pol'sku Imb.HP[22].

Po pol'sku/ tam fšys'tk'e Pol'acy// Jakštyš'k'i tak'e nazyvajon s'e/ to tam ja po pol'sku/ c'otka ne um'ala ani jedna moja <litewskiego>/ papy fam'il'a fšys'tka po pol'sku Maz.SM[23].

(A z sąsiadami Pani jak rozmawiała?) po pol'sku/ z'atarŋka/ po pol'sku i v dom'e/ i ojcy po pol'sku rozmav'áli i my po pol'sku// mama Ž'emajčuvna była/ a pa|puk Mal'ackas// mama Ž'emajt'it'a była/ teš pa pol'sku v dom'a razmav'áli/ i papuka pa pol'sku razmav'áli roz'icy Nar.MS[20].

W zebranych przeze mnie materiale liczne są świadectwa, że rodzice i dziadkowie moich informatorów w większości nie znali języka litewskiego, co może też świadczyć o tym, iż polszczyzna pełniła w przeszłości funkcję interdialektu w wielojęzycznej i wielokulturowej wspólnotie komunikatywnej, por.:

Nu ja muv'a/ ja pam'entam i z'aduńa moj ne um'ał po lítefsku nu i mamy ôjc'ec teš ne um'ał po lítefsku Imb.HP[22].

Mama čytała pa pol'sku troxu/ ona po lítefsku ne um'ala zupełne Duk.AN[33].

A była/ teras juš umarłi/ o i f sońs'ectv'e byli ješče sońs'ez'i/ že ne um'eli/ ne rozum'eli po lítefsku/ tyko po pol'sku/ al'e juš teras umaršy i "oni/ juš teras moža i ne ma tak'ego/ xturan/ al'a jest jišče/ moja s'ostra jedna to v'ež'ala po lítefsku/ a druga na um'ala po lítefsku/ tak i umarła ne um'ejonc Mag.AŁ[03].

A u nas Pul'ak'i/ bywała mamutka moja i babuŋ'ka i ne um'eli po lítefsku Muk.JW[25].

Ža|duk był Lítev'ac/ a babuńa Pol'ka była/ a|na ne um'ala ani jedny słovy pa lítefsku¹⁷ Stal.JG[33].

¹⁷ Informatorka opowiada o swoich rodzicach.

“ot bo tu tereny to juš lítefsk'e/ al'e tu pševažné po lítefsku l'už”e né um'éli rozmav'ac” Jez.BK[30].

Papa né um'ał <po litewsku>|| bo bywało była tak/ “ojc'ac zakłada końa/ a pšyxožo Ĺitv'iny końa brac'// bałand'is/ bałand'is/ né pots'ež'ołka/ a bałand'is/ a papa né rozum'a/ co to za jest/ mov'i/ ten co l'ata// bałand'is co l'ata po po-večšu/ gołombak// papa bywało né |mug zmuv'ic' s'e// u nas m'ašan'ka v'el'ka była Maz.SM[23].

Moj z'eduńa baržo šut|ńík v'el'k'i/ ańekdotof v'el'a była// kopam'i kortoff'a/ on mov'i/ z'et'k'i/ xcec'a/ ja vam po|v'em/ jak vaša bobuńa pogadała po lítefsku// nu i po|v'e/ nu ja jak rob'it l'as'ńičym/ vyxož'it da l'asu/ pšyjaxala načal'stva/ pytajon s'a/ gž'e tvoj z'at pošat/ a ona ņiljak né moža pov'ež'ac'/ co pošad do l'asu/ vyšla i pokazuje/ vo tam/ tam pošat/ ona né um'ala rozmav'ac' po lítefsku Stal.JG[33].

Podkreślano również, że litewski był zazwyczaj dla przedstawicieli najstarszego pokolenia językiem opanowywanym albo w szkole, albo później, gdy ich dzieci podejmowały naukę w szkole litewskiej, por.:

Tak/ tak/ f škol'a ja naučyła// v dom'a rozmav'ali my po pol'sku rozmav'ali/ bo i papa był Pol'ak i mama była Pol'ačka/ a po lítefsku my naučyli s'a f škol'a/ naučili s'a i potam juž v'ec'a i na rūbotax fšeńž'a možna mov'ic' rozmav'ali po lítefsku/ ja v bal'ńicy vo pracovałam/ to i po lítefsku tam z doxtoram'i mov'ilałam/ s'esut'e^a/ a ņiššy personał/ to my i po pol'sku ktury Pol'acy rozmav'ali/ v'iž'ic'a// Jez.JW[36].

N'e um'elim <po litewsku>/ ņi monš/ ņi ja né um'elim puk'i z'ec'i našy do škoły ņa pošli/ dva xłopčyk'i/ u nas syny dva byli// jag do škoły pošli/ oni začeli po lítefsku juš/ to ftenčas i my od ņix naučyli s'e po lítefsku rozmav'ac'/ teras moga juš rozmav'ac' Mag.AŁ[03];

(Pani w domu z mężem jak rozmawiała?) Pu pol'sku// nu potam on juž v'encej pšy|vyk jak z'ec'i do škoły pošli/ juž vyučyt s'e v'encej/ ftedy juš rozmav'ał i po lítefsku z z'ec'am'i// mov'a ņa buntujim z'ec'i/ nu im l'ep'ej učyc' s'a// jak my po pol'sku rozmav'ali to oni čokol'ek i né rozum'a jako to słowo jest po lítefsku// to čšeba było dotasovac' s'e do z'ec'i Jan.EK[23].

(Może w Pani rodzinnej wsi ktoś rozmawiał po polsku?) a tam na^uukoło gadałi fšys'k'i pã pol'sku rańej/ potam juž vyšla taka gavenda želi pa l'iefsku// a tak fšys'k'e pa pol'sku gadałi/ poty^em juš jak z'ec'i začeli do škoły xož'ic' to začeli tajatca/ že z'ec'i né um'eju po l'iefsku/ nu to tedy po l'iefsku začeli Szuk.HD[22].

Ja naučilałam s'e jak juž vo/ tutej pus'c'ili škoły z'ec'i/ čšeba była po lítefsku i |pamok'i/ im pomagac'/ patv'irtint cokol'ak čšeba/ nu to juš naučilałam s'e// a teraz ze fšys'tk'im juš ņa mov'a po pol'sku/ po lítefsku z z'ac'am'i// né ma s k'im Maz.SM[23].

To wówczas właśnie, gdy dzieci szły do szkół litewskich, doszło do przerwania tradycji językowej polskiej, polszczyzna przestała być przekazywana w rodzinie. Decydujący był w większości – według świadectw informatorów – moment rozpoczęcia nauki przez dzieci w szkole, co sprawiało, że rodziny przechodziły na litewski jako język domowy, chcąc pomóc dzieciom w nauce, stworzyć im lepsze warunki do opanowania języka litewskiego. Kolejnym momentem odejścia od polszczyzny – przynajmniej w części kontaktów rodzinnych – było podjęcie nauki w szkołach litewskich przez wnuki:

A jedan <wnuk> v Zarasax tu žyje/ šof'eram praciui/ na počc'e rob'i// tež z mal'enstva ne um'ał po lítefsku/ a k'edy vy|ros/ do skoły čšeba była/ ftenčas juš/ a v domu po pol'sku rozmav'ałi// i teraz v domu po pol'sku rozmav'am'i Mag.AŁ[03].

Do zmiany języka przyczyniły się też przeprowadzki do miejscowości, w których przeważała ludność litewska:

O tu pšyjaxałam do Mukul' žyc'/ i moj muv'i muv'i čšeba juž zapomnec' po pol'sku/ fs'o muv'i tu jedne Ĺic'v'ini jak my benz'im po pol'sku gadac'/ a jaš'čo k'edy do jego zagadam po pol'sku jag benz'i gadac' po pol'sku bendo na nas s'm'ac sa z nas muv'i// (To juž tu Pani z rodziną rozmawiała po litewsku?) Juš jak ja pšyšlať tu žyc'/ to stedy po lítefsku (Pani mąż był Litwinem czy Polakiem?) Ja jak za monš v'ystať to on v dom'e po lítefsku/ a jag vz'oł m'ne to ja po pol'sku i on po pol'sku/ on um'ał po pol'sku Muk.JW[25].

A on to stont z Degučaj on Pol'ak// monš Pol'ak/ i zapavažny Pol'ak// tyko co po pol'sku teras my ne rozmav'jamy nigdy bo tut v'ec'a co popsuc' fšystka// z'ec'i jak'e bendo/ oj tut fšystk'e Ĺic'v'ini oj// oj Pol'ak Pol'ak/ a ješče Pol'akuf tak nazyvajo gudej// nu gudej o'ni v'iz'iš u nas jak Pol'ak tak gudas Soł.HP[29].

Z przytoczonych wypowiedzi wynika, że o zmianie języka w kręgu rodzinnym mogła decydować obawa przed wyśmianiem, przed dezaprobatą ze strony litewskich współmieszkańców.

Należy podkreślić, że obecnie na obszarze jezioroskim nie ma już ludności wyłącznie monolingwalnej, polskojęzycznej, jak to było na początku okresu międzywojennego. W większości są to osoby trójjęzyczne (znają polski, litewski i rosyjski, czasami też białoruski). Polszczyznę znają w wersji gwarowej (północnokresowej) wyniesionej z domu, natomiast język litewski opanowali albo w szkole, albo później w środowisku litewskojęzycznym. Ze względu na fakt, iż nie było szkół polskich (szkoła polska w Jeziorosach po utworzeniu niepodległego państwa litewskiego w 1918 roku przetrwała niedługo), prawie wszyscy ukończyli szkoły litewskie. W różnych sytuacjach komunikatywnych mogą też stosować obocznie (obok polszczyzny i języka litewskiego) język rosyjski.

Polszczyzna funkcjonuje dziś głównie – choć w ograniczonym zakresie – jako język domowy, najczęściej między starszymi członkami rodziny, rzadziej w relacjach rodzice – dzieci, gdzie przeważa język litewski, choć nie we wszystkich rodzinach, sporadycznie w kontaktach z najmłodszymi członkami rodziny:

A z'ec'i rozmav'ajũ po pol'sku/ my rozmav'am'i// żona jednego Ĺitefka vz'enta/ to "ot on juš teras/ z' z'ac'ukam'i rozmav'ajo po Ĺitefsku// v'ec'a// a tak syny rozmav'ajo po pol'sku Jez..JW[36].

M'enzy z'ec'am'i pa pol'sku gadałi tyko "oñi teš f škol'e Ĺitefsk'ix ucyłi s'e (...) ałi jak pšyjado tak jiš'čo z jim'i k'edy ja i pa pol'sku rozmav'am synam'i Smoł.JW[27].

Teras našy vnuk'i// to oñi juš mała pa pol'sku z nam'i tyko... (Czy Pana dzieci mówią po polsku?) fšystk'e po pol'sku Duk.AN[33].

(Pani dzieci mówią po polsku czy po litewsku?) *Pu pol'sku/ pu Ĺitefsku i pu rusku um'ejo// tak v dom'e my po pol'sku rozmav'am'i Strzep.WS[28].*

Z'ec'i moji teš slabu po pol'sku/ ja ji sama pa Ĺitefsku/ i pa Ĺitefsku/ jak mama v'ečny pokuj žyła/ tak z mamaj ješ'čo po pol'sku rozmav'ałi/ a teras juš i ja/ i vnuk'i pšyježžaju/ i z'ec'i pšyježžaju/ fšystko pa Ĺitefsku razmav'amy/ juš teras i ja p'ončym s'e Stal.JG[33].

Z wnukami informatorzy porozumiewają się najczęściej po litewsku, gdyż na ogół polskiego już nie rozumieją:

Jedan rozum'a <po polsku>/ a drugi ñe// vot i vnučk'i/ jaka slova muv'o/ učon s'e/ ja ix lam'a/ al'a ñic ña pomaga/ oñi svoja majo Maz.SM[23].

Juš muji nam mama po Ĺitesku v'ela ližej// z'ec'i juš po Ĺitesku/ vnuk'i juš po Ĺitesku// do mñe vo pšyxažajo/ syn po pol'sku/ a o|na po Ĺitefsku/ ona po pol'sku ñe rozmav'a// ony ña um'ejo po pol'sku/ oñi tyko po Ĺitefsku Imb.PD[26].

Stosowane są w rozmowach też oba języki: polski przez pokolenie dziadków i litewski – wnuków (rozumieją na ogół po polsku, ale nie mówią), por.

moja vnučka jak pšyježža/ jak xceš muf/ a ona pa Ĺitefsku atpov'ada/ pa svajemu Gir.AP[18].

Są też rodziny części naszych respondentów, które całkowicie przeszły na język litewski w kontaktach domowych, na co dzień ich członkowie posługują się tylko językiem litewskim. Dzieje się tak najczęściej w wyniku małżeństw mieszanych, w których jedno ze współmałżonków jest narodowości litewskiej, drugie – polskiej. W takiej sytuacji językiem domowym staje się – inaczej niż w przeszłości – język litewski:

A c'urka teraz za Ĺitv'ina vyšta/ nu rozum'e on po pol'sku/ al'e v'encej po Ĺitefsku/ i z'ec'i po Ĺitefsku Jan.EK[23].

Za to ja za Ĺitv'ina jag vyšta to vo po Ĺitefsku Imb.JP[24].

F xac'e fšystko po Ĺitefsku rozmav'ajo Imb.PD[26].

(To już tu Pani z rodziną rozmawiała po litewsku?) *Juś jak ja pšyšlam tu žyc' to ftedy po lítefsku* Muk.JW[25].

(Pani teraz z mężem jak rozmawia?) *Po lítefsku// oj bendo fšysk'e s'm'ac' s'e pov'ežo gudej gudas gudas gudas// a na co to// i ž'ec'i po lítefsku* Soł.HP[29].

Ž'ec'i moje juś nie um'o po pol'sku i nie rozum'o// ž'ec'i juś nie rozmav'ajo// teras niem'eck'i baržo/ niem'eck'i i anglijsk'i Stal.G[56].

To i ž'ec'i juś teras mlož'aš do lítefskaj/ juś našy vnuk'i/ oni na um'eju/ juś oni tyku po lítefsku rozmav'aju/ a našy vo ž'ec'i pa čšyž'es'ci p'eńc' l'at na um'i <po polsku> Stal.EW[25].

Bardziej skomplikowana sytuacja jest w tych rodzinach, w których osoby w kontaktach z różnymi jej członkami posługują się innymi językami:

A vo teras syn v Uc'anax/ pšyjež'žajo pa lítefsku// curka v V'il'nu/ pšyjež'ža pa pol'sku// a synova ta s K'edajnuv brana/ nu to ta juś tam Lítefka/ nu po lítefsku Nar.MS[20].

Ž'ec'i brata z Leningrada po rusku/ s'ostry mojej to po lítefsku/ a naše byli po pol'sku/ tak'e o fšysk'e ž'ec'i byli jednakowe i tak oni znav'alí s'e l'etko Gram.MK[26].

(Czy Pani wnuki mówią po polsku?) *N'e/ ja jak tyku rozmav'am z' ojc'am'i/ najv'eńc'ej s' c'urko/ to ftedy muv'o babu'e ka tu t'i kal'b'i// babu'e ka tu t'i kal'b'i/ ka sak'ej¹⁸/ nu to mušam vyvruc'ic' pu lítefsku* Jan.EK[23].

Polszczyzna rzadko również obsługuje sferę kontaktów sąsiedzkich na opisywanym obszarze. Sytuacja języka polskiego dziś w okolicach Jeziorosów jest zatem pod względem ciągłości zachowania polszczyzny w różnych pokoleniach i jej funkcji podobna do tej, jaką obserwować można obecnie na Kowieńszczyźnie.

Inaczej wyglądała w przeszłości sytuacja na obszarze ignalińskim, który należał przed wojną do Polski, a więc polszczyzna rozwijała się tu bez przeszkód. Do dziś zresztą odczuwa się skutki przynależności państwowej tych terenów również w sferze rodzinnej. Polszczyzna ma bowiem szerszy zakres użycia w kontaktach rodzinnych jako język domowy niż na północy, choć i tu widać coraz większe zmiany. Trzeba podkreślić fakt, że na obszarze ignalińskim polszczyzna jest dość dobrze zachowana mimo braku szkół z polskim językiem nauczania i szerszych kontaktów z Polską. Gwarą polską posługują się na co dzień nie tylko przedstawiciele najstarszego pokolenia, jak to się dzieje na Kowieńszczyźnie, ale też średniego i najmłodszego. Potwierdzają to również badacze gwar litewskich i białoruskich (Kardelis 2016, Jankowiak 2016).

Tu także – co jest bardziej zrozumiałe – liczne są świadectwa o nieznajomości litewskiego lub tylko jego biernym opanowaniu, por.:

¹⁸ Lit. 'babciu, co ty mówisz, co powiedziałaś'.

(Czy rodzice umieli po litewsku?) *troxu "ojc'ac rozum'ał/ al'e mało// a my zupel'na mało rozum'éli pā lítefsku* (Czy do szkoły chodziła Pani?) *nu naše/ s'ostry moje xoz'ili da školy/ da pol'skaj/ a ja na xoz'ila/ ja u p'eršy klas jak pošta pa rusku/ i tu ta samatoxa jak pad'nela s'e/ ftedy i žuc'ili ta i škola astala s'e i fšystko// ftedy juš pos'la učyli s'a nu juš pā vojne/ p'eršy rusk'i ja končyla/ nu ji samatoxa jak pad'nela s'e/ v'encej i školof na byla// a pos'la juš pajav'ili s'a školy/ to i pa pol'sku xučyli/ i pa rusku učyli/ o tak'e vo byli pl'ontane jenzyk'i byli// najblišša škola Ignalina teras/ tam i lítefska/ tam i rosyjska škola/ i ješče Daug'elišk'i jest škola/ jaželi pa lítefsku Trykł.WS[32].*

Są jednak i takie wypowiedzi, w których informatorzy podkreślają, że litewski opanowali późno, wskazując na rolę dzieci, na ich kontakty w trakcie nauki z rówieśnikami litewskojęzycznymi i częste odwiedziny kolegów Litwinów, zwłaszcza podczas studiów na uczelniach wyższych. W takiej sytuacji naturalnym środkiem komunikacji stawał się litewski. Początkowo rodzice uczestniczyli w małym stopniu w rozmowie, a następnie opanowali na tyle litewski, iż obecnie deklarują równą znajomość obu języków: polskiego i litewskiego, por.:

V'iz'i/ my to tak/ jak učyli s'e z'ec'i pšyježžali tak samoš "o s kol'egam'i/ Lítv'iini/ to ja časam'i tak muv'e/ to ot pšyježžał na pšyklat v uniwersytec'e učyl s'e syn/ pšyježža tam žemaj|tuk jak'i kol'ega/ to jemu jak v les'e bež'ze jak my bež'im po pol'sku/ ona fca'e nič ne rozum'e/ nu to te značy z'ec'i muv'o po lítefsku dobže/ a my tam mało b'ežym f tej rozmov'e uz'ał/ al'e juš rozmova byla lítefska tedy v m'eškañu// il'e ja tam rozmav'am/ ot na pšyklat vnuk'i ros'li/ nu curka ješče učyla s'e a tutaj i vnučka i o tej co zamordovana curka/ tej synek xodovał s'e/ nu to do z'ec'i muv'ila po lítefsku/ nu jak pošli do saž'ika/ to tam juš n'e brakovali/ že oni na um'ejo// ja tak starała s'e prosto starała s'e naučyc' s'e// i teras jak m'ne g'ze čšeba/ to ja žhujem s'e// v'adoma na dłušy temat/ ja i šluxam se rad'aj/ i gazeta po lítefsku// al'e rozum'em fšystko/ bez ružnicy/ čy po lítefsku čy po pol'sku/ m'ne ružnicy ne rob'i Pruc.GS[26].

Najbardziej skomplikowana sytuacja panuje w rodzinach mieszanych, gdzie dzieci w kontaktach z różnymi jej członkami posługują się innym językiem:

Vnučka xoz'ila do zerovej/ to po lítefsku/ vnučka to na čšex jenzykas/ z mamu to po rosyjsku/ ze mno po lítefsku/ um'am spšečac' s'a z jo po lítefsku/ z z'aduñam po polsku i z "ojcam po polsku// nu čšeba teras um'ac'/ pracy žeš ne dostajo jak po lítefsku ne um'aš Gaj.CK[39].

W przeszłości natomiast językiem codziennym, domowym, zwłaszcza językiem rozmów z dziećmi, w rodzinach mieszanych polsko-litewskich stawała się na ogół polszczyzna:

Pa pôlsku/ matka to m'oja z Lítvy/ Lítv'iñka/ ne tak dał'eko tutej Čyžuny/ vjoska v'el'ka byla/ a "ojc'ec Pa|l'ak/ al'e byva k'edy m'enzy sobo oni gadałi pa

łítefsku/ a z nam'i to zafše pa pòlsku// nu jak óni razmav'áli/ tak ja rozum'at i dobre ná |mog gadać/ po łítefsku tylko rozum'em/ u nas polsk'i Mej.JS[42].

(A Pani rodzice byli Polakami?) *ńe/ mama moja była teš Łítv'ijka// al'e jak pšešta dā v'jòsk'i u Bajk'el'ax ji fšysk'e po polsku to ona tež do nas ńe muv'ila/ žeby ona do nas muv'ifšy po łítefsku to by um'éli/ a jak ona ńe muv'ila//* (A Pani ojciec kim był?) *a tata rolník'em//* (Polakiem?) *Pol'ak'em/ Pol'ak'em tata był Pol'ak'em// a mama Łítv'ijka tu vo z G'ervan ńedal'eko* Rej.WM[22].

Pā pòlsku u nas/ pa polsku// (A tu w Szulanach?) *a tu i pa łítefsku jest// šulansk'e fšysk'e um'éli pa łítefsku/ al'e pā polsku fšysk'e rozmav'áli/ al'e fšysk'e um'éli tutej po łítefsku// tutej dužo Łítv'inof/ moja vo curka vyšečšy za Łítv'ina teš// al'e jak teras mtoz'eš/ tak óni um'ejo/ i f školax učyli/ juš jak my/ to ńe um'em'i vo/ a jag z'ec'i fšysk'e um'ejo//* (A Pani rodzice umieli po litewsku?) *môja to ńe/ a jego mama to była Łítv'ijka/ al'e jego ńe naučyla/ ńe um'e on// "óni z Bārušk'i/ tam kāla Mejšt ńedal'eko/ on stamtont/ óni ńe svoj dom tam był u jix/ al'e żyli óni tam f tak'im čterexkvar'irnym dom'e// môje/ ńe <umieli>/ my po polsku// teras tyko z'ec'i juš um'ejo/ a rańej to fšysk'e po polsku/ v dom'ě fšysk'e po pol'sku* Szul.JS[33].

Moje mama Lic'v'ijka z |Ukm'erg'i/ a papa był Pol'ak// po pol'sku rozmav'áli// po pol'sku Piet.JK[34].

Są też jednak świadectwa innego typu, o tym, że język litewski był przekazywany w rodzinach mieszanych:

(A Pani mąż jest Polakiem?) *tak/ al'e ón po łítefsku baržo dobrze muv'i/ bo jego "ojc'ec i matka była Łítv'inka/ jego ńi matka/ macoxa była Łítv'ijka macoxa/ vo ten s'ež'i vo// tutaj jego macoxa gadała po łítefsku i ón um'at/ ón baržo dobrze muv'i po łítefsku a ja ńe* Rej.WM[22].

III.5.2. Język nauczania

Dzisiejsza sytuacja polszczyzny, stan jej zachowania oraz widoczne procesy asymilacyjne¹⁹ (por. *Pol'ak'i pševruc'ili s'a na Łítv'inuf juš* Stal.JG[33]), prowadzące do monolingwizmu litewskiego, są pochodną przeszłości. Język polski w powiecie jezioroskim przed wojną rozwijał się bowiem w takich warunkach jak na Kowieńszczyźnie. Mimo niechętniej postawy władz litewskich wobec Polaków mniejszość polska w powiecie jezioroskim, podobnie jak na innych terenach ówczesnej Litwy, prowadziła zorganizowaną działalność, której celem było

¹⁹ Terminu *asymilacja* używam zgodnie z rozumieniem prezentowanym przez socjologów, np. J. Szczepańskiego czy A. Kloškowską, a więc jako określenie procesu przystosowania polegającego na odrzuceniu wszystkich dotychczasowych wartości i wzorów i przyjęciu nowych, w odróżnieniu od *akomodacji*, czyli tolerancji, a więc najczęstszej postaci przystosowania połączonej ze wzajemnymi ustępstwami, polegającej na wytworzeniu wspólnych wartości i norm czy wzorów.

podtrzymywanie kultury polskiej, tradycji i nauczanie języka. W Jeziorosach przez cały okres międzywojenny działało Towarzystwo „Oświata”, istniała (choć krótko) szkoła polska, biblioteka i świetlica polska²⁰. Kres tej działalności położyła dopiero okupacja radziecka. Od zakończenia II wojny światowej nie było tu już ani jednej szkoły polskiej.

Prawie wszyscy informatorzy z obszaru jezioroskiego uczęszczali do szkół litewskich, najczęściej ukończyli po 3-4 klasy. Szkół polskich w zamieszkiwanych przez nich miejscowościach nie było, por.:

(Były tu szkoły?) *Byłi lítefsk'e* (Ile klas Pan skończył?) *ńa było k'edy m'ne učyc' s'e/ čšy klasy/ vojna zašla nu a pa vojne/ brac'uf zabrali na front xtury/ to ješ'če tak'i baxuru čeba było z'em'a rob'ic'/ ješ'če svoja z'em'a byla// ńa było k'edy učyc' s'a/ i tak čšy klasy zdał i fšystko* Duk.AN[33].

(Czy Pan chodził do szkoły?) *xoz'ił do škoły/ do Baxmat/ do m'asta/ była |k'edys'c'i škola baxmacka/ Baškofsk'ego był dom/ jego jag vyv'ez'li/ s tego domu była škola/ čtery kl'asy tam//* (W jakim języku?) *lítefsk'im/ potem do Zarasuf/ a v Zarasax ja tut končył s'edem/ a puz'ńa usmy jiš|če končył* Duk.AS[46].

(W jakiej szkole się Pani uczyła?) *a ja f škol'e po lítefsku/ tu o v Imbrodax tu učyla s'e f škol'e/ po lítefsku v'iz'iš* (Ile klas Pani ukończyła?) *čtery/ davńej byli čtery/ a dal'ej b'edny ńa m'éli čim učic' s'e/ my šez' z'ec'i byli/ b'edno żyli/ nu vot ńe puščali* Imb.JP[24].

(Czy była tutaj szkoła?) *była/ tam dal'ej trušečk'i jag du m'ast/ i ja xoz'itam du tamtej škoły* (To była szkoła polska czy litewska?) *ńe/ lítefska* (Ile klas Pani ukończyła?) *čtery* Jan.EK[23].

(Czy Pani chodziła do szkoły?) *ja xoz'itam/ ja do tej samej škoły xoz'ila vo* (Po litewsku się Pani uczyła?) *po lítefsku* Muk.JW[25].

Da škoły xoz'ili/ po lítefsku xoz'ili/ i V'adarancax xoz'ili/ xoz'itam do V'adaruf/ do Imbrod do škoły xoz'itam// to tam čšy klasy tyko my končyli |k'edys'c'i (To była jaka szkoła?) *lítefska/ my da pol'skaj ńa xoz'ili/ lítefska* Nar.MS[20].

(Czy Pani szkołę skończyła?) *čtery klasy* (W jakim języku?) *lítefsk'i* Ows.MB[24].

(Czy Pani skończyła szkołę?) *s'redńa ńa s'redńa/ ta čterex klas/ Baxmaty/ na lítefsk'im* Owsł.AO[17].

Tylko dwie informatorki wspominały (w tym najstarsza urodzona w 1903 roku, druga młodsza z 1934 roku ze słyszenia), że kiedyś w Jeziorosach istniała szkoła polska, którą zlikwidowano wtedy, gdy ich dzieci osiągnęły wiek szkolny:

Juš k'edy škola była ješ'čo pol'ska pok'i o našy z'ec'i vzros'li/ to była škola pol'ska ješ'če/ a k'edy našym z'ec'am do škoły is'c'/ juš uńištożyli pol'ska škola/ juš

²⁰ Zob. Jackiewicz 1997: 123, 130, 132.

fthenčas po lítefsku pošli učyc sa našy z'ec'i// a fkturym roku juš' ja nie pam'entam/ tak pol'ska škola była <w Jeziorosach> Mag.AŁ[03].

Pšy Lítv'e opov'adałi že f Zarasax była škola pol'ska teš// pšy Lítv'e/ pšy Lítv'e// jak Lítva była tutej// była škola Piet.JK[34].

W okolicach Jeziorosów obecnie nie ma sprzyjających warunków dla rozwoju polszczyzny: nie ma szkół z polskim językiem nauczania. Dziś w nielicznych szkołach litewskich i rosyjskich chętni poznają ten język wyłącznie na zajęciach fakultatywnych. Nie jest dostarczana prasa oraz nie ma szerszych kontaktów z Polską. Mieszkający tu starsi Polacy, przynajmniej jakaś ich część, zachowująca swoją świadomość narodową, zorganizowała się, kiedy na fali odrodzenia zaczęły powstawać na Litwie koła i oddziały Związku Polaków na Litwie. Pierwsze koło na obszarze jeziorosko-ignalińskim zostało założone w 1992 roku w Turmoncie. Wkrótce powstały także koła w okolicznych miejscowościach. W 2002 roku została otwarta siedziba Jezioroskiego Oddziału Związku Polaków na Litwie. Wśród osiągnięć koła należy wymienić przede wszystkim prowadzenie szkoły sobotnio-niedzielnej języka polskiego i zorganizowanie zespołu „Srebrne pasemko”. Członkowie koła troszczą się też o miejsca narodowej pamięci, organizują wycieczki, pielgrzymki, koncerty i imprezy z okazji świąt i rocznic narodowych²¹.

Inaczej było na terenach rejonu ignalińskiego, gdyż osoby polskiego pochodzenia miały możliwość nauki w języku polskim. Najstarsze pokolenie urodzone w latach 1920-1930 przed wojną uczyło się w szkołach polskich:

Do szkoły xoz'ili do Vatun/ v Vatunax škola była/ była duža v^joska/ na⁴učy-c'elka była/ učyli s'a pa polsku/ polsk'i jenzyk učyli/ Pòlska dal'ej była i V'ilna była pot Pòlsko Pruc.MK[31].

A ja tak teš skončyłam škola f čšyž'estym z'ev'ontym roku/ toš tyko było po polsku Gram.MK[26].

Nasi respondenci zapytani o naukę często opowiadali o polskiej szkole i deklamowali wierszyki zapamiętane ze szkoły lub piosenki, por. wypowiedzi informatorów z Paciun i Remejek:

K'edys' ten vnuk teš muv'i bapc'a tego/ jakas' ta p'osenka stara tam jemu f škol'e čšeba było/ nu to ja jemu muv'a taka/ nu taka p'osenka muv'a jedna um'em/ to moga i zas'p'evac' tob'e/ to može i vam taka zas'p'evac' nie:

xoz'i v'ixer pod oknam'i/ plače/ b'ije skšydetkam'i/ b'edny/ b'edny v'jatr z'imovy/ nie ma gz'e pšytułic' głovy// b'edny/ b'edny v'atr z'imovy/ nie ma gz'e pšytułic' głovy// v'lazł nares'c'e do kom'inal i tak sob'e vyc' začyna// tu m'i dobže/ tu m'i m'ilo/ oby m'i tag zařše było// tu m'i dobže/ tu m'i m'ilo/ oby m'y tag zařše było//

to školna ješče p'osenka Pac.HS[25].

²¹ Zob. <http://rzecz-pospolita.com/inflanty/jeziorosy.php3>. Dostęp: 1.12.2016.

Ješ|čě pol'sk'ej školy név'el'e zavyc'ifšy troxu/ név'el'a/ trošečka byfšy u pol'sk'ej škol'e/ ftědy/ aj tam v'eš tak'e juš časy byli/ z'm'any tam/ to ruskaj tedy troxu lítefskaj/ tak vo ja pošsexnía škola pā troxu fšystko/ pā trošečka// (...) u škol'e byli pšectav'eñi rob'ili/ al'eš juš teras ja jeho i né^a um'ě/ tyko tak'ě pol'sk'ě um'a mal'eñk'a v'ěšyk'i:

vložmy buty čy xodak'i/ iz'em f pol'e pl'ec' z'emniak'i/ blisko blisko kartoflisko/ rāspalim'i tam ognisko// né^a pāčšeba v'el'ě času/ žeby xrustuf pšyñes'c' z l'asu// z ognem xlopc'e vras porazo/ a z'emniaku matus dažon// og'eñ złoty mal'ovany/ rum'eñeje jak kaštany/ zat červony znuř up'eče/ tyłek vol'no néx pov'eče// smakov'ite znakom'ite/ tak'e sypk'e tak'e syte/ né počšeba navet sol'i/ dl'a z'emniakuf našej roli Rem.AC[29].

Tylko część pokolenia średniego uczyła się w szkołach z polskim językiem nauczania. Po wojnie istniały one w kilku miejscowościach, m.in. w Kajatach, Tryczunach, Szulanach, Wełunach. Najdłużej utrzymała się szkoła w Kajatach, tj. do końca lat sześćdziesiątych XX wieku. W innych szkołach tego rejonu, np. w Gajdach, język polski był nauczany jako przedmiot fakultatywny.

Wątek szkół polskich działających jeszcze po II wojnie światowej przewijał się w opowiadaniach informatorów reprezentujących średnie pokolenie, choć nie wszyscy mieli już możliwość uczenia się po polsku. Część osób uczęszczała do szkół ze zmieniającym się językiem nauczania:

Ja po vojne tak končatam/ gž"e mogli tam školy byli tak vojna šta v jednym m'ejscu byla f Kajatax pôlska škola/ pôt'ěm tutaj juž začšymališ škola zakryli i v Janov'e zrob'ili škola// školy m'eñali s'e každy rok ūo to byli pôlska kl'asa tady// jak m'eñali s'e vlazy to i školy m'eñali// to nav'et do pôlsk'ej školy ja malo xoz"ila/ a juž v'encej po lítefsku para l'at xoz"ila i do rusk'ej Stryl.KG[33].

A ja škola/ tu űa byla tak'ix škol u nas/ nu začoť tam/ da lítefsk'ej začať xoz"ic"// da kv'etna paxoz'il/ ū kv'etnu na v'osna pšajaxali tutaj/ tam pšarvať/ juš p'eršago oz"atu/ tedy začať tut xoz"ic"// tu jedna škola/ nu pa vjoskax byli/ ū xatax// to u jednaj xac"e mus"i para l'at pabyła/ škola/ tedy gaspadažy vyjexali da Pôlšcy/ nu i znišcyli/ ten dom zastať s"u/ a školy űa |ma// tedy zrob'ili ū drug'im m'ejscu/ ū drug'ego gospodaža/ t'ěš rok pa|byť/ ta gospodyña byla/ i ta vyj'ěxala da Pôlšcy/ nu tedy stamton da pôlsk'ěj školy/ vo tut u Šulany/ taka vjoska/ da tej školy/ nu čtery oz"aty l'edva skončyť// pasl'a juž da pôlskaj pa|šet/ dal'eko u Kajaty v'oska byla/ byli školy s"edem oz"atuf/ al'e juš űa pošet i fšystko// l'aty začeli vyxoz"ic"// ja muv'e/ ž"e tutaj ja benda xoz"ic" Mej.JS[42].

O tu/ f Kajatax ja skončyła <szkołę>/ pôlska jak načela/ pôlska i končyła/ pôlska načal'na tut o f Tryčunax byla/ a ftědy f Kajatax končyła s"edem/ nu jak'ix os"em k'il'ometruř bylo// a ja byla taka mal'utka/ drobna/ ojej/ a dal'eko, v'el'k'e ido

sprytńe/ a ja nie moge sprav'ic" s"e/ potym juš podrosła/ roveram'i/ to juš// a z"imo tyl'ę razy pšypom'inam/ že tak'e byli ħurby v'el'k'e/ co nie mogła is"ć"/ to koc'ila s"ę/ nu nie była tak'ix drok/ pol'am'i/ l'asam'i tam/ s"ńegu navjana i nie možna była// my ješće tu žyc" pšyšli/ tu o pšejš"ć" da škoły nie mogli žeby byli gumova buty/ ňa možna była pšejš"ć"/ tak'e byli jamy razb'ite// teraz o zremantavane i fšejz" a teras/ teras xož"ic" z"ec"am vaapšč[e vygota/ ňa rańej Mej.AS[44].

Była polska/ rosyjska škola/ litéfska teš była/ a gdy była juž z'ev'eńc'ol'etńia škola/ to byli počontkova kl'asy i na litéfsk'im jenzyku/ k'edys' był fakultat'if pòlskiego jenzyka/ fakultatyf pòlsk'ego jenzyka/ to ja sama jego provažila// no a jak'e obyčaje tutaj/ to ja tak i nie poviem// tutaj po prostu narut tak'i/ žyji v' Lítv'a/ žeby jaka kuła orgańizovać/ žeby byłiby Pol'ak'i/ to moža teras i łončyliby s'a// my v' Lítv'a žyjim/ nam litéfsk'i čšeba v'ež'ac'/ a co nam s polskiego/ il'a v'em tyl'a vystarčy Gaj.CK[39].

Ja po polsku s'e ucyła/ nu a potem tu poxož'ila do litéfsk'ej/ do p'ontego poxož'ila z'imo i tak nie dokončyła Bort.HC[35].

Od tego czasu, tj. od lat siedemdziesiątych XX wieku, działały tylko szkoły z rosyjskim (np. Mejszty, Gajdy, Turmont) lub litewskim językiem wykładowym (np. Smołwy).

Informatorzy często opowiadali o nauce w szkołach rosyjskich i litewskich, swojej i własnych dzieci, także na Łotwie w czasach Związku Radzieckiego, o języku nauczania, por. np.:

Pā pol'sku i nvuk'i/ i z'ec'i/ i pā pol'sku i pā rusku i pā litéfsku teras// ja čtery kl'asy končyła tam u s'eb'e/ była škola po rusku// mōje z'ec'i teras učyli s'a i pā rusku i vo u Žv'insku jedna ucyła s'ę/ jedna u Žv'insku ucyła s'ę/ ins'c'i/tut kānčala/ a druga |c'exñikum kānčala u vyškax/ tam na/ nu ja nie v'em/ nu ta Łatv'ija žeš ta vyšk'i/ za Žv'insk'em ješ|če tyl'ę tak jak dā Žv'inska// vnučk'i um'ejo/ a jaks'/ oñi pā pol'sku i muv'o// da ruskaj škoły <chodzą>/ te xožo u L'ėpaja/ pa łatysku juž grab'on s'e/ a te dā ruskaj/ to z'efčyńka o u čvarty klas pšejšla/ a "o ten o xłopčyk u jas'eñi puž'i/ vo teras puž'e dā škoły// ja z' jim pšejžyła dva l'aty/ on ze mno był Trycz.LT[32].

Po odzyskaniu niepodległości przez Litwę – podobnie jak i w innych rejonach – szkoły rosyjskie zostały przekwalifikowane na litewskie.

Działają jednak od lat dziewięćdziesiątych XX wieku „szkółki niedzielne” języka polskiego, m.in. w Wisagini²², Turmoncie²³, i cieszą się dużym zainteresowaniem. Dzieci polskie z rejonu ignalińskiego i południa rejonu jezioroskiego

²² Klasa polska działa w szkółce niedzielnej w Wisagini od 1990 r. – zob. <http://www.tygodnik.lt/200613/ng3.html> – dostęp 1.12.2016 r.

²³ W Turmoncie szkoła polska działa od połowy lat 90. XX wieku. Zob. np. <http://124.lt/lt/item/97964> – dostęp 1.12.2016 r.

mogą więc uczyć się języka ojczystego, podczas gdy osoby z okolic położonych na północ od Jeziorosów nie mają takiej możliwości. Od lat dziewięćdziesiątych XX wieku Związek Polaków na Litwie organizuje też wyjazdy dzieci z tego terenu na kolonie do Polski. Dzieci są najczęściej wielojęzyczne, choć stopień opanowania poszczególnych języków jest różny, podobnie jak zróżnicowane są ich funkcje.

Dociera też tu prasa polskojęzyczna z Wilna, najczęściej „Nasza Gazeta”, rzadziej „Kurier Wileński” i „Magazyn Wileński”. W przeszłości w czasach Związku Radzieckiego prenumerowano też prasę z Polski, głównie „Przyjaciółkę”, natomiast po roku 1991 z prenumeratą prasy z Polski są kłopoty.

III.5.3. Język religii

Polszczyzna nie była językiem stosowanym jako pomocniczy (później jako główny liturgiczny) w Kościele katolickim. W rejonie jezioroskim wierni od dawna są pozbawieni możliwości uczestniczenia w mszach polskich. Ludność tego terenu w przeszłości miała taką możliwość w kościele w Jeziorosach, w którym od 1920 roku wprowadzono równą liczbę nabożeństw w języku polskim i litewskim, ale już w 1924 roku dekret biskupa Franciszka Karewicza ograniczał modlitwy i śpiewy po polsku tylko do godziny 9.00 rano. Od 1924 roku przystąpiono też do ostatecznego usuwania języka polskiego z kościołów, pretekstem były awantury podczas nabożeństw polskich²⁴. Możliwość posługi religijnej w języku ojczystym dłużej mieli Polacy w parafii w Imbrodach. Do 1920 roku były tam odprawiane msze dodatkowe z językiem polskim jako pomocniczym językiem liturgicznym (podstawowym była łacina). Od 1920 roku w wyniku zarządzenia wymienionego wyżej biskupa liczba tych mszy została zmniejszona. W 1934 roku sytuacja polskich katolików jeszcze bardziej się pogorszyła, aż w lutym 1940 roku msze polskie (tj. z językiem polskim jako pomocniczym liturgicznym) w imbrodzkim kościele zostały ostatecznie zlikwidowane²⁵. Informatorzy wspominają, że z powodu używania języka w kościele dochodziło do nieporozumień i kłótni pomiędzy Litwinami i Polakami. Oprócz Imbrodów i Jeziorosów przed wojną polszczyzna używana była także podczas nabożeństw w kościele w Owilach. W wypowiedziach informatorów często przewijały się tematy dotyczące kościoła i stosowanego w nim (obok łaciny) liturgicznego języka pomocniczego polskiego lub jego braku:

²⁴ Zob. Krajewski 1998: 49.

²⁵ Zob. www.is.lt/zarasu.dekanatas/ – dostęp 1.12.2016 r.

(A msza tutaj była po polsku?) *była pšy Sm'atano*²⁶ *jak był u |nas Sm'atona/ nu a potam žeš tutaj juš Lítva početa vruc'ic'/ Pāl'akuf zabračac' f kos'c'ołax/ i vot i potam tyko była evar|gełija pol'ska a puz'nej juš i nauk'i né muv'it po pol'sku i fšystkũ pšešta na lítefska Imb.HP[22].*

K'edys" i v Jez"orosax byli pol'sk'e mše/ pšed vojno "ot/ ali potam tam jedna pol'ska druga lítefska nu bylo navet tak'ix nedorozum'eń troxe/ Lítv'ini že jag začeli barzo žeby pol'sk'ix v ogu'e tu né była Jez.BK[30].

(A kościół?) *Imbrody (Modlili się po polsku czy po litewsku?) ružnie była/ i po pol'sku jaka než'el'a al'e mało/ v m'es'c'e v Zarasax była/ to była i po pol'sku// dluži čas była/ a potam bunt tak'i podněli/ začeli pom'eńzi s'eb'e i f kos'c'el'e/ né po lítefsku/ né po pol'sku/ a Lítv'iny po lítefsku/ to teras né ma (Teraz po litewsku?) po lítefsku/ s Turmont k'edy pšyjezi juš ks'ońc'/ tu ftedy juš po pol'sku/ nauka/ jak naz'ivam'i/ kazańe/ jak tu pov'eš čisto pu pol'sku// tu ot/ a tak né |ma/ po lítefsku Jan.EK[23].*

(Msze w jakim języku były?) *U nas tutej na lítefskym// k'edys' tutej ks'onc spočontku/ z'es' to było ješ'čo i pol'sk'i/ na pol'sk'im/ a puz'nej pol'sk'i uništožyli/ tyko lítefsk'i zostal s'e v Zarasax// ja né v'am/ tam f Smoľvax jak tam/ po pol'sku v'encej f Smoľvax// a tutej ta strona ona fšystka juš lítefska v'encej Duk.AS[46].*

F kos'c'el'a po pol'sku była <w Jeziorosach>/ juš né pov'em kturego roku/ davno juš// po pol'sku była/ fšystko po pol'sku/ potem ustrojili na pułova/ pułova pol'sk'ej/ pułova/ jedna nãz'el'a po pol'sku/ druga po lítefsku// nu była/ była jak'is' čas/ fšystko ruvna/ Lítv'ini pšemagajon/ fšystko ruvna Pol'akuf vyžyvajon// potam ustanov'ili s'venty/ jedan V'el'kanoc to pam'entam/ i ja bylam f kos'c'el'e/ była jakos'c'i p'jontak/ v'el'k'i p'jontak był/ jakos' po pol'sku c'i po lítefsku/ juš ja né moga vyjas'nić'/ a sv'enta jagby vypadala po lítefsku/ a Pol'ak'i pos'p'ašalis' i zas'p'avałi po pol'sku/ to ks'onz vyšat opxod vxozič' i povruc'it s'e/ né pošet opxot i do ołtaža povruc'it s'a nazat/ né pošet i opxot f kos'c'el'e né pošet/ čemu po pol'sku zas'p'evali// i s tej pory začeli po lítefsku i po lítefsku/ i né dałi Pol'akam// ...aj/ pšyjmuje ks'onc <do spowiedzi> jes'li po pol'sku/ ja po pol'sku jida do spov'ezi po pol'sku// ja muv'a/ že drenna/ né moga muv'a po lítefsku/ nu/ muv'i/ sukalb'esma// co on tam pov'e/ on nič né muv'i/ ra|ńej to ks'enzy naučali/ ješče cokol'ak muv'ili/ a teras nič né muv'on/ teras na rozgžešena daje i fšysko// ks'enzy ońi može um'ejon kturę po pol'sku/ al'e v'encej pšysylajon tutej Lítv'inof ks'enzuf// gž'e po pol'sku v'encej l'uz'i/ to tam v'encej Lítv'inof pšysylajon// jest ktury byvałi ks'enzy/ že i po pol'sku um'ełi/ al'e teras né ma// do spov'ezi tam pšyjmuje/ jak tam muv'iš/ tak on pšyjmuje Mag.AŁ[03].

²⁶ Antanas Smetona – prezydent Litwy w latach 1919-1920, 1926-1940, czyli w prawie całym okresie międzywojennym.

Po polsku przygotowywano również do spowiedzi i pierwszej komunii, polszczyzna była też na ogół językiem modlitwy osobistej, gdyż rodzice uczyli swoje dzieci lub babcie swoje wnuki pacierzy po polsku:

Mama ucyła nas pac'eży fšysko po pol'sku// a potam jak pošli da škoły/ to fšystka pa lítefsku/ pšavruc'ila s'e fšystko Szuk.ZJ[23].

Do spov'ež'i šed'li my po pol'sku/ pac'eży/ fšyskũ// o teras pševruc'itam s'e/ juš jida po lítefsku/ do komuńi/ do spov'ež'i/ juž vyučyli s'e/ um'eli// c'enšku była// a tak po pol'sku// i dušli po pol'sku Maz.SM[23].

Pac'eży mñe babuńka vyučyla po pol'sku/ ja um'em tyko po pol'sku// po lítefsku šedlam <do komunii> / a'e pac'eży muv'itam ks'enzu po pol'sku Suw.HK[29].

W przeszłości po polsku śpiewano także na pogrzebach, obecnie zdarza się to sporadycznie, por.:

Po pol'sku// pšy Litv'e po pol'sku/ pšy Litv'e i na pogžebax po pol'sku s"p'evali// teras juš po lítefsku v'encej// a'e i|to jak k'edy gž"e kto zerv'i s"e i po pol'sku pos"p'evajo Mag.BP[31].

W rejonie ignalińskim i w południowej części rejonu jezioroskiego, a więc na terenie, który należał do Polski w okresie międzywojennym, polszczyzna do dziś jest częściowo używana w kościele. Stanowi on najważniejsze oparcie dla języka polskiego. Starsi ludzie pochodzący z okolic Ignalina cieszą się z tego, że mają możliwość modlenia się w tym języku, w którym nauczyli ich modlić się rodzice, tzn. w polskim. Do tej pory zachowane zostały nabożeństwa po polsku w Puskach, w Tylży (filia kościoła smołwieńskiego), częściowo w Turmoncie (na zmianę jedna niedziela po polsku, druga po litewsku). Skomplikowana sytuacja była w Gajdach w roku 2001, gdzie jednak tylko teoretycznie była parafia polska, ponieważ ksiądz dojeżdżający z Wisagini nie znał polskiego, wobec tego wierni śpiewali po polsku, czytania i modlitwy mszalne odbywały się po litewsku, a kazanie ksiądz głosił po rosyjsku. Wierni oburzali się na taką „mieszankę” językową i wspominali czasy, gdy posługiwali tu księża znający polszczyznę. Najbardziej poszkodowani czuli się ci, którzy niegdyś należeli do parafii widzkiej. Od rozpadu ZSRR nie mogą chodzić swobodnie do kościoła, ponieważ dzieli ich granica. W niedzielę parafianie widzcy mogli jeszcze w roku 2000 udać się na mszę świętą do Widz po okazaniu przepustki straży granicznej. Por.:

Ñe ma <księdza>, z V'isag'inasa pšyježža/ po pol'sku/ Litv'in/ to po lítefsku byva k'edy on po lítefsku k'edy pšečyta/ k'edy po rusku/ a l'už'i žhujon s'e/ co pa rusku/ co tu Maskali// pšysyłali tu po dva ks'enža/ do V'ilna otsyłajo/ otsyłajo/ pabeņž'i rok/ drugi/ vysyłajo dal'ej tam Gaj.WP[47].

Tut u nas pa polsku/ byva lítefska jedna druga p'es"ña/ nu u Rymšanax to juš pa lítefsku// vo našy kronk skros" tak pa polsku/ tutej vo v'enkšyña/ o Pušk'i ž"e kos"c"oļ/ nu i ta vo strona fšystka jakos"c" bžek fšystek Pal'ak'i Mej.JS[42].

Tu po pôlsku byva jak on pšyježža/ a v Rymšanax po lítefsku/ tam né m|a po pôlsku/ a tutej po pôlsku// ji to jak čytał evang'élija/ to pšėcyta po pôlsku/ a puz"nij pšėcyta i po lítefsku// m'ėšajon s"e i Lítv'íni/ tak v'iz"iš zrob'ona tak/ že može oni co né zrozum'ejo po pôlsku/ to čyta po lítefsku Mej.GJ[17].

Tu f Puškax po pôlsku modl'o s"e/ potym tu ješče Gajdy dal'ej jest/ teš tam po pôlsku/ tak to po lítefsku/ v Rymšanax lítefska// (W Rymśzanach było więcej Litwinów?) Nu tak/ juš tam v'encaj Lítv'inof/ v Rymšax to ješče tak l'už"i starše po pôlsku fšystk'e prav'e muv'o/ al'e f kos"cel'a to po lítefsku// a o tu Daug'ėliški/ juš f ta strona/ to Kačeržyški/ tam Parynga kos"coły jest/ časem k'idys"ci i my jez"z"ili na festy/ tam juš o lítefsku/ ni slova po polsku Bej.IK[35].

Z Rymšan ks'onc pšyježža néz'el'am'i/ ks'onc sam učyl/ a u V'izax p'erša komuńa/ po pôlsku fšysko/ tu pa lítefsku né byla/ f Puškax v ogul'e né byla pa lítefsku Pruc.MK[31].

Učono po pôlsku katex'izmy/ učono/ k'edy ja doxož"ila do spov'ež"i/ to xož"ili dva tygodni což"enie do Rymšan na egzam'iny// značy/ o pos"ež"iš pšez v'ečur/ z ranek poftužyš i do Rymšan na egzam'in// a ftedy značy v'el'a nas zebrafšy s"e/ teras juš né ma tego/ ofšem do spov'ež"i provažo kob'ety/ al'e tak ot/ ja svojo naučyla pac"ežy/ zaprovaž"ila do ks'enža/ ks'onc zapytał s"e tam co čšeba i "ot pov'ež"at k'edy do spov'ež"i/ doprovaž"ila tam bež žadnego oršaku// né/ juš teras né ma f Puškax/ né v'em jak v rymšansk'ej parafji/ a v našej puškofsk'ej né ma... Mej.GJ[17].

W okresie przedwojennym – na tle używania języka w kościele – dochodziło nawet do bójek w kościele w Dukstach, a więc już na obszarze bardziej mieszanym pod względem narodowościowym. O wydarzeniach tych wspominają nasi informatorzy, por.:

V'enkšyńaš Pal'ak'i/ ū Dukštax v'el'aš to k'il'ometry/ dvaž'es"ca jak'ix/ v'encaj dvaž'estu/ moža dvaž'es"ca p'eńc'/ toš o mama moja raspav'adała/ ji "ojc"ac že był tu pšy Pôlščy/ ješče tu Pôlšca jak byla/ to tam byli Lítv'iny v'encaj/ nu tak né možna byla/ bo ū kas"cel'a darli s'e Pal'ak'i z Lítv'inam'i/ ū Dukštax/ ad |nas mus'i jak'ix dvaž'es"ca v'encej k'il'ometry/ juš tam nastajašca m'astečka// muv'i/ jak pšydo Lítv'íni/ mšo pa lítefsku/ to tedy Pal'ak'i kšyčo né/ né tšeba/ Lítv'ínâŭ ná tšeba// to tedy byli jakoš zrob'iušy/ čy ū Rymšanax oni zrob'ili kos"coł/ mus"i ū Dukštax/ že juš né mogli žytcā/ zrob'ili tedy kos"coł dl'a Lítócoŭ i dl'a Pal'akâŭ zrob'ili Mej.JS[42].

Parafia w Smołwach pod koniec lat osiemdziesiątych została natomiast przekształcona w parafię litewską. Najstarsi Polacy żalą się, że została im odebrana możliwość modlenia się po polsku. Nie znają oni litewskiego, stąd też trudności w uczestniczeniu w liturgii. W Smołwach najbardziej widoczne są objawy konfliktu polsko-litewskiego.

Darlı s'ĕ Ĺitv'ini/ muv'i na cmentazhu navet tam drapałi s'ĕ bapk'i/ i ks'onc niĵak ěe mog dogoz'ic'// jeźeli jedna ěez'el'a polska to ěe pŷyxozo Ĺitv'ini/ jeźeli druga ěez'el'a Ĺitefska to Pol'ak'i ěe ido// rob'it ftedy do podńes'eńa tak/ a po podńes'eńu juŷ ińej/ to teŷ tam navet ěe fstavałi/ ěe ukl'eńkałi// nu to teras muv'it/ beńz'i teŷ jedna ěez'el'a taka/ druga taka/ i tak i tak// był ks'onc/ ewangelija počyta po polsku/ po Ĺitefsku počyta/ nu to było i tak i s'ak/ jeŷce navet po z'ev'eńz'es'ont p'erŷym roku jeŷce było po polsku Smoł.LR[39].

Tutaj jez'i do Smoły bliźej do koŷc'ola/ aleŷ po Ĺitefsku tam/ tutaj <w Turmoncie> po Ĺitefsku zrob'ili/ jedna ěez'el'a po polsku/ druga po Ĺitefsku Kam.CI[22].

U nas f Smoľax Pol'ak'i fŷystk'e/ tyko že djabel ogonem pŷekrenc'it i pŷevruc'it (...) nu i żyłi pot Półŷcay/ no a jak to pŷevruc'ita s'ĕ/ vojna Półŷca z Ĺemcam'i// potem tutej zaŷli sov'ety/ to byli aź do z'ev'eńz'es'ontego roku// my Smoľy ěe ŷyŷeli od v'eku Ĺitefsk'ego jenzyka/ a teras tutej najeŷŷy narut Smoł.WS[27].

III.5.4. Zmiany zachodzące w latach 2000-2011

Eksploracja terenowa prowadzona w latach 2010-2011 pokazała, jakie zmiany zaszły i zachodzą obecnie na badanym obszarze w sytuacji i stanie używanej tu polszczyzny lokalnej.

Widoczne są przede wszystkim ogólne zmiany demograficzne polegające na ubytku miejscowej ludności. Wsie, które były badane w odstępach 10-11 lat, różnią się pod względem nie tylko ilościowym, lecz także składu wiekowego i w pewnym stopniu narodowościowym. Widać wyludnianie się wsi, starsi mieszkańcy odchodzą (nie żyje już znaczna część naszych najstarszych informatorów sprzed 10 lat), młodszy wyjeżdżają w poszukiwaniu pracy i lepszego życia do pobliskich lub dalszych miast lub też – coraz częściej – za granicę. W wielu domach pozostali tylko starsi rodzice, którzy pokazywali zdjęcia swoich dzieci i wnuków w ich nowej ojczyźnie, np. w Anglii, Irlandii, Niemczech itp. Zamknięto już np. szkołę w Mejsztach, która jeszcze w 2000 roku była czynna i miała sporo uczniów. Zauważalny duży odpływ ludności rzutuje oczywiście na sytuację języka polskiego.

Na proces wyludniania się wsi w ostatnich latach wskazują sami informatorzy:

Duża była v'joska/ duża/ a teras to została s'a inwalidy tak'e fŷysk'e xore/ jak'e tam zdrufŷe/ tylko jeden mħuŷy ćłow'ek a tak to fŷysko postaryna/ z'ev'eńc' domuf u Pruc'ax/ a u Puŷkax ćŷy/ a tak to po^uum'erałi puste domy stoją Pruc.GS[26].

O teras mojej roz''iny dwa domy pruźne i o zaras i ćŷec''i pruźny beńz''i/ ěe ma l'uź''i juŷ/ teras naŷy vjoska jak była/ to mus''i była koło jak'ix moźe ŷez''z'es''ont l'uź''i/ a teras s''edam// a dl'atego že fŷysk'e młode po mjastax razjexałi s''e/ stare xture zostałi s''e vo/ to juŷ um'erajo Gak.WP[12].

Mało z'ec"i/ mało l'u3"i/ pańi koxana/ tu teras krojnk l'u3"i tak jeden abo dwa/ jeden al'bo dva f każdym domku// mało juš/ pravda muv'i/ dva z"aduńa i bapc"a/ nu to vnuukuf ježėli doprova3o/ a tak juš ěe |ma tak'ix młodyx/ ěe ma/ i z"ec"i ěe ma/ i młoz"ėy ěe ma i l'u3"i młodyx ěe ma tyko pševažńe stare// navet v'eńkšos"c" domuf pustyx v ogu'e stoi bes počšeby Mej.GJ[17].

Nu vot teras tam g3'e v'oska naša była Grygańcy były/ teras Turafšczyzna/ vo tu vo/ jak jez'i s'e tu domy jest/ ale tam ěa ma ěikogo/ čšy domy to tam ěikt ěe żyje Kam.CI[22].

Aj/ ěedužo/ stare zostali/ młode povyježžali do m'asta povyježžali/ tu zostało s"e tak'e v ogu'e žyc"e to jeden dva l'u3"i i te ěezdol'ne Šmil.EP[15].

Na fs"i ěe ma młodyx l'u3"i/ Bože moj/ vo teras jag v Bejk'el'ax jest/ v dvux domax ěiby/ tak'e p'ijak'i zostafšy s"e i fšystko Bej.IK[35].

Tut žatko domuf/ f każdym dom'e po jeden po dva l'u3"i/ mało z'e čšy čtery i po jednym żyjo/ v'i3"i jak/ tak fšysko i ěiščy s'a// dužo tu juš ja "o pożyja/ umžym z menžem i xata pusta zůstaji s'a// un s'ostra zmarła ji stoi dom i xo3o te varu3'i i kradno tam/ bjoro fšysko co z domu co čšeba Rej.WM[22].

Sytuacja socjolingwistyczna wciąż się zmienia. W ostatnich dwudziestu latach spadła ranga języka rosyjskiego, a wzrósł prestiż i zarazem stopień znajomości języka litewskiego, który nie tylko oddziałuje w coraz większym stopniu na polszczyznę, ale i wypiera ją, zwłaszcza w okolicach Jeziorosów, z funkcji języka domowego. Ze względu na gwałtowną depopulację terenów wiejskich, rozproszenie ludności polskiej, liczne małżeństwa mieszane, brak polskiego szkolnictwa i różnych form działalności oświatowo-społecznej już widać, że stosunkowo jednolity w przeszłości polski areał językowy się kurczy, zmienia się w teren mieszany narodowościowo i językowo.

Mimo zmieniającej się dość szybko sytuacji językowej na badanych terenach i tak do dziś utrzymują się wyraźne różnice między obszarem jezioro-
skim a ignalińskim. Jak już wspomniano, na południu warunki funkcjonowania języka polskiego, zwłaszcza w okresie międzywojennym, lecz częściowo także i tużpowojennym, były zupełnie odmienne niż na północy. Był to bowiem obszar należący do Rzeczypospolitej, a więc polszczyzna była tu językiem urzędowym, wykładowym, religijnym itd.

Do dziś ten obszar w pasie południowym (w okolicach Mejszt) zachował jednolity polski charakter, natomiast wokół Gajd i Smołów w związku z powstaniem Ignalińskiej Elektrowni Atomowej i nowego miasta – Wisagini na miejscu istniejącej tam małej wioski utracił tę terytorialną zwartość. Część dotychczasowych wsi (głównie polskich) przestała istnieć. Mieszkańcy zlikwidowanych miejscowości na ogół przenieśli się do nowego ośrodka miejskiego, do którego przybyło również wielu Rosjan do pracy w elektrowni atomowej. Jest to obecnie najbardziej

rosyjskie miasto w tej części Litwy, które od początku XX wieku wobec perspektywy zamknięcia elektrowni zaczęło się gwałtownie wyludniać. Duża część mieszkańców przeniosła się na inne tereny Litwy, m.in. do Wilna, Kowna, Uciany, Ignalina.

Mimo iż jeszcze pas wsi polskich wzdłuż granicy litewsko-białoruskiej jest zwarty i wszędzie na nim można się porozumieć po polsku, to jednak już teraz widać wyraźnie zmniejszanie się roli języka polskiego. Opisywane procesy migracji mieszkańców rejonu jezioroskiego i ignalińskiego dotyczą nie tylko społeczności polskiej, ale i przedstawicieli innych narodowości. Mogą wkrótce doprowadzić do poważnych zmian w składzie etnicznym ludności tych terenów i do przeobrażenia komunikacji językowej na nich, przede wszystkim do mniej czy bardziej szybkiego zanikania polszczyzny i zmian w typie wielojęzyczności (dwujęzyczności na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim).

III.6. Świadomość językowa. Miejsce języka polskiego w systemie wartości mieszkańców, jego prestiż

Prestiż polszczyzny w związku z jej statusem jako języka mniejszościowego jest niższy niż języka litewskiego jako języka państwowego, urzędowego. W przeszłości sytuacja układała się odwrotnie. W I połowie XX wieku polszczyzna cieszyła się wysokim prestiżem ze względu na przypisywaną jej wyższość kulturową. Była oceniana jako język „pański”, „lepszy”, którego znajomość nobilitowała użytkownika, natomiast język litewski uważano za język chłopstwa. Dodać do tego należy, że w części południowej obszaru jeziorosko-ignalińskiego jej prestiż wiązał się również z jej pozycją języka urzędowego, państwowego.

Dla osób najstarszych i starszych ciągle jeszcze polszczyzna zachowuje swój prestiż, jest oceniana wysoko, ale już dla przedstawicieli pokolenia średniego i młodszego to język litewski jest językiem bardziej prestiżowym.

W wywiadach można było także zauważyć wyraźne przejawy świadomości językowej, odróżniania polszczyzny lokalnej i ogólnej, podkreślania odmienności i niższego prestiżu języka polskiego funkcjonującego na Litwie. Określano go jako język „nieczysty”, „nieładny”, „mieszany”, „prosty” (choć z całą pewnością nie jest to tzw. „język prosty” – dialekt białoruski), „taporny”, „niegramatyczny”, „niesprawiedliwy” („niesprawiedliwie gadamy”). Tego typu określenia występują powszechnie na pograniczach etniczno-językowych, np. podobnie określają swoją polszczyznę Polacy na Kowieńszczyźnie, Wileńszczyźnie czy na Białorusi lub Łotwie.

Podobnie jak na obszarze kowieńskim spotyka się w okolicach Jeziorosów również pojęcie „żargonu” (Karaś 2002: 114-115) i „żargać” w znaczeniu ‘mówić

po polsku gwarą lokalną'. Świadomość językową i poczucie niskiego prestiżu funkcjonującej tu polskiej gwary lokalnej w porównaniu z polszczyzną ogólną ilustrują poniższe wypowiedzi:

Naš jenzyk néčysty pol'sk'i Smołw.AS[39].

Čyš my sprav'ad'liv'a gadam'i// my násprav'ad'liv'a po pol'sku gadam'i// m'elim i fšysko// u nas tak'i byl/ to žargony/ my žargamy i fšysko/ al'e zmav'am'im s'e Ows.MB[24].

Nu naša taka rozmova/ v'ec'a/ ná taka jak Pol'akuf ładna/ né tak'ix jak Pol'akuf/ nu al'e taka była rozmova u nas Jez.JW[36].

My nálad'ne rozmav'am'i po pol'sku/ al'e fšystko jedna po pol'sku i v dom'a m'enzy sobo po pol'sku (...)/ rozmova/ v'adomo/ moža néčista/ négramatyčna Mag.BP[31].

Tut mus'i m'ikrafon a ja rozmav'am tak po tapornamu Soł.HP[29];

Tu blisku fšysk'e po polsku// tu koło nas ná |ma/ tyko ná tak čysto jak f Pol'šcy Gir.AP[18].

Rzadkie natomiast są wypowiedzi informatorów, w których dokonują oni oceny wszystkich używanych przez siebie języków – np. litewskiego i polskiego, wskazując na ich nieogólny (lokalny, gwarowy) charakter, por.:

Ni naša pol'ska/ ni litefska rozmova akuratna/ tak i m'ašamy Nar.MS[20].

Al'e v'iz'i pol'ska u nas taka/ né ruska né pol'ska m'ašajka; né v'em taka naša pol'ska/ i né ruska i né pol'ska/ né taka né taka Imb.JP[24].

(Czy ktoś na wsi jeszcze umie po polsku rozmawiać?) *néčysto pu pol'sku to né// nu tak samo čysto po pol'sku tak jak teraz nauk'ido/ to tu né |ma// tyku tak z rusk'ego z litefsk'ego a ja i sama drug'i raz né |v'em jaka słowa i po litefsku nazv'a/ m'ašajka* Jan.EK[23].

Al'e v domu my fšystk'e rozmav'am'i po pol'sku/ v dom'a/ nu jak pa pol'sku/ né baržo tak čysta/ pa pol'sku Stal.EW[25].

(Czy dobrze po polsku mówią?) *Pu pol'sku to tak négramatyčna muv'o/ al'e muv'o pu pol'sku// jak tut vot v Imbrodax to trošku m'ašajo i litefsk'ego jak'e słowa tak'e* Strzep.WS[28].

W rozmowach z niektórymi informatorami pojawiały się nawet opinie, że nie potrafią się porozumieć z Polakami z Polski albo że język, którym mówią, to nie polszczyzna, por.:

A jak čysty Pol'ak pšyjež'i s Pol'skaj to ja i né moga zmuv'itsa z nim/ u nas m'ešanka taka Smoł.JW[27].

Pol'sk'i on néčysty pol'sk'i// s Pol'ak'em to my ná domuv'iliby s'e/ nu pravda/ ná domuv'iliby s'e// jagby ten pol'ski vyras// tutej tak'i prosty Ows.AO[17].

My né um'em'i rozmav'ac' tak jak čšeba Kaln.IS[31].

My né pa pol'sku gadam'i Grzeb.GA[40].

Trzeba podkreślić fakt, iż na badanym obszarze, zwłaszcza w jego centrum, polszczyzna jest dość dobrze zachowana mimo braku szkół z polskim językiem nauczania i szerszych kontaktów z Polską już od okresu międzywojennego.

Podobnie inność swojej polszczyzny podkreślali rozmówcy z obszaru ignalińskiego. Ten „mieszany”, „nieczysty”, „ni siaki, ni taki” charakter języka polskiego, którym się posługują, informatorzy wiążą z wpływami białoruskimi, rosyjskimi i litewskimi, por.:

Pòlsk'i jak'is u nas nieczy'sty/ ni s"ak'i/ ni tak'i/ ni to b'atarusk'i ni to pòlsk'i/ a jak teras u nas Rusk'e/ to v'ęnkšos"c" i pa rusku/ a o jeden dom vo Rusk'ix/ drugi dom Rusk'ix/ to Rusk'e/ za tym domem tam Pa'ačka/ a tut vo zm'ašana/ tak pšęz dom/ fšystko pšem'ašana/ a v'ęnkšyňa tam fšęńz" a Litvi'ini Mej.JS[42].

Jaš muv'e/ u n|as rozmova ni s"aka/ ni taka Mej.TM[36].

Xoc" Pol'ačka/ al'e nie um'em nijak muv'ic"/ ni po polsku ni po rusku ni po litėfsku dokładnie/ słowa polska/ słowa litėfska/ słowa nep'ęnkna słowa řiska// ja k'edys"c"i pšet Sov'etam'i ješce to muv'ila po polsku p'ęnknie/ ftedy po litėfsku troxe začelam muv'ic" fprost samo pšes s"eb'e/ pšyucyfšy s"e pšy l'už"ax puk'i nie zašli Sov'ety/ začelam rozmav'ac" po sov'ecku/ začela učyc" s"e p'isac"/ čytac" po sov'ecku/ naučyła s"e Mej.GJ[17].

Pañi rozmav'a čysto po pòlsku/ a ja tak...// u nas/ v'ec'e co/ u nas tak ni paxoży by to do b'atorusk'ego/ nu jaka tu naša rozmova/ vo vy to juš rozmav'ac'e tak/ juš pa čystemu pòlsku/ a my to nie/ u nas taka rozmova vo// a my same vo tutej m'eškamy/ o te o f tym domu to oñi po litėfsku/ al'e oñi um'ejo dobže i po pòlsku/ oñi dobže i po pòlsku rozmav'ajo/ oñi z nam'i zařse po pòlsku/ a o te o tutej to po rusku Szuł.JS[33].

W wypowiedziach często pojawia się określenie *mówić prosto* || *po prostemu*, ale dokładniejsze pytania pokazują, że nie chodzi o tzw. „prostą mowę”, tj. dialekt białoruski, ale o polszczyznę wileńską, niekiedy wprost określaną jako gwara wileńska (zob. Morita 2006), por.:

Nu my v domu to muv'im tak prosto/ v'e jak u nas tu muv'o/ a tak to v'encej po litėfsku Gaj.CK[39].

Jenzyk našy tak'i m'ešany/ za to co/ v'ec'e/ tut da školy xož'ili po rusku/ v domu tak i po pòlsku i po rusku/ nu tak ot tak'i prosty našy jenzyk Zyg.WT[34].

(Po polsku czy po prostemu Państwo w domu rozmawiacie?) [GSz]: *prosto prosto tak vo/ jak muv'im [ZSz]: prosto jak to v'il'enska gwara jak to muv'i s'a tam Pol'ak'i to juš "oñi [GSz]: tak "ona ji nazyva s'e/ s'e v'il'enska gwara Pruc.GS[26].*

U nas nikt nie muv'i po litėfsku/ tyko po rusku i po polsku/ nu tak po polsku po prostemu muv'o/ o tam f Polšcy to juš tam inačej/ fšystko jedno zmuv'ic' s'e možna// vun pšyjexala pl'em'añica/ ja dobže rozmav'ac' nie um'em/ aj bapc'a jak p'ęnknie muv'iš Kam.MI[26].

Wyjątkowo wskazywano na rolę książek w rozwoju polszczyzny. Ta opinia znalazła się w wypowiedzi żony organisty z Gajd, która ukończyła sześć klas szkoły podstawowej z polskim językiem nauczania, mówiącej polszczyzną bardzo bliską ogólnej, ze sporadycznymi cechami kresowymi:

Ja barzo dužo kśóžek pšęčytałam/ strašné l'ub'ilam čytać kśóšk'i// pom'imo že tego času tak było brak// ale tak/ k'edyś pšende i na rogu stołu u mńe kśóška leży/ ja try'og'ja S'enk'ev'iča znam barzo dobže/ Žeromsk'ego// ja fšystk'e kśóšk'i tak'e prav'e čytałam Gaj.MK[25].

W nagraniach częste są również uwagi o nieznanym wyrazów polskich czy raczej niekiedy chodzi o wyrażenie niepewności, czy słowo użyte jest rzeczywiście polskie, czy może nie, por. np.:

Moj ojc'ac/ był pšy Litv'a jak to jegu nazvac' po pol'sku/ vujtem mus'i Ows.AO[17].

(Gdzie słomę składali kiedyś?) *gumny/ ja ňa v'em jak pa pol'sku/ gumny byli tak'e duže Trykł.WS[32].*

Słóhina ňe b'eży sol' dužo/ jej v'e'l'e tyko čšeba tyl'e/ i fšystko// a juš ježełi ten kump'ak/ juš jak ja nazyvam kump'ak/ ňe |v'em jak po polsku/ nu to on dužo mocno b'eže solii// o Jezus/ ježełi juš zasoliš jegu/ to jes'c' ňe možna drug'i raz/ juš čšeba v'ež'ec'/ v'e'l'e Zyg.WT[34].

Najczęściej te wątpliwości dotyczą leksyki, w wypowiedziach respondenci podkreślają, że w ich środowisku jest stosowana taka nazwa („jak my nazywamy”), a być może gdzie indziej pojawia się inna nazwa:

Moj "ojca brat žaniūšy s'e na Němk'iny/ jak my nazyvamy/ tam Němcy pavy- jažžaušy/ ona jakoš zāstaušy s'a i fšystka gospadarka m'jała Mej.JS[42].

Te žeš l'eży u pšasm'a zložona/ ta zboža// my pšasmy nazyvai a moža ona jak jinačež// Trykł.WS[32].

Ušak'i p'erš stav'i s'e/ nu jak my nazyvam'i/ ličy jak teras nazyvajo karop- ka/ bo teras oñi stav'o prosto tak/ vykrojì vo/ i fsuñe/ kłìnam'i zb'ije/ nu i stoji// a tut rob'ona na pal'cy/ u ušakax vyb'era s'e taka/ nu na pšykład vo/ a u s'c'eña zarombuje s'i pal'ec i tag žeby v'ater skruš ňe pšexož'ilby/ ona uparc'e ma/ tak jiz'i/ tut pal'ec vo/ c'ep|lej byłaby// da'lej kładñi s'e jak my nazyvam'i mac'icy te/ popšečna bel'ki/ brusy/ na brusy tedy juš možna suf'it układac' desk'i Trykł.ZS[28].

To jak ježiš to bramy my nazyvam'i/ toš ftedy vješ stano ta/ to ftedy čšeba vutk'i/ to cuk'erak// bramāv vo mego syna vo tego gž'e jest s'edym była// a Jezus il'e bramof/ zastav'ona fšystka s'edem bramof taka vot pora co l'uži prosto čas/ fšystko bramāf tyx ojoj Rem.AC[29].

Tu ādryňka nazyvam'i/ nas tut i v'iz'i/ i adryňka/ on nazyva adryňka/ a u nas tu xl'ev vo/ a tutej gumna z'e s'ana sklādam'i// jak jedna krova u |nas/ dak starča//

(Jak nazywają się części gumna?) *jak my s'ana skladam'i/ tak torfa nazyvam'i/ to dā tej torfy/ to dā tej torfy skladaš* Trycz.LT[32].

Sytuacje te dotyczą zwłaszcza terminologii, np. medycznej, por.:

Tu o doktorka jak jak mñe zgañi zdrov'ē aź mñe samej ñe v'ežy s'e/ k'edys'c'e pojexali tam čšeba nu tak'e s'ac' ñedobre/ nu prosto jaka trava s'ac' čšeba pšev'ežyc' s'e do doktoru/ a Jezus a Jezus doktorka muv'i/ jaka tob'e pavyšenñe/ ja po pol'sku ñe |v'em daul'eñe/ spaud'imas krauja/ Rem.AC[29].

Nieco rzadziej pojawiają się uwagi dotyczące wymowy i fleksji, por. opinię wyrażoną zarówno o polszczyźnie, jak i o języku litewskim przez mieszkankę Remejek w rejonie ignalińskim:

Ja słowy pol'sk'e/ lítefsk'e/ ñe tak vymav'am'i/ ja k'edy v'em lítefsk'e muv'ē/ fšystko jedno čšeba ukônčeñe dōbže/ čšeba jak tu/ po lítefsku línksñuotes a po pol'sku ješče tyx ñe/ v'ežec' v'enaskajta/ daug'iskajta to fšystko žeby v'ežec' ukoñčeña pov'ežec' jak/ jak pāv'em/ ješče ñē v'em/ czy tak ukoñčeñe čšeba pov'ežec' czy taka// (A po litewsku też Pani umie?) nu um'em troxu žeš um'em/ v'em žēš tak pā lítefsku// (A kiedy się Pani nauczyła?) a tam naučyla troxa f ško'le była al'a našy lítefsk'i był tak'i ñegramatyčny/ a teras juš troxu l'ep'ej/ to v'e to pšes c'íliv'izar to to/ to to// (A rodzice nie umieli?) a roz'icy v'iš stal'ša byli/ o|ñi v'encej/ mama ja juš tam ñe rosp'isywała s'e jak/ k'edys'c'e^a ja pšyšla tu to kšyžyk'i stav'ili juš/ kšyžyk'i ñemocna škoły tedy/ samaučk'i// (Ale w domu rodzice to jak rozmawiali?) my v'iz'iš pā pol'sku brali s'a muv'ic' jag była Pol'ska/ a tam fšystk'e sons'ež'i oñi prosto Lítv'iñi byli/ to my tam ten prost lítefsk'i jenzyk to my tam juš um'ēli i po lítefsku RemAC[29].

III.7. Wnioski

W XX wieku sytuacja językowa na obszarze jezioroskim i ignalińskim we wschodniej Litwie podlegała znaczącym zmianom. Były one powodowane przede wszystkim czynnikami pozajęzykowymi, w szczególności bardzo istotnymi zmianami sytuacji polityczno-społecznej, na skutek których tereny te znajdowały się w obrębie różnych państw (w roku 1918 odzyskanie niepodległości przez Polskę i ukonstytuowanie się niepodległej Republiki Litewskiej, po 1940 roku utworzenie Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w składzie ZSRR, w roku 1990 odzyskanie niepodległości przez Litwę). Wynikiem zmian sytuacji polityczno-społecznej były przemiany narodowościowe i językowe, które polegały na:

- a) zmianach ludnościowych, których skutkiem był spadek lub wzrost liczby użytkowników poszczególnych języków;
- b) kształtowaniu się lub zanikaniu różnych typów dwu- i wielojęzyczności;
- c) zmianach w zakresie stosowania poszczególnych języków, ich funkcji i prestiżu.

Przegląd zagadnień związanych z bilingwizmem i polilingwizmem oraz z użyciem poszczególnych języków pokazuje, że hierarchia i dystrybucja funkcjonalna omawianych języków jest zróżnicowana, zależna od wielu czynników ekstralingwistycznych, przede wszystkim od uwarunkowań terytorialnych, socjalnych (zwłaszcza pokoleniowych). Język polski jest nieco szerzej stosowany i pełni więcej funkcji na obszarze ignalińskim, natomiast bardziej ograniczony zakres użycia cechuje rejon jezioroski, zwłaszcza tereny najbardziej wysunięte na północ i na zachód.

Polszczyzna funkcjonuje jako:

- a) język domowy i lokalny, wewnątrzśrodowiskowy (np. rozmów z sąsiadami) w większym zakresie w rejonie ignalińskim i w bardzo ograniczonym zakresie w rejonie jezioroskim;
- b) rzadko jako interdialekt, język części kontaktów zewnętrznych, np. z gośćmi z Polski, częściej w przeszłości, o czym świadczyła znajomość polskiego przez starowierców i dużą część społeczności litewskiej;
- c) język nauczania tylko w szkołach sobotnio-niedzielnich w większych miejscowościach (Wisaginia, Turmont) i jako przedmiot fakultatywny w niektórych szkołach litewskich i rosyjskich w rejonie ignalińskim i jezioroskim;
- d) język liturgiczny w Kościele rzymskokatolickim (mszy św., nabożeństw, katechez) – w ograniczonym zakresie w rejonie ignalińskim, brak tej funkcji w rejonie jezioroskim (w przeszłości tak);
- e) język docierającej do obu rejonów w ograniczeniu z Wileńszczyzny prasy, radia („Znad Wilii”), polskich programów telewizyjnych.

Jak widać, funkcje polszczyzny zmieniały się w ciągu ostatniego stulecia. W przeszłości polszczyzna na obszarze ignalińskim pełniła wszystkie funkcje, łącznie z funkcją języka urzędowego, państwowego, oficjalnego, języka nauczania w szkołach, języka administracji państwowej, języka pomocniczego w Kościele rzymskokatolickim itp. Inaczej w rejonie jezioroskim, w którym już w okresie międzywojennym polszczyzna jako język mniejszości pełniła mniej funkcji.

Na obszarze jezioroskim sytuacja języka polskiego dziś jest natomiast pod względem ciągłości zachowania polszczyzny w różnych pokoleniach i jej funkcji podobna do tej, jaką obserwować można obecnie na Kowieńszczyźnie. Język polski w ograniczonym zakresie jest tu używany w sferach: rodzina, przyjaciele i jeszcze rzadziej w kontaktach sąsiedzkich; język litewski: administracja, nauka, praca, częściowo media; język rosyjski: w części środki przekazu, nauka, sąsiedzi. Sferami wielojęzycznymi pozostają: środki przekazu, rodzina, sąsiedzi. Starsze pokolenie wyróżnia się ze względu na szersze stosowanie języka polskiego. Pokolenia średnie i młodsze charakteryzuje czynna wielojęzyczność, ale widać też wyraźnie tendencję do rugowania polszczyzny i do monolingwizmu litewskiego.

Jaka będzie przyszłość polszczyzny w regionie jezioroskim i ignalińskim? W literaturze socjolingwistycznej dotyczącej pograniczy językowo-etniczno-kulturowych mówi się o dwóch postawach wobec języka i kultury, o dwóch sposobach przystosowania: akomodacji, czyli tolerancji, połączonej ze wzajemnymi ustępstwami, a więc polegającej na wytworzeniu wspólnych wartości i norm czy wzorów, oraz o asymilacji, kiedy osobnik przystosowujący się odrzuca wszystkie swoje dotychczasowe wartości i wzory, przyjmując nowe (Kłoskowska 1996).

Jak podkreśla E. Smułkowa, procesy akomodacji i asymilacji językowej prowadzą do zupełnie różnej sytuacji komunikatywnej (Smułkowa 1988/2002: 311-312). Rezultatem akomodacji jest bowiem współwystępowanie dwóch (wielu) systemów językowych, dwujęzyczność (wielojęzyczność) i czynna interferencja rozumiana zarówno jako proces, jak i rezultat tego procesu, natomiast wynikiem asymilacji – zanik jednego systemu na rzecz drugiego, jednojęzyczność i rezultaty procesu interferencji (interferencja jako rezultat).

Wydaje się, że dla obszaru jezioroskiego, w mniejszym stopniu ignalińskiego charakterystyczne są procesy asymilacji. Język polski nie ma zatem perspektywy rozwoju na tym obszarze Litwy, w przeszłości polskojęzycznym, który ulega dezintegracji, a sytuacja zmierza powoli ku jednojęzyczności litewskiej. Procesy asymilacyjne zachodzą tu nieco wolniej niż np. na Kowieńszczyźnie, kiedyś silnym i prężnym ośrodkiem polskojęzycznym, który od monolingwizmu polskiego przez stadium bilingwizmu polsko-litewskiego przeszedł prawie już do jednojęzyczności litewskiej, gdyż polszczyzna stosowana jest marginalnie, także w domu. Jednak również na obszarze jezioroskim, w zasadzie brak polskich instytucji życia społeczno-kulturalnego, liczne małżeństwa mieszane, depopulacja terenów wiejskich, migracja i odchodzenie najstarszego pokolenia silnie związanego z polskością mogą już wkrótce przyspieszyć te procesy.

Rozdział IV

CECHY JĘZYKOWE O ZBLIŻONEJ FREKWENCJI W OBU ODMIANACH POLSZCZYZNY: JEZIOROSKIEJ I IGNALIŃSKIEJ

Celem niniejszego rozdziału jest omówienie wybranych zjawisk językowych, które mają podobną, niekiedy bardzo zbliżoną frekwencję w gwarach polskich rejonu jeziorskiego i ignalińskiego. Są to cechy, które określają opisywane odmiany językowe jako warianty polszczyzny północnokresowej. Przypomnę, że arbitralnie przyjęto zasadę, iż zaliczono do nich te zjawiska językowe, co do których różnica w liczebności całego zbioru danych form nie przekraczała 20%.

IV.1. Odmienne miejsce akcentu

W zakresie fonetyki z cech uwzględnionych w obliczeniach podobną frekwencję mają w gwarach obu badanych obszarów formy akcentowane na innej sylabie niż w języku ogólnopolskim (736 poświadczeń w gwarach jeziorskich, tj. 55,8%, i 584 przykłady w tekstach z rejonu ignalińskiego, tj. 44,2%). Różnice akcentuacyjne zaobserwowano w obu badanych odmianach języka polskiego w określonych pozycjach właściwych całej polszczyźnie północnokresowej, m.in. stopień wyższy przysłówków, zdrobnienia na *-uk*, *-ok*, przymiotniki na *-eńki*, 2. os. lp. rozkaznika, enklityki i proklityki, formy czasownikowe zaprzeczone, połączenia typu przyimek + zaimek, zaimki nieokreślone z partykułą *-ci*, rzeczowniki z grupą *-ija*, *-yja*. Rysują się tu jednak pewne nieduże różnice w zakresie udziału obu odmiennych typów akcentu (oksytonezy i proparoksytonezy¹). Dane ilościowe i procentowe dotyczące odmiennego niż w języku ogólnopolskim miejsca akcentu przedstawia tabela nr 20.

¹ Obu terminów używam zgodnie z ustabilizowanym rozumieniem ich w językoznawstwie polonistycznym jako ich pozycji – końcowej w wyrazie, na ostatniej sylabie (oksytoneza), lub na trzeciej sylabie od końca (proparoksytoneza). Por. krytykę takiego stanowiska i inne propozycje ujęcia w: Rieger 2017.

Tabela nr 20. Dane liczbowe dotyczące odmiennego miejsca akcentu.

Obszar	Oksytoneza		Proparoksytoneza		Razem	Procent
	Liczba	Procent	Liczba	Procent		
jezioroski	510	60,1% 69,3%	226	48% 30,7%	736	55,8%
ignaliński	339	39,9% 58%	245	52% 42%	584	44,2%
Razem	849	64,3%	471	35,7%	1 320	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Różnice te zatem polegają na mniejszym udziale procentowym oksytonezy, a większym proparoksytonezy w polszczyźnie ignalińskiej (339 poświadczonych akcentu oksytonicznego i 245 form akcentowanych na 3 sylabie od końca, tj. 58% : 42%) w porównaniu z częścią północną, gdzie procentowo rozkłada się to następująco: 69,3% form z akcentem na ostatniej sylabie i 30,7% proparoksytonezy.

Wyniki uzyskane obecnie na większej próbie materiałowej potwierdzają wcześniejsze spostrzeżenia o podobnej, zbliżonej frekwencji odmiennego akcentowania w obu badanych odmianach, choć wcześniejsze badania wykazywały jeszcze większe zbliżenie pod względem różnic akcentuacyjnych, ale w odwrotnej kolejności co do odmian (odpowiednio 48,2% w jezioroskiej i 51,8% w ignalińskiej), natomiast nieco inny był udział procentowy tych odmienności (w tym oksytonezy i proparoksytonezy w badanych gwarach).

Szerzej różnice w zakresie akcentu wraz z bogatą ilustracją przykładową omawiam niżej. Odstępstwa od akcentu paroksytonicznego pojawiają się w określonych kategoriach, podobnie jak i na całym obszarze Kresów północno-wschodnich (Grek-Pabisowa 2002: 35-37) i w północno-wschodniej Polsce, przede wszystkim na Suwalszczyźnie i Białostocczyźnie (Zdancewicz 1966). Odmienny typ akcentuacyjny charakteryzuje głównie gwary podlasko-suwalskie, ale relikty tego zjawiska można zaobserwować też w polszczyźnie regionalnej na tych terenach. Jest to zjawisko dawne, mające poświadczenia od drugiej połowy XVIII w. (ustalone na podstawie analizy rymów poetów XVIII i XIX w.). Inne niż w języku ogólnopolskim miejsce przycisków w pewnych kategoriach wyrazów uważa się na ogół za cechę białoruską (Turska 1939/1982: 66). Najwięcej odnotowano odstępstw na rzecz akcentu oksytonicznego.

Akcent oksytoniczny występuje:

1) w mianowniku lp. hipokoristików i zdrobnień z sufiksem *-uk*, rzadko *-ak*: *koz'l'uk* Bort.HC[35]; *pap|uk*, *z'ad|uk* Duk.AS[46]; *c'el'uk*, *c'al'uk* Mag.MN[22]; *z"ad|uk*, *pra z"ad|uk* Mag.BP[31]; *xlapč'ak* Maz.SM[23]; *Razev'ič'uk*, *d'jabl'uk*, *xlapč'ak* Smoł.KG[18]; *ten k'atpš'uk*, *pap|uk*, *z'ad|uk* Nar.MS[20]; *un|uk*, *z'ed|uk*,

paun|uk, l'eřš|ak Mej.TM[36]; *z'ec'|uk* Mej.JS[42]; *z'ad|uk* Szuł.JS[33]; *krakav'|ak* Gak.WP[12]; rzadziej w przypadkach zależnych tych formacji (pada na końcówkę, a nie sylabę tematu zawierającą sufiks), por. np. *c'el'uk|of* Gram.MK[26]; *boc'ańuk|a* Mej.GJ[17]; *unuk|i, praunuk|i* Mej.TM[36]; *c'eluk|of* Szuł.JS[33]; *z'v'ežuk|i* Rem.AC[29]; *Ĺit'v'ak|i* Zyg.WT[34];

2) w mianowniku lp. zapożyczonych formacji z sufiksem *-un* oraz w niektórych imionach własnych zakończonych na *-un, -uć*, np. *l'eřš|un* Bort.HC[35]; *kołt|un, karř|un* Bej.IK[35]; *bałt|un* Mej.TM[36]; *tařk|un* Miel.IG[31]; *Jak|uc'* Miel.FG[24]; *sys|un, paj|un, karř|un* Rem.AC[29];

3) w formach stopnia wyższego przysłówków: *rań|ej, dauń|ej, davn|ej* Bort.HC[35]; *spakojń|ej, c'iř|ej, jasń|ej* Duk.AS[46]; *rań|ej* Grzyb.JK[28]; *trud'ń|ej* Imb.EW[34]; *c'enż|ej* Stal.EW[25]; *ład'ń|ej* Kaln.IS[31]; *głosń|ej, prenz|ej, pranz|ej, pranż|ej, c'iř|ej* Mag.MN[22]; *ładń|ej* Mag.BP[31]; *davn|ej* Rom.RV[24]; *prenz|ej* Smoł.KG[18]; *rań|ej* Suw.HK[29]; *žaż|ej* Bej.IK[35]; *davn|ej, rań|ej* Gaj.WP[47]; *delikatń|ej* Gak.WP[12]; *prenz|ej* Gram.MK[26]; *puźń|ej* Šmil.EP[15]; *puźń|ej, bliż|ej* Mej.JS[42]; *vesel'|ej, čeńśc'|ej, skromń|ej* Mej.GJ[17]; *vesal'|ej, vasał'|ej, c'epł'|ej, c'enż|ej, davn|ej, iń|ej* Mej.TM[36]; *pranz|ej, b'edń|ej, bogac'|ej* Pup.JU[34]; *c'iř|ej* Rem.AC[29]; *smačń|ej, z'imń|ej* Zyg.WT[34];

4) w formach 2. os. lp. trybu rozkazującego: *pač'ek|aj, pačř|aj* Czepul.KS[23]; *pov|ec', pov|es', pačř|aj, paček|aj, zarab'|aj, vyprovaž|uj, pšedav|aj, vykrenc|uj s'e* Duk.AS[46]; *pšyž|i, zab'ar|aj* Gir.AP[18]; *fstempl|uj* Imb.PD[26]; *pov|ec', pav|ec', dav|aj, pač|aj* Jez.BK[30]; *otpl|us'c', obejz|i, pač|aj* Jez.JW[36]; *ńe b'ed|uj* Mag.BP[31]; *pom|oš, poł|oš, od|aj, zaromb|aj, vyžuc|aj, ńe ščel'|aj, ńe b'ij* Kaln.IS[31]; *vyxoz|aj, čšym|aj, zyať|uj, pačyť|aj, ne l'ańk|aj s'a, pačak|aj, pšyjažž|aj, pačř|aj, papačř|aj, uc'ek|aj, dav|aj, padł|ec', ńa l'ec'* Mag.MN[22]; *poprav|uj, zap|al'* Smoł.KG[18]; *odr|op* Szuk.HD[22]; *čšym|aj, zań|eř* Bej.IK[35]; *pov|ec', dav|aj, padejz|i, zab|ač, ček|aj, papačř|aj, vyjz|i, paprob|uj* Gaj.WP[47]; *pačř|aj* Gram.MK[26]; *zromb|aj, pav|ec', kuk|uj, ńa zapomn|i, vyčšym|aj, zapšeng|aj* Mej.JS[42]; *pačř|aj* Mej.AS[44]; *ček|aj, s'ad|aj, pavart|uj* Mej.TM[36]; *pšyježž|aj, pšyx|oć, ńe b'ad|uj, ńe pšežyv|aj* Mej.GJ[17]; *dav|aj* Mej.TM[36]; *poprob|uj, pačř|aj* Szuł.JS[33]; *paz'ev|aj, čak|aj, dav|aj* Und.HS[38]; *dav|aj, z'eb|ač, maxl'|uj, nał|oż, c'isk|aj, pam|oš, pac'isk|aj* Zyg.WT[34];

5) w dwusylabowych formach czasowników 1., 2. i 3. os. lp. i 3. os. lmn. czasu ter. oraz bezokolicznika, np. *pšyn|os, dost|ac', był|a, pov|oz, pořł|a* Bort.HC[35]; *pov|em, pod'|je, pruv|ac', poj|es'c'* Czepul.KS[23]; *pař|et, on pov|e* Imb.EW[34]; *pad'|at, pav|em* Jez.BK[30]; *pov|e, pšys'ń|ic, nazv|ac'* Jez.JW[36]; *pov|em, senńik pov|e, pšys'ń|iř, počř|eř, čšeba vupl|ec'/podł|ac', narv|o, pop|as'c', pov|eř* Kaln.IS[31]; *podń|es'c'* Maz.SM[23]; *pap'|ic', pšyst|ať, pad'|at, ob|ejs'c', pav|em, adž|yť, pšyń|os, pab'|ek, pšys'ń|iř* Mag.MN[22]; *vyp'|ic', pšyž'al|ac'* Nar.MS[20];

pšeń|eś'c' Ows.AO[17]; vyp|'ic', pav|'e Smoł.KG[18]; atpav|'e Stal.JG[33]; zal|'ac' Stal.EW[25]; pšyv|'eść, vyzv|'ac' Bej.IK[35]; pšyń|'os, pošl|'i, pšy|'ot Czep.BŁ[30]; pšyv|'yk, vyzv|'ac' Gaj.SZ[29]; um|'ar, zab|'ił, paśl|'a, paśl|'et, pad|'ac, pad|'a, spšed|'ac, vybr|'ac' Gaj.WP[47]; požn|'o, paj|'muc', pšyv|'eść Gak.WP[12]; nań|'ońc, pov|'e, pod|'aš, nadoj|'e, postaž|'ał Gram.MK[26]; um|'ar, vyń|'os, ad|'ał, utń|'e, padń|'ot, zab|'ił, pav|'e Mej.JS[42]; pšeń|'eść, roskr|'ył, podm|'ot Mej.AS[44]; pom|'oc, um|'ar, pov|'em, pšěž|'yć, vygr|'ał Mej.GJ[17]; pazn|'ac', pav|'em, paj|'em, vyp|'ic', um|'ar, okr|'at, zab|'ił Mej.TM[36]; ob|'ejs'c' Miel.IG[31]; pav|'em, paśl|'a, zabr|'ac', zagr|'a, um|'ar Pup.JU[34]; pšyń|'os, pšyv|'os, poščyp|'ac' Rem.AC[29]; paj|'eš, paśl|'a, apav|'e, nal|'as Und.HS[38]; vyb|'ic' Weł.TS[35]; narv|'em, pasp|'ac, paj|'ad Zyg.WT[34];

6) w wyrazie *jeszcze*: *ješč|'o, ješč|'e, jašč|'e Bort.HC[35]; ješč|'o, jišč|'o, jišč|'e Czepul.KS[23]; ješč|'o, ješč|'e, jišč|'e, ješč|'o Duk.AS[46]; ješč|'e Grzyb.JK[28]; jišč|'e, jišč|'o Imb.EW[34]; jišč|'e, jišč|'o, ješč|'e Jez.BK[30]; jišč|'o, ješč|'o Jez.JW[36]; ješč|'e, ješč|'o, jišč|'e Kaln.IS[31]; ješč|'o, jašč|'o Stal.EW[25]; jišč|'e, jišč|'e, jišč|'o Mag.MN[22]; jišč|'o, jašč|'e, ješč|'e Mag.BP[31]; ješč|'o Maz.SM[23]; ješč|'o, ješč|'e, jašč|'e, jišč|'o Nar.MS[20]; ješč|'e Ows.MB[24]; ješč|'o Smoł.WS[27]; ješč|'e, ješč|'o, jišč|'o Smoł.KG[18]; ješč|'e, jišč|'e Bej.IK[35]; jišč|'e Czep.BŁ[30]; jěšč|'e Gaj.SZ[29]; ješč|'o Gaj.WP[47]; ješč|'e, jašč|'e Gak.WP[12]; ješč|'e, ješč|'o Gram.MK[26]; jašč|'e, jěšč|'e, ješč|'e Mej.JS[42]; ješč|'o, jašč|'e Mej.AS[44]; ješč|'o, ješč|'e Mej.GJ[17]; ješč|'e, jišč|'e, jašč|'e, jěšč|'e Mej.TM[36]; ješč|'e Rem.AC[29]; ješč|'o, jěšč|'e Śmil.EP[15]; jišč|'o, ješč|'o Und.HS[38]; ješč|'o, ješč|'e Szul.JS[33]; ješč|'e Weł.TS[35]; jěšč|'e, ješč|'o, ješč|'e Zyg.WT[34]; partykuła *ješč*e charakteryzuje się – jak widać z przykładów – dużą wariantywnością wymowy: *jašč|'e, ješč|'o, jašč|'o, jišč|'o, ješč|'e*;*

7) w partykule *niechaj*: *ńex|'aj Jez.BK[30]; ńax|'aj Kaln.IS[31]; ńex|'aj, ńax|'aj Mag.MN[22]; ńex|'aj Mej.GJ[17]; ńex|'aj Mej.TM[36];*

8) w dwusylabowych formach zaimka 3. osoby: *on|'a, oń|'i Bort.HC[35]; on|'a, oń|'i Duk.AS[46]; "oń|'i, ań|'i Jez.BK[30]; oń|'i Jez.JW[36]; oń|'i, on|'a Mag.BP[31]; oń|'i, on|'a Mag.MN[22]; oń|'i Smoł.WS[27]; on|'a, oń|'i Smoł.KG[18]; oń|'i, on|'a Bej.IK[35]; on|'a, oń|'i Gaj.SZ[29]; oń|'i, on|'a Gaj.WP[47]; on|'a Gak.WP[12]; on|'aš, on|'a, ań|'i, oń|'i Gram.MK[26]; on|'a, on|'aš, oń|'i Mej.JS[42]; "on|'a, on|'a, oń|'i Mej.AS[44]; on|'a, on|'o, oń|'i Mej.GJ[17]; on|'a, oń|'i Mej.TM[36]; oń|'i, on|'a Rem.AC[29]; on|'a Wer.AS[19]; oń|'i, on|'a Zyg.WT[34];*

9) w innych pozycjach: *na prym|'a Grzyb.JK[28]; ńixt|'o Imb.EW[34]; dyžž|'u Imb.PD[26]; žyv|'i Jez.JW[36]; pšej|'ast, on zapomń|'ał Kaln.IS[31]; al|'a, myš|'o, int|'ilig|'ent tak|'i Mag.BP[31]; na ń|'is, da gał|'a Mag.MN[22]; od b|'ed|'a Maz.SM[23]; pan|'y Smoł.WS[27]; akr|'as Smoł.KG[18]; bar|'on Stal.EW[25]; bat|'on, padj|'ad, tual|'et Gaj.WP[47]; k|'edyśc|'a, pan|'y, kap|'it|'ał Gak.WP[12]; pa L|'itv|'e, sp|'avak|'i Mej.JS[42]; v|'in|'o Mej.GJ[17]; u d|'al', xłapc|'y, karj|'er, yult|'aj, tapč|'an, akur|'at,*

taśc'a Mej.TM[36]; *zar|az* Śmil.EP[15]; *tad|y, kul'v'ik, brazgul'i, padv|ał* Und.HS [38]; *Łit'v'ak|i, u ryx|łi* Zyg.WT[34];

10) w cytatach z języka rosyjskiego, białoruskiego i rzadko – litewskiego: *v'inegr|et, kałx|os, parń|ik* Bort.HC[35]; *małaz'|oś, mat'amat'ik* Czepul.KS[23]; *fsystka rad'ń|a jixna, pryk|az, krug|om, te staryk'i, espete|u/ńic/proft'ex, v'eteryn|ar* Duk.AS[46]; *ins|ul't* Grzyb.JK[28]; *małaz'|oś, star|yk, šutńiuk'i, p'ał|un* Imb.PD[26]; *kołx|oz* Jez.BK[30]; *starov'er, bat|on, kałg|an, małaz'|ik, prez'id'|ent* Jez.JW[36]; *kałx|os, b'ur|o, moja rad'ń|a tutaj, do kazn|y, te staryk'i, żyvok|ost, tyl'ef|on, šyń|el', kułd|y/kułd|y, kruy|om* Kaln.IS[31]; *star|yk, staryk'i, stary|čok, staryčk'i, urag|an, štuč|aj, počtal'j|on, b'ag|om, skłir|os, inžyń|er, pat'if|on, bard|ak, m'atł|o, bal'|on, naz'|ał, tun|el'* Mag.MN[22]; *pens'ań|er, ins|ul't* Mag.BP[31]; *sav'et* Maz.SM[23]; *na okrug|om, na ur'a, barab|an* Nar.MS[20]; *pry car|u* Ows.AO[17]; *v'inagr|et, staryk|am* Ows.MB[24]; *sav'et* Smoł.WS[27]; *małaz'|oś, šp'ij|on, samal'|ot* Smoł.KG[18]; *muz'|ej, bar|on, l'eg'ij|on, pał|yń* Stal.EW[25]; *radń|a tam u jej teš pol'ska* Suw.HK[29]; *z'ec'|ej, starov'er, šaš|ok, s'erbaj|a, s'erb|aj* Bej.IK[35]; *duračk|a, brakań|er, bard|ak, pryce|p* Gaj.WP[47]; *cykł|on, rabak'i, skl'ar|os, radykul|it, pšyb|or* Gram.MK[26]; *staryk|i, kańux|om, star|yk, xadav|y, jiz'om* Mej.JS[42]; *čax|oł* Mej.AS[44]; *kambaj|or, karšun|ok* Mej.GJ[17]; *tun|el', kałx|os, małaz'|oś, staryč|ok, staryčk'i* Mej.TM[36]; *šlapatń|a, xvał'k|o* Mej.TM[36]; *aj|ir, staryk|i* Szuł.JS[33]; *kaz'|oł* Śmil.EP[15]; *staryč|ok, kałx|os* Und.HS[38]; *cypyl|in, margar|yn* Zyg.WT[34];

11) w nazwach własnych przejętych z języka litewskiego, białoruskiego i rosyjskiego: *B'atar|us'* Bort.HC[35]; *do Zaras|aj* Czepul.KS[23]; *jedny Kastyg'i żyli, Kuzm|a ten żył/ Kastyg|of, B'atar|us* Duk.AS[46]; *Zaras|aj* Imb.EW[34]; *B'atar|us* Imb.PD[26]; *do Zaras|aj* Kaln.IS[31]; *Zaras|aj, D'aguč'|aj* Nar.MS[20]; *Černob|yl* Bej.IK[35]; *B'atar|uś, za Zaras|aj, u S'ib|ir* Gaj.WP[47]; *f Švenčońel'|aj* Gram.MK[26]; *P'atruč|ok* Mej.TM[36]; *M'is'|un* Mej.TM[36]; *B'atar|uś* Szuł.JS[33]; *B'atar|us'* Und.HS[38]; *B'atar|uś, B'atorus|y* Zyg.WT[34].

Akcent w proklitykach i enklitykach jest również oksytoniczny. Występuje on:

1) w połączeniach dwuwyrazowych z partykułą przeczącą *nie*: *ńe m|a, ńa m|a, ńa v'em* Bort.HC[35]; *ńa m|a, ńe m|ok, ńi m|a, kała n|as* Czepul.KS[23]; *ńa m|a, ńe m|aś* Duk.AS[46]; *ńe m|a* Grzyb.JK[28]; *ńa m|a* Imb.EW[34]; *ńa v'em* Imb.PD[26]; *ńa m|a, ńa žlyc'* Jez.BK[30]; *ńe m|a, ńe |tak* Jez.JW[36]; *ńa v'em, ńe xc|e, ńe m|a, ńi |v'e, ńi |je, ńa b|ył* Kaln.IS[31]; *ńe m|a, ńa m|a, ńa pav'em, ńa pa|v'e, ńa zn|am s'e, ńa v'em, ńa |da,* Mag.MN[22]; *ńa v'em, ńe v'am, ńa m|a, ńe xc|onc* Mag.BP[31]; *ńa v'em, ńe m|a, ńe m|ug* Maz.SM[23]; *ńa m|a* Nar.MS[20]; *ńe m|a, ńa m|a* Ows.MB[24]; *ńa patxaz'|i* Smoł.KG[18]; *ńi m|a* Stal.EW[25]; *koło n|as* Szuk.HD[22]; *ńe m|am, ńa m|a, ńe v'|eś, ńe xc|em* Gaj.WP[47]; *ńe v'em, ńa kš|yč, ńe m|a, ńæ b|oj s'a, ńa xc|e, ńe m|a* Gak.WP[12];

ńe m|a Gram.MK[26]; *ńa m|a* Mej.JS[42]; *ńe m|a, ńi m|a, ńe v|em* Mej.AS[44]; *ńe d|aj, ńe m|a, ńe m|am* Mej.GJ[17]; *ńe m|a, ńa pav|em, ńi v|em* Mej.TM[36]; *ńe ul|as, ńe m|a* Mej.TM[36]; *ńe m|a, ńa v|em* Rem.AC[29]; *ńe v|ń|os* Szuł.NK[30]; *ńe m|a* Szuł.JS[33]; *ńe ś|ł|í* Śmil.EP[15]; *ńe m|a* Und.HS[38];

2) w połączeniach dwuwyrzowych przyimek + zaimek: *u n|as* Bort.HC[35]; *u n|as, do n|as* Czepul.KS[23]; *u n|as, u |jix, u n|as* Duk.AS[46]; *u n|as* Imb.PD[26]; *u n|as* Suw.HK[29]; *u n|as, u v|as* Jez.BK[30], Jez.JW[36]; *u n|as, ńe |tak, u |jej, od n|as* Kaln.IS[31]; *u n|as* Mag.BP[31]; *na |jix, u n|as, da n|as, da v|as, kała n|as, u v|as* Mag.MN[22]; *u n|az, u n|as, u v|as* Maz.SM[23]; *do n|as, u n|as, p|şy ń|im* Ows.MB[24]; *do n|as, at n|as* Rom.RV[24]; *u n|as, vy sam|y* Smoł.KG[18], Gaj.WP[47]; *do n|as* Gram.MK[26], Mej.JS[42]; *da |jej* Mej.AS[44]; *ad n|as, u n|as, da n|as* Mej.TM[36]; *u n|as* Rem.AC[29]; *na n|as* Śmil.EP[15]; *u n|as* Und.HS[38]; *u n|as u n|as* Zyg.WT[34];

3) w połączeniach dwuwyrzowych przyimek + rzeczownik lub przysłówek złożony: *za st|oł* Czepul.KS[23]; *do kryv|i* Jez.BK[30]; *na t|ac, na pok|as* Kaln.IS[31]; *s c'emn|a, da c'emn|a, na asf|al't* Gaj.WP[47]; *z da|un|a* Gak.WP[12];

4) w formach czasownikowych z enklityką *się*: *nap|ił s'e* Bort.HC[35]; *p|şes|pał s'e* Czepul.KS[23]; *nap|ił s'e* Mag.BP[31]; *paz|nał s'e* Stal.EW[25]; *pam|yc sa* Smoł.KG[18]; *roz|ż|yc s'e* Gak.WP[12]; *pab|ił s'e* Mej.TM[36]; *zap|suł s'a, zos|tał s'a* Miel.IG[31]; *ubr|ac' s'e, ńe |xce s'e* Szuł.NK[30]; *v'eş|aj s'e* Szuł.JS[33].

Zaimek zwrotny łączy się bezpośrednio z formą osobową czasownika, tworząc jeden zestrój akcentowy. Odmienne niż w polszczyźnie ogólnej akcentowana jest druga od końca sylaba zestroju, czyli ostatnia sylaba formy czasownika. Ten typ akcentu powstał w wyniku hiperpoprawności, tj. dążności do ustalenia akcentu paroksytonicznego². Jest to regionalizm północnokresowy występujący powszechnie już w XIX wieku, o czym świadczą m.in. rymy Adama Mickiewicza oraz świadectwa gramatyków i autorów poradników językowych z tego okresu³.

Akcent paroksytoniczny charakteryzuje:

1) formacje przymiotnikowe z sufiksem *-eńki* i pochodne od nich przysłówki, np. *g|a|z'eńka, c'|eńka* Bort.HC[35]; *mal'|us'ania* Imb.EW[34]; *m'|il'eńka* Jez.BK[30]; *st|areńka, m|al'eńka* Kaln.IS[31]; *mal'|us'ania* Mag.BP[31]; *m'|il'eńka, s'|iv'ańkaj, mal'|us'ania, t|ak'ańk'i, ż|ul'c'ania, mal'|us'ańk'i* Mag.MN[22]; *b'|jal'ink'e, mal'|uc'ańk'e* Maz.SM[23]; *m|ł'o|z'ania* Ows.MB[24]; *m|ł'o|z'ania,*

² Por. Kurzowa 1993a: 246-247, Zdancewicz 1964: 236. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że czasowniki zwrotne z zaimkiem *się* występującym po osobowej formie czasownika zostały w gwarach polskich na Litwie uznane za jeden wyraz, przy czym otrzymały one niby paroksytoniczny akcent polski, który w rzeczywistości jest akcentem hiperpoprawnym.

³ Por. omówienie: Kurzowa 1993a: 246.

pamal'us'eŋku, c''eńeńka, v|ontl'eńka, m'|il'aŋka, ž|utč'aŋk'e, bl'iz'aŋko, mal'us'aŋk'e Smoł.KG[18]; *č|arńeńk'i* Bej.IK[35]; *c''eńeŋka, v|ontl'eŋka, m'|il'aŋka, ž|utč'aŋk'e* Mej.GJ[17]; *ńed|užeŋk'i, ńev'|el'č'aŋk'i* Mej.TM[36]; *st|areńk'ix* Miel.FG[24]; *ruž|ov'eńk'a* Szmel.SK[27]; *č|ys'c'aŋko, s'v'|ežeŋk'e* Szuł.NK[30]; *r|ab'aŋk'e, r|uvń'aŋk'e, ž|utov|ac'eŋka, mal'us'eŋk'e, l'|ež'aŋk'i, mal'us'eńka, bl'iz'iŋko* Zyg.WT[34];

2) niektóre rzeczowniki zdrobniałe (pospolite) i zdrobniałe imiona własne: *B|oż'aŋka* Jez.BK[30]; *p|ańička, p|ańačka, l|ryŋ'ka* Kaln.IS[31]; *p|ańeŋka, B|ožeŋka, B|ożyŋka* Maz.SM[23]; *kš|yžyčak* Smoł.KG[18]; *Za|kšefščaŋka* Suw.HK[29]; *B|ožeńka* Gaj.SZ[29]; *mal'eńačk'e, B|ožeńka* Mej.TM[36]; *|El'ačka* Mej.GJ[17]; *vn|učečka, parkal'ov'aŋka* Und.HS[38];

3) wyrazy pochodzenia obcego zakończone na grupę rozszerzoną *-ija, -yja*, np. *na Austr|aliji* Duk.AS[46]; *L|uc''ija, Raz|alija, Z|of'ija* Imb.EW[34]; *evan|elija* Imb.HP[22]; *v b'|ibłiji, b'|ibłija, b'|ibłije* Mag.MN[22]; *k|uc'ija* Ows.MB[24]; *do Braz|iliji* Rom.RV[24]; *z Ł|atv'iji* Stal.EW[25]; *pr|em'ija, trad|ycyja* Gak.WP[12]; *trad|ycyja, k|ucyja* Mej.GJ[17]; *G'erm|ańiji* Pup.JU[34]; *fam|ilija* Śmil.EP[15];

4) formy 2. os. lmn. czasu teraźniejszego i przyszłego prostego: *poj|ež'ic'e* Duk.AS[46]; *v'|iz'ic'a, zap'is|ujic'a* Jez.BK[30]; *v'|iz'ic'e, v'|iz'ic'a, roz|um'ec'a* Jez.JW[36]; *zn|ajz''ec''e* Kaln.IS[31]; *popr|os'ic'e* Rom.RV[24]; *uv'|iz'ic'a, paj|ež'ic'a* Szuk.ZJ[23]; *m|uv'ic'a* Bej.IK[35]; *paj|ež'ic'a* Gaj.WP[47]; *m|ožyc'a* Gram.MK[26]; *v|yž'ic'e, v|yž'ic'a, padj|ež'ic'a, pšaj|ež'ic'a* Mej.JS[42]; *v'|iz'ic'a* Mej.TM[36]; *ńe p|ijec'e* Zyg.WT[34];

5) zaimki nieokreślone rozszerzone partykułą *ci*: *k'|edys'c'i* Bort.HC[35]; *j|ak'os'c'i, k'|edys'c'i* Czepul.KS[23]; *k'|edys'c'i* Duk.AS[46]; *j|akas'c'i* Imb.PD[26]; *j|ak'is'c'i* Imb.HP[22]; *xt|ureńs'c'i, k'|edys'c'i, kt|ureńs'c'i, j|ak'es'c'i* Jez.JW[36]; *k'|edys''c'i* Kaln.IS[31]; *k'|edys''c'i, j|akos'c'i* Mag.BP[31]; *j|ak'is'c'i* Maz.SM[23]; *k'|edys'c'i* Nar.MS[20]; *k'|edys'c'e* Rom.RV[24]; *k'|edys''c'i* Stal.EW[25]; *j|akas'c'i* Smoł.KG[18]; *j|akos'c'i* Suw.HK[29]; *j|akos'c'i* Szuk.ZJ[23]; *k'|edys'c'i* Bej.IK[35]; *j|akas'c'ik, k'|edys'c'i* Gaj.WP[47]; *j|akości* Gak.WP[12];

6) inne pozycje, np. *k'ił|ometruf, do k|ońuxa* Duk.AS[46]; *r|oż'ina, p'|jańicy* Kaln.IS[31]; *|ulica, vyk|ras'iušy s'e, anč|yxrysty* Mag.MN[22]; *s k|at'edry* Nar.MS[20]; *b|yvajo, tu |adavna* Bej.IK[35]; *v ok|olícax* Gaj.MK[25]; *r|oż'ina* Mej.GJ[17]; *p'|jańica, p'|jańicy, vyd|umajiš* Und.HS[38]; *p|al'čyk'i* Zyg.WT[34];

7) formy cytatowe⁴ rosyjskie, białoruskie i litewskie, które zostały przejęte wraz z akcentem obcym, np. *z|asux'i, k|ub'el'ńik, K|aunasa, |ugal'* Bort.HC[35]; *po t'|exńik'i* Czepul.KS[23]; *sv|arščykam* Duk.AS[46]; *małaz''oš, |ažałas, kała*

⁴ Tj. w tej właśnie postaci przejęte z akcentem właściwym im w ich językach. Nie rozważam innych przypadków, np. dopełniacza od *małaz''oš*.

|ažoła Imb.EW[34]; m|amačka, pa tyłi|v'izaru Jez.JW[36]; on |uk'ińis, dvaj|urodny brat, t|opał'am, kab|ančyka, kamb|ajina Kaln.IS[31]; v Ł|atv'iji Mag.BP[31]; tr|us'ikax, tr|us'ik'i, d'|eduška, b|ac'uška Mag.MN[22]; mnogol'|etńim'i Smoł.WS[27]; tr|ansparta, kamp'|ut'ery Stal.EW[25]; po c'áliv|izaru, kan|ikuły Gram.MK[26]; v g|oraz'e, v uč|ylišče, ž|ulík'i Gaj.WP[47]; r|aduga, sałd|ac'ik'i, v |otpusku, kar|obačka, p|ołnas'c'u Mej.TM[36]; dvaj|uradna, n|ovas'c'i Und.HS[38];

8) niektóre nazwy własne przejęte z języka litewskiego, białoruskiego i rosyjskiego: a Roł|andasa, Kł|ajp'ady Czepul.KS[23]; na M'|inafk'e, na P|ałaŋga, v Bar|anavičax, pšy St|alińe Duk.AS[46]; f St'|el'muž'e Imb.EW[34]; M'|inofka Jez.JW[36]; |Imbrados Nar.MS[20]; z V'|isag'inasa, Ł|anzb'erg, u Al'|itus'e Gaj.WP[47]; v J|onav'e Gram.MK[26]; V'|isag'inas'e Mej.TM[36]; V'|isag'inas'e Zyg.WT[34].

Tego typu różnice w akcentuacji charakteryzują całą polszczyznę północnokresową, choć w różnym nasileniu. Notują je wszyscy badacze tej odmiany języka polskiego. Przykłady odmiennej akcentuacji we wszystkich prawie wymienionych pozycjach odnotowały Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniakowa we współczesnych gwarach północnokresowych (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 49-51; Grek-Pabisowa 2002: 13-16). Ten odmienny typ akcentuacji wynika zarówno z hiperpoprawności, jak i z wpływu języka białoruskiego, rosyjskiego i – w mniejszym stopniu – litewskiego (jw.: 247). Według Kiry Giułumianc i Walerego Czekmana (1971: 314) każdy wyraz może być odmiennie akcentowany, o ile w języku białoruskim istnieje jego odpowiednik o tym samym rdzeniu.

Należy podkreślić, że akcent na obszarze jeziorosko-ignalińskim jest bardziej ruchomy i silniejszy niż na Kowieńszczyźnie i prawdopodobnie na Wileńszczyźnie, choć tu brak odpowiedniej podstawy porównawczej, by to stwierdzić. Dzieje się tak za sprawą języka białoruskiego, który do dziś, choć już w nieznanym stopniu, pozostaje jednym z języków komunikowania się na badanym obszarze. Sposób akcentowania wyrazów znajduje się pod wpływem białoruskiej mowy potocznej, akcentu białoruskiego, który jest silny i dynamiczny. Nie bez znaczenia jest też wpływ języka rosyjskiego i niekiedy wspomagająco litewskiego. Na Kowieńszczyźnie również widoczne są odstępstwa od normy ogólnopolskiej w zakresie akcentuacji, ale są one mniej liczne i charakteryzują się mniejszym zasięgiem występowania (Karaś 2002: 129). W większym (o jedną trzecią) korpusie tekstów reprezentujących gwary polskie w Kowieńskim formy odmiennie akcentowane, tj. nieparoksytonicznie, wystąpiły 652 razy w próbie materiałowej liczącej 112 110 wyrazów (300 stron komputeropisu), stanowiąc zaledwie 0,6% wszystkich form tak akcentowanych, a ponadto – w mniejszej liczbie pozycji. Oksytoneza w polszczyźnie jeziorosko-ignalińskiej charakteryzuje bowiem również zapożyczone formacje z sufiksem *-un*, partykułą *niechaj*, dwusylabowe formy

zaimka 3. osoby, dwusylabowe formy czasowników 1., 2. i 3. os. lp. i 3. os. lmn. czasu ter. oraz bezokolicznika. Akcent proparoksytoniczny mają dodatkowo w stosunku do polskich gwar kowieńskich niektóre rzeczowniki zdrobniałe, np. *vn|učęčka*, *parkal'ov'ańka*, *B|ożeńka*, *p|ańička*; formy 2. os. lmn. czasu ter. i przyszłego prostego: *zn|ajz"ec"e*, *poj|eż'ic'e*; zaimki nieokreślone rozszerzone partykułą *ci*, np. *jlakos'c'i*, *k'ledys"c"i*, oraz inne wyrazy, np. *r|oz'ina*, *p|al'čyk'i*.

IV.2. Przejście nieakcentowanego *e* > *i/y*

W zakresie fonetyki zbliżoną częstotliwość w obu odmianach polszczyzny na obszarze jeziorskim i ignalińskim ma przejście nieakcentowanego *e* > *i/y*, czyli tzw. ikanie. Zjawisko to zwane też redukcją nieakcentowanego *e*, ukształtowane pod wpływem białoruskim (Kurzowa 1993a: 85), charakteryzuje zarówno dawną, jak i współczesną polszczyznę północnokresową. Nie można jednak zapominać również o możliwości wpływu na barwę samogłoski *e* sąsiedztwa fonetycznego, zwłaszcza joty i spółgłosek sonornych, oraz o fakcie, iż w niektórych pozycjach wymowa zwężona *e* jako *i/y* może stanowić kontynuację dawnego *e* pochyłonego.

Cechę tę notowano już w tekstach pochodzących z Kresów północnych od XV wieku (Maryniakowa 1999: 167). Charakteryzowała też polszczyznę północnokresową wieków późniejszych, na co wskazuje wiele notacji w literaturze przedmiotu (np. Kurzowa 1993a: 86, 230; Pihan-Kijasowa 1999: 131). Współcześnie rejestrują omawiane zjawisko badacze gwar wileńskich (Dwilewicz 1997), kowieńskich (Karaś 2002: 138-139), także gwar na pograniczu białorusko-litewskim na Braślowszczyźnie (Giułumianc, Czekman 1971: 315; Rieger 2014: 27) i polszczyzny na całych Kresach północno-wschodnich (Grek-Pabisowa 2002: 36-40). Szczególnie wiele przykładów tego typu wymowy przytoczyła Iryda Grek-Pabisowa ze współczesnych gwar polskich na Litwie i Białorusi, wskazując, podobnie jak Zofia Kurzowa, na jej wpływ na fleksję gwar północnokresowych i ustalając pozycje fonetyczne (konteksty fonetyczne) i kategorie morfologiczne, w których występuje. Charakteryzuje w jeszcze większym natężeniu polszczyznę południowokresową (pod wpływem ukraińskim) i gwary wschodniej części Polski.

W korpusie tekstów z rejonu jeziorskiego wymowa *e* > *i/y* wystąpiła 324 razy wobec 280 poświadczeń z południa, tj. z obszaru ignalińskiego. Proporcje wynoszą zatem odpowiednio 53,6% i 46,4%. Warto zaznaczyć, że *i*, *y* występuje również na miejscu dawnego *e* pochyłonego, więc nie zawsze jest związane z redukcją nieakcentowanego *e*. Ikanie ma charakter zmorfologizowanego zjawiska fonetycznego, np. w 2. i 3. os. lp. oraz 1. os. lmn. czasu ter. i przyszłego

prostego czasowników koniugacji *-ę, -esz*. Dane liczbowe i procentowe dotyczące wybranych pozycji – końcówek 2. os. lp. czasu ter. i 1. os. lmn. czasu ter. oraz niektórych leksemów (przysłówki *potem, razem*, liczebniki *siedem, osiem*) zawiera poniższa tabela.

Tabela nr 21. Przejście *e > i/y* na obszarze jezioroskim i ignalińskim (tylko wybrane pozycje: 2. i 3. os. lp. oraz 1. os. lmn. czasu ter. i przyszłego prostego czasowników koniugacji *-ę, -esz* oraz przysłówki *potem, razem*, liczebniki *siedem, osiem*).

Obszar	Liczba	Procent	Razem
jezioroski	255	46,6%	547
ignaliński	292	53,4%	

Utożsamienie nieakcentowanego *e z i, y* ma jeszcze szerszy zakres niż wynika to z danych tabeli, w których ujęto jedynie wybrane kategorie morfologiczne i leksemy. Nawet jednak uwzględnienie tylko wybranych pozycji pokazuje, że wymowa nieakcentowanego *e > i/y* ma bogate poświadczenie w badanych tekstach, choć rejestrowano je rzadziej niż akanie. W gwarach północnokresowych redukcja *e > i, y* w zasadzie uległa morfologizacji. W gwarach polskich na obszarze ignalińskim i jezioroskim – podobnie jak na całych Kresach północno-wschodnich – notuje się ją w następujących kategoriach gramatycznych:

a) w M. i B. lmn. rzeczowników miękkotematowych wszystkich rodzajów, np. *pał'cy dług'i* Grzeb.JN[31]; *l'uż'i, kam'eńi* Smoł.JW[27]; *łixtarńi* (latarnie) Imb.HP[22]; *ojcy, tak'i granicy, p'ńionzy* Kaln.IS[31]; *ramancy^e* Rom.RV[24]; *s'v'ecy^e* Gak.WP[12]; *naży ojcy, p'ńienzy, dawńejše l'uż'i* Mej.AS[44]; *kożeńi, pruc'i, v'izy, na tancy* Pup.JU[34]. Końcówkę *-i, -y* w M. lmn. uważa się za wpływ fleksji wschodniosłowiańskiej, zwłaszcza białoruskiej (Grek-Pabisowa 2002: 38). Obecnie jest wspierana oddziaływaniem systemu fleksyjnego języka rosyjskiego (Dwilewicz 1997: 20);

b) w końcówce N. lp. rzeczowników męskich i nijakich, np. *ol'ejim, wał'k'im, z bobym, s xl'ebym* Bach.JP[24]; *prał'nik'im* Czepul.KS[23]; *za 3'v'ńnsk'im* Mag.MN[22]; *s tym syrńnik'im* Piet.AW[21]; *svatym* Szaw.WJ[34]; *krońg'im, pod dax'im* Trycz.LT[32]; *krońg'im, ze s'ńeg'im* Und.HS[38]; *krońg'im* Rej.WM[22]; ale w tej pozycji pojawia się bardzo rzadko, w większości utrzymuje się *-em*, por. *prał'nik'em* Bach.JP[24]; *kam'eńem, l'atem, vojsk'em* Duk.AS[46]; *stołem* Gir.AP[18]; *kożux'em, jenzyk'em* Imb.WP[39]; *ol'ejk'em, z menżem* Jez.JW[36]; *słowem, nose, učyc'el'em* Mag.BP[31]; *v'ečorem, domem, ag'entem* Mag.JK[34]; *brac'iš'k'em* Maz.SM[23]; *grabel'k'em* Min.JJ[35]; *načel'n'ik'em, s'ešpem* Muk.JW[25]; *ojcem, V'il'nem, prom'eńem, młotk'em, jenzyk'em, narożeńem, l'usem* Now.WK[26]; *Pol'ak'em, vujtem* Ows.AO[17]; *km'inem, m'ensem* Piet.AW[21];

lítrem, Pol'ak'em Rom.RV[24]; *oknem Smołw.AS*[39]; *menżem, k'eravník'em* Stal.EW[25]; *ojcem* Stal.G[56]; *les'ník'em, m'astem* Stal.JG[33]; *Turmontem* Suw.HK[29]; *jez'orem, pulk'em, kšak'em, menżem* Szw.WJ[34];

c) w M. i B. Imn. przymiotników, zaimków przymiotnych i imiesłowów przymiotnikowych, np. *tak'i garstečk'i, dobry nítk'i, bliščoncy^e* Grzeb.JN[31]; *našy^e panov'e, praktyčny* (o domach) Imb.HP[22]; *byli dany pšypusk'i tak'i, školy darmovy, bečk'i tak'i sp'ic'ial'ny ževnány* Kaln.IS[31]; *tvoji z'ec'i, sons'ez'i pol'sk'i, svoji budynk'i, zap'isany^e* (zapisani) Rom.RV[24]; *ružny^e, ładny tak'i v'el'k'i* (o posągach), *tak'i kšak'i, jak'i vzory* Smoł.JW[27]; *m'ešany^e, služoncy, vyv'ez'oný^e* (wywiezieni), *bogaty^e* (bogaci) Szuk.HD[22];

d) w końcówce 2. os. lp. czasu teraźniejszego czasowników koniugacji na *-ę, -esz*, np. *iz'iš, jez'iš, pašarujiš, suńiš, b'ež'y'iš* Grzeb.JN[31]; *pujz'iš* Imb.HP[22]; *vez'm'iš* Kaln.IS[31]; *myjiš s'a, pracujiš, né možyš* Rom.RV[24]; *p'eč'y'iš* Smoł.JW[27]; *zv'jonžyš, pujz'iš* Gak.WP[12]; *iz'iš, jez'iš, naryzkyujiš* Pup.JU[34]; *pomožyš* Szuł.JS[33];

e) w końcówce 3. os. lp. czasu teraźniejszego czasowników koniugacji na *-ę, -esz*, np. *gžeji s'e, nes'i, možy^e, moży, da'i* Gak.WP[12]; *pšyzi s'a, vyprasuji s'e, umžy* Pup.JU[34]; *zap'isuj, ros'ni, z'b'ežy s'e, m'okni, otstaji, zostańi s'e* Grzeb.JN[31]; *pšyvykni, zaxuruj, zak'is'ni* Smoł.JW[27]; *žyji, gžeji s'e, nes'i* Imb.HP[22]; *rozum'i, osłodńeji* Kaln.IS[31]; *vyb'iji* Gir.AP[18]; *kto co moży* Rom.RV[24];

f) w końcówce 1. os. Imn. czasu teraźniejszego czasowników koniugacji na *-ę, -esz*, np. *žyjim, zakryjim, kupujim, jiz'im* Czepul.KS[23]; *pujz'im, nab'ežym, dažyjim, nes'im, žyjim, dastajim, vyplacujim, dajim, kupujim* Gir.AP[18]; *pojez'im* Imb.WP[39]; *pšyñes'im, s'v'ontkujim, s'v'entkujim, gotujim, šatkujim, kupujim, vyc'oñim* Jez.JW[36]; *žyjim, pujz'im* Mag.MN[22]; *žyjim, nes'im* Maz.SM[23]; *my tu myjim s'a, pracujim, né možym* Rom.RV[24]; *p'išym s'a* Szuk.HD[22]; *myjim s'a, pracujim, pujz'im, razer'v'im* Gak.WP[12]; *žyjim, zb'ežym s'e* Pup.JU[34]; *pojez'im* Szmel.SK[27];

g) w przysłóvkach, np. *potym* Imb.HP[22], Rom.RV[24], Kaln.IS[31], Szuk.HD[22], Bej.IK[35], Czep.BD[24], Mej.JS[42], Pac.HS[25], Pruc.GS[26], Szmel.SK[27], *poty^em* Imb.HP[22], oraz liczebnikach *os'im* Czepul.KS[23], Duk.AS[46], Mag.BP[31], Mag.MN[22], Min.JJ[35], Now.WK[26], Szuk.ZJ[23], Gaj.SK[26], Mej.JS[42], Pac.HS[25], Pruc.GS[26], Pusz.SK[23], Rej.WM[22], Szmel.PL[19], Szuł.NK[30], Trykł.WS[32], Und.HS[38], *s'edym* Czepul.KS[23], Duk.AS[46], Gir.AP[18], Mag.MN[20], Ows.AO[17], Stal.JG[33], Mej.JS[42], Pac.HS[25], Pruc.GS[26], Pusz.SK[23], Rem.AC[29], Szmel.PL[19], Trykł.WS[32], Und.HS[38];

h) w partykule przeczącej *nie*, np. *ni pov'em* Imb.HP[22]; *ni zbyłt, ni t|ak* Kaln.IS[31]; *ni v'em* Smoł.JW[27]; *ni m|a, ni zastał|a s'a* Pup.JU[34].

Najczęściej redukcja nieakcentowanego $e > i/y$ jest zjawiskiem zmorfologizowanym, występującym w określonych kategoriach morfologicznych. Sporadycznie można ją wskazać w innych pozycjach niż wymienione wyżej. Spośród wymienionych kategorii warto zwrócić uwagę na narzędnik lp. rzeczowników męskich i nijakich. Zwężoną wymowę *-em* jako *-im/-ym* odnotowano bardzo rzadko – zaledwie 13 poświadczeń. Zgadza się to ze stanem zaobserwowanym przeze mnie na Kowieńszczyźnie – 2 poświadczenia (Karaś 2002: 139), jak i przez innych badaczy na pozostałych terenach Kresów północnych. Jedyne 2 przykłady zarejestrowała H. Turska (z *krzykim*, ze *śmiechim*), jeden z języka filomatów Z. Kurzowa (1993a: 230). I. Grek-Pabisowa nie odnotowała w ogóle takich przykładów w całym zgromadzonym współczesnym materiale gwarowym z Litwy i Białorusi (2002: 40). Wyekscerpowany z nagrań materiał zasadniczo potwierdza zatem spostrzeżenia badaczy dotyczące charakteru omawianego zjawiska, choć w szczegółach nieco je modyfikuje.

Dla uzyskania pełnego obrazu zakresu wymowy $e > i/y$ zbadano w tekstach w tych samych wybranych pozycjach morfologicznych również wymowę tożsamą z ogólnopolską. Wyniki przedstawia tabela nr 22.

Tabela nr 22. Wymowa nieakcentowanego e – zbieżna z ogólnopolską i kresowa z przejściem $e > i/y$.

Obszar	Pozycja	Wymowa ogólnop.		Wymowa gwarowa		Razem
		Liczba	Procent	Liczba	Procent	
jezioroski	2. os. lp. cz. ter.	16	14,2%	97	85,8%	113
	1. os. lm. cz. ter.	10	10,5%	85	89,5%	95
	przysł. <i>potem/potym</i>	49	55,7%	39	44,3%	88
	<i>s'edem/s'edym</i>	16	50%	16	50%	32
	<i>os'em/os'im</i>	32	64%	18	36%	50
	<i>razem/razym</i>	8	100%	–	–	8
Razem		131	33,9%	255	66,1%	386
ignaliński	2. os. lp. cz. ter.	20	16,4%	102	83,6%	122
	1. os. lm. cz. ter.	8	8,3%	88	91,7%	96
	przysł. <i>potem/potym</i>	92	57,9%	67	42,1%	159
	<i>s'edem/s'edym</i>	9	39,1%	14	60,9%	23
	<i>os'em/os'im</i>	20	51,3%	19	48,7%	39
	<i>razem/razym</i>	13	86,7%	2	13,3%	15
Razem		162	35,7%	292	64,3%	454
Razem obszar jezioroski i ignaliński		293	34,9%	547	65,1%	840

W obu odmianach polszczyzny bardzo podobny jest udział wymowy tożsamej z ogólnopolską – 33,9% w jeziorskiej i 35,7% w ignalińskiej. Ważny jest fakt, iż wymowa kresowa (gwarowa) nieakcentowanego *e* jako *i/y* jest prawie dwa razy częstsza niż zgodna z normą ogólnopolską i wynosi odpowiednio 66,1% w tekstach z obszaru jeziorskiego oraz 64,3% z obszaru ignalińskiego. Proporcje między wymową ogólnopolską i kresową kształtują się zatem następująco: 33,9% (131 poświadczeń) do 66,1% (255 poświadczeń) dla odmiany jeziorskiej i 35,7% (162 przykłady) do 64,3% (292 przykłady) dla odmiany ignalińskiej. Wyniki te odbiegają więc od stosunków między wymową ogólnopolską a gwarową (kresową) widocznych przy innych zjawiskach, jak np. akaniu i ukaniu, gdzie wymowa ogólnopolska dominuje zdecydowanie nad gwarową. Można to wyjaśnić m.in. unikaniem akania jako zjawiska wyśmiewanego, podczas gdy przejście *e > i/y* zazwyczaj nie jest tak mocno uświadamiane przez użytkowników polszczyzny północnokresowej, z drugiej zaś strony – pominięciem w obliczeniach dotyczących wymowy akającej tzw. akania zmorfologizowanego. Uwzględnienie zatem wyłącznie akania jako żywego zjawiska fonetycznego, pominięcie przejścia *e, o > a* w określonych kategoriach morfologicznych i niepominięcie ich przy wymowie *e > i/y*, może powodować te różnice.

Inną ciekawą zbieżność w gwarach polskich na obu badanych obszarach można zaobserwować w wymowie pewnych wyrazów, np. *potem, razem*, liczebników *siedem, osiem*. Niektóre z nich wymawiane są wyłącznie z *e* (zgodnie z normą polszczyzny ogólnej) lub najczęściej z *e*, np. *razem*, inne cechuje wariantywność wymowy, charakterystyczna nieraz dla tych samych idiolektów, np. *potem/potym, s'edem/s'edym, os'em/os'im*.

Oto wybrane poświadczenia wymowy zgodnej z normą polszczyzny ogólnej i wymowy kresowej (gwarowej) w 2. os. lp. czasu ter. czasowników koniugacji *-ę, -esz* w nagraniach z obszaru jeziorskiego, por. np.:

– realizacja ogólnopolska, tj. *e* w *-esz* wymawiane jako *-e*: *fstańeś* Gir.AP[18]; *vezm'eś* Min.JJ[35]; *jiż'eś* Bach.JP[24]; *pūsyp'eś, c'is'neś* Czepul.KS[26]; *iż'eś* Duk.AS[46]; *zajz'eś, vyz'eś* Now.WK[26], Mag.BP[31]; *iż'eś* Imb.WP[39]; *b'eżeś, zgotujeś, um'eś, pozov'eś, um'eś* Muk.JW[25]; *ben'z'eś* Ows.AO[17]; *zajz'eś* Stal.G[56];

– realizacja kresowa, tj. *e* w *-esz* wymawiane jako *i/y*: *żyjiś, nakryjiś, fsyp'iś, potńejiś, fp'ečyś, b'eżyś, b'eżyś i p'ečyś, vym'ec'iś, potsyp'iś, um'iś, ben'z'iś, pujz'iś, nał'ejiś* Bach.JP[24]; *vezm'iś, wyb'eżyś, v'onżyś, zakryjiś, suñiś* Czepul.KS[23]; *pracujiś, możyś* Duk.AS[46]; *pracujiś, pajez'iś, żyjiś, zajez'iś, vez'niś, kupujiś, zav'ez'iś, v'jez'iś, zv'onżyś, beńz'iś, jiz'iś* Gir.AP[18]; *um'iś* Imb.WP[39]; *beńz'iś, jez'iś* Jez.JW[36]; *pas'p'ejiś, jiz'iś, ratujiś, wyb'eżyś, beńz'iś, pujz'iś, osłab'ejiś* Mag.MN[22]; *nap'ečyś, vyjez'iś, ben'z'iś, zajz'iś, zajez'iś, pujz'iś, vl'e'iś, m'ełiś,*

zm'éliš Muk.JW[25]; *poz'ęrkujiš, całujiš, możyš, żyjiš, naromb'iš* Now.WK[26]; *jez'iš* Nar.MS[20]; *możyš* Min.JJ[35]; *pečyš, b'eżyš, iz'iš* Ows.MB[24]; *pujz'iš* Smołw.AS[39]; *s'ońz'iš, beńz'iš, pracujiš* Stal.JG[33]; *pojez'iš* Suw.HK[29]; *jez'iš, żyjiš, iz'iš, vejz'iš, zajz'iš* Szaw.WJ[34].

Z powyższego zestawienia wynika, że w niektórych idiolektach panuje wyłącznie lub prawie wyłącznie wymowa kresowa (np. w języku informatorki z Bachmatów), w innych przeważa wymowa gwarowa nad ogólnopolską (np. idiolekty respondentek z Czepulizsek, Mukuli). Nie ma natomiast takiego idiolektu, który poświadczałby dominację w tej pozycji realizacji ogólnopolskiej *e* bez zwężenia.

IV.3. Repartycja *o* pochylonego

Kolejna, dobrze znana cecha północnokresowa to odmienna repartycja samogłosek *o* – *u* (w zapisie *ó*) pochodzących z dawnego *o* długiego. Duży zakres wahań i mieszania *ó* (*u*) z *o* jest charakterystyczny nie tylko dla współczesnej polszczyzny północnokresowej, ale także historycznej, w której zjawisko to ilościowo i jakościowo miało o wiele szerszą skalę niż w języku ogólnopolskim (Kurzowa 1993a: 223; Karaś 2000: 3-4). Liczne przykłady odmiennej repartycji *ó* (*u*) – *o* poświadczone zarówno w języku pisanym, jak i mówionym, w polszczyźnie wileńskiej okresu międzywojennego, we współczesnych gwarach polskich na Litwie i Białorusi (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 39; Grek-Pabisowa 2002: 31-36), w tym również na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 143-145), Braśławszczyźnie (Rieger 2014: 27) oraz w języku przesiedleńców z Kresów północnych, z okolic Nowogródka (Lewaszkiwicz 2017: 107-111). Interesujące są wyniki badań Tadeusza Lewaszkiwicza (2017: 108), który stwierdził, że w języku jego informatorów urodzonych przed wojną są to przykłady częste, wskazując przy tym na wpływy odpowiedników rosyjskich i białoruskich. W idiolektach pokolenia następnego utrzymują się tylko częściowo, natomiast zanikły (ewentualnie poświadczone są wyjątkowo) w pokoleniu młodszym.

Tego typu rozchwiania w polszczyźnie północnokresowej niektórzy badacze traktują jako zjawisko wewnątrzsystemowe (Turska 1930: 13-25), ewentualnie wsparte oddziaływaniem białoruskiego systemu fonologicznego (Sawaniewska-Mochowa 1986: 45). Wiadomo z badań historycznojęzykowych, że proces rozwoju *o* pochylonego był na Kresach Wschodnich wolniejszy i nie tak konsekwentny niż w polszczyźnie ogólnej na terenach Polski etnicznej (por. Bajerowa 1986: 71-86; Kurzowa 1993a: 223). Nie bez znaczenia była także analogia do tematów obocznych danych wyrazów. Wahania w rozkładzie *o* – *u* (*ó*) zasadniczo

ustały w języku ogólnopolskim, pozostały natomiast w polszczyźnie północnokresowej, stając się charakterystyczną cechą tej odmiany języka.

Inni badacze widzą w tych zakłóceniach wpływ białoruskiego podłoża językowego (Kurzowa 1993a: 225). Przytoczyć też należy pogląd I. Grek-Pabisowej (2002: 31) i T. Lewaskiewicza (2017: 108), którzy wskazują na możliwość wspomagającego oddziaływania języka białoruskiego i rosyjskiego.

Ustalił się zatem pogląd, że jest to zjawisko rodzime, na którego utrzymanie się ma jednak obok wyrównań analogicznych również wpływ języków wschodniosłowiańskich, zwłaszcza odpowiedników leksykalnych białoruskich i rosyjskich, które często zawierają *o* odpowiadające polskiemu *u* (*ó*).

Częstotliwość występowania samogłosek *o*, *u* na miejscu dawnego *o* pochylonego (pochodzącego z *o* długiego) ukazuje tabela nr 23.

Tabela nr 23. Frekwencja samogłosek *o* – *u* na miejscu dawnego *o* pochylonego (z *o* długiego).

Obszar	<i>o</i> zamiast <i>u</i> (<i>ó</i>)		<i>u</i> (<i>ó</i>) zamiast <i>o</i>		Razem	Procent
	Liczba	Procent	Liczba	Procent		
jezioroski	265	47,6% 87,5%	38	52,7% 12,5%	303	48,2%
ignaliński	292	52,4% 89,6%	34	47,3% 10,4%	326	51,8%
Razem	557	88,6% całości	72	11,4% całości	629	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z danych zawartych w tabeli wynika, że intensywność zjawiska w obu odmianach jest podobna (różnice są na tyle nieznaczne, że można mówić tu o prawie tożsamej frekwencji wahań *o* – *u* w gwarach obu części badanego obszaru). Zgodnie z dotychczasowymi wynikami badań różnych odmian polszczyzny północnokresowej dla badanych gwar charakterystyczne jest przede wszystkim występowanie *o* na miejscu pochylonego *o*, czyli *u* (w zapisie *ó*) w języku ogólnopolskim – 88,6% całości przykładów wahań *o* – *u* (*ó*). Tak duża liczba przykładów z *o* na miejscu *u* jest m.in. wynikiem częstego występowania przede wszystkim zaimków *moj*, *svoj*, *tvoj* (łącznie 149 razy) i kilku innych wyrazów (takich jak *pok'i*, *stoł*, *dvor*, *kos'c'oł*, *znof*, *krofka*) czy form wyrazowych (D. lp. rzeczowników żeńskich i męskich z końcówką *-ów* realizowaną często jako *-ov/-of*).

Poniżej znajduje się przegląd zebranego materiału według kategorii gramatycznych i pozycji leksykalnych, w których zauważa się odmienności repartycji samogłosek *o* – *u* (*ó*), przedstawionych w literaturze przedmiotu (m.in. Kurzowa 1993a: 223-225; Grek-Pabisowa 2002: 31-36; Karaś 2002: 143-145).

IV.3.1. Jasne *o* na miejscu *ó* (*ó*)

Samogłoska *o* na miejscu *ó* pochylonego występuje w następujących pozycjach, podobnie jak i w innych odmianach polszczyzny północnokresowej:

a) w M. i B. rzeczowników męskich jednosylabowych i rzadziej dwusylabowych, np. *boj* Min.JJ[35]; *bol'* Mej.GJ[17]; *xor, bop* Mag.BP[31], Zyg.WT[34]; *doł* Gak.WP[12], Imb.WP[39]; *dvor* Imb.HP[22], Imb.PD[26], Imb.WP[39], Kaln.IS[31], Szuk.HD[22], Szuk.ZJ[23], Gir.AP[18], Piet.AW[21], Trykł.ZS[28], Rej.WM[22]; ale: *dvur* Rej.WM[22], Trykł.WS[32]; *głód/głot* Imb.PD[26], Stal.EW[25], Smoł.KG[18], Pup.JU[34]; *gnoj* Mag.MN[22], Bort.HC[35], Gram.MK[26], Kaln.IS[31]; *grob* Kaln.IS[31], Strył.KG[33]; *grop* Imb.WP[39]; *kos'c'ot* Now.WK[26], Mag.MN[22], Stal.EW[25], Jez.JW[36], Suw.HK[29], Tyl.JF[28], Tur.TC[26], Pak.RW[38], Pup.JU[34], Weł.TS[35]; *kos''c''ot* Mej.AS[44], Mej.IS, Mej.TM[36], Bej.IK[35], Szuł.JS[33], Mag.BP[31]; ale np. *kos'c'uł* Maz.SM[23], Pruc.ZS[21], Pruc.GS[26], Zyg.WT[34]; *kośćcuł* Gaj.MK[25]; *lod* Trykł.ZS[28]; *mjot* Jez.JW[36]; *mros* Gaj.WP[47], Bort.HC[35], Zyg.WT[34]; *narod* Tur.TC[26], Gir.AP[18]; *navos* Kaln.IS[31]; *podvož* Śmil.EP[15]; *podvož* Trykł.ZS[28]; *podvoš* Gak.WP[12]; *stoj* Imb.MW[12]; *pop'ot* Ows.AO[17], Bort.HC[35]; *sol* Bej.IK[35], Bort.HC[35], Mag.MN[22], Min.JJ[35], Zyg.WT[34], Imb.PD[26], Smoł.AŻ[22], Kaln.BS[24]; *spokoj* Jez.JW[36]; *spot* Pup.JU[34]; *stok* 'stóg' Trycz.LT[32]; *stoł* Imb.EW[34], Min.JJ[35], Bort.HC[35], Gir.AP[18], Smoł.AŻ[22], Now.WK[26], Mag.MN[22], Bej.IK[35], Gak.WP[12], Rem.AC[29], Szuł.NK[30], Żyb.AP[21], Trykł.ZS[28]; *tvarog* Mej.TM[36]; *v'ečor* Gaj.WP[47], Mej.GJ[17]; *voz* Gak.WP[12]; *vos* Smoł.KG[18]; *vžod* Mag.MN[22]; *zaxot, sxot* Min.KJ[37];

b) w rzeczownikach zdrobniących, zwłaszcza żeńskich na *-ka*, np. *bžosk'i* Muk.JW[25]; *bžoska, bžoskof, bžoskax, bžoskam'i* Min.JJ[35]; *bžožečk'i* Gram.MK[26]; *bžoskuf, bžosk'i* Und.HS[38]; *bžoskam'i* Szuł.NK[30]; ale np. *bžuskam'i* Now.WK[26], Und.HS[38]; *droška* Stal.JG[33], Grzyb.N[30], Und.HS[38]; *droškaj* Mag.BP[31], Mej.TM[36]; *drošk'i* Zyg.WT[34]; *głofk'i* Bort.HC[35], Grzeb.JN[31], Jan.EK[23]; ale: *ghufka* Und.HS[38]; *jagotk'i* Szmel.SK[27], Bort.HC[35], Maz.SM[23], Muk.JW[25]; *kłotka* Grzeb.JN[31], Mag.MN[22]; *krofkał* Pup.JU[34]; *krofka* Stal.JG[33]; *krofka* Gir.AP[18], Bort.HC[35], Imb.PD[26], Mag.MN[22]; *krofka, krofki* Duk.AS[46]; *krofkam* Und.HS[38]; *krofk'i, krofka* Kaln.IS[31], Gir.AP[18]; *krofka* Mej.TM[36], Imb.PD[26]; ale np. *krufka* Pac.HS[25], Śmil.EP[15]; *krufkaj* Rem.AC[29]; *vdofkaj* Osow.AM[15]; rzadziej w innych, np. *kos'c'olak, kos'c'olku* Imb.WP[39]; *dvojka* Imb.WP[39];

c) w D. lmn. rzeczowników r.m., r.ż.: *krof* Smoł.JW[27], Rom.RV[24], Gir.AP[18], Szuł.JS[33], Bort.HC[35], Szaw.WJ[34], Szuł.JS[33], Tyl.JF[28],

Pak.RW[38], Maz.SM[23]; *borov'ikof, p'oseńkof* Mag.BP[31] (obok *Łitv'inuf, Pol'akuf, domuf* Mag.BP[31]); *jagodof, žendof, brušńicof, pščoł* Bort.HC[35], Smoł.KG[18], Mag.MN[22]; *jableńkof* Bej.IK[35]; *katxozof, p'osenkof, krupof* Pup.JU[34]; *gaz'inov* Rem.AC[29]; *Łitv'inof, ź'efčynkof* Szmel.SK[27]; *vasel'of, os'istentkof* Mej.TM[36];

d) w M., B. zaimków dzierżawczych *moj* Pup.JU[34], Imb.HP[22], Szmel.SK[27], Grzeb.JN[31], Min.JJ[35], Stal.EW[25], Rem.AC[29], Wer.AS[19], Mej.GJ[17], Gak.WP[12], Gram.MK[26], Suw.HK[29], Mag.MN[22], Gir.AP[18], Pak.RW[38], Mej.TM[36], Zyg.WT[34], Szaw.WJ[34], Bort.HC[35], Maz.SM[23], Nar.MS[20], Czep.BŁ[30], Szuł.NK[30], Und.HS[38], Bej.IK[35]; 93 razy *moj* przy 13 tylko poświadczeniach tego zaimka w postaci *muj*, np. *muj* Imb.PD[26], Mej.AS[44], Bej.IK[35], Rem.AC[29], Mag.MN[22], Mej.GJ[17]; *svoj* (18 razy) Bort.HC[35], Min.JJ[35], Mej.TM[36], Mej.JS[42], Duk.AS[46], Mag.MN[22]; przy 2 poświadczeniach postaci *svuj, tvoj* (8 razy), np. Szaw.WJ[34]; brak postaci *tvuj*;

e) w 3. os. lp. czasu przeszłego r.m. i trybu przypuszczającego, np. *podń|os* Gak.WP[12]; *ńe m|ok* Grzeb.JN[31]; *zav'j|os* Smoł.JW[27]; *mok, vyr|os, vzros* Kaln.IS[31]; *vyv'|os* Rom.RV[24]; *mog* Mej.AS[44], Gram.MK[26], Zyg.WT[34]; *mok* Smoł.KG[18], Min.JJ[35], Mag.MN[22], Mag.BP[31], Mej.GJ[17], Nart.HC; *mogby, pomogby* Imb.MW[12]; *ros* Imb.WP[39];

f) w 2. os. lp. trybu rozkazującego, np. *odr|op* Szuk.HD[22]; *zrop* Bej.IK[35], Mej.GJ[17], Smoł.KG[18]; *rop* Mej.JS[42], Duk.AS[46];

g) w przysłówkach *znof* (10 razy) Kaln.IS[31], Szuk.HD[22], Mag.MN[22], Mag.BP[31], Maz.SM[23]; *znoų* Gak.WP[12], Szuł.NK[30], Weł.TS[35]; *pok'i* Rom.RV[24], Min.JJ[35], Maz.SM[23], Ows.MB[24], Now.WK[26], Smoł.KG[18], Mag.MN[22], Duk.AS[46], Jez.JW[36], Czepul.KS[23], Bej.IK[35], Gaj.WP[47], Und.HS[38], Mej.JS[42], Mej.AS[44], Weł.TS[35]; *pôk'i* Mag.JK[34]; łącznie 40 razy *pok'i* przy 26 poświadczeniach postaci *puk'i* Zyg.WT[34], Gir.AP[18], Duk.AS[46], Bort.HC[35], Now.WK[26], Jez.JW[36], Bej.IK[35], Śmil.EP[15], Kaln.IS[31], Ows.AO[17], Pak.RW[38], Weł.TS[35], Wer.AS[19]; w zaimku wzmocnionym partykułą *coš* Kaln.IS[31];

h) w rdzeniach niektórych wyrazów, np. *vrożyłi* Strył.KG[33]; *vrożyłi, vrožby* Jez.JW[36]; *vłokna* Grzeb.JN[31]; *mozg'i* Smoł.KG[18]; *v mozgax* Mag.BP[31]; *młoc'ic', młoc'im, vymłoc'i, vymłoc'iš* Smoł.KG[18]; *młoc'i* Min.JJ[35]; *młoco* Imb.MW[12]; ale nie bezwyjątkowo, gdyż obok form z rdzennym *-o-* pojawiają się liczniejsze z *-u-*: *młuc'ili, vymłuco* Mag.BP[31].

Jak widać, wahania te dotyczą przede wszystkim kilku kategorii morfologicznych, tych samych, w których tego typu wahania notowano od dawna i w wielu wariantach polszczyzny północnokresowej. Zgromadzony materiał gwarowy

udowadnia, że tendencja do zachowania *o* jasnego jest utrwalona w badanej odmianie polszczyzny. Może być podtrzymywana zarówno analogią, jak i wpływem odpowiedników wschodniosłowiańskich.

Dla przedstawienia pełnego obrazu skali omawianego zjawiska zbadano wymowę wybranych wyrazów i rdzeni wyrazowych – zarówno zgodną z normą ogólnopolską, tj. z *u* (*ó*), jak i kresową (gwarową), czyli z *o* jasnym na miejscu dawnego *o* pochylonego. Ich wyniki zawiera poniższa tabela.

Tabela nr 24. Wymowa *o* lub *u* (*ó*) w wybranych wyrazach i rdzeniach leksykalnych.

Rdzeń/ wyraz	Obszar jezioroski				Razem jez.	Obszar ignaliński				Razem ign.
	Wymowa ogp.		Wymowa kres.			Wymowa ogp.		Wymowa kres.		
	Liczba	%	Liczba	%		Liczba	%	Liczba	%	
<i>póki</i>	17	39,5%	26	60,5%	43	9	39,1%	14	60,9%	23
<i>znów</i>	8	72,7%	3	27,3%	11	14	66,7%	7	33,3%	21
<i>mój</i>	7	10,9%	59	89,1%	66	6	15%	34	85%	40
<i>twój</i>	–	–	5		5	–		3		3
<i>swój</i>	–	–	9		9	2	18,2%	9	81,8%	20
<i>wróż-</i>	–	–	8		8	10	62,5%	6	37,5%	16
<i>młóc-</i>	15	71,4%	6	28,6%	21	19	100%	–		19
<i>krówk-</i>	–	–	18		18	4	40%	6	60%	10
<i>główk-</i>	–	–	1		1	1		–	–	1
<i>drózk-</i>	–	–	3		3	–	–	3		3
<i>brzózk-</i>	1	14,3%	6	85,7%	7	2	20%	8	80%	10
<i>stół</i>	–	–	9		9	1	8,3%	11	91,7%	12
<i>kościół</i>	2	11,8%	15	88,2%	17	11	55%	9	45%	20
<i>dwór</i>	–	–	12		12	3		2		5
Razem	50	21,7%	180	78,3%	230	82	40,4%	121	59,6%	203

Dane w tabeli są interesujące. Relacje między wymową ogólnopolską a kresową różnią się w obu rejonach, wynosząc odpowiednio w jezioroskim 21,7% do 78,3% i w ignalińskim 40,4% do 59,6%. Należy pamiętać, że są to obliczenia wykonane na niewielkim zbiorze 203 przykładów. Niemniej jednak rysuje się pewna tendencja – większa „zachowawczość” odmiany jezioroskiej z większym odsetkiem wymowy gwarowej (aż 78,3% zbioru przykładów z tego obszaru), mniejsza – odmiany ignalińskiej, gdzie również przeważa wymowa gwarowa, ale nie aż tak znacznie (59,6% odnotowanych z tego obszaru przykładów).

Widać również, jaką jest rozpowszechniona wymowa poszczególnych wyrazów (rdzeni wyrazowych). Przykładowo – wyraz *kościół* na południu części

jest wymawiany z *u* (*ó*) niż z *o* jasnym (55% do 45%), podczas gdy w okolicach Jeziorosów wymowa z *u* jest bardzo rzadka w stosunku do wymowy kresowej z *o* jasnym (11,8% do 88,2%). Może to mieć związek z możliwością udziału w liturgii po polsku w kilku parafiach w rejonie ignalińskim, na obszarze jezioroskim język polski jako liturgiczny nie występuje. Inny przykład – na obszarze jezioroskim odnotowano jako wyłączną gwarową wymowę z *o* jasnym takich wyrazów, jak: *twój*, *swój*, *wróż-*, *krówka*, *główka*, *dróżka*, *dwór*, podczas gdy w odmianie ignalińskiej taka wyłączność dotyczy tylko wyrazu *główka* (choć przykład jest jeden i trudno na tej podstawie wnioskować o wymowie częstej lub rzadkiej). Większą liczbę poświadczeń mają wyrazy *mój*, *póki* i tu tendencje wymawianiowe są podobne w obu badanych odmianach polszczyzny. Dominuje wymowa kresowa z *o* jasnym na obszarze jezioroskim i ignalińskim (odpowiednio 60,5% i 60,9% dla *póki*, 89,1% i 85% dla *mój*), realizacja zgodna z normą ogólną jest rzadsza.

IV.3.2. Wymowa *u* na miejscu *o*

Znacznie rzadziej pojawia się natomiast kontynuanta *u* zamiast *o* jasnego, podobnie jak i w innych odmianach polszczyzny północnokresowej. Zjawisko to jest ograniczone do niewielu rdzeni wyrazowych grupujących się w następujących kategoriach:

a) w niektórych rzeczownikach, zwłaszcza w *wojsko* (13 razy *vujsk-*): *do vujsku* Jez.BK[30], *v vujsku* Kaln.IS[31], *posł'e vujska* Mag.JK[34]; *vujsku* Min.JJ[35], *vujska ruska* Smoł.KG[18]; *dā vujska* Mej.JS[42]; w innych sporadycznie, np. *poz'umak* Jez.JW[36], *paz'umk'i* Gaj.WP[47], *poz'umĕk* Zyg.WT[34]; *dum* Jez.JW[36]; *s kos'c'utu* Smoł.LR[39]; *v'jusk'i* (= wioski) Imb.WP[39];

b) w formach stopnia wyższego przymiotnika *młodszy* (21 razy), np. *młučša* Czepul.KS[23]; *młuč^sej* Mag.BP[31]; *młučšy*, *młučša*, *młučšym* Mag.MN[22]; *młučšy*, *młučša* Nar.MS[20]; *młučšym* Ows.MB[24]; *młučšy* Szuk.HD[22]; *młučšy* Szuk.ZJ[23], oraz przymiotnika *zdrowy*, por. *zdruřse* Pruc.MK[31];

c) w przymiotniku *osobny* i w pochodnym od niego przysłówku (8 razy), np. *asubńe* Duk.AN[33]; *osubny*, *osubńe* Imb.MW[12]; *osubńe* Imb.PD[26]; *osubny* Kaln.IS[31]; *osubńe* Osow.AM[15]; *osubna* Tur.TC[26]; *osubńe* Bej.IK[35]; *osubno* Gak.WP[12];

d) w formach czasowników *dojść*, *stać*, np. *stuji* Kaln.IS[31]; *duřli* Maz.SM[23]; *dujz'i* Muk.JW[25]; *duřta* Rom.RV[24]; *dujs'c'* Smoł.WS[27]; *duřtam* Pup.JU[34];

e) w zaimkach *ktoř*, *coř*, np. *cus'* Czepul.KS[23]; *xtus'c'* Imb.HP[22], *cus'c'i* Kaln.IS[31]; *cus'* Mag.BP[31]; *cuř* Szaw.WJ[34].

Występowanie *u* jako kontynuantu *o* pochylonego zamiast ogólnopolskiego *o* jasnego może wynikać z hiperpoprawności (Karaś 2002: 145).

Dane liczbowe i procentowe dotyczące występowania *u* (*ó*) na miejscu *o* w poszczególnych rdzeniach leksykalnych przedstawia tabela nr 25.

Tabela nr 25. Występowanie *u* (*ó*) na miejscu ogp. *o* w wybranych wyrazach i rdzeniach wyrazowych.

Rdzeń/ wyraz	Obszar jeziorski				Razem jez.	Obszar ignaliński				Razem ign.
	Wymowa ogp.		Wymowa kres.			Wymowa ogp.		Wymowa kres.		
	Liczba	%	Liczba	%		Liczba	%	Liczba	%	
<i>wojsk-</i>	2	20%	8	80%	10	20	80%	5	20%	25
<i>osobn-</i>	–	–	7		7	1		1		2
<i>młods-</i>	3	16,7%	15	83,3%	18	1	14,3%	6	85,7%	7
<i>dojść</i>	–	–	4		4	2	33,3%	4	66,7%	6
<i>ktoś</i>	2		1		3	4	80%	1	20%	5
<i>coś</i>	–	–	7		7	10	90,9%	1	9,1%	11
<i>dom</i>	50	98%	1	2%	51	78		–	–	78
Razem	57	57%	43	43%	100	116	86,6%	18	13,4%	233

Widać zatem, jak w poszczególnych wyrazach czy rodzinach wyrazowych utrzymuje się *u* (*ó*), a jak w innych zanika na rzecz *o* jasnego. Dokonuje się to w odniesieniu do niektórych przykładów różnie w obu odmianach polszczyzny. Przykładowo – gwarowa wymowa zaimka *coś* i rdzenia *osobn-* (*osubnie*, *osubny*) panuje na obszarze jeziorskim, podczas gdy na ignalińskim jest sporadyczna, powszechnie natomiast obserwuje się wymowę na sposób ogólnopolski. Forma mianownika lp. *dom* powszechnie jest wymawiana w obu odmianach zgodnie z normą ogólnopolską (128 razy); archaiczne *dum* odnotowano jedynie raz w rejonie jeziorskim. Czasami proporcje są odwrotne, np. rzeczownika *wojsko* i fonetycznego wariantu kresowego *wujsko*, na obszarze jeziorskim wynoszą 20% do 80%, na obszarze ignalińskim 80% do 20%. Można te różnice tłumaczyć m.in. wpływem nauki w szkole polskiej, czy niekiedy służbą w wojsku polskim podczas wojny.

Gdyby w badaniach uwzględniono tylko przedstawione w tabeli nr 25 rdzenie i wyrazy, to można by mówić wtedy o cesze różnicującej frekwencyjnie obie odmiany polszczyzny, gdyż wymowa zgodna z normą ogólnopolską w rejonie jeziorskim obejmuje średnio (dane uśrednione) 57%, a kresowa z *u* (*ó*) – 43%, podczas gdy w rejonie ignalińskim ta pierwsza panuje – 86,6% w odniesieniu do badanych wyrazów, a gwarowa jest rzadka – 13,4%. Wzięcie jednak pod uwagę dużej liczby przykładów, obszernych korpusów tekstów pozwala na inne spojrzenie, gdyż zgodnie z danymi tabeli nr 23 liczbowo i procentowo formy

z o jasnym przedstawiają się podobnie w całości w obu odmianach – odpowiednio 52,7% całości zbioru *u* (*ó*) zamiast *o* jasnego z obszaru jezioroskiego i 47,3% z obszaru ignalińskiego. Nie jest to jednak zbiór duży, w związku z tym trzeba ostrożnie wyciągać wnioski z niewielkich danych.

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż większość wymienionych form ma poświadczenia w polszczyźnie północnokresowej dawnej i współczesnej. Wiele takich wahań notowałam w języku polskim na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 143-145). Licznie występują na Wileńszczyźnie, ale brak całościowej monografii gwar polskich na Wileńszczyźnie utrudnia porównanie, choć wiele danych zawierają artykuły i prace dotyczące wybranych zagadnień czy języka jednej wsi lub większego obszaru (por. np. Dwilewicz 1997, Tekielski 1986, Karaś 1999a).

IV.4. Grupy *-ija*, *-yja* w wyrazach zapożyczonych

Rzeczowniki żeńskie pochodzenia obcego zakończone w języku ogólnopolskim na *-cja*, *-sja*, *-zja* w polszczyźnie badanego pogranicza są wymawiane na trzy sposoby.

Pierwszy typ wymowy to zachowanie nieściągniętych grup *-ija*, *-yja*, podobnie jak w innych gwarach północnokresowych (Grek-Pabisowa 2002: 69-71), por.:

a) w odmianie jezioroskiej: *Mar'ija*, *połic'iji*, *pal'icyju* Czepul.KS[23]; *Austr'aliji*, *m'eł'arac'ija* Duk.AS[46]; *Mar'ija*, *p|ensyji* Gir.AP[18]; *fam'iliji* Grzeb.JN[31]; *L'uc'ija*, *Raz'alija*, *Z|of'ija* Imb.EW[34]; *evan|gelija* Imb.HP[22]; *p|eńs'iji* Jez.JW[36]; *g'imn|az'ija*, *paraf'ija* Kaln.IS[31]; *pens'ija*, *g'imnaz'ija* Mag.JK[34]; *b'iblija*, *b'iblije*, *v b'ibliji*, *Mar'ija*, *kump|anija* Mag.MN[22]; *p'eńs'ija*, *paraf'iji*, *zakrystyji* Now.WK[26]; *na k|uc'ija* Ows.MB[24]; *kol'ońija*, *kol'ońija*, *sal'ekc'ija* Pruc.ZS[21]; *arm'iji*, *p'ens'ija*, *do Braz'iliji* Rom.RV[24]; *proc|es'ija* Smoł.JW[27]; *p'eńs'ija*, *parap'ija*, *kułinar'ija* Stal.EW[25]; *Mar'ija* Stal.JG[33]; *ekskurs'ija*, *komed'iji* Szaw.WJ[34];

b) w odmianie ignalińskiej: *mel'aracyja*, *kol'acyja*, *asystenc'iji* Bej.IK[35]; *paraf'ijalny* Gaj.MK[25]; *pens'ija* Gaj.WP[47]; *m'il'icyja*, *pr|em'ija*, *mel'odyja*, *aparacyja*, *parafija*, *l'eg'itym|acyji*, *trad|ycyja* Gak.WP[12]; *val'eryji*, *frac'cija*, *bu|alteryji* Gram.MK[26]; *kucyja* Mej.TM[36]; *trad|ycyja*, *k|ucyja*, *korespond|encyja*, *Łotv'iji* Mej.GJ[17]; *v'ig'ilija* Miel.IG[31]; *bołog'ija* Pac.HS[25]; *istor'ija*, *pens'iji* Pak.RW[38]; *red|akcyja*, *do G'erm|aniji*, *kol'acyja* Pup.JU[34]; *k|ucyja* Pusz.SK[23]; *peńs'ija* Rej.WM[22]; *Mar'ija* Rem.AC[29]; *kucyja*, *kol'ońiji* Szmel.PL[19]; *z R|osyji* Szmel.SK[27]; *tabalatoryji* Szul.NK[30]; *fam'ilija* Śmil.EP[15]; *s'pic'ijal'na* Trykł.ZS[28]; *evan|gelija*, *l'elija* Zyg.WT[34].

Jest to pewien archaizm na tle ogólnopolskim, gdyż taki typ wymowy był charakterystyczny dla polszczyzny epok wcześniejszych, choć już dość wcześnie (w XVII w.) można zaobserwować pierwsze przejawy tendencji do ściągnięcia tych grup. O grupach nieściągniętych w wyrazach pochodzenia obcego zakończonych na *-ija*, *-yja* wspomina wielu badaczy polszczyzny północnokresowej, dawnej, dziewiętnastowiecznej, gdy ta wymowa już była uznawana za przestarzałą, np. Z. Sawaniewska-Mochowa (1986: 54), która badała materiał słownikowy „Podręcznika czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan” Jana Karłowicza. Jest znana i współcześnie, por. np. liczne przykłady odnotowane w polszczyźnie kowieńskiej (Karaś 2002: 151-152) czy ogólnie w polszczyźnie całych Kresów północno-wschodnich (Grek-Pabisowa 2002: 69-71). Zachowaniu grup nieściągniętych może sprzyjać zarówno wpływ języka litewskiego, w którym wymowa taka jest normą, jak i oddziaływanie odpowiednich postaci wyrazów rosyjskich i białoruskich, zachowujących grupy nieściągnięte (por. Karaś 2002: 151).

W nagraniach poświadczono także drugi znany z polszczyzny północnokresowej typ wymowy, tj. formy ściągnięte z zanikiem grup *-ij-*, *-yj-*, ale ze zmiękczeniem poprzedzającej spółgłoski, typu *kuća/kuc'a*, np. *peńs'a v'adomo mała peńs'a*, *dv'e peńs'i* Jez.JW[36]; *peńs'a* Czepul.KS[23], Gir.AP[18], Mag.MN[22], Stal.JG[33], Szuk.ZJ[23]; *kuc'a* Bort.HC[35]; *kuc'a* Mag.BP[31]; Mag.JK[34]; *peńs'i*, *fam'ili* Rom.RV[24]; *pśy Ros'i*; *m'al'arac'a jak prāvaz'ili* Mej.JS[42]; *peńs'a* Pruc.GS[26]; *peńs'i* Pusz.SK[23]; *peńs'i* Rem.AC[29].

Tego typu wymowa była notowana w odmianie kulturalnej już w XVIII i XIX wieku. Zarejestrowała ją m.in. Maria Brzezina w języku diariusza Hieronima Radziwiłła z 1747 roku, gdzie wystąpiły aż ok. 200 razy zapisy typu *ambićia*, *peńsia*, *okaźia* (Brzezina 1972). Poświadcza ją także Zofia Kurzowa już z 1. połowy XVII wieku, a następnie licznie z XVIII i XIX wieku (Kurzowa 1993a: 96, 234). Badacze łączą to zjawisko z hiperpoprawnością (na tle unikania regionalnej wymowy spółgłosek środkowojęzykowych z niepełną miękkością) i tendencją do ściągnięcia grup *-ija*, *-yja* w wyrazach pochodzenia obcego (Kurzowa 1993a: 96).

Trzeci sposób wymowy wyrazów zapożyczonych jest tożsamy z wymową ogólnopolską, tj. ze ściągnięciem typu *-cja*, *-sja*, np.:

– obszar jezioroski: *kuc'ja* Bort.HC[35]; *ap'arac'ji*, *kol'ektiv'izac'ja*, *kal'ekt'i-v'izac'ja*, *mal'arac'ja* Duk.AS[46]; *m'ilic'ji*, *peńs'ji*, *famil'ja*, *G'ermańji*, *komuńji* Gir.AP[18]; *fam'il'ji*, *kałaktev'izac'ja* Imb.WP[39]; *konful's'ji*, *peńs'ji*, *fam'il'ja*, *łitańja*, *kl'ebańja*, *kuc'ja* Jez.JW[36]; *s'lab'izac'ji* Mag.JK[34]; *famil'ja*, *aparac'ja*, *m'ini'rac'ja*, *d'jabeł* Mag.MN[22]; *paraf'ji* Mag.BP[31]; *kuc'ja*, *kuc'je* Piet.AW[21]; *prywatyzac'ja*, *m'il'arac'ja*, *arm'ji*, *arm'ja* Rom.RV[24]; *famil'ja* Stal.JG[33]; *łińja* Stal.G[56];

– obszar ignaliński: *lekc'ja, arm'ja, arm'ji, organiza'cja, organiza'cji, Ros'ji, paraf'jan* Gaj.MK[25]; *paraf'ja* Gaj.SK[26]; *kuc'ja* Gram.MK[26]; *m'ílíc'ja, Ros'ji* Mej.JS[42]; *m'e'íliracja* Pruc.GS[26]; *paraf'ji, paraf'ja, pl'e'bańja, kol'ońja, kom'is'ja, kom'is'ji* Pruc.GS[26]; *kuc'ja* Pusz.SK[23]; *pensji* Rej.WM[22]; *paraf'ja* Rem.AC[29]; *lekcja, stanc'ja* Strył.JG[34]; *proces'je, Łuc'ji* Strył.KG[33]; *pens'ji* Szmel.PL[19]; *mal'arac'ja, paraf'ji, paraf'ja, peńs'ja* Szuł.JS[33]; *trad'ic'ja, tradyc'ja* Szuł.NK[30]; *pens'ja* Trykł.WS[32]; *spec'jal'ne* Trykł.ZS[28]; *paraf'ji, paraf'ja, komuńji* Zyg.WT[34].

Dane dotyczące różnej wymowy grup *-ij-, -yj-* w rzeczownikach zapożyczonych zawiera tabela nr 26.

Tabela nr 26. Typy wymowy rzeczowników zakończonych na *-ija, -yja*.

Obszar	Grupy nieściągnięte		Grupy ściągnięte, typ <i>-c'a, -s'a</i>		Grupy ściągnięte, ogp. typ <i>-cja, -sja</i>		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
jezioroski	50	48,1 42,4%	22	81,5 18,6%	46	44,2 39%	118
ignaliński	54	51,9 46,1%	5	18,5 4,3%	58	59,8 49,6%	117
Razem	104	44,3%	27	11,4%	104	44,3%	235

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z powyższych danych wynika, że udział procentowy wymowy nieściągniętej i ściągniętej kształtuje się tak samo (po 44,3%), natomiast różnice widać tylko w zakresie wymowy jednogłoskowej z zanikiem *-ij-, -yj-*. Ten typ wymowy przeważa na północy (81,5%), rzadki jest natomiast na południu (18,5%), niemniej jednak ta wymowa jest ogólnie rzadka (11,4%). Uzyskane wyniki różnią się nieco od danych dotyczących polszczyzny północnokresowej w całości, w której za podstawową ze względu na większą frekwencję Iryda Grek-Pabisowa uznała wymowę ze ściągnięciem grup *-ij-, -yj-* (Grek-Pabisowa 2002: 70). Przykłady jednak zacytowała jedynie na wymowę nieściągniętą, nie przytoczyła także danych ilościowych, które by zilustrowały stwierdzenie dotyczące większej frekwencji wymowy ściągniętej.

IV.5. Wtórne depalatalizacje spółgłosek

Kolejne zjawisko o zbliżonej frekwencji w obu badanych odmianach polszczyzny to wtórne depalatalizacje spółgłosek, jedna z charakterystycznych cech, znanych na całych Kresach północno-wschodnich, dobrze opisana w literaturze przedmiotu. Przejawiały się one także w pisowni zarówno w tekstach dawnych, począwszy od XVII wieku (Kurzowa 1993a: 94-98), jak i współczesnych, np. w języku prasy wileńskiej (Mędelśka 2000: 44-36; 2001: 54-58), choć wnioskowanie o wymowie na podstawie zapisu zawsze jest obarczone ryzykiem błędu. Czasami nie wiadomo, czy zapis odzwierciedla rzeczywiście wymowę, czy może być to tylko kwestia niestarannej ortografii. Wiele miejsca zagadnieniu stwardnienia spółgłosek w języku przesiedleńców z okolic Nowogródka poświęcił Tadeusz Lewaszkiewicz, który badał zarówno zapisy, jak i mowę swoich informatorów. Z jego badań wynika, że depalatalizacja spółgłosek miękkich w grupach spółgłoskowych, w których może dochodzić do całkowitej lub częściowej utraty miękkości spółgłoski, to zjawisko bardzo rozpowszechnione, o czym świadczy bardzo duża liczba przykładów (Lewaszkiewicz 2017: 125-142).

O powszechności wtórnych stwardnień świadczą też opisy i liczne przykłady przytaczane w publikacjach poświęconych współczesnej polszczyźnie mówionej na Kresach północnych, np. w gwarach polskich na Litwie i Białorusi (Grek-Pabisowa 2002: 99), Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 163-165), Wileńszczyźnie (Dwilewicz 1997: 27; Zdaniukiewicz 1972: 42-43, 46-47).

Wahania dotyczą najczęściej spółgłosek *n* i *ń*, *s* i *ś*, *z* i *ź*. Frekwencję wtórnych stwardnień spółgłosek w polszczyźnie obszaru jezioroskiego i ignalińskiego w wybranych kontekstach fonetycznych ukazuje tabela nr 27. Zbadano następujące konteksty: spółgłoskę *ń* występującą w grupie spółgłoskowej przed *č*, *c*, *sk*, *st*, *š* oraz spółgłoskę *ś* w pozycji przed sonornymi *r*, *l*, *l'*. Oczywiście zakres depalatalizacji jest szerszy, obejmuje – przykładowo – także *ś* w sąsiedztwie spółgłosek *p'*, *m'*, *v'*, *c'*, spółgłoskę *ź* w pozycji przed *z'* itp., por. np. *sp'avajo* Rem.AC[29]. Analiza przynajmniej części kontekstów pozwala już w jakiejś mierze ukazać zakres danego zjawiska.

Tabela nr 27. Wtórne depalatalizacje spółgłosek w badanych odmianach polszczyzny w wybranych kontekstach fonetycznych.

Obszar	Wtórne depalatalizacje spółgłosek		Razem
	Liczba	Procent	
jezioroski	226	49,8%	454
ignaliński	228	50,2%	

Wtórna depalatalizacja ma bardzo podobną frekwencję w obu odmianach polszczyzny badanego obszaru – różnica między nimi wynosi zaledwie 0,4%. Są to dane wiarygodne, gdyż częstotliwość występowania omawianych zjawisk zbadano na reprezentatywnym korpusie tekstów. Trudno jednak dokonać porównania z innymi wariantami terytorialnymi polszczyzny na Litwie ze względu na brak podobnych danych ilościowych.

Należy jednak podkreślić, że to tylko część przykładów depalatalizacji w grupach spółgłoskowych, gdyż do analizy wybrano niektóre pozycje fonetyczne, te, które najczęściej wymienia się w literaturze przedmiotu.

Oto przegląd przykładów depalatalizacji *ń* przed spółgłoskami przedniojęzykowymi i dźwiękowymi szczelinowymi *s* (*st, sk, sk'*), *š*, por. np.:

– obszar jezioroski: *M'insku, 3'v'insk, z 3^v'v'insku, l'eščynsk'i* Bach.JP[24]; *do Dv'inska, z Dv'insku* Duk.AS[46]; *da 3'v'insku* Gir.AP[18]; *v 3'v'insku* Imb.WP[39]; *žensk'i, naboženstva, naboženstv'e* Jez.JW[36]; *smotv'ensk'i, kl'už'insk'i* Kaln.IS[31]; *v'il'ensk'e, zarasensk'im* Maz.SM[23]; *za 3'v'insk'em, da 3'v'insku, ad 3'v'inska* Mag.MN[22]; *žensk'i, Ražansk'i* Muk.JW[25]; *mal'ensvta* Now.WK[26]; *romansk'im* Ows.AO[17]; *pansk'e, sm'etonsk'ix* Piet.AW[21]; *pañenska* Stal.JG[33]; *tup'ansk'e* Suw.HK[29];

– obszar ignaliński: *kol'eženstvo, pañensvta* Gak.WP[12]; *pañensk'i, s'v'entajanska* Gram.MK[26]; *mejšansk'ix, panska, pansk'i, pansk'e* Mej.JS[42]; *pakul'enska, konsk'i* Pup.JU[34]; *v'il'enska, naboženstva* Pruc.GS[26]; *mejškščansk'ix* Pruc.ZS[21]; *panska, pansk'e, padb'el'ansk'i, p'janstvavac'* Pusz.SK[23]; *Ūil'enščyzna* Rej.WM[22]; *pansk'i, 3'v'insk, 3'ec'instva, pādab'ensvta* Rem.AC[29]; *p'janstva, 3'ec'instva* Szuł.NK[30]; *šulansk'ix, šulansk'e* Szuł.JS[33]; *panstvo, panstva* Strył.JG[34]; *panstva Šmil.EP[15]; kol'eženstva, v'il'ensk'e* Szmel.PL[19]; *3'v'insku, za 3'v'insk'em, tanšy* Trycz.LT[32]; *pan'ensvta* Und.HS[38]; *3'v'insku, błogoslav'ensvta, naboženstva* Zyg.WT[34].

Oto przegląd przykładów depalatalizacji *ń* przed spółgłoskami przedniojęzykowymi i dźwiękowymi zwartoszczelinowymi *c, č*, por. np.:

– obszar jezioroski: *končyfsy* Bach.JP[24]; *na gos'c'incu, končyfsy, kũncyľi, kũncyľam, kunčona* Czepul.KS[23]; *končyła, dakončyc', končyc', Romancay, Romancy, v Romancax, Romanc* Gir.AP[18]; *da konca, słońce* Grzeb.JN[31]; *končyła s'e, končyľam* Imb.WP[39]; *končon s'e, m'ešancy* Jez.JW[36]; *končyfsy, končy, konca, vytančyľi s'e, pšatanču, tancy, tancuf, tancuji, tancujim, pšatan-cujiš, tancuju, tančyľi, pańčošk'i, słońca, zv'ažynca, zv'ažyncuf* Mag.MN[22]; *končyfsy, končyľ* Mag.BP[31]; *tancy, tancovali, tancof* Mag.JK[34]; *Padvarancax* Nar.MS[20]; *konca, f koncu, gos'c'inca* Now.WK[26]; *tancy, koncu* Ows.MB[24]; *tančyľi, tancy, m'eškancy* Piet.AW[21]; *Romancy* Rom.RV[24]; *stancuje, tancuji, tancovac', pšetancoval, tancuje, tancoval* Smoľw.AS[39]; *Ukraincy* Stal.G[56];

m'ašancy, končyřšy, končyřli Stal.JG[33]; *tancuf* Suw.HK[29]; *stonca, pu z'ežincu* Szaw.WJ[34]; *končyř, končyřšy, Romancy* Szuk.ZJ[23];

– obszar ignaliński: *s'osišencau, rožancova, konca, stoncy* Bej.IK[35]; *zakončyłem* Gaj.SK[26]; *tancovali* Gak.WP[12]; *stonca, tancujo, tancovali, koncem* Gram.MK[26]; *končyř, končyřušy, b'ežancy, koncu* Mej.JS[42]; *kunčyřa, končyř, končyřo s'e, končyřšy* Pac.HS[25]; *tancy, pańenstva, tancujo* Pup.JU[34]; *končyř, navabrancy* Pruc.ZS[21]; *ukončyřa, končyřa, Jag'iř|ončyřk'i* Rej.WM[22]; *skončyc', Gudancy* Rem.AC[29]; *potančyřli, tančo, tančym, tančyc', stonca, tancy, słonce, łancuřk'i* Szuř.NK[30]; *končy, koncu* Szuř.JS[33]; *Ařk'eł'anca, koncu, tancujo* Strył.JG[34]; *Łopčynsk'e, kančali* Strył.KG[33]; *kančata, končyřam, končy s'e, konca, koncu, tancy* Szmel.PL[19]; *povolanca, stoncu, gos"cinca* Šmil.EP[15]; *končyřa* Trykł.WS[32]; *končyřa, kãnčata, končyř s'a, tančyřli, konca, tancy, jodl'encu* Trycz.LT[32]; *m'ašancy, tancu, tancovali, tancy, tancuju, koncy* Und.HS[38]; *słoncem, słonce, stonca, tancy* Weł.TS[35]; *tančo, m'eřancuf* Zyg.WT[34].

Poniżej wybrane przykłady stwardnienia *ř* w sąsiedztwie sonornych *l, r*, np.:

– obszar jezioroski: *f srotku, zarosli, jeřli* Duk.AS[46]; *jeřli* Imb.WP[39]; *řliř'ik'i, řlec', řeř'i, řesli, jeřli* Jez.JW[36]; *zmyřliłi* Maz.SM[23]; *zańesli* Mag.MN[22]; *řeř'i* Mag.BP[31]; *řliř'ik'i, řeř'i* Piet.AW[21]; *sredni* Rom.RV[24]; *jeřli, řčansliřiv'e* Stal.JG[33]; *jeřli* Smoł.JW[27]; *pa srotku* Szuk.HD[22];

– obszar ignaliński: *řeř'i, posrotku, jeřli, sroda, ve srotku, srodek, do srotku, sredni, po srotku* Gram.MK[26]; *jeřli, padrosli* PupJU; *zńesli s'a* Rej.WM[22]; *pa srotku, srodak, f srotku* Trykł.ZS[28]; *srednio* Trykł.WS[32]; *za srotku, srodak* Trycz.LT[32].

Dla przedstawienia pełnego obrazu opisywanego zjawiska zbadano także wymowę ogólnopolską *ń* i *ř* w tych samych kontekstach fonetycznych. Dane liczbowe i procentowe dotyczące wymowy ogólnopolskiej i kresowej (gwarowej) poświadczającej stwardnienia w grupie spółgłoskowej zawiera tabela nr 28.

Tabela nr 28. Wtórne depalatalizacje spółgłosek w wybranych kontekstach fonetycznych (*ń* przed *č, c, sk, st, ř* oraz *ř* przed *r, l*). Przy niewielkich liczbach nie podaje procentu.

Rdzeń/ wyraz	Obszar jezioroski				Razem jez.	Obszar ignaliński				Razem ign.
	Wymowa ogp.		Wymowa kres.			Wymowa ogp.		Wymowa kres.		
	Liczba	%	Liczba	%		Liczba	%	Liczba	%	
<i>ńč > nč</i>	8	15,1%	45	84,9%	53	20	27,8%	52	72,2%	72
<i>ńc > nc</i>	5	7,1%	65	92,9%	70	10	13,2%	66	86,8%	76
<i>ńsk > nsk</i>	2	4,3%	44	95,7%	46	6	14,6%	35	85,4%	41
<i>ńsk' > nsk'</i>	2		15		17	9	27,3%	24	72,7%	33
<i>ńst > nst</i>	0		10		10	2		18		20
<i>ńř > nř</i>	2		0		2	1		6		7
<i>ńr > nr</i>	3		16		19	4		10		14
<i>ńl > nł/sl</i>	26	45,6%	31	54,4%	57	39	69,6%	17	30,4%	56
Razem	48	17,5%	226	82,5%	274	91	28,5%	228	71,5%	319

Łącznie zatem zbadano w tekstach 593 przykłady wymówień, z których 274 pochodzą z tekstów polszczyzny jeziorskiej, 319 – z polszczyzny ignalińskiej. 139 przykładów (23,4%) poświadczą realizację ogólnopolską badanych grup, a więc z miękkością (choć może być niepełna) spółgłoski *ń* i *ś* w analizowanych kontekstach fonetycznych i 454 przykłady (76,6%) realizacji kresowych, a więc poświadczających wtórne stwardnienie spółgłoski *ń* i *ś* w tych pozycjach.

Zdecydowanie dominuje w obu badanych odmianach polszczyzny wymowa gwarowa – depalatalizacja spółgłoski *ń* i *ś* w grupach spółgłoskowych, która obejmuje 82,5% wymówień w gwarach na obszarze jeziorskim i 71,5% – na obszarze ignalińskim. Realizacja zgodna z normą polszczyzny ogólnej jest rzadka i wynosi odpowiednio 17,5% w rejonie jeziorskim i 28,5% w rejonie ignalińskim.

Większy odsetek wymowy ogólnopolskiej w polszczyźnie obszaru ignalińskiego (niż na obszarze jeziorskim) można wiązać z faktem, że kilka idiolektów uwzględnionych w badaniach jest bliskich polszczyźnie ogólnej. I tak np. wiele poświadczeń wymowy ogólnopolskiej odnotowano w idiolektie informatorki z Gajd (por. np. *końca*, *tańce*, *tańcax*, *pańeńsk'e*, *Štup'ušńsk'i*, *poznaińsk'ego*, *v Gdańsku* Gaj.MK[25]), która namiętnie czyta polską literaturę i w rozmowie wykazywała się dużą wrażliwością na język i świadomością językową. Oto wybrane przykłady realizacji ogólnopolskich z innych idiolektów informatorów z obszaru ignalińskiego, np. *gajdz'ańska*, *rymšańska*, *Staińańce*, *tańce* Czep.BD[24]; *końcu*, *Łaudańsk'ix* Pac.HS[25]; *pańsk'a* Pusz.SK[28]; *Vil'eńšczyńny*, *Łopčyńsk'e* Strył.KG[33]; *z'ec'iństv'e* Szuł.NK[30]; *Gdańsku*, *końcu* Szmel.PL[19]; oraz z rejonu jeziorskiego, np. *gos'c'ińcu* Jez.JW[36]; *anoł pańsk'i*, *końc'it* Mag.BP[31]; *stońce*, *za Žv'ińsk'im* Mag.MN[20]; *gos'c'ińcam*, *pańeńska*, *Žv'ińsku* Muk.JW[25].

Wtórne depalatalizacje najczęściej dotyczą spółgłoski *ń* w pozycji przed spółgłoską szczelinową *s* (w tym *sk/sk'*, *st*) – razem 146 poświadczeń (69 w odmianie jeziorskiej i 77 – w ignalińskiej), przed spółgłoską zwartoszczelinową *c* – łącznie 131 przykładów (65 w rejonie jeziorskim i 66 – w ignalińskim), przed zwartoszczelinową dźwiękową *č* – 97 (45 w okolicach Jeziorosów, 52 – w okolicach Ignalina). Nieco rzadziej stwardnienia obejmują grupy *śl/śl'* – 48 przykładów (31 w gwarach jeziorskich, 17 – ignalińskich). Kolejnych 26 przykładów dotyczy stwardnienia w grupie *śr*, 8 – grupie *ńś*, ale przykładów tych grup spółgłoskowych odnotowano bardzo mało w analizowanych tekstach.

Tendencja do wtórnych depalatalizacji ukształtowała się w polszczyźnie północnokresowej zarówno pod wpływem języka białoruskiego, np. stwardnienie *ń* przed spółgłoską twardą czy stwardniałą (Kurzowa 1993a: 98), jak i języka litewskiego, w którym obowiązuje prawo ujednolicania składników sylaby pod względem miękkości – twardości (por. np. Konickaja 1997: 90; Karaś 2002: 165).

IV.6. Zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników niemające podłoża fonetycznego

W niniejszym podrozdziale zostaną omówione tylko te zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników, które nie mają podłoża fonetycznego, nie są związane z tzw. akaniem. Zmiany rodzaju gramatycznego nieuwarunkowane procesami fonetycznymi są szeroko znane i opisane w literaturze przedmiotu. Ponieważ mają one uwarunkowania leksykalne, dlatego też pojawiają się przykłady rzeczowników w innym rodzaju gramatycznym, dotąd nierejestrowane. Rzadsze są zmiany rodzaju gramatycznego bez modyfikacji postaci formalnej rzeczownika, częstsze – zmiany połączone z przekształceniem struktury wyrazu i zmianą paradygmatu fleksyjnego.

Listę rzeczowników, które wystąpiły w innym rodzaju gramatycznym niż w polszczyźnie ogólnej, wraz z danymi liczbowymi dotyczącymi poświadczeń w obu badanych odmianach polszczyzny, zawiera tabela nr 29.

Tabela nr 29. Lista rzeczowników o innym rodzaju gramatycznym i ich poświadczeń w tekstach obu odmian polszczyzny jeziorskiej i ignalińskiej.

Zmiana rodzaju gramatycznego	Typ zmiany	Rzeczownik	Obszar jeziorski Liczba poświadczeń	Obszar igaliński Liczba poświadczeń	Razem
bez modyfikacji struktury wyrazu	ż. > m.	<i>kieszeń</i>	4	4	8
		<i>kwę</i>	–	2	2
		<i>młodziaż</i>	10	1	11
		<i>pamięć</i>	4	–	4
		<i>pościel</i>	2	–	2
		<i>twarz</i>	1	–	1
		<i>Wielkanoc</i>	2	–	2
	m. > ż.	<i>mebel</i>	1	1	2
		<i>piec</i>	5	14	19
z inną strukturą wyrazu (może to być wynik zapożyczenia obcego wyrazu zgodnie z jego postacią i rodzajem gram.)	ż. > m.	<i>brytwan</i>	–	3	3
		<i>cięż cięż</i>	1	1	2
		<i>fasol</i>	–	2	2
		<i>fasolek</i>	1	–	1
		<i>klas kłas</i>	2	–	2
		<i>margaryn</i>	–	1	1
		<i>marszrut</i>	–	1	1
		<i>osnów</i>	–	1	1
		<i>paczeczek</i>	3	1	4

		<i>paczek</i>	1	–	1
		<i>parafin</i>	–	1	1
		<i>protez</i>	1	–	1
		<i>recept</i>	1	–	1
		<i>skleroz</i>	2	–	2
		<i>topal</i>	2	2	4
		<i>tualet</i>	–	2	2
		<i>wioseczek</i>	1	–	1
		<i>zawiej</i>	–	1	1
	m. > ż.	<i>bachanka</i>	2	1	3
		<i>granata</i>	1	1	2
		<i>grzmota</i>	3	–	3
		<i>kantora</i>	1	4	5
		<i>kartofla</i>	8	6	14
		<i>kartofelka</i>	1	1	2
		<i>kombajna</i>	1	–	1
		<i>krama</i>	–	1	1
		<i>lisa</i>	–	2	2
		<i>majstra/mejstra</i>	3	1	4
		<i>mirta</i>	–	2	2
		<i>papiera</i>	–	1	1
		<i>podoleczka</i>	–	1	1
		<i>problema</i>	1	–	1
		<i>ptaszeczka</i>	1	1	2
		<i>ptaszka</i>	3	5	8
		<i>rowera</i>	1	–	1
		<i>rumianka</i>	–	1	1
		<i>samogonka</i>	–	1	1
		<i>samouczka</i>	–	1	1
		<i>serdelecza</i>	1	–	1
		<i>skobla</i>	–	1	1
		<i>talerka</i>	–	1	1
		<i>wieczora</i>	1	–	1
	n. > m.	<i>chomąt</i>	2	1	3
		<i>podwórz</i>	2	2	4
		<i>podwórek</i>	–	1	1
	n. > ż.	<i>centra</i>	–	1	1
		<i>gimnazja</i>	1	–	1
		<i>kakava</i>	1	–	1
		<i>kazań (?)</i>	3	1	4
		<i>nieszczęść</i>	2	–	2

Poniżej przedstawiono pełny materiał wraz z kontekstami i omówieniem w wyróżnionych grupach i podgrupach ze względu na typ zmian. Ukazano je także na szerokim tle porównawczym, dzięki uwzględnieniu bogatej literatury przedmiotu, nie tylko poświęconej polszczyźnie północnokresowej, lecz także wahaniom rodzaju gramatycznego rzeczowników w historii języka polskiego, w odmianach regionalnych i w gwarach na terenie Polski etnicznej. Inny rodzaj gramatyczny rzeczowników nie jest bowiem cechą tylko kresową, gdyż charakteryzuje często polszczyznę potoczną, regionalną i gwary ludowe. Wiele przykładów takich zmian zostało omówionych. Szczególnie cenna jest monografia Marii Brzeziny poświęcona wariacji rodzaju gramatycznego rzeczowników nieżywotnych w potocznej polszczyźnie (1982), w której przedstawione zostały liczne przykłady tego typu z całego kraju. Dla podjętego tematu duże znaczenie ma praca Mariana Kucały (1978) o rodzaju gramatycznym w historii polszczyzny. Jako dobra podstawa porównawcza może służyć mój artykuł (Karaś 1999b) poświęcony wahaniom i zmianom rodzaju rzeczowników w polszczyźnie studentów polonistyki wileńskiej oraz liczne prace dotyczące polszczyzny północnokresowej, w których zazwyczaj znajdują się uwagi o rodzaju gramatycznym rzeczowników. Wykscerpowane przykłady sprawdzono także w słownikach ogólnych języka polskiego – dawnych i współczesnych oraz w słownikach gwarowych. Uwzględnienie różnorodnych źródeł pozwoliło na przedstawienie dziejów wahań i zmian rodzaju gramatycznego poszczególnych opisywanych rzeczowników.

Sprawdzono także odpowiedniki białoruskie, rosyjskie i litewskie, gdyż należy się liczyć z wpływem obcym, czy to sprawczym, czy wspomagającym. Niektóre rzeczowniki mające inny rodzaj w gwarach na obszarze jezioroskim i ignalińskim niewątpliwie ukształtowały inny rodzaj w wyniku interferencji języka obcego, np. *pościel* w rodzaju męskim w wyniku wpływu litewskiego masculinum *patalas*. Czasem może to być oddziaływanie nawet trzech języków, gdy rodzaj gramatyczny odpowiedników danego rzeczownika jest zbieżny. Niektóre rzeczowniki zostały zapożyczone w typowym dla nich w języku – źródle rodzaju i w obcej postaci, np. *bachanka*, *brytwan*, *gimnazja*, *margaryn*, *marszrut*. Uwzględniono zatem słowniki białoruskie – ogólne i gwarowe, rosyjskie i litewskie⁵.

1. Zmiany rodzaju gramatycznego bez zmiany postaci formalnej rzeczownika

Dotyczą przede wszystkim rzeczowników spółgłoskowych żeńskich, które łatwo – ze względu na zakończenie – mogą być przenoszone do klasy rzeczowników męskich, rzadziej przesunięć innego typu. Zmiany takie mogą być również

⁵ Zob. Wykaz skrótów bibliograficznych.

powodowane interferencją języków współfunkcjonujących na Litwie: litewskiego, białoruskiego i rosyjskiego.

Rodzaj męski zamiast żeńskiego

kieszeń m.: *to tak'i mama k'ešeń v'el'k'i fšyje/ to my groxu pšyńes'im Jez.JW[36]; my s'm'el'i s'e/ v'encaj da k'ašeńa vyxoz'i tedy/ każdy fšystkoš płac'i Mej.JS[42]; o ten g'incas jag był/ nu tak mała|z'ec on/ daj Boža jemu zdrov'a/ tak i po vyxoz'ila drug'i ras/ jak o tak o ze svoix/ s k'ešeńa svego prost/ tak o ze svoiy dawał Now.WK[26]; obraz'ik/ ražańac kładno/ xto da k'ašeńu/ xto na reńka/ xto młody moža da k'ašeńu/ xto na šyja Gir.AP[18]; muv'i temu t'exriku kup cuk'erak puška/ a jemu muv'i da k'ašeńa/ tyko tak/ cokol'ak Mag.MN[22]; nu jak f k'išeńu nia m|a/ trudno zrob'ic' Jez.BK[30]; f każdym k'ešeńu nab'eży/ kto vygra/ kto pšegra Smoł.AŻ[22]. Poświadczają formę męską SW, SWil, SJPD z kwalifikatorem daw. Masculinum jest powszechne na dawnych Kresach (por. Kurzowa 1993a: 256), notowane m.in. na Grodzieńszczyźnie (Satkiewicz 1999: 194), Wileńszczyźnie (Turska 1930/1983: 20; Tekielski 1986: 188; Dwilewicz 1997: 39; Maslennikowa 1994: 131; Mędelska 2001: 115), Braślowszczyźnie (SPGB 126), Łotwie (Karaś 1995: 42), w języku studentów polonistyki wileńskiej (Karaś 1999b: 260), a także w gwarach sejneńskich (Zdancewicz 1966: 104) i w polszczyźnie potocznej Polski północno-wschodniej (Brzezina 1982: 76). Obocznie pojawia się forma żeńska *kieszenia* (por. lit. *kišenė* ż.), wskazująca na wahania między samogłoskowym i spółgłoskowym typem odmiany, znana też polszczyźnie litewskiej (Kurzowa 1993a: 264).*

krew m.: *ptaška dała s'e v okno/ i krev został s'e na oknie Kaln.IS[31]; ja spotniała mus'i pofarbowana/ pošet/ to mys'l'ał tak kref pošet/ c'enško m'es'ic' xl'ep Rem.AC[29]. Masculinum odnotowano na Wileńszczyźnie (Dwilewicz 1997: 39), Kowieńszczyźnie i w okolicach Smołów (SPGL 236). Por. lit. *kraujas* m. SLP.*

młodziaż m.: *i nie barzu teras/ ten młoz'eš/ do kos'c'ołu nie iz'i Szaw.WJ[34]; vasołu żyli/ młoz'aš vasoły był/ a teras młoz'aš nudny/ teras nie ma młoz'ażu/ i vasołos'c'i/ ni vyjs'c'/ ni pujs'c'/ nig'ze nic// teras młoz'aš tak'i/ jak pa pravz'e pav'až'ac'/ on zakl'učony jak f turm'a; gž'e jak'i młoz'aš jest/ p'iju/ kužu; u nas jag v'josk'i byli/ młoz'ażu była dužo; do kos'c'ołu jido i młoz'ażu pełna f kos'c'el'a Mag.MN[22]; teraz z młoz'ażu to nie ma/ staryčk'i te xture byli Duk.AS[46]; gożej teraz życ'/ robotof nie m|a/ to nam staryk|am/ a młoz'ażu roboty nie m|a/ a skont kop'ejka vž'ońc' Ows.MB[24]; juš tutej ja muv'a młoz'ażu nie ma/ tyko vo staryčk'i Und.HS[38]. Masculinum notowano na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 184; SPGL 265), Wileńszczyźnie (PTG 1996: 132), Braślowszczyźnie (SPGB 158; PTG 1996: 28), zawsze jednak obok formy żeńskiej. Por. lit. *jaunimas* m. SLP, błr. gwar. *маладзяж* m. i ż.*

pamięć m.: *ońi tu atsp'avałi/ to tu rańej juš byla/ na ũ mojim pam'eńc'u// ũ mojim pam'eńc'u nix na xoz'il/ juš mńe os'imz'es'ont l'at; mama rospov'adała/ papa rospov'adałi/ ũ jixnym pam'eńc'u/ ot s tej xaty jido da drugej xaty pazdrav'ic' tam s'p'avaju; rańejš te majtk'i na nos'ili pšy našym pam'eńc'u/ oz'eńi s'e/ oz'ełiš i majtk'i/ tak'i xałaty oz'ełiš' Mag.MN[22]. Masculinum poświadczono wcześniej tylko na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 184). Por. lit. *atmintis* ż. 'pamięć', ale lit. *atminimas* m. 'wspomnienie, pamiątka, pamięć' SLP.*

pościel m.: *pral'nik'em vyb'iji/ vyb'iji/ tyko b'jały/ pas'ce'li/ tyko paxni ten pos'c'al' Smoł.KG[18]; cudovny był l'ekaš/ a žona jeho była pal'eryžona/ ni v'em il'e l'at na pos'c'el'u była ta žonaTur.TC[26]; (ale: l'ežala na pos'c'ełi Mej.AS[44]). Masculinum poświadczono tylko na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 184). Por. lit. *patalas* m. SLP.*

twarz m.: *mńe na tvažu vžod był i s tego vžoda/ tu sons'adof pogžap/ fšystku/ ja juš na pošlam/ taka o/ raščarvońala s'e Mag.MN[22]. Postać męska znana jest na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 184), Wileńszczyźnie (Maslennikowa 1994: 131). Por. błr. *mėap* m. TSBM, lit. *veidas* m. SLP.*

Wielkanoc m.: *v'iz'ic'e/ post'l'a v'al'kanocu šosńnik byva/ ftedy s'udmy tyz'eń juž byva nu te z'al'one s'v'ontk'i Jez.JW[36]; na v'el'kanoc/ ni šakał'ak rasc'epl'ic' juš pšed v'el'kanocem/ fšysko nastrojil/ a n'ic n'e^a dałi rob'ic' Gir.AP[18]. Masculinum przytacza z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 184, z Braślowszczyzny SPGB 281 (z jednym cytatem z Braśławia).*

Rodzaj żeński zamiast męskiego

mebel ż. zb.: *fšystkoš pšėvoz'ili šafy/ tušk'i voz'ili/ kubel'nik'i dva/ fšystka meb'el' do młodego vjozo Mej.AS[44]; našy ojc'ac/ on k'edys'c'i pšy Litv'a/ on n'eb'ed'ne žyfšy/ u jego mebel' taka b'ugata byfšy Mag.BP[31]. Odnotowano mebel jako rzeczownik zbiorowy męski w gwarach polskich pogranicza bałtycko-białoruskiego (Giułumianc 1973: 114) i *miebiel* jako sowietyzm na Braślowszczyźnie (SPGB 156). Por. ros. *мебель* ż. zb. WSRP.*

piec ż.: *dv'e goz'iny da p'ecy pas'až'iš Mag.MN[22]; ruska p'ec jak nazyvam'i Duk.AS[46]; nu p'ec taka vot// vyc'epl'i p'ec goronco Mag.BP[31]; tam u mńe p'ec ruska jest; v'adoma jak u p'ecy gotujiš/ to ońi čarne; tedy na xl'ebna łapata i u p'ec butečka p'atožyš; čtery/ p'eńc' buteček p'ečyš/ jaka p'ec; p'ekli na ajirax/ paxne tak fajna// vyc'ongne s p'ecy; zam'es'iš i p'ečyš u p'ecy Trycz.LT[32]; tam byli p'ecy/ kaxli p'eńkne Mej.JS[42]; na bl'ašk'i tak'ej i p'eka u p'ecy Szuł.JS[33]; na tyx l'is'c'ax i pojexala tam do p'ecy/ tam vym'ac'ona juš fšystka p'ec// nu i p'ečym; tutej o z'e ja muv'ila z'e p'ec ta jest; c'asto rozrob'o/ opsmaruj o c'astem/ to p'ec/ vo jak v'el'ka ta p'ec; po srotku p'ec v'el'ka stoi/ za p'ecam tam spałi/ a tutej pokojik ličy s'a/ a ježeli ješče xto tak vo s pšodu plita/ tam dał'ej p'ec zrob'ona//*

bywa tam jak na była š čego/ tak juš jag bogac'ejša/ juž v'encaj f pokoju// a tam za p'ecam juš ličy s'a spal'na/ na p'ecy spali/ p'ec vysoka Bort.HC[35]. Słowniki (L, SWil, SW, SJPD) notują tylko masculinum. Forma żeńska znana jest na Litwie i objaśniana wpływem odpowiedników wschodniosłowiańskich – por. SGPK z Litwy za Walickim, Łętowski 22, Kurzowa 1993a: 162 podaje przykłady z XVIII w. Z gwary Bujwidz na Wileńszczyźnie przytacza Dwilewicz 1997: 39, Maslennikowa 1994: 131 i SPGL 307-308 z różnych gwar polskich na Litwie, z języka studentów polonistyki wileńskiej Karaś 1999b: 260, z Braślowszczyzny SPGB 191. Por. bfr. *neu* ż. TSBM, ros. *neub* ż. WSRP.

Zauważyć należy też wymieniony wyraz w rodzaju męskim u tych samych informatorów, którzy używali rzeczownika również często w postaci żeńskiej:

piec m.: *pal'ana pal'ac'ala s p'ecu na z'em'a; leży na p'ecu* Mag.MN[22]; *p'ekli/ xl'ep i v'el'k'i// tut m'ejsc tegu p'eca był v'el'k'i p'ec/ p'ekli xl'eby* Czepul.KS[23]; *o zrazu s'em'eñi p'ec vyc'ep'l'uje/ nazywamy rusk'i/ vysypuje na bl'ašk'i i "o|na tuškujes' f p'ecu* Duk.AS[46]; *do p'eca sazi// do p'eca/ al'e do.../ nu jak u nas tutej teras nazyvajo/ to rusk'e p'eč'k'i// rusk'ě// nu p'ec taka vot// vyc'ep'li p'ec goronco; łopatū sazi'la s'e tak do p'eca// sazi s'e do p'eca vo ten xl'ep// al'e on zejz'e z łopaty tej// nu i ftedy v'e/ juž jak p'ec dobže napal'ony/ ževami p'ec/ dobže napal'ony* Mag.BP[31]; *prosta rusk'e jak te u nas nazyvajo p'ecy te tak'e; c'ep'liła p'ec// c'ep'liła p'ec tak/ žeby byłby b'jaty; žegnała/ i sunela da p'ecu/ pehny ten p'ec nasuwała* Imb.WP[39]; *saziš u p'ec// p'ec nac'ep'liš/ čšeba p'ec nac'ep'lic' goronco žeby byłaby i ftedy taka łapata vo i na ta łapata kładniš xl'ep/ ta c'asta i u p'ec suvaš i čtery bułk'i/ i šes'c' bułak u p'ec usuñiš* Trykl.ZS[28]; *vyc'ep'liš p'ec/ a tedy pam'jola b'ežyš/ ta jodłova/ sosnova/ vodaj pabryzgaš/ jo vym'ec'iš p'eñknie p'ec/ nu i tedy saziš jego u p'ec* Trycz.LT[32]; *potym zam'ešam ješ'čo/ nu ji dā p'eca i p'eka* Szuł.JS[33].

2. Zmiany rodzaju gramatycznego połączone ze zmianą postaci formalnej rzeczownika

Jak już podkreślono, zaklasyfikowanie do innej niż w języku ogólnopolskim klasy rodzajowej połączone z przekształceniem struktury rzeczownika jest częstsze niż zmiany rodzaju gramatycznego rzeczownika bez modyfikacji jego postaci formalnej. Przekształcenia te są różnorodne, najczęściej są to procesy feminizacji przez dodanie *-a* lub maskulinizacji przez usunięcie wygłosowego *-a*. Mogą to być też zmiany w obrębie sufiksów *-ek*, *-ka* i inne modyfikacje. W tej grupie również wiele przykładów ilustruje procesy interferencyjne (interferencja języków współfunkcjonujących na Litwie, tj. litewskiego, białoruskiego, rosyjskiego). Rzadziej mamy do czynienia z archaizmami, które także mogą być podtrzymywane oddziaływaniem odpowiedników obcojęzycznych.

Rodzaj męski zamiast żeńskiego

brytwan m.: *rob'i s'e taka jak kaška// tedy jo vyl'eješ do jak'ego postafšy na jak'i brytvan tak'i płask'i o/ ona opstygñe trox'i/ pokrojíš na kavałk'i i mydła Bort.HC[35]; tedy vez'm'eš/ obruc'išy v'ešxña strona do tego dotuliš/ poc'iskaš i nižna strona na brytvan Bort.HC[35]; yarbaty trafk'i// a trafka tam i čamberku nab'ežy/ i s'v'entajanska taka trafka jest// byva tam jenčm'enna/ jenčm'eñ patpałi/ patpałi tam na brytvan i da p'ecy/ to patpałi Smoł.KG[18].* Formę męską *brytwan/brytvan* notuje SWil jako równorzędną z żeńską (w L tylko *brytvan* ż.), w SW z kwalifikatorem *rzadkie*, w SJPD brak (tylko forma żeńska). Rzeczownik męski poświadczono z gwary Bujwidz (Dwilewicz 1997: 40), Łopatowszczyzny (Zdaniukiewicz 1972: 124), z języka studentów polonistyki wileńskiej (Karaś 1999b: 259), z języka prasy wileńskiej (Mędelka 2000: 60), z Braślowszczyzny (SPGB 69-70). Por. błr. gwar. *брытвап* m. SPZB, lit. gwar. *britvonas* m.

cięż, ciąż m.: *my pšyšli/ a jejna c'otka i muv'i/ Katažyna/ moža muv'i naša maładuxa co beñzi drenna/ ona juš vo f c'enžu Smoł.KG[18]; vyšla za monš/ z z'ečynej swojej xoz'ila f c'onžu Strył.KG[33].* Masculinum *cięż* notowano na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 181). Por. lit. *nėštumas* 'ciąża' m. SLP.

fasol m.: *vo mros jak dał/ fasoli u mñe tak ładñe obešli tutej vo kal'a domu řadužo/ a tam dał'ej posaziła/ tak u mñe fasol jakos' drenne opxoz'i Bort.HC[35].* Poświadcza postać *fasol* z Braślowszczyzny SPGB 102, ale bez określenia rodzaju i bez kontekstu. Por. błr. gwar. *фасоль* SPZB.

fasolek m.: *tutej ten fasolek/ kartofel'ka/ potam buračk'i/ ogurečak/ cybul'ka/ to to juž z ol'ejk'em rob'im tak'i rob'im na tego/ na kuc'ja/ posna/ posny rob'im Jez.JW[36].* Zob. **fasol**.

klas m. || **kłás** m.: *boc'ana k'edy uv'izi/ k'edy tam z'ecko xoz'i do škoły/ k'edy v'izi jegu l'econc/ nu to muv'i/ že juš pšejzi do drug'ego kl'asa/ na drug'i rok juš ñe beñzi f tym samym s'ež'ec' Tur.TC[26]; čtery kłasy rusk'ix končyl/ potym pošed do p'ontego kłasu/ zostałem s'e na drug'i rok/ zakončylem p'onty ruska i šusta kłás končylem/ dał'ej ñe było// moja fšystka nauka Stal.EW[25].* Jako sowietyzm przytacza *kłás* z Braślowszczyzny SPGB 129. Por. ros., błr. *клас* m. WSRP, TSBM.

margaryn m.: *tam s'm'etanjk'i/ jajk'i položyš/ tam čy masła ułožyš/ čy margarynu/ margaryn l'ep'aj jak masła svoja// trošečko ryxl'i/ smačñej/ l'ep'ej paxñe Zyг.WT[34].* Por. ros. *маргарин* m. WSRP, błr. *маргарын* m. TSBM, lit. *margarinas* m. SLP.

marszrut m.: *a koñ juš po maršrutu každy z'eñ/ on v'e juš jak z'e čšeba is'c'/ z'e čšeba stav'ac' Bort.HC[35].* Jako sowietyzm notuje na Braślowszczyźnie SPGB 154, w języku prasy wileńskiej Mędelka 2001: 116. Por. ros., błr. *маршрут* m. WSRP, TSBM, lit. *maršrutas* m. SLP.

osnów m.: *Nu jak/ tak'e vo matav'idly v'elk'e/ tšeba juš rob'ić osnuf ten/ tedy puźnej juš na krosny/ a tedy v b'erda ukladać/ v nič'i/ potem v b'erda/ nu i tkać/ ni fšystko Zyg.WT[34].*

paczeczek m.: *k'edys'c'i pam'entam vesel'a była/ osystemko jexala/ no to osystem kup'ił cuk'erkof/ o tak'i o pačeček mal'utk'i/ tak'ego grošku/ o to była/ prezent był Weł.TS[35]; rańej farbaų była dužu/ il'a xceš/ tyl'a była// tu vo mujili/ že muv'i šp'ikul'antkax na rynku byli f pačečkax/ f tyx o gazec'ax zakrancony/ v magazynax farby na była/ mus'i vyneš'li fšystak na rynek/ tam spšadavac' Mag.MN[22]; o tak'i o pačečak/ to tam sfarbujiš i suk'eňka/ i majtk'i jak'e sfarbujiš tym pačečk'em v'encej// a teras tam ona paz'al'ona pa trošańutk'i/ tam nič na m|a Mag.MN[22]. Zob. **paczek**.*

paczek m.: *v'el'a kup'ila zapatak/ a jak cały pačak vz'ełam/ to juš cały pačyk/ to z'es'eńc' juš pudetak Imb.MW[12].* Masculinum poświadczają z języka pisarza XIX wieku Kurzowa (1993a: 382), z Bujwidz Dwilewicz 1997: 39, z różnych terenów Litwy SPGL 302 (*pak, paczek, paczeczek*). Por. błr. gwar. *nak, научак* m. SPZB, lit. *pakelis* m. SLP.

parafin m.: *starali s'e/ jaš podjońc' s'e na tšec'e nie mogłam/ oni mńe pšynos'ili do tego/ do pałaty i parafin tam Gram.MK[26].* Por. ros. *парафин* m. WSRP, błr. *парафин* TSBM, lit. *parafinas* m.

protez m.: *mńe popadła do oka tym dymem tym// to ja teras/ u mńe protes// no/ to z małyx l'at/ może mńe v'ec'e v'el'a była// p'eńc'/ ja nie pam'entam v'el'e Pak.RW[38].* Por. ros. *протез* m. WSRP, br. *пратэз* m. TSBM, lit. *protezas* m.

recept m.: *skora pšyježža/ al'a recept na p'išy ten fel'čar// u mńe dav'l'eńa v'el'ka/ to juš oni mńe v'ezo/ jak tyko pazvońa/ pšyjado Gir.AP[18].* SJPD notuje formę męską jako dawną, obecnie regionalną. Przytacza z języka filomatów i Syrokomli Kurzowa 1993a: 256 (por. też u Mickiewicza: SJAM), z gwary Bujwidz na Wileńszczyźnie Dwilewicz 1997: 40, z polskich gwar pod Sejnam – Zdancewicz 1966: 106. Kucala 1978: 41 notuje wariant męski za SJPD z XIX w. Por. ros. *рецепт* m. WSRP, błr. *рэцэпт* m. TSBM, lit. *receptas* m. SLP.

skleroz m.: *dočyňk'i/ moży vy gazety čytac'e/ może fšysku/ v gazetax v'encaj/ ja stara/ jix na l'ub'a čytac' gazety/ mńe sklir|os/ głova zac'iskuji/ głova kreńc'i s'e/ t'iliv'izar nie moga pačšyc' Mag.MN[22]; dajo tu tak'e tyf'edryny/ tu tak'e l'akarstva ruźne at tego skl'erozu/ była zav'ez'ona da Kouņa/ curka była zav'oššy Mag.MN[22].* Poświadczają z okolic Landwarowa na Litwie SPGL 363. Por. ros., błr. *склероз* m. WSRP, TSBM.

topal m.: *u mńe topal' był tak'i duży// topal' stary ten juš/ ževa była Trykł.WS[32]; topal' był l'ekarstva// a teras nie pšyznajo/ pańi Kaln.IS[31]; vot moja s'v'ekrofka/ ona |stareňka/ to ona zašše topol' za'eva gotovanej vodej tyko žeby stužona ta voda byłaby/ vot ona mńe tak naučyła/ ja pojada do jej/*

ona mńe da tego topol'a/ jes'li rana/ fs'o/ ne čšeba is"c" do x'irurga Kaln.RM[56]. L notuje obok formy *topola*, także *topol* opatrzoną gwiazdką jako wyraz w tej postaci nieużywany, z cytatu wynika, że jest to rzeczownik żeński. SWil rejestruje *topola*, niekiedy *topol*. W SW wariant męski *topol/topól* oraz żeński *topol* uznano za gwarowy. SPP przestrzega przed używaniem masculinum. Według Danysza i Nitscha forma *topól* jest charakterystyczna dla Wielkopolski. Ma ona jednak szerszy zasięg, ponieważ występuje również w Polsce centralnej (Łęczyckie, Sieradzkie), na Śląsku, Orawie, na pograniczu północno-wschodnim – por. Brzezina 1982: 52. Poświadcza ją z gwary Bujwidz na Wileńszczyźnie Dwilewicz 1997: 40, z okolic Ignalina SPGL 399 (z jednym cytatem), z języka studentów polonistyki wileńskiej Karaś 1999b: 261, z gwar polskich pod Sejnami Zdancewicz 1966: 106. Por. ros. *тополь* m., błr. *топаль* m., lit. *topolis* m.

tualet m.: *rano fstaŭšy ona/ co jej było značy tam/ čy ona do tual'etu/ čy ona do zvonka značy pov'інšovač/ značy z"eńc"a brata/ bo był Kaźm'eš// z"e ona šetšy/ na korytažu/ i niežyva zna'ežli* Mej.GJ[17]; *na swatka postav'onu tual'et/ postavjona butka tam/ tam žyji/ zb'erajo i jezo tam* Gaj.WP[47]. Postać męska *toalet* znana jest z języka prasy wileńskiej (Mędelska 2001: 116). Por. ros. *туалет* m. WSRP, lit. *tualetas* m. SLP.

wioseczek m.: *Gajik tak'i był v'osečak/ to tam do gajiku juš my xoz'im/ da gajiku zb'erac' jagody* Jez.JW[36]. Por. lit. *kaimelis* m.

Rodzaj żeński zamiast męskiego

bachanka ż.: *pšyšečšy čšeba baxaŋka xl'eba jes"c" i p'eńs'a ne dastaje/ tak on i xl'eba ne kup'i s"e* Stal.EW[25]; *to teras ješč|o jakos'č'ik ne tak/ a rańej baxaŋka xl'eba na pšev'ez'aš* Und.HS[38]; *nu to b'alarusk'e/ tam m'il'jonam'i ličo/ peńs'a po s'edem m'ilijonof/ xl'ep cos'č'i boxaŋka koštuji s'edem tys'ency* Min.JJ[35]. Femininum znane na Kresach, na Białostocczyźnie, w gwarach polskich na Litwie (zob. SPGL 246; Karaś 1999: 92 w Kamionce k. Solecznik), w języku współczesnej młodzieży wileńskiej (Geben 2003: 77), na Braśławszczyźnie (SPGB 65). Por. błr. *баханка* ż. TSBM, ros. *баханка* ż. WSRP.

granata ż.: *ona tyko jedna granata ta pus'čila* Kaln.IS[31]; *v akopax Němcy s"ezol/ tak o nał'ec"i ũ ak|op granata adrazu jak daž ũ ta jama/ tam fšystk'ix kaša adrazu* Mej.JS[42]. L poświadcza dwie formy oboczne: męską i żeńską, SWil podaje tylko wariant męski, SW opatruje formę żeńską kwalifikatorem *rzadkie*. W SJPD, SPP i SWJP tylko forma męska. Femininum notuje Mędelska 1993: 83 we współczesnej prasie polskiej na Litwie, Karaś 1999b: 260 w języku studentów polonistyki wileńskiej. Prawdopodobnie występowanie formy żeńskiej na Kresach podtrzymał język rosyjski. Por. ros., błr. *граната* ż. WSRP, TSBM, lit. *granata* ż. SLP.

grzmota ż.: *to sons'eżi brałi čytac' to tam p'išy s'a/ že bend... fšystka néba začyrvońeji/ bendo v'el'ki gžmoty/ bendu/ gžmota beńz'i cały tyz'eń/ s'edam d'ńej beńz'a gžym'ac' i gžym'ac' juš ta g'žmota/ bendo v'el'ki bĺiskav'icy* Mag.MN[22]. Przytacza z Brasławszczyzny SPGB 110, z okolic Niemenczyna SPGL 199 (obok *grzymota*).

kantora ż.: *fermy/ tak'e zdańi byłi// kantory parab'ili/ zdańi/ budyńk'i* Gaj.WP[47]; *taka Dub'ejk'eńe/ von s kantory/ jejny monš pob'ił traktor/ p'jany połamał// od os'imż'es'ont s'udmego roku Smoł.WS[27]; tedy juš tutej kałxozy parob'ili s'e/ tutej kantory byłi vo juš tutej/ s'eż'ełi// o teras tam počta i b'ib'l'oteka* Mej.TM[36]; *tak'e fermy strašenne/ budeńk'i vystrojona/ kantora kałxozna była* Gaj.WP[47]. SWil notuje obie formy jako równorzędne (*kantor* v. *kantora*). SW uznaje formę *kantora* za dialektyzm. W SJPD i SPP tylko *kantor*, formę żeńską uznają za niepoprawną (rusycyzm) Łętowski 88, Karłowicz 44, Walicki 146, Czarkowski 13, Słoński 47. Podaje femininum jako rusycyzm (ze względu na zmianę rodzaju) z prasy warszawskiej okresu zaborów Karaś 1996: 126. Por. Brzezina 1982: 28. Kurzowa 1993a: 256 przytacza formę żeńską z filomatów, występuje też u Mickiewicza – SJAM. Notuje SPGL 214 z Wileńszczyzny i SPGB 121 z Brasławszczyzny. Por. błr. *кантора* ż. TSBM, ros. *контора* ż. WSRP, lit. *kontora* ż.

kartofelka ż.: *jag była smačńe/ jak k'edys" zrobo ta saładuška/ s kartofel'kaj/ smačńe* Kaln.IS[31]; *to pšyjdū xoc" i kartofel'k'i posazu* Szmel.PL[19]. Zob. **kartofla**.

kartofla ż.: *bliny/ c'ip'ilińy/ kartoffl'a/ xłodńik* Ows.MB[24]; *to z'adu teras muv'itam/ zastała s'e z'es'eńc' lituf/ to da p'eńs'i z z'es'eńs' litam'i dażyjim/ c'i nie dażyjim// kartoffl'a tu o juž začoł kopac' s'v'eža/ to moža dażyjim* Gir.AP[18]; *Božańka ty moj/ za co Pam Buk i kara/ žukuf tyx na kartoffli fšeńz'a/ z'jedłi moja kartoffl'a čysta žuk'i z'jedłi/ nim|a čym pruskac'/ ja nie moga/ nūgz'e nie jada/ nič i tak nie v'lem f tym roku mus'i nie beńz'e kartoffli/ žuk'i napad'li barzo; c'eńsko žyc'/ o teras peńs'a mała/ a fšeńz'a čšeba zapłac'ic'// kartoffl'a posaz'ic' c'i co / nu tak fšystko čšeba* Now.WK[26]; *čy kartoffl'a kopałi/ kopałi/ końam/ teras o juž v'e tam traktorem/ tam rańej to v'e/ końem rozožu/ nu i kopałi kartoffl'a// al'e že davńej/ teras nog'i stygnu/ marznu/ a tedy nie/ bosal kopaju kartoffl'a* Tur.TC[29]; *kartoffl'a s'ejim/ saz'im// nédužo saz'im// rańej troxa v'encej saz'ili/ teras mńej saz'im/ nie ma komu pomagac'* Kaln.IS[31]; *c'emny tak'i narot// barzo co jes'c' i kartoffl'a jes'c' na možna była/ sl'epy rozon s'e/ tam krołik'i/ teš na možna* Min.JJ[35]; *s kartoffl'o* Śmil.EP[15]; *kartoffli jakaj natušo z m'ensam ot tob'a i ob'at* Smoł.AŻ[22]. Femininum *kartofla* (białorutenizm) ma szeroki zasięg, nie tylko północnokresowy, notowany np. na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 182), Wileńszczyźnie (np. Zdaniukiewicz 1972: 157; Dwilewicz 1997: 40; Smułkowa 1999: 154),

na różnych terenach Litwy (SPGL 216), na Braślowszczyźnie (SPGB 123), na Łotwie (Karaś 1995: 42), w gwarach polskich pod Sejnami (Zdancewicz 1966: 107), w gwarach Polski wschodniej (SGP, MAGP), także w polszczyźnie północnokresowej XIX w. (Kurzowa 1993a: 256). L notuje tylko rzeczownik męski, SWil obie formy (*kartofel* v. *kartofla*) jako równorzędne, wg SW forma żeńska to prowincjonalizm (cytaty z Mickiewicza i Słowackiego), w SJPD – *daw.*, dziś *gwar.* Por. omówienie – Brzezina 1982: 28. Zob. błr. *картопля* ż. TSBM, błr. gwar. *картофля* ż. SPZB.

kombajna ż.: *to co pav'ezac' ja dastajim/ to rabočym vyplacujim// co żyta teras/ była xaxos/ to kambajnaj vymłuc'i/ płac'im/ al'a vymłuc'i/ a teras' juš nie* Gir.AP[18].

krama ż.: *krama/ nazywali juš ja nie v'em jak/ nie magazyny/ al'a kramy jišče/ jag z rusk'ego/ czy jak i Żyt kramka nos'ił* Rem.AC[29]. Słowniki ogólne języka polskiego: SJPD, SWil i L z XVII i XVIII w. notują rzeczownik *kram*, SW z kwalifikatorem *gwar.*, Kurzowa 1993a: 376 *reg.* Poświadcza z różnych terenów Litwy SPGL 234, na Braślowszczyźnie SPGB 138. Por. błr. *кpama* ż. TSBM.

lisa ż.: *časem lisa/ i ten/ nu ja nie v'em jak po polsku nazvac'/ šašok muv'o tak'i/ [čarńeńk'i/ teš pšešłym roku u mnie był* Bej.IK[35]; *liša/ on tak'im ješče głosem/ jak jerklivym tak'im* Gram.MK[26]. Femininum notowane na Kowieńszczyźnie i Wileńszczyźnie (Karaś 2002: 181; SPGL 251), na Braślowszczyźnie SPGB 146. Por. błr. *lica* ż. TSBM, ros. *luca* ż. WSRP, lit. *lapė* ż. SLP.

majstra ż.: *tedy v Leńiŋgraz'e pracovał tež z'e okrenty rob'o/ i fšystko/ tak'i majstra* Bej.IK[35]; *potam tak'i u mnie tutaj mejstra był/ my ta xata kup'ili/ to ni podłoguf ni š'ikaturk'i nič nič tu na było; tedy ob'ili okołu/ tedy š'ikaturka zrob'ili/ on sama pšyjz'i mejstra/ jak ty tak um'eš tak ruvnińko p'eŋkne; nu to majstra był Mazuru tak'i/ pšyjz'i desk'i yabl'ovac' ja vyjdu yabl'ujim desk'i* Muk.JW[25]. Poświadcza Turska (1939/1995: 89), wskazując na błr. *maіcтpa* i lit. dial. *maistra*.

mirta ż.: *jak tak v'ečorem f subota v'aneček z m'irty/ v'aneček žeš ten/ pos'p'evajo osystemtk'i tam* Bej.IK[35]; *asystemtka tal'eżyk na stoł nes'i z rutaj// mirta ta byl'e co* Miel.IG[31]. Femininum znane nie tylko na dawnych Kresach północnych (por. Karaś 2002: 181), w tym na Braślowszczyźnie SPGB 157, ale i w różnych regionach Polski etnicznej. Notują SWil, SJPD jako *reg.*, SW jako *gwar.* Na Litwie może być podtrzymywane wpływem litewskim i rosyjskim. Por. lit. *mirta* ż. SLP, ros. *мурта* ż. WSRP.

papiera ż.: *on zamuv'i/ na mas'le/ masła i vodańk'i da i jašč[e monka taka/ monka zamav'a/ tedy apšyp'iš/ tak'im pap'eraj abłożyš// nu ji zagoji s'e* Trykł.ZS[28]. Por. błr. *nanepa* ż. TSBM, ros. *бумага* ż. WSRP.

podoleczka ż.: *z'ic'onak/ zaras pańi pomyjo/ podolečkaj vytarli* Kaln.IS[31].

problema ž.: *ruzna/ xto buračana było k'edys' rob'ili s cukrovyy burakaf/ p'iva jenčm'enna rob'ili/ xto i braška rob'il/ cuk'ar tam i voda/ al'a cukru ňa była/ rańej toš probl'ema* Min.JJ[35]. Jako sowietyzm przytacza z Braślowszczyzny SPGB 213. Por. ros. *проблема* ž. WSRP, błr. *праблема* ž. TSBM, lit. *problema* ž. SLP.

ptaszeczka: *cos'c'i to jest// ot ptašečka ježeli ot jez'is i drug'i raz do mašyny jag da s'e do okna i zab'iji s'e/ tak ňedobže Jez.JW[36]; ona tylko faktyčne rob'i s'e tak'i mal'enk'i karšun|ok/ ptašečkau mal'enk'ix tedy že on// ona jakos"č"i ňedobra/ ta kukulka* Mej.GJ[17]. Zob. **ptaszka**.

ptaszka: *teraz ňe v'eža ja tym/ rańej jakos"č"i patšali/ ptaška jak l'ata/ čy s"ez"i gž'e/ pogoda možna było pozn|ać* Gram.MK[26]; *k'edys"č"i Zv'astovańe było mocno v'elka s"v'enta/ že muv'i/ ňe možno ňic pracovać na Zv'astovańe/ bo muv'i tak/ ptaška/ muv'i/ gńazdy i to ňe v'iji/ to ptaška i to rozum'i/ že ptašk'i ňe nošo gńazdy sob'e* Mej.GJ[17]; *my gadamy karš|un/ po pol'sku jaščomp žeš karš|un/ ona muv'i/ jajki drug'im ptaškam adaji/ i ona prostu ptaška trochu jakas'/ ňe v'em jak pov'ež'ec'* Rem.AC[29]; *my s'ež'eli z doktorkaj i ptaška dała s'e v okno/ i krev został s'e na oknie* Kaln.IS[31]; *kukuje do s'v'antego p'otra/ a puž'nej juš ona pšestaje/ muv'i/ pševraca s'e na karšuna/ ňe v'em ja// ali ja to tej ptašk'i ňa l'ub'ila* Tur.TC[26]; *teras o tu o kala žek'i jest gńazda položona/ nu mondra ptaška/ to že čšeba/ sama zbuduji/ znoš'i s tak'ej z'ubaj* Smoł.KG[18]. Notuje femininum SWil jako prowincjonalizm i SW z kwalifikatorem gwar. (Goszczyński, Korotyński, Konopnicka, Pol). To wyrazisty dialektyzm północnokresowy, dobrze udokumentowany – zob. Kurzowa 1993a: 256, Dwilewicz 1997: 40 z gwary Bujwidz na Wileńszczyźnie, Karaś 2002: 182 z Kowieńszczyzny, SPGB 223 z Braślowszczyzny, Zdancewicz 1966: 109 z polskich gwar pod Sejnami. Por. błr. gwar. *пташка* ž. SPZB, błr. *нтышка* ž. TSBM, też ros. *птичка* ž. WSRP.

rowera ž.: *curka xora/ na raveży pšyjexac' c'enško/ dal'eko// v m'es'c'a żyjo* Gir.AP[18].

rumianka ž.: *puz'ni nu co/ rum'ańka/ tak'e to juš l'ečyli s'e// puž'ni xm'el'/ to jest dl'a snu/ dl'a uspokojeńa/ val'eryji/ teš tak'im'i l'ečyli s'e* Tur.TC[26]. Por. ros. *ромашка* 'rumianek' ž. WSRP, lit. *ramunė* ž.

samogonka ž.: *rańej samagorjk'i napenzo/ tak'e byli ugoščeńa// a tu teras to juš płatne v'enkšość* Mej.TM[36]. Przytacza SPGL 358 z Kowieńszczyzny i SPGB 235 z Braślowszczyzny. Por. ros. *самогонка* ž. WSRP, błr. *самагонка* ž. TSBM.

samoucška ž.: *nu troxa co jak'ego rozum'em/ ali ňe um'em tak/ nu laba d'iena/ garb'i Jezu Kr'istu v'em otpov'ež'ec' o/ nu i co jak'ego/ mało mało tam// rusk'i to sama teš/ samaučka/ sama naučyla s'e rusk'i* Now.WK[26]. Z Braślowszczyzny poświadczają SPGB 235. Por. błr. *самавучка* ž. TSBM, ros. *самоучка* ž. WSRP, lit. *savimoka* ž.

sardeleczka: *nu b'edny l'uż'i né majo za co kup'ic'// kavatečak tam kup'i jakaj sardal'ečk'i* Min.JJ[35]. Z prasy wileńskiej femininum *serdelka* przytacza Mędelska 2001: 116. Por. ros. *сарделька* ż. 'serdelek' WSRP, lit. *sardelė* ż.

skobla ż.: 'narzędzie do obdzierania kory': *jest tak'i teš strumant/ vyxyl'ona taka// rončk'i dv'e/ nu c'ongaš tak o/ skobla* Trykł.ZS[28]. L notuje tylko męskimum, SWil też formę żeńską *skobla*, z kwalifikatorem *posp. prow.* SW femininum uznaje za dialektyzm. Danysz 268 określa formę męską *skobel* jako typową dla wschodniej Galicji i Wielkopolski oraz żeńską dla Galicji zachodniej. Brzezina 1982: 48, 80 notuje jedynie w dwóch punktach formę żeńską *ta skobel*. Poświadcza w znaczeniu narzędzia 'jw.' SWil *posp. prow.*, SPGB 241 z Brasławszczyzny i SPGL 364 z okolic Ignalina i Wilna. Por. błr. gwar. *скобля* 'jw.' SPZB, ros. *скоба* ż. 'skobel' WSRP.

wiaczora ż.: *s'edm'u goż'in cała strona ad v'ačory da paronkovej/ čarvona/ čarvona/ jak oż'eña čarvona/ tak ta// i z'em'a čěrvona fšystka* Mag.MN[22].

Rodzaj męski zamiast nijakiego

chomąt m.: *aš um'am zapšengac'/ naklada s'e xomont/ ftedy pots'az'ołak na pl'ecy kładni s'a* Smoł.AŻ[22]; *najpšut nakładali pots'az'ołka/ ftedy xomont* Imb.MW[12]; *nu xomont/ duγα/ pats'az'ołak/ l'ejcy/ patp'ink'i* Trykł.ZS[28]. Archaizm zachowany w różnych gwarach polskich, głównie północnych, rzadszy na Śląsku i w Małopolsce – zob. SGP. L notuje obie formy: męską i nijaką, na pierwsze miejsce wysuwając męską, podobnie SWil i SW. SJPD uznaje męskimum za przestarzałe, Kucała 1978: 42 przytacza za SJPD z XIX w. Kurzowa 1993a: 162 przytacza tę formę z Kresów z XVII w. Notuje obecnie z gwary Bujwidz na Wileńszczyźnie Dwilewicz 1997: 36, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 182, z gwary Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 130, z języka studentów polonistyki wileńskiej Karaś 1999b: 259, z gwar polskich pod Sejnami – Zdancewicz 1966: 104. Na Kresach może być podtrzymywany wpływem wschodniosłowiańskim. Por. też ros. *хомым* m. WSRP, błr. *хамым* m. TSBM.

podworz, podwórz m.: *tam żeš peņka s'e ta krova/ vot pšyl'eco/ tak ona na v'atyr/ na blańicu/ vyż'i na podvaž i pšec"iv v'atru stañi/ tam zamuv'i madlítefka i fšystko* Mej.JS[42]; *někturym čšeba na pòdvož/ nu to začėli stukać/ łamać žv'i/ nu to otkryji* Śmil.EP[15]; *te vydo na podvurš/ na padvožu pabendo pok'i ten ks'onž żeš tutej nam juš tam pac'eży ucy tak/ do spav'ež'i* Mag.MN[22]. L nie rejestruje męskimum *podwórz*, tylko *podworze* n. i *podworzec* m., SWil ts., SW formę *podwórz* uznaje za gwarową. Przed używaniem męskimum przestrzega Szwed 157 oraz Walicki 278. Męskimum rozpowszechnione na dawnych Kresach, dobrze udokumentowane (por. np. Kurzowa 1993a: 256; Dwilewicz 1997: 120; Zdaniukiewicz 1972: 189; PTG 1996: 116, 127; Karaś 1999b: 260; SPGB 201). Por. błr. gwar. *надвор* m. SPZB.

podwórek m.: *zam'atałam podvurak vesoly* Miel.IG[31]. Poświadczają SW i SJPD jako *gwar.*, SWil z kwalifikatorem *przest.* Masculinum częste na dawnych Kresach, dobrze udokumentowane (np. SWil *podwórek* w haśle *podwórko*; Kurzowa 1993a: 256; Karaś 1995: 42; PTG 1996: 127, 206; SPGL 320). Por. błr. *gwar. надворак* m. SPZB, lit. *kiemas* m.

Rodzaj żeński zamiast nijakiego

centra ż.: *tu Mejšty/ o tu majontek jego tu był// centra kałxozu była* Śmil.EP[15].

gimnazja ż.: *brat učony był pa łitefsku/ i był agronomska szkoła końčyřy/ g'imnaz'ja końčyřy/ brat był mocno učony// pšyježžali agronomy s Kovna/ fšystko/ i nagrody davalı* Smoł.KG[18]; rusycyzm z okresu zaborów o szerokim zasięgu (Karaś 1996: 121), rozpowszechniony w różnych odmianach polszczyzny północno-kresowej (por. Karaś 2002: 181; 1999: 258-268), obecnie na Litwie wspomagany wpływem języka litewskiego. Por. ros. *гимназия* ż. WSRP, błr. *гимназія* ż. TSBM, lit. *gimnazija* ż. SLP.

kakawa: *po vojńe/ nič nie była płacę i myř'le/ ja f cuk'erńi pól škl'aj'k'i kakavy nie mogłam vyp'ic" jak ja syta byłam/ a teras tu nič nie m|a* Stal.EW[25]. Por. lit. *kakava* ż. SLP.

kazań (ż.?): *ad gaž'iny zamav'jali/ było kob'etof// tam i żyw'ola k'edy fkońs'i// a na lačyli// słyśalam i ks'onc s kazańi muv'it/ że to napravda* Smoł.KG[18]; *pš'jez"e s Turmont proboršč i po pol'sku beńz"e kazań muv'it i avang'el'ja čytac" Mag.BP[31]; našy ž"ekan p'eršyras o tak o kazańi// jedan ras kazań i jevang'el'ja po pol'sku i drug'i ras* Mag.BP[31]. Por. błr. *казань* ż. (obok: *казанне* n.) TSBM, lit. *patmokslas* 'kazanie' m. SLP.

nieszczęść ż.: *v'e co/ k'edy vyji p'es/ tak on jak płacę/ jag vyji/ to kogokol'v'ak/ muv'i/ k'edy v gura pačy/ to n a pożar/ a k'edy do z'em'i/ to na pogžep/ teř tak/ na |ńečšeńs' jaka* Tur.TC[26]; *ona muv'i/ komus'c'i nieščeńs'c'a beńz'i/ ili tob'e/ ili mńe// nu pšeřto k'ilko d'ńi/ i ona muv'i/ nu nič puk'i co* Kaln.IS[31]. Femininum notowano tylko na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 184). Por. lit. *nelaimė* ż. SLP.

A oto przykłady funkcjonowania rzeczowników zróżnicowanych rodzajowo w gwarach nie tylko tego samego obszaru (por. *podsjedziółek, podsiedziółka*), ale i w tym samym idiolektie (por. *zawiej* ż. i m.):

podsjedziółek m. || **podsjedziółka** ż. 'część uprząży stosowana przy hołoblach': *jař um'am zapřengac"// nakłada s'e xomont/ ftedy pots'až'olak na pl'ecy kładńi s'a* Smoł.AŻ[22]; *nu xomont/ duya/ pats'až'olak/ l'ejcy/ patp'ink'i* Trykł.ZS[28]; *najpřut nakładałi pots'až'olka* Imb.MW[12]. Notuje SPGL 319 z różnych stron Litwy, SPGB 200 z Braślawszczyzny. Por. błr. *падсядзёлак* m. TSBM.

zawiej ż. i m.: *γurby jak u n|as/ γurby/ barzo muv'i v'el'k'e γurby// i muv'i zav'ej jaka podńeła s'e barzo v'elka zav'ej/ muv'i/ navjało/ xo'era/ i pšejs"e" nie można/ pšejexać Mej.TM[36]; tut pšejexać nie można by// a tedy tšeba raskopyvać/ ajej/ jak začneš raskopyvać/ tak vyżej člov'eka/ tak o była nav'ana/ oknov nie v'idać/ nu tak'i zav'ej byl// dužo była s"ńegu Mej.TM[36].*

Charakterystyczne są też formacje zdrobniałe utworzone sufiksem *-ka* od podstaw rzeczownikowych charakteryzujących się innym rodzajem, por.:

kramka ż. ‘zdrob. od *krama*’: *nazyvałi/ nie magazyny/ al'a kramy jišče/ jak z rusk'ego/ čy jak i Žyt kramka nos'ił Rem.AC[29].* Por. błr. *крамка* TSBM.

skobeczka ‘zdrob. od *skobka*; ośnik, nóż do korowania’: *o co bel'ka z'e gruba/ to tak'im'i s'ak'arkam'i/ tak'e skobeč'ki i to byli te neck'i parob'jona Smoł.KG[18].*

talerka ż. ‘talerz’: *iz'e vasel'a/ juš pšet spańem v'anečak ten zdymujo/ ložo na talerka/ nu u jednyx pal'o/ abl'avajo spirtem Trykł.ZS[28].* Notuje SWil jako regionalizm (*pro. posp.*), SPGL 394 z okolic Ignalina. Błr. *талерка* ż. TSBM.

waselka ż.: *nu vasel'a mama strojila os'istentkof tam pros'ila čterč'x/ nu b'edna była vasel'ka/ za to co nie była s čego Mej.TM[36].* Por. błr. *вяселейка* TSBM.

Interesujące są też derywaty powstałe od zapożyczeń francuskich w polszczyźnie, gdzie *-ka* jest oznaką przyswojenia (adaptacji) obcego wyrazu (np. regionalne *beretka, krawatka*):

taboretka ż.: *nu i o tej kob'ec"e/ ktura s taboretko xoz"i/ jej monš f subota spogžeb'ili Mej.GJ[17]; skal'ečyla sob'e bjodra/ vałila s"e i trafiła na cos" tvardego i skal'ečyla/ i vo teras xoz"i tyko s taboretko/ o jak xoz"i Mej.GJ[17].*

Widać zatem, że duże jest oddziaływanie języków wschodniosłowiańskich, zarówno języka białoruskiego, jak i języka rosyjskiego, często przy wspomagającym wpływie białoruskim i litewskim, por. np. *granata, margaryn, marszrut, parafin, protez, recept, skleroz*. Wiele zmian rodzaju dokonano się także na skutek interferencji języka litewskiego uwarunkowanej czynnym bilingwizmem. Niekiedy mamy tu do czynienia z jednoczesnym oddziaływaniem trzech języków, gdy odpowiedniki różnojęzyczne cechuje zbieżność rodzajowa i leksykalna⁶, przy której z większą łatwością dochodzi do zmiany paradygmatu fleksyjnego pod wpływem obcego wzorca. Oprócz wymienionych wyżej stosunkowo nowych przykładów interferencji języka litewskiego i rosyjskiego wahania rodzaju niektórych rzeczowników mają znacznie starsze podłoże białoruskie oraz szerszy zasięg geograficzny⁷.

⁶ Zbieżność ta wynika z faktu, iż duża część zapożyczeń z języków zachodnioeuropejskich trafiła do języka litewskiego poprzez rosyjski. Język rosyjski był źródłem wielu zapożyczeń dla języka białoruskiego i litewskiego.

⁷ Por. SGP, MAGP, Dwilewicz 1997: 40.

Niektóre zmiany i wahania rodzaju rzeczowników mogą mieć źródło w dawnej polszczyźnie, por. np. *chomąt*. Często jednak bywa tak, że archaizmy są wspierane podtrzymującym wpływem odpowiednich form rosyjskich czy – ogólniej mówiąc – wschodniosłowiańskich. Różnice, wiążące się z odmiennością postaci słowotwórczej wyrazu, ilustrują przykłady formacji z przyrostkami *-ek*, *-ka*, np. *fasolek* zam. *fasolka*, *paczek* zam. *paczka*, *kartofelka* zam. *kartofelek*, *bachanka* zam. *bochenek*, *ptaszka*, *ptaszeczka* zam. *ptaszek*, *ptaszeczek*, *wioseczek* zam. *wioseczka*, *rumianka* zam. *rumianek*. Zmiana ta ma charakter regionalny, często pod wpływem białoruskim, czego dowodzą liczne poświadczenia tego typu zakłóceń notowane w historycznej i współczesnej polszczyźnie północnokresowej w różnych jej odmianach, nie tylko w gwarach, lecz również w dialekcie kulturalnym na Wileńszczyźnie⁸.

Wahania i zmiany rodzaju rzeczowników mogą być także innowacjami językowymi (bez wpływu obcego), mającymi swoje źródło m.in. w procesach analogii.

Podkreślić należy jeszcze raz, że wahania rodzaju w rzeczownikach niezwykłych charakterystyczne były dla różnych okresów rozwojowych języka ogólnopolskiego (Kucała 1978), a także dialektu północnokresowego w przeszłości (por. Kurzowa 1993a: 256-257), cechują również współczesną polszczyznę potoczną, regionalną i dialektalną (Brzezina 1982, Reczkowa 1976).

Pośród omówionych przykładów zmian i wahań w rodzaju rzeczowników szerszą dokumentację mają formy: *brytwan*, *gimnazja*, *kieszczę m.*, *kantora*, *kartofla*, *krama*, *lisa*, *mirta*, *piec ż.*, *podwórż*, *podwórek*, *ptaszka*, *topał*. Poświadczenia w zasadzie dotychczas tylko z Litwy kowieńskiej, stanowiące rezultat żywego procesu interferencji języka litewskiego uwarunkowanego bilingwizmem informatorów, mają takie wyrazy, jak: *cięż/ciąż m.*, *krew m.*, *nieszczęście m.*, *pościel m.*, *pamięć m.*, *Wielkanoc m.* Nie odnotowano dotąd takich przykładów, jak: *kazań*, *kakawa*, *osnow*, *papiera*, *parafin*, *protez*, *rowera*, *rumianka*, *wieczora*, *wioseczek*, *zawiej*.

Łącznie odnotowano 61 rzeczowników, charakteryzujących się innym niż w polszczyźnie ogólnej rodzajem gramatycznym, które wystąpiły w badanych tekstach 160 razy (bez form żeńskich rzeczowników powstałych w wyniku akania).

Dane ilościowe i procentowe dotyczące liczby rzeczowników mających inny rodzaj gramatyczny oraz ogólnej liczby poświadczeń przykładów zmian rodzaju gramatycznego niemających podłoża fonetycznego przedstawiają tabele nr 30, 31.

⁸ Por. dane zawarte w moim artykule poświęconym wahanom i zmianom rodzaju rzeczowników w polszczyźnie standardowej studentów polonistyki wileńskiej (Karaś 1999b). W kulturalnej polszczyźnie wileńskiej w jej odmianie mówionej zmiany takie poświadcza I. Masojć (2001: 36-38), z języka prasy potwierdza J. Mędelka (1993: 80-85).

Tabela nr 30. Liczba i procent rzeczowników – jednostek leksykalnych ilustrujących zmiany rodzaju gramatycznego.

Obszar/ typ zmiany	Tylko w odmianie jezioroskiej		Tylko w odmianie ignalińskiej		W obu odmianach		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
ż. > m.	11	50% 44%	9	40,9% 36%	5	29,4% 20%	25	41%
m. > ż.	8	36,4% 28,6%	11	50% 39,3%	9	52,9% 32,1%	28	45,9%
n. > m.	–	–	1	4,5% 25%	3	17,6% 75%	4	6,6%
n. > ż.	3	13,6% 75%	1	4,5% 25%	–	–	4	6,6%
Razem	22	36,1%	22	36,1%	17	27,8%	61	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Tabela nr 31. Liczba i procent poświadczeń łącznie zmian rodzaju gramatycznego rzeczowników.

Obszar/ typ zmiany	Obszar jezioroski		Obszar ignaliński		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
ż. > m.	41	55,4% 64,1%	23	34,3% 35,9%	64	40%
m. > ż.	32	36,5% 42,9%	50	53,7% 57,1%	82	51,2%
n. > m.	4	5,4% 36,4%	7	10,5% 63,6%	11	6,9%
n. > ż.	2	2,7% 66,7%	1	1,5% 33,3%	3	1,9%
Razem	79	49,4%	81	50,6%	160	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z powyższych danych wynika, że odnotowano najwięcej przykładów zmian rodzaju męskiego rzeczowników na żeński (82 przykłady, tj. 51,2%), nieco mniej – rodzaju męskiego na żeński (64 przykłady, tj. 40%). Porównywalna jest natomiast liczba rzeczowników – jednostek leksykalnych, występujących w innym rodzaju: 25 rzeczowników, które ilustrują zmianę ż. > m., i 28 rzeczowników funkcjonujących w rodzaju żeńskim zamiast męskim (m. > ż.). Liczba poświadczeń się różni z tego względu, że niektóre rzeczowniki są częstsze, inne pojawiają się natomiast rzadko lub sporadycznie. Zmiany rodzaju innego typu, tj. rodzaju nijakiego rzeczowników na męski lub żeński, są o wiele rzadsze. Zaznaczyć tu jednak należy, że nie włączono tu licznych przykładów zmian rodzaju nijakiego rzeczowników na żeński, które wiążą się m.in. z podłożem fonetycznym (tzw. akaniem), a więc przykładów typu *wasela*, *waseli*, *gniazda*, *gniazdy*, *jaziora*, *jazioru* itp.

Liczba zarówno rzeczowników – jednostek leksykalnych ilustrujących zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników niemające podłoża fonetycznego jest w obu odmianach polszczyzny – północnej i południowej taka sama (odpowiednio po 39 rzeczowników), podobnie prawie taka sama jest ogólna liczba ich poświadczeń (79 razy na północy i 81 razy na południu). Nie ma zatem żadnych różnic w tym zakresie między obydwoma badanymi odmianami polszczyzny: jezioroskiej i ignalińskiej.

IV.7. Końcówka *-aj* w N. lp. rzeczowników żeńskich

Końcówka *-aj* w miejscu ogólnopolskiej *-ą* w gwarach północnokresowych jest notowana rzadko. I. Grek-Pabisowa (2002: 59) we współczesnych gwarach na Litwie i Białorusi zarejestrowała stosunkowo niewiele przykładów z *-oj/-aj* (tylko 7 przykładów z końcówką *-aj*), w moim materiale natomiast tych poświadczeń jest aż 120, a więc zdecydowanie więcej. Końcówka *-aj* jest przejawem wpływów białoruskich na fleksję gwar polskich (zob. Rieger 2006a: 395) badanych obszarów, znacznie większych niż na pozostałych obszarach polskojęzycznych na Litwie⁹. Jej częstotliwość w badanym materiale jest podobna w obu zespołach gwarowych enklawy jezioroskiej i ignalińskiej (zob. tabela nr 32).

Tabela nr 32. Końcówka *-aj* N. lp. rzecz. ż. w miejscu ogp. *-ą*.

Obszar	Liczba	Procent	Razem
jezioroski	66	55%	120
ignaliński	54	45%	

Oto wybrane przykłady z okolic Jeziorosów i Ignalina:

– z obszaru jezioroskiego, północnego: *zapažali vodaj; l'ampa naftaj pali-
ta s'e Bort.HC[35]; nap'isyvali krejdaj; ja nańkaj; pšed vassel'aj; s'ekretarkaj
f sońz'e rob'ila; z Ĺitefkaj; kartofli łapatkaj pasaz'im s'a; kambajnaj vymłuc'i;
z'až'a s c'oc'aj umaršy; vnučkaj; s synovaj; drogaj; za grańicaj Gir.AP[18]; renkaj
Grzeb.JN[31]; pojexali mašynaj Jez.JW[36]; tak'ej kačergaj; ščepkaj; podo-
tečkaj vytarli; pšes'c'eradelkaj b'ataj nakryjš, pod z'em'aj; s kartofel'kaj; jezo
pełnaj gembaj; pod m'astečkaj; pokšyvaj s'c'obajon s'e, z Ĺitvaj Kaln.IS[31];
zastonkaj založyš Kaln.BS[24]; za'ejc'a goroncay ml'ekaj; z drugaj synovaj;*

⁹ Na Kowieńszczyźnie notowałam sporadycznie *-oj, -uj*, por. Karaś 2002: 201.

s kapetaj Kaln.RM[56]; *kosaj kos'i*; *o tej drogaj jak pajez'ic'a*; *s s'ostraj*; *za sošaj*; *pšyžožyš tutej xustečkaj c'i jakaj trapkaj abv'onžyš*; *ńitkaj obv'onžyš*; *vras igłaj kołyp'iš*; *pšed vojnaj*; *za grańicaj*; *s'ostra była druškaj*; *krovaj*, *z γarmońikaj*; *brođaj*; *z głovaj*; *s takaj o z'uraj okrongłaj*; *gotovanaj vodaj zał'eja*; *pšet s'm'erc'aj* Mag.MN[22]; *z vodaj rosprovaž'i s'e* Mag.AŁ[03]; *s palečkaj*; *droškaj*; *vodaj pomyfšy*; *z gumaj*; *z Ruskaj ožeńil s'e*; *s s'ostraj pojexali* Mag.BP[31]; *kosaj*; *svojaj družynaj*, *s xorobaj* Min.JJ[35]; *pšed vojnaj*; *była druškaj* Nar.MS[20]; *z vodaj*; *z mamaj*; *pšyv'ozo mašynaj*; *sama głovaj tu*; *z m'otłaj*; *za xataj*; *z vodaj s'v'enconaj/ vodaj* Now.WK[26]; *krovaj* Ows.AO[17]; *vdofkaj była* Osow.AM[15]; *z mamaj*, *·s'ostraj* Rom.RV[24]; *s pałkaj*; *pad Ĺitvaj*; *pat Poł'skaj*; *vyčešac' jednaj šcotkaj/ drugaj šcotkaj*; *reńkaj pakazuji* Smoł.KG[18]; *tarlicaj tšeba jego vytarć*; *z marxefkaj* Smoł.AŽ[22]; *z z'efkaj*, *vodaj*, *zefč'y'naj*, *zam'es'i monkaj*, *mašynkaj pšam'eliš* Smoł.JW[27]; *s č'apkaj* Stal.EW[25]; *drogaj jak pajez'ic'a* Szuk.ZJ[23];

– z obszaru ignalińskiego, południowego: *pšez łonka/ steckaj* Bej.IK[35]; *napojona vutkaj*; *pa rencax jag da lińejkaj*; *drogaj* Gaj.WP[47]; *kabyłaj*; *pat kłodaj* Gram.MK[26]; *z žonkaj/ juš s synovaj*; *pavoskaj*; *pšed vojnaj*; *za grańicaj* Mej.JS[42]; *z'imaj* Mej.AS[44]; *za v'joskaj*; *pat padłogaj*; *astala s'e vdovaj*; *pšet školaj*; *curečkaj* Mej.TM[36]; *s tej garstečkaj monkaj*, *z jednaj kartofel'kaj* Pup.JU[34]; *kosaj kos'ili*; *pat p'eckaj*; *pāt smarkačkaj*; *svac'aj jexala*; *jak stala pańenkaj*; *dajarkoj była* Pusz.SK[23]; *s pałkaj pujž'i* Rej.WM[22]; *była z muzykaj*; *kruřkaj*; *k'edy jado to mašynaj* Rem.AC[29]; *za v'oskaj*; *vo s'ek'eraj rombane s'ek'eraj*; *nakryfšy s'a jakaj kordłaj*; *tutaj za žeckaj* Strył.JG[34]; *za grańicaj* Strył.KG[33]; *pracuji derektorkaj školy* Szmel.PL[19]; *pat padłogaj*; *kryjo słomaj*; *arfujo tak arfaj*; *vodaj pabryzgaš*; *vodańkaj troxa abmočyš* Trycz.LT[32]; *nakryja vo paściłkaj*; *vodaj padleje*; *zimaj*; *vodaj palevaš*; *deskaj padb'iva*; *słomaj kryłi*; *vymłuc'i capam'i/ mašynaj*; *deskaj padb'iva*; *deščutłkaj krył*; *pogóđaj*; *v'itkaj pšyv'onzuji* Trykł.ZS[28]; *z rončkaj dłuđaj*; *škl'ańkaj tak vo nac'iskaš* Trykł.WS[32]; *takaj poraj* Weł.TS[35]; *z v'erufkaj*; *vodaj zał'eja*; *jak ja z'efčynkaj była*; *tarlicaj tej čšo*; *z z'efčynkaj*; *māšynaj*; *pod razav'iča jabłenjkaj* Zyg.WT[34].

W tym samym idiolektie można zaobserwować wahania w użyciu końcówki *-aj* i *-o* (z odnosowienia *-a*), nieraz w tym samym kontekście, np. *kryjo słomaj/ rańej słomo kryłi* Trycz.LT[32]; *pod bžosko*, ale: *pod jabłenjkaj*, por. **pot** *kudravo bžosko/ tego i razav'iča jabłenjkaj/ tam jabłenka połna rosla/ no to pod razav'iča jabłenjkaj* Zyg.WT[34].

Sporadycznie występują końcówki bez zaznaczonego akania, tj. *-oj* (z południa), por. *dajarkoj była* Pusz.SK[23]; i *-ej* (z północy), por. *ten dom pšev'ezłi i tut postav'ili s s'ostrej* Mag.BP[31].

Przykładów użycia końcówki *-aj* jest nieco mniej w odmianie ignalińskiej (południowej) niż w jezioroskiej (północnej), ale nie są to różnice znaczące (54 : 66, czyli 45% na południu do 55% na północy).

IV.8. Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego

Na Kresach północnych formy 1. os. lmn. czasu przeszłego są zróżnicowane. Dominują formy analityczne z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby, notowane we współczesnych gwarach północnokresowych na Litwie, przede wszystkim na Wileńszczyźnie, Białorusi (Dwilewicz 1997: 54; Karaś 1999b: 82; Rieger 2014: 29) i w języku przesiedleńców z tych terenów (Zdaniukiewicz 1972: 81-82; Lewaszkiwicz 2017: 325-329). Formy syntetyczne z końcówką *-m*, dziś dialektalną, ale typową dla wielu gwar Polski etnicznej, panują natomiast na Kowieńszczyźnie. Na 883 zarejestrowane w tekstach kowieńskich przykłady 1. os. lmn. czasu przeszłego 815 (92,3%) to formy z końcówką *-m*, a pozostałe 68 przykładów z końcówką *-(ś)my* jest zgodnych z normą ogólnopolską (Karaś 2002: 221). Prawdopodobnie formy z końcówką *-m* były też częstsze dawniej na Wileńszczyźnie, ponieważ wspomina o nich Halina Turska (1930/1983: 21).

W polszczyźnie jezioroskiej i ignalińskiej powszechne są formy analityczne. Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego nie różnią obu badanych odmian, dane ilościowe dotyczące użycia poszczególnych typów tych form są zbliżone. Liczebność poszczególnych typów 1. os. lp. czasu przeszłego przedstawia tabela nr 33.

Tabela nr 33. Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego w badanych odmianach polszczyzny.

Typ czasu przeszłego	Obszar jezioroski		Obszar ignaliński		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
syntetyczny (końcówka <i>-m</i>)	6	6% 40%	9	8,6% 60%	15	7,3%
syntetyczny (końcówka <i>-śmy</i>)	5	5% 29,4%	12	11,4% 60,6%	17	8,3%
analityczny (zaimek osobowy w funkcji wykładnika osoby)	89	89% 51,4%	84	80% 48,6%	173	84,4%
Razem	100	48,8%	105	51,2%	205	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z danych zawartych w powyższej tabeli wynika, że w obu odmianach badanej polszczyzny formy 1. os. lmn. czasu przeszłego są w zasadzie tożsame. Powszechnie

są używane formy analityczne na całym badanym obszarze (173 przykłady, tj. 84,4%), ich udział w obu odmianach jest prawie taki sam (odpowiednio 89 i 84 przykłady, tj. 51,% i 48,6%). Odsetek form archaicznych i jednocześnie dialektalnych (właściwych dla wielu gwar Polski etnicznej) z końcówką *-m* jest niewielki, podobnie jak i form tożsamych z polszczyzną ogólną.

Oto przegląd wyekscerpowanego materiału. Jak już podkreślono wyżej, najczęściej w nagranych tekstach występują formy 1. os. lmn. czasu przeszłego z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby i dawnym imiesłowem:

a) na obszarze jeziorskim: *my samy p'ekl'i* Bach.JP[24]; *my jez'z'ili, my tak ne paliili s'e, my saz'ili/ nic ne rob'ili, my same rob'ili, my p'erš tam čšymali* Bort.HC[35]; *my pšyjaxali, my poxovali, my vyčšymali, my m'eli, my ž'ili, my rob'ili* Czepul.KS[23]; *my jego nazywali* Duk.AS[46]; *my m'eli, my muv'ili, my jak šed'li, co my dl'a vas rob'ili, my tedy kartofli kup'ili* Gir.AP[18]; *my tam žyli juš trošku puz'nej, a tam tykũ žyli my, my xoz'ili, my ros'li, my nab'erali, my ucyli, my pšebraali s'e, my sp'isali s'e* Imb.WP[39]; *my po pol'sku rozmav'ali, xoz'ili myš jajk'i zb'erali po domax, u nas ot ješčo žyli my pšudy, jak my tu fšystko pšežyli, my targali s'e, to my dv'e peňš'i dostavali, my naučyli s'e, my jaxali* Jez.JW[36]; *my i ogrody pl'eli i zboža podb'erali, my p'ekli, my m'eškali, jak my mate byli, my ix rozum'eli* Mag.BP[31]; *my ucyli s'e, my žyli, my ne byli, my ne vyjaxali* Mag.JK[34]; *my dā škoły pošli, my zadavali, my žyli, pošli my, my ne ličyli, nic my v'iz'eli, my ne v'az'eli, my pšyšli, my xl'ep p'ekli, my da tegũ s'ond'li, my ne čytali* Mag.MN[22]; *my uc'ekali, my "ov'eček vypeňž'ili/ do l'asu s'v'ín vyv'edli, my ne mogli niğž'e poxovac' s'a, šed'li* my Maz.SM[23]; *my tu kup'ili* Piet.AW[21]; *tak my i pšežyli/ a teraz vo jak vruc'ili s'e a tu my tak zostali s'e* Rom.RV[24]; *my rozmav'ali, my do babuňi pšyježžali, my jag z'ec'i byli* Stal.G[56]; *my žyli, my tu na pas'olk'i postav'ili* Stal.JG[33]; *my byli, my na žyli, my do škoły dal'eko xoz'ili* Szuk.ZJ[23];

b) na obszarze ignalińskim: *my nazywali, my tu žyli, z'e my žyli* Mej.JS[42]; *p'exoto my xoz'ili, xoz'ili my, my zvruc'ili s'a* Pac.HS[25]; *my da čšyž'estego z'ev'ontego roku žyli, my m'eškali tam, my i dom tutaj/ pobudovališ', my žeš to pšy Pol'sce roz'ili s'e, my nal'eželi do v'ickaj paraf'ji* Pruc.ZS[21]; *my z'ec'e ješče spali na s'eňe, my z'ec'i pal'az'li tam, z'ezli my, pā nocy juš my tak začeli, atkryli my žv'i* Pruc.GS[26]; *my xoz'iliš, my znali s'e/ al'e ne koxali s'e/ tyko tak znali s'e, my jego pšezvali* Pusz.SK[23]; *my v lafkax s'ez'ili, my z jim koxali s'e, my juš jag žyli, dābudovali pōtam, my žyli blisko tam* Rej.WM[22]; *my tam juš um'eli, my ješče z'v'insk nazywali, my m'eli, my tēras juš kupovali s'e, my tu kupovali, my pojexali, my nazywali* Rem.AC[29]; *my m'eškali, my i žyli* Strył.KG[33]; *my spotykali s'e, my do škoły z jej xoz'ili* Szmel.PL[19]; *my nap'ekli, jak my žyli, my balí s'e* Szuł.NK[30]; *my kup'ili, my tedy tu pšyjaxali, my to byli, my tam*

kos'c'ot strojili/ pāmagali Szul.JS[33]; *my v'ōnzali, my i ņe mhuc'ili* Trycz.LT[32]; *my ņe pojexali, my zupetna mała rozum'eli pā litefsku, my jez'z'ili, my pšasmy nazywali* Trykł.WS[32]; *my włōćak'i lićyli s'e, my tam fšystk'e z'efčyŋk'i bav'ili s'e, my to ņe xoz'ili, my tak tyko zb'erali s'e, jak my żyli, my ņe/ tak ņe robili, my ņe ub'erali/ my myli i my myli, my to same rob'ili, kup'ili my, my ņe znali, my u v'izy tam jez'z'ili, my same skladałi s'e, my tam byli* Zyg.WT[34].

Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego tożsame z ogólnopolskimi występują rzadko. W tekstach z rejonu ignalińskiego pojawiają się tylko w języku jednej informatorki – pani z Gajd, żony miejscowego organisty. Ukończyła sześć klas szkoły polskiej, ma wymowę bliską ogólnopolskiej ze stosunkowo niewielką liczbą cech kresowych, por. *dōżyliśmy, jeźziliśmy, seźeliśmy, vzełiśmy, co mogliśmy na ten vus/ vzełiśmy, vyjexaliśmy, ņic ņe zrob'iliśmy, myś'eliśmy, a myśmy jexali s tego l'asu// pšyjexaliśmy tutej, obejzełiśmy se, myśmy jexali do jego kuzyna/ jexaliśmy do Tverečy* Gaj.MK[25]. Podobnie w odmianie jezioroskiej pojawia się bardzo mało form zgodnych z językiem ogólnopolskim, por. *jezz'ilis'my, m'eškalis'my* Piet.AW[21].

Końcówka *-m* w 1. os. lmn. czasu przeszłego pojawia się jeszcze rzadziej niż ogólnopolska *-(ś)my*, choć występuje w większej liczbie idiolektów, np. *my go yodovalim, popaŋkalim s'a* Gak.WP[12]; *skladałim s'e* Zyg.WT[34]; *m'elim, žarny byli/ ml'elim* Mej.JS[42]; *poznajom'ilim s'e vot* Pruc.GS[26]; *žylim* Pac.HS[25]; *bylim* Strył.JG[34]; *bylim* Mag.BP[31]; *raz'b'aralim s'e* Mag.MN[22]; *bylim* Bort.HC[35]; *m'elim i fšysko* Ows.MB[24]; *remontovalim* Rom.RV[24]; *bylim* Stal.JG[33]; zazwyczaj obok form analitycznych z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby.

IV.9. Wtórne formy iteratywne¹⁰

Jedną z cech wyraziście zaznaczonych w obu odmianach jest m.in. duży udział osobliwych form iteratywnych, tj. różnych od stanu ogólnopolskiego, bez form typowych dla polszczyzny ogólnej, typu *pisywać, czytywać, ugaszczać, uplatać*. Są to głównie iteratiwa odmienne pod względem formalnym od stanu ogólnopolskiego, typu *ciagiwać, domieszyczać, wyjeżdżyczać, nanaszyczać*. Rzadziej występują czasowniki wielokrotne formalnie tożsame z ogólnopolskimi, semantycznie natomiast całkowicie różne, homonimiczne, np. *odważyczać, przeważyczać* tworzące człon opozycji z formami *odwozyczać, przewozyczać* (a nie z formami *odważyć, przeważyc*).

¹⁰ W niniejszym podrozdziale wykorzystano dane z mojego artykułu: Karaś 2015a.

Ich osobliwość nie polega na różnicach w wyrażaniu krotności/powtarzalności czy w budowie, gdyż są tworzone za pomocą takich samych sufiksów *-iwa-/ywa-*, *-a-*, jak czasowniki wielokrotne w polszczyźnie ogólnej. Ich osobliwość polega natomiast na wypełnianiu pewnych luk w tej klasie czasowników. Wiadomo bowiem, że iteratiwa w ścisłym rozumieniu, derywowane od czasowników duratywnych, tworzą dobrze się wyróżniającą klasę leksykalno-morfologiczną, wyrażającą powtarzanie się czynności nieuwarunkowane tylko kontekstowo. Osobliwe iteratiwa przytoczone niżej pochodzą natomiast zarówno od prefiksalnych czasowników niedokonanych, jak i dokonanych. W tej postaci nie występują dziś w polszczyźnie ogólnej. Niektóre tego typu formy wielokrotne charakteryzowały dawną polszczyznę (Dunaj 1971, Kucała 1966) i do dziś występują w gwarach polskich (por. np. na Kielecczyźnie – Dejna 1964). Część zatem osobliwych dziś form wielokrotnych może być archaizmami, zwłaszcza niektóre iteratiwa na *-a-* typu *odnaszać*, *przylatać*, a część jest prawdopodobnie uwarunkowana wpływem wschodniosłowiańskim (rosyjskim i białoruskim), rzadziej litewskim.

Zdaję sobie sprawę, że iteratiwa te należałoby opisać zarówno pod względem formalnym, jak i znaczeniowym, uwzględniając także formy czasownikowe tworzące z nimi opozycje kategoriale (np. *ugościć* – *ugaszczać*). Nie jest to jednak możliwe w niniejszej pracy, mającej charakter syntetyczny, bardziej ogólny, również ze względu na duży materiał i na brak niekiedy w zgromadzonym materiale odpowiednich form czasownikowych wchodzących w te opozycje. Celem badań nie była szczegółowa analiza tych form, dlatego też nie zawsze jest możliwe pełne przedstawienie wszystkich zjawisk związanych z osobliwymi formami wielokrotnymi. Ograniczę się zatem do prezentacji zebranego materiału – osobliwych w świetle normy ogólnopolskiej form iteratywnych, ich zakresu użycia, rozpowszechnienia, dokumentacji w słownikach i źródłach pozasłownikowych, zwłaszcza północnokresowych, oraz ewentualnie omówienia ich genezy.

Wszystkie osobliwe formy iteratywne przedstawiam na tle innych odmian polszczyzny północnokresowej. Podstawę porównawczą stanowi literatura przedmiotu poświęcona różnym odmianom polszczyzny na dawnych Kresach północno-wschodnich. Uwzględniłam odrębne słowniki (SPGL: *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie* Janusza Riegera, Ireny Masojć i Krystyny Rutkowskiej, SB: *Słownik brasławski* pod red. Elżbiety Smułkowej, SPGB: *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie* Janusza Riegera), słowniczkę zawartą w monografiach, leksykę poświadczoną w artykułach naukowych, publikacje z zakresu morfologii. Uwzględniłam też porównawczo prace poświęcone iteratiwom w historii języka polskiego i w gwarach Polski etnicznej. Zgromadzony

materiał sprawdziłam też w słownikach historycznych języka polskiego: Lindego, Słowniku wileńskim, Słowniku warszawskim, *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego, oraz w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza. Brak w artykule hasłowym informacji o poświadczeniach danego czasownika wskazuje na to, iż nie został on odnotowany w uwzględnionych słownikach ani w uwzględnionej literaturze przedmiotu. Na końcu artykułu przy niektórych czasownikach przytaczane są też odpowiedniki rosyjskie i/lub białoruskie, nie tylko ogólne (ogólnorosyjskie, ogólnobiałoruskie), ale także gwarowe. Zostały one sprawdzone w słowniku języka rosyjskiego W. Dala z końca XIX wieku, w dwutomowym *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim* oraz w słownikach białoruskich, w tym gwarowych z terenu północno-zachodniej Białorusi. Ich wykaz znajduje się w spisie skrótów bibliograficznych. Niektóre formy białoruskie pochodzą z „mowy prostej”, a zostały mi przekazane przez Panią Halinę Rutkowską z okolic Dziewieniszek, z pogranicza litewsko-białoruskiego. Sygnuję je skrótem HR¹¹.

Poniżej przedstawiam wyekscerpowany materiał, formy z morfemami tematycznymi *-iwa-/-ywa-* i *-a-*.

IV.9.1. Wtórne formy iteratywne z morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-*

Oto przegląd wtórnych form iteratywnych z morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-*:

1) z rdzeniem *-ciąg-*:

ciągiwać ‘ciągać’ (1): *Jak že tam słoma c’ongujo jaka/ co na obrus’e pad’itas pot stoł ta s’ana* Żyb.AP[21]. Brak poświadczeń, ale odnotowano czasowniki prefigowane, zob. niżej *wyciągiwać*, *zaciągiwać*. Ros. *тягивать* lub *тягать* Dal (z kwalifikatorem pld. zach.).

wyciągiwać ‘wyciągać’ (1): *oparac’ja rob’iłi/ żyły vyc’ong’ivali/ al’a zrazu vroz’a troxu l’ep’aj/ liżejša ta noga była* Czep.BŁ[30]. Notuje SPGL 424, głównie z Wileńszczyzny; Kurzowa 1993a: 194 z akt WKL, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 210, Adomavičiūtė, Čekmonas 1999: 59. W innych znaczeniach notują ‘zaciągać – o śpiewie’ Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1984: 10; w zn. ‘skłonić do powiedzenia’ Masojć 2001: 80 w języku inteligencji wileńskiej; z Brastawszczyzny SB 289 *vyčong’ivali*; w SPGB 289 z jednym cytatem. W gwarach Polski etnicznej

¹¹ Bardzo serdecznie dziękuję zarówno Pani Halinie Rutkowskiej, jak i Pani Prof. Krystynie Rutkowskiej za konsultacje w sprawie gwarowych odpowiedników białoruskich.

i w staropolszczyźnie *wyciągować* – por. SGPK, SW *gwar.*, Dunaj 100 poświadcza z gwar okolic Olkusza. Błr. *выцягваць* HR, *выцягваць* TSBM, ros. *вытягивать* Dal, WSRP.

zaciągiwać ‘zaciągać’ (1): *p’es jag vyji/ on mocno zac’onyjui tak/ to muv’i na svoja głova* Kaln.IS[31]. Notuje SPGL 430 *zaciągiwać* ‘wciągać brud, brudzić się w sposób trwały’ z 1 cytatem z Wileńszczyzny, z okolic Ejszyszek Smułkowa 1999: 155, z Białorusi (okolice Naczy i Radunia) Kozłowska-Doda 2002: 70. Poświadcza Dunaj 97-98 *zaciągiwać* z XVI-wiecznych lustracji woj. wielkopolskiego i kujawskiego. W SWil – wyraz przestarzały, w SW – staropolski. Ros. *затягивать* Dal, WSRP, błr. *зацягваць* TSBM.

2) z rdzeniem **-cisk-**:

naciskiwać ‘naciskać’ (2): *u mñe f kreygostup’e złamane/ a mñe značy złamane te pl’astyry i oñi zroššy s’e ñedobže/ to barzo nac’iskujo na nerf/ barzo bol’oncy* Gram.MK[26]; *“on dałby zgłošeña do kołchozu juš ten/ sov’ety juš tak nac’isk’ival’i// nu ji vz’eł’i tyx bogačof* Smoł.WS[27]. Ros. *натискивать* Dal, WSRP, błr. *натискаваць* SBGPZ.

wyciskiwać ‘wyciskać’ (1): *puz’ñe do tak’ego mater’jalu/ zakrencuje i pot pres/ presam tym vyc’iskuje/ vухоз’i čysty// na moix očax tam oñi rob’ili* Duk.AS[46]. SWil notuje *wyciskiwać* bez kwalifikatora, podobnie SW, w SJPD brak, SGPK tylko *wyciskować*. W SPGL 424 *wyciskiwać* z okolic Ejszyszek (1 przykład) na Wileńszczyźnie; z okolic Trok przytacza Rutkowska 2006: 362, z Białorusi (Brazełce) PTG 1996: 169, z Braślowszczyzny SB 311. Ros. *вытискивать* Dal.

zaciskiwać ‘zaciskać’ (2): *głova zac’iskuji/ głova kreñc’i s’e/ t’iľiv’izar ñe moga pačšyc’; z’ičy naroššy pełna głova/ żyły/ kref’ña pšaxaza/ żyły zac’iskuji na te sołi i gožej* Mag.MN[22]. Poświadcza Turska 1939/1982: 117. Ros. *затискивать* Dal, WSRP, błr. *затискаваць* SBGPZ.

3) z rdzeniem **-jeżdż-**:

przyjeżdżywać ‘przyjeżdżać’ (1): *l’eñingrack’e te u pšyježžyvali na url’op tutej* Jez.BK[30]. Z Kowieńszczyzny przytacza SPGL 340 i KaraśR 437-438. Notuje SW z kwalifikatorem *starop.*, Dunaj 90 z polszczyzny dawnej. Brak w SGPK, ale *jeżdżywać* przytacza Dejna 9 z gwar kieleckich. Błr. *прыезджаваць* SBGPZ.

ujeżdżywać ‘wyjeżdżać’ (1): *ñe zostało s’e// ñic a ñic/ jedne tyko gole s’c’any// uježž’ali/ barzo dužo nas sons’aduv vyjexali// no my ñe vyjexali* Mag.JK[34]. Brak poświadczeń, zob. *przyjeżdżywać*. Ros. *уезживать* WSRP, błr. *уезджаваць* SBGPZ.

wyjeżdżywać ‘wyjeżdżać’ (1): *vyježdžali dužo tam od našyx znajomyx do Pol’sk’i vyježdžyvali/ vyježdžyvali// naš tyko jeden krevňak/ “on v vujsku slużył/ f pol’sk’im Piet.AW[21]. Brak poświadczeń, zob. **przyjeżdżywać**. Błr. *выежджэватъ* TSBM.*

4) z rdzeniem **-kręć-**:

nakręcywać ‘nakręcać’ (1): *fšystko/ s’e głovy bendo jak sovy nakrencyvac’/ že fšysko co// ališ co do joty/ co da joty/ co da literk’i nap’isana/ fšysko spehna s’e Now.WK[26]. Brak poświadczeń, notuje *kręcować* Dunaj 61, 86, 91-92. Ros. *накручивать* WSRP, Dal, błr. *накручваць* TSBM.*

obkręcywać [obkręcować?] ‘okręcać’ (1): *jak p’eršy snopek/ to pšynašajo do domu/ gospodaža tak’im apkrencujo/ co juž gospodaš p’eršy snopak pšyňos do domu* Szuł.JS[33]. Brak notacji (jest *obkręcać* – SPGL 285). Ros. *обкручивать* WSRP, błr. *абкручваць* TSBM.

wykręcywać ‘wykręcać’ (2): *jedan Litv’in jak’is’/ skont on jak’is’ mafijos/ to tyl’eš on tam vykrenyval s’e/ čy on ne mug vytšymać* Gaj.WP[47]; *ta kob’eta tyko šturxc nam/ papatiš’aj/ muv’i/ jak’ego on p’oruna teraz vykrencuji* Gaj.WP[47]. Ros. *выкручивать* Dal, WSRP, błr. *выкручваць* TSBM.

zakręcywać [zakranczywać] ‘zakręcać’ (4): *serca stanela/ zagarek juš stanol/ juš tegũ zakrancujũ/ žeby on na šedby/ tũ juš tak była pšyjenta* Mag.MN[22]; *puz’ne do tak’ego mater’jału/ zakrencuje i pot pres// presam tym vyc’iskuje/ vxož’i čysty// na moix očax tam oñi rob’ili* Duk.AS[46]; *najv’encej dl’a s’eb’e/ k’iľbasy zakrencujiš/ rul’ety/ nu i tedy vyveňz’iš* Zyg.WT[34]. Notuje SWil bez kwalifikatora, SW uznaje za archaizm (starop.), brak w SJPD. Z Braślawszczyzny poświadcza SB 223-224 *zakrencyvali, zakrencuje s’e, zakrencyvali s’e*. Ros. *закручивать* Dal, WSRP, błr. *закручваць* TSBM.

5) z rdzeniem **-staw-**:

ustawywać ‘ustawiać’ (1): *a ten Papof jak pšyjexał/ on stoi/ ona l’ata pa mojim ogroz’e/ tyko renkaj pakazuji/ grañicy ustavuji i fšystko* Smoł.KG[18]. Notuje SW starop. *ustawować*, SPGB 275 *ustawywać* z Dryświatów, *ustavujim* z okolic Bartoszyc (z języka przesiedleńców) poświadcza Sawaniewska-Mochowa 1984: 170.

ustawywać się ‘ustawiać się’ (1): *m’ėžyc’ i moży byc’ cyrk’el’/ ježełi tak c’i dno ustavuji s’e/ pr’im’erna jak vo u tal’ežu/ o// dno stav’i* Strył.JG[34]. Brak poświadczeń.

wstawywać ‘wstawiać’ (1): *kartoff’ane zemby fstavyyvali/ pam’entam/ vykrajali kartoff’a/ zasuno tu za usty* Imb.PD[26]. SWil i SW notują *wstawować* jako wyraz przestarzały, SPGL 432 *wstawywać* z Wileńszczyzny (1 cytat), w SPGB 288 *wstawywanie* bez kontekstu.

zostawywać [zastawywać] ‘zostawiać’ (7): *|k’edys’c’i xtury um’eli zamav’ac’/ na baržo/ jakos’c’i zostavyvali svoje o te vo* Jez.JW[36]; *s’v’iñ tak sama čšymali//*

i dl'a s"eb'e/ i na spšedaš/ ja i teras tak čšymam// i sob'e zostavuje/ i pšedaje Zyg.WT[34]; *te same l'už'i kał|xoz'ník'i/ svoje svoje zostavyvali tam šedli* Pruc.ZS[21]; *čše bylo zdac' fšystko/ co m'ał/ tykū jedna krofka zostavyvali* Imb.PD[26]; *ta ktura pšypatrujè z"ec"i/ ona tak/ jak tyko jaka uroč'istos'c'/ to o|na jix f strońe zostavuji tyx z"ec"i* Mag.BP[31]; *jak juš p'ečy s'e xl'ep/ to zastavyvali tak'e jiš|čo komek c'asta dl'a zakvask'i/ nakryvali ta z'eža* Min.KJ[37]; *tak'e grube dlug'e ževa p'ilovali (...)* oni v l'es'e zostavyvali s'e i tam ix vłaza juž vyvoz'ila/ ževy grube Smoł.MS. SPGL 448 poświadczają *zostawować* z Wileńszczyzny, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 210. Postać *zostawować* jest częstsza (por. SWil bez kwalifikatora, w SW starop., Zielińska 2002: 144; Rutkowska 1999: 42; z Białorusi (Rakowskie) PTG 1996: 56; SPGB, Dunaj 99).

zostawować się [zastawywać się] 'zostawać' (1): *|bac'uška pšyježžał/ teš jixny |bac'uška/ nu xtury xcem'i paxuxac sa/ zastavujim s'e* Mag.MN[22]. Brak poświadczeń, zob. **zostawować**.

6) z rdzeniem **-praw-**:

odprawować 'odprawiać' (5): *tak samo vyvoz'ili/ a ne do Polšcy otpravyvali/ polsk'e vojska organizovalo s"e/ do Polsk'ej otpravovali* Śmil.EP[15]; *tam ta s'ana čšeba byla otpravyvac/ tam tak'e romoval'i tak'e v'el'k'e stog'i robili/ z całego rajonu; ix vłaza juž vyvoz'ila/ ževy grube tam gž'es'i na mater'ał otpravyval'i/ my tyl'ko i p'iloval'i* Smoł.MS[29]; **odprawować** 'odprawiać nabożeństwo': *"on ten samy ks'onc v Rymšanax i u Pušxax// on u Rymšanax atpravuji pa lítefsku// on Lítv'in sam ks'onc/ a tuty u nas pa pol'sku nu u nas nédužo l'už'i* Mej.TM[36]. Notuje L (*odprawować*) i SWil (*odprawować* v. *odprawywać*), w SW tylko starop. *odprawować*, w SJPD *odprawować* z kwalifikatorem *daw.* Formę *odprawować* poświadczono z Białorusi (PTG 1996: 28, 173; WGP 1999: 233), w innym znaczeniu z Kowieńszczyzny (Karaś 2002: 272), z Braśławszczyzny *otpravuje s"e, otpravuji s"e* w SB 57-58, *odprawować* w SPGB 179.

poprawować [poprawować] 'poprawiać' (1): *a teras poprav|uj// o ta vo Vanda najgorša co tu vo s'ež'i* Smoł.KG[18]. L i SWil notują *poprawować* bez kwalifikatora, SW jako archaizm, SJPD *daw.*, z okolic Trok (Glity) *poprawowali* WGP 1999: 176, z Białorusi radzieckiej międzywojnia Dombroski 1932: 247. Formę *poprawywać się* poświadczają SPGL 327, *poprawować* Dunaj 98 obocznie do *poprawować* Dunaj 96, 99.

wyprawować 'wyprawiać' (1): *Na drog'i z'imo vypravyval'i/ g'z'e jaka mašyna byla* Smoł.MS[29]. Poświadczają Dombroski 1932: 266 i z Bartoszyca z języka przesiedleńców z Wileńszczyzny Sawaniewska-Mochowa 1984: 173. W postaci *wyprawować* rejestruje L, SWil bez kwalifikatora, SW jako wyraz rzadki i SJPD dawny.

7) z rdzeniem -prowadz-:

doprowadzować ‘doprowadzać’ (6): *jak my Pol’ak’i že/ to po polsku naučone/ pac’ežy v Rymšanax ja doprovažyvałam/ jednej i drugu/ pošsední z’eń* Bej.IK[35]; *juš jag žyto skošo/ tak xoz’ili kłosy z’b’arali/ pšes fšystko cały čas// z matko puǰz’im/ nab’ežym/ vyb’iji tam pralník’em/ vysušy/ žarny byli/ ml’elim i dapravažyvali ješčě/ dažyvali/ jak muv’i* Mej.JS[42]; *ot zaraščyňaš/ ftedy dva dñi k’išñi/ tedy ũstaji gospodyňa/ m’eši jeho/ juš moŕka syp’i/ dapravažuje da pažontku/ tedy p’ec palim tak* Gak.WP[12]; *po pol’sku/ b’ižmovana u v’ižax pa pol’sku i mñe mal’eŕku doprovažyvali za fšystk’im* Rem.AC[29]; *tu/ f Puškax// to juš i z’ec’i doprovažyvala/ i sama tu// my to byli v’ick’ej paraffi* Szuł.JS[33]; *ja tutej juš/ tu/ f Puškax// to juš i z’ec’i doprovažyvala/ i sama tu* Zygm.JS[23]. Ros. *дoпpова-жива́ть* Dal.

przyprowadzować ‘przyprowadzać’ (1): *s tancuf jiznoŭ xłopcy da domu pšypravažuju/ pas’až’eli/ v’e’a tam/ da dvux/ č’y da goz’iny/ nu i da v’ižeńa* Mag.MN[22]. Z Kowieńszczyzny poświadczają *przyprowažuja* KaraśR 389.

wyprowadzować ‘wyprowadzać’ (1): *i ot serca// do doxtora čšeba było/ jak muv’i/ krova vyprova|žuj/ pšeda|vaj i do doxtora* Duk.AS[46]. Ros. *выпpоважива́ть* Dal, WSRP *pot.*

zaprowadzować się ‘zaprowadzać’ (1): *aj/ jado i jado/ u nocy jado/ v’ečoram’i k’edy// o juž Vas’il’eŭsk’i zaprovažuje s’e/ beńž’e mus’i kos’ić* Gram.MK[26]. Ros. *запpоважива́ть* Dal, błr. *запpоваджваць* TSBM.

8) z rdzeniem -licz-:

odliczować ‘odliczać’ (1): *a muv’i/ a co my dl’a vas rob’ili/ to odličyvali zarplata davalí l’ucka lícy s’a/ za al’ektra płac’ili* Gir.AP[18]. Błr. *адлічваць* TSBM *адлічываць* HR, por. też ros. *отсчитыва́ть* WSRP.

podliczować ‘podliczać’ (1): *sama rób’ilałam fstałk’i do reńčńiček a to mamus’i mojej tkane// pādličyvac’ čšeba ix/ b’eloručk’i// tutaj dymka a tutaj zebrane* Zyg.WT[34]. Błr. *падлічваць* HR, por. też ros. *подсчитыва́ть* WSRP.

9) z rdzeniem -powiad-:

opowiadывать ‘opowiadać’ (1): *do tego samego Sterkusa jak opov’adyvałam* Jan.EK[23]. Notuje SW jako wyraz rzadki i Dejna 10 z gwar Kielecczyzny. Por. ros. *рассказыва́ть, докладыва́ть* WSRP, błr. *расказываць*.

rozpowiadывать ‘opowiadać’ (1): *jego zakryvali// pšyjaxafšy jak my byliłm f škol’a/ to nam rospov’adyvali/ tak’im’i b’izuny brałi.../ ten kała dembaŭ to była kšyży* Stal.JG[33]. Z okolic Smołw przytacza Karaś 2001: 280, ze Starych Trok WPG 1999: 168. Por. ros. *рассказыва́ть* WSRP, błr. *расказваць, расказаваць, расказуваць, расказуваті*.

10) z rdzeniem -laz-:

wylazywać (wylazować?) ‘wychodzić’ (1): *a v'ezo že okna otkryva s'e/ to i na gluxo jakkolv'ek zav'onžo/ pšez okno vyl'azujo* Bort.HC[35]. Poświadcza SPGB 290 z okolic Smołów. W postaci *wylazować* notuje SGPK, SW gwar. i Dejna 10 z gwar Kielecczynny.

zlazywać ‘schodzić’ (1): *koń stańe/ ja vyb'ora tam gazeta/ ježełi list tam vysoko tak położony/ žeby s s'odła nie zl'azyvac' i do drug'ego* Bort.HC[35]. Notuje SPGB 305 z okolic Smołów, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 210. W SW gwar. *zlazować*, z gwar Kielecczynny poświadcza *zlazować, wlazować, wylazować* Dejna 10. Błr. *злазываць* HR.

11) z rdzeniem -pędz-:

upędywać (1): *jak struška krong'em/ i tedy p'ilk'i vykroji/ zembul'ek/ stara-v'inka/ i upenzuji tak al'bo s krongłaj tej jak teras vo* Strył.JG[34]. Nie odnotowano formy z prefiksem *u-*, ale w SB 62 jest *wypędywać*.

wypędywać ‘wyganiać, wypędzać’ (2): *v'atru/ i krof penzo/ jak o na pol'a vypenzuji/ krovu vypenzuji// al'e ja to ni razu nie penz'ila/ sv'encona jest* Trycz.LT[32]. Poświadcza *wypędywać* z Kowieńszczyzny KaraśR 385 i z okolic Widz na Białorusi Czyżewski 1995: 75, z Brasławszczyzny SB 62.

12) z rdzeniem -stę-/-stap-:

odstępywać ‘odstępować’ (1): *učyła s'e^g v uñiversityteč'e^g medycyny/ jak Němcy ostempyvali "ona pojexala f tamten bok/ nu ji tam zg'ineła* Rom.RV[24]. Notuje KaraśR 406 z Kowieńszczyzny i SPGB 180 *odstępywać* obok *odstępować*.

występywać ‘występować’ (1): *tatus' moj zajmovał ss'a ružn'e/ nu i ja gž'e pomagala vystompyvac'// a teras fšystko končyła s'a* Smoł.WS[27]. Poświadcza *występywać* jako wyraz rzadki SW i z Solecznik WGP 1999: 200.

13) z rdzeniem -rob-:

zarobywać ‘zarabiać’ (1): *v m'es'onc/ v'e'l'e my/ jeden rubal' zarobyvali c'i dva plac'ili// o tak'e vo zarobok'i byli naše* Pak.RW[38]. Brak poświadczeń, ale bezprefiksalne *robiwać, robywać* przytacza Dejna 10 z gwar Kielecczynny. Por. ros. *зарабатывать* WSRP.

zrobywać ‘robić, zrobić’ (1): *s'e vl'evala c'eplaj vody trox'i/ potam mojk'i i žatka taka zrobyvala/ apsypyvala mojk'i i na luška ješče kožux'em nakryvala i stała* Imb.WP[39]. Brak poświadczeń, ale odnotowano *robywać* w gwarach kieleckich (Dejna 10).

14) z innymi rdzeniami (po jednej formacji, por. *-miesz-, -pis-, -raq-, -sluż-, -grab-, -chwyć-, -rzuc-, -marz-, -czyt-, -skwarz-, -ucz-, równ-, -pęt-, -ciepl-, -czyszcz-, -kacz-, -lecz-, -płac-, -siedź-, -trzęś-, -parz-, -raqb-, -wiesz-, -gryw-, -łap-*):

domieszywać ‘domieszać’ (1): *ješče kožuŋ'em nakrywała i stała do zrańa// a zrańa potym dam'ešywała i tegŋ/ jak juš padym'i s'e* Imb.WP[39]. Poświadcza SW jako wyraz rzadki z Sienkiewicza i SJPD bez kwalifikatora (cytaty z XIX wieku), brak w USJP. Ros. *домешивать* WSRP, *домѣшивать* Dal, błr. *дамешываць* TSBM.

napisywać ‘pisać’ (1): *o Čšex Krul'uf tam opov'adali fšysko/ i tego na žyv'ay že nap'isyvali krejdaj* Jez.JW[36]. Notuje L bez kwalifikatora, w SWil brak, SW – wyraz rzadki, w SJPD brak. Błr. *напісваць*, ros. *написывать* Dal.

narągiwać się ‘urągać, dokuczać’ (1): *nu a tama jedna z z'ec'am'i została s'e/ narong'ivali s'e tutej mocno fšysk'e* Imb.WP[39]. Notuje SPGB 167 ‘przekomarzać się, przedrzeźniać się, dokuczać’ bez cytatu. Ros. *наругаться* Dal, WSRP.

obsłużywać ‘obsługiwać’ (1): *za Zarasam'i dvažes'c'e k'il'ometruŋ tam na Turmonty/ tam jest pol'sk'e kos'c'oły// tam jag była pot Pol'sčo |k'edys'c'i// f kos'c'el'e po pol'sku// nu tu k'il'ka tyx opslužuje/ dv'e paraf'ji opslužuje <ksiądz>/ z Antuzovy* Imb.JP[24]. Ros. *обслуживать* Dal, WSRP, por. też błr. *абслугваць*, *абслугоўваць* TSBM.

odchwycać się ‘ożywiać się’ (1): *u nas v dol'a zmaršy i pomys"ŋa/ moža kałarady te vymaž'ŋi pačša/ z"e tam/ ta ašče v'encaj/ i tak on|a čuć atxvycuji s"e/ jašče i kałaradaŋ v'encaj* Gram.MK[26]. Iterativum od czas. *odchwycić się* ‘ożyć’, ‘zaczepnąć, nabrać tchu, oprzytomnieć’ (KaraśR 2001: 150; Zielińska 2002: 146). Ros. *отхватываться* WSRP, *отхватываться* lub *отхвачиваться* Dal, błr. *адхавіцца адхавяцца* SBGPZ.

odgrabywać ‘grabić’ (10): *ŋuž"i dužo čšeba była/ čšeba była tam odgrabyvać at tej mašyny* Bej.IK[35]. Brak poświadczeń, ale czasowniki z innymi prefiksami *vygrabuwać, zgrabuwać* śe odnotował Dejna 8 w gwarach Kielecczynny. Błr. *адграбываць* HR.

podrzucywać ‘podrzucać’ (2): *padžucywała/ padžucywała i zgub'ila f trav'e gz"es"ci* Bej.IK[35]. Por. ros. *подбрасывать, подкидывать* Dal, WSRP, błr. *падкідываць* HR.

povymarzywać ‘wymarznąć’ (1): *tag była da čterz"estu jeden stopni mrozu// to sady pavymažali/ u nas baržo v'elk'e byli sady/ tak sady pavymažyvali* Mej.IM[36]. Poświadcza z Bujwidz imiesłów *povymarž'ivafšy* PTG 1996: 131.

przeczytawywać ‘czytywać, przeczytać’ (1): *čytac' i po rusku čytam/ jak tam čytam/ i po pol'sku/ pšč'itavuja ja ks'onšk'i// a p'isac' to juš ŋe/ ŋa učyŋi* Nar.MS[20]. W SWil, SW tylko *przeczytywać*. Ros. *прочитывать* Dal, WSRP.

przeskwarzywać ‘przesmażać’ (3): *mamus”a naša pam’entam/ ja to jak pšeskvažywała te tlušč/ to pšeskvažywała skvarkam’i; a oñ|i to bulka jakas” taka zrob’o i na gura pav’ešo i v’išo jak juš ja stała pam’entać/ to juš tak pšeskvažyvałi* Zyg.WT[34]. Błr. *праскварываць* HR, *праскварваць* TSBM, por. też ros. *перезаривать* Dal, WSRP.

przeuczywać się ‘uczyć się na nowo, douczać się’ (1): *Ojče n|aš, Zdrovas’ Maryja z’afčynka muv’i/ a xlapč|uk l’eñi s’e// ja sama teš pšeučujam s’e/ o ks’onc był/ on l’atam jakos’ był pšyjaxafšy/ to dał taka ks’onžečka/ tam jest pac’ežy/ jag ve mša otpov’ež’ec’* Rem.AC[29]. Ros. *перечуваться* Dal, WSRP, błr. *пярэучывацца* HR.

równywać [równoważyć?] ‘równać’ (1): *jak pus’c’i słoma žont/ nu ftedy tej deskaj padb’iva/ padb’iva/ ruvnuji/ tedy pšyc’iska/ kładnie taka c’eñka žerdulka* Stal.JG[33]. W SWil odnotowano *równować* jako regionalizm, SW gwar. *równować*, w SPGL 354 *równować* ‘równać’ z okolic Ejszyszek, *równować* z Kowieńszczyzny Zielińska 2002: 159, Dunaj 58 *równować*, *równywać* 23, 114 z XVII w. Błr. *раўнаваць* TSBM.

spętywać ‘pętać’ (1): *juš tatus” rob’ił s tyx konop’i v’erufk’i/ l’ejcy/ tam juš on penty dl’a koñi/ nu tam jak’e apc”oñg’i at tyx l’nof/ to teš juš fšystko na te juž dl’a koñi spentyvać/ penty/ pentać koñi* Zyg.WT[34]. Brak poświadczeń, ale *pętywać* notuje Dunaj 57 w dawnej polszczyźnie. Por. ros. *спутывать* Dal, WSRP, błr. *спутваць* TSBM.

wyciepliwąć ‘napalić w piecu, ogrzewać’ (1): *p’ec vyc’epl’uje* Duk.AS[46]. Iterativum od kresowizmu *wycieplić* (poświadczony z Bijejek: Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1999: 65), a ten pochodzi od archaizmu *cieplić* ‘palić w piecu, ogrzewać’ podtrzymanego wpływem białoruskim, por. błr. *цяпляць* ‘ts.’ (Karaś 2002: 324; Kurzowa 1993a: 342).

wyczyszczywać ‘wyczyszczać’ (1): *a tedy pāts’avažo to arfujo tak arfaj/ c’i tam tak vyčyščuju// na z’em’i trudno žyc’* Trycz.LT[32]. Błr. *вычышчываць* HR.

wykaczywać ‘wypompowywać’ (1): *nu serca źezdrova była// (...) žytkos’c’ z’b’erała s’e tam jemu/ vykačyvałi* Mej.TM[36]. Notuje tylko SPGB 289 jako sowietyzm. W pozostałych źródłach *wykaczać* ‘wywałkować’ (np. SGPL 210, Rutkowska 1999: 40; Maslennikowa 1973: 217). Ros. *выкачивать* Dal, WSRP, błr. *выкачваць* TSBM.

wyleczywać się ‘leczyć się, wyleczyć się’ (1): *sv’enta voda b’oro tam l’uz’i/ muv’o/ že tam i vyl’ačujon s’a na tej voz’a* Suw.HK[29]. Poświadcza *wyleczywać* ‘leczyć’ Kowieńszczyzny Karaś 2002: 210, z Braśławszczyzny *vyl’ačyła// vyl’ečvajuc”* SB 348; Dunaj 98 *wyleczawać*. Błr. *вылечивацца* TSBM, ros. *вылечиваться* Dal.

wypłacywać ‘wypłacać, płacić’ (2): *muv’i/ i otpusk jiz”im i p’inenzy ne vypłacujo/ fčoraj tud gadałi* Gram.MK[26]; *kos’ic’ pšyjexał/ sto šaz’z’es’ont/ latečka vykos’ił/ sto šaz’z’es’ont/ to co pav’eza’c’ ja dastajim/ to rabočym vypłacujim* Gir.AP[18]. Notuje SWil bez kwalifikatora, SW jako wyraz rzadki, brak w SJPD, Dunaj poświadcza *wypłacywać* 90, 98 i oboczne *wypłacować* 93, Kurzowa 1993a: 194 rejestruje *placywać* z akt WKL. Ros. *выплачивать* Dal, WSRP, błr. *выплачваць* TSBM.

wysiedziwać [wysiedziować?] ‘wysiedzieć, wysiadywać’ (1): *ona žeš svoix z’ec’i ne vys’ež’uji kukulka/ ona da cuzyx gńazduf svoje jajk’i kladni* Kaln.BS[24]. W SPGL 427 *wysiedziować* (*wysiedziuji*) z okolic Smołów. Ros. *высиживать* Dal, WSRP, błr. *выседжваць* TSBM.

wytrzęsywać ‘wytrząsać’ (2): *tedy vyčšensyvač/ tak’e drevnane v’ideltk’i byli/ i ve dvux juš tam kob’ety/ čy tam z”efčyny/ a tedy juš dal’ej tam noso słoma ta* Bej.IK[35]; *z’ark’i te/ tedy b’eży ten snopak i “o tak o vyčšensuji/ žeby te drobne słotk’i vyl’ac’élip fšystk’e/ žeby bylíp tyko krupne* Trykł.ZS[28]. Ros. *вытряхивать* WSRP, błr. *вытрэпляваць*.

zaparzywać ‘zaparzać’ (1): *byłi młyny/ ml’éli mońka okuratné/ zapażyvali i dobry xl’eby byłi p’ekłi/ i tak’i smačny* Ows.AO[17]. Ros. *запаривать* Dal, WSRP, błr. *запарваць* TSBM.

zarąbywać ‘zarąbać’ (1): *vyb’era s’e taka/ nu na pšyklad vo/ a u s’c’eńa zarombuje s’i pal’ec i tag žeby v’ater skruś ne pšexoz’iłby* Trykł.WS[32]. Notuje *zarąbywać* bez kwalifikatora SWil i SW, SJPD jako wyraz rzadki. Błr. *зарубліваць* TSBM, ros. *зарубливать* Dal.

zawieszyc ‘zawieszać’ (2): *obrazak ješč[e pov’ešo naukoło/ zav’ešujo/ ježéli koło okna to zav’ešujo/ l’ustra zav’ešujo/ zegarek začšymujo* Bort.HC[35]. Rejestruje L z gwiazdką jako słowo nieużywane, SWil bez kwalifikatora, SW jako archaizm, brak w SJPD, SPGB 301 z okolic Smołów (Dunaj 106 *zawieszować*). Błr. *завешиваць* TSBM, ros. *завешивать* WSRP, *завѣшиваць* Dal.

zgrywać ‘grać, wystawiać przedstawienie’ (2): *tam oni i svoji tancy tam i zgryvali tam oni/ fšystku była v ich/ a jagžeš* Kaln.BS[24]. Notuje L, SWil i SW bez kwalifikatora, w SJPD brak w tym znaczeniu, w SPGL z okolic Smołów i Datnowa, poświadcza z Białorusi PTG 1996: 168 (Brazełce), z Kowieńszczyzny Zielińska 2002: 138.

złapywać ‘łapać, złapać’ (2): *juš potym da spav’ezi kšakam’i hoz’ili/ pšexazali granica/ bo tedy złapyvali nas/ a tedy karali* Smoł.KG[18]; *i po pol’sk’emu i teras vo ja s’eb’^a ja złapuja teras jak rozmav’am/ že ja mocno* Imb.WP[39]. Notuje SPGB 305 z okolic Smołów, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 210. Błr. *злапываць* HR.

IV.9.2. Wtórne formy iteratywne z morfemem tematycznym *-a-*

Oto przegląd wtórnych form iteratywnych z morfemem tematycznym *-a-*:

a) z rdzeniem *-nasz-* (*-nos-*) – 6 czasowników prefigowanych:

nanaszać ‘nanosić’ (1): *to žeš coš ty Boža grus’ taka i nanašali// a Jezus/ tam na padlogof f xac’e byla/ ničego// glinaj vyb’ita padloga Smoł.KG[18]*. Notuje SWil bez kwalifikatora, SW jako wyraz rzadki, w SJPD brak, bezprefiksalne *naszać* poświadcza Dunaj 42-43, 77, 79, 113.

odnaszać ‘odnosić’ (1): *xturen juš tam xce svata v’ešac’/ nu to juš ten teras atpus’c’it v’erofka/ zdymuji/ fšystko co/ tu krotk’i/ s’ak’ery adb’iraji/ juš adnašajo/ juš svat został s’e żyvy Mag.MN[22]*. Poświadcza SWil (bez kwalifikatora), SW jako wyraz rzadki, SGP ustnie z Litwy, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 211, Dunaj 96-97 z polszczyzny dawnej.

przenaszać ‘przepowiadać’ (1): *muv’i/ tam boc’an nūgdy na vžyji s’a/ nūgdy/ gž’e o tak’e vo pšanašajo tak’e něščeńs’c’i Kaln.BS[24]*. L notuje *przenaszać* z gwiazdką jako wyraz nieużywany, SWil i SW bez kwalifikatora, w SJPD daw., w SGPK z Kaszub, w SPGL 337 z okolic Smołów, z Kowieńszczyzny *przenaszać się* ‘przenosić się’ KaraśR 263, *przenaszować* KaraśR 385.

przynaszać ‘przynosić’ (7): *to boc’an pšynaša// krofka/ c’al’učak/ krofka z’em’i c’al’učka vykopała; nu vot/ svata v’ešac’/ svata vras pšynašajū/ s’ak’era/ vras klotka/ jedny rombac’ svata/ drugi v’ešac’ svata; z’ac’uka pšynaša boc’an/ boc’an/ muji pšy|ńos Mag.MN[22]; i mne žałovali/ lačyli mne pšynašali/ i davalí/ i k’albasy/ i cukru Smoł.KG[18]; jak p’eršy snopek/ to pšynašajo do domu/ gospodaža tak’im apkrencujo Szul.JS[33]; na Bože Narożeńe jodelka nazyvajo u n|as/ jodelka pšynašali/ nu i teras/ juž vo i stary/ to samo my stav’im Zyg.WT[34]*. Poświadcza L, SWil bez kwalifikatora, SW jako wyraz rzadki, SJPD – dawny, SGPK m.in. ustnie z Litwy. Iterativum typowe dla polszczyzny północnokresowej – por. Kurzowa 1993a: 276-277, Turska 1983: 18, SPGL 340, SPGB 221, Karaś 2002: 211, KaraśR 450, Sawaniewska-Mochowa 1982: 79.

roznaszać ‘roznosić’ (1): *do tej uzdečk’i v’onžo lejcy i tedy koń ne roznaša Smoł.AŽ[22]*. L i SWil notują bez kwalifikatora, SW jako wyraz rzadki, SPGL 351 z okolic Smołów, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 211, Dunaj 97 z tekstów dawnych.

wynaszać ‘wynosić’ (3): *zaxlam’ony/ vynašajo v’encaj kturę nepočšebne Trycz.LT[32]; a ftenčas naboščyka vynašajo// a svoja jido juš a pos’la/ stytu jidu svoji/ a naboščyka juš pšudy ŋoso Mag.MN[22]; a našy to na vynašali nabaš-ńika// nabošnik v’encaj l’ežy/ k’edy jest druga |komnata Gir.AP[18]*. L notuje jako wyraz nieużywany, SWil i SW bez kwalifikatora, w SJPD daw., dziś gwar.,

w SPGL ‘nosić aż do całkowitego zużycia’ z okolic Ignalina, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 211, czasownik poświadczony też z Bujwidz (PTG 1996: 127), z języka przesiedleńców (Sawaniewska-Mochowa 1984: 175), z Braślowszczyzny SB 259 (*vynašali*), Dunaj 96, 100 rejestruje *wynaszać się*.

b) z rdzeniem -waz- (-woz-) – 5 czasowników prefigowanych:

odvažać ‘odwozić’ (2): *on tam mała rozum’at s’e/ tyko ža pav’ež’at jak odvažat ojc’ec/ ty pšyjež’iš/ jej najž’iš nazyvaj Smoł.KG[18]; pšyjež’ajoj/ vo monš pajexat pa jix mašynaj/ pšyv’ež’i/ co čšeba pamožy zrobi/ nu a tedy pužnej i znov advažam’i* Zyg.WT[34]. SPGL 291 poświadczają z Kowieńszczyzny, stamtąd też Karaś 2002: 210, z Braślowszczyzny *odvažajo* SB 267 i z okolic Smołów SPGB 181, Dunaj 96 z polszczyzny dawnej.

powyvažać ‘wywieźć, powywozić’ (1): *Čepukany nu co oñi tam/ z davnego/ powyjež’ali połova do Polsk’i pa vojne/ a rešta u S”ib|ir kturyx pavyvažali/ to ñe vruc”ili s”e* Gaj.WP[47]. SPGL 331 notuje z Kowieńszczyzny, podobnie Karaś 2002: 210.

przeważać ‘przewozić’ (1): *pševažać žeby cokol’ak jak’e nark|oc”ik’i čy col teras a ñic/ teraz za ñic tšy m’as”ency ots”ež”ata ũ turm’e* Gaj.WP[47]. SPGL 338 poświadczają z Wileńszczyzny (1 przykład).

przyvažać ‘przywozić’ (9): *a rañej byli |pañečka/ batareji tak’e postav’iš/ vygrajoj/ ješče nam pšyvažajoj tyko jak ojcy žyli/ jak co/ jak rob’ili* Kaln.IS[31]; *Amarykancy pšyvažali pradukty/ i k’ełbasa/ i cuk’ar/ tam i japk’i/ i fšystko; ona pšyvažajoj/ a ten Papof jak pšyjexat/ on stoi Smoł.KG[18]; z Łatv’iji to teras pšyvažajoj xturyx/ to koła mogli pšyvažajoj; i s’p’avaku s’p’avaju/ pšyvažajoj z’ m’asta/ płaco; a v m’es’c’a curka muv’ila/ jest i pa litu pšyvažajoj/ mus’i jak’i pšyp’ačony/ c’i stary Gir.AP[18]; teras u nas na ryjku/ teš fšystko pol’ska/ była rañej karejska/ japonska/ teras to samo f Pol’sce/ pracujoj/ pšyvažajoj Jez.BK[30]; v’iza z Ryg’i oñi pšyvažajoj i za čšy dñi Und.HS[38]; a teras to fšystko kupujim// a to |łabdara ta pšyvažajoj Czepul.PS[23]. SW notuje jako dialektyzm, SGPK ustnie z Litwy, SPGL 342 z Kowieńszczyzny (1 przykład), Karaś 2002: 211, Turska 1983: 18, WGP 1999: 169, 182 (z Białorusi), Tekielski 1982: 286 z okolic Podbrzezia i Niemenczyna, z Braślowszczyzny *pšyvožajoj* SB 267.*

wyvažać ‘wywozić’ (6): *ob’at rob’ili vyvažajojc/ teras juš ob’ad žatobny juš rob’o jak sxavajoj/ a ftenčas juš ob’at rob’ili pšed vyvažani// nu ob’at* Mag.MN[22]; *ix vyvažali* Muk.JW[25]; *dužoj/ dužo vyvažali/ na rodromy/ uc’akañi do l’asuf my/ gž’e nas ña była* Maz.SM[23]; *jest tak’e maf’ijozy/ muv’i/ podebrać gž’e zav’les”c” tam za grañica tedy vyvažajoj/ z”ec”i tyx zab’arajoj; vyvažajoj fšystka s”m’ec”i* Gaj.WP[47]; *tuty byli |k’edys’c’i taki Pol’ak’i Kumary/ oñi jag vz’eli vyvažac’ te rusk’e do/ dũ Ras’eji/ tak oñi vyjaxali dũ Pol’ščy/ tyko o curka teras jest* Czepul.KS[23].

SW gwar., w pozostałych słownikach brak w powyższym znaczeniu, w SGPK ustnie z Litwy, z Kowieńszczyzny KaraśR 283, 404, 482, 519 i Karaś 2002: 211, WGP 199: 234, z Brzawszczyzny *vyvožac*” SB 267.

c) z rdzeniem *-chadz-* (*-chodz-*) – 6 czasowników prefigowanych:

podchadzać ‘podchodzić’ (1): *jedny xłopczy/ drug’e/ vras patxazajo/ nu z’e z’afčyŋk’i z’is’aj tancy* Mag.MN[22]. Notuje L i SWil bez kwalifikatora, SW *starop.* i gwar., w SJPD brak, SGPK z Kaszub.

przechadzać ‘przechodzić’ (3): *ńe ma pol’skaj u nas škol’e/ tutej v Zarasax/ tyko lítefska i ruska// juš pšexazajo na lítefska* Stal.K[30]; *z’ičy naroššy peľna głova/ żyły/ kref ńa pšaxaza/ żyły zac’iskuĵi na te sol’i gožeĵ... gožeĵ słyšyš// ja ńa l’ačyłam s’e ńiĵak’im’i z’uľkam’i* Mag.MN[22]; *my byli pat Pol’skaj/ a juš potym da spav’ezi kšakam’i xoziľi/ pšexazali grańica* Smoľ.KG[18]. Notuje L bez kwalifikatora, SWil jako wyraz nieużywany, SW – rzadki, SPGB 215 z cytatem z okolic Smoľw, Dunaj 97-98 poświadcza *przechadzać (się)* i *przechadzywać się*.

przychadzać ‘przychodzić’ (6): *a z’afčyŋka jedna c’i dv’e/ c’i čšy na tancy ńa pujziš/ vys’m’eĵi/ vydražnoľ/ pšyaxazajo xłopczy vytančyli s’e tam; ńaboščyk l’eży/ s’v’icy zapal’o/ jegũ tam ub’jorũ paložo/ pali s’e// l’uz’i pšyaxazajo/ modľon s’e/ sp’avajo; my dva staryk’i m’enzy s’eb’a po polskuľ/ z’ec’i pšyaxazajo vnuk’i/ pa lítefsku; ńaz’el’a pšyaxaza/ u mńe byli/ my čšy s’ostry/ dv’e mľučšy/ ja starša/ druga ješče mľučša/ a čšec’a juš mľučša v’el’a/ my zb’aramy s’e/ ĵižem do kos’c’oľu; pšyaxaza jedĵen s tal’ežyk’im/ pa dvaž’es’c’a/ pa dvaž’es’c’a centuf/ xto v’enceĵ/ xto mńej tam žuc’i muzykantam* Mag.MN[22]; *a tam/ muv’i/ ńa |ma tak’ix/ pšyaxazajo/ pšenajs’v’eňšy sakramant vezmo i ĵidu/ ĵz’e ĵim čšeba* Gir.AP[18]. Notuje L i SW bez kwalifikatora, w SJPD brak, SGPK z Kaszub i Dunaj 90, 96-98 z dawnej polszczyzny.

rozchadzać się ‘rozchodzić się’ (2): *aj drug’ix rasxazali s’e/ to pačam tam nu takaj jakajkol’ek tas’amečkaj/ bywała xture rasxazajo s’e* Osow.AM[15]. Rejestruje tylko L jako wyraz nieużywany.

wychadzać ‘wychodzić’ (8): *|bac’uška pšyježžaľ/ teš ĵixny |bac’uška/ nu xtury xcem’i pašuxac sa/ zastavujim s’e/ a ktury ńa xcemy/ vyxazam’i/ ońi xceš bonc/ xceš vyxoľaj/ jak xceš; to teras i l’uz’i vyxazajo/ jak l’uz’i peľna; s kos’c’oľa vyxazamy; tutej tak vyxaza/ jak kogo k’ešeń; teras o fšystk’e z’afčyŋk’i vyxazajo vo; o teraz vyxazajo te z’afčyŋk’i po p’atnas’c’a/ pa šasnas’c’a l’at/ ktury s xłopčyĵkam’i žyĵũ// jeży/ ty muĵi/ žyĵiš/ to ty vyziš/ jeży ńa žyĵiš/ ńa vyziš/ xtury vyxazajo// fšystk’e o v’el’a jest* Mag.MN[22]. Notuje L jako wyraz nieużywany, SWil bez kwalifikatora, SW gwar., w SJPD brak, Dunaj 96-97 z polszczyzny dawnej.

zachadzać ‘zachodzić’ (1): *ja v’ačoram da sons’ada sľonca zaxazajonc pal’a-c’alam prentko* Mag.MN[22]. Poświadcza SW bez kwalifikatora, SJPD daw. i Dunaj 99.

d) z rdzeniem -grab- – 2 czasowniki (bezprzedrostkowy i przedrostkowy):

grabać ‘grabić’ (1): *sob’e tyko grabajo i fs”o/ našy mer ješč|o jak to tak to k’iva s”e/ ješč|o fšystk’im ruvne płac”i/ ni zabastovak nie čšeba rob’ic niic* Gram.MK[26]. Według SW dialektyzm, SGPK dokumentuje z różnych gwar Polski etnicznej, z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 149, z okolic Trok Rutkowska 2006: 364; z okolic Widz SPGB 108. Błr. *зрабаць* TSBM.

zgrabać ‘zgrabić’ (1): *pšes’c’eradło i da dajnicy rosa tam koło cuzyx krof zgrabała/ to k’edys’c’i pam’entam/ provaż’ili krof do xl’eva na ta noc* Bort.HC[35]. W SB 148 jest *pograbić//zhrabłac*”; *zgrabywać* znane z Bujwidz (PTG 1996: 130). Błr. *зрабаць* TSBM.

e) z rdzeniem -kasz- (-kos-) – 2 czasowniki prefigowane:

nakaszać ‘nakosić’ (1): *z’em’i mało była/ zajmovałi pravda błoty/ kos’ili// nakašali s’ana/ troxa svoix była/ troxa pos’ejši// koņušyna s’eli žeby bydła pšekarm’ic’* Smoł.WS[27].

przekaszać ‘przekosić’ (1): *v’ež”ała/ żyta jak kos”ili/ jak pšekašajo już buwało i u nas taka u mamy moda/ tam u nas nieđužo i z’em’i była/ tam os”em s połovo yektarof/ a l’e już jak pšezynajo żyta/ to pšynošo ž żyta k’ilka kłosof/ tam jak’ix p’eńc” šes”c”/ i o tak na pšyklad u kontěk i kała obrazof postav’o* Bej.IK[35]. W SWil i SW bez kwalifikatora, brak w L i SJPD.

f) z innymi rdzeniami – 4 czasowniki (przedrostkowe i nieprzedrostkowe):

konczać ‘kończyć’ (1): *f každej vjosce/ jak končajo žońc żyta/ ot/ jeden gospodarz končył/ b’egli drug’emu pom|oc/ žeby/ značy fšęńž”e/ dažynk’i rob’o* Mej.GJ[17]. Notuje SPGB 134 z okolic Widz i z Dryświatów. Ros. *кончатъ* WSRP, błr. *канчаць* TSBM.

obmlacać ‘omłocić, wymłocić’ (1): *tak’e cepy byli na palk’i latušyli/ o ta zboža/ i fšystka abmlacałi/ a teras kambajiny* Mej.TM[36]. SPGB z okolic Ignalina, w SW *omlacać* bez kwalifikatora, w SJPD *omlacać* jako wyraz rzadki, *obmlacać* brak.

pędząć ‘wypędząć, wyganiać’ (4): *tedyš pšy Ros”ji/ jej žeš pšyc”isnefszy byli/ penzałi i atpuščali z raboty/ tyko mus”iš is”c” učyc” s”e* Mej.JS[42]; *i dušli po pol’sku/ ks’enzu pšyjełi// na panzałi nas ni ot čego/ ni ot spov’ad’nicy/ jak čšeba pšyjmovali* Maz.SM[23]; *to nas penzałi na robôta čvurkam’i fšysk’ix/ i z robôty Šmil.EP[15]; tak’i staryč|ok był mocno žadny/ on penzał/ Boža bron’/ žeby niix da jego sadu// a my urv’em’i s’e i to jag vez’m’iš za senk/ jak pačšeńš’iš/ tedy u podolki japk’i* Und.HS[38]. Poświadcza *pądzac* L, *pędzac* notuje bez kwalifikatora SWil i SW, w SJPD *rzad.*, SGPK z okolic Będzina, z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 184, z Białorusi (Bituny) i z Litwy (okolice Trok) WGP 1999: 66, 182, z Braśławszczyzny *pędzają* SB 62, brak w SPGB, ale jest *pędzować* 191.

przylatać ‘przylatywać’ (1): *ot u nas to vot tak'i żył napšec'if xłopčyk/ nu i pačšym jakos'c'i boc'any začeli do něgo tu pšyl'atac'// nu i ot on ožeńil s'e i pačšamy o jeho synek roz'it s'e* Jez.JW[36]. Notuje SWil, SW, w SJPD *przest.*, SGPK, z Bujwidz (PTG 1996: 122), z Popiszek (Krupowies 1991: 182), z Braślaw-szczyzny SB 28 (*pšyl'atajo*). Ros. *прилетать* WSRP, błr. *прілятаць* TSBM.

ukłękać ‘kłękać’ (1): *ks'onc nijak nie mog dogoz'ic'// ježełi jedna něz'el'a polska to nie pšyxožo Ĺitv'ini/ ježełi druga něz'el'a Ĺitefska to Pol'ak'i nie ido// rob'it fedy do podńes'eńa tak/ a po podńes'eńu juš iniej/ to teš tam navet nie fstavali/ nie ukl'eńkali* Smoł.LR[39].

IV.9.3. Frekwencja wtórnych form iteratywnych i ich charakterystyka

Wtórne formy iteratywne z morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-* występują na obszarze wileńskim i kowieńskim zarówno w gwarach, jak i w odmianie kulturalnej (Kurzowa 1993a: 276; Masojć 2001: 80-81; Mędelśka 2000: 107; Karaś 2002: 210-212; Zielińska 2002: 113). Wtórna imperfektywizacja polega na tym, że od niektórych czasowników prefiksalnych, przeważnie niedokonanych, ale także i dokonanych, tworzy się czasowniki o znaczeniu wielokrotnym, wyrażającym powtarzalność czynności (Karaś 2002: 210).

W porównaniu z Kowieńszczyzną, gdzie odnotowałam nieco ponad 40 różnych czasowników częstotliwych, w odmianie jezioroskiej i ignalińskiej zarejestrowałam ich znacznie więcej, tj. 97 czasowników, które łącznie wystąpiły 172 razy w analizowanych tekstach. Sygnalizowana różnorodność dotyczy przede wszystkim czasowników iteratywnych z morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa*, gdyż odnotowanych zostało 69 osobliwych iteratiwów, poświadczonych w nagraniach 102 razy, natomiast wtórnych form wielokrotnych z morfemem tematycznym *-a-* zarejestrowano o wiele mniej – 28, ale za to występują częściej (łącznie pojawiły się 70 razy). Dane liczbowe zawiera tabela nr 34.

Tabela nr 34. Wtórne iteratiwa w polszczyźnie jezioroskiej i ignalińskiej.

Obszar	Iteratiwa z <i>-iwa-/-ywa</i>		Iteratiwa z <i>-a-</i>		Razem	Procent
	Liczba	Procent	Liczba	Procent		
jezioroski	35	34,3% 46,1%	41	58,6% 53,9%	76	44,2%
ignaliński	67	65,7% 69,8%	29	41,4% 30,2%	96	55,8%
Razem	102	59,3%	70	40,7%	172	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z danych przytoczonych w tabeli wynika, że frekwencja wtórnych czasowników iteratywnych w obu badanych odmianach polszczyzny nie odbiega w sposób znaczący od siebie: 44,4% na obszarze jeziorskim i 55,6% – na ignalińskim. Ujawnia jednak pewne charakterystyczne tendencje, mianowicie dominację wtórnych iteratiwów utworzonych morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-* w odmianie ignalińskiej (65,3% takich formacji) w stosunku do odmiany jeziorskiej (34,7%) i – odwrotnie – przewagę (choć nie tak dużą) wtórnych czasowników iteratywnych utworzonych przyrostkiem tematycznym *-a-* w polszczyźnie jeziorskiej (58,6%) w porównaniu z ignalińską (41,4%). W okolicach Ignalina stosunek iteratiwów na *-iwa-/-ywa-* do formacji z *-a-* wynosi 35 : 41, czyli udział obu typów formacji jest zbliżony (46,1% do 53,9%), natomiast w rejonie ignalińskim kształtuje się inaczej (z wyraźną przewagą form na *-iwa-/-ywa-*), tj. 66 : 29, czyli udział obu typów wtórnych iteratiwów jest wyraźnie zróżnicowany (69,5% do 30,5%). Przewagę form iteratywnych utworzonych morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-* w gwarach polskich na południu można prawdopodobnie objaśniać większym wpływem wschodniosłowiańskim.

W dotychczasowych opracowaniach polszczyzny północnokresowej wtórne iteratiwa omawiano wielokrotnie, ale zazwyczaj autorzy podawali niewielką liczbę przykładów. Jak wynika z badań, w porównaniu np. z polszczyzną kowieńską odmiana jeziorska i ignalińska jest bogatsza w osobliwe formy iteratywne. W pracy *Mniejszość polska na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne* A. Zielińska odnotowała jedynie 13 przykładów – 9 czasowników na *-iwać/-ywać* i *-ować* (*opiekowywać, wynajmywać, kupywać, bombardowywać, porównywać, równować, poprawować, korespondentować, zostawować*) oraz 4 przykłady z morfemem *-a-* (*kręcać, przynaszać, wzmocniać, przyważać*). Tylko kilka (5) z nich zostało potwierdzonych w moim materiale: *równować, poprawować, zostawować, przynaszać, przyważać*. Więcej przykładów z Kowieńszczyzny – 42 wtórne iteratiwa przytoczyłam w książce poświęconej gwarom polskim na tym obszarze: 16 na *-iwa-/-ywa-*: *przyjeżdżywać, przystawywać, spotykiwać, stawywać, uprzantywać, uszywać, zakąsywać, wyciągiwać, wyleczywać, wytkiwać, zlazywać, złapywać, zostawywać, zamarzywać* (Karaś 2002: 210), *obkąsywać, odprawywać* (Karaś 2002: 272), i 16 na *-a-*: *odważać, powyważać, przyważać, wyważać, zaważać, odnaszać, przenaszać się, przynaszać, zanaszać, roznaszać, wynaszać, porozlatać, przygatawiać, wyprzandzać*. Do tego należy doliczyć kilka jeszcze form iteratywnych występujących w wyborze tekstów z Kowieńszczyzny, a nieuwzględnionych przeze mnie w monografii: *odstawywać* (KaraśR 507), *odstępować* (KaraśR 406), *przenaszować, wypędzić* (KaraśR 385). Z tego zbioru w nagraniach z obszaru jeziorskiego i ignalińskiego potwierdzonych zostało 18 form: *przyjeżdżywać, wyciągiwać, wyleczywać, zlazywać, złapywać, zostawywać,*

odprawować, odważać, powyważać, przywazać, wyważać, odnaszać, przenaszać się, przynaszać, roznaszać, wynaszać. Niestety porównanie z polszczyzną wileńską nie jest możliwe, gdyż – jak dotychczas – brak monografii poświęconej językowi polskiemu na Wileńszczyźnie. Autorka pracy o gwarze Bujwidz pomija to zagadnienie. Niewielu przykładów dostarcza odmiana pisana – język polskiej prasy wileńskiej, w którym J. Mędelska odnotowała tylko pięć przykładów wtórnych iteratiwów na *-iwa-/-ywa-*: *aresztowywać, ładowywać, przekąsywać, wylęgiwać się, zakąsywać* (2000: 107), stwierdzając, że niektóre z nich mogą być rusycyzmami (por. *арестовыва́ть, перекусыва́ть, закусы́вать*), i jeden na *-a-*: *wlatać* (2000: 108). Monografia I. Masojć (2001: 80) o języku inteligencji wileńskiej zawiera – podobnie – niezbyt dużą liczbę przykładów: 8 wtórnych form iteratywnych: 4 z morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-*: *umotywowywać, uregulowywać, wyciągiwać, zatytułowywać* i 4 z morfemem tematycznym *-a-*: *obraniać, wyleczać, przeprowadzać, utwarzać.*

Z. Kurzowa notuje tego typu formy już w materiałach z XVII w. Badaczka podkreśla, że mechanizm tworzenia form iteratywnych mógł być różny. Mogły one powstać od przedrostkowego czasownika niedokonanego, por. *odstraszywać, odwozywać, pociągiwać, wyciągiwać, przyłączywać, rozporządzać, spasywać, uprzątywać, utrzymowywać, wypadywać*, przedrostkowego czasownika dokonanego, por. *podeptywać, powykurzywać, przesuszować, wydzierzywać*, lub od bezprzedrostkowego czasownika niedokonanego, por. *placiwać/placywać, grodziwać, czyniwać* (Kurzowa 1993a: 194). Wtórne czasowniki iteratywne występowały też w XIX w., m.in. w języku filomatów i filaretów, u Władysława Syrokomli i u Ignacego Chodźki (Kurzowa 1993a: 276).

Formy iteratywne z przyrostkiem tematycznym *-a-* z towarzyszącą mu wymianą samogłoski rdzennej *o > a* mają także długą historię w polszczyźnie kresowej. Notowane od początku XVII wieku żywotne były zwłaszcza w polszczyźnie XIX wieku (por. liczne formy typu *ciążyć, nakarmiać, obudzać, uraniać* u filomatów, *umilkać, uraczać, zgasać* u Syrokomli, *zgrabiać, wykarmiać, zawiiniać, pogładzać, poskupiać* w języku Ignacego Chodźki (Kurzowa 1993a: 276). Iteratiwa czasownikowe z wymianą *o : a* w rdzeniu Z. Kurzowa kwalifikuje jako północnokresowe innowacje morfologiczne (Kurzowa 1993b: 48). Współcześnie charakteryzują zarówno polszczyznę wiejską, jak i język inteligencji wileńskiej, np. *obraniać, wyleczać, utwarzać* (por. Masojć 2001: 80).

Znaczna liczba przedstawionych wyżej form nie została odnotowana w uwzględnionej literaturze przedmiotu, zwłaszcza z morfemami *-iwa-/-ywa-*, np. *ciągiwać, naciskiwać, ujeżdżywać, wyjeżdżywać, nakręcywać, obkręcywać, wykrcywać, doprowadzać, obsłużywać, odchwycić się, odgrabywać, odliczywać, podliczywać, podrzuciwać, przeczytawywać, przeskwarzywać, przeuczywać się, spętywać,*

upędzywać, ustanowywać, wyciepliwać, wyczyszczywać, wyprowadzywać, wytrzęsywać, zaparzywać, zaprowadzywać, zarąbywać, zarobywać, zrobywać; wyjątkowo z morfemem tematycznym *-a-*, por. *nakaszać, zgrabać*.

Część omawianych formacji odnotowano tylko w opracowaniach polszczyzny północnokresowej, por. *wyciągiwać, zaciskiwać, narągiwać się, odstępywać, przyprowadzywać, rozpowiadywać, wykaczywać, wylazywać, wyleczywać się, wypędzywać, wysiedziwać, zlazywać, złapywać, powyważać, przeważać ‘przewozić’, kończyć, obmłacać* wobec poświadczonych w dziejach języka polskiego form typu *wyciągować, zlazować, wylazować, omlacać*.

Pozostałe iteratiwa mają szerszy zasięg czy raczej lepsze udokumentowanie. Zostały zarejestrowane w historycznych słownikach ogólnych języka polskiego i literaturze przedmiotu. Dotyczy to szczególnie czasowników częstotliwych z morfemem tematycznym *-a-*, które często zostały poświadczone w dwóch, trzech, a niekiedy nawet w czterech słownikach (L, SWil, SW, SJPD), por. np. *nanaszać, odnaszać, przenaszać, przynaszać, roznaszać, wynaszać, podchadzać, przechadzać, przychadzać, wychadzać, zachadzać, przekaszać, pędzać, przylatać*. Spośród form iteratywnych z morfemem tematycznym *-iwa-/-ywa-* odnosi się to m.in. do czasowników: *zaciągiwać, wyciskiwać, zakręcywać, domieszywać, napisywać, odprawywać, wypłacywać, wyprawywać, zarąbywać, zawieszować, zgrywać ‘grać’*.

Duża produktywność czasowników iteratywnych z morfemem *-ywa-/-iwa-* w polszczyźnie północnokresowej może być wynikiem kontaktów z językiem rosyjskim, w którym stanowią one bardzo liczny typ, i z językiem białoruskim. Opinię o rozwoju produktywności iteratiwów w wyniku analogii do form rosyjskich wyraziła Irena Masojć (2001: 80-81), stwierdzając, iż wiele czasowników dokonanych w języku rosyjskim ma po dwa odpowiedniki niedokonane: jeden z nich jest nienacechowany ze względu na rodzaj czynności, a drugi nacechowany, w którym za pomocą sufiksu *-ywa-/-iwa-* jest wyrażony odcień wielokrotności, por. ros. *приготовить* (dk) – *приготовлять* (ndk) – *приготавливать* (ndk). Także J. Mędelśka (2000: 107) stwierdziła, że część omawianych formacji może być rusycyzmami. Podobnie jest jednak z iteratiwami w języku białoruskim. Notowane już od XVII wieku tego typu formy i przytoczony wyżej materiał wskazuje na oddziaływanie obu języków wschodniosłowiańskich. Podkreślić należy, że znaczna część omawianych osobliwych iteratiwów ma dokładne odpowiedniki leksykalne w języku rosyjskim i/lub białoruskim, np. *domieszywać, napisywać, naciskiwać, wyciskiwać, zaciskiwać, wyciągiwać, zaciągiwać, nakręcywać, obkręcywać, wykęcywać, zakręcywać, doprowadzywać, wyprowadzywać, zaprowadzywać, wyleczywać się, wypłacywać, zaparzywać, zawieszować, grabać, zgrabać, przylatać* – ros. *домешивать, написывать, натискивать,*

вытискивать, затискивать, вытягивать, накручивать, обкручивать, выкручивать, закручивать, допроваживать, выпроваживать, запроваживать, вылечиваться, выплачивать, запаривать, завешивать, прилетать, бѣл. *дамеіваць, напісваць, натискаваць, затискаваць, выцягваць/выцягваць, зацягваць, накручваць, абкручваць, выкручваць, закручваць, заправаджаваць, вылечывацца, выплачваць, запарваць, завешваць, грабаць, зграбаць, прылятаць*. Nie oznacza to jednak, że mamy do czynienia z zapożyczeniami, gdyż niektóre z przytoczonych form mogą być archaizmami podtrzymanymi przez wpływ wschodniosłowiański lub formami paralelnymi, rozwijającymi się równoległe w językach pozostających ze sobą w kontakcie. W zgromadzonym materiale występują też niewątpliwe zapożyczenia formalnosemantyczne wschodniosłowiańskie (rosyjskie i białoruskie), typu *wykaczywać, przeuczywać się, ujeżdżywać, ustanowiywać się* – ros. *выкачываць, переучывацься, уезджываць, устанавлівальвацься*, бѣл. *выкачываць, пярэучывацца, уезджываць, устанаўлівацца*. Zapożyczeniem wyłącznie rosyjskim jest np. *obstuzhivac* (wobec ogp. *obsluzhivac*) – ros. *обслуживать*, a białoruskim m.in. *praskvarzhivac* – бѣл. *праस्कварываць/праस्कварваць*.

Przeгляд formacji utworzonych za pomocą morfemów tematycznych *-ywa-// -iwa-* oraz *-a-* przekonuje, iż wtórne formy iteratywne pochodzą:

- 1) od czasowników niedokonanych nieprefigowanych, por.: *ciągiwać, równywać, grabać, kończać, pędzać*;
- 2) od czasowników niedokonanych prefiksalnych, por.: *wyciągiwać, zaciągiwać, naciskiwąć, wyciskiwąć, zaciskiwąć, przyjeżdżywać, wyjeżdżywać, nakręcywać, obkręcywać, wykręcywać, zakręcywać, domieszywać, doprowadzyciwąć, narągiwać, naszczekiwąć, odgrabywać, odliczyciwąć, odprawyciwąć, opowiadyciwąć, podliczyciwąć, podrzucyciwąć, poprawyciwąć, przeskwarzyciwąć, przyprowadzyciwąć, rozpowiadyciwąć, ustawyciwąć, wstawyciwąć, wykaczcyciwąć, wypędzyciwąć, wyplaczcyciwąć, wyprawyciwąć, wyprowadzyciwąć, wytrzęsyciwąć, zaparzcyciwąć, zaprowadzyciwąć się, zawieszyciwąć, zostawyciwąć, zostawyciwąć się; nanaszac, odnaszac, przenaszac, przynaszac, roznaszac, wynaszac, odważac, powyważac, przeważac, przyważac, wyważac, podchadzac, przechadzac, przychadzac, rozchadzac się, wychadzac, zachadzac*;
- 3) od czasowników dokonanych prefiksalnych, por.: *napisywać, napalywać, odchwycyciwąć się, odstępcywac, powymarzcyciwąć, przeczytawyciwąć, przeuczcyciwąć się, spętycyciwąć, upędcyciwąć, ustanowyciwąć się, wyciepliwac, wyczesyciwąć, wyczyszcyciwąć, wylazyciwąć, wyleczyciwąć się, wyrąbcyciwąć, wysiedzyciwąć, wystąpcywac, zarąbcyciwąć, zarobyciwąć, zgrycyciwąć, zlazyciwąć, zlapyciwąć, zrobyciwąć; przylatac, obmlacac, zgrabac, przekaszac*.

Widać, że najwięcej wtórnych czasowników iteratywnych pochodzi od prefiksalnych czasowników niedokonanych (55 formacji), mniej od przedrostkowych czasowników dokonanych (34 formacje) i najmniej – od nieprefigowanych czasowników niedokonanych (5 formacji).

Przedstawiony powyżej zbiór wtórnych czasowników iteratywnych jest bogaty zarówno pod względem liczebności, jak i specyficznych, nienotowanych dotąd formacji. Wskazuje na duży zakres wpływów wschodniosłowiańskich, na archaiczność badanych odmian języka polskiego, zachowujących sporo form przestarzałych, dziś dialektalnych, a podtrzymanych prawdopodobnie przez odpowiedniki wschodniosłowiańskie, jak i na ich innowacyjność (wiele form analogicznych).

IV.10. Regionalne formy zaimkowe typu *naszy, samy*

Do charakterystycznych zjawisk kresowych zalicza się też regionalne formy zaimków dzierżawczych zakończone na -y w M. lp. rodzaju męskiego, typu *naszy, waszy, samy*. Wspomina się o nich w literaturze przedmiotu kilkakrotnie, częściej o *samy*, odnotowanym w aktach WKL i w języku Adama Mickiewicza, filomatów, Władysława Syrokomli (Kurzowa 1993a: 273), we współczesnej polszczyźnie wileńskiej (Dwilewicz 1997: 61), kowieńskiej (Karaś 2002: 269), w języku przesiedleńców (Zdaniukiewicz 1972: 73; Lewaszkiwicz 2017: 315); rzadziej o *naszy*, poświadczonym zarówno na Wileńszczyźnie (Dwilewicz 1997: 121), jak i Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 269) oraz w języku przesiedleńców (Zdaniukiewicz 1972: 73; Lewaszkiwicz 2017: 316). Mogą to być formy analogiczne, powstałe na wzór innych zaimków zakończonych na -y, przy czym *samy* ma proveniencję białoruską, por. błr. *самы*. Poniżej przedstawiono frekwencję zaimków zarówno w postaci regionalnej, tj. zakończonych na -y, jak i ogólnopolskiej.

Tabela nr 35. Frekwencja zaimków *naszy, nasz, samy, sam* w badanych odmianach polszczyzny.

Obszar/ typ formacji	Obszar jezioroski		Obszar igaliński		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
<i>naszy, samy</i>	37	43,5% 57,8%	27	57,4% 42,2%	64 (48,5%)
<i>nasz, sam</i>	48	56,5% 70,6%	20	42,6% 29,4%	68 (51,5%)
Razem	85		47		132

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z przedstawionych wyżej danych liczbowych wynika, że w polszczyźnie jezioroskiej przeważają formy ogólnopolskie nad regionalnymi (37 : 48), choć nie jest to przewaga duża. Z kolei w gwarach polskich na obszarze ignalińskim częstsze są formy regionalne niż ogólnopolskie (27 : 20), choć i tu frekwencja nie jest też bardzo zróżnicowana.

Poniżej przedstawiam wybrane poświadczenia omawianych form zaimkowych w podkorpusach obu odmian polszczyzny: jezioroskiej i ignalińskiej.

1) Obszar jezioroski:

našy m'ał zrob'ona; on sam i zrob'it; ten samy mus'i do jegu l'as Bach.JP[24]; *ktury był sam staršy; xtury sam né |mog zdolac'; samy mały p'atnas'c'i l'at samy mały/; tak i našy fšystko rozum'e* Czepul.KS[23]; *ja juš sam na swojej skury ta pšešet a coš/ samy fšysku* Duk.AS[46]; *sam pav'es'it s'e* Gir.AP[18]; *ten dom kaz'onny/ on né našy/; to teš naš; xto uńiža drug'ego/ ten sam s'eb'a návarty* Grzyb.JK[28]; *to juš on samy był/ samy smačny; tu našy kraj* Imb.WP[39]; *našy p'eseg vył dva rok'i; našy znajomy jest; to samy front šet* Jez.JW[36]; *ks"onc/ z"ekan/ samy glavny dukštansk'i; ja sam sob'e voža; našy ks'onc; to našy dom ličył s"e; našy był xl'ep smačny; prošy našy adres; našy krevny; našy davn'ejšy; naš "ojc"ec xoz"it; ojc'ec naš pos'c'it; naš ojc"ec* Kaln.IS[31]; *ojc'ec našy f Čepuk'iškax m'eškał; naš tatus' Mag.BP[31]; tutej vo l'as naš* Mag.JK[34]; *naž durny člov'ak; z Gal'inišak naš; naš dom ten vo był* Mag.MN[22]; *naš kos'c'uł; sam n'e možyš; postav'it i sam pra|cuj* Min.JJ[35]; *sam pracuje; on sam tu; on sam žył; on sam žyji v Kovališkax; muj samy staršy był; zaxorovał sam ks'onc* Muk.JW[25]; *juš samy blišy; samy mlučšy brat* Nar.MS[20]; *može ten samy; tedy sam po|grał; ja sam né um'em; ja sam né um'am; pot sam dom; on sam f tej paraf'ji; sam fšystko rob'it; fšystko sam//; sam p'ek/ muv'it/ že sam/; pot sam dom; ten samy jedan z'eń; pot sam dom* Now.WK[26]; *naš tyko jeden krevniak* Piet.AW[21]; *sam mlódy byłəm; tu dvor tyku naš o ten* Rom.RV[24]; *papa pracovał/ al'e papa našy tak'i spokojny byl; naš ten to samy bogaty tu był pan; sam pojexał; on sam tam z B'ełarus'ji; samy bogaty tutej/ samy bogaty pan byl; barzo/ samy bogaty tut u nas/ na kroŋg naš ten to samy bogaty tu był pan* Smołw.AS[39]; *naš jenzyk; pa|puk naš'i pracovał; našy dom postav'ony* Stal.JG[33]; *i tam našy kośc'uł;/ ojce naš* Szaw.WJ[34]; *syn samy mlučšy; tu samy bogačšy* Szuk.HD[22];

2) Obszar ignaliński:

ten samy rymšansk'i ks"onc pšyježža Bej.IK[35]; *ks"onc naš; naš pov'at//; sam jeden n'e jidz"e* Czep.BD[24]; *našy kośc'ot odebrała B'ala|ruš; cały našy kraj pol'sk'i był* Gak.WP[12]; *samy srodek; sam gńady* Gram.MK[26]; *na saų|xos naš//; ot švag'ar našy; sta|ryk ten samy; ja sam sm'ał s'a* Mej.JS[42]; *našy tutaj był n"adal'eko tu v'es' "o była/ dom; našy tu juš teš na kul'ôńji; našy załičyc'; našy kałxoz był; kołxoz zrobił s'a barzo v'elk'i juš našy; tedy našy ra|jon był* Zara|;

kos'c'uł našy postav'ili Pruc.GS[26]; *našy dom stoji* Rej.WM[22]; *tyko syn našy młody zostafšy s'a*; *našy litéfsk'i był tak'i négramatyč'ny*; *ojče* [naš Rem.AC[29]; *naš ojc'ec*; *našy vagon był*; *samy staršy člov'ek*; *sam jeden* Śmil.EP[15]; *ks'onc teras našy*; *ks'onc naš*; *sam né baržo um'e* Strył.KG[33]; *našy traktar'ist tak'i xory*; *samy młučšy mus'i był*; *syn samy staršy* Szmel.PL[19]; *tut my kup'ili ten dômik/ našy pad ma'arac'ja poša'et* Szuł.JS[33]; *našy ně l'ub'it/ ně puskal*; *sam zrob'is*; *v'em/ ten samy* Szuł.NK[30]; *dom sam pastrojil*; *za fšystk'ix sam* Trykł.ZS[28]; *našy dom*; *našy vo mus'i da dvanas'c'e l'at u košuli xoz'il* Und.HS[38]; *našy syn jeden žen'il s'e* Weł.TS[35]; *tatus' naš opov'adał*; *stary žyc'el' naš umar* Zyg.WT[34].

Dla uzyskania pełnego obrazu występowania omawianych form zbadano pod tym względem język poszczególnych respondentów. Dane liczbowe dotyczące użycia M. lp. rodzaju męskiego zaimków *nasz, sam* zgodnych z normą ogólnopolską i regionalnych *naszy, samy* w języku wybranych informatorów przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr. 36. Występowanie form zaimkowych M. lp. rodzaju m. gwarowych z -y i ogólnopolskich z końcówką zerową w polszczyźnie ignalińskiej i jezioroskiej.

Obszar	Idiolekt	<i>naszy</i>	<i>nasz</i>	<i>samy</i>	<i>sam</i>	Razem
Obszar ignaliński	Bej.IK[35]	0	0	1	0	1
	Czep.BD[24]	0	2	0	1	3
	Gaj.MK[25]	0	2	0	1	3
	Gak.WP[12]	2	0	0	0	2
	Gram.MK[26]	0	0	1	1	2
	Mej.JS[42]	1	1	1	1	4
	Pruc.GS[26]	7	0	0	1	8
	Rej.WM[22]	1	0	0	0	1
	Rem.AC[29]	1	1	0	0	2
	Śmil.EP[15]	1	1	1	1	4
	Strył.KG[33]	1	1	0	1	3
	Szmel.PL[19]	1	0	2	0	3
	Szuł.JS[33]	1	0	0	0	1
	Szuł.NK[30]	1	0	1	1	3
	Trykł.ZS[28]	0	0	0	2	2
	Und.HS[38]	2	0	0	0	2
	Weł.TS[35]	1	0	0	0	1
	Zyg.WT[34]	0	2	0	0	2
Razem		20	10	7	10	47

	Idiolekt	<i>naszy</i>	<i>nasz</i>	<i>samy</i>	<i>sam</i>	
Obszar jezioroski	Bach.JP[24]	1	0	1	1	3
	Czepul.KS[23]	1	0	2	2	5
	Duk.AS[46]	0	0	1	1	2
	Gir.AP[18]	0	0	0	1	1
	Grzyb.JK[28]	1	1	0	1	3
	Imb.WP[39]	1	0	2	0	3
	Jez.JW[36]	2	0	1	0	3
	Kaln.IS[31]	6	3	1	1	11
	Mag.BP[31]	1	1	0	0	2
	Mag.JK[34]	0	1	0	0	1
	Mag.MN[22]	0	4	0	0	4
	Maz.SM[23]	0	1	0	0	1
	Min.JJ[35]	0	1	0	3	4
	Muk.JW[25]	0	0	1	5	6
	Nar.MS[20]	0	0	2	0	2
	Now.WK[26]	0	0	2	11	13
	Piet.AW[21]	0	1	0	0	1
	Rom.RV[24]	0	1	0	1	2
	Smołw.AS[39]	1	2	5	2	10
	Stal.JG[33]	2	1	0	0	3
Szaw.WJ[34]	1	1	0	0	2	
Szuk.HD[22]	0	1	2	0	3	
Razem		17	19	20	29	85
Razem na obu obszarach		37	29	27	39	132

Ogólnie formy M. lp. rodzaju męskiego zaimków *nasz*, *sam* występują stosunkowo rzadko w tekstach. Najczęściej są to pojedyncze poświadczenia w tekstach jednego informatora. Analiza danych zawartych w tabeli pokazuje jednak, że bardzo często są to formy oboczne. Prawie w każdym idiolektie odnotowano warianty gwarowe i ogólnopolskie. Pewną zasadę widać przy zaimkach *sam* – *samy*, gdzie najczęściej *samy* występuje jako element stopniowania opisowego typu *samy smačny*. Nie ma natomiast żadnej prawidłowości w odniesieniu do zaimka *nasz* – *naszy*. Tylko w nielicznych idiolektach widać wyłączność form ogólnopolskich (z obszaru ignalińskiego: Czep.BD[24], Gaj.MK[25], Zyg.WT[34]; z obszaru jezioroskiego: Mag.MN[22], Min.JJ[35], Piet.AW[21], Rom.RV[24]), choć mała liczba poświadczeń każe zachować ostrożność w formułowaniu wniosków. Podobnie nieczęsta jest wyłączność form gwarowych

(Szmel.PL[19], Und.HS[38]). Większość idiolektów cechuje wariantywność badanych form zaimkowych, choć niekiedy z wyraźną przewagą pewnych form, np. gwarowych (Pruc.GS[26], Kaln.IS[31]) czy ogólnopolskich (Now.WK[26]).

IV.11. Regionalne formacje zaimkowe typu *ichny, jejny*

Typowe nie tylko dla badanego obszaru, ale również dla całej polszczyzny północnokresowej (zob. Kurzowa 1993a: 274; Turska 1939/1995: 73; Zdaniukiewicz 1972: 73; Lewaszkiwicz 2017: 316), w tym także Kowieńszczyzny (Karaś 2002: 269¹²), są formacje zaimkowe *ichny, jejny*, utworzone sufiksem *-ny* od form D. lp. zaimka 3. os. ż. *ona* oraz D. lmn. zaimka 3. os. m. *on*. Ich frekwencję w badanych tekstach ukazuje tabela nr 37.

Tabela nr 37. Frekwencja zaimków *jichny, jejny* w badanych odmianach polszczyzny.

Obszar/ typ formacji	Obszar jeziorski		Obszar igaliński		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
<i>ichny/jichny/jichni</i>	19	38,8% 43,2%	25	49% 56,8%	44 (44%)
<i>jejny</i>	30	61,2% 53,6%	26	51% 46,4%	56 (56%)
Razem	49	49%	51	51%	100

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a więc stosunku *ichny* do *jejny* na danym obszarze, a drugi po znaku || – liczb w poziomie, a więc udziału danego zaimka w zbiorze z obu obszarów.

Stosunki liczbowe i procentowe między obydwoma odmianami w zakresie występowania omawianych regionalnych formacji zaimkowych kształtują się prawie tak samo: 49% na północy, w odmianie jeziorskiej, i 51% na południu, w odmianie ignalińskiej. Nieco więcej odnotowano poświadczeń zaimka *jejny* (56) niż *ichny/jichny/jichni* (44), ale są to różnice niewielkie. Halina Turska, wspominając o tych zaimkach, podkreślała, że to bezsprzeczny element białoruski, częstszy, jej zdaniem, był zaimek *ichny*, rzadszy *jejny* (1939/1995: 73).

Poniżej przytaczam wyekscerpowane liczne przykłady z obu badanych odmian polszczyzny:

ichny ‘jego, ich’ (3): *jego była tam krowy v’el’a/ nu i ixny// pu połov’a* Jan.EK[23]; *v’em i im’i ixny* Muk.JW[25]; *prarak ixny* Muk.JW[25].

¹² Poświadczono tylko formę *ichny*.

jichny ‘jego, ich’ (39):

– obszar jezioroski: to *jixny tu ta z'em'a juš'* Czepul.KS[23]; *fšystka rad'ńia jixna tutej šesnas"ca domov* była Duk.AS[46]; *panov'a žyli/ pa pol'sku rozma-v'ali// a teras juš jixny z'ec'i to/ tej Gaľińk'i curka prakuroram vuučyfšy s'e v Lit'v'e končyla// a te vručili s'e/ f'erma/ jixny dvor został s'e; moj ojca brad v Datrojč'a/ v Ameryk'i i kartečka mam/ vasa'la mam jixna pšysłana/ a teras juš nie mam Gir.AP[18]; tak słyšałem/ zato že tedy jixna ńa pomoży Imb.PD[26]; *xlopčyk tu puxovany jixny na cmentažu jest* Imb.JP[24]; *ońiš jixny fšystk'e kostečk'i byli po kenstax rozžucone* Kaln.IS[31]; *bac'uška pšyježža/ teš jixny bac'uška; mama rospov'adała/ papa rospov'adałi/ u jixnym pam'eńc'i// ot s tej xaty jido da drugej xaty pazdrav'ic'* Mag.MN[22]; *ońi słyša i po lítefsku/ pšavruc'ili s'e// i pašporty jixna tam zabrali/ fšystko* Maz.SM[23]; *byli z'e teras ona žyji/ ta Stefanojičova/ v jixnym domu/ o nadal'eko* Ows.MB[24]; *tu razb'arałi jixny dom/ tu ji stav'ili; paľic'anty žyli te lítefsk'e v nas na kvatery/ dom był našy dos'c' v'el'k'i/ tam była jixna ta busta/ fšystka broń tam stała; Bal's'ova žeš s'p'eva/ tamš jixne z'ec'i i ona teras tam da kas'c'ołu provaži; ta jixna gńazda pal'ec'ala/ to že zmyš'li/ zrob'ili teraz gńazda tam kała* Žav'ovej Smoľ.KG[18];*

– obszar ignaliński: *ńixt tu nie pšyjexał/ żyjo tam/ v jixnyx m'eškańax żyjo l'už'i* Bej.IK[35]; *był pan dobry i teraz ešče syn jest żyvy/ Šymon/ jixna nažv'iska była Mejkštov'ič; to Žyži m'eli słaboda/ u jixnym rejku/ jak'i był magazyn/ jak'i co/ fšystko Žyd zav'adovał* Gak.WP[12]; *laz'ńa jixna; jixna ml'eka* Gram.MK[26]; *z dav|na žyli/ tam jixna vjoska i była; a tam jixna jak v'icka/ tak on pa tamtyx vjoskax jez"e; rospov'adała/ z jixnej v'osk'i s tyx Čyr|un/ muv'ila/ mocno dužo była młož"aży; o tuš mog'ily jixne tut Mejkštov'ičof pana jest* Mej.JS[42]; *a tu stružufka teras tego majontku jixnego/ o co jest/ pravda/ moja |m'il'anjka; nu to prentko pazvońili jixnym/ momental'ne pšyjexali* Mej.GJ[17]; *tam pa pol'sku nap'isan'e// na pomńikax// tam z'aduk'i jixne juš paxovan'e; pšyježža jeden tutej/ to jixna tutej vo domy te// ten b'jali duży tu paľacy byli; majontk'i toš juš jixne/ majontk'iš byli// toš jixna fšystka z'em'a o ta vo// toš my na jixnej z'em'i* Mej.TM[36]; *vo tu vo był boc'an/ na vo tym vo žev'e i ten jixna gńazdo z'lac'alo; tam moža jixne jak'e zmenčone/ to tedy drug'ego b'joro/ tego zostav'o* Rem.AC[29]; *ot nedavno umar syn/ nu to tedy te dopačšali jeho i sxovałi i jixny teraz dom'ik ten* Szuľ.JS[33]; *žeby nie napadałi na jixne vojska/ to zrob'ili s"e partyzany* Šmil.EP[15].

jichni ‘jego, ich’ (2): *tam sons"atka moja/ nie z jixnej roz"iny/ al'e sońs"atka zamavjala* Mej.GJ[17]; *tam jixne z'ec'i v V'ilni povyježžašy/ fšystko* Weľ.TS[35].

jejny ‘jej’ (56):

– obszar jezioroski: *jejna curka f Kovńe* Gir.AP[18]; *kšesny ojc'ec megu syna L'avuk monš jejny* Imb.JP[24]; *i ja zostajem sia, ja i porobek i jejna matka*

Imb.WP[39]; *moja mama tam stamtont/ jejna roz'ina byla/ to tam moja m|amačka roz'ifšy s'e byla/ tam jejna roz'ina byla* Jez.JW[36]; *jejna s'ostra tu žyła/ ona m'ne s Pol'sk'ej l'isty p'išy// a jejna s'ostra/ tej/ co umarla/ to v Varšav'e; a l'e ona nam l'isty n'e p'išala/ tyko jejny krevny teras p'išũ; gospodyňa/ co byla f'čoraj/ to roz'icy jej/ n'e jejne roz'icy/ a jejnego menža// pañi byli tam u d'er'eũne u |jej/ to jejna/ menža matka/ to pracovala* Kaln.IS[31]; *f Kałkuñax/ 3'v'insku/ ul'ica i numer/ fam'il'a jejna/ fšystko co muv'i/ l'ec pran|zej; maładuxa s'ež'i/ dvanas'c'a gož'in juš jejna p'eñknoš'c' fšystka končy s'i* Mag.MN[22]; *Stas'a taka/ toža pa pol'sku i jejny monš po pol'sku* Maz.SM[23]; *była v jednaj stroñe vasel'a/ v jejnej; svat s'ež'i z matku jejnu* Muk.JW[25]; *tak ješče m'ne z relikv'aj kšyžyčag dałi/ jejne relikv'je s'v'entego Justyna/ kšyžyk o z'e* Now.WK[26]; *nu to jejna byla fšystka ož'eña; s'ostra jejna; vo teraz vo vnučka moja rob'i/ a jejny monš na rob'i/ fšysko/ nu to jak/ karm'i jego* Ows.MB[24]; *taka Dub'ejk'eñe/ von s kantory/ jejny monš pob'it traktor/ p'jany połamat* Smoł.WS[27]; *my pšyšli/ a jejna c'otka i muv'i/ Katažyna/ moža muv'i naša maładuxa co beñž'i drenna* Smoł.KG[18]; *ot fšystk'i jejny posag zložo* Smoł.AŽ[22]; *moja c'oc'a ž'ila v Ažarenax i jejna tovaž'iška n'e v'iz'ala* Suw.OV[48]; *dom jejny; jejna pañenska fam'il'a byla R'ijñ'av'ič'ut'e* Stal.JG[33]; *oj n'e moje zamružone/ jejne p'eñkñeje* Szaw.WJ[34]; *pomuv'ila i fšystko/ i jakos'c'i pomaga jejna/ to teš tutej* Tur.RŽ[36];

– obszar ignaliński: *syn jejny muv'i/ ja i n'e v'iz'at/ že rency mamy byli zv'onzane; v V'il'ne pracuje/ a ja v'e pañi i n'e pov'em jaka jejna praca nazyva s'e* Bej.IK[35]; *jej juž do z'iv'iñž'es'ont l'at doxož'i/ jejna curka gž'e/ ček|aj/ na Ukrajiñe; tu monš jejny žyje/ a on|a v B'atarus'i jejny dom/ to on|a ji tam/ ji tam/ on|a prosto pšejž'e pšez žečka* Gaj.WP[47]; *o te o jejne unuk'i teras to pšyl'eco/ vody n'e mam ot studñi/ to ji vody pšyñošo* Gak.WP[12]; *jejna taka skura; juš jejny* Gram.MK[26]; *grañica/ vjoska vo dom jak vo jejnej matk'i/ vjoska b'ataruska v'o za drogo; a ji u V'izax tyx samyx/ tamš nazyvali g'eta/ teš p'lotam'i/ ojc'ac jejny rospov'adał/ p'lot najv'eñkšy abgrožony; to jejna nog'i fšystk'a byli teš/ kos'c'i tyko v'iz'eli s'e// tak zamuv'ila/ a l'e zažyła; on|a muv'ila/ že jo naučyła c'otka jejna/ muv'i/ ona šo mała byla i do kos'c'ola pšyšla/ muv'i i jejna s'ostra teš tak samo* Mej.JS[42]; *ona z vojny tam...// syn jejny v V'il'ni* Mej.AS[44]; *to jejna baržo pomocna; značy jej n'edobža byla jes'li jejny z'ubek byl na kšyž; ja te p'iñonze jak vz'eta/ fšystko i oddala jejnemu z'eñc'u/ staršej curk'i* Mej.GJ[17]; *ot dom mal'oval i jaskułka/ gñastka un jejna jest/ my pov'až'eli n'e ruxac'/ muv'o l'už'i co i gžymota jaskułka/ o jejna gñastka jest* Rem.AC[29]; *jestli byva gažina ta fkons'i/ u ktorej majo byc' mal'utk'e/ to tyl'e razy čšeba zamav'ac'/ il'e u jej tam z'ec'i// tedy tyko atpus'c'i ukoñs'eñc'e jejne* Weł.TS[35].

W poniższej tabeli przedstawiono udział badanych formacji zaimkowych w poszczególnych idiolektach.

Tabela nr 38. Regionalne zaimki *ichny*, *jejny* w wybranych idiolektach.

Obszar jezioroski				Obszar ignaliński			
Idiolekt	<i>jejny</i>	<i>(j)ichny/ jichni</i>	Razem	Idiolekt	<i>jejny</i>	<i>(j)ichny/ jichni</i>	Razem
Czepul.KS[23]	0	1	1	Bej.IK[35]	5	2	7
Duk.AS[46]	0	1	1	Gaj.WP[47]	3	0	3
Gir.AP[18]	1	3	4	Gak.WP[12]	1	2	3
Imb.JP[24]	1	1	2	Gram.MK[26]	3	3	6
Imb.WP[39]	1	1	2	Mej.AS[44]	1	0	1
Jan.EK[23]	0	1	1	Mej.GJ[17]	3	3	6
Jez.JW[36]	2	0	2	Mej.JS[42]	5	4	9
Kaln.IS[31]	6	1	7	Mej.TM[36]	0	5	5
Mag.MN[22]	2	2	4	Pruc.GS[26]	1	0	1
Maz.SM[23]	1	1	2	Pusz.SK[23]	0	1	1
Muk.JW[25]	2	2	4	Rem.AC[29]	2	1	3
Now.WK[26]	1	0	1	Śmil.EP[15]	0	1	1
Ows.MB[24]	3	1	4	Strył.KG[33]	0	1	1
Smoł.AŻ[22]	2	0	2	Szuł.JS[33]	0	1	1
Smoł.KG[[18]	1	4	5	Trykł.WS[32]	1	0	1
Stal.JG[33]	3	0	3	Weł.TS[35]	1	1	2
Szaw.WJ[34]	1	0	1				
Tur.RŻ[36]	3	0	3				
Razem	30	19	49		26	25	51

Widoczne jest pewne zróżnicowanie idiolektalne. Nie wystąpiły takie formy np. w idiolektach Gaj.MK[25], Gaj.SK[26], Pac.HS[25], Rej.WM[22], Szmel.PL[19], Szuł.NK[30], Trycz.LT[32], Trykł.ZS[28], Und.HS[38], Zyg.WT[34]. W innych pojawiają się sporadycznie (pojedyncze poświadczenia), a tylko w kilku idiolektach mają nieco więcej poświadczeń, por. na południu, w gwarach rejonu ignalińskiego: Bej.IK[35], Gram.MK[26], Mej.GJ[17], Mej.JS[42], Mej.TM[36], oraz na północy, w odmianie jezioroskiej polszczyzny: Gir.AP[18], Mag.MN[22], Muk.JW[25], Ows.MB[24], Smoł.KG[18].

Formacje typu *ichny*, *jejny* mają szeroki zasięg, zarejestrowano je w gwarach Wileńszczyzny (Tekielski 1982: 290; Turska 1939/1995: 73) i Kowieńszczyzny (KaraśR 209; Karaś 2002: 269), Braślawszczyzny (SPGB 113-117) oraz

Suwalszczyzny na terenie Polski. Mają one swoje źródło w języku białoruskim, choć należy zaznaczyć, że dane formy występują zarówno w języku białoruskim (por. bł. *іхны, ейны*), jak i w gwarach rosyjskich (KaraśR 209; Dwilewicz 1997: 72).

IV.12. Sufiksy *-ci, -ć, -cik* w zaimkach nieokreślonych

W polszczyźnie północnokresowej zaimki nieokreślone są rozszerzane za pomocą przyrostków intensyfikujących, przede wszystkim *-ci*, rzadziej *-ć*, sporadycznie *-cik*.

Dane liczbowe dotyczące frekwencji wymienionych sufiksów w uwzględnionym korpusie tekstów zawiera tabela nr 39.

Tabela nr 39. Frekwencja sufiksów *-ci, -ć, -cik* w formacjach zaimkowych.

Obszar	<i>-ci</i>		<i>-ć</i>		<i>-cik</i>		Razem	Procent
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent		
jezioroski	56	53,8% 82,4%	10	100% 14,7%	2	25% 2,9%	68	56,7%
ignaliński	48	46,2% 92,3%	0	0%	4	75% 7,7%	52	43,3%
Razem	104	86,7%	10	8,3%	6	5%	120	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z danych zamieszczonych w tabeli wynika, że najczęstszy jest sufiks *-ci* w gwarach obu rejonów, a pozostałe przyrostki występują bardzo rzadko. W podkorpusie ignalińskim nie poświadczono w ogóle sufiksu *-ć*, natomiast w tekstach jezioroskich pojawił się 10 razy. Jeszcze rzadszy jest przyrostek *-cik*, pojawiający się sporadycznie w gwarach obu obszarów.

Poniżej przedstawiam wybrane poświadczenia zaimków nieokreślonych rozszerzonych sufiksem intensyfikującym *-ci, -ć, -cik* z gwar polskich obszaru jezioroskiego i ignalińskiego.

Przyrostek *-ci* (wariant fonetyczny *-cia*):

cości (3): *mł'eka l'ēju da tej || da patel'ni stav'u da p'eca / gžeju cos'c'i* Duk.AN[33]; *ješč'e co ježeńuf rob'ili cos'c'i v'encej / juš' nie pom'entam* Mag.AŁ[03]; *to na co ta orenda nu to tak teš' nie może być / jakas" c"i prava / jakas" c"i cos" c"i mus"i być* Gaj.WP[47].

chtości (4): *v'ez'éli co jag da čego// žyv'ola tam zaxorovala/ v'ez'éli// xtos'c'i tam k'edys'c'i Duk.AS[46]; potam był ješče xtos'c'i tam pšy N'emcax/ ješč|o staršy jak'is' rob'it Imb.PD[26]; ta ks'onžečka xtos'c'i vz'eł ade mńe i vz'eł// i ja i f tego pamyšl'a/ i f tego papytam s'e/ u kogo ona Mag.MN[22].*

gdzieści (8): *vnučka jeg vyšla zamonš/ gž'es'c'i z dal'eku pšyv'ozła s'e kava-l'era Gir.AP[18]; tam sons'at tak'i/ koxaŋka l'eży na p'ecu/ syny dva byli/ syny vyšečšy gž'es'c'i/ ná byla/ oni vešli Mag.MN[22]; ba|yun był gž'es'c'i Mag.AŁ[03]; aya/ on tam gž'es'c'i był vlašy/ cos'c'i ukrat/ f turm'e s'ež'al Pak.RW[38]; zgub'ila f trav'e gž'es"ci/ co to plakała i ne nał'azła Bej.IK[35]; gž'es"ci/ ne Turmonty/ gž"e ona byla zav'ež'ona Gaj.WP[47].*

dzieści (6): *ž"es'c'i zg'inela/ dluho u nas ta kačka pol'na skšydelk'i potkrojim/ žeby ne lec'alaby Kaln.IS[31]; ž'es'c'i on služyl/ u jak'egos'c'i gospodaža; to na jednej strońe polov'e starav'ery/ a v drug'aj strońa pravoslavny// tam jiš'č'o i žydofsk'i ž'es'c'i jest Min.KJ[37]; ot juš ks'enžul'ek/ nev'em/ on ž'es'c'i z dal'eka/ tam z Lity Now.WK[26]; ž'es"ci/ tut dal'eko za Zarasaj/ tam ž'es"ci/ zav'ež'ona Gaj.WP[47].*

jakaści (10): *tam tak/ to tak/ |jakas'c'i/ l'už'i majo tam |jakas'c'i varažb'ictva taka vo/ vrožo Imb.PD[26]; l'akarstva jakas'c'i Mag.AŁ[03]; |jakas'c'i Smoł.KG[18]; gura l'es'c' k'edy ve s'ne v'iz'iš/ na pogurek/ to |jakas'c'i c'enška praca beńž'iš m'ał Tur.TC[29]; to na co ta orenda nu to tak teš ne može być/ jakas"ci/ prava/ jakas"ci/ cos"ci/ mus"i być; i u jakas"ci/ lažna zakryta Gaj.WP[47].*

jakiegości (1): *to ž'es'c'i on služyl/ u jak'egos'c'i gospodaža Min.KJ[37].*

jakieści (3): *tam muv'i jest s'v'enty slovy jak'es'c'i/ najadnakov'a fšys'tk'e zamav'alí Imb.PD[26]; |jak'es'c'i Jez.JW[36]; potym pšyjexalí ješčo jak'es'c'i žandary do prečkarńi Nar.MS[20].*

jakíści (5): *|jak'is'c'i žont jik'i tak'i Duk.AS[46]; |jak'is'c'i Maz.SM[23]; tedy Vaľuca byl/ c'oc'i mojej rozzonej monš/ juš teš jak'is'c'i byl nadomńik Now.WK[26]; tu po mojemu bylo jak'is'c'i čy jeho čy jak tu radna byla Soł.HP[29].*

jakości (16): *Pol'ska byla jakos'c'i/ Turmonty tam on Smoły; byl zapšešly rok jakos'c'i byl pšyjaxafšy v gos'cina Duk.AN[33]; |jakos'c'i Suw.HK[29]; |jak'os'c'i Jez.JW[36]; pšed Božym Naroženem i |jakos"ci/ byl ten ž"eń jak rekol'ekc'ji; tam muv'i cud byl/ jez'ž'ili rańej/ a teras to jakos"ci/ te l'aty |jakos"ci/ ne Mag.BP[31]; byla jakos'c'i p'jontak Mag.AŁ[03]; to on mńe |jak'os'c'i zrazu na v'iz'al; nu i tak |jakos'c'i Now.WK[26]; tak'ix rańej i na byla jak teras// tam jakos'c'i nigdy Smoł.KG[18]; a rańej |jakos'c'i ne byla tak'ego; jakos'c'i naš jenzyk na baržu pšyjemny dl'a Pol'sk'i Stal.G[56]; ja i sama byla zap'isaušy še da Poznańa/ nu ji/ al'e |jakości ne v'em/ ne zložyło še vyjexac Gak.WP[12]; rańej to |jakôs"ci/ buk'et młody fšystko Mej.AS[44]; ne pojexat/ baržu drogu/ muv'i/ baržu drogu vaxoži/ jakos'c'i Pak.RW[38].*

kiedyści ‘kiedyś’ (24):

– obszar jezioroski: *k'edys'c'i na była tegu; była k'edys'c'i szkoła baxmacka; vo jak sons'at |k'edys'c'i/ on tu pšyjaxat; xtos'c'i tam |k'edys'c'i Duk.AS[46]; k'edys'c'i nazyváli guńka Imb.MW[12]; k'edys'c'i końam/ branaválit k'edys'c' i mńe była; k'edys'c'i moža zgadyváli// po z'im'a l'ata jaka beńz'i Imb.PD[26]; k'edys'c'i była i u nas Jan.EK[23]; jak rańej była k'edys'c'i Jez.BK[30]; k'edys'c'i xoz'íli/ była moda/ teraz vot juš ní xozo/ k'edys'c' xoz'íli/ sp'evalí k'edys'c'; o k'edys'c'i žyli c'ensko Jez.JW[36]; ja i ne mam/ pošukata/ pošukata/ k'edys'c'i m'ata/ a teras ne mam Mag.BP[31]; k'edys'c'i xl'ep samy p'eklí Mag.MN[22]; tam była Pol'ska k'edys'c'i; saxaryny ješče k'edys'c'i/ ona pšec'ivna/ ta saxaryna Min.JJ[35]; jak k'edys'c'i była; k'edys'c'i xoz'íli tancovac'// f sosńaku/ k'edys'c'i Min.KJ[37]; k'edys'c'i šet z magaz'ínu; k'edys'c'i jado v svaty; k'edys'c'i žeš ne pozvońiš Muk.JW[25]; čšy kłasy tyko my končyli k'edys'c'i; teras juš z'atka darujol a k'edys'c'i/ po vojńa času/ nič na była Nar.MS[20]; f Smotvax služyla/ tedy k'edys'c'i i sov'ety zaxoz'íli Now.WK[26]; ja poštam do školy do pol'skaj al'e čoš k'edys'c'i vras potem Lítva neščensna to zavruc'ila; tu juš k'edys'c'i k'edys'c'i to była po pol'sku; k'edys'c'i v dom'e byli pogžeby; uboguf k'edys'c'i była f kos'c'e'le; k'edys'c'i Bože broń; jak k'edys'c'i to juš tedy pšyńosu kos'c'ohu; jak k'edys'c'i l'ekarstvy drogi Osow.AM[15]; k'edys'c'i usšyšeli/ pav'ež'eli Smoł.KG[18]; a k'edys'c'i ne// k'edys'c'i než'el'a s'v'enta Smoł.WS[27]; tut była k'edys'c'i Lítva; k'edys'c'i pšy N'ikataju; k'edys'c'i b'ili s'e; ješče k'edys'c'i był jeho brat žyvy Soł.HP[29]; tu była barzo ładna k'edys'c'i Stal.JG[33]; |k'edys'c'i šed'li čtery razy Stal.EW[25];*

– obszar ignaliński: *kos'c'oły jest/ časem k'idys'c'i i my jez'z'íli na festy Bej.IK[35]; |k'edys'c'i bat|on był dvanas'c'e kop'ejek Gaj.WP[47]; k'edys'c'i pšy Polscy była/ moje ojcy žyli Gaj.WP[47]; |k'edys'ci stare l'udzi tam sv'ente kšonšk'i te; tak'i był majontek ładny/ pałacy jak k'ed|yšci nazyváli še Gak.WP[12]; k'edys'c'i mego taty rozonego brat f K|aunas'e meškał; k'edys'c'i Zv'astovanie bylo mocno v'elka s'v'enta Mej.GJ[17]; k'edys'ci jak moja mama była/ to do nej níkt ne jez'z'íli/ bo na pamagato// tyko moja mama jak zamav'ala/ tak fšys'k'im pamagata Mej.JS[42]; vo xto psuł kruf/ tak tyx juš/ kruf jakos' tam psuili/ teras mus' i juš ne/ k'edys'c'i Mej.AS[44]; k'edys'c'i ne Zarasy nazyváli s'i/ inačej jakas'c'i nazvańa; k'edys'c'i jakos'c'ik inačej; curka końčyfsy/ tyx/ k'edys'c'i była/ teraz dvanas'c'e kłas Pak.RW[38]; k'edys'c'i pam'entam vesel'a była/ osystentko jexala/ no to osystent kup'it cuk'erkof Weł.TS[35]; nu teras tak'ix bužof na ma jak k'edys'c'i pšy Polsce byli Wer.AS[19].*

kiedyścia (4): *k'edys'c'a v Borov'ikax jak žyłam Osow.AM[15]; ten Mejkštov'ič był k'adys'c'a/ p'isał s'a/ jak k'edys'c'a muv'i/ panam žeš teš na pozvol'ona była na v'el'a końi jez'z'ic' / to Mejkštov'iču pozvol'ona była na čterax końax jez'z'ic' Mej.JS[42]; možna pav'ež'ec' / co juš m'ejscovyx i ne ma/ jak k'edys'c'a Suł.JS[33].*

kiedaścia 'kiedyś' (1): *ja sama pam'entam mamus'a k'edas'c'a wez'mi/ skvaży skvark'i/ tak tłušču adl'eva/ tam knoc'ik/ i pali* Trycz.LT[32].

kiedyście 'kiedyś' (1): *k'edys'c'e ješč|o aźinalična, to ješč|o ò pšeśc'eradlem jak'im zav'es'i/ žeby z'arki né zmarnowali s'ep/ né vysypywali s'ep* Trykł.ZS[28].

komuści (1): *al'e zastańe s'e že patomstva |jakaś"ć"ik/ komus"ć"i zastańe s"e ta z'em'a/ a on/ a jak sunoł s"e/ jak sunoł s"e/ vxož"i* Gaj.WP[47].

ktości (1): *pad v'ečor vracala do domu/ i né vruc"ila/ dav|aj šukać/ a tu vxož"i ktos"ć"i padabrafšy jo i pov'ošy gž'es"ć"i* Gaj.WP[47].

którenści/chtórenści (4): *fšeńž'a jez'ž'il'a na motocykl'a/ i z'ec'i na roveža |ktureńs'ć"i pam'entam/ Jez.JW[36]; ftedy pšypeńž'il'i x|tureńs'ć"i muv'o/ ot|pus'ć" a nas do s'ć"any pastav'il/ taka név'el'ka ješče bylam* Jez.JW[36].

Przyrostek -ć:

coś (2): *jes'li cos'ć' Duk.AS[46]; može on gž'e žoŋka žuc'ifšy čy cos'ć' Osow.AM[15].*

gdzieś (1): *mało gž'es'ć' o nékturyx/ na zavoz'e pracovali* Duk.AS[46].

jakiś (1): *mus'i byc' tut jak'is'ć' požondek* Duk.AN[33].

kiedyś (5): *može k'edys'ć' k'edy naše z'aduk'i to i była mńe né fpam'eńc' né rospov'adała mama Duk.AN[33]; była pełna k'edys'ć' škola ta; tutej było ješče vo Smohvy pat Pol'saj byli k'edys'ć' (...) tam jak byli ońi pot Pol'saj k'edys'ć'; k'edys'ć' jak te kru|gom ktur'e żyli* Duk.AS[46].

kimś (1): *l'ep'ej była s tak'im staršym s k'ims'ć' parozmav'ac'* Duk.AS[46].

Przyrostek -cik:

cościk (1): *a v'encaj cos'ć"ik ja né pom'entam* Mag.AŁ[03].

jakościk (3): *teras tyl'ku/ Zarasu/ Zarasei nazyvaju/ k'edys'ć"i jakos'ć"ik inačej Pak.RW[38]; žyła s"e davńej tak/ a teras ot jakos"ć"ik/ rozž"elili svoje z'em'i/ žeby brałi/ i fšystko Szmel.PL[19]; krofkam v'janeč'ki spl'otla/ na rošk'i založyła/ nu i jakos'ć"ik pa starynnamu/ juš naxaj žeš jak i rańej była* Und.HS[38].

jakaścik (1): *zastańe s"e že patomstva |jakaś"ć"ik/ komus"ć"i zastańe s"e ta z'em'a* Gaj.WP[47].

Wszystkie powyżej wymienione przyrostki występują na obszarze wileńskim i kowieńskim, np.: *któści // chtóści, cości // coś // cościk, jakości, kiedyści* (Dubicka 1986: 78; Karaś 2002: 269), choć na Kowieńszczyźnie są rzadkie. Ogólnie na całych dawnych Kresach północnych są to formy dobrze znane, występujące zarówno w polszczyźnie dawnej (zob. Kurzowa 1993a: 254-255), jak i współczesnej (por. Karaś 2002: 269; SPGL 159, 192, 206, 240; SPGB 105, 115).

Przyrostki *-ci*, *-ć*, *-cik* charakteryzują również niektóre gwary w Polsce. Mają one bardzo ścisłą geografę północno-wschodnią: linia oddzielająca zwarty obszar partykuł *-ć*, *-ci* biegnie na północ od Sejna i Suwałk, potem na zachód po Grajewo i Mrągowo, następnie skręca na południe do Pisz, łukiem omija Łomżę, dochodzi do Ostrołęki, następnie znów łukiem między Wysokiem Mazowieckim a Ostrowią Mazowiecką biegnie dalej na południe od Siedlec, gdzie skręca ostro na północny wschód, pozostawiając poza swoim zasięgiem Białystok i Sokółkę, dobiega znów do Sejna, gdzie wychyla się poza granicę państwową Polski (MAGP).

Sufiksy *-ci*, *-cik*, *-ć* są białoruszczynami w polszczyźnie północnokresowej, mają analogie w języku białoruskim i w jego dialektach, por. *дзецьці*, *хтоцьці*, *ітоцьці*, *якіцьці* (Kurzowa 1993a: 254; 1993b: 45).

IV.13. Sufiks przymiotnikowy *-eńki* i jego warianty fonetyczne *-ańki*, *-ińki/-yńki*

Sufiks przymiotnikowy *-eńki* i jego warianty fonetyczne *-ańki*, *-ińki/-yńki* należą do charakterystycznych regionalnych formantów północnokresowych, tworzących intensiva przymiotnikowe. Został poświadczony w literaturze przedmiotu zarówno dla polszczyzny historycznej (por. Kurzowa 1993a: 253), jak i współczesnej (np. Dubicka 1986; Karaś 2002: 267). Sufiks przymiotnikowy *-eńki* i jego warianty to typ liczny, łącznie odnotowano 45 formacji nimi utworzonych, które wystąpiły w badanym materiale 146 razy. Dane liczbowe i procentowe przedstawia tabela nr 40.

Tabela nr 40. Frekwencja formacji z sufiksem *-eńki* i jego wariantami *-ańki*, *ińki/-yńki*.

Obszar	<i>-eńki</i>		<i>-ańki</i>		<i>-ińki/-yńki</i>		Razem	Procent
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent		
jezioroski	31	62% 36,9%	48	60,8% 57,1%	5	29,4% 6%	84	57,5%
ignaliński	19	38% 30,6%	31	39,2% 50%	12	70,6% 19,4%	62	42,5%
Razem	50	34,2% całości	79	54,1% całości	17	11,7% całości	146	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Dane zawarte w tabeli potwierdzają zatem, że sufiks kresowy *-eńki* i jego warianty fonetyczne *-ińki*, *-ańki* (por. Kurzowa 1993a: 252) odznaczają się dużą

produktywnością w badanej odmianie polszczyzny, tworząc przymiotnikowe intensiwa o znaczeniu pieszczośliwym, np.:

bialeńki [bielińki] ‘bielutki’ (2): *tak’e brezentove tapečk’i b’alínk’e/ to już do kos’c’otu/ s tej s prošku wyb’élím* Jod.AV[38]; *|b’jałiŋk’e* Maz.SM[23].

biednieńki [biedniańki] ‘biedniutki’ (1): *byli tak’e Razav’ičy/ dužo/ b’edny byli |b’ed’naŋk’i// i on był Razev’ič|uk traktorystem* Smoł.KG[18].

bosieńki [bosińki] ‘zdr. od *bosy*’ (1): *tapečk’i tak’e brezentove tapečk’i b’alínk’e/ to już do kos’c’otu/ s tej s prošku wyb’élím i nes’im v rencu bos’ínk’e iz’im/ i tyku tam juš pšed m’astam/ pšet gorko o pšet tu gurku my juš ubuvali s’e* Jod.AV[38].

chudzieńki [chudziańki] ‘chudziutki’ (1): *xuž’naŋka taka/ dobra taka była młoda umarła/ xłopčyku na v’em il’e to l’at była* Bort.HC[35].

ciemnieńki [ciemniańki] ‘ciemniutki’ (1): *to pokoik/ to kamôrka/ nu byvaja/ co kamorečka byva taka/ c’emnaŋka* Trycz.LT[32].

cienieńki [cieniańki] ‘cieniutki’ (6): *to tak’e c’eńeŋk’e desečk’i z os’iny p’iđovalí; ona na suxoty xorovala/ ona taka c’eńaŋka była* Bort.HC[35]; *a na v’eršxu blaxa/ ve dva žendy sx’il’ona c’eńanko/ c’eńanka taka/ pšybjijo; juž vyčsany l’en, tam nítečka c’eńanka, p’enkna* Imb.MW[12]; *c’|eńeńka* Smoł.KG[18]; *c’|eńeńka* Mej.GJ[17].

czarnieńki ‘czarniutki’ (1): *|čaríeńk’i* Bej.IK[35].

czyścieńki ‘czyściutki’ (1): *byli tak’e gark’i, alum’ínove, al’e te v’encej bałk’i tak’ej/ čygunne/ to tedy on čys’c’enk’i/ bały tak’i* Smoł.AŽ[22].

długieńki [długiańki] ‘zdr. od *długi*’ (2): *tak samo vo byli mał’us’eŋk’e tak’e pudełyňatk’i/ nu i tak samo/ jak teras vo byvajo dług’eŋk’e/ pravda; ftedy te vo s’ventajansk’e źulki kv’itno na dług’aŋk’ix/ vo te at fšystk’ego muv’o* Mej.TM[36].

drobnieńki ‘drobniutki’ (2): *pas’c’el’u padušečka/ takže s tyx samyx stružečkuf/ gž’i drobnińk’e tak’i m’eńc’ińk’i* Duk.AN[33]; *gž’e sama drobnińka taka moŋka/ nu i suxark’i p’ečym* Trykł.ZS[28].

gładzieńki ‘gładziutki’: *pa tym vałku vo i vałkuje s’e/ ona taka |głaž’eŋka rob’i* Bort.HC[35].

kochanieńki [kochaniańki] ‘kochaniutki’ (5): *to ftenčas pojexat do Víl’na/ kc’at do školy muzyčnej/ nu gže/ tak i tak/ jak pšyxoži/ tak/ koxańaŋk’i/ ten pov’ežat Kaveckas/ pam’entam był tam f škol’e muzyčnej/ to tak koxańaŋk’i/ čšeba vyžekac’ s’e kos’c’oła/ fšysk’ego i čšeba postomp’ic’ do komsomołu* Gaj.SK[26]; *jak teras to vo/ zap’isali s’a i rožešli s’a i fs’o/ a davńej koxańeŋk’e/ slotko/ goško/ a žyli/ c’i dobže/ c’i nie/ tyx rozvodof nie było; ji ońi ni v’iz’eli jedan drug’ego koxańeŋk’e/ ni ta z’eřčyna/ ni ten xłop’ac; teras koxańaŋka ta k’elbasa/ ktura my rob’im/ ona nie paxni* Pusz.SK[23].

krağlańki ‘okrağlutki’ (1): *nu i suxark’i p’ečym// i ješ’če jak’e p’eŋkne suxark’i/ smačne// škl’aŋkaj tak vo nac’iskaš kroŋgl’aŋk’ix zrob’iš/ to m’eš’ončk’i tak’e zrob’iš* Trykł.ZS[28].

krucieńki [kruciańki] ‘króciutki’ (3): *tyko mńe doxtar padarovał košu’la ta vajena/ taka k|ruc’añka Smoł.KG[18]; teras to p’oseñkof tak ja barzo ñe pam’entam// nu para/ jak pov’ez’ec’ ei’l’erašč’uf para tak’ix kruc’ej’k’ix to pam’entam ješče; kruc’ej’k’e/ tak’e z’eck’e/ z’eck’e// ješče z z’ectva učone byli my Mag.BP[31].*

ledzieńki [ledziańki] ‘leciutki’ (2): *sank’i, tak’e juš l’ez’enk’e sanečk’i Smoł.AŽ[22]; zaraščyńam vz’efšy jego i pastav’a na p’ec/ tak’i |l’ez’añk’i Zyg.WT[34].*

letnieńki ‘zdr. od letni’ (1): *žeby byłaby jego čuc” trošečka l’et’neñk’i tak’i// nu juš on tam hša/ v’iza/ pukčy tak čuc” trošečka/ začyna broz”ic” Zyg.WT[34].*

malesieńki (1): *ja byłam mal’es’ej’ka Stal.G[56].*

malusieńki [malusiańki, malusińki] (16): *była taka ñerosta/ do dvaž’es’c’a l’at/ dvaž’es’c’a l’at była k’edy umarla/ to mal’us’iñ’ka zupet’ne taka ñev’el’ka Duk.AN[33]; tam trajbul’u|s’uk tak’i xoz’i v Ryg’i/ tak’i mal’us’añ’k’i xoz’i on; tam kała d’jabła al’aktryčka taka ma|l’us’añka palí s’i/ ñe; pars’učka kup’i’li// to mus’i jak’i dva tygod’ni// pars’učka/ a co ja vyda/ stary ten/ mal’us’añk’i/ zg’i’ne on/ zdex’ni Mag.MN[22]; ma|l’us’añka była// suk’anečka była ušyta juš/ fšystko Mag.BP[31]; nu to N’em’ec tak’i młody/ vz’ał jego na rency/ mal’us’añk’i/ z’ jim bav’i s’e/ zapłakał/ muji/ moj svoj tak’i został s’e f xac’e; tutej m’inafka/ zrazu jak jez’ic’a tutaj mal’us’añka taka na mog’i’lax/ tut juš cerkv’a Min.JJ[35]; tak brac’uf nal’ez’i’li kolo xl’eva/ na kam’eñ położyli taka mal’us’iñka/ ja ñe v’em jak ona nazyva s’a Pak.RW[38].*

malińki (1): *pokazał tam ma’liñka/ kapel’ka taka/ o ñitečka tam na dyvañiku/ to pokazał že šm’ec’ Now.WK[26].*

maluciańki (1): *tak’e mal’uc’añk’e/ b’a’le jak’es’// ñe ma teras ñijak’ix/ ñija-k’ix/ ñi būrov’ikuf/ ñi podos’iñakuf ña v’iz’im/ ñijak’ix// tyko jedne vav’arušk’i Maz.SM[23].*

mięcieńki [mięcińki, mięciańki] ‘mięciutki’ (4): *pas’c’el’u padušečka/ tagže s tyx samyx stružečkuf/ gz’i drob’niñk’e tak’i m’eñc’iñk’i Duk.AN[33]; a teras jak’i m’eñc’añk’i/ o kup’iš m’eñc’ej’k’i/ pšy’l’ny tka’li; m’eñc’ej’k’i/ o kup’iš m’eñc’ej’k’i Czepul.KS[23].*

mileńki [milańki] ‘milutki’ (16): *juš teras/ m’il’ej’k’i/ ña m|a co skaržyc sa/ tyko p’iñonzy ña m|a; tag vot tak/ |m’il’ej’ka Jez.BK[30]; ličon s’e Lít’v’iny teras/ |m’il’ej’ka moja// Lítva staneta; v’e m’il’añka moja/ ña pav’em/ dužo l’uz’i/ a il’e ix jest/ ñe v’em; ja mov’a/ m’il’añka moja/ ña m|am sol’i; sama v’encaj m’il’añka moja ta z’ivovaña// ot jak pšy’at/ ajajaj/ tam muji/ c’i c’a|l’uk p’ej’kny Mag.MN[22]; tamty ks’enžul’ak/ tak’iš m’il’añk’i/ Boža s’v’enty/ pšy|v’os pot sam dom Now.WK[26]; a |m’il’añka vo tob’a proša/ brata zab’i’la za dva tygod’ni/ mńe rañi’la Smoł.KG[18]; ja tu stružufka teras tego majontku jixnego/ o co jest/ pravda/ moja |m’il’añka Mej.GJ[17]; ot m’il’añka ja tag dobž’e i ñe pov’em/ dl’ačego juš on tak mocno za jego ñe |xc’at; dav’nej m’ileñk’e moje ñe daruv|nuj da tego žyc’a Pusz.SK[23].*

młodzieńki [młodziańki] ‘młodziutki’ (9): *to pam’entajc’e/ vy młoz’ejk’e/ ježělí u matk’i ml’eka nie m|a/ to sm’es’i ružne te barzo názdrove; vy ješča młoz’anj’k’e/ z’ec’i ná mac’e* Bort.HC[35]; *tak’i młoz’anj’k’i/ barzo tak’i laskavy* Now.WK[26]; *nu vapšče ja bylam |młoz’anjka taka vda’anjka/ l’ub’itam po pol’sku* Ows.MB[24]; *a’laš vy m|łoz’anj’k’e z’etk’i; była m|łoz’anjka/ ješč[e os’imnas’c’e l’at ná m’ata; vy m|łoz’anj’k’e/ to ná v’ec’a/ dažy moža i mamy ná v’ezo* Smoł.KG[18].

niedużeńki ‘zdr. od nieduży’ (1): *jest/ u Puškax/ o tam// né|dužejk’i/ Kačer-žyški/ c”emny/ Daug’elišk’i tam koščoł* Mej.TM[36].

niewielczeńki [niewielczańki, niewielczyńki] ‘zdr. niewielki’ (6): *ps”akuf pokarm’o// dva/ jeden v’ejkšy/ a drug’i jest tak’i név’el’čan’k’i* Kaln.IS[31]; *jest taka v’elik’ova tam/ kała rusk’ix mog’ił/ taka náv’el’čyjka jak ja* Mag.MN[22]; *jest tutaj pšet školaj tak’i k’irp’ičny né|v’el’čan’k’i domeček tu* Mej.TM[36]; *my jego pšezvalí tedy Furdygały/ pšezvalí tego/ on tak’i név’el’čan’k’i* Pusz.SK[23]; *stara ta kaplica jak to muv’i s’e név’el’čejka* Rem.AC[29]; *tak tut o k|omnatka náv’elčanka* Trycz.LT[32].

nowieńki ‘nowiutki’ (1): *tedyš suk’enečk’i |nov’anj’k’e juš ušyji* Und.HS[38].

okragleńki [okraglanki] ‘okraglutki’ (3): *zrobiš tak’e okrangl’ank’e/ splaskaš i zgotujiš* Imb.MW[12]; *bačutečka tak okrongl’anka* Trycz.LT[32]; *koc”otečk’i tak’e okrongl’anj’k’e/ a teras kastrul’k’i* Zyg.WT[34].

podługowacieńki [podługowaciańki] (1): *ve srotku byvajo dv’e jajk’i u koguta vroššy tam ve srotku// taka podługovac’anjka/ ońi zdłuš o tak’a* Bort.HC[35].

rabieńki [rabiańki] ‘zdr. od raby, tj. pstry’ (2): *kužél’ jedan/ a druga tam prosta taka juš// nu i |rab’anj’k’e tak’e tkali// tam nitk’i ukladałi/ to juš nazyvali rab’anj’k’e juš// nu i tedy potym i snujiš tam ułožyš/ i jak češ/ nu to tak’e f kratečk’i vxo30* Zyg.WT[34].

równieńki [równiańki] ‘równiutki’ (1): *ja tak’e kratečk’i nie tkala/ ja tyko |ruv’ňanj’k’e tkala/ a mamus”a moja to p’ejknie vytykala* Zyg.WT[34].

różowieńki [różowiańki] ‘różowiutki’ (2): *z jak’ego materyjału juš tam i jeden pasek jak’i b’jały/ drug’i ružov’anj’k’i/ bant jišč|o zav’jonžy* Und.HS[38]; *ru|žo-v’ėńk’a°* Szmel.SK[27].

rudzieńki [rudziańki] ‘rudziutki’ (1): *ja svemu ta gazeta jak padałam/ o taka vo ruž’anjka/ taka bliščonca/ moj jak papačšył/ zrazu vz’eł da p’lity i spałit* Mag.MN[22].

rzadzieńki [rzadzianki] ‘rzadziutki’ (2): *gotovali z jančm’ennaj monk’i/ taka žaz’enka polevečka zgotuji* Imb.MW[12]; *ja narešč’a i v’onzalam/ vyy’onža taka žaz’anka/ kužel’ňanka/ aj jak letku/ dobža* Kaln.BS[24].

sinieńki [sinińki] ‘zdr. od siny’ (1): *oj i teras jak pam’entam/ jeden ras mne/ oj’ec kup’it taka perkał’ova suk’enečka/ s’iñiňka taka f kv’atuškax* Pak.RW[38].

siwieńki [siwiańki] ‘siwiutki’ (3): *juš puz’nej on stał |s’iv’ejk’i/ |staryŋk’i/ on zupel’ne juž zupel’ne/ i fšystk’i do jego/ xto ne pšyjež’i/ to ja muv’e/ on cudovny był doxtor Tur.TC[26]; pšyl’ac’alam tutej/ l’eca/ jakras stary|čok tak’i/ |s’iv’ańkaj brodaj/ rusk’i on; taka |s’iv’eńka stareńka staruška// ja zaštam da jej/ ja muv’a/ tak i tak/ dobry v’ečar Mag.MN[22].*

stareńki [starańki, starynki] ‘zdr. od stary’ (21): *kup’ili v Imbrodax tak’i dom’ik st|arenk’i/ ale žyc’ možna była Imb.WP[39]; vot moja s’v’ekrofka/ ona |stareŋka/ to ona zafše topol’ za l’eva gotovanej vodej tyko Kaln.RM[56]; u mńe s’em’ja v’el’ka/ družyna v’el’ka/ matka stareŋka Kaln.IS[31]; raz ojc’ac čy st|arynk’i/ čy ŋa možy/ tady raz jest brat/ brat pravaž’i Kaln.BS[24]; taka s’|iv’eńka stareńka staruška; ona v bal’nicy l’ažata/ teš juš ŋamłoda/ st|arańka; ji o|na juš postažafšy tam st|aryńka/ ŋa možy tam juš; vo tu Tvardovsk’i žyl/ staryŋk’i teš; była stareŋka taka/ a teras druga nova kala boku pastav’ili Mag.MN[22]; tam d’v’e kob’etki žyjo/ stareŋk’e/ oni možy v’encyj cokol’ak pov’ežo// oni stareŋk’e/ jednej os’im’z’es’ont s’es’c’ l’at/ a drugaj cos’c’i pod os’im’z’es’ont može Mag.JK[34]; tak muv’i stareŋk’i tak’i Now.WK[26]; ojca juž dom był staryŋk’i tak’i Stal.EK[25]; juš puz’nej on stał s’|iv’ejk’i/ st|aryŋk’i Tur.TC[26]; tak’e vo stareŋk’e// byli/ byli/ teras juš poum’erali Gaj.WP[47]; vo tu st|areŋka vo xatečka/ ješčo tu undretanska juš Und.HS[38]; taka pod okul’aram’i baba stareńka juž Wojc.K[29]; tyko vo a Dukšt był pšyjexafšy do tego vo/ da Mečka stareŋk’ego Zyg.WT[34].*

świeżeńki [świeżańki] ‘świeżutki’ (3): *v Łup’ance/ tak samo mog’ily/ tyko odkryty byli/ s’|v’ežan’k’e Smoł.KG[18]; ušyte tak’e košul’eč’k’i/ juš s’’v’ežen’k’e nove Szuł.NK[30]; tam i jajka/ na ml’ečku s’’v’ežen’k’im zrob’iš Zyg.WT[34].*

takiańki ‘zdr. od taki’ (1): *to muji o |tak’an’k’i vo muji pačańutk’i mal’us’ejk’i/ oni spšedavali na ryŋku Mag.MN[22].*

tuścieńki [tuściańki] ‘tuściutki’ (1): *pšy krov’e xtury byfšy c’e l’uček/ bliščy/ tak’i thus’c’an’k’i/ p’ejŋny Bort.HC[35].*

watleńki ‘wałlutki’ (2): *v|ontl’eńka Smoł.KG[18]; v|ontl’ej’ka Mej.GJ[17].*

ważieńki [wążiańki] ‘wążiutki’ (1): *juš tak’a droška/ vorż’an’ka/ i vrona s’ež’aušy na seŋku jodłovym Und.HS[38].*

wdalańki ‘zdr. od udały, tj. udany’ (1): *ja bylam |młoz’an’ka taka vdal’an’ka Ows.MB[24]; z typowym pozycyjnym mieszaniami głosek u i v.*

zielonieńki ‘zieloniutki’ (3): *za l’ejim tam vžontk’im/ zafarbuji/ tak’e z’el’o-ńan’k’e/ ftedy cybul’ova tusk’i/ o tak i mal’ujim; tut vo pad internatam tak’i z’’el’ońan’k’i dom’ek Mej.TM[36]; vo za tym domem tam z’el’ońan’k’i dom’ek/ tam d’v’e kob’etki žyjo Mag.JK[34].*

zółcieńki [zółcianki, zółcińki] ‘zółciutki’ (4): *na kšyžufca samej domečak tak’i žulc’an’k’i Maz.SM[23]; jak tyku zabačyš/ že juš naryva/ žul’c’an’ka latečka// pšekołypał i fšystko Mag.MN[22]; to mal’ovali tylko i daže ne farbo/ łup’iŋko*

ot cybułi i barzo p'ęnkne červone/ ježeli v'encej vložyš/ to barzo c'emne/ a ježeli nedužo vložyš/ to tak'e jak žulc'anj'ek'e/ jak xconc Mej.GJ[17]; tam p'erfšy dom žulcink'i tam na pol'sk'im jenzky na pevnu muv'u ne Szmel.PL[19].

žółtowacieńki 'żółciutki' (1): *a tamty i znuv u sołi stoi// bo tak ona beńz'e taka žulto|vac"ęnka/ a tak u sołi stoi p'ęnkna/ bjała taka/ čysta Zyg.WT[34].*

Sufiksy te występują też na Wileńszczyźnie i na Kowieńszczyźnie w tych samych funkcjach, np.: *bialeńki, bystreńki, ciepłeńki, skromnieńki, bialińki, ciep-lińki, malusińki, młodzińki* (Dwilewicz 1997: 67-68; KaraśR 2001: 207; Karaś 2002: 267), choć ich frekwencja na Kowieńszczyźnie jest o wiele mniejsza. W gwarach kowieńskich odnotowałam niewiele tych regionalnych formacji przymiotnikowych, występujących w nich stosunkowo rzadko. Intensywa z przyrostkiem *-eńki* częściej niż w polszczyźnie kowieńskiej pojawiają się na Wileńszczyźnie (brak tu jednak danych ilościowych), ale wydaje się, że ich nagromadzenie jest szczególnie właśnie w gwarach polskich w okolicach Jeziorosów i Ignalina.

Warianty fonetyczne sufiksu mogą występować obocznie, nawet w jednym idiolektie, podobnie jak na innych obszarach Litwy (zob. Dubicka 1986: 77). W odnośnych formacjach w języku ogólnopolskim formantowi *-eńki* odpowiada najczęściej przyrostek *-utki*, np.: *drobniutki, malutki, młodziutki, żółciutki*.

IV.14. Sufiks rzeczownikowy *-uk*

W polszczyźnie jezioroskiej i ignalińskiej przyrostek rzeczownikowy *-uk* nie odznacza się dużą ekspansywnością (30 formacji) i większą niż na innych terenach dawnych Kresów północno-wschodnich wielofunkcyjnością. Tworzy bowiem, podobnie jak w innych odmianach polszczyzny północnokresowej, następujące typy formacji:

1) Nazwy istot młodych, np.:

baraniuk 'baranek': *u nas jedna ov'ečka pšyňosta dvux barañukuf/ jednego sos'ila/ a drug'i na nog'i ne fstavał// a potem stał/ i ona jego na sos'i/ uc'eka i fšystko nu to my do kozy i teraz vo koza voz'i i sos'i Bort.HC[35].*

bocianiuk 'zdr. o bocianie': *my najdovali fšystko vyžucony boc'ań|uk Kaln.BS[24]; nu to gadajo barzo dobža/ al'a juš jak muv'i jajka vyžuc'i/ on vyžuca/ to muv'i na vojna/ a jaželi boc'ańuka to na głot Smoł.KG[18]; ježeli boc"an z gńazda vyžuc"i jajko/ to na dobry rok/ a ježeli z"ec"oňka vyžuc"i/ značy boc"a-ńuk|a/ na nedobry rok; nu to tam jest gńazda/ boc"añuk|a žuc"ił/ to na nedobry/ na głodny rok Mej.GJ[17].*

chłapczuk ‘chłopczyk’: *z’afčyŋka muv’i/ a xlapč|uk l’eni s’e* Rem.AC[29].

cieluk // **cialuk** ‘ciele’: *teras jak u n|as |k’edys’c’i/ u n|as krova c’el’uka* Bort.HC[35]; *to jedan rok vypoji|am s’edymz’es’ont c’el’ukuf* Imb.MW[12]; *nu i potam ot c’el’uka jak’egŭ o dava|li i i tak pos’c’el’ jaka byla* Jez.JW[36]; *ot jak pšy|sat/ ajajaj/ tam muji/ c’i c’a|l’uk p’eŋkny/ c’atušečka prygata/ skakata/ tancavata/ nič ničegŭ// od za dv’e goz’iny času/ na v’encaj pše|šo/ za dv’e goz’iny c’el’luk gotovy/ ocy* Mag.MN[22]; *oni ne čšymajo ni c’’el’uk|of/ nikogo/ tylko krovy* Gram.MK[26]; *nu taš pamog|li c’’al’uka vyratovač i krovu/ fšystko sprav’ili s’’e/ fs’’o/ zabrali jeho v V’isag’inas* Mej.JS[42]; *tu byla robota jemu/ a tam co/ u katxoz’’e tyx c’’eluk|of karm’i/ i c’’enško/ kal’a bydl’a/ v’edoma* Szuł.JS[33].

dzieciuk // **dziaciuk** ‘zdr. dziecko’: *žona jednego Litefka vz’enta/ to “ot on juš teras/ z’ z’ac’ukam’i rozmav’ajo po Litefsku* Jez.JW[36]; *jak l’ac’eli/ jag dali s’e jedan na jednego/ zakuli|li s’e/ ten i z’a|c’uk ten vyl’ec’at; tak on temu tykŭ pa|v’e z’ac’uku* Mag.MN[22]; *z’ec’uka maš* Osow.AM[15]; *z’ec’|uk ješčo by|tam/ taka nu/ podrastek/ jak’i z’ec’uk// mŋejša jak ta ot Szaw.WJ[34]; zobačy|š/ z’’ec’’|uk u katyscy l’ezy/ to na štyk ukhu| padn’|ot s katysk’i jeho/ to matka v|osy z głovy že i p|tačy ta Žydo|fka* Mej.JS[42].

jaskóluk ‘piskle jaskólki’: *i teraz vo jest gŋazdečka i čtery jaskuluk’i vys’’ez’’any/ to dobža* Kaln.BS[24].

kaczuk ‘kaczę’: *to my kačuka tak’ego nal’ez’li v b|loc’’e i yodovali/ ona pšy|z’i/ pujz’’e do b|otka* Bort.HC[35].

koźluk ‘koźle’: *on|a pšyvyk|ta/ l’ec’i/ šuka jak svoj koz’l’|uk juš jejny* Bort.HC[35]; *nie mam ja s’ily dojic’ kozy// koza pšy|nes’i koz’l’ukuf/ nu to pačša xturej vym’a nie vyssana/ tak obdoja/ psom/ to kotom* Bort.HC[35].

kurczuk ‘kurczę’: *kur na dali/ ježe|li ukradno same o te kubel’niki/ a nie to kur na dava|li// ježe|li xce tam kurčukof* Bort.HC[35]; *ona kurčukuf nos’i/ kradne/ tyko že ona kukuji p’enkne* Kaln.BS[24].

zwierzuk ‘zdr. zwierzę’: *teraz u nas tak’e žv’ežuk’i nalez’li s’e/ tak’e nazyvajon s’e b’ebry* Imb.MW[12]; *co taka zv’ežuka m’ensa/ to najsmacŋejša zajončk’i jes’’c’’// o zajonc to smačny* Kaln.IS[31]; *tam jag vyc’inali/ teraz v’eš te l’ampečk’i z|ložone/ to tam s’v’eco/ z’e co i fajne/ to ješče jak’e kup’jone tam/ to jak’e z’v’ežuk’|i/ to jak’e ot/ to cuk’erka jaka ješče* Rem.AC[29].

2) Inne deminutywa męskie, zarówno rzeczowniki męskoosobowe, jak i niezwyotne, także formy niezdrobnięte, np.:

bumbuluki ‘zdr. od *bumbul* – tradycyjna zabawka bożonarodzeniowa’: *tam bumbul’uk’i/ trošečka vatk’i/ pokrop’iš/ nie s’v’ečkof/ teras sv’ečka zapališ* Kaln.IS[31].

czubuk ‘snop owsa lub jęczmienia, stawiany na polu’: *a jenčm’eñ tam/ ov’es tak f čupk’i tak’e beży/ nu oñi kłosk’i žeby juš oñi v jednym m’ejscu bylip/ nu i te kłosk’i tu žv’onży i pastav’i/ i stoi čub|uk ten Trykł.ZS[28].*

diabluk: *była na praktykax v Zarasax/ i on|a ten momant jak roz’iła z’ec’uka i pazvałi jej pakazac’// muv’i/ vo Bal’s’eña pšyñosta z’ec’uka roz’iła/ i mav’iła čysty d’jabl’|uk// podobny/ o toš toš// i rožečk’i čutku čutku značri i kopytečk’i/ nu čysto normal’ny z’ec’onak Smoł.KG[18].*

dziaduk: *teras na peñs’a vyšet/ to on tu z”adukuv z”em’a tam vz”efšy; on dožył do sto jednego roku tutej jedan był z’a|duk z’emajšys’/ jemu była z’iv’iñz’es’ont os’im Duk.AS[46]; z’aduk’i juš oñi muv’ili/ juš prarok’i/ juš ks’onšk’i byli p’isany/ juš oñi raspov’adałi/ a xto v’ež’ał/ durñi/ ñixt ñic ña v’ež’ał/ ojcy pat koñac tyko o tyliv’izar v’iz’eli Mag.MN[22]; k’edys” našy ojc”ac/ mamus”a opov’adała/ že k’edys’/ jag był prygon našego ojca z”a|duk jakis” tam ñe dogoz’ił panu/ to on vz”oł nazv’iska pom’eñał/ ž’eby ñe bylip šl’axy Mag.BP[31]; papuka pa pol’sku razmav’ali roz’icy/ z’a|duk Ž’emajt’is/ a babuña Stel’muży Nar.MS[20]; z’aduk umar Osow.AM[15]; z’a|duk stont; ja opov’až’ala jak z’a|duk Stal.G[56]; z’a|duk był Litev’ac Stal.JG[33]; tam pa pol’sku nap’isan’i// na pomnikax// tam z’aduk’i jixne juš paxovan’i Mej.TM[36]; była v Dv’insku vyšetšy/ al’ež zamyšl’ili tam jeho z”ad|uk umar/ nu i zamyšl’ili tam is”c”/ do tego domku/ nu i vyjexali// dreñe zrob’ili/ co vyjexali/ fšystkoš tu była robota jemu/ a tam co/ u kałzož’e tyx c”eluk|of karm’i/ i c”enško/ kal’a bydl’a/ v’edomu Szuł.JS[33]; u mñe u roz’iñe tak po litefsku može tam bap’k’i jak’e tam z”aduk’i um’ełi/ a my jakos” v roz’iñe po litefsku ñe Szmel.PL[19]; **dzieduk**: z”eduka/ tak// pañička/ z”eduka/ tak// ñe/ |pañička/ ñe// to juš kłamac’ ñe benda/ pañi// ñe v’em/ z’e on poxovany i z’e jag była/ to juš ñe pam’entam; tyko jak ojcy žyli/ jak co/ jak rob’ili// o co z”eduk’i tamty byli Kaln.IS[31]; čego z’is’ z’ed|uk tak d’lugo s’p’i// a on atkryva i boji s’e jakos’c’i/ jak u tył/ ja muv’a/ co tam/ on tedy pšas pruk tutej noga pšestav’ił i muv’i/ bapc’a/ z’ed|uk ñežyvy Mej.TM[36].*

laluk ‘lalka, tu o dziecku’: *z’ac’uka pšynaša boc’an/ boc’an/ muji pšy|ños/ o l’a|uka boc’an pšy|ños Mag.MN[22].*

lisiuk ‘rodzaj gryba, pieprznik jadalny’: *Nu ja mała ix xozja zb’eram/ nu barav’ik’i/ lis’uk’i Duk.AN[33].*

lituk ‘zdr. lit, tj. moneta litewska’: *vo vezmo šes’c’ litukuf/ pšyježža aftałařka/ pšyježža vo pat xata/ i mñe pšyježža vo pat xata aftałařka Maz.SM[23].*

pacuk ‘szczur’: *pacuk’i Smoł.AŽ[22]; o pacuk’i/ fšysk’e te kl’av’išy poodgryžali Now.WK[26].*

papuk ‘tatuś, ojczulek’: *po mama Ž’emajč’uvna była/ a pa|puk Ma’ackas// mama Ž’emajt’it’a była/ teš pa pol’sku v dom’a razmav’ali/ i papuka pa pol’sku razmav’ali roz’icy Nar.MS[20]; pa|puk u n|as te na strojčax/ to f kuz’ni on; pa|puk*

pšyšet on z Grenzy Duk.AS[46]; pa|puk naš'i pracovał; pa|pug z Gražuc'uf (...)
mama z Galínišak/ a pa|pug był z Gražuc'uf Stal.JG[33]; pa|pug był |Kaz'im'eš
Stal.JG[33], por. ros. nana 'tata'.

pradiaduk: *našego ojca jak'is" z"a|duk/ čy praz"a|duk/ jak k'edys" pryjon*
byfšy Mag.BP[31].

trajbulusiuk 'zdr. trolejbus': *a tam trajbul'u|s'uk tak'i xoz'i v Ryg'i/ tak'i*
mal'us'an'k'i xoz'i on/ my va čterax/ tam s'ořiz'iš i jez'iš Mag.MN[22].

wawieruszuk 'grzyb, pieprznik jadalny': *gžyby/ a tego roku z gžybam'i jak*
c'enško/ vav'arušukuf nie ma/ vav'arušk'i drog'e/ al'a jix nie ma Maz.SM[23].

3) Imiona męskie, np.:

Antuk: *tvoj kaval'er Antos'a// Antuk/ Antońi nazvańa// tvoj kaval'er Antos'a*
Szaw.WJ[34].

Franuk: *a Franuk o ten Muk.JW[25].*

Januk: *našego Januka bal' Smoł.KG[18].*

Kaziuk: *to było na Kaz'uka/ čvartego marca; na Kaz'uka Jańa umarła*
Mej.GJ[17].

Lawuk: *kšesny ojč'ec megu syna L'avuk monš jejny Imb.JP[24].*

Zeniuk: *vo Zeńuka matka// ot matka l'atego s'l'azam'i płakała Smoł.KG[18].*

4) Patronimika od nazwisk, np.:

Kiałpszuk: *ten K'atp|šuk jaš|če jest jedan Nar.MS[20]; K'atp|čuk Mej.TM[36].*

Radzewiczuk: *Razev'ič|uk Smoł.KG[18].*

Osobno należy wymienić zapożyczenia zakończone na *-uk*, których nie można uznać za formacje słowotwórcze ani z synchronicznego (brak w polszczyźnie, także lokalnej, motywującej je podstawy), ani tym bardziej z diachronicznego (ze względu na genezę) punktu widzenia, takie jak np. *kambaruk, kindziuk, parsiuk*.

Łącznie w nagranych tekstach odnotowano 30 formacji słowotwórczych utworzonych sufiksem *-uk*, które wystąpiły w nich 104 razy. Dane liczbowe dotyczące formacji na *-uk* w odmianie jezioroskiej i ignalińskiej zawiera tabela nr 41. W obliczeniach uwzględniono jedynie formacje słowotwórcze, a pominięto zapożyczenia leksykalne typu *kindziuk*.

Tabela nr 41. Formacje z sufiksem *-uk*.

Obszar	Liczba	Procent
jezioroski	61	58,7%
ignaliński	43	41,3%
Razem	104	100%

Sufiks ten odnotowało wielu badaczy, m.in. Feliks Czyżewski (1995: 85), w okolicach Widz na pobliskiej Braślawszczyźnie na Białorusi. Występuje też w gwarach polskich na pozostałych obszarach Litwy, na Białorusi i Łotwie, w tych samych funkcjach, co i na badanym obszarze. Może on tworzyć także dodatkowo nazwy mieszkańców, np. *wilniuk* (Tekielski 1982: 288; Kurzowa 1993a: 252). Sufiks ten jest dość produktywny w tworzeniu zdrobnień – nazw przedmiotów, np.: *butaluk*, *szakaluk* ‘łuczywo’, *zydeluk* ‘zydelek’, *żagaruk* ‘chrust’ (Dubicka 1986: 72-73; Karaś 2002: 204).

W badanym materiale korpusu tekstów z okolic Jeziorosów i Ignalina liczba formacji z przyrostkiem *-uk* nie jest obfita – 30 rzeczowników poświadczonych także niezbyt często – 104 razy. Tylko cztery z nich należy do wyrazów częstych, użytych kilkanaście (i więcej) razy: *cieluk* || *cialuk*, *dzieciuk* || *dziaciuk*, *dzia-duk* || *dzieduk*, *papuk* (w rejonie jezioroskim). Pozostałe pojawiły się kilka razy (np. *baraniuk*, *bocianiuk*, *koźluk*, *zwierzuk*, *czubuk*, *diabluk*, *laluk*) lub sporadycznie, raz (np. *chłapczuk*, *bumbuluk*, *lisiuk*, *lituk*, *tralujbusiuk*).

Geneza sufiksu *-uk* była już wielokrotnie przedstawiana w literaturze przedmiotu. Jedną z hipotez wiąże go z językiem litewskim (Tekielski 1982: 288; Dwilewicz 1997: 62-63). Z. Kurzowa skłania się do uznania ruskiego pochodzenia danego sufiksu, gdyż w języku ukraińskim i białoruskim odznacza się on dużą produktywnością w tworzeniu deminutywów pospolitych i własnych (Kurzowa 1993b: 39, 45). Inni badacze podkreślają natomiast jego litewsko-ruską genezę, tj. że mógł przenikać do polszczyzny północnokresowej z obu wymienionych języków (por. przegląd stanowisk w: Karaś 2002: 260-263).

Rozdział V

CECHY JĘZYKOWE RÓŻNICUJĄCE FREKWENCYJNIE OBA WARIANTY POLSZCZYZNY (JEZIOROSKĄ I IGNALIŃSKĄ)

Stosunkowo wyraźne różnice we frekwencji cech fonetycznych między częścią południową i północną widać natomiast przy takich zjawiskach, jak: mieszanie *u, v, ʉ*, akanie, ukanie, postać partykuły *czy*.

V.1. Przejście nieakcentowanego *e, o* > *a* (tzw. akanie)

Cecha wyraźnie różnicująca obszar jezioroski i ignaliński to tzw. akanie, czyli w polszczyźnie północnokresowej wymowa nieakcentowanego *e, o* jako *a*. Nie można mówić o systemowości tego procesu, gdyż występuje nieregularnie, choć cechę tę zarejestrowano we wszystkich pozycjach: nagłosowej, śródgłosowej i wygłosowej, zarówno w sylabie przedakcentowej, jak i zdecydowanie rzadziej – poakcentowej.

Wymowie nieakcentowanych samogłosek szeregu średniego *e, o* jako *a* w polszczyźnie północnokresowej w różnych jej odmianach i w różnych okresach poświęcono wiele uwagi w literaturze przedmiotu. Obszernie przedstawia to zjawisko m.in. Zofia Kurzowa w odniesieniu do dawnej polszczyzny Wielkiego Księstwa Litewskiego i języka polskiego na Kresach północnych w XIX i XX wieku (Kurzowa 1993a: 86, 228-229), Iryda Grek-Pabisowa we współczesnych gwarach polskich na Litwie i Białorusi (Grek-Pabisowa 2002: 16-26), Halina Karaś w języku polskim na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 130-135).

Ostatnio szczegółowo kwestię tzw. akania w polszczyźnie północnokresowej omówił Janusz Rieger (2006a), podkreślając, iż obejmuje się tym terminem niekiedy zupełnie różne zjawiska. Genezę akania w literaturze przedmiotu wiąże się niekiedy z wpływem substratu bałtyckiego (ściślej mówiąc litewskiego), a dokładniej z odzwierciedleniem w językach wschodniosłowiańskich „bałtyckiej tendencji do zróżnicowania barwy długich i krótkich samogłosek poziomu średnio-niskiego”¹.

¹ Zob. Kurzowa 1993a; Sawaniewska-Mochowa 1986: 40.

Akanie wówczas jest traktowane jako jeden z przejawów pośredniego oddziaływania na dialekt północnokresowy substratu litewskiego. Inni badacze genezy akania upatrują we wpływie białoruskim. Halina Turska w trakcie swoich badań zjawisko to uznała za najbardziej charakterystyczną cechę pochodzenia białoruskiego (Turska 1939/1982: 65-66). Zdaniem Janusza Riegera, akanie *sensu stricto* to żywe zjawisko fonetyczne powstałe pod wpływem białoruskim, polegające na przejściu nieakcentowanych samogłosek *e*, *o* w *a* lub w dźwięk o niejasnej artykulacji (Rieger 2006a: 387-388). W związku z tym uważa, że zamian *e* na *a* zachodzących pod wpływem substratu litewskiego, zwłaszcza w określonych kategoriach morfologicznych, nie należy nazywać akaniem ze względu na różne pochodzenie zjawiska.

Pod względem terytorialnym przewagę form z akaniem widać na południu, natomiast w okolicach Jeziorosów przykłady form akających są znacznie rzadsze niż w przygranicznym pasie z Białorusią (okolice Mejszt).

W zakresie przejścia nieakcentowanych samogłosek *e*, *o* > *a* w obu częściach omawianego obszaru widać interesujące różnice ilościowe i procentowe. Dane te przedstawia tabela nr 42. W swoich obliczeniach pominęłam przykłady przejścia zdenazalizowanego *ę* > *a*, związanego m.in. z takimi kategoriami, jak B. lp. rzecz. ż. i występujących określeń przymiotnikowych i zaimkowych, czy 1. os. lp. czasu ter. (typ *v'iz'a*). Nie uwzględniłam również zapożyczeń wschodniosłowiańskich przejętych z akaniem, ani końcówek przejętych z języka białoruskiego czy powstałych pod wpływem białoruskim (typ *-aj* w N. lp. rzecz. ż.) lub ogólnie wschodniosłowiańskim. Obliczenia zaprezentowane w tabeli dotyczą zatem akania głównie jako zjawiska fonetycznego.

Tabela nr 42. Przejście nieakcentowanych *e*, *o* > *a* bez zdenazalizowanych *ę*, *ą* i końcówek zapożyczonych (tzw. akanie).

Pozycja		Obszar jezioroski		Obszar ignaliński		Razem	%
		Liczba	Procent	Liczba	Procent		
<i>e</i> > <i>a</i>	przedakcentowa	403		384		787	
	poakcentowa	353		212		565	
Razem		756	52,3% 55,9%	596	29,7% 44,1%	1 352	39,2%
<i>o</i> > <i>a</i>	przedakcentowa	569		1 083			
	poakcentowa	121		326			
Razem		690	47,7% 32,9%	1 409	70,3% 67,1%	2 099	60,8%
Łącznie		1 446	41,9%	2 005	58,1%	3 451	

W tabeli podano w rubryce „razem” dwa różne określenia procentowe. Pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie (a więc chodzi o procent poszczególnych wymian w części północnej lub południowej), a drugi po znaku || – liczb w poziomie (tj. procent wymiany *e* > *a* lub *o* > *a* w obu częściach).

Z danych zawartych w powyższej tabeli wynika, iż gwary na obszarze jezioroskim wyraźnie różnią się od ignalińskich zarówno mniejszą frekwencją (1446 poświadczeń wobec 2005 przykładów zarejestrowanych na południu), jak i – co jeszcze bardziej istotne – zakresem przejścia $e, o > a$. Dla odmiany jezioroskiej charakterystyczne jest głównie przejście nieakcentowanego $e > a$ (756 poświadczeń, tj. 52,3% wszystkich wymian $e, o > a$), natomiast rzadsza jest wymiana $o > a$ (690 przykładów, 47,7%).

W polszczyźnie na obszarze ignalińskim stosunki liczbowe i procentowe kształtują się odmiennie, gdyż tu dominuje proces $o > a$ (1409 poświadczeń, tj. 70,3%, wobec 596 form z wymianą $e > a$, tj. 29,7%). Duża frekwencja właściwego akania (tj. $o > a$) i jego fonetyczny, nie tylko zmorfologizowany, charakter w rejonie ignalińskim oraz mniejsza częstotliwość w rejonie jezioroskim z dominacją przejścia $e > a$, sprawia, iż gwary okręgu jezioroskiego wykazują w tym zakresie większe podobieństwo do gwar polskich na Kowieńszczyźnie², a południowe, tj. ignalińskie – do gwar na Wileńszczyźnie.

V.1.1. Przejście nieakcentowanego $o > a$

Przejście $o > a$ występuje w dużym zakresie i nie tylko w określonych pozycjach morfologicznych, przy czym częstsze jest na południu. Najczęściej dotyczy ono pozycji przedakcentowej, rzadziej poakcentowej, pojawiając się w następujących pozycjach:

a) w sylabie przedakcentowej w nagłosie:

– obszar jezioroski: *atkroji*, *atkryva s'e* Bach.JP[24]; *abrob'on s'e*, *ap'arac'ji* Duk.AS[46]; *apkraz'ony*, *adrab'alí*, *abejz'i s'a*, *atpružnić'*, *abl'atalí*, *atpav'ec'*, *atkup'i*, *atrušy s'a*, *admodl'on s'a* Gir.AP[18]; *apav'em*, *aplac'ic'*, *addavac'*, *abrob'ic'*, *atstaušy* Grzeb.JN[31]; *at Stel'mužy*, *atstrajalí s'e*, *apsypywała* Imb.WP[39]; *ažańila s'a*, *átkrencujon* Kaln.IS[31]; *až'eńu*, *adžył*, *atpuščona*, *adabrata*, *ašal'ata*, *ad ružy*, *atpus'c'it'*, *atpus'c'ila*, *atxvytała*, *ad rabaka*, *aparac'ja* Mag.MN[22]; *ad Zaras*, *atpańž'ili* Maz.SM[23]; *ažańila s'a* Rom.RV[24]; *atkładala s'a*, *at Smołf Smoł.JW*[27]; *adv'ez'li*, *atšlifavali*, *agrodnina*, *at staruxy* Stal.JG[33];

– obszar ignaliński: *atkrojiš*, *at čego* Bej.IK[35]; *argańista*, *abručil*, *aparacyja*, *at času* Gak.WP[12]; *arafšy*, *agroz'e*, *advruc'ifšy* Gram.MK[26]; *adabrali*, *ad razu*, *atpracovujo*, *a|dał*, *v akopax*, *atpus'c'it'*, *āpačšył*, *āpačšali s'a*, *ād nas* Mej.JS[42]; *attont*, *ad n|as agurk'i atpravuji*, *abydva*, *astarńi s'a*, *apav'adam*, *av'ečka*, *at fšystk'ego*, *atkryty*, *atkryfšy*, *abejm'a* Mej.TM[36]; *atkryli* Pruc.GS[26]; *at serca*, *až'eval s'e* Pup.JU[34]; *atkryli* Pusz.SK[23]; *at Pol'akuf*, *adaji*, *abejmovali* Rem.AC[29];

² Por. Karaś 2002: 130-135.

argańistego Stryl.JG[34]; *ap'ekuji s'e*, at *Kajat*, Szmel.PL[19]; *apstav'ili*, *apsal'utrie* Szul.NK[30]; *apšv'ec'ic*, *abl'avalí*, *abmočyš*, *akrajčyk*, *atxoz'i* Trycz.LT[32]; *astala s'e*, at *kam'eńu*, at *tamožnej* Trykl.WS[32]; *apstuka*, *apšyřka*, *atkrojil*, *atpracovał*, *apsyp'iš*, *abložyš* Trykl.ZS[28]; *apščygac'*, *adučyli s'e*, *abl'evac'*, *až'eńa*, *abute*, *až'ane*, *apa|v'e*, *abejm'iš*, *abarvańec*, *abarvane*, *apstav'im*, *argańizovala* Und.HS[38]; *ad razu*, *atpus'ci*, *av'ečk'i*, *adbyła s'a*, *ad davna*, *at k'edys'*, *ad gaž'iny* Weł.TS[35]; *advažam'i*, *adała*, *altaža*, *ātkrojliš*, *adremontovali*, *āpxozo* Zyg.WT[34];

b) w sylabie przedakcentowej w śródgłosie:

– obszar jezioroski: *vajovał*, *pat Turmonty*, *patk'is'n'i*, *pasypac'*, *pastav'iš*, *papsul'i* Bach.JP[24]; *fałivarka* Czepul.KS[23]; *pas'c'el'u padušečka* Duk.AN[33]; *padvodax*, *spakoj'ńej*, *rav'es'ńik'i*, *łapatam'i*, *daxtory* Duk.AS[46]; *pat kul'ka*, *vajovali*, *pastav'ili*, *mag'ily*, *pa svajem*, *rozum'am*, *dakončyc'*, *pajeziš*, *pajezič'a*, *raboty*, *razabrałi*, *pav'ešu*, *pav'es'il s'e*, *paščal'alí*, *zabačyl*, *vyspav'ada*, *da kas'c'ola*, *gatova*, *padojiš*, *rabota*, *pasažony*, *na raveży*, *dałožyli*, *datažyli*, *dażyjim*, *dastajim*, *łapatkaj*, *rasprułi*, *pav'ežec'*, *pačšebny*, *razmav'alam*, *bagaty*, *ražańiac*, *pagadała*, *daxtora*, *žanaty* Gir.AP[18]; *padabała s'a*, *Pal'acy*, *vyvaz'ili*, *pasylała*, *ńe dav'e-ž'ala s'e*, *pajaxafšy*, *patsexni* Grzeb.JN[31]; *robotnik'i* Imb.HP[22]; *raziřy s'e*, *paj|mujič'a*, *pad vojna*, *pab'ita*, *papadnis' s'a*, *Pal'ak'i*, *vajennym*, *pažalavala*, *razmav'ac'*, *razvaliła s'e*, *narmal'na*, *dam'ešyvala*, *padroslam*, *fałivarak*, *papsu-łam*, *pačšebujo*, *dajexac'*, *razumnemu*, *pashuxac'*, *pabyła*, *fatagraf'a*, *pakazac'*, *dav'ež'alam s'e*, *razmav'aš* Imb.WP[39]; *žanaty*, *pastav'il* Jez.JW[36]; *raspav'a-dajo*, *pad guraj* Kaln.IS[31]; *pam'ašany*, *pravastavna*, *razmav'alí*, *najmav'alí*, *pamoga*, *pav'ežec'*, *Pal'ak'i*, *raspav'ada*, *pa pav'ečšy*, *prarok'i*, *paranjkovéj*, *paplynu*, *papytam s'a*, *pavrucu*, *svobodna*, *pastav'ilam*, *papsuta*, *dapravaž'iřy*, *daxtorof*, *pamaga*, *paskrob'a*, *pavali s'i*, *pałožyš*, *padvujny* Mag.MN[22]; *mab'ilizovał s'e*, *daž'ijki* Mag.JK[34]; *bac'ana*, *Pal'ačka*, *pat xata* Maz.SM[23]; *c'enškavato*, *ražmav'ala*, *bagac'ejš'y'i* Rom.RV[24]; *pastav'ò*, *dātkała*, *ražancuf*, *pakazała s'e*, *ńe pamaga* Smoł.JW[27]; *zrab'jony*, *kas'c'ohu*, *muravany*, *pastav'ony*, *pashuxac'*, *mag'ily*, *pasažo*, *parvali*, *pałażona*, *pamogła*, *vyyadavali* Stal.JG[33]; *pamogła*, *dajark'i*, *gospadyńi*, *pastav'ona*, *pażyli*, *razavala jix* Szuk.HD[22]; *paum'erali*, *raboty*, *katałik'i*, *pa|jezič'a*, *samał'otuf*, *bagate* Szuk.ZJ[23];

– obszar ignaliński: *pajež'im*, *pal'eca*, *pav'ežli*, *łapata*, *pasyp'i*, *padžucyvala*, *pam'idorkof*, *paftažam*, *pakšyřk'i* Bej.IK[35]; *na padłoze*, *kasmaty*, *zapam'ńata*, *vakoło*, *pałožy*, *pashuxac'*, *pamuv'i*, *pastav'jony*, *pauc'akali*, *pab'era*, *pal'ec'i*, *razlončy'e*, *daprovazič'*, *pad żyta*, *papsul'i*, *dapravažujè*, *da pažontku*, *zaraščyńaš*, *łapata*, *pagłaži*, *pap'ečy*, *pasyp'iš*, *paznali*, *pap'ic'*, *paxovali*, *fałvarečku*, *pařstańa* Gak.WP[12]; *s'v'entajansk'e*, *pastav'ili*, *dačekala*, *zastała s'e*, *pav'lem*, *padžuco*, *razmaryńu*, *zabačyc'*, *pab'ity*, *paxovane*, *pačytac'e*, *paum'erali*, *parob'ili*, *pasaž'ili*, *razryte*, *paskładane*, *razb'ite*, *łapaty*, *patsyp'i*, *pap'ečyš*, *razi'ec'ala s'e*, *pažeńili s'e*,

padejdo, padešlíp, pakazywał, pap'ečym, pajadła, pałaji s'e, padłoga, pałazyli Mej.TM[36]; *čvarak'i, čtarz'estym, dažyvali, svaboda, zāmardavali, papojic', kartofl'a kapajo, pasaž'ic', pańiščyli, pabili, kałysk'i, gospadaży, papros'it, papoji, pamagali, pamyšl'ał, gospadarka, parvana, prāvaž'ili, razabrali, patp'isał s'e, raspav'adažo, v dałinax, paščal'ali, paxovany, razmav'ali, pastav'ili* Mej.JS[42]; *razvalit s'a, pabudovali s'a* Pruc.GS[26]; *paprošo, pabudovali, pažečak, pāre-kamendovali* Pruc.ZS[21]; *zabačylip, padatk'i, pakazac', pa pažontku, vypav'ež'ec', dažyli, pavyxož'ili, ne dajačšy, pańosta* Pup.JU[34]; *jadavali, pasvatujim, pal'az'li, pal'a'c'eli, pat p'eck'i, pasyp'im, padlog'i, vajenny, vajenna, datulila, padb'el'ansk'i, pav'ež'ał, daruv|nuj da tego* Pusz.SK[23]; *dābudovali* Rej.WM[22]; *kałyska, pavy-ježžafšy, paz'e|vaj, samaučk'i, pākazał, pajexali, pāmagaj'e, pačytaš, pādab'entstvo, pārazmav'jala* Rem.AC[29]; *pad'jexafšy, starav'inka, padobna* Strył.JG[34]; *paprułi, parozb'erali, pańes'li, padobnejša, b'alarusk'i, batv'ina* Strył.KG[33]; *padark'i, pastažafšy, pašyjo, pākaży* Szmel.PL[19]; *pamagali, łapata, pałožy, pastav'o, pamodli s'e, pal'eji* Szuł.JS[33]; *kamōrce* Szuł.NK[30]; *łapatko, pama-gac'e* Šmil.EP[15]; *kamōrka, kamorečka, paprab|uj, pat padłogaj, darob'jona, paščapajo, zaraščyniš, pam'es'iš, pastav'iš, padym'i s'a, łapata, pam'jota, pabryz-gaš, ugaščeńi, pastav'o, pastav'ila, pastav'it s'e, dakładali, pałožona, pašepcy, pamocna, paželi, pažyli* Trycz.LT[32]; *rozum'eli pā lítefsku, pasaz'iš, dastajim, raboty, dabeńž'iš, raščynufka, raspravaž'iš, raščynka, padym'i s'e, łapata, pam'ota, sasnovyx, pažyli, pajav'ili s'a, padajo, pastav'jona* Trykł.WS[32]; *pavruc'ili, padłožy, pałožy, pałožyc', pałožyš, pa|krył, padb'era s'e, padb'iva, pakryji, pakryje, pakryjš, padakońik, patxozi* Trykł.ZS[28]; *pajexac', pamyšl'a, pab'ita, razval'onny, barav'ičk'i, razb'it s'e, pav'edz'eli, papytac' s'e, pajexali, pažyli, pajexata, pałožym s'a, pačeša, pałožy s'e, pajadła, pakompaušy s'a, pagrab'ila, pastav'ili, pasyp'i, pan'esła, pajaxali, paxož'im, padymuje, kampani, patpalic', pačšensa, kałavrot, patp'eck'i, pal'ec'ala, pańosta, papytam s'e, pamuv'ic', pajačšy* Und.HS[38]; *padušečka, pałožo, paduška, batv'ina, našarujš* Weł.TS[35]; *pabav'im s'a, padušk'i, pav'ešo, pātp'išym, pādrysujim, pābav'im s'a, pākryli, pāmaga, papšyxož'ifšy, rāžličyc', paādavała* Zyg.WT[34];

c) w sylabie przedakcentowej w zestrojach akcentowych, tj. w połączeniach z przyimkami *po, do, pod* (akcent pada na przyimek, a więc na sylabę przed akcentem), por. np.:

– obszar jezioroski: *pa pol'sku* Bach.JP[24]; *da kas'c'otu, pa pol'sku, da vłazy, da sav'eta, pa vōjne, da Zarasuf, pā pułtora* Grzeb.JN[31]; *pa pol'sku, da čterax* Imb.WP[39]; *pa pol'sku, da Dukšt, pa lítefsku, pa p^uol'sku, da Boga* Mag.MN[22]; *pa pol'sku* Maz.SM[23]; *pa lítefsku* Rom.RV[24]; *pa tej jez'eže, da m'asta, pa metru, dā puuova* Smoł.JW[27]; *pa lítefsku, da škoły* Stal.JG[33]; *pa lítefsku, pa polsku, da škoły* Szuk.ZJ[23]; *pa srotku* Szuk.HD[22];

– obszar ignaliński: *pa našemu* Bej.IK[35]; *da jix, dā kośćoła, da užendu, da Poznańa, da pażontku, da Polšcy, da spov'eži, da času, pa pol'sku, pā s"v'ec'e, pa łitefsku* Gak.WP[12]; *da końa, da młynu, da kv'etńa, da m'asta, da "ojca, da vujśka, da |nas, da Ignalina, da xaty, da tej szkoły, da jego, pa polsku, pa rusku, pa łitefsku, pa l'ucku, pa v'joskax* Mej.JS[42]; *pa pol'sku, da szkoły, da saź"iku, da łitefsk'ego, pat stafk'em, pa jednemu, pa tej strońa, da kos"c"oła, pa łitefsku, da łapak, pa čtery, pa pol'u, pat tamta, pat paduśka, da pary* Mej.TM[36]; *da ust, da v'izeńa, pat stoł, pat p'eck'i, dā jej* Pusz.SK[23]; *pa żabrackū, da pol'skaj, pa prostemu* Pup.JU[34]; *pat s'anem* Pruc.ZS[21]; *dā gańka* Szmel.PL[19]; *pad mal'arac'ja, pa polsku, pa łitefsku* Szuł.JS[33]; *pa l'uź"ax, pa kol'ejce, da peńś"i, da ňeba, pa sans"ectvu* Śmil.EP[15]; *da szkoły, pa łatysku, pa swojemu, da baby, pat padłogaj* Trycz.LT[32]; *da szkoły, da pol'skaj, pa z'em'i, pa rusku, pa łitefsku, pa pol'sku* Trykł.WS[32]; *pa łitefsku i pa pol'sku i pa rusku, pa b'ętarusku, pa srodku, pa vojńa, da Pol'skaj, pad venęły* Trykł.ZS[28]; *pa pol'sku, da V'il'na, pa łitefsku, pa srotku, pad okna, pad l'asem, pa łytečkax, pa jednaj, pa davn'ej-šemu, da pana* Und.HS[38]; *pa łitefsku* Weł.TS[35]; *dā čego, dā p'eršaj, dā nas, pā łitefsku, pā pol'sku* Zyg.WT[34];

d) w sylabie poakcentowej w śródgłosie: *tel'ev'izar* Czepul.KS[23]; *doxtar* Gir.AP[18]; *doxtar; pop'ał jedan* Jez.JW[36]; *v'ęčar* Mag.MN[22]; *pašpart* Gak.WP[12];

e) w sylabie poakcentowej w wygłosie, np.

– obszar jezioroski: *duża żyja, mała kto żyje* Czepul.KS[23]; *mała xto żyji, teras straśna* Gir.AP[18]; *ruvna* Grzeb.JN[31]; *mała* Imb.WP[39]; *duża* Jez.JW[36]; *duża* Kaln.IS[31]; *mała mogo, mała možna, naprentka* Mag.MN[22]; *fšystko ruvna* Stal.NG[25]; *barzdo duża* Szuk.ZJ[23];

– obszar ignaliński: *ńe pomogła* (nie pomogło) Bej.IK[35]; *fšyska* (wszystko) Gak.WP[12]; *darma vxoź'i, l'edva, mocna dužo, na prava, mała tak'ix, kała* (koło) Mej.JS[42]; *suxa* (sucho), *była* (było), *nayodovałi pełna tego bydła* Pac.HS[25]; *mocna* Pup.JU[34]; *mocna stary, była c'ęńśka, čšeba była, była ňe tak straśna, duża tu domuf, v'adoma* Pruc.GS[26]; *ńa była k'edy, mocna stary* Pruc.ZS[21]; *c'ęńśka pšeżyłi* Rej.WM[22]; *p'ęńc'ora* Szuł.NK[30]; *mocna* (mocno) Trycz.LT[32]; *fšystko ruvna* Zyg.WT[34].

Z przeglądu przykładów widać, że wymiana *o > a* często dotyczy nieakcentowanych przedrostków *do-*, *o-*, *ob*, *od-*, *po-*, *roz-*, przyimków *do*, *po*, *od*, *pod*, oraz przysłówek zakończonych na *-o*.

Pełny obraz wymiany nieakcentowanego *o > a*, czyli tzw. akania właściwego, może dać dopiero zbadanie wymowy wszystkich realizacji nieakcentowanego *o*. Jest ono wymawiane zasadniczo w trojaki sposób:

a) zgodnie z normą polszczyzny ogólnej jako *o* (wymowa ogólnopolska),

- b) z przejściem *o* > *a* (akanie),
 c) z przejściem *o* > *u* (ukanie).

Dane liczbowe i procentowe dotyczące realizacji nieakcentowanej samogłoski *o* w obu odmianach polszczyzny zawiera tabela nr 43.

Tabela nr 43. Akanie *o* > *a* na tle innych typów wymowy nieakcentowanego *o* (wymowy ogólnopolskiej i gwarowej ukającej) w obu odmianach polszczyzny – jeziorskiej i ignalińskiej.

Obszar	Wymowa ogólnopolska		Akanie (<i>o</i> > <i>a</i>)		Ukanie (<i>o</i> > <i>u</i>)		Razem	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
jeziorski	4 484	73,9%	690	11,4%	892	14,7%	6 066	49,1%
ignaliński	4 730	75,1%	1 409	22,4%	158	2,5%	6 297	50,9%
Razem	9 214	74,5%	2 099	17%	1 050	8,5%	12 363	

Mimo iż przykładów wymowy nieakcentowanego *o* jako *a* jest prawie dziesięciokrotnie więcej w odmianie ignalińskiej niż jeziorskiej, to jednak, gdy uwzględni się wszystkie typy realizacji nieakcentowanego *o*, okazuje się, że nie jest to wymowa dominująca. Przeważa bowiem i to w sposób znaczący zarówno na jednym, jak i na drugim obszarze realizacja zgodna z normą polszczyzny ogólnej, tj. wymowa *o* bez zmiany barwy. Stanowi ona odpowiednio w odmianie jeziorskiej i ignalińskiej 73,9% i 75,1%.

Na południu w okolicach Ignalina wymowa akająca jest drugim co do liczebności przykładów i odsetka wymówień typem realizacji nieakcentowanej samogłoski *o* (po wymowie zgodnej z ogólnopolską) – 22,4%, natomiast ukająca dotyczy jedynie 2,5% wymówień nieakcentowanego *o*. Z kolei akanie jest rzadsze na północy w okolicach Jeziorosów – 11,4% wszystkich wymówień nieakcentowanego *o*, gdzie nieco częstsze jest ukanie – 14,7%. Wypada zatem nieco zmodyfikować wcześniejszą opinię o rzadkości akania i dominacji ukania na północy. Oba typy wymowy są tam częste. Różni się natomiast ta polszczyzna głównie zakresem ukania, w mniejszym stopniu – akania w stosunku do gwar polskich na obszarze ignalińskim. Potwierdza się zatem spostrzeżenie I. Grek-Pabisowej co do skali akania, że nie jest to zjawisko tak powszechne, jak się sądzi. Na niewielkiej próbie materiałowej 20 stron tekstu badaczka obliczyła, iż 38% wyrazów zostało wymówionych z akaniem (Grek-Pabisowa 2002: 26). Wyniki badań wykonanych na większej próbie materiałowej przedstawione w niniejszej pracy pokazują, że zakres akania jest jeszcze mniejszy w stosunku do wymowy tożsamej z ogólnopolską.

Na dużą frekwencję akania w obu odmianach wpływa niewątpliwie postać przyimków *do*, *po*, które częściej niż inne wyrazy pojawiają się w tekście w postaci akającej. Zbadano wyrywkowo postać przyimka *do* w obu korpusach tekstów. W polszczyźnie jeziorskiej odnotowano przyimek *do* 564 razy, w tym 340 razy

wymawiany jako *do* zgodnie z polszczyzną ogólną (60,3%), 132 razy z poświadczonym akaniem – *da* (23,4%,) i 92 razy z ukaniem – *du* (16,3%). Z kolei w tekstach z obszaru ignalińskiego zarejestrowano go 524 razy, w tym 336 razy realizowany na sposób ogólnopolski (64,1%) i 185 razy z akaniem (35,3%), 3 razy z ukaniem (0,6%). Formy *du* pojawiły się jedynie w języku informatorki z Paciuń, której idiolekt wyróżnia się pod tym względem na tle pozostałych z obszaru ignalińskiego.

Szerzej o proporcjach między akaniem i ukaniem oraz o zróżnicowaniu idiolektalnym będzie mowa niżej w podrozdziale poświęconym ukaniu.

V.1.2. Przejście nieakcentowanego *e > a*

Przejście nieakcentowanego *e > a* występuje częściej na północy, w polszczyźnie jezioroskiej. Jak się wydaje, nie zawsze jest skutkiem tzw. akania. Można przypuszczać, że niekiedy są to zmiany zleksykalizowane, gdyż prawie powszechnie niektóre wyrazy (i pokrewne) występują z *-a-*, np. *vasel'a*, *jaxac'*, *čakac'*, *jaz'ora*, *mlož'aš*.

W nagłosie poświadczenia akania są sporadyczne, np. *al'aktryčna* Rem.AC[29]; *agzam'in* Stal.NG[25]; *al'ektra* Bach.JP[24], Gir.AP[18]; *avang'el'ja* Mag.BP[31].

W śródgłosie pojawia się:

a) w sylabie przedakcentowej, np.:

– obszar jezioroski: *s'm'atany*, *džavnána*, *ńadužo*, *z'ac'onečak*, *z'ac'oňka*, *z'afčyňka*, *ńaboščyk*, *vasel'ě*, *žagnajo*, *b'alizna*, *s'v'akrofka*, *zap'akali*, *vasel'a*, *l'ažala*, *p'aršego*, *ub'arali*, *v'ačorem*, *pšańica*, *l'ac'eli*, *pšazvana*, *pšazyvali*, *vyjaxala*, *ńadavno*, *V'al'kanoc*, *pojaxali* Bort.HC[35]; *pšěžylam*, *pajaxafšy* Grzeb.JN[31]; *m'ašany*, *jaz'ora*, *pšajaxali* Duk.AS[46]; *odabrali*, *m'as'ency*, *pouc'akali*, *pšyjaxali*, *jaxali*, *poum'arali*, *z' z'ac'ukam'i*, *v'al'kanocu*, *fal'čerko* Jez.JW[36]; *c'al'luk*, *pam'ašany*, *s'p'avaji*, *v'ačornej*, *čarvona*, *pšadłuży*, *poum'arafšy*, *pšyl'ac'alam*, *pal'ac'alam*, *žagnala s'e*, *pov'až'eli*, *p'axoto*, *caberak*, *pšal'eňkłam s'e*, *s'c'amnafšy*, *čarvona*, *ńamłoda*, *l'ažala* Mag.MN[22]; *s'p'avali*, *s'p'avačka*, *ńa zm'ańila s'e* Mag.JK[34]; *čarnicy zb'arajo*, *z z'ac'am'i*, *žulc'aňk'i*, *pažańili s'e*, *uc'akali*, *čal'až'i*, *poum'arali* Maz.SM[23]; *pšyjaxafšy*, *ńam'eck'i*, *m'ašancy*, *poz'alili*, *p'atnas'c'e* Stal.JG[33]; *p'atnas'c'e*, *pšyjaxali*, *pšap'ijo*, *zab'arajo*, *s'p'avali*, *pšańicy*, *m'ańajo s'e* Czepul.KS[23]; *poz'al'ona*, *čarnas'c'ě*, *naščapany* Bach.JP[24]; *pšadajo*, *ńazdrovy*, *jaz'ora*, *razabrali*, *p'axoto*, *paščal'ali*, *c'ap'lica*, *capam'i*, *pšyjaxali*, *pšajed'li*, *ož'avaju*, *f pańaž'atek*, *jazeńa*, *s'p'avakof*, *vasel'a* Gir.AP[18]; *pól'anovał s'a*, *b'aduji* Rom.RV[24]; *pšazyli*, *ožańifšy* Szuk.ZJ[23]; *m'ašanyka*, *m'ašany*, *ńadal'eků*, *vasoła*, *čakali*, *pac'akav'il s'a*, *l'ac'eli*, *pšarob'il*, *p'atnas'c'a*, *vaseli* Imb.WP[39];

– obszar ignaliński: *zb'aram'i*, *vasolo*, *pauc'akali* *zv'aru|k'i* Gak.WP[12]; *žabrack'im*, *γaktary*, *c'apl'ila*, *vasel'a*, *pšab'ijo* Pup.JU[34]; *kartal'uška*, *γaktary* Pruc.GS[26]; *ožańila s'e*, *požańila*, *cmantažu*, *vyjaxala*, *popšyjažžali*, *vasel'a* Pusz.SK[23]; *naž'el'a* Trykł.WS[32]; *vyjaxafšy*, *zapańali*, *capam'i*, *vy'ac'ełip* Trykł.ZS[28]; *jas'eńi*, *ńapočšebna*, *vyc'apl'ili*, *poc'apl'ajo*, *ābl'aval'i*, *bačulečka*, *capom'i*, *p'atnas'c'e* Trycz.LT[32]; *čtarz'estym*, *jaz'ora*, *pšyjažžala*, *pšyjažžali*, *pšajaxali*, *narvōvy*, *pšā|žyl*, *nav'az'ōna*, *ńavažna*, *rāzabral'i*, *zb'arali s'e*, *pašcal'ali* Mej.JS[42]; *zab'arana*^e Zyg.WT[34]; *z'afčyńka*, *al'aktryčna* Rem.AC[29]; *vasel'a* Strył.JG[34]; *jaz'ora*, *vasolo*, *v'ačorynk'i*, *zaščakaju* Strył.KG[33];

b) w sylabie poakcentowej, np.:

– obszar jezioroski: *vyšāt* Grzeb.JN[31]; *jodl'eńac*, *v'encaj*, *cokol'ak*, *žurak*, *kavalak*, *Božańka*, *z'ac'onečak*, *t|us'c'ańk'i*, *m|oz'ańk'e*, *č|ys'c'ańko*, *brodak*, *pov'ažac'*, *na svojaj praktyca*, *l'ep'aj*, *x|už'ańka*, *v'anak*, *potam*, *k'is'al*, *jedan*, *z desak* Bort.HC[35]; *potam*, *svoim časām*, *v'encaj*, *srodāk* Smoł.JW[27]; *pošāt*, *do čterax*, *z'|arak* Kaln.BS[24]; *synak* Jez.JW[36]; *zapom'niac'*, *domečak* *ž|ulc'ańk'i*, *tylak*, *potam*, *pošat*, *jedan*, *s'edam*, *golembak* Maz.SM[23]; *m|oz'aš*, *v'encaj*, *potam*, *z'ec'onak* Stal.AP; *z'ekol'ak*, *jedan*, *pāv'ežac'*, *Ńem'ac* Stal.JG[33]; *jedan*, *cokol'ak*, *"ojc'ac*, *pat końiac*, *xlop'ac*, *ryčac'*, *kšyčac'*, *c|aberak*, *pogžap*, *c'erp'ac'*, *ańolečak*, *člov'ak*, *xtokol'ak*, *kavalečak* Mag.MN[22]; *jedan* Mag.JK[34]; *jedan*, *"ojc'ac* Czepul.KS[23]; *z'ekol'ak*, *p'jontak*, *pšyp'ecak*, *koc'otak*, *kubał* Bach.JP[24]; *pagurečak*, *jedan*, *z'ekol'ak*, *pav'eža'c'*, *člov'ak*, *fel'čar*, *jakol'ak*, *ražańiac*, *kavalečak* Gir.AP[18]; *jedan*, *potam*, *sadak*, *domak*, *v'encaj* Szuk.ZJ[23]; *vapadāk*, *jedan* Imb.HP[22]; *pov'ežac'*, *"ojc'ac*, *fšystak*, *kos'c'otak*, *da čterax*, *jedan*, *člov'ak*, *falivarak*, *k'edykōl'ak*, *potam*, *s'ežac'*, *pav'ežac'*, *z'adak*, *pogžab* Imb.WP[39];

– obszar ignaliński: *ožax*, *budynačak*, *člov'ak*, *końušak*, *slov'ičak*, *ročak*, *zagadak* Gak.WP[12]; *potam*, *podatak* Pac.HS[25]; *pōtam* Rej.WM[22]; *potam*, *do pušak* Pruc.GS[26]; *podatak*, *zabavak* Pac.HS[25]; *ja rodam*, *bajanučak* Pup.JU[34]; *synak*, *xlop'ac* Pusz.SK[23]; *"ojc'ac* Trykł.WS[32]; *s'edam*, *pš'ešat*, *fundamant*, *snopak*, *jedan*, *z desak*, *na kručak*, *pal'ac*, *f popšak* Trykł.ZS[28]; *c'emńańka*, *jedan*, *srodak*, *v'anak*, *raptam* Trycz.LT[32]; *"ojc'ac*, *rynak*, *v'encaj*, *majontak*, *pšyšat*, *člov'ak*, *γurtam*, *nāvat* Mej.JS[42]; *pšyšat*, *svedar*, *švetar*, *č|ys'c'ańko*, *zb'jurak* Szul.NK[30]; *ruvńańk'e*, *domak*, *l'ep'aj* Zyg.WT[34]; *vasel'a*, *žańifšy*, *žaberka*, *m|oz'aš*, *pap'eraf*, *cuk'erak* Rem.AC[29]; *m|oz'aš*, *z'efšynak*, *pańenak* Strył.KG[33]; *spšadala* Szmel.PL[19].

Z przeglądu przykładów wynika, że akanie szczególnie często występuje w sufiksie oraz w zakończeniu *-ek* > *-ak*, por. wyżej np. *budynačak*, *člov'ak*, *końušak*, *slov'ičak*, *ročak*, *podatak*; w sufiksie *-eńki*, *-eńko*, np. *c'|eńańka*, *c'|emńańka*; w formach stopnia wyższego przysłówków: *l'ep'aj*, *v'encaj*; w D. lmn. rzeczowników, np. *zabavak*, *zagadak*, *z'efčynak*, *pańenak* czy w bezokoliczniku, np. *s'ežac'*, *ryčac'*.

W wygłosie najczęściej dotyczy partykuły *nie* oraz zaimka zwrotnego *się*, np. *pa|pat s'a, padabała s'a, nie sxoz'im s'a* Grzeb.JN[31]; *poj'av'at s'a* Imb.HP[22]; *rozryli s'a, uczyli s'a* Kaln.IS[31]; *licy s'a, azańila s'a, zm'eśala s'a, zap'isafšy s'a* Rom.RV[24]; *umuv'ili s'a, pokazafšy s'a, atkladala s'a* Smoł.JW[27]; *p'išym s'a, učon s'a* Szuk.HD[22]; *myli s'a, pa'żyli śa, zbraušy s'a, zlončym s'a, pokacovało s'a* Gak.WP[12]; *dastańi s'a, pšyzi s'a, vymazafšy s'a, xc'ala s'a, vruc'i s'a, začeli s'a* Pup.JU[34].

Nieco rzadziej taką wymowę obserwujemy:

- w partykule *jeszcze*, np. *ješča* Pac.HS[25], Bort.HC[35];
- w Msc. lp. rzeczowników m. i ż. w końcówce *-e*, np. *v dom'a, v m'es'c'a, fkos'c'el'a* Gir.AP[18]; *fxac'a* Imb.WP[39]; *f škol'a, v dom'a, po vojña* Jez.JW[36]; *v Litv'^g* Kaln.BS[24]; *f kos'c'el'a, na tej strońa* Mag.MN[22]; *na kšyžufca* Maz.SM[23]; *na stol'a, u kałkoz'a, f kos'c'el'a* Gak.WP[12]; *v Olštyńa* Mej.JS[42]; *f tej v'osca, v magazyńa* Pruc.GS[26]; *na stłup'a* Rem.AC[29]; *na kl'arnec'a* Strył.JG[34]; *f škol'a* Szuł.NK[30]; *pa vojña* Trykł.ZS[28];
- w 2. os. lmn. czasu ter., np. *pajezi'ic'a, pšejezi'ic'a, zavruc'ic'a* Gir.AP[18]; *beńz'ec'a, v'ec'a, v'iz'ic'a* Jez.JW[36]; *pojezi'ic'a* Maz.SM[23]; *v'ij'ic'a* Stal.JG[33]; *pa|jedzi'ic'a* Szuk.ZJ[23];
- w formach przysłówków i innych wyrazów (m.in. liczebników, zaimków) zakończonych na *-e*, np. *jedynas'c'a* Bach.JP[24]; *dobža, al'a* Bort.HC[35]; *zařša, dobža, v'el'a* Czepul.KS[23]; *dobža, moža, v'el'a, ješča, dobža* Gir.AP[18]; *moža* Grzeb.JN[31]; *moža, řšęńz'a, narmal'na, dobža, p'atnas'c'a, beńz'a* Imb.WP[39]; *řsytk'a, řšęńz'a, moža, v'el'a* Jez.JW[36]; *v'el'a, beńz'a, moža, tob'a, moža, c'eb'a* Mag.MN[22]; *ješča* Rom.RV[24]; *ńigz'a* Szuk.ZJ[23]; *s'eb'a* Gak.WP[12]; *moža, mocno dóbža* Mej.JS[42]; *řumńa* Pac.HS[25]; *pšęvažńa* Pruc.GS[26]; *řčeža, važńa, trořka* Pup.JU[34]; *moža, řcal'a* Pusz.SK[23]; *nev'el'a, dv'oja* Rem.AC[29]; *tyl'a, v'el'a* Szmel.SK[27]; *zupel'ńa, dobža* Szuł.NK[30]; *zařša, moža, v'el'a* Trycz.LT[32]; *zupelńa, moža* Trykł.WS[32]; *dóbža, moža* Zyg.WT[34].

V.1.3. Wymiana nieakcentowanych *e, o* > *a* w określonych pozycjach morfologicznych

Oprócz akania, mającego charakter żywego zjawiska fonetycznego, choć nieregularnego, wymiana nieakcentowanych *e, o* > *a* (w tym także *e, o* pochodzących z denazalizacji *ę, ą*) występuje w określonych pozycjach morfologicznych:

- a) w rzeczownikach r. n. na *-o, -e* w M. i B., np. *mal'us'ęńka m'astečka, włokna, na stonc'e* Grzeb.JN[31]; *zboža skladałi, ży'ta* Imb.HP[22]; *samsanova, bydła čšymali, p'iva smačna* Kaln.BS[24]; *jez'ora, ładna m'ejsca, prom'eńa taka*

Smoł.JW[27]; *zboža pażyčyc'* Szuk.HD[22]; *pad žyta, vesel'a, serca pšyja^emńiejša* Gak.WP[12]; *āpo|v'em svoja z'ectva, ml'eka, v'el'ka ščeńs'c'a, s'v'enta była, na cata vassel'a* Pup.JU[34]; *jedna znajomstva* Szmel.SK[27];

b) w B. lp. rzeczowników żeńskich, np. *každa goz'ina modły idū, z'v'onžyš ta garstka, lož'y'iš na jaka kłotka* Grzeb.JN[31]; *zrobili taka v'joska, dožyžylem reňka* Imb.HP[22]; *z'em'a orandovali, liteska škola* Kaln.BS[24]; *pšedal svoja dol'a, zostav'ili gospodarka* Rom.RV[24]; *vody nabrala butel'ka, komnatka jaka davali, krova čšymalam, zakvas'i taka raščyňka, v'ika dakladali* Smoł.JW[27]; *dał kux'eňka, orenda v'elka plac'ic', na m'ina* Szuk.HD[22]; *gaz'ina byva nes'i, ja ta p'es'na i ne sp'evala, same mel'odyja ukladajo, glova x'ili i na družba ram'jona* Gak.WP[12]; *f ta pora, da kartofel'ka jaka albo garstečka moňk'i, m'jala jedna suk'enečka, skurka pšab'ijo* Pup.JU[34]; *ta p'oseňka, f trumbečka* Szmel.SK[27];

c) w D., C., N. i Msc. lp. przymiotników r. ż., zaimków przymiotnych i liczebników porządkowych pojawia się końcówka *-aj* obok regularnej zgodnej z ogólnopolską *-ej*, np. *da drugaj m'jasty, staršaj s'ostraj, na zar'evni jakaj, na drugaj fa|m'iliji, takaj ževnanaj* Grzeb.JN[31]; *našaj z'em'i* Kaln.BS[24]; *takaj manušejskaj* Szuk.HD[22]; *z'em'i vloska'ej do Pol'ska'ej* Gak.WP[12]; *pa dukšanskaj, u jednaj, u žabrackaj takaj roz'ine* Pup.JU[34]; *da čvartaj* Szmel.SK[27];

d) w M. i B. lmn. przymiotników, zaimków przymiotnych i imiesłowów przymiotnikowych na miejscu uogólnionej końcówki *-e* jest końcówka *-a*, np. *banal'uki tak'a dauņejša, lavečk'i zrob'ona, gaz'iny rozmajita tak'a^e, dva serca zlončona* Grzeb.JN[31]; *zostali s'a głodna, m'ila mōja, my młoda, šumna* Pup.JU[34]; *pusta kv'atk'i ružovėnk'a^e, v'eršyk'i davneša z'ec'i-na* Szmel.SK[27];

e) w 1. os. lp. czasu teraźniejszego, np. *žyja, mov'a* Imb.HP[22]; *ne mōga* Kaln.BS[24]; *zgotuja* Rom.RV[24]; *nastroja, zabača, lič, spašyja, penza, zakryja* Smoł.JW[27]; *pačša, pšyňosa, zac'oňgna* Gak.WP[12]; *moga, mov'a, mys'la, pujda, pšavruca, zapomnia* Pup.JU[34]; *p'ija^e, suša, pojada, v'eža, pačša, v'iza* Szmel.SK[27];

f) w 3. os. lp. czasowników r. n. oraz w formach czasowników bezosobowych obok końcówki *-o* pojawia się *-a*, np. *pa dvanas'c'a była yektaruf* Grzeb.JN[31]; *pšešla na liteska, strašyla* Imb.HP[22]; *nic ne została, rozryta, rāžabrana* Kaln.IS[31]; *nav'ešana ražancuf, kv'atuf nastav'ona, p'isala s'a, trudno była, pšykl'ejona^e, spašyta* Smoł.JW[27]; *pastav'ona pas'ołkuf, razarvala jix, vybrana* Szuk.HD[22]; *aplacala s'ap* Gak.WP[12]; *z'em'i była, čeba była, co pšažyta moja, pšyšla^e s'e žyc', žyla s'a, serca s'c'isnela, pšyxož'ila s'a* Pup.JU[34];

g) w końcówce C. lmn. rzeczowników, np. *z'ec'am* Grzeb.JN[31]; *av'il'am* Imb.HP[22]; *luž'am* Mej.JS[42]; *z'ec'am* Pusz.SK[23]; *z'ec'am* Szuł.NK[30]; *pa stronam* Trykł.ZS[28]; *z'ec'am* Zyg.WT[34];

h) w końcówce N. lp. rzeczowników męskich i nijakich, np. z *m'ensam, s seram, s kvasnym ml'ek'am, kovał'am on był, s xl'ebam, z m'odam, s cukram, b'ałym obrusam, za p'ecam, veŋgl'am pa'lo, pod domam* Bort.HC[35]; *pod jez'oram, s kranam* Kaln.IS[31]; *·svatam, z narodam* Gak.WP[12]; *z menžam* Pac.HS[25]; *synam svojim, z b'iskupam* Pruc.GS[26]; *poc'oŋgam* Pusz.SK[23]; *s'erпам* Rem.AC[29]; *kroŋg'am, v'atram* Trykł.ZS[28];

i) w C., N. i Msc. lp. rzeczowników żeńskich, np. *reŋkaj* Grzeb.JN[31]; *pad guraj, z Litvaj* Kaln.IS[31]; *z mamaj, ·s'ostraj* Rom.RV[24]; *z z'efkaj, vodaj, pad guraj, zeŋč'y'naj, zam'es'i moŋkaj, mašynkaj pšam'eliš* Smoł.JW[27]; *s tej garstečkaj moŋkaj, z jednaj kartofel'kaj* Pup.JU[34].

Te zmiany, które w literaturze przedmiotu nieraz nazywa się akaniem zmorfologizowanym, mogą mieć różne przyczyny, m.in. mogą być wywołane wpływem fonetyki lub morfologii litewskiej, wyrównaniami analogicznymi, zapożyczeniami (zob. Rieger 2006a).

Warto zaznaczyć, że akanie nie pojawia się we wszystkich odpowiednich warunkach fonetycznych, ponadto stopień jego nasilenia w poszczególnych idiolektach jest różny, nawet w tym samym idiolektie można zaobserwować wahania wymowy (z akaniem i bez niego)³, także w tych samych lub pokrewnych wyrazach, np. *svaboda / svoboda, ojc'ac / ojc'ec, gospadaży / gospodaža, mocna dužo / mocno dōbža, gospadarka / gospodarka* Mej.JS[42]; *apstav'ili / opstav'ili* Szuł.NK[30]; *dōbža / dobre, altaža / ołtažyk'i* Zyg.WT[34]; *nev'el'a / nev'el'e, z'afčyŋka / z'efčyna, vassel'a / vesel'e, pajexali / pojexali, pamagajc'e / pomagali* Rem.AC[29]; *s'v'iran / s'v'iren* Strył.JG[34]; *po b'atorusku / po b'atarusku* Strył.KG[33]; *jodl'en'ec / jodl'eŋac, v'anek / v'anak, z'ic'onak / z'ac'oŋka / z'ec'oŋku, z'ec'onečak / z'ac'onečak, sv'ekrofka / s'v'akrofka* Bort.HC[35]; *rozma'v'am'i / razma'v'am'i, nem'eck'ix / nam'eck'i* Stal.JG[33]; *rospov'adałi / raspav'ada, ojc'ec / "ojc'ac* Mag.MN[22]; *do kos'c'ołu / da kos'c'ołu / da kas'c'ołu* Gir.AP[18]; *pa pol'sku / po pol'sku, dov'ež'alam s'e / dav'ež'alam s'e* Imb.WP[39]; czy w tych samych lub podobnych pozycjach morfologicznych, np. *r|uvnaŋk'e / žuttov|ac'eŋka, l'ep'aj / tadnej* Zyg.WT[34]; *č|ys'c'aŋko / s'v'ež'enk'e* Szuł.NK[30]; *kturyn / jedan* Mag.JK[34].

V.1.4. Hiperyzmy na tle unikania akania

Na tle unikania akania pojawiają się formy hiperpoprawne polegające na wprowadzeniu *o* w miejsce nieakcentowanego ogólnopolskiego *a*, np.

– obszar jezioroski: *bobuŋi* Imb.WP[39]; *bobuŋa* Stal.JG[33], Stal.NG[25]; *okuratŋe* Kaln.IS[31], Ows.AO[17]; *okuratnyx* Imb.MW[12]; *okuratŋe* Mag.BP[31];

³ Jest to zgodne z obserwacjami badaczy, por. Grek-Pabisowa 2001: 18.

*orendovník*i Smoł.LR[39]; *orendaży* Smoł.WS[27]; *orandażuf*, *orenda* Szuk.HD[22]; *osystemtki* Miel.IG[31]; *osystemtka* Kaln.BS[24]; *pogureček* Duk.AS[46]; *pogurek* Tur.TC[26]; *na pogurku* Mag.MN[22]; *pogurku* Mag.BP[31]; *porobek* Imb.MW[12]; *x'ibo* Tur.RŽ[36]; *zakup'is mšo*, *mšo čšyma* Gir.AP[18]; *mšo mus'i byva po pol'sku* Suw.OV[48]; *kôso* (kosa), *kojeta* (tj. kajeta) Szuk.HD[22]; *kopusty* Mag.MN[22]; *kortofl'a* Stal.JG[33]; *pom'entam*, *poc'eży* Stal.NG[25]; *pom'entam* Stal.EW[25]; *na pom'entam* Imb.PD[26]; *trošečko ra'ńej* Imb.WP[39]; *trošečko patuśyš* Imb.MW[12]; *troško* Suw.OV[48]; *zapom'entali*, *pogrońič-ńik*i Mag.BP[31]; *mocno żoluja* Imb.WP[39]; *żurov'in* Mag.BP[31]; *żurov'ina* Stal.EW[25];

– obszar ignaliński: *bombordovałi* Śmil.EP[15]; *okuratńe* Gaj.WP[47]; *osystemtk'i*; *osystemtk'i* / *osystemńik'i* Bej.IK[35]; *osystemńik'i* / *osystemtk'i*; *jexala osystemtko* Mej.AS[44]; *os'istentkof* Mej.TM[36]; *osystemtko jexala*, *osystemt*, *osystemńic'i* Weł.TS[35]; *osystemńic'i* Zyg.WT[34]; *jedenas"c"e l'at orendujim/ jak to možna/ orendovać jedenas"c"e l'at/ a z'is"ej pšyjexać nie pytafsy s"e zabrać z'em'i kavalak/ tak teš/ to na co ta orenda* Gaj.WP[47]; *orendaży* Wer.AK[17]; *jak mojova mod-łili s'a* Rej.WM[22]; *mšo ɯ kos"c"e l'e* Mej.AS[44]; *mšo očšymywał* Szaw.WJ[34]; *mšo zakazujo* Mej.AS[44]; *mšo pa l'itefsku* Mej.JS[42]; *i orgańisto był/ i zaxrystjan* Mej.GJ[17]; *pom'entam*, *nie možno*, *kortofli*, *dobžo*, *troško* Pup.JU[34]; *matko boska* (M. lp.) Szmel.SK[27]; *pom'entam* Bej.IK[35]; *možno*; *nie možno*; *možno*; *to nie možno/ to nie možno/ fšystko možno* Mej.GJ[17]; *trošečko smačńejšy* Zyg.WT[34]; *żurov'inau* Gak.WP[12]; *żurov'iny* Mej.GJ[17].

Formy hiperpoprawne pojawiają się w obu odmianach polszczyzny w dość dużym nasileniu. Większość z nich znalazła już poświadczenie w literaturze przedmiotu. Tego typu hiperyzmy notują wszyscy badacze gwar północnokresowych⁴. Część z wymienionych wyżej form znalazła poświadczenia w literaturze przedmiotu z historycznej i współczesnej polszczyzny północnokresowej. Słusznie tego typu wyrazy Iryda Grek-Pabisowa uznaje już za zleksykalizowane (2002: 74). W swoim materiale z Litwy i Białorusi badaczka odnotowała 18 pewnych leksemów z *o* zamiast *a*, takich jak: *okuratnie*, *okuratność*, *orenda*, *oronżada*, *osystemt*, *osystemtka*, *otrament*, *otramentowy*, *kilkonaście*, *kolego*, *kononizacja*, *młodzieńko*, *možno*, *mszo*, *okacja*, *oleja*, *pensjo*, *porafia*, *rozowy*, *żurowiny* (Grek-Pabisowa 2002: 72). Szczególnie często występują na Kresach północnych następujące hiperyzmy: *možno*, *osystemt*, *osystemtka* i wyrazy pokrewne, *orenda*, *orendować* i wyrazy pokrewne, *okuratnie*, *okuratny*, *mszo*, *pogórek*, *rozowy*.

⁴ Kurzowa 1993a: 229; Sawaniewska-Mochowa 1986: 45; Zdaniukiewicz 1872: 10-11; Turska 1939/1995: 64; Grek-Pabisowa 2002: 71-72.

V.2. Tzw. ukanie (przejście nieakcentowanego $o > u$)

Kolejna cecha, która dzieli polszczyznę ignalińską i jezioroską, to ukanie, czyli podwyższenie artykulacji samogłoski o do u i często zrównanie jej z u w pozycjach nieakcentowanych. Znana jest dawnej i współczesnej polszczyźnie kresowej, zwłaszcza południowokresowej, w mniejszym stopniu północnokresowej.

Niewiele uwagi poświęciła tej cesze Zofia Kurzowa w swojej monumentalnej pracy poświęconej językowi polskiemu Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich w XVI-XX wieku, stwierdzając, że w historycznej polszczyźnie północnokresowej tendencja $o > u$ spotykana jest rzadko i przytaczając zaledwie dwa przykłady z XVII w. z akt WKL i kilka przykładów XIX-wiecznych z Władysława Syrokomli, filomatów, Jana Chodźki i Ignacego Chodźki (1993: 230). Badaczka zauważyła za A. Zdaniukiewiczem (1983), iż sytuacja zmieniła się w okresie powojennym, gdyż można dostrzec było wówczas w gwarach wileńskich przewagę przejścia $o > u$ zamiast $o > a$, którą to tendencję przejmuje język nowej inteligencji na Wileńszczyźnie (Kurzowa 1993a: 230).

Panuje opinia, że realizacja nieakcentowanego o jako u , u występuje obecnie na całych Kresach Wschodnich, częściej na południowych, rzadziej i w różnym nasileniu na Kresach północnych. I. Grek-Pabisowa (2002: 27-28) notuje sporą liczbę przykładów zwężeń $o > o$ i przejścia $o > u$, omawiając ich kontekst fonetyczny, nie wspominając jednak o terytorialnym zróżnicowaniu tego zjawiska w polszczyźnie północnokresowej. Jej zdaniem, w gwarach północnokresowych na Litwie i Białorusi zwężone o w wygłosie należy do rzadkości. Odnotowała je jedynie w kilku przysłówkach typu *trudnu*, *dal'eku*, *długu*, *drogu* oraz w przyimkach *do*, *po*, także w *bo*, *to* (Grek-Pabisowa 2002: 28).

Ukanie na Kresach północnych jest niewątpliwie zjawiskiem uwarunkowanym terytorialnie, m.in. kontaktem z ukającymi gwarami litewskimi. Charakteryzuje przede wszystkim gwary polskie na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 140-143), zarówno wariant chłopski, jak i drobnoszlachecki, występując w różnym nasileniu we wszystkich idiolektach, przede wszystkim w pozycji przedakcentowej, nieco rzadziej, ale również z dużą częstotliwością – w pozycji poakcentowej. Badania wykazały duże zróżnicowanie idiolektalne, gdyż realizacja gwarowa ($o > u$) może obejmować od kilku procent wymówień nieakcentowanego o , np. 5,7% w języku informatorki z Mitrun, z drobnej szlachty po 61,6% w języku respondentki z Kułwy, także pochodzenia szlacheckiego (Karaś 2002: 141).

Szczegółowo ukanie w gwarach polskich na Litwie omówiła K. Rutkowska, wskazując na niewielki zakres ukania w rejonie ignalińskim (Rutkowska 2002: 83-84).

Wyniki przeprowadzonych badań terenowych pokazują, iż przejście $o > u$ nie jest cechą specyficzną dla gwar części południowej (ignalińskich), w których nieakcentowane o najczęściej utożsamia się z a (akanie), natomiast znacznie częściej charakteryzuje gwary polskie na północy (jezioroskie). Dane dotyczące wymowy nieakcentowanego o jako u , $ũ$ w obu odmianach polszczyzny jezioroskiej i ignalińskiej przedstawia tabela nr 44.

Tabela nr 44. Wymowa nieakcentowanego o jako u , $ũ$ w polszczyźnie obszaru jezioroskiego i ignalińskiego.

Obszar	Przejście $o > ũ$		Przejście $o > u$		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
jezioroski	263	84,6% 29,5%	629	86,3% 70,5%	892	85%
ignaliński	58	15,6% 36,7%	100	13,7% 63,3%	158	15%
Razem	311	29,6%	729	70,4%	1 050	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Różnice ilościowe i procentowe w zakresie ukania między badanymi odmianami polszczyzny są wyraziste, gdyż na północy, na obszarze jezioroskim odnotowano 892 poświadczenia, tj. 85% wszystkich przykładów ukania (tj. zarówno wymowy jako u , jak i $ũ$), podczas gdy w okolicach Mejszt stanowią one tylko 15% – 158 poświadczeń. Zbliża to gwary jezioroskie do kowieńskich, gdzie o nieakcentowane prawie powszechnie realizowane jest jako u . Z kolei rzadkość ukania w odmianie ignalińskiej wiąże ją w większym stopniu z gwarami obszaru wileńskiego, a odróżnia od gwar obszaru kowieńskiego.

Uzyskane wyniki potwierdzają zasadniczo wcześniejsze moje wnioski, które zostały wysnute z analizy o wiele mniejszej próbki materiałowej, liczącej 40 stron maszynopisu. Wówczas różnica między udziałem ilościowym i procentowym ukania w rejonie jezioroskim i ignalińskim była jeszcze większa (odpowiednio 194 poświadczenia na północy, tj. 91,2% wszystkich 215 przykładów ukania, i 21 poświadczeń na południu, tj. 9,8% całości zarejestrowanych przykładów ukania (por. Karaś 2004: 59). Niewielkie różnice między obecnymi danymi a wcześniejszymi obliczeniami można objaśniać m.in. dużo mniejszą podstawą materiałową wcześniej, większą obecnie, uwzględnieniem w przeszłości mniejszej liczby idiolektów, a także wcześniej pominięciem zasadniczo „pasa przejściowego” wokół Smołów, który czasem trudno jednoznacznie przyporządkować do jednej lub drugiej odmiany, tym bardziej że ludność Smołów jest napływowa, a więc trzeba zwracać uwagę, z jakich wsi (z południa czy z północy) osoby te pochodzą.

O tym, że jest to żywe zjawisko fonetyczne świadczy fakt, że podlegają mu także zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, rosyjskie i białoruskie, por. np. *krepku, drennũ, ũbmañił*.

V.2.1. Ukanie w pozycji poakcentowej

Przejście *o > u, ũ* notowane jest zazwyczaj w pozycji poakcentowej, np. *uktun, młoduś* Szaw.WJ[34]; *teguš* Pusz.SK[23]; *koguš* Rem.AC[29]; najczęściej w wygłosie (bez zdenazalizowanych samogłosek nosowych), por.:

– obszar jezioroski, np.: *za tu, dal'eku, fšysku, prostu, drenu, trudnu, tyku, n'ijednegu, drogu, dobregu, dl'ategu, rusk'egu, jegu, na cu, fšysk'egu, barzu, kogu, goroncu, n'ičegu, jednegu, drug'egu, dlugu* Bach.JP[24]; *jegu, megu, čegu, dlugu, ñikogu, tegu, c'epu, tyku, trudnu, fšysku, ñedal'eku, dal'eku, dužu, drennu, u kogu, c'enšku, barzu, jegũ, tykũ, kotũ* Czepul.KS[23]; *dužu, prostu, prentku, p'ešu, fšysku, jak'egus', ñedužu, ot čegu, drug'egu, ñedal'eku, drogũ, ñikogũ, davnegũ, prostegũ, c'ixũ, tak'egũ, b'atorusk'egũ, p'ešũ, s čegũ, buvatũ, jegũ, tegũ* Duk.AS[46]; *c'enšku, fšysku, dužu, z dal'eku, nudnu, drogu, pałożonu, jednegu, blisku, barzdu, drug'egũ, jegũ, drogũ* Gir.AP[18]; *blisku, i fšystku, jegu, dužu, prentku, tyku, prostu, b'jahu, s pol'sk'egu, megu, tykũ, dal'ekũ, dawniejšegũ, vasohũ, ñadal'ekũ, m'ihũ, fšystkũ, tegũ, za tũ, drennũ, drogũ* Imb.WP[39]; *tegu, krepku, jegu, fšysku, tyl'ku, c'enšku, dužu, naukołu, dobregu, š čegu, prostu, tak'egu, drennu, tegũ, tykũ, tyl'kũ, prostũ, barzũ, fšystk'egũ, jegũ, fšyskũ, jak'egũ, barzũ* Jez.JW[36]; *drenũ, c'enškũ, fšystkũ, dužũ, dal'ekũ, tykũ, jegũ, nudnũ, tegũ, golegũ prentku, fšystku, dužu, vasohũ, c'ixu, strašnu, dužu* Mag.MN[22]; *darmu, fšyskũ, ñedal'ekũ, v'adomũ, tegũ* Mag.BP[31]; *jegũ, ñedal'ekũ, dlugũ* Mag.JK[34]; *drenu, mału, zajednu, dl'ačegũ, fšyskũ, jegũ, Malínofsk'egũ* Maz.SM[23]; *tegu, jegu, svegu* Min.JJ[35]; *jegu, tyku, drogu, okołu, megu, fšysku* Muk.JW[25]; *jegu, tyku, c'enšku, prostu, ničegu* Ows.AO[17]; *tegu, jegu, fšysku* Ows.MB[24]; *bogatu, nu, tegu, barzũ, tegũ, małowatũ, dal'ekũ, dlugũ* Piet.AW[21]; *bũgativatu, tyku, tegu, jakus', barzdu, čegu, [jakus'c'i, barzu, ñedal'eku, ñedal'ekũ, fšystk'egũ, jegũ, jednegũ, ñikogũ, drug'egũ, tak'egũ* Rom.RV[24]; *jegu / jegũ, fšysku* Smotw.AS[39]; *strašnu, jegu, drenu, barzu, čegu, barzdu, barzu, svegũ, tak'egũ* Stal.JG[33]; *dužũ, naxal'negũ, tegu, jegu, jutru, tykũ, drenu* Suw.HK[29]; *tyku, dužu, kułu, prustegu, ñikogu, jegu, Antoñegu, blisku, prostu, fšysku, mocnu, fšystk'egu, c'enšku* Szaw.WJ[34]; *dužu, fšysku* Szuk.ZJ[23];

– obszar ignaliński, np.: *jegũ* Mej.JS[42]; *tegu, tyku, u kogu, v'adõmu, trudnu, darmu, jegu, barzu, dužu, barzu, mału* Pac.HS[25]; *prostu, svegũ, tũ, tegũ* Pruc.GS[26]; *tegu* Pusz.SK[23]; *svegũ, tũ, jegu, mału* Rej.WM[22];

tegu Rem.AC[29]; *darmu*, *dužu* Stryl.KG[33]; *fšystkū*, *fšystku*, *tegu*, *davnu*, *jegu*, *tyku* Szmel.PL[19]; *tegu*, *ńepočšebnegū* Trycz.LT[32].

V.2.2. Ukanie w pozycji przedakcentowej

Rzadziej wymiana *o > u*, *ū* dotyczy pozycji przedakcentowej w śródgłosie:

a) obszar jezioroski, np.:

– w sylabie początkowej: *pułovo*, *guroncu* Bach.JP[24]; *pužužyli*, *kunčali*, *kunčyli*, *bugač'e*, *kunčona*, *pumoglam*, *kunčyla*, *ruboty*, *pumagał*, *xuroba*, *utpov'adajū*, *zūstala s'e*, *zūstali s'i*, *xuroba*, *kunčyfsy*, *pū'd'je*, *rūbotuf*, *pūm'ešaš*, *pūsyp'eš*, *vūz'ili*, *kūs'ili*, *kūnčyli*, *kūnčylam*, *pūdb'eglam*, *prūvaz'i*, *xūz'ili*, *rūzmoiva*, *rūboty*, *būgačšy* Czepul.KS[23]; *xrūm'iny*, *kūl'ejka* Duk.AS[46]; *subota*, *xūvajo* Gir.AP[18]; *xuroba*, *pūłožy* Imb.WP[39]; *rūbotax*, *rūboty*, *pūmagala*, *bžūzovy*, *naukołu*, *cufni* |s'e Jez.JW[36]; *pūłova*, *ruž'icy*, *naukoło* Mag.MN[22]; *pūčynajo* Mag.BP[31]; *rūzmav'aju* Mag.JK[34]; *būrov'ikuf*, *Pūl'ačka* Maz.SM[23]; *pustrojona*, *puprus'ili*, *zrub'ona*, *xuvajo*, *gus'c'in'ec*, *pudyz'i*, *pužon'z'ili*, *pudymuju* Muk.JW[25]; *subota*, *ruboty*, *naukołu* Nar.MS[20]; *pumagała*, *ruzmova* Ows.AO[17]; *kūldunk'i*, *kl'unovyx*, *m'udov'ik*, *pūžyjim*, *Pūl'ač'k'i*, *rūb'ili*, *xuž'ili*, *puž'ink'i*, *gūtovali*, *rūzmaiijite*, *rūb'ila* Piet.AW[21]; *būgatuvatu*, *rūbota*, *kuštuj* Rom.RV[24]; *pūjexali*, *pūjexafšy*, *kumpaņa*, *Pūl'ačka*, *pułov'e*, *xuž'ila*, *kumody* Smołw.AS[39]; *pułova*, *naukoło* Suw.HK[29]; *Pūl'ak'i*, *prustegu*, *kul'ežanķa*, *sxužali s'a* Szaw.WJ[34];

– w jednosylabowych przyimkach *do*, *po*, tworzących zestrój akcentowy z następnym wyrazem, np.: *du kuličkuf*, *du głodu*, *dū Ras'eji*, *dū Pol'sčy*, *dū Zarasuf*, *dū čterex* Czepul.KS[23]; *dū Zarasuf*, *dū kołozu* Duk.AS[46]; *du vujska*, *du kos'c'otu* Muk.JW[25]; *pū pol'sku*, *dū ml'ečňaj*, *dū puž'ink'i* Piet.AW[21]; *dū Čepuk'išek* Smołw.AS[39]; *pu lítefsku*, *pu pol'sku*, *du kus'c'otu*, *du ž'adul'ka*, *du ix* Szaw.WJ[34];

b) obszar ignaliński, np.:

– w sylabie początkowej: *kušuli* Gram.MK[26]; *zustały*, *rubota* Pac.HS[25]; *cuž'ena*, *kuł'ôñji*, *rūzmav'am* Pruc.GS[26]; *dūrosla*, *vūjenne* Pruc.ZS[21]; *rūboty* Pusz.SK[23]; *zustała*, *ruž'ina*, *ruzb'erac'*, *rozum'eš* Rej.WM[22]; *pūkaža* Szmel.PL[19];

– w jednosylabowych przyimkach, zwłaszcza *do*, np.: *du m'asta* Pac.HS[25]; *du p'etnas'c'a* Rej.WM[22]; *du* Szmel.PL[19].

Przejście *o > u*, *ū* sporadycznie zostało zarejestrowane w pozycji przedakcentowej w nagłosie, por.:

a) obszar jezioroski (12): *ugrody*, *utpov'ež'ec'*, *udabr'alii* Duk.AS[46]; *ugrožona*, *ukolīca* Smołw.AS[39]; *udbyli* Rom.RV[24]; *ūplaca s'e*, *ūdajim*, *ne udajū*, *ūbmañil*,

utpov'adajũ/utpov'adaju Czepul.KS[23]; *ũtkładaju* Imb.WP[39]; *udrob'ĩlam, ugrody* Muk.JW[25], *ud* |*nas* Piet.AW[21];

b) obszar ignaliński (2): *upłata* Pac.HS[25]; *ona uparc'e ma* Trykł.ZS[28].

Ukaniu podlega także zdenalizowana tylna samogłoska nosowa w wygłosie, w szczególności w 3. os. lmn. czasu teraźniejszego, przyszłego prostego i przeszłego, w N. lp. rzeczowników żeńskich, na skutek czego bardzo wzrasta frekwencja omawianego zjawiska w wygłosie, por.:

a) obszar ignaliński: *za żecku, koxaju s'e, jezu, dajarku, z mamu* Rej.WM[22]; *muv'u, p'exõtu, zapenzu, maju, pom'ežu* Pac.HS[25]; *twoju curku, s'ostru* Pusz.SK[23]; *krovu, svoju kobyłu* Mej.JS[42]; *za z'efçynu* Szuł.JS[33]; *na pol'ač'ku* Zyg.WT[34]; *kryju, muv'u, mušu, pańenku* Strył.KG[33]; *na synovu* Gram.MK[26]; *v'ežu, odaju, sekretarku, pšyxožu, stoju, pšyjdu, z žonu, żyju, bendu* Szmel.PL[19]; *poxožũ* Pruc.GS[26]; *nakrywajũ, s'ek'erũ* Trycz.LT[32]; *košũ* Strył.KG[33];

b) obszar jezioroski: *um'eju, stoju, pšyxožu, z'ĩmovu poru, pokazuju, pãčšabuju, żyju, k'eruju, pracuju* Stal.JG[33]; *xožu, bendu, papłynu, pavrucũ, p'axotu, pujdu, p'iju, kužu, paprošu, zrob'u, pasyp'u, jidu, pas'p'avaju, wezmu, zažucu* Mag.MN[22]; *daju, pòs'eju, dostanu, vykrašu, kup'u, up'eku, kažu, posv'encu, młucu, p'iju* Czepul.KS[23]; *pšyježžaju, um'eju, jezu, pošçu, čakaju, zav'jozu, marznu, pal'u, l'ežu, nazývaju* Bach.JP[24]; *pav'ešu, stoju, jidu, p'axotu, um'eju, xovaju, kupuju, s'p'avaju, pšyvažaju* Gir.AP[18]; *nas'eju, młucu, żyju* Szuk.ZJ[23]; *najdu, rozmav'aju* Duk.AS[46]; *vdovu* Mag.BP[31]; *żyju, jidu, roskroju, kradnu, oraju* Jez.JW[36]; *mamku, zab'ęrajaju, ščel'aju, pšedaju* Maz.SM[23]; *rozmav'aju* Imb.WP[39]; *jidu, gadaju* Szaw.WJ[34].

V.2.3. Frekwencja ukania i jego zakres

Dane ilościowe i procentowe dotyczące pozycji, w których zachodzi ukanie, prezentuje tabela nr 45.

Tabela nr 45. Ukianie, czyli przejście nieakcentowanego *o > u*.

Obszar	Przejście przed akcentem		Przejście po akcencie		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
jezioroski	279	88,6% 31,3%	613	83,4% 69,7%	892	85%
ignaliński	36	11,4% 22,8%	122	16,6% 81,2%	158	15%
Razem	315	30%	735	70%	1 050	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

W porównaniu zatem z gwarami polskimi na Kowieńszczyźnie o wiele mniej odnotowano ukania w pozycji przedakcentowej, nagłosie i śródgłosie. Mimo że liczba form z zaznaczonym ukaniem w nagłosie i śródgłosie jest ponad siedem razy większa na północy niż na południu, a w wygłosie pięciokrotnie, to i tak w porównaniu z zarejestrowanymi przykładami ukania w gwarach kowieńskich jest zdecydowanie mniejsza. Wypada więc nieco zmodyfikować sąd o tym, iż ukanie łączy polskie gwary jezioroskie z kowieńskimi, owszem wiąże je, zbliża, ale jest to jednak zjawisko o znacznie mniejszym zakresie w odmianie jezioroskiej niż w polszczyźnie kowieńskiej. Podkreślić jednak należy, że i na Kowieńszczyźnie frekwencja omawianego zjawiska jest prawdopodobnie zróżnicowana geograficznie. Przykładowo – w wybranych trzech idiolektach z Laudy odnotowałam znacznie mniejsze nasilenie ukania niż np. w idiolektach informatorów pochodzących z okolic Kułwy z pogranicza rejonu kowieńskiego i janowskiego. Nie badałam jednak szczegółowo tej kwestii, mogę zatem ją jedynie zasygnalizować. Stąd też należałoby poczynić takie zastrzeżenia, że wspomniana większa częstotliwość ukania na Kowieńszczyźnie dotyczy jej niektórych części.

Ukanie nie pojawia się we wszystkich odpowiednich warunkach fonetycznych. Nieakcentowane o jest również realizowane jako a (tzw. akanie), albo zgodnie z normą ogólnopolską, tj. jako o . Warto zatem zbadać stosunki między ukaniem a akaniem, czyli kresową realizacją o nieakcentowanego oraz między wymową ogólnopolską. Dane te przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 46. Stosunki liczbowe i procentowe wymowy ogólnopolskiej i gwarowej nieakcentowanego o w obu odmianach polszczyzny – jezioroskiej i ignalińskiej.

Obszar	Wymowa ogólnopolska		Wymowa gwarowa (akająca, ukająca)		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba
jezioroski	4 484	73,9%	1 582	26,1%	6 066
ignaliński	4 730	75,1%	1 567	24,9%	6 297
Razem	9 214	74,5%	3 149	25,5%	12 363

Widać, że dominuje wymowa zgodna z ogólnopolską, tj. wymowa nieakcentowanego o jako o bez zmiany barwy. Należy podkreślić też, że jest to przewaga znacząca. Wymowa gwarowa obejmuje około jedną czwartą wymówień samogłoski nieakcentowanej o , natomiast trzy czwarte wymówień o to realizacja tożsama z normą języka ogólnopolskiego. W obu odmianach stosunek między realizacją ogólnopolską a gwarową jest bardzo podobny. I tak na obszarze jezioroskim wynosi 73,9% wymówień zgodnych z normą polszczyzny ogólnej do 26,1% wymówień o na sposób gwarowy. Na obszarze ignalińskim kształtuje się podobnie: 75,1% realizacji ogólnopolskich do 24,9% gwarowych.

Warto również określić relacje między oboma zjawiskami gwarowymi – ukaniem i akaniem. Stosunki liczbowe i procentowe wymowy gwarowej nieakcentowanego *o* (ukającej i akającej) bez uwzględniania wymowy tożsamej z ogólnopolską przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 47. Stosunki liczbowe i procentowe wymowy gwarowej nieakcentowanego *o* (ukającej i akającej) bez uwzględniania wymowy tożsamej z ogólnopolską.

Obszar	Ukanie		Akanie		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
jezioroski	892	85% 56,4%	690	32,9% 43,6%	1 582	50,2%
ignaliński	158	15% 10,1%	1 409	67,1% 89,9%	1 567	49,8%
Razem	1 050	33,3%	2 099	66,7%	3 149	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Porównanie danych dotyczących tzw. ukania i akania w obu odmianach polszczyzny na obszarze jezioroskim i ignalińskim pokazuje, że proporcje między tymi cechami układają się w nich odmiennie. W polskich gwarach rejonu jezioroskiego i ukanie, i akanie jest dobrze reprezentowane, a stosunki procentowe i liczbowe między nimi kształtują się następująco: 56,4% (892 przykłady ukania) do 43,6% (690 przykładów akania). Przeważa realizacja nieakcentowanego *o* jako *u*, ale nie jest to przewaga duża. Z kolei w polszczyźnie rejonu ignalińskiego te proporcje układają się inaczej: 10,1% (158 przykładów ukania) wobec 89,9% (1 409 przykładów akania). Zdecydowanie dominuje wymowa akająca i jest to przewaga blisko dziewięciokrotna. Potwierdza się zatem opinia Krystyny Rutkowskiej o małym zakresie ukania w gwarach polskich rejonu ignalińskiego (2002: 83-84), podobnie jak i wyniki moich wcześniejszych badań.

V.2.4. Zróznicowanie idiolektalne realizacji nieakcentowanego *o*

Przedstawione wyżej przykłady ukania pozwoliły na obserwację, iż jest ono również zależne nie tylko od czynnika geograficznego. Widać także duże zróznicowanie idiolektalne, w języku informatorów reprezentujących jedną lub drugą odmianę terytorialną liczba przykładów jest niejednokrotnie bardzo zróznicowana, tj. stopień nasilenia przejścia nieakcentowanego *o* > *u* w poszczególnych idiolektach jest różny. Widać to dobrze na wybranych przykładach idiolektów reprezentujących obie odmiany polszczyzny: jezioroską i ignalińską.

Zbadano w nich stosunek wymówień ogólnopolskich do gwarowych (kresowych), a więc uwzględniono nieakcentowane o wymawiane jako o , jako u (ukanie) i jako a (akanie). Większość tekstów liczy ok. 5-6 stron, krótsze są tylko zapisy nagrań z Szukiszek, Grzebieniszek i Trykłaciszek, stąd też różna liczba wystąpień o nieakcentowanego (różna także w tekstach podobnej długości). Dane te zawierają poniższe tabele.

Tabela nr 48. Realizacja nieakcentowanego o w wybranych idiolektach z obszaru jeziorskiego.

Idiolekt	Wymowa ogp. o		$o > u$ (tzw. ukanie)		$o > a$ (tzw. akanie)		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
Bach.JP[24]	170	63,2%	54	20,1%	45	16,7%	269
Czepul.KS[23]	101	51,8%	85	43,6%	9	4,6%	195
Duk.AS[46]	265	78,2%	45	13,3%	29	8,5%	339
Gir.AP[18]	163	51,2%	25	7,9%	130	40,9%	318
Grzeb.JN[31]	39	26,7%	55	37,8%	52	35,6%	146
Imb.WP[39]	276	68,2%	52	12,8%	77	19%	405
Jez.JW[36]	282	82,5%	38	11,1%	22	6,4%	342
Mag.BP[31]	254	92,7%	13	4,8%	4	1,5%	271
Mag.JK[34]	245	87,5%	29	10,4%	6	2,1%	280
Mag.MN[22]	127	44,9%	29	10,2%	127	44,9%	283
Maz.SM[23]	183	89,3%	15	7,3%	7	3,4%	205
Min.JJ[35]	110	78,6%	18	12,9%	12	8,6%	140
Muk.JW[25]	253	83%	41	13,4%	11	3,6%	305
Nar.MS[20]	155	81,3%	11	7,1%	18	11,6%	184
Now.WK[26]	279	91,2%	18	5,8%	9	2,9%	306
Ows.AO[17]	134	81,2%	20	12,1%	11	6,7%	165
Ows.MB[24]	103	89,6%	10	8,7%	2	1,7%	115
Piet.AW[21]	181	75,4%	56	23,3%	3	1,3%	240
Rom.RV[24]	208	79,4%	42	16%	12	4,6%	262
Smołw.AS[39]	360	91,1%	33	8,4%	2	0,5%	395
Stal.JG[33]	159	64,4%	37	15%	51	20,6%	247
Suw.HK[29]	133	84,1%	20	12,7%	5	3,2%	158
Szaw.WJ[34]	214	63,7%	120	35,7%	2	0,6%	336
Szuk.ZJ[23]	46	54,1%	11	12,9%	28	32,9%	85
Szuk.HD[22]	44	57,9%	16	21,05%	16	21,05%	76
Razem	4 484	73,9%	892	14,7%	690	11,4%	6 066

Tabela nr 49. Realizacja nieakcentowanego *o* w wybranych idiolektach z obszaru ignalińskiego.

Idiolekt	Wymowa ogp. <i>o</i>		<i>o</i> > <i>u</i> (tzw. ukanie)		<i>o</i> > <i>a</i> (tzw. akanie)		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
Bej.IK[35]	211	82,8%	8	3,1%	36	14,1%	255
Czep.BD[24]	239	95,2%	4	1,6%	8	3,2%	251
Gaj.WP[47]	108	81,2%	4	3%	21	15,8%	133
Gak.WP[12]	239	68,7%	4	1,1%	105	30,2%	348
Gram.MK[26]	314	88,7%	2	0,6%	38	10,7%	354
Mej.JS[42]	190	49,6%	8	2,1%	185	48,3%	383
Mej.TM[36]	171	52,8%	5	1,5%	148	45,7%	324
Pac.HS[25]	320	89,4%	24	6,7%	14	3,9%	358
Pruc.ZS[21]	198	78%	9	3,5%	47	18,5%	254
Pruc.GS[26]	73	93,6%	1	1,3%	4	5,1%	78
Pusz.SK[23]	226	74,6%	14	4,6%	63	20,8%	303
Rej.WM[22]	116	52,7%	15	6,8%	89	40,5%	220
Rem.AC[29]	215	77,3%	5	1,8%	58	20,9%	278
Strył.JG[34]	77	72,6%	1	0,9%	28	26,5%	106
Strył.KG[33]	132	70,2%	5	2,7%	51	27,1%	188
Szmel.PL[19]	254	85,2%	13	4,4%	31	10,4%	298
Szuł.JS[33]	155	75,6%	2	1%	48	23,4%	205
Szuł.NK[30]	295	94,2%	1	0,3%	17	5,4%	313
Śmil.EP[15]	274	87,8%	4	1,3%	34	10,9%	312
Trycz.LT[32]	136	56,2%	4	1,6%	102	42,2%	242
Trykł.WS[32]	62	59,2%	0	0	42	40,8%	103
Trykł.ZS[28]	68	49,3%	2	1,4%	68	49,3%	138
Und.HS[38]	236	71,7%	2	0,6%	91	27,7%	329
Weł.JS[35]	172	86%	4	2%	24	12%	200
Zyg.WT[34]	249	79,6%	7	2,2%	57	18,2%	313
Razem	4 730	75,1%	158	2,5%	1 409	22,4%	6 297

Ogólnie zdecydowanie przeważa zarówno w jednej, jak i w drugiej odmianie polszczyzny wymowa *o* nieakcentowanego zgodna z ogólnopolską. Dotyczy to zarówno polszczyzny traktowanej całościowo (odpowiednio w polszczyźnie jezioroskiej 73,9%, w ignalińskiej – 75,1%), jak i idiolektów. Wyróżnia się tu jedynie język informatorki z Grzebieniszek, u której wymowa gwarowa wyraźnie dominuje nad ogólnopolską (73,3% do 26,7%). W kilku idiolektach stosunek wymowy ogólnopolskiej i gwarowej jest zbliżony. W niewielkim stopniu przeważa

wymowa gwarowa w idiolektach kobiet z Czepuliszek, Magun (MN) z obszaru jezioroskiego i Trykłaciszek z rejonu ignalińskiego. Rysuje się taka prawidłowość, że stosunek wymowy ogólnopolskiej do gwarowej, gdy weźmiemy łącznie wszystkich informatorów, jest prawie taki sam na obu obszarach: jezioroskim (73,9% do 26,1%) i ignalińskim (75,1% do 24,9%). Wymowa gwarowa jest natomiast bardziej zróżnicowana w okolicach Jeziorosów (ukanie – 14,7% wymówień, akanie – 11,4%) niż Ignalina, gdzie zdecydowanie dominuje akanie (22,4%), a ukanie jest nieznaczne (2,5%).

Dane zawarte w tabeli pokazują, iż zróżnicowany w tym zakresie jest nawet język informatorów z tej samej wsi, np. w Maguciach w idiolekcie Mag.MN[22] odnotowano aż 127 przykładów realizacji nieakcentowanego o jako a i 29 jako u lub $ũ$, podczas gdy w języku Mag.BP[31] zarejestrowano zaledwie 4 przykłady akania i 13 ukania w podobnej próbie tekstu. Dominuje w jej idiolekcie wymowa ogólnopolska nieakcentowanego o . Różnice można objaśniać różnymi czynnikami socjo- i psycholingwistycznymi. Rysuje się też pewna prawidłowość: im dalej na północ, tym więcej przykładów ukania, im dalej na południe – tym mniej. Nie jest to jednak takie oczywiste, bo próbki tekstów ilustrujące język poszczególnych informatorów nie zawsze są sobie równe. Poniżej przytaczam obliczone dla kilku idiolektów reprezentujących obie odmiany wymówienia o nieakcentowanego. Z zestawienia wynika, że we wszystkich przypadkach dominuje i to niekiedy w sposób znaczący wymowa zgodna z ogólnopolską, tj. zachowanie o . Ukanie lub akanie jest o wiele rzadsze, a stosunki między wymówieniami nieakcentowanego o jako u lub jako a układają się odmiennie w tych idiolektach.

Realizacja nieakcentowanego o w wybranych idiolektach (wymowa ogólnopolska, ukanie, akanie) – obszar jezioroski

Rom.RV[24] – mężczyzna, urodzony w 1924 roku w Romańcach, zamieszkały w teje miejscowości Romańce, w gminie Jeziorosy. Pochodzi z rodziny szlacheckiej, ojciec miał ponad 200 ha ziemi. Informator razem z ojcem całe życie pracował na ziemi. Dziesięć lat spędził na Syberii, gdzie był zesłany po wojnie. Zna dobrze język polski, litewski i rosyjski. W domu z żoną rozmawia po polsku. W jego polszczyźnie jest sporo cech litewskich.

Ogólna liczba nieakcentowanego o – 262 przykłady:

- nieakcentowane o tożsame z ogp. o – 208 przykładów, tj. 79,4% (por. np. *bogaty, otstempyvali, rob'ili, doxodu, rozmav'ali, pov'ež'ec', fšystko*);
- nieakcentowane $o > u$ (ukanie) – 42 przykłady, tj. 16% (por. np. *udbyli, kuštui, būgatuvatu, rūbota, baržu, n'edal'eku*);

- nieakcentowane *o > a* (akanie) – 12 przykładów, tj. 4,6% (por. np. *razmav'ala, bagac'ejš'yⁱ, da rės'iji, pa lítefsku*).

Czepul.KS[23] – kobieta, urodzona w 1923 roku, zamieszkała we wsi Czepuliszki, w gminie Imbrody, położonej w północnej części rejonu jezioroskiego. Informatorka rozmawia po polsku, litewsku i rosyjsku. Mąż uważa się za Litwina i nie chce rozmawiać po polsku. Twierdzi, że dookoła są wsie litewskie, porozumieć się po polsku można tylko z osobami najstarszego pokolenia. Często używa też języka rosyjskiego w kontaktach ze staroobrzędowcami. Jej polszczyznę charakteryzuje dużo cech litewskich i rosyjskich.

Ogólna liczba nieakcentowanego *o* – 195 przykładów:

- nieakcentowane *o* tożsame z ogp. *o* – 101 przykładów, tj. 51,8% (por. np. *została s'e, poxovalí, mało, počekac', fšystko, zrob'ona, počynali*);
- nieakcentowane *o > u/ũ* (ukanie) – 85 przykładów, tj. 43,6% (por. np. *kunčyli, pumogłam, bugačš'e, ruboty, dal'eku, utpuv'adajũ, zũstała s'e, jegu, dũ Polšcy, xuroba, us'imž'es'ont, dlugu, žyjim, c'enšku, rūbotuf, ríkogu, pũm'ešaš, pũsyp'eš, trudnu, du głodu, pułužyli*);
- nieakcentowane *o > a* (akanie) – 9 przykładów, tj. 4,6% (por. np. *pā polsku, mała kto, duža p'iju, nedamagał, pača|kaj*).

Przykładowe formy oboczne: *pułužyli* – *położyli*; *została s'e* / *zũstała s'a*; *kambajny* / *kombajny*; *do* / *du* / *dũ*.

Bach.JP [24] – kobieta z miejscowości Bachmaty, gmina Jeziorosy, urodzona w 1924 roku, mieszkowa. Na co dzień rozmawia po polsku, zna litewski, ale nie lubi mówić w tym języku, bo ma trudności z wysławianiem się. Zgodnie z jej wspomnieniami, kiedyś wieś była większa i jej mieszkańcy rozmawiali po polsku. Teraz mieszka tu dużo przyjezdnych, dla których językiem codziennym jest litewski. Informatorka ukończyła tylko jedną klasę szkoły podstawowej, w której uczono po rosyjsku i po polsku. Twierdzi, że języka litewskiego nauczyła się w kontaktach z sąsiadami.

Ogólna liczba nieakcentowanego *o* – 269 przykładów:

- nieakcentowane *o* tożsame z ogp. *o* – 170 przykładów, tj. 63,2% (por. np. *położyš, poum'eral'i, po pol'sku, rozmav'ajo, zostafšy s'a, gospodažuv, do kos'c'ołu, do spov'ež'i*);
- nieakcentowane *o > u/ũ* (ukanie) – 54 przykłady, tj. 20,1% (por. np. *pułovo, guroncu, za tu, dal'eku, fšysku, prostu, drenu, trudnu, tyku, n'ijednegu, drogu, dobregu, dl'ategu, rusk'egu, jegu, na cu, fšysk'egu, barzu, kogu, goroncu, ničegu, jednegu, drug'egu, dlugu*);
- nieakcentowane *o > a* (akanie) – 45 przykładów, tj. 16,7% (por. np. *pāmyš'ec', pa lítefsku, vajoval, pat Turmonty, atkroji*).

Realizacja nieakcentowanego *o* w wybranych idiolektach (wymowa ogólnopolska, ukanie, akanie) – obszar ignaliński

Rej.WM[22] – kobieta, urodzona w 1922 roku w pobliskich Bejkielach, zamieszkała miejscowości Rejbenie, gmina Nowe Daugieliszki. Od zamążpójścia mieszka w Rejbeniach. Uczyła się 6 lat w polskiej szkole w Kajatach, po litewsku rozumie, ale nie mówi. Sama pochodziła z mieszanej rodziny, ojciec był Polakiem, a matka Litwinką. Matka jednak nigdy nie rozmawiała w dziećmi po litewsku. Mąż informatorki zna język litewski i potrafi mówić w tym języku.

Ogólna liczba nieakcentowanego *o* – 220 przykładów:

- nieakcentowane *o* tożsame z ogp. *o* – 116 przykładów, tj. 52,7% (por. np. *pokoik, nałożona, rob'ili, pšyxož'ila, fšystko, pogoda, koc'olečk'i, gotujiš, jodlova, sosnova, po jednomu, koloniji*);
- nieakcentowane *o > u/ũ* (ukanie) – 15 przykładów, tj. 6,8% (por. np. *zustała, ruž'ina, ruzb'erac', subota, tegu*);
- nieakcentowane *o > a* (akanie) – 89 przykładów, tj. 40,5% (por. np. *pastav'it s'e, pat padłogaj, kańečna, zastavuja, zaraščynáš, pabryzgaš, akrajčyk, dakładali, pamocna, pašepčy, kamôrka*).

Przykładowe formy oboczne: *končyla / kančala; po rusku / pa rusku; do domu / da kos'ola*.

Zyg.WT[34] – kobieta, urodzona w 1934 roku w Zygumciszkach, cały czas mieszka w rodzinnej miejscowości. Wieś była duża, po wojnie wiele osób wyjechało do Polski. Informatorka ukończyła 4 klasy szkoły rosyjskiej. Zna język polski i rosyjski, nie zna litewskiego. Mąż mówi po litewsku, bo przebywał przez jakiś czas u wujka w Daugieliszkach. Pracowała w kołchozie, brała udział w imprezach kulturalnych, śpiewała po polsku w klubie na koncertach.

Ogólna liczba nieakcentowanego *o* – 313 przykładów:

- nieakcentowane *o* tożsame z ogp. *o* – 249 przykłady, tj. 79,6% (por. np. *rozval'ili s'e, została, svoboda, pojexała, vyvodovała, jego, bogato, zostavuje, slońina, mocno, po polsku, jodelka, podłoga, słomečka, ołuveča'k*);
- nieakcentowane *o > u* (ukanie) – 7 przykładów, tj. 2,2% (por. np. *pułovy, tyku*);
- nieakcentowane *o > a* (akanie) – 57 przykładów, tj. 18,2% (por. np. *atkrojiš, pāv'ešo, dā čego, āltaža, pābav'im s'a, pākryli, āpxožo, papšyxož'ifšy, da svojego domu, paduški, ādala*).

Gak.WP[12] – kobieta, urodzona w Gakianach w 1912 roku i tam mieszkała całe życie. Deklaruje się jako Polka, pochodzi z polskiej rodziny. Ukończyła 3 klasy szkoły polskiej. Wspomina, że Gakiany były kiedyś dużą wsią, ale po wojnie wiele rodzin wyjechało do Polski. Jest osobą samotną, z sąsiadami

rozmawia tylko po polsku. Czyta polskie gazety. Jest wyraźnie jednojęzyczna, języka litewskiego i rosyjskiego nie zna, rosyjski rozumie, ale nie mówi.

Ogólna liczba nieakcentowanego *o* – 348 przykładów:

- nieakcentowane *o* tożsame z ogp. *o* – 239 przykładów, tj. 68,7% (por. np. *odebrała, rozżyny, połova, złożyło śe, gospodarzem, porospenzali, xożilam, kopajo, tyko, gospodyña*);
- nieakcentowane *o* > *u* (ukanie) – 4 przykłady, tj. 1,1% (por. np. *tyku, jegu*);
- nieakcentowane *o* > *a* (akanie) – 105 przykładów, tj. 30,2% (por. np. *patxożiła, pakazał, da užendu, padała, papsuli, gatova, łapaty, pagłaži, aparacyja, dačšymał, ad moču, falvarečku, pajexała, pafstaña, apčyščo, abgotujo, pajado*).

Wariantywność wymowy jest duża. Niekiedy nawet w tym samym idiolekcie można zaobserwować wahania wymowy (z ukaniem, akaniem i bez niego), także w tych samych lub pokrewnych wyrazach, np. *położyli / pułużyli, ogroduf / ugrody; została s'e / zůstala s'a; kambajny / kombajny; do / du / dũ* Czepul.KS[23]; *pastav'o / postav'ic'; poz'ijki / pāž'inak; po rusku / pa rusku; do kos'c'ola, do domu / da tej pałki, dā školy* Trycz.LT[32]; *po rusku / pa rusku; do domu / da kos'c'ola* Rej.WM[22].

Stosunki procentowe między przykładami ukania i akania są wyraziste. Mimo iż różnice idiolektalne są niekiedy duże, to jednak na ogół na obszarze jezioroskim przeważa ukanie nad akaniem (56,4% : 43,6%), choć nie aż tak znacznie, natomiast w polszczyźnie ignalińskiej dzieje się odwrotnie (10,1% : 89,9%) i tu przewaga akania jest znacząca, ukanie występuje natomiast sporadycznie. Nie oznacza to, że nie ma idiolektów, które wyróżniają się na tle całości. Zawsze są idiolekty, co najmniej jeden lub kilka, które charakteryzuje odmienny układ proporcji między poszczególnymi typami wymowy. I tak na obszarze jezioroskim w tym zakresie wyróżnia się język informaterek z Girsy (Gir.Ap[18]), Maguci (Mag.MN[22]) i Szukiszek (Szuk.ZJ[23]), u których dominuje akanie (40,9%, 44,9%, 32,9%), a ukanie jest rzadsze (7,9%, 10,2%, 12,9%). Z kolei w rejonie ignalińskim odbiega od pozostałych jedynie idiolekt respondentki z Paciun, w którym przeważa ukanie (6,7%) nad akaniem (3,9%), przy czym wymowa gwarowa (zarówno ukająca, jak i akająca) jest rzadka w stosunku do ogólnopolskiej. Przewaga wymowy gwarowej nad ogólnopolską widoczna jest tylko u kilku informatorów z rejonu jezioroskiego (Czepul.KS[23], Grzeb.JN[31], Mag.MN[22]) i ignalińskiego (Trykł.ZS[28]).

Zastrzec się wypada, że na postać niektórych wyrazów z *u* zamiast *o* mogą mieć wpływ odpowiedniki wschodniostowiańskie, np. formę *subota* można traktować nie tyle jako przejaw ukania, ile jako zapożyczenie, por. ros. *cyбoма*, błr. *cyбoma*. W tekstach z rejonu jezioroskiego odnotowano wyraz 3 razy,

dwa razy z u (*subota*) i raz z o (*sobota*), w nagraniach z okolic Ignalina wyraz pojawił się tylko w postaci z u 8 razy. Zasadniczo zatem nie wpłynął na dane ilościowe dotyczące przejścia nieakcentowanego $o > u$. W obliczeniach nie uwzględniono natomiast partykuły *nu*, która w takiej ukształtowanej pod wpływem wschodniosłowiańskim postaci jest używana w polszczyźnie na całym badanym terenie, por. ros., błr. *ny*. W uwzględnionych nagraniach wystąpiła 1 698 razy (970 z rejonu ignalińskiego i 728 z rejonu jezioroskiego).

V.3. Wymiany głosek u, \underline{u}, v

Wyraźnie różnią gwary okręgu jezioroskiego od okręgu ignalińskiego wahania głosek u, \underline{u}, v , głównie w pozycji przed spółgłoską, na co jednoznacznie wskazują dane liczbowe i procentowe, zaprezentowane w tabeli nr 2. Cecha ta uznawana ogólnie na Kresach północno-wschodnich za rzadką (Grek-Pabisowa 2002: 67-68), znalazła bogate poświadczenia w rejonie ignalińskim, natomiast w części północnej (jezioroskiej) jest rzadka, czyli jej frekwencja nie odbiega od częstotliwości tego zjawiska na innych obszarach północnokresowych. Dane liczbowe i procentowe dotyczące omawianego zjawiska zawiera tabela nr 50.

Tabela nr 50. Wymiany $u : v : \underline{u}$ w polszczyźnie jezioroskiej i ignalińskiej.

Obszar	$v > u$		$v > \underline{u}$		$u > v$ (f)		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
jezioroski	34	13,4% 31,8%	47	25,3% 43,9%	26	83,9% 24,3%	107	20%
ignaliński	219	86,6% 51,3%	203	74,7% 47,5%	5	16,1% 1,2%	427	80%
Razem	253	47,4%	250	46,8%	31	5,8%	534	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwsze dotyczy liczb podanych w pionie (a więc chodzi o procent poszczególnych wymian w obu odmianach polszczyzny), a drugi po znaku || – liczb w poziomie (dotyczy udziału poszczególnych typów wymian w gwarach polskich na danym obszarze), wyjątek stanowią dane w rubryce „Razem” na dole (tylko w poziomie).

Jak wynika z powyższej tabeli, cechą znaną, decydującą o specyfice polszczyzny ignalińskiej i wyróżniającą ją na tle gwar polskich na Litwie jest częste, u niektórych informatorów prawie powszechne, mieszanie głosek u, \underline{u}, v . Widać wyraźnie, że gwarach przygranicznego pasa białoruskiego wokół Mejszt jest to cecha bardzo częsta (427 form, tj. 80% zarejestrowanych przykładów gwarowych), natomiast rzadko występuje w części północnej, jezioroskiej (107 form, czyli 20% całego zbioru wyekscerpowanych przykładów).

Niemniej jednak, gdy uwzględnimy wymowę ogólnopolską, to okaże się, że – podobnie jak w odniesieniu do innych zjawisk – odsetek realizacji gwarowych nie jest zbyt wysoki.

Najczęściej mamy do czynienia z zastępowaniem v przez u – 253 przykłady (47,4%) i v przez u – 250 przykładów (46,8%). Odwrotne zjawisko, czyli zamiana u przez v w moim materiale obejmuje jedynie 31 przykładów (5,8%) i ma charakter zleksykalizowany. Warto podkreślić, że jedynie w trzecim typie wymian znacznie więcej przykładów wyeksцерpowano z tekstów polszczyzny jeziorskiej niż ignalińskiej, podczas gdy w dwóch podstawowych typach wymian ($v > u$, $v > u$) zdecydowanie dominują przykłady zarejestrowane na obszarze ignalińskim. Mają one tam charakter żywego zjawiska fonetycznego, zwłaszcza w odniesieniu do niektórych idiolektów.

Wymiany głosek $u : v : u$ pojawiają się w następujących pozycjach fonetycznych: najczęściej w przyimku w , rzadziej w przyimku u , dość regularnie w imiesłowie na $-wszy$, w końcówce $-ów$ D. lmn. rzeczowników wszystkich rodzajów (w związku z uogólnieniem $-ów$ na wszystkie rodzaje), w prefiksach czasownikowych (sporadycznie przymiotnikowych) $u-$, $w-$, oraz rzadziej w innych pozycjach wyrazowych. Poniżej zamieszczono przegląd wyeksцерpowanych przykładów ilustrujących omawiane zjawisko z uwzględnieniem typów wymian i pozycji, w których występują.

V.3.1. Wymiana $v > u$

Przyimek v realizowany jako u

Jest to najczęstsza wymiana $v > u$, por.:

– obszar jeziorski: *u duxofk'i* Bach.JP[24]; *u V'il'ni* Czepul.KS[23]; *u Duk'iskax* Duk.AS[46]; *u V'il'na* Imb.WP[39]; *u v'oskax nixt ne^a zostaji* Jez.JW[36]; *u Maguc'ax žyjim*, *u panax rôb'ilam*, *u az'eñu ubrany*, *u níz'e dva zemby čšymajon s'e*, *u v'osk'i*, *u Baxmatax*, *u v'josk'i*, *fšyst'k'e u našej v'osk'i*, *u V'il'nu* Mag.MN[22]; *u V'il'na ks'c'ili* Maz.SM[23]; *u drug'im m'eškañu*, *on u bal'nicy* Min.KJ[37]; *u Podvarancax*, *u šl'axtovaj tej fury* Nar.MS[20]; *u V'il'ni*, *u V'il'ne*, *u kšak'i*, *u školax*, *u čšec'im zakoñe*, *u svojej v'osk'i*, *nap'isana u jej* Now.WK[26], *u švalñi*, *u Romancax* Ows.MB[24]; *u V'il'na*, *u Pol'šy* Stal.JG[33]; *u lipcu* Suw.HK[29];

– obszar ignaliński: *u čterz'estym*, *u Lis'iškax*, *u asystenc'iji* Bej.IK[35]; *u V'il'ni*, *u vjosce*, *raz u rok zavjozo*, *pajado u mlyn*, *u doľe*, *u Mejkštax*, *u V'il'ni*, *u jixnym renjku*, *u falvarečku*, *u čeňšk'im čaše*, *u Litv'e*, *u V'izax*, *u p'ec*, *u mašynax*, *u tel'ev'izar pačšy*, *u sažiku* Gak.WP[12]; *u katkoz'e*, *u sauxoz'a*, *u V'il'ni*, *u saz'e*,

u tyx pałacax, u wojsku, u jednaj xac'e, u Šulany, u Kajaty, u kšakax, u Rymšany, u Mejkšty, u Tryčuny, bližej u Mejštax, u l'es'e/ u blotax jak'ix Mej.JS[42]; s'edm'okl'asufka u Vízax, u kturym onaš vyšla roku, u zešlym roku, u Santaryškax pracuji Pac.HS[25]; u čszyz'estym usmym roku, u Ameryca, był v névoľi u Ros'ji, na kom'is'ja u Zara|saj Pruc.ZS[21]; u našym kraju, u re|dakcyja, u V'izax, u Pruc'ax, u jednaj suk'anečk'i, u kos'c'el'e, u mlodos'c'i Pup.JU[34]; u kałkoz'a, z'ec'i to u Ignalińe/ puz'ni u Sńečkus'e, juš syn u l'atax, u gumńe, xrap'e xto u gumńe, u nocy pšyježžajo, to u gumńe my u košul'kax, rozmav'jajo u s'eñax, u s'eñax tam z'a rāzmav'ajo, u našej v'josce, u barlogu, u słom'a, xoz'iliš u V'izy, u xl'ev'e, jak u neb'e, z'up u kučka, pojexali u Rymšany, był u Rymšanax, u očaj, ic' u košuli Pusz.SK[23]; u Bajk'el'ax, u v'osca, jez'zi u svaty/ jez'zi u svaty, pracovali u kałkoz'a, u m'iskax, u c'el'atńiku Rej.WM[22]; brat u Pol'sce, to u žarnax ml'eli, u žarnax nakreńč'im, xustec'ka u tył zav'onžeš, u l'es'e, u tym samym, u pol'sk'ej škol'e, u čšec'im mńe zdaj s'e nie/ u čšec'im, u čvartym, u škol'e, u tym, u ten z'e stancyja, u fsystk'im, u Ignalina, u V'izax, u jejnym dom'e, u šmėl'ax, pojexali u kačaržyšk'i, u kos'c'el'e byli, u šmeli, pačytaš u tej ks'onšce, u B'elarus'i, u p'ecu up'eko, pābyli adam z evaj u rajū, u ks'onšce, čy u neb'e čy na z'em'i Rem.AC[29]; u sons'ez'i, u Bartkunova, u V'izax, u tal'ežu, u |Łatv'iji Strył.JG[34]; u roz'ińe, u Vev'is'e, pracuji u Bejk'el'ax Szmel.PL[19]; u kamôrce Szul.NK[30]; p'eka u p'ecy, šux u p'ec, u maju, u V'izy, u V'izax Szul.JS[33]; u Z'v'insku, u vyškax, u čvarty klas, u jas'eñi, u ten bok, u dom'ė, u tym p'eršym, u gumńe, u pādašna, u lažni, u niz'e kšyžovan'ki, u p'ecy gotujiš, u p'ec bulečka pātožyš, p'ečyš u p'ecy, saziš jego u p'ec, u m'ejscu młuco, u gumńe, u klubax, byli u m'eškañay, u pos'c'e, zb'erali s'e u dom'e Trycz.LT[32]; był u |Daugap'il's'e, u Ras'eji, tut u dom'e, u M'al'eškax, ja u p'eršy klas jak pošla, pa rusku p'erš u V'izy, u Stryłun'gi, u Kačaržyšk'i, aftobus u na z'el'a na xoz'i, u gumńe, padajo u mašyna, u kučka, z'arečka u vork'i i syp'jo, u zas'ek, u s'eñax, syp'o u zas'ek, skladałi u pšasma/ u gumna, pšasma u gumńe, u strōna/ u strōna młucōna, l'ežy u pšasm'a Trykl.WS[32]; pš'ešat u Ramejk'i, u Ramejkax, u Trykla-c'isk'i, u kałkoz'a, u ušakax, u s'c'eña, u z'em'a apstuka, u V'izax, stuka u ta v'ešña, u čtery l'atem u san'kax ne pojeziš, u vos vžuc'il, u redy užuc'iš, u L'ėl'upax, u z'eška, saziš u p'ec, u p'ec suvaš, u p'ec usuñiš, u žarnax zm'elim Trykl.ZS[28]; u tak'im v'eku, u karty grałi, u torbečkax, u kanavax, u Vil'ni, u Vil'ñus'e, u Puškax, u Mejkštax, u Gryškofk'e, u Gryškofčyz'ne, u košuli xoz'it, u suk'ence Und.HS[38]; u V'isa|g'inas'e, u Z'v'insku, u V'etnokax, u v'josce, bav'ili s'e u kučk'i, v'jozo u sušyłka, my to u sol'// v jaščyčak i f sol' zakopam'i znuf u soli stoji/ jak u soli stoji p'eñkna, u Pušk'i, to u V'izy, my u V'izy tam jez'z'ili, grałi vo moje z'ec'i u fud|boł, u V'izy, u Ignalina, čy u Dukšty čy u Rymšany jexac', u Rymšanax, stoi u vrotax Zyg.WT[34].

W nagraniach z obszaru ignalińskiego przyimek *u* wystąpił 590 razy, w tym 212 razy poświadczono *u* pochodzące z wymiany $v > u$. W tekstach z obszaru jezioroskiego przyimek *u* wystąpił 225 razy, w tym tylko 32 razy poświadczono *u* pochodzące z wymiany $v > u$.

Prefiks *v*- realizowany jako *u*-

Wymiana $v > u$ w przedrostku czasownikowym, sporadycznie przymiotnikowym jest o wiele rzadsza, por. przykłady realizacji prefiksu *v*- jako *u*-, np. *rano ustaŭ* Mag.MN[22]; *ul'azła* Now.WK[26]; *ul'ez'i* Gak.WP[12]; *ul'ez'is* Gram.MK[26]; *nie ul'as* Mej.TM[35]; *uzešla, uzejz'i* Wer.AS[19].

Wymiana $v > u$ w innych pozycjach

Przykłady wymiany $v > u$ w innych pozycjach, tj. nie w przyimku i nie w prefiksie, są sporadyczne, por. w nagłosie – *usxodem* ‘wschodem’ Bej.IK[35]; *udova* ‘wdowa’ Gak.WP[12]; *unučk'i* ‘wnuczki’ Pup.JU[34].

V.3.2. Wymiana $v > u$

Realizacja imiesłowu na *-wszy* jako *-uŝy*

Stosunkowo często przejście $v > u$ występuje w imiesłowu na *-wszy*, zwłaszcza na południu, w okolicach Ignalina, por.:

– obszar jezioroski: *atstaŭŝy* Grzeb.JN[31]; *zg'ineuŝy, zapomnúauŝy, l'azauŝy, namal'avauŝy s'e, vy|kras'iuŝy s'e, pajaxauŝy* Mag.MN[22];

– obszar ignaliński: *zbrauŝy s'e, pŝyjexauŝy, razabrauŝy s'a* Gak.WP[12]; *pāraz'jažžauŝy s'a, zāstaŭŝy s'a, poum'erauŝy, paraz'jažžauŝy s'a, zastaŭŝy s'e, pāraz'jaxauŝy s'a, āpracovauŝy, pŝyjexauŝy, dauŝy, m'auŝy, s'ež'auŝy, pāsa'ziŭŝy, pastav'iuŝy s'a, naŭeuŝy, zāstaŭŝy s'e, pŝexo'ziŭŝy, žyŭŝy, zrob'iuŝy, žaniŭŝy s'e, pavyjažžauŝy, zāstaŭŝy, žyŭŝy, pājaxauŝy, pŝyjexauŝy, pŝexa'ziŭŝy, pŝyjexauŝy, dauŝy, paxovauŝy, zakopauŝy, dāpačšauŝy, pŝyjexauŝy, končyŭŝy, ucyŭŝy s'a* Mej.JS[42]; *pŝyjexauŝy, dauŝy* Rem.AC[29]; *ostaŭŝy, āstaŭŝy s'a* Strył.KG[33]; *vyjexauŝy, sp'iuŝy s'a, zrob'iuŝy s'a, pŝyjexauŝy, pŝyp'isaŭŝy s'a, pakompaŭŝy s'a, oklon'iuŝy s'e, nas'adaŭŝy, s'ež'auŝy, pŝyjexauŝy, pracovauŝy* Und.HS[28].

Zbadanie wymowy ogólnopolskiej i gwarowej zakończenia imiesłowu uprzedniego na *-wszy* w tekstach z obszaru ignalińskiego (151 przykładów) pokazało, że nieznacznie przeważa wymowa zgodna z normą polszczyzny ogólnej, a więc typ *-ŝy* (80 przykładów tak wymawianych imiesłowów) nad wymową gwarową

-*u*ŝy (71 przykładów). Proporcje wymowy ogólnopolskiej i gwarowej w zakresie imiesłowów uprzednich na *-wszy* układają się zatem w badanej próbie tekstów z rejonu ignalińskiego następująco: 53% : 47%.

Widać duże zróżnicowanie idiolektalne – w języku niektórych informatorów odnotowano tylko realizację ogólnopolską, np. z Zygunciszek, Szmel, Pruci, por. *zm'eniŝy s'e, zebraŝy s'e, vz'efŝy, zniŝcyŝy, pŝyjexaŝy, vyŝyŝy* Zyg.WT[34]; *zostaŝy, pŝyneŝy, zap'isaŝy s'e, pastaŝaŝy, zm'eniŝy* Szmel.PL[19]; *pŝebraŝy s'e, koncyŝy, byŝy, pŝyjexaŝy, uroz'ifŝy s'e, roz'ifŝy s'e* Pruc.ZS[21]; w innych prawie wyłącznie realizację gwarową. Wyróżniają się tu szczególnie dwa idiolekty: mężczyzny z Mejszt (Mej.JS[42]) i kobiety z Undrełan (Und.HS[38]), w których dane zjawisko uzyskało obfitą egzemplifikację, por. wyżej przykłady sygnowane skrótami Mej.JS[42], Und.HS[38]. W części idiolektów widoczne są duże wahania wymowy, np. 21 wymówień gwarowych u informatorki z Undrełan wobec 2 poświadczeń realizacji ogólnopolskiej: *vyjexaŝy, za'ataŝy s'e* Und.HS[38], por. też: *pad'jexaŝy, zaŝuc'ifŝy s'e, nakryŝy, spus'c'ifŝy s'a, obz'afŝy s'a*; ale: *zostaŝy, aŝtaŝy s'a* Strył.JG[34]; *pracovaŝy, zostaŝy s'a, spŝedaŝy, zaxvyc'ifŝy, byŝy, vyjexaŝy, kup'ifŝy, nabraŝy, pŝyjexaŝy*; ale: *pŝyjexaŝy, daŝy* Rem.AC[29]; *byŝy, zniŝcyŝy*; ale: *otpracovaŝy* Śmil.EP[15].

W polszczyźnie obszaru jezioroskiego natomiast panuje prawie bezwyjątkowo w zakończeniu imiesłowów uprzednich wymowa ogólnopolska. Na 156 przykładów imiesłowów w 149 z nich zakończenie zostało wymówione zgodnie z normą polszczyzny ogólnej jako *-wszy*, por. np. *zakopaŝy, sxovaŝy* Szuk.HD[22]. Realizacja gwarowa dotyczy jedynie 7 przykładów i to w dwóch idiolektach, respondentki z Grzebieniszek: *atstaŝy* Grzeb.JN[31]; w większym nasileniu tylko w języku informatorki z Magun, por. *zg'ineuŝy, zapomnauŝy, laŝauŝy, namal'avauŝy s'e, vy|kras'iuŝy s'e, pajaxauŝy* Mag.MN[22]. Proporcje między wymową ogólnopolską a gwarową kształtują się całkowicie odmiennie niż w gwarach okolic Ignalina, tj. wynoszą 95,5% : 4,5%.

Dane dotyczące wymowy zakończenia imiesłowów uprzednich *-wszy* w obu badanych odmianach polszczyzny prezentuje tabela nr 51.

Tabela nr 51. Wymowa zakończenia imiesłowów uprzednich *-wszy* w badanych odmianach polszczyzny: jezioroskiej i ignalińskiej.

Obszar	Wymowa ogp. - <i>fŝy</i>		Wymowa gwarowa - <i>uŝy</i>		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
jezioroski	149	95,5%	7	4,5%	156
ignaliński	80	53%	71	47%	151
Razem	229	74,6%	78	25,4%	307

Realizacja końcówki D. lmn. -ów jako -au, ou, uu

Druga pozycja, w której zachodzi przejście $v > u$, to końcówka lmn. rzeczowników różnych rodzajów (jest to bowiem końcówka uogólniona także na rodzaj żeński i nijaki), por. np.:

– obszar jezioroski (21 przykładów): *bliżej da Imbroda_u, p'eńc' z'ec'au_u, dužo p'os'enka_u, aftabusau_u, Łitefca_u, tamtyx časau_u, z vassel'au_u, ot ob'ada_u, Pol'aka_u* Imb.WP[39]; *kała demba_u, s fšysk'ix strona_u, Pal'aka_u, m'adal'au_u* Stal.JG[33]; *blino_u* Min.JJ[35]; *bulku_u, farba_u, zv'ežu_u, makarona_u* Mag.MN[22];

– obszar ignaliński (52 przykłady): *s"ostšencau_u, torta_u, l'ekaža_u* Bej.IK[35]; *metra_u, gżyba_u, jagoda_u, žurov'ina_u, pl'em'ańika_u, Litv'ina_u, gżyba_u, k'il'ometra_u, kšenžou_u, akušerko_u, pudou_u, pl'em'eńiko_u* Gak.WP[12]; *doxtora_u na była, s tyx pałaca_u, z'es'ańc' "oz'ala_u, mocnyx kvatera_u, cygareta_u, pagrańičnika_u, tu doxtorou_u nie |ma, k'il'ka pomńika_u, b'ežanca_u, Niemca_u, rysaka_u, z' v'oska_u, panou_u* Mej.JS[42]; *z Uc'anau_u* Rem.AC[29]; *p'eńc' lita_u, dvaž'es'c'e lita_u, šyf'avau_u, tyx vružb'ita_u* Trycz.LT[32]; *para L'itv'ina_u, navas'oła_u, s'edam doma_u, dvaž'es'c'a kuba_u, sasnovyx senka_u* Trykł.ZS[28]; *v'janjka_u* Weł.TS[35]; *jagoda_u* Zyg.WT[34].

By uzyskać pełny obraz wymowy v w tej pozycji, zbadano występowanie końcówki -ów w wersji gwarowej z wymianą $v > u$ i bez tej wymiany (wymowa -uf/-uv, -of/-ov, -af/-av). Dane liczbowe i procentowe przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 52. Wymowa ogólnopolska (bez wymiany $v > u$) lub gwarowa (z wymianą $v > u$) końcówki -ów D. lmn. rzeczowników.

Obszar	Wymowa ogp. z v/f w końc. (-uf/-uv, of/-ov, af/av)		Wymowa gwarowa z $v > u$ w końc. (-au, -ou, -uu)		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
jezioroski	308	93,6%	21	6,4%	329
ignaliński	261	83,4%	52	16,6%	313
Razem	569	88,6%	73	11,4%	642

Zdecydowanie dominuje w obu odmianach polszczyzny wymowa zgodna z normą ogólnopolską, zarówno w jezioroskiej, por. np. *gospodažuf, yektaruf, dvoruf, kuruf* Bach.JP[24]; *centuf, škotuf, Zarasuf, ogroduf* Czepul.KS[23]; *kam'eńuf, trupuf, šoskuf, nerkuf, travuf, doxtoruf* Duk.AS[46]; *panuf, lituf, s'p'avakuf* Gir.AP[18]; *žonaf* Jez.JW[36]; *s'odłaf* Bach.JP[24]; jak i ignalińskiej, por. np. *Ńemcuf, žefkuf, doktoruf, gatunkuf* Bej.IK[35]; *časuf, zvyčajuf* Czep.BD[24]; *švagruf, rožicuf, yektaruf, starcuf* Gaj.MK[25]. Realizacje gwarowe są rzadkie na obszarze ignalińskim (16,6% wymówień tej końcówki) i sporadyczne na obszarze jezioroskim (zaledwie 6,4% wymówień). Niemniej jednak i tak w gwarach okolic Ignalina takich wymówień jest blisko trzykrotnie więcej niż na północy w okolicach Jeziorosów.

Realizacja przyimka *v* jako *ɤ*

Trzecia pozycja, w której obserwuje się dość często wymianę *v > ɤ*, to przyimek *v* wymawiany jako *ɤ*, por.:

– w polszczyźnie jeziorskiej (6): *ɤ mojim pam'eńc'u*, *ɤ jixnym pam'eńc'i* Mag.MN[22]; *ɤ Ba|ranav'ičax* Duk.AS[46]; *ɤ našy' im nie była* Grzeb.JN[31];

– w polszczyźnie ignalińskiej (56 przykładów): por. np. *ja ɤ šnurax nie żyła* Trycz.LT[32]; *uroz'it s'e ɤ čtarz'estym drug'im*, *ɤ sauxoz'e*, *ɤ m'es'onc*, *ɤ sauxoz'a*, *ɤ kol'ask'e jez'z'ila*, *ɤ xatax*, *ɤ škol'e*, *ɤ pas'otk'i*, *ɤ Polšcy*, *ɤ Vāngožav'e*, *ɤ gęśc'ina*, *ɤ m'iličiji*, *ɤ S'ibiry*, *ɤ śc'ańe*, *ɤ Gryškouk'e*, *ɤ Puškax*, *ɤ Mejkštax*, *ɤ lasax*, *ɤ Polšcy*, *ɤ lítefskaj učyl s'e* Mej.JS[42]; *ɤ Mejštax Śmil*.EP[15]; *ɤ paspart* Szuł.JS[33]; *ɤ swoim Zyg*.WT[34]; *ɤ kturym/ ɤ čsec'im mus'i roku*, *ɤ Puškax*, *ɤ tyx V'izax* Bej.IK[35]; *ɤ M'inska*, *ɤ V'il'ni*, *ɤ V'izax*, *ɤ xaće*, *ɤ Stovażyšeńu*, *ɤ pašporće*, *ɤ kłín*, *ɤ mašyńe*, *ɤ vjosce*, *ɤ m'eškańu*, *ɤ dol'e*, *ɤ žeń*, *ɤ Žyda*, *ɤ Mejkštax*, *ɤ młyńe* Gak.WP[12].

W większym nasileniu omawiana realizacja występuje w kilku idiolektach, przede wszystkim informatora z Mejszt, u którego zarejestrowano bardzo dużo wymian *v, u, ɤ*, oraz respondentki z Gakian.

Dla uzyskania pełnego obrazu omawianych wahań w wymowie tego przyimka zbadano wszystkie konteksty, w których on wystąpił. Dane dotyczące wymowy przyimka *v* jako *v* lub jako *ɤ* zawiera poniższa tabela.

Tabela nr 53. Wymowa przyimka *v* w obu odmianach polszczyzny – jeziorskiej i ignalińskiej.

Obszar	Wymowa ogólnopolska		Wymowa gwarowa <i>ɤ</i>		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
jeziorski	697	99,1%	6	0,9%	703
ignaliński	564	91,3%	56	8,7%	618
Razem	1 261	95,3%	62	4,7%	1 323

Wymowa gwarowa jest zatem rzadka (łącznie 4,7% w obu odmianach), typowa jest realizacja tego przyimka na obu obszarach zgodna z normą polszczyzny ogólnej (95,3%). Rysują się tu jednak różnice terytorialne. W odmianie jeziorskiej odnotowano 697 razy przyimek *v* wymawiany zgodnie z językiem ogólnym jako *v/f*, a tylko wyjątkowo 4 razy realizację *v* jako *ɤ*. Także w gwarach okolic Ignalina wymowa taka jest w stosunku do ogólnopolskiej rzadka – 56 wymówień gwarowych na 564 realizacje zgodne z normą ogólnopolską, ale i tak jest jedenastokrotnie częstsza niż na północy w rejonie jeziorskim.

Wymiana $v > u$ w innych pozycjach

W innych pozycjach wyrazowych wymowę v jako u odnotowano rzadko:

a) w nagłosie – przede wszystkim w prefiksie v -, por. z *rana u \dot{z} aj \dot{o} , xtura ra \dot{n} ej u \dot{z} ai \dot{n} e* Bort.HC[35]; *u \dot{z} es'c' da ma \dot{s} yny \dot{n} e^a moga* Mag.MN[22]; *l'u \dot{z} 'i u \dot{m} urova \dot{l} , u \dot{d} a \dot{l} s'e* Mej.JS[42]; *tak i u \dot{s} pomna* Szmel.PL[19]; wyjątkowo w rusycyzmie i *u \dot{s} 'o* Szmel.PL[19];

b) w śródgłosie:

– w odmianie jeziorskiej: *da \dot{u} ' \dot{n} ej* Bort.HC[35]; *f \dot{S} au \dot{l} 'ax, bobo \dot{w} nik* Duk.AS[46]; *p \dot{a} \dot{l} ite \dot{u} sku, pra \dot{u} da, k' \dot{i} u \dot{n} e tob'e, k' \dot{i} u \dot{n} e \dot{s} jemu, pravasa \dot{u} ny, du \dot{s} e \dot{u} ny* Mag.MN[22]; *pra \dot{u} da, f \dot{S} au \dot{l} 'ax* Maz.SM[23]; *pra \dot{u} da* Stal.JG[33];

– w odmianie ignalińskiej: *da \dot{u} ' \dot{n} ej \dot{s} a, po da \dot{u} ' \dot{n} ej \dot{s} emu, z da \dot{u} n \dot{l} a* Gak.WP[12]; *zno \dot{u} \dot{s}* Gaj.SK[26]; *pu \dot{s} kou \dot{s} k'i* Mej.JS[42]; *pra \dot{u} da* Rem.AC[29]; *\dot{n} ika \dot{l} ajeu \dot{s} ka \dot{s} ko \dot{l} a* Szmel.PL[19]; *sk \dot{l} adou \dot{k} aj* Trycz.LT[32];

c) w wygłosie – najczęściej w *zno \dot{u}* (7 razy w odmianie ignalińskiej), np. Gak.WP[12], Śmil.EP[15], Szu \dot{l} .NK[30], We \dot{l} .TS[35], *nary \dot{u} jak'i, kro \dot{u}* (= krów) Mag.MN[22].

Podsumowanie danych liczbowych i procentowych dotyczących wymiany $v > u$ w obu odmianach polszczyzny i w różnych pozycjach z wyłączeniem wymowy ogólnopolskiej przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 54. Wymiana $v > u$ w obu badanych odmianach polszczyzny: jeziorskiej i ignalińskiej.

Pozycja	Obszar jeziorski		Obszar ignaliński		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
zakończenie imiesł. -wszy	7	14,9% 9%	71	35% 91%	78
końcówka -ów	21	44,7% 28,8%	52	25,6% 71,2%	73
przyimek v	6	12,8% 9,7%	56	27,6% 90,3%	62
inne pozycje	13	27,6 35,1%	24	11,8% 64,9%	37
Razem	47	18,8%	203	81,2%	250

V.3.3. Wymiana $u > v$

Wymiana $u > v$ dotyczy przede wszystkim przedrostka czasownikowego u , który wymienia się na v , por. *u duxofk'i fp'egby, fp'e \dot{c} y \dot{s}* Bach.JP[24]; *v \dot{l} e \dot{z} y s'a* Duk.AN[33]; *fk'is' \dot{n} e, fk'is' \dot{n} e, fkl'e \dot{n} kno \dot{i} c'* Mag.BP[31]; *fkons'if \dot{s} y* Mag.MN[22]; *vgos'c'ic'* Min.JJ[35], *fkons'i, fkons'ila* Ows.AO[17]; *f \dot{t} opila s'e* Rom.RV[24]; *f \dot{t} op'il s'a* Smo \dot{l} .KG[18]; *fk'l'e \dot{n} k \dot{n} im, fk'l'e \dot{n} k \dot{l} i* Szaw.WJ[34]; *f \dot{t} rojony* Und.HS[38];

fkońs'ita, *fkons'i* Weł.TS[35]; sporadycznie prefiksu przymiotnikowego, np. *vdal'aŋka* Ows.MB[24]. Zjawisko to ma charakter prawdopodobnie zleksykalizowany, występuje w czasownikach *utopić się*, *ukisnąć*, *ukłęknać*, *ukąsić*, *uleżeć się*, *ugościć*, *ustroić*. Spośród nich największą frekwencję ma *wkąsić*, *wkłęknać* i *wtopić się*. Wymiana ta charakteryzuje przede wszystkim gwary obszaru jezioroskiego, co świadczyłoby, że w przeszłości zjawisko omawianych wymian też mogło mieć tam szerszy zakres.

Poza tym rzadko przejście *u > v* (*f*) zostało poświadczony w przyimku *u*, który jest realizowany jako *v*, (*f*) por.: *f kogu*, *f pana* Czepul.KS[23]; *v jegũ*, *v jix*, *v ʷojca* Grzeb.JN[31]; *v drug'egũ* Szuk.HD[22]; *f tego f sons'ada*, *salka f kogo* Bach.JP[24]; *f svata* Smołw.AS[39]; *f tego papytam*, *ja i f tego pamys'la* Mag.MN[22]; *f syna żyła* Bej.IK[35].

Z przedstawionego wyżej materiału wynika, że wymiany *u : v : ɥ* charakteryzują w różnym stopniu nie tylko obie odmiany polszczyzny: jezioroską i ignalińską, ale i poszczególne idiolekty. Dane te zawiera tabela nr 55.

Tabela nr 55. Zjawisko wymian *u : v : ɥ* w wybranych wsiach i idiolektach.

Typ wahań	Liczba form	Procent	Liczba poświadczeń u informatorów z poszczególnych wsi obszaru jezioroskiego	Liczba poświadczeń u informatorów z poszczególnych wsi obszaru ignalińskiego
<i>v</i> (<i>f</i>) <i>></i> <i>u</i>	253 (34+219)	47,4%	Bach. – 1, Duk. – 1, Czepul. – 1, Grzeb. – 2; Imb. – 1, Mag. – 10, Jez. – 1, Maz. – 1, Min. – 2, Nars. – 2, Now. – 7, Owsł. – 2, Stal. – 2, Suw. – 1	Bej. – 3, Gak. – 16, Gram. – 1, Mej. – 16, Pup. – 15; Pac. – 4, Pruc. – 4, Pusz. – 21, Rej. – 7, Trykł. – 31, Trycz. – 24, Szuł. – 8, Rem. – 26, Strył. – 6, Szmel. – 4, Und. – 12, Wer. – 2, Zyg. – 19
<i>v</i> <i>></i> <i>ɥ</i>	250 (47+203)	46,8%	Duk. – 4, Grzeb. – 2; Imb. – 9, Mag. – 24, Maz. – 2, Min. – 1, Stal. – 5	Bej. – 8, Gak. – 21; Gram. – 4, Pruc. – 3, Pusz. – 2, Trykł. – 12, Trycz. – 6, Mej. – 84, Gaj. – 4, Szuł. – 3, Zyg. – 3, Rem. – 4, Strył. – 6, Śmil. – 3, Szmel. – 9, Und. – 21, Weł. – 3
<i>u</i> <i>></i> <i>v</i> (<i>f</i>)	31 (26+5)	5,8%	Bach. – 4, Duk. – 2, Grzeb. – 4, Mag. – 4, Min. – 1, Ows. – 3, Rom. – 1, Smoł. – 4, Szaw. – 2, Szuk. – 1	Bej. – 1, Und. – 1, Weł. – 3
Razem	534			

W tabeli w kolumnie „Liczba form” po ogólnej liczbie przykładów w nawiasie podano liczbę poświadczeń z obszaru jezioroskiego, a następnie po znaku + z obszaru ignalińskiego.

Dane zawarte w powyższej tabeli pokazują, że jest to żywe zjawisko fonetyczne, choć występujące niekonsekwentnie w różnych idiolektach, także w polszczyźnie

ignalińskiej, gdzie szczególnie duża jest liczba wymian $v > u$. W dużym nasileniu występuje w idiolektach informatorów ze wsi pasa przygranicznego z Białorusią w rejonie ignalińskim: Tryklaciszek (41 przykładów), Remejek (28), Tryczun (24), Puszek (21), Zygunciszek (19), Mejszt (16), Gakian i Pupini (po 15 przykładów). W języku pozostałych informatorów obszaru południowego, ignalińskiego: Pruci, Paciun, Rejbeni, Szułań, Strylungów, Szmeli, Wereniszek, Gramontyszek pojawia się rzadko (po kilka przykładów). Interesujący jest fakt, iż mało tego typu wymian odnotowano w dużej wsi przygranicznej Strylungi. Zaznaczyć należy, iż w tym samym idiolektie mamy do czynienia z niekonsekwentną wymową, np. w opowiadaniu informatorki z Zygunciszek pojawiają się obocznie formy *u sol* i *f sol*, por. *my to u sol' // v jaščyčak i f sol' zakopam'i znuf u soli stoi / jak u soli stoi p'eŋkna* Zyg.WT[34].

Zjawisko wymian głosek $v : u : \underline{u}$ ma już swoją historię w polszczyźnie północnokresowej. Zaobserwowała je m.in. Z. Kurzowa (1993a: 243) w języku pisarzy XIX w. pochodzących z Kresów północno-wschodnich, a więc w dziewiętnastowiecznej kresowej polszczyźnie kulturalnej. Taką wymowę opisuje w swojej monografii także H. Turska, zauważając ją w gwarach ludowych na Wileńszczyźnie, powstałych na substracie białoruskim i odnosi ją do tych elementów białoruskich, „które są właściwe w większym lub mniejszym stopniu całej ludowej polszczyźnie wileńskiej” (Turska 1939/1982: 65-67). Cecha ta występuje głównie na Białorusi, znacznie rzadziej na Litwie, przede wszystkim na pograniczu polsko-białoruskim. Wahania tego rodzaju odnotował po wojnie w gwarze przesiedleńców z Łopatowszczyzny A. Zdaniukiewicz (1972: 33). Podobnie I. Grek-Pabisowa i I. Maryniakowa (1997: 48) wymiany $u : \underline{u} : v$ traktują jako cechę typową dla polszczyzny kresowej. Omawiane zjawisko przetrwało do czasów współczesnych w języku mówionym warstw niższych. Niewątpliwie można uznać je za wynik wpływu fonetyki białoruskiej na polszczyznę. Charakteryzuje głównie tych informatorów, którzy na co dzień stykają się z językiem białoruskim, głównie z jego wariantem gwarowym („mową prostą”). Nasilenie tej cechy jest zróżnicowane geograficznie i terytorialnie.

Uzyskane wyniki są bardzo ciekawe, gdyż zupełnie inaczej to zjawisko wygląda w materiale zebranym z Litwy i Białorusi opisanym w monografii poświęconej fonetyce północnokresowej przez I. Grek-Pabisową (2002). Po pierwsze, badaczka uzyskała o wiele mniej poświadczeń omawianego zjawiska w dużo bogatszej podstawie materiałowej zebranej z gwar obejmujących znacznie większy teren, po drugie, proporcje między zastępowaniem u przez v i v przez u są odmiennie, gdyż odnotowała 60 razy $u > v$ (f) i tylko 20 razy $v > u$. Nie wiadomo jednak, jak mają się one do wymowy zgodnej z normą ogólnopolską. Trzeba podkreślić, że autorka w swoim materiale nie ma danych z obszarów opisywanych przeze mnie.

Warto podkreślić, że uzyskane na większym materiale wyniki potwierdzają wcześniejsze moje spostrzeżenia na temat różnicowania frekwencji omawianego zjawiska w badanych odmianach polszczyzny. Na próbie materiałowej liczącej 40 stron komputeropisu sprawdziłam wówczas częstość występowania wymian *u, v, ɹ* w gwarach części północnej i południowej (Karaś 2004). W gwarach przygranicznego pasa białoruskiego wokół Mejszt stwierdziłam wtedy, iż jest to cecha bardzo częsta, obejmująca 92,6% zarejestrowanych przykładów z obu obszarów – jezioroskiego i ignalińskiego. Nie badałam jednak ich stosunku do wymowy ogólnopolskiej, co jednak daje inny obraz tego zjawiska. W gwarach okolic Jeziorosów cechą tę rejestrowałam bardzo rzadko, tylko 14 razy, co stanowiło 7,4% wszystkich przykładów z całego areału jeziorosko-ignalińskiego. Zjawisko to uznałam za występujące w postaci szczątkowej, dotyczące głównie zastępowania przyimka *v* przez *u*, natomiast przejście *u > v (f)* zostało poświadczane tylko w prefiksie *u-* i ma wyraźny charakter zleksykalizowany. Sporadycznie tylko odnotowałam *ɹ* zamiast *v* w śródgłosie. Poświadczenia zastępowania *u* przez *v* w zbadanym wówczas materiale obejmowały 19 przykładów, znacznie częściej natomiast odnotowałam zjawisko odwrotne zastępowania *v* przez *u* – 111 przykładów (58,7%) i *v* przez *ɹ* – 59 przykładów (31,2%). Na podstawie uzyskanych wyników wnioskowałam, że żywym zjawiskiem fonetycznym jest przejście *v (f) > u, ɹ*, podczas gdy *u > v (f)* ma wyraźnie ograniczony charakter (10,1% całości poświadczeń zjawiska wahań *u : v : ɹ*). Wcześniejsze zatem wnioski wysnute z analizy mniejszej niż obecnie próbki tekstów zyskują potwierdzenie, choć widać, że uwzględnienie większej podstawy materiałowej i – przede wszystkim – zbadanie także wymowy zgodnej z ogólnopolską modyfikuje wyniki dotyczące udziału procentowego tych wymian w obu badanych odmianach polszczyzny, tj. jezioroskiej i ignalińskiej. Ważne jest stwierdzenie, że w porównaniu z wymową zgodną z normą ogólnopolską realizacje gwarowe są ogólnie rzadkie, a w odmianie jezioroskiej nawet bardzo rzadkie.

V.4. Wymowa samogłoski *e* jako *e̯*

Badane odmiany polszczyzny różnicuje także częstotliwość występowania samogłoski *e̯* w wyniku interferencji języka litewskiego.

Głoska *e̯* to samogłoska zredukowana (mniej napięta), pośrednia między /e/ i /a/, zbliżona do litewskiego szerokiego /e/. Występuje głównie na miejscu nieakcentowanego *e* zarówno w pozycji przedakcentowej, jak i poakcentowej, ale trafia się również taka wymowa *e* w sylabie akcentowanej, sporadycznie również dotyczy samogłoski *o*. Jest to niewątpliwie lituanizm fonetyczny. Taką szeroką

wymowę *e* notowano na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 136-137) i na innych obszarach Litwy rdzennej (Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1999: 42-43). Sporadycznie zaobserwowano także taką realizację fonetyczną *e* na Wileńszczyźnie, np. w okolicach Starych Trok (WGP 22). I. Grek-Pabisowa (2002: 41) wiąże ją także z wpływem języka litewskiego, przytaczając przykłady z Litwy kowieńskiej i z okolic Trok.

Dane dotyczące liczby i udziału procentowego tej głoski w obu odmianach polszczyzny na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim zawiera tabela nr 56.

Tabela nr 56. Wymowa samogłoski *e* jako $\overset{a}{e}$ w badanych odmianach polszczyzny (i sporadycznie o jako $\overset{e}{e}$).

Samogłoska	Pozycja	Obszar jezioroski		Obszar ignaliński		Razem	
		Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
zamiast sam. <i>e</i>	przedakcentowa	321	56,2% 60,9%	206	54,5% 39,1%	527	55,7%
	poakcentowa	245	43% 64,6%	134	35,4% 35,4%	379	40%
	akcentowana	2	0,4% 6,7%	28	7,4% 93,3%	30	3,2%
		568		368		936	
zamiast sam. <i>o</i>	przedakcentowa	2	0,4% 16,7%	10	2,7% 83,3%	12	1,3%
	poakcentowa	–	–	–	–	–	–
Razem		570	60,1%	378	39,9%	948	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z danych zawartych w tabeli wynika, że taka wymowa *e* dominuje w gwarach polskich obszaru jezioroskiego, stanowiąc 60,1% wszystkich odnotowanych przykładów, rzadsza jest na południu (odmiana ignalińska), gdzie odsetek tej wymowy wynosi 39,9%.

Oto przykłady z tekstów nagranych na obszarze jezioroskim:

a) pozycja przedakcentowa: *p'ɛxotu, pšyjɛxafšy, poum'ɛral'i, pojɛxafšy, f k'ɛše-n'u, c'ɛl'eška, v'ɛl'kanocu, v'ɛdomo, na jɛz'eže, pšɛd vojnaj* Bach.JP[24]; *vyjɛxali, pšɛžegnaš, pšɛdali, pšɛp'ic'* Czepul.KS[23]; *ńɛ |ma, pšɛžyfsy, vyv'ɛz'ona, zb'ɛrali, ńɛdal'eku* Duk.AS[46]; *pšɛm'ana, pšɛv'ežat, vypɛn'z'ili, zl'ɛc'afšy, pšɛvruc'it, zb'ɛrali s'a, ńɛz'el'ka, jɛdnego, p'ɛxotu, dapɛn'z'ili, šɛs'z'es'ont, pšɛp'ačony, pšɛdaji, pšyjɛxafšy, ńɛ|xaj, ńɛs'ana, ńɛ xcec'a, ńɛ |šet, pšyjɛxata, na tal'ɛžyčku, s'p'ɛvajo, m'ɛs'ency, vyl'ɛc'ała, v'ɛčoram, v'ɛdamos'ci* Gir.AP[18]; *pov'ež'ɛfsy, ńɛdobža, ńɛ |v'em, ńɛ barzo, ńɛ |ma, žɛ byla, ńɛ pastali, žɛ v'ez'li, ńɛ byla, ńɛ v'em'i, ńɛ vyšta, nab'ɛrali, zal'ɛvała, ńɛ tyku, ńɛ byłby, žɛ naša, ńɛdal'eku, ńɛ mogłam, ńɛdrenna, ńɛlad'na, ńɛ kaža, ńɛ barzo, ńɛzamenžna, ńɛ brat,*

zb'erali s'a, né m'alam, nédługi, ǫs|ce, né l'ez'li, s'p'evali, žé potam, né była, žé né była, né pšyšta s'a, né xc'ata, ni jédnego, né |ma, né |v'em, né um'iš Imb.WP[39]; pėn'z'ili, zapėn'z'ili, néz'el'a, z'ėv'onta, zb'erali, m'ėš'encu, zb'erali, v'ėz'eli Jez.JW[36]; pšėsa'z'itam, m'ėšajon s'e, pšyjėz'žali, m'ė'sency, vyjėxafsy, spėnzona, néktury, pšėvruc'iš, z'ėf'cyŋk'i, v'ėcoram, čėrvona, pšėp'isana, pšėd'luży, zb'eralo s'a, spšėdavac', tej str'ońė, pšėz, pšėt pogžebam, pšėz l'uny Mag.MN[22]; m'ėškali Mag.BP[31]; nédal'eko, zm'ėnita s'e, b'ėz ojca, z'ėl'oňajk'i Mag.JK[34]; zab'eraju, pšėvruc'ili s'e Maz.SM[23]; néžonaty, zam'ėšana, pom'ėšane, drėnneho, né pracovat', c'ėn|žej, pšyjėxali, z'ėf'cyŋka Rom.RV[24]; jėželi, pėnzali i m'ėn'čyli, né^a l'ėŋkalatam s'a, jėželi, pap'ėruškuf, pšėv'iniit s'e, z z'ėc'am'i Stal.JG[33]; né c'ėrp'ali, pšyjėxali, na swoim jėnzyku, kol'ėžajka Stal.G[56]; pšėvruc'ila s'e Szuk.ZJ[23];

b) pozycja poakcentowa: umžė, rozum'ec'ė, n'e v'ec'ė, pšyšto s'ė, l'ed'v'ė, dobžė, bylė, ot s'eb'ė, ja muv'ė, v'el'ė, čtarnas'c'ė, pov'ež'ėc', f dom'ė, Lit'v'ėk, jim'ė, zas'ėk, v'el'k'ė, nažyl'i s'ė, ruzn'ė, kavatečėk, sħyśc'ė, dobžė, rozum'ėm, os'c'ic'ė, pov'ež'ėc', dv'es'c'ė, z'em'ė, traxtam'ėnt, na xac'ė, mod'n'ė, f šaf'ė, v gumn'ė Bach.JP[24]; mamc'ė, z'ustala s'ė, v'el'ė, rv'on s'ė, um'ė, pšėz, m'ėnc'ėŋk'i, jedėn, né v'ėm, rozum'ė Czepul.KS[23]; jedėn, fšėn'z'ė, šėsnas'c'ė, k'ėdys'c'ė, l'ėtem, v dom'ė, tob'ė, né, potėm Duk.AS[46]; panov'ė, al'ė, razmav'ac'ė, ružnė, atpav'ec'ė, v m'es'c'ė, dv'es'c'ė, l'ep'ėj, sob'ė, cokol'ėk, čtov'ėk, v m'es'c'ė, strašnė, f xl'ev'ė Gir.AP[18]; s'ė, fšėn'z'ė, v z'ectv'ė, žyc'ė, rańėj, v dom'ė, né možym, ojc'ėc, f k'iniė, v dom'ė, v Lit'v'ė, sob'ė, um'ė, s'eb'ė, na stol'ė Imb.WP[39]; pā vojńė, né v'ec'ė, targali s'ė, v'iz'ic'ė, osemńas'c'ė, fšystk'ė, fšėn'z'ė, v dom'ė, na s'v'ec'ė, potėm, fšėn'z'ė Jez.JW[36]; začeta s'ė, lit'ėfsk'ė, z Galinišėk, jedėn, možyc'ė, v'el'ė, né mog'ė, vraca s'ė, il'ė, čtov'ėk, v'iz'ėc', jednakov'ė, l'atėm Mag.MN[22]; po vojńė Szuk.ZJ[23]; uroz'ila s'ė, svodońė, f pašporc'ė, pra-z'adėk, bylė, žyc'ė, zaroš'č'iniė, na kuc'ė, žurėk, listėk, al'ė Mag.BP[31]; bylė, dobžė, žyc'ė Mag.JK[34]; fšystk'ė, v'ec'ė, nígz'ė, v L'it'v'ė, u mn'ė, rozum'ė, čšyz'es'c'ė, dva'z'es'c'ė Maz.SM[23]; bylė, rozmajic'ė, žė, sypata s'ė, gž'ekol'ėk, g'e'guž'iniė Piet.AW[21]; "ojc'ėc, s'ė, po mńė, v univ'ersytec'ė, fšėn'z'ė, s'eb'ė, ružn'ė, pov'ežen'ė, v'enc'ėj, kónėc, v m'es'c'ė, jexac'ė, v'iz'ėlic'ė, pačšyl'ic'ė, viz'ic'ė, né'b'edńė, v dom'ė Rom.RV[24]; al'ė, blížėj, pšėvruc'ili s'ė, v'ac'ė, pos'l'ė, pšy dom'ė, lad'ńė, vy xc'ec'ė, u mńė, v dom'ė Stal.JG[33]; v'ec'ė, v m'es'c'ė, učyla s'ė, ojc'ėc, né um'ė, zrozum'ė, né v'ėm, kcec'ė, pšyjemni'ė, ščansliv'ė Stal.G[56].

A oto przykłady wymowy nieakcentowanego e jako ė z obszaru ignalińskiego:

a) pozycja przedakcentowa: vyjėz'žali Gaj.MK[25]; né možna, n'ėmala Gaj.SK[26]; né, j'ǫs|ce, nédavno, jėželi Gram.MK[26]; c'ėnz'lej, jėželi, z'ėc'ontk'em, z'b'erali s'a, nav'ėz'onyx, šč'ėl'at, žėn'it s'e, z'b'erali, né |ma, pšėz, v'ėŋkšyňa,

ps'v'ez'ona, j'exali, l'ekarstvy, l'čyła, n'edreña, m'ěščyžnu, j'ěšče, č'těřz'estym, p'ěňz'íli, vyj'exali, vyj'exata, psyl'ec'eli, n'extura, pav'ez'eli, p'av'ez'eli, n'edobre, pasč'el'ali Mej.JS[42]; *vyj'exato, poj'exali, vyj'exata, vyj'ěz'žali, v'v'ez'onyx, pš'ěvažne, j'ěšče, v j'ěs'eni, z'ěv'ontym, pš'ě|był, n'ěduža, ž'ěň|it s'a* Pruc.GS[26]; *but'el'ečka* Pusz.SK[23]; *pš'ěžyła* Rej.WM[22]; *n'ě, v'ě dvux, vyj'exafšy, n'ědal'eko, v'ěřšyk'i, s'p'ěvajo, z'ěfcentam, m'ěηščyžnu, t'ě|dy* Rem.AC[29]; *n'ě* Strył.JG[34]; *j'ěšče, v'ěšk'ove* Szmel.PL[19]; *s'p'ěvalam, z'ěfčynk'i, j'ěz'ěli, s'ěm'e'ne, n'ěv'in'ne, n'ě, z'ěbrafšy* Szuł.NK[30]; *z'ěfčyna, j'ěz'ěli, n'ěpočšebneg'ü, n'ě* Trycz.LT[32]; *n'ěduže, n'ě um'em* Trykł.WS[32]; *n'ěduży, n'ě, j'ěš'čo, m'ěs'onč'k'i* Trykł.ZS[28]; *n'ě suxa* Szuł.JS[33]; *ne v'ěm, j'ěz'ěli* Zyg.WT[34];

b) pozycja poakcentowa: *č'ekav'ě* Gaj.MK[25]; *na bramč'ě, v'yz'ěj* Gaj.SK[26]; *jed'ěň, m'łoděj, cokol'ěk* Gram.MK[26]; *ješč'ě, pov'ez'ěc', kture'ě, xc'ěc'a, na ryn'ěk, tak'ě, al'ě, v'el'ě, u šk'ol'ě, kaval'ěk, pol'sk'ěj, pšy krov'ě, ps'uč'ěk, cuk'ěr, pšyš'ět, pš'ěš'ět, č'lov'ěk, z'e xc'ěš, jed'ěň, k'edys'c'ě, dobž'ě, tyl'ě, fšystk'ě, rusk'ě, z'em'ě, fš'ěňz'ě, mož'ěš, u V'āņgožav'ě, u bazbož'n'ě, muv'i s'ě, švag'ěr* Mej.JS[42]; *tak'ě, "ojc'ěc, fšystk'ě na samox'ož'ě, žyc'ě* Pac.HS[25]; *os'emnas'c'ě, pot'ěm, al'ě, v instyuc'ě, do l'itefsk'ěj, dom'ěk* Pruc.GS[26]; *tut'ěj, num'ěr, pov'ěm, pov'ez'ěc', pap'ěr, č'lov'ěk, vel'ě, dobž'ě, c'eb'ě* Pusz.SK[23]; *p'etnas'c'ě* Rej.WM[22]; *xcec'ě, k'edys'c'ě, poš'ět, al'ě, um'ě, tak'ě, pol'sk'ě, v'el'ě, muv'ě, zdrov'ě* Rem.AC[29]; *v'ec'ě, muv'ě, cokol'ěk* Szm.PL[19]; *vzejz'ě, l'ep'ěj, žyc'ě, tyl'ě, pot'ěm* Szuł.NK[30]; *s'ě, dobž'ě, pol'sk'ěj, pot'ěm, al'ě, fšystk'ě, v dom'ě, dā puš'ěk, na ryn'ěk* Szuł.JS[33]; *s'ě, tyl'ě, k'edys'c'ě, u dom'ě, fšystk'ě, al'ě, sob'ě, ruzn'ě* Trycz.LT[32]; *tak'ě* Trykł.ZS[28]; *óv'ěč'ěk* Zyg.WT[34].

W sylabie akcentowanej pojawia się rzadko, por. np. *j'ěs'íli* Mej.JS[42]; *ž'ěby* Mag.MN[22].

Przegląd wyekscerpowanych przykładów pokazuje, iż wymowa tego typu występuje głównie po spółgłoskach miękkich i stwardniałych w pozycji przedakcentowej i poakcentowej, rzadko po spółgłoskach twardych.

Szczególnie charakteryzuje partykułę przeczącą i prefiks *nie* – 200 przykładów, w tym 110 takich wymówień w nagraniach z obszaru jezioroskiego, i 90 – w tekstach reprezentujących odmianę ignalińską. Druga częsta pozycja – w odróżnieniu od pierwszej poakcentowa – to końcówka *-e* w Msc. lp. rzeczowników (łącznie 45, w tym 33 na północy, 12 na południu). Samogłoska ta pojawia się też w niektórych często występujących wyrazach, np. *v'ec'ě* – 25, *ojc'ěc* – 4. Rzadziej występuje w zaimku zwrotnym *się*, wymawianym jako *s'ě* – 64 przykłady, w tym 58 (obszar jezioroski) i 6 (obszar ignaliński) i jeszcze rzadziej w spójnikach: *že* realizowanym jako *ž'ě* – 45 (29 na północy, 16 na południu), *al'ě* – 29 (13 na północy, 16 na południu), sporadycznie w przyimkach *bez, przez, przed* (*b'ěs, pš'ět, pš'ěz* – 5).

Na 570 wymówień tej samogłoski w odmianie jezioroskiej przypada aż 210 wystąpień głoski *ě* w partykule i prefiksie *nie*, w zaimku zwrotnym *się* oraz we wspomnianych wyżej spójnikach, czyli 36,8% wszystkich przykładów *ě*.

Rzadko wymowa *e* jako *ě* pojawia się w sylabie akcentowanej, por.:

a) na obszarze jezioroskim: z *měnžam* Stal.JG[33]; *v'ěčor* Imb.WP[39];

b) na obszarze ignalińskim: *šědli*, *běńz'i* Pruc.GS[26]; *těras*, *začěli*, *čšěba*, *těraz*, *litéfska*, *litéfsk'ix*, *ščėkac'*, *pińz'e's'ontěgo*, *f pšěšty*, *pšěšty* Mej.JS[42]; *v zěšty* roku, *pšyšěšy*, *těras*, *zupěłne*, *po litéfsku*, *ftědy*, *litéfsk'i*, *litéfska*, *u šměl'ax*, *pa litéfsku* Rem.AC[29].

Nietypowo, sporadycznie można zaobserwować wymowę samogłoski *o* jako *ě*: zarówno na północy, w okolicach Jeziorosów: *k'erěvník'em* Stal.JG[33]; *pěv'ez'ec'*, *pěčontak* Mag.MN[22]; jak i na południu, w rejonie ignalińskim: *pěstav'ony*, *pěd* Pruc.GS[26]; *zěstaušy*, *murěvane* Mej.JS[42]; *zěstafšy* Rem.AC[29].

Podobnie jak w polszczyźnie kowieńskiej, samogłoska *ě* występuje przede wszystkim po spółgłoskach miękkich i stwardniałych (historycznie miękkich), rzadziej po spółgłoskach twardych.

Frekwencja samogłoski jest w tekstach z obszaru jezioroskiego podobna do jej częstotliwości w nagraniach gwar polskich z Kowieńszczyzny, gdzie wystąpiła 667 razy w porównywalnym korpusie tekstów. Tam najczęściej charakteryzowała język osób pochodzących z rodzin mieszanych lub mających w trakcie badań kontakt głównie z językiem litewskim (Karaś 2002: 137).

V.5. Upraszczenie lub zachowanie geminat

Zjawisko degeminacji lub zachowania spółgłosek podwojonych czy też ich wtórnego wprowadzania nie jest zbyt częste w badanych nagraniach, choć uznawane jest za charakterystyczną cechę północnokresową. Asymilacja spółgłosek podwojonych ma miejsce wewnątrz morfemów i na ich granicy. Jest to stara cecha polszczyzny północnokresowej, licznie poświadczona w języku akt WKL w XVII-XVIII wieku (Kurzowa 1993a: 109-110), a następnie w XIX wieku, zwłaszcza w tekstach pisarzy związanych z Kresami północnymi, m.in. Władysława Syrokomli, filomatów (Kurzowa 1993a: 236). Asymilację geminat zanotowała H. Turska w dialekcie wileńskim lat międzywojennych (Turska 1930/1983: 19).

Wspominają o tej cesze badacze współczesnej polszczyzny kresowej, zarówno w jej wariantach gwarowych, jak i kulturalnym, np. w języku prasy wileńskiej (Mędelska 2000: 45-46; 2001: 78-79). Odnotowałam ją na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002: 168-169) w liczbie ponad 30 przykładów. Niezbyt liczną egzemplifikację

ma także w monografii I. Grek-Pabisowej. Badaczka po przedstawieniu przykładów, często ukazujących niestabilność wymowy (z zachowaniem bądź redukcją geminat), stwierdza, że nie jest to zjawisko częste obecnie w polskich gwarach północnokresowych. Jej materiał poświadcza dominację wymowy zgodnej z normą ogólnopolską i wyraźne wycofywanie się omawianej cechy kresowej w stosunku do okresu wcześniejszego (Grek-Pabisowa 2002: 115).

Dane dotyczące zachowania bądź upraszczania geminat w gwarach polskich na obszarze jezioroskim i ignalińskim ukazuje tabela nr 57.

Tabela nr 57. Zachowanie lub redukcja geminat.

Obszar	Zachowanie geminat		Redukcja geminat		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
jezioroski	50	36,2% 38,5%	80	78,4% 61,5%	130	54,2%
ignaliński	88	63,8% 80%	22	21,6% 20%	110	45,8%
Razem	138	57,5%	102	42,5%	240	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Z danych przedstawionych w powyższej tabeli wynika, że redukcja geminat znacznie częściej dotyczy polszczyzny obszaru jezioroskiego – 78,4% wyekscerpowanych przykładów, podczas gdy pozostałe 21,6% dotyczy polszczyzny ignalińskiej, choć i tak nie jest to zjawisko zbyt częste w obu odmianach. Stosunki między zachowaniem a redukcją geminat kształtują się wyraziście. Na 130 przykładów w tekstach jezioroskich 50 dotyczy zachowania spółgłosek podwojonych (38,5%), a 80 – ich upraszczania (61,5%). Z kolei odwrotnie kształtują się te proporcje w rejonie ignalińskim: 88 przykładów zachowania geminat (80%) przy 22 przykładach ich redukcji (20%). Wyraźnie zatem dominują formy z zachowaniem spółgłosek podwojonych.

Przykłady zachowania geminat na obszarze jezioroskim:

- a) **-nn-** (37): *drenna* Bach.JP[24]; *drenny*, *drennu* Czepul.KS[23]; *pl'em'enńik'i* Duk.AS[46]; *drenny* Gir.AP[18]; *kaz'onnej*, *kaz'onny*, *pśykłonna*, *ńev'innyx* Grzeb.JN[31]; *dren'ńiej*, *drenno*, *drenna*, *ńedrenna*, *ńedrenno*, *drenńej*, *drennů*, *vajennym* Imb.WP[39]; *inna*, *drennu* Jez.JW[36]; *starynne*, *drenny*, *drenno*, *drenna* Mag.MN[22]; *drenna* Maz.SM[23]; *jenčm'enna* Min.JJ[35]; *anna* Piet.AW[21]; *vojennyx*, *n'i drěnnego* Rom.RV[24]; najczęściej spółgłoska podwojona występuje w zapożyczeniach białoruskich *drenny*, *drennie* (24 razy);
- b) **-dd-** (tylko 3 razy): *oddaj* Bach.JP[24]; *ńe^a oddajo* Mag.MN[22];

- c) **-šš-** (6): *vľaššy* Bach.JP[24]; *niššy* Jez.JW[36]; *pšyv'joššy, zav'oššy, naroššy, roššyžeńa* Mag.MN[22];
- d) **-žž-, -zz-** (5): *žžuc'it* Mag.MN[22]; *pšyježža, vyježžali, pšyježžał* Piet.AW[21]; *rozzujim s'a* Szaw.WJ[34].

Łącznie w tekstach z części północnej (jezioroskiej) odnotowano 50 przykładów zachowania geminat, najczęściej *nn*, głównie w jednym rdzeniu zapożyczonym, rzadko innych spółgłosek podwojonych.

Przykłady zachowania geminat w części ignalińskiej:

- a) **-nn-, -ńń-** (44): *jinny, inne, innej, panny* Czep.BD[24]; *słynny* Gaj.SK[26]; *drenne, jenč'menne, jes'enna, kam'enny* Gram.MK[26]; *drenna, drenny* Mej.JS[42]; *panna* Pac.HS[25]; *inne, vŭjenne, kam'enna* Pruc.GS[26]; *inna, panna, vajenny, u vajennaj, vajenna* Pusz.SK[23]; *konne, panna* Rem.AC[29]; *kam'enna* Strył.KG[33]; *z"ec"inna* Szmel.SK[27]; *drenna* Trycz.LT[32]; *ābz'enne, ābyknav'enna* Trykł.ZS[28]; *starynna, pšestarynna* Zyg.WT[34]; tu również najczęściej zachowanie *nn* dotyczy białoruszczyzny *drenny, drenno* (9 razy);
- b) **-dd-** (8): *oddaje, oddana* Czep.BD[28]; *oddańem s'e* Gaj.MK[25]; *addavac', dostańiš s'a* Pup.JU[34]; *oddavajc'e* Rej.WM[22]; *oddala* Szmel.SK[27]; *oddalałam* Szuł.NK[30];
- c) **-ss-** (7): *s svojo roz'ino* Gak.WP[12]; *ssata* Gram.MK[26]; *šeset'ec'ja* Rej.WM[22]; *rossypafšy s'e* Weł.TS[35];
- d) **-zz-** (4): *z zem'i* Gak.WP[12]; *z z"ulek* Szmel.SK[27]; *zza žek'i* Trykł.ZS[28];
- e) **-šš-** (14): *zaroššy* Bej.IK[35]; *roššežyc* Gaj.MK[25]; *vyroššy* Gram.MK[26]; *dłušša* Pac.HS[25]; *nišša, dłuššy* Pruc.ZS[21]; *roššy* (2) Szuł.JS[33]; *najblišša* Trykł.WS[32]; *vŭv'oššy* Śmil.EP[15], Zyg.WT[34];
- f) **-žž-** (5): *rožž'yc še* Gak.WP[12]; *ž žytńi* Gram.[26]; *žžynali* Szmel.PL[19]; *rožžyli s'e* Śmil.EP[15].

Łącznie w tekstach z części południowej (ignalińskiej) zarejestrowano 88 przykładów zachowania spółgłosek podwojonych, także najczęściej *nn*, rzadziej innych.

Przykłady degeminacji w części północnej (jezioroskiej):

- a) **-nn- > n, ńń > ń** (45): *drenu, drena, dreny* Bach.JP[24]; *z'em'a kam'ena* Duk.AS[46]; *drenu* Gir.AP[18]; *staryna/ taka staryna, dreno* Mag.BP[31]; *dreno, dreny* Mag.MN[22]; *dreno* Mag.JK[34]; *drena, drenu* Maz.SM[23]; *co ja wina 'winna', ņev'iny 'niewinny', fšys'k'e ņav'iny* Muk.JW[25]; *pl'em'eńi-k'em* Nar.MS[20]; *ni drenego* Rom.RV[24]; *drena, dreno, drenu* Stal.G[56]; *kam'eny, starynyx, staryny* Stal.JG[33]; *coz'eńa 'codziennie', drenu* Suw.HK[29]; *dreńa* Szaw.WJ[34]; najczęściej *nn > n* dotyczy zapożyczeń białoruskich *dreny, dreno* (36 razy);

- b) **dd** > **d** (25): *odałi*, *ńe^g odałi*, *odawałi*, *“odałi* Gir.AP[18]; *oda*, *odałi*, *ada*|*vaj* Mag.MN[22]; *odac’*, *údajim*, *ńe udajũ* Czepul.KS[23]; *odałi* Duk.AS[46]; *odałam*, *“odałi*, *odana* Jez.JW[36]; *oda* Grzyb.JK[28]; *odany* Ows.MB[24]; *odac’*, *odawałi*, *odałi* Ows.AO[17]; *odawał* Muk.JW[25]; *odaj*, *odała* Now.WK[26];
- c) **šš** > **š** (6): *pšyńošy* Mag.MN[22]; *drošy* Gir.AP[18]; *droša* Grzyb.JK[28]; *vyša škola* Czepul.KS[23]; *dłuša* Jez.JW[36]; *zarošy* Now.WK[26];
- d) **ss** > **s**, **zz** > **z** (4): *starsaj s”ostraj* (ze starszą siostrą) Grzeb.JN[31]; *tu smołf* (ze Smołw) Kaln.IS[31]; *s’e|mji* (z rodziną) Rom.RV[24]; *rozujim s’a Szaw.WJ*[34].

Razem na obszarze jezioroskim zarejestrowano 80 przykładów redukcji geminat, najczęściej *nn*, nieco rzadziej *dd* i sporadycznie *šš*.

Przykłady degeminacji w części południowej (ignalińskiej):

- a) **nn** > **n** (15): *wana*, *ja pana jestem* Gak.WP[12]; *dreny* Gram.MK[26]; *ńe^gdreńa* Mej.JS[42]; *vojene* Pruc.GS[26]; *ine*, *vũjene* Szmel.SK[27]; *ranyx Pol’akuf Šmil.EP*[15]; *ok’ańicy*, *padakońik* Trykł.ZS[28];
- b) **d** < **dd** (7): *odavna* (od dawna) Gak.WP[12]; *“odam* Pac.HS[25]; *odam’i* Rem.AC[29]; *oda* Strył.KG[33]; *“odava*, *odaju*, *“odavac’* Szmel.PL[19].

Łącznie w części południowej (ignalińskiej) odnotowano 22 przykłady degeminacji, podczas gdy znacznie więcej jest form wyrazowych z zachowaniem spółgłosek podwojonych. Na ogół zatem gwary w części południowej badanego obszaru wykazują wymowę konsonantów podwojonych zgodnie z normą ogólnopolską, por. *s svojo rožino*, *z źem’i* Gak.WP[12]; *addavac’*, *dostańiš s’a* Pup.JU[34]; *z z”utek*, *v vił’ni*, *z”ec”inna*, *oddała* Szmel.SK[27]; rzadziej wymowa tożsama z ogólnopolską występuje na północy w okolicach Jeziorosów, por. *z z”arak*, *s s”ostraj* Imb.HP[22].

Przegląd wyekscerpowanego materiału pozwala na stwierdzenie, że upraszczanie geminat zachodzi w nielicznych wyrazach, zazwyczaj w pozycjach już potwierdzonych w literaturze przedmiotu. Asymilacji najczęściej ulega podwójne *nn* w przymiotnikach na *-ny*, przysłówkach na *-nno*, np. *kam’ena*, *vũjene* ‘wojenne’. Wiele z nich wykazuje wahania wymowy – z podwojonym *nn* lub bez podwojenia, zwłaszcza białorutenizm *drenny/dreny* ‘zły, niedobry’ (np. *dreny* Grzeb.JN[31]), rusycyzm *starynny/staryny* (por. ros. *старинный*), wschodniosławizm *plemienik/plemienik* (ros. *племянник*, biał. *пляменник*). W korpusie tekstów reprezentujących odmianę jezioroską odnotowano 60 razy białorutenizm *dreny/drenny*, w tym 24 razy z *nn*, 36 razy z *n*, natomiast w korpusie tekstów z rejonu ignalińskiego poświadczono omawiane zapożyczenie jedynie 16 razy, 9 razy z *nn* i 7 z pojedynczą spółgłoską *n*. Dla porównania – na Brzławszczyźnie J. Rieger odnotował *drenny* 29 razy (SPGB 42).

Uproszczenie *nn* notowano nie tylko w przymiotnikach i przysłówkach, ale także w rzeczownikach w środku wyrazu, np. *vana* ‘wanna’, *pana młoda* ‘panna

młoda' Gak.WP[12]. Redukcja konsonantu podwojonego następuje również wtedy, gdy geminata powstaje wskutek upodobnienia spółgłosek, np. *zmyc'a*. Analogiczne zjawisko zaobserwował S. Glinka w gwarach białoruskich i polskich Białostoczczyzny (Glinka 1990: 120).

Upraszczenia geminat mogą powstać, jeżeli przyimek z znajdzie się przed spółgłoską nagłosową *s*, np. *staršaj s'ostraj* (ze starszą siostrą) Grzeb.JN[31]; *tu smolf* (ze Smołów) Kaln.IS[31]; *s'el'mji* (z rodziną) Rom.RV[24].

U podłoża istnienia omawianej cechy znajduje się interferencja języka litewskiego, w którym geminaty nie występują. Powoduje to degeminację w polszczyźnie pozostającej w kontakcie z językiem litewskim. Upraszczenia spółgłosek podwójnych B. Dwilewicz określa mianem „typowej cechy litewskiej” (Dwilewicz 1997: 31). Wspomnieć jednak należy również o oddziaływaniu języków wschodniosłowiańskich – białoruskiego i – w mniejszym stopniu – rosyjskiego, na co zwrócił uwagę T. Lewaszkiewicz (2017: 211). Przykładowo niestabilna wymowa takich białorutenizmów, jak *drenny*, *drenno/dreny*, *dreno* może mieć źródło w samym języku białoruskim, w jego różnych odmianach, por. błr. *дрэнны*, *дренна* i błr. gwar. *дрэны*, *дрэна*. Podobnie wymowa typu *okianica* ma wsparcie w błr. *аканіца*. Zdaniem I. Grek-Pabisowej (2002: 115) upraszczenie geminat – poza wskazanymi przykładami wpływu wschodniosłowiańskiego – to archaizm leksykalny, zjawisko szczególnie charakterystyczne, gdyż poza polszczyzną północnokresową upraszczenie geminat współcześnie jest znane tylko w Wielkopolsce.

Osobno należy podkreślić występowanie wtórnej geminaty *nn*, np. *tanna*, *fšysku tanna* Czepul.KS[23]; *škl'anna* Trycz.LT[32] (ale: *škl'ane* Bort.HC[35]; *tana* Rem.AC[29]; *tana*, *tano* Gak.WP[12]). Pojawia się ona sporadycznie. Jest to znana właściwość, charakteryzująca różne odmiany polszczyzny na dawnych Kresach północno-wschodnich.

V.6. Wtórne palatalizacje spółgłosek

Kolejne zjawisko północnokresowe, znane zarówno dawniej, jak i obecnie, żywotne w badanych odmianach polszczyzny, to wtórne palatalizacje spółgłosek. Dokumentuje je Z. Kurzowa z języka pisarzy dziewiętnastowiecznych, związanych z Kresami północnymi, m.in. z A. Mickiewicza, W. Syrokomli, J. Chodźki (1993a: 237, 239). Ponad 50 przykładów z gwar polskich na Litwie i Białorusi przytacza I. Grek-Pabisowa (2002: 99), z Bujwidz na Wileńszczyźnie B. Dwilewicz (1997: 27-28), z Kowieńszczyzny H. Karaś (2002: 160-163), z języka przesiedleńców z Łopatowszczyzny A. Zdaniukiewicz (1972: 46), z okolic Nowogródka T. Lewaszkiewicz (2017: 120-125).

Wtórne zmiękczenia dotyczą najczęściej określonych spółgłosek: *n*, *c*, *s*, *z*. W badaniach uwzględniono tylko zmiękczenia w grupach spółgłoskowych, pominięto natomiast palatalizację spółgłosek przed samogłoskami, np. z *rańa* Grzeb.JN[31], *Imb.WP*[39], *Jez.JW*[36], *Rem.AC*[29], *Trycz.LT*[32] czy typ *paxńoncyx* Bej.IK[35]. Wyjątek stanowią tylko zmiękczenia w rzeczownikach zakończonych na *-sja*, *-cja*, *-zja*, w których spółgłoska przed jotą ulega palatalizacji, a jota następnie zanika (typ *kuća*, *penśa* z *kucja*, *pensja*).

Frekwencję wtórnych palatalizacji spółgłosek w wybranych pozycjach w polszczyźnie obu badanych obszarów (północnej – jeziorskiej i południowej – ignalińskiej) przedstawia tabela nr 58.

Tabela nr 58. Wtórne palatalizacje spółgłosek w polszczyźnie jeziorskiej i ignalińskiej (wybrane konteksty fonetyczne).

Pozycja	Obszar jeziorski		Obszar ignaliński		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
<i>n > ń</i>	83	43,2% 74,1%	29	25,2% 25,9%	112	36,5%
<i>s > ś (s')</i>	34	17,7% 60,7%	22	19,1% 39,3%	56	18,2%
<i>z > ź (z')</i>	46	24% 54,1%	39	33,9% 45,9%	85	27,7%
<i>c (+j) > ć (c')</i>	15	7,8% 44,1%	19	16,5% 55,9%	34	11,1%
typ <i>kuća</i> , <i>penśa</i>	14	7,3% 70%	6	5,2% 30%	20	6,5%
Razem	192	62,5%	115	37,5%	307	

Z danych zawartych w tabeli wyraźnie wynika, że cechą różnicującą obszar jeziorsko-ignaliński są wtórne palatalizacje, które charakteryzują w większym stopniu polszczyznę okolic Jeziorosów, stanowiąc 62,5% wszystkich odnotowanych przykładów, natomiast rzadziej występują na południu wzdłuż granicy z Białorusią (okolice Mejszt), gdzie ich odsetek wynosi o wiele mniej – 37,5%.

Najliczniejszy typ wtórnych palatalizacji stanowią zmiękczenia *n > ń*, które obejmują aż 112 poświadczeń, tj. 36,5% całego zbioru przykładów. Na drugim miejscu plasują się palatalizacje *z > ź/z'*, stanowiąc 27,7% (85 przykładów). Rzadsze są zmiękczenia *s > ś/s'* – 56 poświadczeń (18,2%) i najrzadsze (poza typem *penśa*) *c > ć/c'* (11,1%).

Wśród wtórnych zmiękczeń na uwagę zasługuje przede wszystkim palatalizacja *n > ń*. Zachodzi ona przed spółgłoskami *c*, *k'*, *k*: *v'eńcej* Mag.JK[34]; *muzykańc'i*, *osysteńc'i* Smołw.AS[39]; *gorońco* Zyg.WT[34], *z'eńk'i Bogu* Czep.BD[24]; *jableńkof* Bej.IK[35]; *p'eńkna* Rem.AC[29]; *pańeńk'i* Szmel.SK[27]; i najczęściej przed *ś (s')*.

Podkreślić należy ciekawe zróżnicowanie – bardzo dużo przykładów palatalizacji *n* przed *ś* na obszarze jezioroskim (74,1% całego zbioru wymówień *ń* w tej pozycji), podczas gdy w gwarach rejonu ignalińskiego nie są one zbyt częste (25,9%). W dużym natężeniu to zjawisko obejmuje także *n* pochodzące z rozłożenia nosówek, tj. w grupach *en*, *on*. Oto wybrane przykłady:

– obszar jezioroski: *čšeńs'i s'a* Bach.JP[24]; *pšeńs'c', peńs'a, vz'ońs'c'* Czepul.KS[23]; *peńs'a, vz'ońs'c', fkońs'it* Duk.AS[46]; *peńs'a, peńs'ji, p'eńs'i* Gir.AP[18]; *ńeščeńs'c'a, sońs'ež'i, sońs'ež'ov, sońs'adav, sońs'ada* Imb.WP[39]; *xtureńs'c'i, |ktureńs'c'i, peńs'ji, peńs'i, peńs'a, p'eńs'ańery, ńeščeńs'c'uf* Jez.JW[36]; *čeńs'c', skońs'* Mag.JK[34]; *p'eńs'ińeruf, p'eńs'a, sońs'ež'i, sońs'at, sońs'atka, ščeńs'liv'a, vz'ońs'c', fkońs'ila, fkońs'išy, fkońs'i* Mag.MN[22]; *peńs'a* Min.KJ[37]; *vy|čšońs'c'* Min.JJ[35]; *ščeńs'liv'a, nas'm'ejoń s'e, opal'oń s'a, zabrajoń s'e* Muk.JW[25]; *ščeńs'liv'a, peńs'i, peńs'a, čeńs'c'i, čeńs'cuf, čšeńs'eńa, čšeńs'eńe, čšeńs'c'a* Now.WK[26]; *fkońs'i, fkońs'ila* Ows.AO[17]; *fkońs'i, fkońs'ila, sońs'ež'i, peńs'ija* Ows.BM[24]; *peńs'a, peńs'i* Stal.EW[25]; *sańs'až'i* Stal.G[56]; *sońs'ež'i* Stal.JG[33]; *sońs'atka* Suw.HK[29];

– obszar ignaliński: *žeńoń še, ščeńšliva, sońšežež, sońsat* Gak.WP[12]; *sońsed'ńej, čeńść, sońsedńe, ńeščeńśće* Gaj.MK[25].

Sporo przykładów dotyczy zmiękczenia *s* > *ś* (*s'*) przed zwartymi tylnojęzykowymi *k*, *k'*, również ten typ palatalizacji przeważa w polszczyźnie jezioroskiej, oraz przed jotą, zwłaszcza w rzeczownikach zakończonych na *-sja*, por. np.:

– obszar jezioroski: *fšys'k'ix, rus'k'i* Rom.RV[24]; *fšys'k'i* Szuk.HD[22]; *fšys'k'i, fšys'k'e, s'k'iba* Bach.JP[24]; *fšys'k'e* Czepul.KS[23]; *fšys'k'e, rus'k'i, fšys'k'e* Gir.AP[18]; *Rus'k'i, ras'ijs'k'emu* Imb.WP[39]; *fšys'k'i* Kaln.IS[31]; *fšys'k'e, rus'k'i, dobry Rus'k'i/ dobry Rusk'i, s'is'k'i* Mag.MN[22]; *Rus'k'e, Rus'kim'i, Rus'k'e i Połacy/ i Rus'k'e byli/ i Rus'k'e* Maz.SM[23]; *fšys'k'i, fšys'k'im, fšys'k'e, fšys'k'ix fšys'k'e fšys'k'e* Muk.JW[25]; *za fšys'k'im* Rom.RV[24]; *fšys'k'e* Stal.JG[33]; *fšys'k'i* Szuk.HD[22]; *peńs'ji* Gir.AP[18]; *konful's'ji, peńs'ji* Jez.JW[36];

– obszar ignaliński: *rus'k'e* Mej.JS[42]; *fšys'k'e* Szmel.PL[19]; *fšys'k'im* Und.HS[38]; *fšys'ke, fšys'k'ego* Gak.WP[12]; *Ros'ji* Gaj.MK[25]; *Ros'ji* Mej.JS[42]; *kom'is'ja, kom'is'ji* Pruc.GS[26]; *peńs'ji* Rej.WM[22]; *proces'je* Strył.KG[33]; *peńs'ji* Szmel.PL[19]; *peńs'ja* Szuł.JS[33]; *peńs'ja* Trykł.WS[32].

Częstsza niż *s* jest wtórna palatalizacja *z* > *ž/z'* przed spółgłoskami miękkimi wargowymi *b', v', m'*, przed *l', ń*, oraz przed jotą, np.:

– obszar jezioroski: *ruz'ńe* Bach.JP[24]; *z'b'ežy s'e, ruz'ńe* Grzeb.JN[31]; *z'v'e|žuk* Imb.HP[22]; *z'm'eł'u, z'l'evali* Kaln.IS[31]; *z' m'asta, rāz'v'anuzuju* Gir.AP[18]; *naz'v'isko, naz'v'iska* Mag.BP[31]; *z' m'asta, z' n'um, z'l'ec'i* Muk.JW[25]; *z'b'irajo s'e, z'b'erajon s'e* Smołw.AS[39]; *z'v'ežuf, z'ńeli, z'ńešy* Stal.JG[33]; *ruz'ńa* Suw.HK[29];

– obszar ignaliński: *źb'erała se, źb'erato se, naźv'isk* Gaj.MK[25]; *źb'era, źm'eña, naźv'iska* Gak.WP[12]; *z''b'erałi, z''b'erałi s'a* Mej.JS[42]; *z'b'arałi* Pup.JU[34]; *z'm'any* Rem.AC[29]; *z'b'erałi s'e* Szuł.JS[33]; *z'b'erajo, z'b'eży, z'b'e-rała* Trykł.WS[32]; *z'v'onży, rāz'b'a|raj* Trykł.ZS[28]; *z'b'erajon s''e* Und.HS[38]; *z'b'arajon s'a* Weł.TS[35].

Najczęściej jednak palatalizacji podlega *z* przed jotą, w tym również przyimek *z* w połączeniu z *j* nagłosowym, np.:

– obszar jezioroski: *z' jim, z' jez''ory* Grzeb.JN[31]; *z' jezeña* Imb.WP[39]; *z' jim* Mag.BP[31]; *z' jim, z' jego* Mag.MN[22]; *z' jednam'i, z' jim'i* Maz.SM[23]; *z' jim* Min.JJ[35]; *z' jim'i, z' jego* Muk.JW[25]; *z' jagodam'i* Piet.AW[21]; *z' jim'i* Szuk.ZJ[23]; *g'imnaz'ja* Bach.JP[24]; *poroz'jexali s'e* Duk.AS[46]; *z'jat* Gir.AP[18]; *z'jadła* Mag.MN[22]; *z'jedł'i* Now.WK[26]; *z'jeżdżajo* Smołw.AS[39]; *pāraz'ja-xafšy s'a* Szuk.ZJ[23];

– obszar ignaliński: *z' jak'ej* Czep.BD[24]; *z' jak'imś* Gaj.MK[25]; *z' jedněj* Mej.JS[42]; *z' jak'im* Pup.JU[34]; *z' Janova* Rem.AC[29]; *z' jim* Strył.KG[33]; *z' jim* Szmel.PL[19]; *z' jim* Trycz.LT[32]; *z' japk'am'i* Und.HS[38]; *z' jim* Weł.TS[35]; *z'jačšy* Bej.IK[35]; *paraz'jažžaušy s'a, raz'j'exali s'a, pāraz'jaxaušy s'a, rāz'ježžał* Mej.JS[42]; *z'jes'c'* Pusz.SK[23]; *z'jezo* RemAC[29]; *roz'jexafšy s'e* Strył.JG[34]; *z'jemy* Szuł.NK[30]; *pāraz'jexali s'e, pāraz'ježžałi* Trykł.WS[32]; *z'jado s'a* Weł.TS[35].

Znacznie rzadziej można zaobserwować wtórne zmiękczenie *c > ć/c'*, głównie przed jotą, zwłaszcza w rzeczownikach zakończonych na *-cja*, por. np.:

– obszar jezioroski: *kuc'ja* Bort.HC[35]; *ap'arac'ji, kol'ekt'iv'izac'ja, kal'ekt'iv'izac'ja, mal'arac'ja* Duk.AS[46]; *m'ilic'ji* Gir.AP[18]; *kalaktev'izac'ja* Imb.WP[39]; *kuc'ja* Jez.JW[36]; *s'l'ab'izac'ji* Mag.JK[34]; *aparac'ja, m'ini'rac'ja* Mag.MN[22]; *kuc'ja, kuc'je* Piet.AW[21]; *prywatyzac'ja, m'il'arac'ja* Rom.RV[24];

– obszar ignaliński: *lekc'ja, orgańizac'ja, orgańizac'ji* Gaj.MK[25]; *kuc'ja* Gram.MK[26]; *m'ilic'ja* Mej.JS[42]; *m'e'iliracja* Pruc.GS[26]; *kuc'ja* Pusz.SK[23]; *lekcja, stanc'ja* Strył.JG[34]; *Łuc'ji* Strył.KG[33]; *mal'arac'ja* Szuł.JS[33]; *trad'ic'ja, tradyc'ja* Szuł.NK[30]; *spec'jal'ne* Trykł.ZS[28].

Podobnie najpierw zaszło zmiękczenie spółgłoski przed jotą, a następnie uległa ona ściągnięciu, stąd palatalizacje w rzeczownikach typu *peńśa, kuća*, por. np.

– obszar jezioroski: *peńś'a* Czepul.KS[23], Gir.AP[18], Mag.MN[22], Stal.JG[33], Szuk.ZJ[23]; *pens'a, v'adomo mała peńś'a, dv'e peńś'i* Jez.JW[36]; *pens'i* Rom.RV[24]; *kuc''a* Bort.HC[35]; *kuc'a* Mag.BP[31], Mag.JK[34];

– obszar ignaliński: *pšy Ros''i, m'al'arac''a* Mej.JS[42]; *peńś'a* Pruc.GS[26]; *peńś''i* Pusz.SK[23]; *peńś''i* Rem.AC[29].

Zakres wtórnych palatalizacji jest oczywiście większy niż wyżej opisany. Przykładowo – zachodzi w zbitkach różnych połączeń spółgłoskowych, np. *fšyst'ke*,

r'v'em'i Grzeb.JN[31]; *jed'li* Pup.JU[34]; *s'ond'li* Rem.AC[29]; *šed'li, popad'li* Suw.HK[29]. Szczególnie dużo poświadczeń wymowy *d'ł* pochodzi z gwar obszaru jezioroskiego – 37 (a z rejonu ignalińskiego – 2), nieuwzględnionych w obliczeniach w tabeli. Taką tendencję do jednolitych pod względem miękkości grup spółgłoskowych odnotowano m.in. na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym (Turska 1939/1982: 120), a współcześnie w polszczyźnie kowieńskiej (Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1999: 49; Karaś 2002: 157).

Widać też zróżnicowanie idiolektalne, wahania wymowy nawet w tym samym idiolektcie, por. *jableńkof* Bej.IK[35]; ale: *jableńka, jableńki* Und.HS[38]; *jableńkaj/ tam jableńka pod razav'iča jableńkaj* Zyg.WT[34].

Zbadano także na wybranych przykładach stosunek wymowy kresowej w zakresie wtórnych palatalizacji do wymowy zgodnej z normą języka ogólnopolskiego. Przykładowo – na 16 przykładów wymowy kresowej *z'b'* (12 – obszar ignaliński, 4 – jezioroski) przypada 88 realizacji tej grupy na sposób ogólnopolski: 50 w polszczyźnie ignalińskiej, 38 w jezioroskiej. Proporcje wymowy ogólnopolskiej i kresowej wynoszą więc odpowiednio 50 do 12 (80,6% do 19,4%) dla gwar jezioroskich i 38 do 4 (90,5% do 9,5%) dla gwar ignalińskich. Dominuje zatem zdecydowanie wymowa tożsama z ogólnopolską, ale odsetek wymowy kresowej jest większy dwa razy w gwarach jezioroskich. Potwierdza się zatem i tu silniejsza tendencja do wtórnych palatalizacji na północy, tj. na obszarze jezioroskim.

V.7. Postać partykuły/spójnika czy

Mniej istotną cechą, ale interesującą, jest postać partykuły/spójnika *czy*, która w badanych nagraniach pojawia się albo w postaci zgodnej ze stanem ogólnopolskim (*čy*), por. *šes'c' čy s'edam; čy cokol'ak i začyrvoŋeji* Jez.JW[36]; *čy pa rusku čy pa pol'sku* Szaw.WJ[34]; *f tamta strona čy f tamta* Szuk.HD[22]; *p'eršy čy ostatni* Min.JJ[35], albo występuje w postaci *c'i*, ukształtowanej pod wpływem białoruskim (błr. *ui*), por.: *c'i k'edy; tak c'i ŋe; pomaga c'i ŋe* Jez.JW[36]; *ŋe v'e|m c'i jest* Rom.RV[24]; *c'i funt/ c'i v'el'a; c'i pa pol'sku/ c'i pa lítefsku* Gir.AP[18]; *c'i beńz'i davac' c'i ŋe* Szuk.ZJ[23]. Jest to o tyle ważne, że może wskazywać na elementy białoruskie nawet w gwarach niemających obecnie bezpośredniego kontaktu z białoruszczyzną, jak się to dzieje np. na Kowieńszczyźnie, gdzie liczba elementów pochodzenia białoruskiego jest znaczna.

Wyraz w postaci ukształtowanej pod wpływem białoruskim jest dobrze znany na Kresach północnych, notowany był zarówno w przeszłości, jak i występuje obecnie w różnych wariantach polszczyzny północnokresowej. Poświadcza go

Z. Kurzowa z XIX wieku (Kurzowa 1993a: 237), m.in. za *Podręcznikiem czystej polszczyzny dla litwinów i peterburszczan* Jana Karłowicza z II poł. XIX wieku. Wiele przykładów przytacza się w literaturze przedmiotu ze współczesnych gwar polskich na Litwie, zwłaszcza z Wileńszczyzny (zob. Dwilewicz 1997: 29; SPGL 160-161), z Białorusi (Grek-Pabisowa 2002: 107; SPGB 77-78), także z terenów odległych od pogranicza litewsko-białoruskiego, z Kowieńszczyzny (Karaś 2002: 158). W opracowaniach podkreśla się, że *c'i* na całych Kresach północnych jest wymawiane obocznie z *czy*, niekiedy w tym samym idiolekcie, choć przykładów podaje się zwykle mało (Grek-Pabisowa 2002: 107).

Dane dotyczące występowania partykuły/spójnika *czy* w postaci ogólnopolskiej bądź regionalnej w badanych gwarach polszczyzny przedstawia tabela nr 59.

Tabela nr 59. Występowanie partykuły/spójnika *czy* w badanych odmianach polszczyzny.

Obszar	Wymowa partykuły <i>čy</i>		Wymowa partykuły <i>c'i</i>		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
jezioroski	60	38,5%	96	61,5%	156
ignaliński	105	76,1%	33	23,9%	138
Razem	165		129		294

Z powyższego zestawienia widać, że w gwarach polskich na obszarze jezioroskim przeważa regionalna postać *c'i* – 61,5% wszystkich użyć partykuły/spójnika w nagraniach z tego terenu, natomiast ogólnopolska forma *czy* jest o wiele rzadsza – 38,5% przykładów. Odmiennie kształtują się te stosunki w gwarach rejonu ignalińskiego, w których wyraźnie dominuje forma ogólnopolska, stanowiąc aż 76,1% wszystkich użyć tego słowa w podkorpusie tekstów ignalińskich, podczas gdy w postaci regionalnej pojawia się zdecydowanie rzadziej – 23,9% przykładów użyć z obszaru ignalińskiego.

Interesujące jest to, że postać *c'i* ukształtowana na wzór białoruski przeważa nie w tekstach z okolic Mejszt, a więc pogranicza z Białorusią, gdzie można by się spodziewać, że będzie formą dominującą, lecz w gwarach jezioroskich (96 użyć), gdzie stanowi 74,4% wszystkich 129 przykładów tego typu wymowy (wobec 165 form w obu odmianach badanej polszczyzny realizowanych jako *čy*). W rejonie ignalińskim przykładów realizacji tego wyrazu na sposób ogólnopolski jest ponad 3 razy więcej niż form regionalnych. Podobnie Janusz Rieger w gwarach polskich na Brzławszczyźnie (Białoruś), której zachodni kraniec sięgał w okresie międzywojennym po część wsi w dzisiejszym rejonie ignalińskim na Litwie, również zauważył przewagę *czy* nad *c'i*, przy czym przewaga postaci ogólnopolskiej też jest znaczna, ponad dwuipółkrotna: 565 *czy* wobec 194 *c'i* (Rieger 2014: 42).

Warto zauważyć, że na Kowieńszczyźnie, a więc terenie oddalonym od pogranicza białorusko-łotewsko-litewskiego przeważa również (choć w stopniu niewielkim) forma o proveniencji białoruskiej (Karaś 2002: 357). To zjawisko potwierdza tezę, iż liczba elementów o genezie białoruskiej w gwarach polskich na terenach położonych z dala od pogranicza białoruskiego, dziś bilingwalnych polsko-litewskich, jest znaczna.

Dominacja wymowy partykuły/spójnika czy zgodnej z normą ogólnopolską na obszarze ignalińskim, południowym (105 form, tj. 76,1% wszystkich przykładów użycia wyrazu w tekstach z południa), może pozostawać w związku z nauką pobieraną w szkołach polskich przed wojną i kilkanaście lat jeszcze po niej. To przypuszczenie potwierdza fakt, iż partykułę czy realizowaną na sposób białoruski zarejestrowano przede wszystkim w języku albo najstarszych informatorów prawie nieuczęszczających do szkoły, albo respondentów średniego pokolenia kształcących się już nie w języku polskim, głównie w samych wsiach nadgranicznych (tj. leżących tuż przy granicy z Białorusią), por.: *c'i krup nazywali pšešły/ c'i zapšešły rok c'i da vujska pa polsku/ c'i pa rusku* Mej.JS[42]; *c'i dobrze/ c'i nie c'i ty curku b'ěžyš/ c'i ty p'inenzy b'ěžyš c'i vasel'a/ c'i pogžep/ c'i tu tak pov'ečša/ c'i tu tak'e* Pusz.SK[23]; *c'i ně čšy* Rem.AC[29]; *jakaj kordłaj c'i co* Strył.KG[33]; *c'i to L'itv'iny/ c'i B'alarus'iny/ c'i tagže Pol'acy c'i dno ustavuji s'e c'i co jak apcyrk'ovac'* Strył.JG[34]; *čtery/ c'i p'enc'* Szmel.PL[19]; *c'i kažny budni z'eń* Szuł.NK[30]; *c'i ic' na robota/ c'i jak c'i ty maš čym žyc' c'i na długo* Szuł.JS[33]; *c'i tam tak vyčyščuju* Trycz.LT[32]; *c'i os'im c'i tam żyta* Trykł.WS[32]; *c'i ružnaj pogôdaj c'i bžozova* Trykł.ZS[28].

Podobnie jak przy realizacji nieakcentowanego *a*, tak i tu widać duże zróżnicowanie idiolektalne. W języku niektórych informatorów wyraz w ogóle nie wystąpił, więc nie wiadomo, jakie formy są im właściwe. Niektórzy z respondentów używali natomiast partykuły/spójnika czy w swoich wypowiedziach często, jeszcze inni rzadko czy sporadycznie. Dane dotyczące użycia badanego wyrazu w poszczególnych idiolektach z obu odmian polszczyzny przedstawia tabela nr 60.

Tabela nr 60. Zróżnicowanie idiolektalne użycia partykuły/spójnika czy w postaci zgodnej z ogólnopolską lub gwarowej.

Obszar jezioroski				Obszar ignaliński			
Idiolekt	Liczba čy	Liczba c'i	Razem	Idiolekt	Liczba čy	Liczba c'i	Razem
Bach.JP[24]	2	0	2	Bej.IK[35]	5	0	5
Duk.AS[46]	2	4	6	Czep.BD[24]	10	0	10
Gir.AP[18]	5	27	32	Gaj.MK[25]	0	0	0
Grzyb.JK[28]	1	8	9	Gaj.SK[26]	0	0	0

Imb.WP[39]	1	2	3	Gak.WP[12]	4	1	5
Jez.JW[36]	2	11	13	Gram.MK[26]	12	2	14
Mag.BP[31]	1	0	1	Mej.JS[42]	9	4	13
Mag.JK[34]	1	1	2	Pac.HS[25]	9	0	9
Mag.MN[22]	4	21	25	Pruc.GS[26]	2	0	2
Maz.SM[23]	0	0	0	Pruc.ZS[21]	0	0	0
Min.JJ[35]	1	1	2	Pusz.SK[23]	2	8	10
Czepul.KS[23]	0	3	3	Rej.WM[22]	0	0	0
Muk.JW[25]	1	8	9	Rem.AC[29]	9	1	10
Nar.MS[20]	2	2	4	Śmil.EP[15]	7	0	7
Now.WK[26]	17	1	18	Strył.KG[33]	2	0	2
Ows.AO[17]	0	0	0	Strył.JG[34]	0	6	6
Ows.MB[24]	1	0	1	Szmel.PL[19]	3	1	4
Piet.AW[21]	4	0	4	Szuł.JS[33]	2	4	6
Rom.RV[24]	5	0	5	Szuł.NK[30]	1	1	2
Smołw.AS[39]	2	1	3	Trycz.LT[32]	8	1	9
Stal.JG[33]	2	2	4	Trykł.WS[32]	5	2	7
Suw.HK[29]	0	2	2	Trykł.ZS[28]	1	2	3
Szaw.WJ[34]	5	2	7	Und.HS[38]	5	0	5
Szuk.HD[22]	0	0	0	Weł.TS[35]	5	0	5
Szuk.ZJ[23]	1	0	1	Zyg.WT[34]	4	0	4
Razem	60	96	156	Razem	105	33	138

Z powyższych danych wynika, że gwarowa postać partykuły/spójnika *czy* w dużym natężeniu charakteryzuje język kilku informatorów z rejonu jeziorskiego z miejscowości: Girsie, Magucie, Jeziorosy, Mukule, Grzybówka, a z rejonu ignalińskiego ze wsi Puszeki i Stryłungi. Łącznie w tych pięciu idiolektach zarejestrowano 75 użyć *c'i* wobec 96 poświadczeń, tj. 78,1% wszystkich przykładów *c'i* w rejonie jeziorskim. W wypowiedziach 3 informatorów (Mazurki, Owsły, Szukiszki) w ogóle nie pojawił się ten wyraz, a w sześciu kolejnych nie odnotowano *c'i*, jedynie *czy*. Tak więc pozostałe 21 poświadczeń *c'i* (21,9%) pochodzi z 11 idiolektów. Łącznie postać *c'i* ukształtowaną na wzór białoruski zarejestrowano w 16 idiolektach reprezentujących odmianę jeziorską i w 12 z obszaru ignalińskiego, ale w znacznie mniejszym nasileniu. Okazuje się zatem, że uwzględnienie idiolektów mocno nasyconych danym zjawiskiem językowym wyraźnie wpływa na jego obraz.

Wybór innych idiolektów do analizy lub dłuższych tekstów informatora, dla którego jest to cecha charakterystyczna, mógłby dać nieco inne wyniki.

Przykładowo – w rejonie jezioroskim w dużym natężeniu forma *c'i* występuje w idiolekcie Mag.MN[22] (informatorki z Maguci). W podkorpusie tekstów uwzględnionych do analizy próbka jej języka liczy 7 stron i zawiera 21 użyć *c'i* i 4 *čy*. Po zanalizowaniu całej jej wypowiedzi (19 stron) okazało się, że zawiera aż 69 przykładów *c'i* i 7 użyć *čy*. Uwzględnienie całości tekstu wpłynęłoby zatem w znaczący sposób na określenie procentowego stosunku użyć *c'i* i *čy* w rejonie jezioroskim.

W wypadku zjawisk rzadkich obliczenia częstości użycia w dużym stopniu zależą więc od podstawy materiałowej, która winna być tak skonstruowana, by móc formułować wiarygodne wnioski. Z drugiej jednak strony odrzucanie w badaniach takich idiolektów zafałszowałoby obraz tej terytorialnej odmiany języka. Trudno bowiem dobierać do badań tylko tzw. przeciętne, typowe dla danego wariantu lokalnego próbki tekstów. Przecież o specyfice tego języka decydują zarówno idiolekty „zbliżone” do średniej, jak i od niej odbiegające.

Wyniki uzyskane na większej podstawie materiałowej w pełni potwierdzają wcześniejsze spostrzeżenia formułowane na mniejszej próbce materiałowej 40 stron komputeropisu, gdzie odpowiednio w odmianie jezioroskiej odnotowano 44 formy *c'i*, tj. 78,6% wszystkich 60 odnotowanych przykładów użycia tego wyrazu (wobec 16 form realizowanych jako *čy*), a na odmianę ignalińską przypadało pozostałych 12, tj. 21,4% form (wobec 44 form realizowanych jako *čy*).

V.8. Formy 1. os. lp. czasu przeszłego

Badane odmiany polszczyzny jezioroskiej i ignalińskiej różnicuje frekwencja form 1. os. lp. czasu przeszłego – analitycznych, tj. z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby (typu *ja chodziła*) i syntetycznych, tożsamyh z ogólnopolskimi (tj. z końcówkami *-am*, *-em*). Formy analityczne charakteryzują współczesne gwary polskie na Kresach północnych, zwłaszcza na Wileńszczyźnie (Dwilewicz 1997: 54; Karaś 1999a: 82), na Kowieńszczyźnie są natomiast prawie nieznanne (Karaś 2002: 221).

Oba typy form występują w polszczyźnie zarówno na obszarze jezioroskim, na północy, jak i na obszarze ignalińskim, na południu, ale różnice w ich częstotliwości w obu odmianach są znaczne.

Dane ilościowe i procentowe dotyczące form 1. os. lp. czasu przeszłego przedstawia tabela nr 61.

Tabela nr 61. Formy 1. os. lp. czasu przeszłego – syntetyczne (z końcówką *-am/-em*) lub analityczne (z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby) w badanych odmianach polszczyzny.

Typ końcówki	Obszar jezioroski		Obszar ignaliński		Razem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
końcówka <i>-am/-em</i>	249	93,6% 68,6%	114	43,7% 31,4%	363	68,9%
zaimek osobowy + dawny imiesłów	17	6,4% 10,4%	147	56,3% 89,6%	164	31,1%
Razem	266	50,5%	261	49,5%	527	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

W tekstach nagrań pochodzących z obu odmian polszczyzny: jezioroskiej i ignalińskiej zarejestrowano prawie identyczną liczbę przykładów użyc form 1. os. lp. czasu przeszłego: 266 na północy i 261 na południu, ale stosunek między formami syntetycznymi i analitycznymi jest zupełnie odmienny. Dane zawarte w tabeli wskazują jednoznacznie na powszechność form 1. os. lp. czasu przeszłego zgodnych z normą języka ogólnopolskiego (z końcówkami *-am*, *-em*) na północy (249 przykładów, czyli 93,6%) i rozkład prawie na połowę form tożsamy z ogólnopolskimi i form analitycznych z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby na południu (114 form syntetycznych do 147 analitycznych, czyli ich udział procentowy wynosi odpowiednio 43,7% i 56,3%). Nie ma zatem wyraźnej dominacji jednego z dwóch typów form 1. os. lp. czasu przeszłego w części południowej badanego obszaru – ignalińskiej, choć można zaobserwować stosunkowo jeszcze niewielką przewagę form analitycznych nad syntetycznymi.

Oto przykłady wyekscerpowanych form analitycznych 1. os. lp. czasu przeszłego:

– obszar jezioroski (północ): *ja pošla*; *ja kunčyla* Czepul.KS[23]; *ja za muš jak vyšla* Imb.WP[39]; *ja naučyla* Jez.JW[36]; *a ja v'iz'ał*; *ja sama zaxorovala*; *nić ja né v'ež'ala*; *ja vyl'azła*; *ja na xoz'ila* Mag.MN[22]; *ja do školy xoz'ila*; *ja p'ekła i m'es'ila xlep* Mag.BP[31]; *ja roz'ila s'e* Maz.SM[23]; *ja juš sedła*; *ja juš um'ala*; *ja pšyjažžala*; *ja dreno rozmav'ala*; *pojaxala ja* Stal.G[56];

– obszar ignaliński (południe): *ja tam żył*; *ja tam uroz'it s'e*; *ja pšyjexał*; *ja začoł*; *ja juš u vojsku był*; *ja sam sm'ał s'a*; *ja v'iz'ał*; *ja rāzum'ał*; *ja jak pa rusku v'encej yadał*; *ja był*; *ja i kamandoval s'e* Mej.JS[42]; *ja za munž vyšla*; *ja dobža tam né požyla*; *ja jedna zostala* Pac.HS[25]; *ja roz'it s'a*; *ja z "ojcem zēstał s'e*; *ja to do polsk'ej školy xoz'it*; *ja zostal s'e*; *ja pojexał*; *ja c'v'ičeñi odbył* Pruc.ZS[21]; *ja tak starała s'e* Pruc.GS[26]; *ja dom pāstav'ila*; *ja tam roz'ila s'e*; *ja zostala s'e*; *ja do školy xoz'ila*; *ja jego upodobala*; *ja xoz'ila*; *ja né p'ila*; *ja čšec'a byla*; *ja p'isala*; *ja vyšla*; *ja začela*; *ja za tego sałdata vyšla*; *ja vutk'i pokoštovala*; *ja tam*

vel^a vyp'ila; ja jexala; ja barzo byla vesola; ja glos barzo ladny m'ala; ja m'ala; ja s'v'ini pasta; ja f'systko s'p'evala; ja pojexala; ja mys'l'ala; ja tak pov'e'z'ala; ja mys'l'ala; ja p'ajexala Pusz.SK[23]; ja začela; co ja teraz vam ôpov'adala; ja za monž vyšla; ja žyla; ja končyla; ja nasvatała; ja ne mogła; ja xoz'ila; ja i oslab'ala; ja stanela; ja ješče vyšla na peň's'ija ji na peň'sji pracovala; s'it m'jala Rej.WM[22]; ja spotn'ala; ja pšyšla; ja tutaj zapomn'ala; ja juš tam ne rosp'isyvala s'e; ja pšyšla; ja za monž vyšla; ja šedla; ja juš i zapomn'ala; ja to juš ne nošla; ja slyšala; ja pšyzapomn'ala Rem.AC[29]; ja na skšypk'i grał; ja ostał s'a; ja šez'z'es'ont p'eršym postav'it; ja pšyjmoval; ja tedy był Strył.JG[34]; ja ješče xc'ala; ja xoz'ila; ja byla ja dojarko, krovny doila; ja sama v'iz'ala; ja pšyšla Strył.KG[33]; ja posta; ja od nego byla; ja jego v'iz'ala; ja i ne v'e'z'ala; ja pšežyla; ja "ot l'ub'ila; ja to zamenžna juš byla Szmel.PL[19]; ja tak s'p'evala; ja mogła; ja i uc'ekla Szuł.NK[30]; ja i sama pracovala; i ja ješ'čo p'ekla; ja doprova-zyvala Szuł.JS[33]; ja čtery kl'asy končyla; ja z' jim pšežyla; ja u šnurax ne žyla; ja jag žyla; ja sama p'ekla; ja pšyšla; ja mal'eňka byla; ja muv'ila; ja ješče jag byla; juš ja teras i pšyzapomn'ala; ja to ni razu ne penz'ila; ja sama ml'eka nos'ila; poňosta ja ml'eka; ja poňosta ml'eka ja i poňosta postav'ila ja/ postav'ila ja; p'as'm'ala s'e ja Trycz.LT[32]; ja mała byla; ja na xoz'ila; ja u p'eršy klas jak pošta; ja končyla; ja i byla Trykł.WS[32]; ja ne^a pracovał Trykł.ZS[28]; ja z'eck'em ješče byla; a ja jedna tu zostala; ja tutaj zostala s'e; ja sama tak rob'ila; ja tak'e kratečk'i ne tkala, ja tyko ruv'ňanjk'e tkala, ja to juš tego ne um'ala; ja to jak pšeskvažyvala; ja stala ja juš vo svoim z'ec'am to kupovala; ja z'efčynkaj byla; ja tyko muv'ila; ja i b'žmovała s'a tu; ja zupet'ne mała byla Zyg.WT[34].

Znacznie więcej niż analitycznych wystąpiło w badanym materiale form syntetycznych – łącznie w obu odmianach 363 przykłady, co stanowi 68,9% wszystkich form 1. os. lp. czasu przeszłego. Tym razem zdecydowanie formy te dominują na północy – 249 przykładów (68,6% form tożsamyh z językiem ogólnopolskim) wobec 114 na południu (31,4%). Oto wybrane przykłady z nagrań:

– obszar jezioroski: np. *ja ot rostam Jez.BK[30]; ne l'ečyłam, zamav'a-łam, vykrajalam, l'ečyłam, ne slyšalam, zapomn'alam, zapomn'alam, vyxoz'itam Jez.JW[36]; pšyl'ac'alam tutej; pšasaž'itam; zvañilam; s'ñilam; l'ac'alam/ top'itam s'a/ pa l'unax top'itam s'a; s'ñilam Mag.MN[22]; ja zakrylam žv'i Mag.BP[31]; c'oňgalam, fstav'itam Maz.SM[23]; pšyšlam; z'ec'ko m'alam; pšez'emb'itam s'e; na mogłam Min.KJ[37]; ja bylam, l'ub'itam, sp'avalam Ows.MB[24]; bralam; ne l'ub'itam; za munž vyšlam; ot muv'itam Szaw.WJ[34]; to slyšalam Tyl.FJ[28];*

– obszar ignaliński: np. *žałovalał se Gaj.MK[25]; pošlam, pšyjexalam; bylam, ne mogłam, zarostam, na v'e'z'alam, odlončyłam, pojilam, voz'itam, rob'itam, čakalam Mej.GJ[17]; pšyšlam, m'alam Szmel.PL[19]; pšendlam i tkalam; vytyka-łam, nal'azlam, m'alam, xc'alam Szuł.NK[30].*

V.9. Odmienne dystrybucja prefiksów czasownikowych

Odmienne od ogólnopolskiej dystrybucja prefiksów czasownikowych, inne ich funkcje semantyczne to wyrazista cecha polszczyzny północnokresowej. Notuje ją wielu badaczy, podkreślając ich różnorodny charakter. Mogą to bowiem być formacje czasownikowe wywołane oddziaływaniem ich odpowiedników w językach współistniejących na dawnych Kresach północnych – litewskim, rosyjskim i białoruskim. Niekiedy są to wyraźne formacje archaiczne, które dłużej utrzymały się na peryferiach języka polskiego, przy czym w dużej mierze mogły być one wsparte podtrzymującym wpływem języka litewskiego, rosyjskiego i białoruskiego.

Na obszarze jezioroskim i ignalińskim odmiennie prefigowane czasowniki, czasowniki pozbawione prefiksu czy też występujące z dodatkowym przedrostkiem w stosunku do stanu ogólnopolskiego notowano często. Zarejestrowano ogółem 311 czasowników różniących się prefiksem, które wystąpiły w badanym materiale 883 razy, w tym 40 czasowników nieprefigowanych, 255 czasowników charakteryzujących się innym przedrostkiem lub inną funkcją danego prefiksu oraz 20 czasowników z dodatkowym (naddanym z punktu widzenia normy ogólnopolskiej) przedrostkiem. Szczegółowe dane liczbowe i procentowe przedstawia tabela nr 62.

Tabela nr 62. Różnice w zakresie prefiksów czasownikowych.

Obszar	Brak prefiksu		Inny prefiks		Zbędny prefiks		Razem	Procent
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent		
jezioroski	139	59,7% 26,2%	361	59% 68,1%	30	78,9% 5,7%	530	60%
ignaliński	94	40,3% 26,6%	251	41% 71,1%	8	21,1% 2,3%	353	40%
Razem	233	26,4%	612	69,3%	38	4,3%	883	

W tabeli podano w rubryce „procent” dwa różne określenia procentowe; pierwszy dotyczy liczb podanych w pionie, a drugi po znaku || – liczb w poziomie.

Poniżej przedstawiam wyekscerpowany materiał pogrupowany zgodnie z różnicami w stosunku do stanu ogólnopolskiego na tle innych odmian polszczyzny północnokresowej. Wszystkie czasowniki sprawdzono w kilku ważnych słownikach polszczyzny północnokresowej – w *Słownictwie polszczyzny gwarowej na Litwie* J. Riegera, I. Masojć, K. Rutkowskiej (SPGL), *Słownictwie polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie* J. Riegera (SPGB), *Słowniku brasławskim* pod red. Elżbiety Smułkowej (SB), pracy Z. Kurzowej (1993a), T. Lewaszkiewicza (2017), mojej monografii o gwarach polskich na Kowieńszczyźnie (Karaś 2002),

B. Dwilewicz (1997) poświęconej gwarze Bujwidz na Wileńszczyźnie i w innych wybranych pozycjach. Niektóre formacje czasownikowe zostały poświadczane przez Panią Bożenę Żyło ze wsi Pasiaki w rejonie solecznickim na Litwie. Sygnuje je skrót BŻ, który oznacza, że czasownik w tej postaci jest używany w gwarze wymienionej wsi na Wileńszczyźnie (okolice Solecznik)⁵.

Na końcu artykułu przy dużej części czasowników w wypadku zbieżności formy, co może świadczyć albo o zapożyczeniu, albo niekiedy o wpływie podtrzymującym formacje rodzime, przytaczane są też odpowiedniki rosyjskie i/lub białoruskie, nie tylko ogólne (ogólnorosyjskie, ogólnobiałoruskie), ale także gwarowe, oraz litewskie. Zostały one sprawdzone w dwutomowym *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim* (WSRP), w słownikach białoruskich, w tym białoruskiego języka ogólnego (TSBM) i słownika gwar z terenu północno-zachodniej Białorusi (SPZB), oraz w słowniku litewsko-polskim (SLP). Ich wykaz znajduje się w spisie skrótów bibliograficznych.

1) Brak prefiksu:

ciskać ‘przyciskać’ (1): *barzo c’ėnško grac’/ ja muja/ za to že c’ėnško/ a nog’i/ nogam’i čšeba c’iskac’/ duc’/ a tam Ńa |ma pov’ečša/ m’ėx’i te paž’urav’ony* Now.WK[26]. W PTG 1996: 183 *ciskać* ‘ściskać’. Z Braśławszczyzny notuje *ciskać* ‘ugniatać’ SPGB 81. Por. błr. gwar. *цискаць* ‘wyciskać, tłoczyć’, ros. *тискать* pot. ‘cisnąć, przyciskać, tłoczyć’ WSRP.

cisnąć ‘przycisnąć’ (1): *a tedy tam čšeba/ tak’i byli l’ėn vysušyš dobže/ i taka tar’lica/ suńiš tuty reŃko/ c’is’neš a tutej* Czepul.KS[23]. Z okolic Ejszyszek przytacza Krupowies 1994: 116 w innym znaczeniu ‘uścisnąć’. Por. ros. *тиснуть* WSRP, błr. *циснуць* TSBM.

czyścić ‘oczyszczać’ (1): *č’is’c’i’li zboža* Imb.JP[24].

dziać się ‘podziać się’ (1): *a čėmuš Ńe/ a gž’eš ty z’ėniš s’e/ rency čarne/ čšeba rob’ic’// pracowała/ a peńsi tak’e ma’ėŃk’e* Rem.AC[29]. Por. ros. *деваться* ‘podziewać się, podziać się’, błr. *дзявацца* TSBM.

dzielić ‘przydzielić’ (1): *byli końi do kołchozu fšystk’e zdane/ o čšeba tob’e końa/ iz’ež do brygaž’ira/ (...) on proše z’ėlił końi* Duk.AS[46].

dziewać się ‘podziać się, podziewać się’ (1): *matuš’a tam u jix u syna żyła/ ojc’ac va tak/ nu Ńi była m’ėe gž’e z’ėvac’ s’e/ čšebyła žeńic’ s’e prentk’i* Stal.EW[25]. Por. ros. *деваться* ‘podziewać się, podziać się’, błr. *дзявацца* TSBM.

⁵ Bardzo serdecznie dziękuję Pani Bożenie Żyło, ur. w 1992 r., pochodzącej ze wsi Pasiaki w rejonie solecznickim na Litwie zarówno za określenie, które formacje czasownikowe są znane w gwarze jej wsi, jak i za konsultacje w sprawie odpowiedników obcych.

konczyć ‘skończyć, ukończyć’ (14): *v Zarasax ja tut končył s’edem (klas) / a puz’na usmy jišče končył Duk.AS[46]; čšy klasy tu nedal’eko końč’itam Jan.EK[23]; to tam čšy klasy tyko my končyli |k’edys’c’i Nar.MS[20]; f subota začeli / v naz’el’a končyli Nar.MS[20]; za monš vyščešy vnučka / končyfsy naučyc’el’ka / pracuje tam Stal.JG[33]; xtury byli ruska končyfsy <szkołę> Stal.EW[25]; čtery kl’asy tyko končyla i pošla na praca Zyg.WT[34]; teraz v’encej puščajo do litefskaj / bo končyfsy... // po rusku k’edys’ pšy sav’etax jak učyli s’e / i to gž’e postomp’ic’ Min.JJ[35]; tedy končyla škola i vručilam Mej.GJ[17]; nu ja čtery kl’asy končyfsy pol’sk’ej o / nu al’e nedrenno končyla Now.WK[26]; curka prakuroram vyučyfsy s’e v Lit’v’e končyla Gir.AP[18]; **konczone**: zar|as jag dažo / tag zjat i končona / i ne ma tyx čterysta gram Šmil.EP[15]; **konczony**: teras padremon-tavaľi troxa / al’e ješče ne končony Mej.AS[44]. W tej postaci jako czasownik dk występuje powszechnie na Kresach, por. na Kowieńszczyźnie Karaš 2002: 241, KarašR 395, na Łotwie Karaš 1995: 53, na Wileńszczyźnie PTG 126, SPGL 214, z Braślowszczyzny SPGB 134. Por. ros. *кончить* ‘skończyć, zakończyć, ukończyć’ WSRP, błr. *кончыць* TSBM, lit. *baigti* ‘ts.’.*

kończyć się ‘skończyć się’ (6): *tam mus’i para dñi pabyľi i končyla s’e ta vojna pšyjaxali Duk.AN[33]; tyko čekam / k’edy amen pov’ež’i / to juš mšo končyla s’e Imb.EW[34]; tyku s’edymnastego vojna končyla s’e / a ja roz’itam s’e; jag vojna končyla s’e c’eńsku była Ows.AO[17]; vojna była końcyfsy s’e to do S’ib’iru nas vyv’ež’li Soł.HP[29]; pracujo / nítka končyla s’e / špulka / mus’iš pad|ać / zabačy / že špulka končyla s’e Gaj.WP[47]. Por. ros. *кончиться* ‘skończyć się’ WSRP, błr. *кончыцца* TSBM, lit. *baigtis* ‘ts.’ SLP. Zob. **konczyć**.*

mieniać ‘zamieniać, wymieniać’ (15): *nabraľi ad matkuf jajak nabraľi / pošli na patrony m’eńac’ / do N’emcuf / a te N’emcy staľi juš tu v l’es’e / nu te pošli m’eńac’ na patrony Duk.AN[33]; teras u nas baržo čensto rosxožon s’e / m’eńajo / žonaf m’eńajo Jez.JW[36]; tedy te s’eńiki vym’eńali / jak s’v’eže / to z ajeru ili słomy / nu ruzne bylo / a potym juš l’atno poro m’eńali Kaln.IS[31]; beńž’im końam’i / tašatkaj beńž’im m’eńac’ Mag.MN[22]; nu v’eš końaj m’ańali / tam moža jixne jak’e zmenčone Rem.AC[29]; ževńana padešva / dreuńak’i tak’e / pšyby’ijiš / nu dva pal’cy z’e ta padešva grubos’c’i... znos’ila s’e / znouž m’ańali Und.WS[33]. Notuje z języka przesiedleńców z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 171, z Białorusi (Druja) WGP 1999: 53, z Braślowszczyzny SPGB 156 (w tym też z części litewskiej). Por. błr. *мяняць* TSBM, ros. *менять* ‘wymieniać’ WSRP, lit. *mainyti* ‘wymieniać, zamieniać’ SLP.*

mieniać się ‘zamieniać się, wymieniać się’ (8): *m’ańajo s’e / m’ana’jo s’e te fšystk’e načal’stvy Czepul.KS[23]; pov’e’s’iš / pov’ečša m’eńa s’e i fs’o / abo gž’e jak o l’atem gumna pusta / s’ana na m|a / rozv’es’iš Bort.HC[35]; ktury i vxož’ili Pul’ak’i za... <Litwinów> / nu m’eńali s’e Strzep.WS[28]; vlas’c’ m’eńata s’e /*

v'encej ruska była// po wojnie była lítefska/ odrazu učyli s"e/ potym né v'em/ čemu zm'eńili na polska/ tedy né podobala s"e/ ruska zrob'ili Gaj.WP[47]; Pólšča tyko začela žyć/ i znoŭ ścisnełi// P'isuck'i začoł/ pofstańa zrob'il/ a potam i m'eńali še Gak.WP[12]; *stoi i ruvno pa goz"ine/ m'eńajo s"e/ goz"ina času stoi i modli s"e* Mej.AS[44]. Notuje z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 171, z Białorusi (Druja) WGP 1999: 53, z Brasławszczyzny SPGB 156-157. Por. błr. *мяняцца* TSBM, ros. *меняться* WSRP, lit. *mainytis* SLP.

mówić (modlitwy) 'odmówić (modlitwy)' (2): *žegna i m'ne kaže modlitwy muv'ic' v'ečorem/ i ja muv'itam čšy razy i odešlo* Jan.EK[23]. Por. lit. *kalbėti maldas* 'odmawiać modlitwy' SLP.

najdować 'znajdować' (1): *Ja tyko tak odvrucam s'e/ pańenka ty moja droga// ja najduja takaj s'v'atłos'c'i/ jak ja v'iz'alam/ o tak ukrongło/ s'v'atło/ s'v'atło* Imb.MW[12]. Poświadcza z Litwy SPGL 273. Zob. **naleźć**.

najdować się 'znajdować się' (1): *a pracy u vas juš najduje s'e v'encej/ c'i um'nejša s'e* Jez.JW[36].

najść 'znaleźć' (1): *nu skop'i/ šukajo vody// voda trudno była najš'c'* Smoł.KG[18]. Notuje SPGB 163. Por. ros. *найти*, błr. *найсці*.

naleźć 'znaleźć' (31): *nu tedy m'nej i kozov było/ ońi tam čuc' nał'ez'li teras juš dužo u kogo tyx kozof* Bort.HC[35]; *z'e staryx najz'ic'a/ tak [jiščo/ [jiščo// možna pomuv'ic'* Czepul.KS[23]; *vam to beńz'e trud'nej nał'as'c'; fšysko norma čšeba zdavac'// najdu/ najdu fšystko jedno/ štrafy* Duk.AS[46]; *pujdo tam najdu; puk'i ty najz'iš* Imb.JP[24]; *to v gazec'e/ to v žurnahu najda/ poč'itam* Jan.EK[23]; *ńigz'a né nał'ez'li/ ńigz'a/ ńigz'a na nał'ez'li teras my s'ež'im/ tyko pars'učk'i jidũ* Jez.JW[36]; *m'ne juš teras l'ep'aj i l'epaj// né b'e|duj/ najda* Mag.BP[31]; *pšyšło s'e nam metryk'i šukac'// tam metryk'i v'ec'a jak m'ešali N'emcy s tym'i Rus'kim'i// né [ma metryku/ pšepadli/ to my do l'bmrot/ podałi/ fšytko nał'ez'li; to o čšy m'as'ency pomančyla s'e/ jak to pov'ež'ac' svoja xoł'era na nał'azła s'e* Maz.SM[23]; *mama c'e'b'e šukajo z ognem nał'es'c' né mogo* Muk.JW[25]; *ja tam nał'azlam/ skont ona moža poxož'ic'/ né v'am* Ows.AO[17]; *pšežyli my z im// os'emnas'c'e l'at/ i tegu/ i nał'as on drugu// nu/ i m'ne zastav'il; dvoje zdaj s'e/ tak brac'uf/ nał'ez'li koło xl'eva* Pak.RW[38]; *ja kšyžyk nał'azła/ kšyžyk i poradovałam s'e; ty pšyjež'iš/ jej najz'iš nažyvaj// i vot i umarta; i nał'ez'li kartečka nap'isana; né pšyšło dvaž'es'c'a l'at my jeho nał'ez'li* Smoł.KG[18]; *jedan soldat nał'as svego ojca// natp'is i na kšyžy každego była natp'is i nał'as svego ojca* Stal.JG[33]; *s'ostra pajaxala da V'il'na/ fšysk'a dakum'anty nał'azła* Suw.OV[48]; *nu nađal'eko/ al'a na baržo najz'ic'a* Szuk.ZJ[23]; *z'gub'ila f trav'e gž"es"c"i/ co to plakała i né nał'azła* Bej.IK[35]; *kob'etu mlodu nał'ez'li/ to čšyž'es"e jej l'at; vo c"el'ak'i xož"ili/ zakrojili/ zakrojony/ tyko k'išk'i nał'ežli; to tam onji i nał'ežli i budyňk'i* Gaj.WP[47]; *ja k'ilka nał'azła/ al'e co te čšy bap'k'i*

i te syraješk'i tedy jak voda/ išč|o raz najdo voda i tedy pujz'e Gram.MK[26]; *nu něžyvy/ nal'ez'li* Mej.TM[36]; *to ja ješč'e v'em/ juš tak'ego durňa moža nigz'a* *ňa najz'ic'a* Rem.AC[29]; *nal'azlam pšygotov'one nič'i/ m'ałam pšygotovjone* *na osnof* Szul.NK[30]; *a juš on ze fšys'k'im xory był// xoz'it brat i nie nal'as* Und.HS[38]; *nu ji płoty obejmovali/ do pary/ to juš sob'e para najz'iš/ nel/ to nie* Zyg.WT[34]. Czasownik ten kwalifikują jako archaizm B. Dwilewicz (1997: 74), K. Geben (2003: 83) i H. Karaś (2002: 275). K. Geben zwraca też uwagę na formę rosyjską *найму* 'ts.'. SW *daw.* i *gwar.*, SWil *należć* rejestruje obocznie ze *znajdować*, SJPD z kwalifikatorem *daw.* z Mickiewicza. Poświadcza z Litwy SPGL 273. W gwarze znana też forma iteratywna *najdować*. Jest to archaizm wsparty na Kresach oddziaływaniem języków wschodniosłowiańskich. Por. ros. *найму* WSRP, błr. *найццi* TSBM.

należć się 'znaleźć się' (6): *jak voda/ išč|o raz najdo voda i tedy pujz'e* Gram.MK[26]; *Jo b'iješ poty/ pok'i sok najz'i s'a* Imb.MW[12]; *to tak'ego najz'i/ s'e on mašyna postav'i/ a sam pracuje* Min.JJ[35]; *jak ja vyrošy na v'itam'inax* *davnejšyx/ tak i žis žyja/ a teraz žećanečak najže šel/ tak i jak'ix nakupujo v'itam'iny* Gak.WP[12]; *a juž bžozečk'i najdon s'e/ bžosk'i stav'im/ kv'jatki l'esna najdon* *s'e/ juš ołtažyk ten fstrojony* Und.HS[38]. Poświadcza z różnych terenów Litwy SPGL 273, z języka przesiedleńców z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 173, z Kowieńszczyzny KaraśR 430. Por. ros. *наймись* WSRP, błr. *найццi* TSBM. Zob. wyżej **należć**.

narwować się / nerwować się 'denerwować się' (3): *ježeli kob'eta xoz'i narvuj i s'a/ monš p'iji/ xoz'i da drug'ix/ to teš na ml'eka barzo z nervuf/ ml'eka* *ňa byva* Bort.HC[35]; *barzo narvoła s'e/ to toža była xvyč'išy* Smoł.KG[18]; *jednego xarakter nie vyčyma i nervuji s'a i zlos'c' b'ežy* Miel.FG[24]. Notuje SWil, SW jako mało używany, SJPD z kwalifikatorem *daw.*, cytat z Sienkiewicza. Poświadcza z Litwy SPGL 279. Por. błr. *нарвавацца* TSBM, ros. *нервировать, нервничать* WSRP.

obaczyć 'zobaczyć' (9): *ja sama obačyłam/ że ja juš končyłam svoja* Czepul.KS[23]; *tak sama sob'a myšla/ ot durna/ čše było is'c' m'ne jak tyko* *obačyłam s'vatloš'c'* Imb.MW[12]; *žeńs'a to obačyš jak ona um'i pogadac'* Muk.JW[25]; *m'ne mocno była inter'es'ne obačyc'* Suw.OV[48]; *pal'eca ja pačšec'/ co tam tak'ego on žuc'it/ muv'a/ abača// i pal'ec'ał ten samal'ot f tamta strona;* *ona m'ne abačyła/ pšyv'egła/ pšyv'itali s'a; mama obačyła/ a co tob'a pañutka/ co ty xora* Smoł.KG[18]; *tamtu drogu ot do Imbrud zajez'ic'e// jez'ora obačyc'e// i tedy do Abel' jec'c'e* Szaw.WJ[34]. Archaizm, por. SWil, notuje SPGL 283 z różnych terenów Litwy, KaraśR 435 z Kowieńszczyzny, PTG 27, 81 z Białorusi, z Brasławszczyzny (z zachodniej części, dziś litewskiej) SPGB 172-173. Por. też błr. *gwar.* *обачыць*.

ostać się ‘zostać się’ (1): *Pol'acy byli/ teras ostafšy s'e para starykof/ to co tutej zostafšy s'e* Smoł.WS[27]. Notuje SPGB 184 z Braślowszczyzny. Por. ros. *остатся* WSRP, błr. *остацца* TSBM.

padać ‘spadać’ (2): *padat padał ten kurs// i spad zupetné* Duk.AN[33]. Por. ros. *падать* m.in. ‘spadać, opadać’ WSRP, br. *падаць* TSBM.

palaryżowany ‘sparalizowany’ (2): *v Imbrodax dyraktoram był/ umar vo/ šes'c' l'at pal'aryžovany l'ežał* Nar.MS[20]; **paleryżony**: *cudovny był l'ekaš// a žena jego była pal'eryžona/ ni |v'em il'e l'at na pos'c'e'l'u była ta žena* Tur.TC[26]. Z Kowieńszczyzny przytacza *paralizować* ‘sparalizować’ Karaś 2002: 212, wskazując na rosyjski odpowiednik – czasownik dwuaspektowy, także na wpływ morfologii litewskiej, która nie uwzględnia kategorii aspektu. Por. ros. *парализованный* ‘sparalizowany’, lit. *paralyžiuoti* ‘(s)paralizować’.

pedzać ‘wypędzać’ (7): *dušli po pol'sku/ ks'enza pšyjełi// na panzałi nas ni ot čego/ ni ot spov'ad'nicy/ jak čšeba pšyjmovali* Maz.SM[23]; *pšez okna v'idac sa kam'eny tak'i vysok'i/ tutaj l'už'uf panzałi i mančyli* Stal.JG[33]; *jak on bliżej podejz'i do mn'e// to ja jegu penza ot s'eb'e* Szaw.WJ[34]; *tedyš pšy Ros''ji/ jej žeš pšyc''isnefšy byli/ penzałi i atpušćali z raboty/ tyko mus''iš is''c'' učyc'' s''e* Mej.JS[42]; *to nas penzałi na robôta čvurkam'i fšysk'ix/ i z robôty* Šmil.EP[15]; *on penzał/ Boža broń/ žeby niht da jego sadu* Und.HS[38]. Notuje z języka przesiedleńców z Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972: 184, z Bitun WGP 66, z Glitów WGP 182.

pedzić ‘wypędzić’ (3): *peńz'i Jan/ fest i tvoje im'ańiny/ i peńz'i da drug'ego kałxozu* Smoł.KG[18]; *al'e ta oka mal'utka zrob'ila s'e i ona taka v'e/ začela mn'e lzy tak čensto peńz'ic'* Tur.TC[26]; *tedy penz'i Pan Bug z rajul/ o'ni styzo s'e/ tu zakryvaj s'e/ u ks'onsce pokazano* Rem.AC[29]. Przytacza z Kowieńszczyzny KaraśR 416, 467.

podobać się ‘spodobać się’ (1): *jim mus'i na podobalo s'e/ taka nazv'iska dali tej v'osce* Jan.EK[23]. Por. ros. *понравиться* ‘spodobać się’ WSRP, błr. *пада-бацца* TSBM, lit. *patikti* ‘ts.’ SLP.

porządzić ‘zaprowadzać porządek, oporządzać’ (2): *mog'ily požonza zafše; jaš tam jix i požonz'ulam te lušk'i byvalo* Muk.JW[25].

powiedzieć ‘opowiedzieć’ (2): *tak ona v'encej fšysko co v'e/ to vam pov'ež'alap fšysko dobže; byli pol'sk'e škoły gž'e Stas'išk'ova ona vam pov'e* Imb.JP[24].

przedać ‘sprzedać’ (8): *mama tam nab'eży jajak jak'ix/ tam zañes'i na... pšeda na rynek* Duk.AN[33]; *bydła majo/ krof čšymajo/ ml'eka pšadajo/ zdajo/ dobža żyjo* Gir.AP[18]; *u |vas fšystko jest/ jest co pšedac'// a v L'itv'e co pšedaš/ nič ne |ma co pšedac'* Jez.BK[30]; *niht ne kupuji/ k'edy pšedaju/ niht ne kupuji* Maz.SM[23]; *z'em'a ta pšedali* Muk.JW[25]; *tak bywała pa latysku już dužo co um'eli jak mlody byli šterz''estym roku/ jak atkryła s''e grańica/ tak bywała dužo//*

nas juš ni|xto nie pšeda Stal.EW[25]. W tej postaci bezprzedrostkowej czasownik jest szeroko znany na Kresach północnych. Z Łotwy notuje Karaś 1995: 48, z Kowieńszczyzny KaraśR 415, Karaś 2002: 272, z Wileńszczyzny z Bujwidz Dwilewicz 1997: 121, z Brasławszczyzny SPGB 215. Forma archaiczna bezprefiksalna wsparta odpowiednikami wschodniosłowiańskimi i litewskim. Por. błr. *npadaць* TSBM, ros. *npodamy* ‘ts.’ WSRP, lit. *parduoti* ‘ts.’ SLP.

przedawać ‘sprzedawać’ (12): *krova vyprova|zuj/ pšeda|vaj i do doxtora; do Turmont voz’ili pšedavali i pšep’ivali* Duk.AN[33]; *ml’eka ježeli svoja nie maš/ va tu sons’atka γz’e žyji/ to litar lit/ to pšadaji/ a tak nie pšadaji* Gir.AP[18]; *jido jagotk’i zb’erajoj/ pšedavajoj/ xl’epka kupujoj* Maz.SM[23]; *my i teraz vo tyko v jes’eñi pšedali krove// a tak rob’ili svōji sery* Piet.AW[21]; *gž’e pšedavali tam ji kupovali* Soł.HP[29]; *ja nie xcem pšep’isyvac” s’e ni na kogo/ jak ja mam pšedavac” sam s’eb’e* Mej.TM[36]; *k’edy nie bylo tak’ix kv’atuf/ žeby jak teras/ že pšedavali/ v’ehkšyña svoje xto po ogroc”ikax saz’ili* Mej.JS[42]; *jeden pužyji tu kup’iřsy potam pšedaji znuv drug’emu* Strzep.WS[28]; *važyli* (ziarno) *tak samo, vo tym bazmenam advažy/ v’ez’e na rynak/ pšadaji* Trykł.ZS[28]; *s”v’iñ tak sama tšymali// i dl’a s’eb’e/ i na spšedaš/ ja i teras tak tšymam// i sob’e zоставuje/ i pšedaje* Zyg.WT[34]. Notuje SPGL 336, SPGB 215, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 307. B. Dwilewicz (1997: 74) zauważa, że zarówno czasownik *przedać*, jak i jego forma niedokonana *przedawać* w takiej postaci są zaświadczone w staropolszczyźnie i od dawna obecne w polszczyźnie północnokresowej, co pozwala zakwalifikować je jako archaizmy. Niewątpliwie jednak wspiera je wpływ języków współfunkcjonujących na Litwie – odpowiedników leksykalnych w tych językach. Por. błr. *npadaваць* TSBM, ros. *npadaвамь* ‘ts.’ WSRP, lit. *parduoti* ‘ts.’ SLP.

rodzić się ‘urodzić się’ (26): *tam moja roz’ina/ ja roz’ił s’e tam* Duk.AN[33]; *juš po taj v’el’kaj vojne jak rañej taka byla to jaš’č’o nie roz’iřsy s’a bylam* Jan.EK[23]; *to tam moja |mamačka roz’iřsy s’e byla/ tam jejna roz’ina byla; nu i ot on oženil s’e i pačšamy o jego synek roz’ił s’e; o tut ad Zaras čtery k’iļometry ja roz’iłam s’e/ Duk’iš’k’i/ tam Baxmaty/ Duk’iš’k’i// my žyli tam/ nu i potam vojna/ ja čšyž’estym šustym roku roz’iřsy s’a* Jez.JW[36]; *sons’at jež’li da sons’ada pšyž’e tam Jazusak jak on roz’iřsy s’e/ on tam p’es’ña zas’p’eva/ jego ugas’c’ili* Mag.MN[22]; *tutej/ Mazurk’i// moja rožeña tutaj/ ja roz’iła s’e/ tutaj tak’e S’ehk’evičy pšyježžali z V’il’na/ toža ojč’izna ix* Maz.SM[23]; *ja roz’iřsy s’e dvaž’es’c’e p’jontym* Muk.JW[25]; *mama byla na Lit’v’e roz’iřsy s’e/ ojč’ec juž był nadomnik/ nie |vem/ gž’e on roz’iřsy s’e/ tam v Łotv’e zdaj s’e že roz’iřsy s’e/ Borusa// a mama tam roz’iřsy s’e* Now.WK[26]; *tamta to ja tyku s’edymnastego vojna končyla s’e/ a ja roz’iłam s’e/ to ja i nie pam’entam* Ows.AO[17]; *on|a ten momant jak roz’iła z’ec’uka i pazvali jej pakazac’// muv’i/ vo Bal’s’eña pšyñosla*

*z'ec'uka roz'ıla Smoł.KG[18]; f p'eńz'es'ont p'ontym syn roz'ił s'e Soł.HP[29]; my i roz'ifšy s'e tutej Stal.JG[33]; ja roz'ılam s'e tu i teras vo i rob'a/ i z'ec'i naroz'ılam dužũ/ čterex curek vo Suw.OV[48]; roz'ılı s'a f Pol'sčy/ uc'ekałi l'už'i/ m'ešałis' i pšyjaxałi tutej/ šukałi m'ejsca l'epša/ a potam dal'ej uc'akałi/ znova nazat uc'akałi/ ruz'na byla Suw.HK[29]; ja ne f samej Tyl'ży roz'ılam s'eń/ dal'ej/ f Podbžez'u Tyl.FJ[28]; dvaž'estym z'ev'ontym ja juš roz'ił s'e f tym dom'e Czep.BŁ[30]; a juš on/ jak tutej rošy/ roz'ifšy s'e/ i to juš pułovy ne m|a našego Mej.TM[36]. Poświadczą SPGL 348 tylko z Landwarowa na Wileńszczyźnie, SPGB 227 z Braślawnszczyzny (Dryšwiaty), z Kowieńszczyzny KaraśR 235, 516, z różnych okolic Białorusi i Litwy PTG 20, 43, 68, WGP 200. J. Karłowicz (1884/1984: 61) przestrzegał przed formą *rodzić się* w wyrażeniach takich jak *rodził się w Kijowie, takiego to dnia*, podając poprawny odpowiednik *urodzić się*. Por. ros. *родиться* dk. i ndk. WSRP, błr. *падзіўся* 'urodził/am się', lit. *gimti* 'ts.' SLP.*

sadzić 'wsadzić' (8): *to saza do p'eca (...)* *ftedy xl'ep sazič' (...)* *i ftenčas do p'eca na tok tam i sazi s'e bułka xl'eba/ (...)* *liš'c'i to sux'i/ tyl'ko saziłi na sux'ix (...)* *k'edy xl'ep čeba sazič'/ tenčas i ajeru nab'eže i na ajeru Mag.AŁ[03]; łapata jest ta gž'e do p'eca saziłam Muk.JW[25]; ftedy tam posypywało s'e ajeru al'bo liš'c'i kl'unovyx/ moňk'i i ftedy s tej łopatũ saziła s'e tak do p'eca// sazi s'e do p'eca vo ten xl'ep Piet.AW[21].* Por. błr. *садзіць* (np. *садзіць ў неч* 'wsadzić do pieca') TSBM.

spominać 'wspominać' (3): *jak juš staros'c' potxozi/ to barzo čensto spom'ınam Imb.WP[39]; xoziłam/ blagałam/ p'eńc' tygodni/ a tutej čšeba byla i pol'a ub'erac'/ i fšysko/ aj/ ne xce s'e spom'ınac'/ ne xce s'e spom'ınac' Ows.AO[17].*

stawić 'postawić, stawiać' (18): *p'erša bułka kšyš na nej stav'ılı// tedy tyko do p'eca šux/ na tux liš'c'ax Bort.HC[35]; i tam stav'ılı kš'ży/ stav'ılı statuly/ tam rozrywałi Mag.BP[31]; tut juš nam vłaža stav'ıla i my za ten dom płac'ılı/ za ten dom co vłaža pastav'ıla// xl'evy našy Mag.MN[22]; do xaty stav'ılı/ koło obrazaf/ vezmo postav'o/ gos'c' pšezywałi Min.JJ[35]; vot jak za munš vyštam/ začėli rob'ic' obydvā/ i to stroiłi s'e^a fšystku stav'ılı Szaw.WJ[34]; snopk'i v'onzałi/ tedy stav'ılı/ a tam ježełi jenčm'eń čy ov'es/ to kos'ılı tak o na z'em'a/ my grabl'em/ čupk'i tak'e rob'ılı stav'ılı/ pracovałi Bej.IK[35]; v'onska skreńc'i/ i zv'onžy// vjonska nazyva s'e/ a tedy stav'i/ to to u bapk'i nazyvajon s'e/ bywała pa z'es'eńc' to bapk'i// žyta to tak stav'i s'e/ a jenčm'eń to pa dva možna stav'ic' Mej.TM[35]; kopk'i stav'ılı/ nazywałi/ po z'es'eńc' snopkuf kopka// i stav'ılı/ žeby było šez"z'es'ont Šmil.EP[15]; bžosk'i stav'o koło domu// nu zabavy tak'e same Wer.AS[19]; jodelka pšynašałi/ nu i teras/ juž vo i stary/ to samo my stav'im/ taka nemáa Zyg.WT[34].* Notuje SPGL 373, Karaś 212 z Kowieńszczyzny, SPGB 250 z Braślawnszczyzny. Por. ros. *ставить* WSRP, błr. *ставіць* TSBM.

stawić się ‘stawiać, budować’ (2): *byli fšys’k’e spal’one/ tyko mag’ily byli// to o|ni v’iz’iš/ γz’e xto xc’al/ to pastav’il s’e// oni i stav’ili s’e/ pošli teš služyc’* Gir.AP[18]; *tamta v’oska razabrałi/ płac’ili za domy jim i mus’iš z’e xceš/ xceš vyježž|aj da m’asta/ xceš z’e tu stav’ic sa z’e xceš* Mej.JS[42]. Przytacza Karaś 212 z Kowieńszczyzny, SPGB 250 z Braślowszczyzny. Por. błr. *стаўіцца* TSBM.

stydzić się ‘wstydzić się’ (2): *do kos’c’ola juš nie styzo s’e pšyjs’c’/ čyš nie možna suk’enka jaka na|z’ac’/ spudnička jaka/ a to goły/ puł goły* Now.WK[26]; *oni styzo s’e/ tu zakryvajon s’e* Rem.AC[29]. Por. ros. *стыдиться* WSRP.

sunąć ‘wsunąć’ (2): *taka tarlica/ suńiš tuty renko/ c’iš’neš a tutej ot Czepul.KS[23]; nu i puznej co/ nu i na łapata ževnana i suneli do p’eca* Min.KJ[37]. Por. błr. *сунуць* TSBM, ros. *сунуть* WSRP.

suwać ‘sunąć, wsuwać’ (1): *čšeba p’ec nac’eplic’ goronco i ftedy taka łapata vo i na ta łapata kładniš xl’ep/ ta c’asta/ i u p’ec suvaš* Trykł.WS[32]. Rejestruje SPGL 377. Zob. wyżej **sunąć**. Por. błr. gwar. *суваць*.

trząść ‘roztrząsać, przetrząsać’ (1): *i saziłi i navoz voz’ili/ i čšeńs’li navos/ fšystko co rob’ili* Mag.AŁ[03]. Por. ros. *трясти* ‘m.in. przetrząsać (siano)’ WSRP.

wracać ‘przewracać’ (3): *s’ano vracac’/ zły// nie v’adomo/ z’is’ej vyčšym’i dešč/ čy nie vyčšym’i/ xto jego v’e// ładnej/ al’e nie v’adomo/ c’i na długo/ my same vo i povruc’ifšy s’ano/ z’is’ej juž vracali/ to troxu juš kuży s’e; dužo dešč l’ał na ta s’ana/ nu to z’is’aj vracamy/ pačšym/ juš kuży s’e* Szuł.JS[33]. Por. ros. *ворочать* ‘m.in. obracać, przewracać’ WSRP.

znaczyć ‘wyznaczyć’ (1): *Maguc’i tut kilku tylko domuf byłâ// a potem značyli pos’olek/ f tej z’arevni/ nie v’em jak to po pol’sku pov’ežec’* Mag.JK[34].

znerwować ‘zdenerwować’ (1): *modl’em s’e każdy ras/ i Bogu z’enkuje/ że jo Pam Bug tam zabr|ał/ a nie tutej/ nie pšy mne// kto v’e/ co na mne mys’’l’elip/ kto v’e/ a może jo čym znervoala/ a może ja čym nie dopomogła* Mej.GJ[17].

znerwować się ‘zdenerwować się’ (1): *a potam jakas’ žabračka jak rańej zvali/ pšyšta/ mama obačyla/ a co tob’a pañutka/ co ty/ xora/ nu muv’i xora/ ruža pad’jela s’e/ znervoalam s’e// ona zamuv’ila vody/ skazała pam|yc sa/ vyp’ic’// a mama adžyla do os’im’z’es’ont čtery l’aty i žeby k’edy zaxorovala* Smoł.KG[18]. SPGL 279 notuje z różnych terenów Litwy **znerwować się**.

Większość tych formacji bezprefiksalnych ukazuje wahania w użyciu form dokonanych i niedokonanych czasowników. Zakłócenia w kategorii aspektu są wyraźnie widoczne w czasownikach: *kończyć, kończyć się, podobać się, rodzić się* zamiast *skończyć, skończyć się, spodobać się, urodzić się*. Niektóre z podanych przykładów można objaśnić formalnym oddziaływaniem języka rosyjskiego, np. ros. *кончить, родиться* – to czasowniki dokonane (Karaś 2002: 212).

Formy czasowników *naleźć, sprzedać, sprzedawać* są starsze niż ich odpowiedniki *znaleźć, sprzedać, sprzedawać*, występowały one w języku XVI-XVII w., były też dobrze zachowane jeszcze w wieku XVIII. W tym właśnie stuleciu zaczęły się pojawiać formy prefiksalne przedstawionych czasowników (Kurzowa 1993a: 154).

2) Formacje prefiksalne (inne funkcje prefiksów):

doprawić ‘wyprawić’ (1): *pov'ez"éli nam/ že beńz"em v Zal'eščyках beńz"e bal'nica/ ranyx Pol'akuf na reńkax i rušyli tu do P'inska/ nas doprav'ili/ Rusk'e pošli na n|as/ začeli ščel'ać* Śmil.EP[15].

dohodować ‘hodować’ (1): *była došečšy za krova dv'es'c'e p'eńz'es'ont/ čšysta lit// jej doγodovac' čšeba il'a* Min.JJ[35]. Poświadcza gwar. *dohodować* BŻ. Por. błr. *дагадаваць* SPZB.

dotrzymać ‘wyttrzymać’ (1): *čtov'eku rob'i s'e mocno slabũ/ mocnũ drenũ/ čtov'ek slab'eji/ že na moży dačšymac'* Mag.MN[22].

nabudzić ‘obudzić’ (3): *rano fstavalim młoc'ic' šed'li do adryny i mñe nabuzon pomagac' (...) to mñe nabuzon/ to spac' xce s'a/ z'ımovo poro žeš/ ľatno poro na młuc'i s'a/ al'a z'ımova nocy długa/ al'a rano nabuzo* Mag.AŁ[03]. Por. błr. *набудзіць* SPZB.

naczerpnąć ‘zaczerpnąć’ (1): *pošlam/ načarpneta s studñi vody/ pšyñošla* Mag.MN[22]. Por. błr. *начерпнуць* TSBM, ros. *начерпнуть, начерпать* WSRP.

nadzielić ‘przydzielić, wydzielić’ (3): *z'em'i u nas mało była/ z'em'i nabrali/ sav'ecka vłas'c' była naz'el'ifšy* Smoł.WS[27]; **nadzielonny**: *ja s'edemnas'c'e ľat u k'eli šlužyła/ po ks'enžax šlužyła/ tak mñe naz'el'ona/ naz'el'ona tak'ix o ruńnyx* Now.WK[26]. Por. błr. *надзяліць* TSBM, ros. *наделить* WSRP.

nagotować ‘ugotować’ (2): *tak prostu kartofli nagotuju/ nu tam zupy jak'eji/ tak prosto na było* Duk.AN[33]; *svoim'i ľekarstvami/ trafkami/ to tak'e/ to trafki/ nagotuji/ tym'i ľekarstvami ruńnym'i poji* Mag.MN[22]. Poświadcza gwar. *nagotować* BŻ. Por. błr. *наварыць* SPZB.

najeżdzać ‘zjeżdzać się, przyjeżdzać’ (2): *a f Smoľvax k'edyz' była fšysko/ fšystko była// fest na čšy d'ni/ aj/ s'v'enta była/ ks'enžy naježžali; oj była/ čšy d'ni był fest/ z ruńnyx paraf'ji ks'enža naježžali/ i s Turmont/ i z Gajt i z Dukšt* Smoł.WS[27]. Poświadcza gwar. *najeżdzać* BŻ. Por. ros. *наезжать* pot. ‘zjeżdzać się’ WSRP, błr. *наязджаць* SPZB.

nakukować ‘wykukać’ (3): *oj już b'eda nakukuji// to tak starux'i bywała muv'ili// oj pšyl'ec'ala vruźb'itka ta b'eda już nakukuji// a tam była tegu čy ñe była nakukavała jim č'i ñe/ tyku muv'ili staryk'i* Duk.AN[33]. Poświadcza gwar. *nakukować* BŻ. Por. błr. *накукаваць* ‘wykukać’ TSBM, ros. *накуковать* ‘ts.’ WSRP.

namalować się ‘wymalować się, podmalować się’ (1): *on ňa poznat/ pańčošk’i na tvaš na’zane/ namal’avaušy s’e čarny čarvony/ ix ňa možna poznac’ ňijak/ vy|kras’iušy s’e* Mag.MN[22]. Potwierdza gwar. *namalować się* BŻ. Por. ros. *намалевать* WSRP.

namarznąć ‘zamarznąć’ (1): *cepka ta l’ňana o taka grub’ińa/ jak namarźne/ tam ňa padńońc’/ onaš tam’ent marz’ni voda* Smoł.KG[18]. Poświadcza gwar. *namarznąć* BŻ. Por. ros. *намерзнуть*.

namęczyć ‘wymęczyć’ (1): *svac’a iz’i vutka ňes’i/ ftedy otpuščajo tego svata juš jego tam namerčo* Miel.IG[31]. Poświadcza SWil, SW, SJPD ‘nadokuczać’ cytat z Prusa. Por. ros. *намучить* WSRP, błr. *намучыць* TSBM.

napić się ‘upić się’ (12): *šed’li tam/ fšystk’e i nap’ił s’e/ šet/ šet/ do domu ňa dušet* Bort.HC[35]; *v’ečorem s kantory jidu vo tak vo v’intem// nap’iŕy s’e* Duk.AN[33]; *k’edys’c’i šed z magaz’inu nap’iŕy s’e; nap’ił s’a tam pošet; ojč’ec muv’i co ja beńz’im końam/ nap’ijim s’e c’i co/ na co muv’i puŕz’im p’axoto; nap’iłi s’e najedłi s’e* Muk.JW[25]; *ňa nap’ije s’e/ on ňa puŕz’i* Smoł.KG[18]; *bydła tak ňe postomp’i/ jak on|a postomp’iła/ sama nap’iła s’e i kačala s’e* Gaj.WP[47]; *a teras tyko nap’i-jon s’e/ p’ijane xozo* Gram.KM[26]; *nap’iłi s’e/ kačali s’e...// p’eŕkńe było/ čysto było/ a teras to juš fšystko brudno/ ňep’eŕkńe; ja ňe v’em čemu tak/ jest i kluby/ al’e ňixt ňe orgańizujy p’eŕkńego/ ňic ňe m|a// nap’ijon s’e xlopcy...// i pošli* Mej.GJ[17]; *f každyt kontku nap’iłi s’a i dobža každy budńi z’eń tam* Szuł.NK[30]. Według J. Mędelskiej (1993: 245) to kalka semantyczna z języka rosyjskiego. Notuje SPGL 274 ze wskazaniem na źródło białoruskie, poświadcza gwar. *napić się* BŻ. Por. ros. *напиться* 1. ‘napić się’, 2. ‘upić się, spić się’ WSRP, błr. *напицца* SPZB.

napomnieć ‘przypomnieć’ (1): *al’e v’ec’a k’edy vo dobža napomńeli* Mag.AŁ[03]. Według Z. Kurzowej (1993a: 392-393) taka postać czasownika funkcjonuje pod wpływem błr. *напоминаць* i ros. *напоминать*. Notuje go też J. Karłowicz (1884/1984: 51), podkreślając, że „*napominać* po polsku znaczy upominać, dawać napomnienia, przestrzegać”. Por. ros. *напомнить* ‘przypomnieć’, WSRP, błr. *напоминаць*.

napudrować się ‘upudrować się’ (1): *kupovali puška i tam jak toŕka// i napudrujo s’a* Muk.JW[25]. Potwierdza gwar. *napudrować się* BŻ. Por. ros. *напудриваться* ‘pudrować się’.

narodzić ‘urodzić’ (1): *ja roz’iłam s’e tu i teras vo i rob’a/ i z’ec’i naroz’iłam dužŭ/ čterex curek vo* Suw.OV[48]. Poświadcza gwar. *narodzić się* BŻ i SPGL 275 ze wskazaniem na źródło białoruskie. Por. ros. *народить* WSRP, błr. *нара-дзіцца* SPZB.

narzucac’ ‘powrzucac’ (2): *teraz zab’ijajo z’ec’i// o gż’e to muv’iłi/ ňevod zapus’c’iłi na ryba v jez’oru/ a vuc’oŕgnełi puł ňavoda z’ec’i nažucany do vody/ v’iz’iš jak jest na s’v’ec’e/ ňe ryba/ a// c’oŕgno/ muv’i tak c’enško c’oŕgnełi/ a a tam*

z'ec'uf nažucana do vody/ o jak jest na s'v'ec'a Now.WK[26]. Poświadcza gwar. *narzucac* BŻ. Por. błr. *накідаць* SPZB.

nastawić się 'postawić się, pobudować się' (1): *Maguc'i tut k'ilku tylko domuf była// a potem značyli pos'otek/ f tej z'arevni/ ne v'em jak to po pol'sku pov'e-z'ec'// značy s'e nastav'ilo s'e dužo pšyjeznux/ stav'ili s'e// rańšeš čšeba była stav'ic' s'a* Mag.JK[34]. Poświadcza gwar. *nastawić* BŻ. Por. ros. *настроиться*, błr. *наставиць* SPZB.

naszmarować 'posmarować' (1): *xl'epka tam/ cokol'ak našmaruju/ tak'i juš ob'ad dajo* Gir.AP[18]. Potwierdza gwar. *naszmarować* BŻ. Por. błr. *нашма-раваць* TSBM, ros. *намазать*.

naszorować 'poszorować' (1): *tapk'i taka obuješ b'ale/ ješče jak'im zembnym prošk'em našarujiš/ žeby b'ale byli* Weł.TS[35]. Por. błr. *нашарабаць* 'posmarować' SPZB.

naścielić 'pościelić' (2): *pšyńosa ajeru nas'c'el'a/ na ta deska* Muk.JW[25]; *liš'c'i nas'c'eliš kl'onovyx/ tedy c'asta natožyš* Bort.HC[35]. Notuje z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 272. Por. ros. *настелить* WSRP.

nawiązać 'przywiązać' (4): *pastux teš krovom tam v'anj'k'i pl'ec'e/ nav'onży/ tedy jego juš cokol'ek traxtovali* Bort.HC[35]; *na lancux nav'onzali kała xaty i pačšyli/ nav'anzuju xustańutka na głova/ nav'anzuju i ftenčas v'anak z głovy zdymuju* Mag.MN[22]. Poświadcza gwar. *nawiązać* BŻ. Por. ros. *навязать* WSRP, błr. *навязаць* SPZB.

nawiedzić 'odwiedzić' (3): *dus"ack'i/ byli my pojaxafšy nav'ež'ic' dus"ack'ego/ ve čvartek byli* *pojaxafšy nav'ež'ic'; pojaxali nav'ež"ic' tak on fšystko s'm'eje s"e* Mag.BP[31]. Por. ros. *наведаться* 'm.in. zajrzeć, wpaść do kogoś', *навестить*.

naznaczać 'wyznaczać' (1): *vlas'c'i dajo kob'eta/ dopačšyc' mñe/ i v'encaj kob'et tutej/ ne tyko mñe jednej/ p'eñc' jej naznač'ona* Mag.AŁ[03]. Poświadcza gwar. *naznaczać* BŻ. Por. ros. *назначать* WSRP, błr. *назначыць* SPZB.

nażyć 'przeżyć' (1): *jak čše beńž"e žyc"// a fšystko nažyli/ i z"ec"uf/ i fšystk'ix/ vyros"c"ili/ xtury dva mal'eŋ'k'e umarli// ot i fšystk'e tak i žyjim* Stal.EW[25]. Poświadcza gwar. *nażyć* BŻ, *nażyć (się)* 'dorobić się' SPGB 169. Por. ros. *нажить* WSRP, błr. gwar. *нажыць* SPZB.

obchodzić 'wschodzić' (3): *f tym roku i ogurk'i ne rosno/ opxož'ili/ ne opxož'ili/ mus'i čvarty ras pos'ala; a tam daļej posaż'ila/ tak u mñe fas'ol jakos' drenne opxož'i* Bort.HC[35]. Czasownik znany w tym znaczeniu na Litwie – SPGL 283-284 przytacza z różnych terenów Litwy, potwierdza gwar. *obchodzić* BŻ. Por. błr. gwar. *абходзіць, абыццi* SPZB.

obczyszczac 'oczyszczać' (1): *juš te potskropk'i jak nazyvajon s"e/ juš ta bečka oprčyšča s"e/ taka mal"jus"eńka bulečka* Zyg.WT[34]. Por. ros. *обчищать* 'oczyszczac, obierać' WSRP.

obczyścić ‘oczyścić’ (1): *jest gżybaŭ/ i borov’ik’i/ i tak’e padašinačk’i jak nazyvam’i/ nu i tam rozmajite tak’e ŭo// pšyńoso/ apčyščo/ tedy abgotujo/ tedy jix vymyjo* Gak.WP[12]. Poświadcza gwar. *obczyścić* BŻ i SPGB 172 z Braślawszczyzny. Por. ros. *обчистить* ‘oczyścić, obrać’ WSRP.

obdoić ‘wydoić’ (1): *|Božaŋka/ nie mam ja s’iły dojic’ kozy// koza pšyńes’i kozl’ukuf/ nu to pačša xturej vym’a nie vyssana/ tak obdoja/ psom/ to kotom* Bort.HC[35].

obejšć ‘wzejść’ (2): *a tedy vo mros jak dał/ fasołi u mne tak ładne obešli tutej vo ka’la domu nađužo; mus’i čvarty ras pos’ala/ trošečk’i obešli/ z’imno/ ońi rosno/ stoij skurčyfsy s’e* Bort.HC[35]. Potwierdza gwar. *obejšć* BŻ, SPGL 283-284, Lewaszkiewicz 2017: 419. Zob. **obchodzić**. Por. biał. *абыццi* SPZB.

obeprzeć się ‘oprzeć się’ (1): *tyko ja ot pšykl’eŋkna o troxa na ławečka/ v łafk’i tak jak obepšam s’a o i troxa/ a tak ja nie moga/ i o pšykl’eŋknońc’ nie moga* Now.WK[26]. Poświadcza gwar. *obeprzeć się* BŻ. Por. ros. *опереться*, lit. *atsiremti*.

obetarć ‘wytrzeć’ (1): *Ranu pańi/ pujz”eš do krofk’i podojiš/ pańi/ obetarć* čšeba *krofk’a* Kaln.IS[31]. Potwierdza gwar. *obtarć* BŻ, Lewaszkiewicz 2017: 419. Północnokresowa postać czas. *trzeć* jako *tarć* z prefiksem *ob(e)-*. O czasownikach na *-arć* zob. Kurzowa 1993a: 276, Karaś 2002: 226-227, Dwilewicz 1997: 58. Por. ros. *обтереть*, biał. *анціраць* SPZB.

obgłuchnąć ‘ogłuchnąć’⁶ (1): *on mocno abgłuchšy/ może i nie zmuv’ic’ s’e// juš tam nie varta i is’c’* Mej.TM[36]. Notuje z Braślawszczyzny SPBG 173. Por. lit. *apkursti*.

obgrodzony ‘ogrodzony’ (3): *a ji u v’izax tyx samyx/ tamš nazyvałi g’eta/ teš płotam’i/ ojc”ac jejny rospov’adał/ płot najv’eŋkšy abgrozony/ nu ji zvoz’ili tam; była kroŋg’em abgrozona kam’eŋam’i mury/ vysok’i mur* Mej.JS[42]. Przytacza z Braślawszczyzny *obgrodzić* ‘ogrodzić’ SPGB 173 i z Litwy kowieńskiej SPGL 284 ze wskazaniem na źródło białoruskie. Por. biał. *абгародзіць* TSBM, lit. *aptvertas*.

obierać ‘odbierać’⁷ (1): *bydła ob’erałi/ bydła vezmo/ zarzno i v’ozo* Ows.MB [24]. W podobnych kontekstach notuje czasownik *obierać* ‘rabować’ SPGB 174. Por. lit. *atimti*.

obkosić ‘wykosić’ (3): *na mog’ilk’i tutej pros’i tedy žeby juš apkos’iłip tam i kv’atkoŭ z’ec’i škol’na tam pasaz’ili i/ tam apkošone žeš* Mej.TM[36]; *mnie čš’eba trafka opkos’ic’ žeby na zdaptałiby* Muk.JW[25]. Poświadcza gwar. *obkosić* BŻ. Por. ros. *обкосить* 1. ‘okosić’, 2. gwar. ‘skosić, wykosić’ WSRP, biał. *абкасіць* TSBM.

⁶ Rosyjskie i białoruskie odpowiedniki są akurat zbieżne z polskim – por. ros. *оглохнуть*, biał. *аглохнуць* SPZB.

⁷ Formy rosyjskie i białoruskie zawierają *ot-/od-*, por. ros. *отбирать, отнимать*, biał. *абабраць*.

obkrajac ‘okrajac’ (2): *al’e my skšydelk’i opkrajali// to tak puz’ni na skšydelkax pol’ec”i* Kaln.IS[31]; *m’ne noga była ra’ona/ bok/ i re’ka fšystka była čarna/ apkrajali fšystka moja c’ala/ ta spal’ona* Smoł.KG[18]. Potwierdza gwar. *obkrajac* BŻ. Por. ros. *обрезать*, biał. *абразаць* SPZB, lit. *apirpjauti*.

obkraść ‘okraść’ (4): *my m’eli dom dobry/ opkradli jak my xory byli; nu toš pšyjexali/ opkrazona/ zamek pšep’itovany* Imb.MW[12]; *kradno// xto został s’e/ nie ma raboty/ to tyko noc pšyzi i l’aj|kaj s’e/ to tam zab’ity/ to tam apkraz’ony* Gir.AP[18]; *była fšpital’u tšy tygodni/ pšyštam opkraz’ona fšystka* Szmel.PL[19]. Czasownik w tej postaci znany na Litwie – SPGL 284-285 ze wskazaniem na źródło białoruskie, z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 272, z okolic Solecznik BŻ. Por. ros. *обокрасть* WSRP, biał. *обакрасці, абкрасці* TSBM, lit. *apvogti*.

obkrażony ‘okrażony’ (1): *ješč|o jak ja była mal’enka pam’entam glinab’itka ta stała pusta pus”c”utka/ ješč|o i gnoj był/ a teras patšam ževy čort v’e jak’e vyroššy/ tylko s”c”any te vo naukoło opkronžone i fšystko tam n’ikogo nie ma* Gram.MK[26]. Por. biał. *обкружыць* TSBM, lit. *apsuptas*.

obmieszać ‘wymieszać’ (1): *z”eška xl’ebna/ zaroščyno/ potym obm’ešo/ nakryjo/ żeby on podnołby s”e tak* Kaln.IS[31]. Poświadcza gwar. *obmieszać* ‘wymieszać’ (w odniesieniu do siewki dla zwierząt) BŻ. Por. biał. *абмяшаць* TSBM.

obmłacać ‘wymłócić’ (1): *tak’e cepy byli na pałki latušyli/ o ta zboža/ i fšystka abmłacali/ a teras kambajiny* Mej.TM[36]. Przytacza z Braślowszczyzny SPGB 174 ze wskazaniem na źródło białoruskie. Por. biał. *абмалаціць* TSBM, ros. *обмолотить* ‘omłócić, wymłócić’ WSRP.

obmłócić ‘wymłócić’ (1): *zerv’im l’en/ obmłuc’im te s’em’ena/ głoŃk’i* Jan.EK[23]. Zob. wyżej *obmłacać*. Por. ros. *обмолотить* ‘omłócić, wymłócić’ WSRP, biał. *абмалаціць* TSBM.

obskrobić ‘oskrobać’ (1): *mama juš tam opskrob’i fšystko tak i up’ečy// matus”a žeš i bułki p’ekła proste jak’e v’ejsk’e* Bej.IK[35]. Poświadcza gwar. *obskrobać* BŻ. Por. biał. *абскрэбіць* TSBM, ros. *обскробрить* WSRP.

obsmalić ‘osmalić’ (2): *gž’e Matku Boska pokazała s”e/ to tam ževy tak jak opsmal’ony/ jak sux’e lis”c”i* Mag.BP[31]; *potem my i z’ jim apsmal’ili ve dvux// l’ampan’i tu o z”e jak daš* Zyg.WT[34]. Potwierdza gwar. *obsmalić* BŻ. Por. biał. *абсмаліць* TSBM.

obstrzygać ‘strzyć, obcinać’ (1): *barzo l’ub’ila ja bapc’u i mocno l’ub’ila pazury apščygac’ ja bapc’i// a bapc’a nie/ nie/ nie dam* Und.HS[38]. Poświadcza gwar. *obstrzygać* BŻ. Por. biał. *абстрыгаць* TSBM, ros. *обстричь* pot. ‘strzyć’ WSRP, lit. *apkirpti, apkarpyti*.

obstygnać ‘ostygnać, zastygnąć’ (2): *łojovy tak’e lampečk’i rob’ili/ vo tak’i knot i łoj naokoło apstygnie/ nu i knot zapalim i pałi s’a* Kaln.BS[24]; *tedy jo vyl’eješ do jak’ego postafšy cokol’ak na jak’i brytvan tak’i płask’i o/ ona opstygnie*

trox'i Bort.HC[35]. Notuje SPGL 286 *obstygnać*. Potwierdza w nieco innej postaci gwar. *odstygnać* BŻ. Por. ros. *остыть*, błr. *адстыгнуць* SPZB, lit. *atvėsti*.

obszczypać 'oszczypać, zerwać' (1): *može v'ešejkaŋ xcec'e ščypac' o jak'ix može jest/ ja nie v'em/ tu opščypane juš može// a tam fčoraj ješče synova była/ xc'ata/ nu muv'i poščyp|ac'/ a k'edy oñi ješče ñes'p'ate* Rem.AC[29]. Por. błr. *абшчыпаць* TSBM, ros. *обшипать* WSRP.

obświecić się 'oświecić, oświetlić' (1): *tak'e dymakurk'i nazyvałi fšysko/ a co/ jak nie ma čym apšv'ec'ic sa* Trycz.LT[32]. Notuje SPGL 287. Por. lit. *apšviesti*⁸.

odbronić się 'zabronić' (1): (Jeżeli kura chce na jajka?) *Oj/ jej nie można adbronić sa/ ona v gñez'z'e s'ež'i/ jej i kompam'i/ i co ña rob'im/ ñijak ña można* Kaln.BS [24]. Notuje na Kowieńszczyźnie Karaś 2002: 272. Por. błr. *адбраницца* 'obronić się' SPZB, lit. *atsiginti* 'obronić się przed kimś'.

odbyć 'przebyć, spędzić czas' (4): *na fabryce rob'ila na robota vyvoz'ili/ čšy l'aty tam odbyła* Imb.JP[24]; *ftedy odbyli os'em l'at pšyjaxali nazat; č'tery l'aty v vujsku odbył* Muk.JW[25]; *na f'erm'a p'atñas'c'a l'at odbyłam* Nar.MS[20]. Poświadcza gwar. *odbyć* BŻ, z Braślowszczyzny notuje SPGB 177 ze wskazaniem na odpowiedniki białoruskie i rosyjskie. Por. błr. *адбыць* SPZB, ros. *отбыть* 'przebyć, odbyć', lit. *atbūti*.

odczytać 'przeczytać' (1): *goz'ina atčyta juš/ admodli s'e/ tedy drugi pšyhoz'i* Mej.JS[42]. Por. ros. *отчитамь* 'przeczytać, skończyć czytać' WSRP.

odegrać 'grać' (1): *a mñe ješče Božanŋka |jakos'c'i moža dl'a kos'c'ota o čšy-mał// tak i teras/ od beze mña nie zas'p'evajo oñi tutej same/ p'es'ñuf ñijak// ja žež grała/ čšyž'es'c'e p'eñc' l'at odegrała/ al'e teras nie moga/ nog'i od bol'o/ nie moga grac'* Now.WK[26]. Potwierdza gwar. *odegrać* BŻ. Por. ros. *отыграть*.

odegrzać się 'ogrzać się' (1): *ftedy jej postav'i s'i do goroncej vody// ona odegżeje s'e// ftedy z'leje s'e do tak'ego sernego vorka* Piet.AW[21]. Poświadcza gwar. *odegrzać się* BŻ. Por. ros. *отогреться*, błr. *атаграваць* 'odgrzewać' SPZB, lit. *atšildyti* 'odgrzać coś'.

odejść 'przejsć, zniknąć' (1): *žegna i mñe kaže pac'eży muv'ic' v'ečorem/ i ja muv'itam čšy razy i odešlo* Jan.EK[23]. Potwierdza gwar. *odejść* BŻ, Lewaszkiewicz 2017: 419. Por. błr. *адыццi* 'oddalić się, przejść, skończyć się' SPZB, ros. *отойти* 'odejść'.

odhulać 'przehulać' (1): *unučk'i vo vaseł'a była// unučk'i vaseł'a była/ adyul'ali/ ñigz'e ñic/ pañez'atak/ ftorak/ sroda/ čvartak* Mej.TM[36]. Poświadcza gwar. *odhulać* BŻ, z Braślowszczyzny SPGB 178 ze wskazaniem na źródło białoruskie. Por. ros. *отыграть*, błr. gwar. *адеуляацца* (*вяселее*), lit. *atšokti* (*vestuves*) 'przehulać (wesele)'.

⁸ Odpowiedniki wschodniosłowiańskie mają tu o-, por. ros. *освятить*, błr. *асвяціць* SPZB.

odjeździć ‘przejeździć’ (1): *jak ja pšys’na že na koñu jada/ to dobže tedy// f s’odl’e šes’c’ l’at od’jez’z’ila/ pošta voz’ila* Bort.HC[35]. Poświadcza gwar. *odjeździć* BŻ, z Braślowszczyzny SPGB 178. Por. ros. *отъезди́ть* ‘przejeździć’ WSRP, lit. *atvažinėti* ‘przyjeźdzać’, *pravažinėti* ‘przejeździć’.

odjechać ‘wyjechać’ (1): *front šet/ l’uz’i byli od’jexafšy/ a tu N’emcy i Rusk’e* Tur.TC[26]. Poświadcza gwar. *odjechać* BŻ. Por. ros. *отъехать* przestarz. ‘wyjechać’ WSRP, lit. *išvažiuoti* ‘wyjechać’, *atvažiuoti* ‘przyjechać’.

odkasać ‘podkasać’ (1): *baby otkasafšy spudñicy* Muk.JW[25].

odkupić się ‘wykupić się’ (1): *nu co/ ot ji zrop/ at s”m’erc”i ñe atkup’iš fšystko jedno* Mej.GJ[17]. Por. ros. *откупиться* WSRP, błr. *адкуніцца* TSBM, lit. *atsipirkti*.

odleżeć ‘przeleżeć’ (5): *na čšy tygod’ni adl’ażałam i pšyštam da domu* Mag.MN[22]; *fčora cały z”eñ adl’eżałam/ była temperatura barzo v’el’ka* Mag.BP[31]; *l’ečyli/ byli doktory/ čšebyto p’iñonzy// ja sam mus’i l’aty čtery odl’e-žał mal’eñk’i bendonc* Min.JJ[35]; *tyz”eñ času on|a odl’eżała u bal’ñicy tam/ s tyta značy nogam’i* Mej.GJ[17]. Por. ros. *отлежать* WSRP, błr. *адлежаць, адляжаць* TSBM.

odmodlić się ‘pomodlić się’ (3): *Rusk’i to admodl’on s’a/ vyñošo/ c’i na z’až’iñac/ c’i yz’e; želi zakup’iš mšo/ to f kos’c’el’a admodl’on s’a* Gir.AP[18]; *pok’i s”p’eva ten p’efčy juš/ ix k’ilka zañenta tam/ pšarvy ña m|a/ goz”ina atčyta juš/ admodli s”e/ tedy drug’i pšyxoz”i* Mej.JS[42]. Por. ros. *отмолиться* przestarz. ‘ratować się modlitwą’ WSRP, lit. *pasimelsti*.

odpomnieć się ‘przypomnieć sobie, wspomnieć’ (1): *a k’edy i słyša/ barzo zapom’iñam// co jak’ego v’em/ co jak’ego i zapomna// a puž’nej juš otpomnam s’e fšystko* Tur.TC[26]. Notuje *odpomnieć* ‘przypomnieć’ SPGL 290 z Litwy kowieńskiej ze wskazaniem na źródło białoruskie. Por. błr. *адпомніць*, lit. *atsiminti* ‘pamiętać, wspomnieć’.

odporządzić ‘wyporządzić’ (1): *to tak’i ładny ks’onz był pełny/ on tam był i kl’ebañja otpožoñz’iřšy/ kos’c’oł ten otsrojil fšystak on// jagža fam’il’ja* Jez.JW[36].

odporządkować ‘uporządkować’ (1): *nu tam toža kos’c’oł otpožontkovał/ fšystko// swojej pracy ñi k’il’ka ñe žaluje* Jez.JW[36]. Poświadcza gwar. *sporządkować* BŻ. Por. lit. *sutvarkyti* ‘doprowadzić do porządku, uporządkować’, błr. *спарадкаваць* SPZB.

odpracować ‘przepracować’ (3): *p’etñas’c’e l’at na fabrycy otpracovał/ potym da kałxozu/ potym razval’i s’e te kałxozy* Min.JJ[35]; *p’etnas’c’e l’at na ferm’e otpracovała pšy c’el’akax/ a tedy juš jak monš umar na jednej krov’e zostala s’e// muv’e/ dos’c’ z’etk’i/ juš ja otpracovała* Mej.TM[36]. Potwierdza gwar. *odpracować* BŻ, z Braślowszczyzny SPGB 179 ze wskazaniem na źródło rosyjskie. Por. błr. *адпрацаваць* TSBM, ros. *отработать* ‘m.in. przepracować, odpracować’ WSRP, lit. *atidirbti* ‘odpracować’, *iřdirbti* ‘przepracować’.

odpróżnić ‘opróżnić’ (2): *tutaj čše bylo nam atpružnic’ Kaln.BS[24]; f xac’a nixt ni m’eša/ nič/ a tag dl’a tego fšystkoš čšeba pšybrac’/ čšeba atpružnic’/ to zagrazdana/ to na myta/ to fšystko Gir.AP[18]*. Notuje SPGL 290 z jednym cytatem z rejonu jezioroskiego.

odpuścić ‘wypuścić’ (1): *z’ev’eńc’ gož’in aparac’ja tob’a i da xaty na atpus’c’ili// nu a co ońi// położyli/ roskrojili mne; tam vyčys’c’ili/ vykatupałi pad narkozam Mag.MN[22]*. SPGL 290 poświadcza *odpuścić się* ‘wybaczyć’ z Landwarowa koło Wilna. Por. ros. *omnyctumь* WSRP, biał. *adnyčyć* TSBM.

odrobić ‘przerobić, przepracować’ (3): *rob’ili f kołkoz’e i mocnu/ cały čas odrob’ili f kołkoz’e Pak.RW[38]; ja f sauxoz’e adrob’ila dvaž’es’c’a s’edam l’at ja ni razu v bal’nicy na l’ažaušy Mag.MN[22]; i tu č’terž’es’c’i l’at udrob’ila na f’erm’e Muk.JW[25]*. Poświadcza gwar. *odrobić* BŻ, w innym znaczeniu *odrobić* ‘odczarować’ SPGB 180 z Braślowszczyzny. Por. ros. *otrabotamь* ‘m.in. przepracować, odpracować’ WSRP, biał. *adpračavać* TSBM, lit. *atidirbti* ‘odpracować’, *išdirbti* ‘przepracować’.

odsiewać ‘obsiewać’ (1): *z’em’a vyrob’ic’ c’eńsku/ to ot kavałeckam’i tak ot vyrab’am’i/ pol’a ots’evam’i/ mnogol’etnim’i travam’i s’ejim/ to m’ešańk’i jak’ej Smoł.WS[27]*. Notuje SPGB 180. Por. lit. *apsėti* ‘obsiać’, *atsėti* ‘odsiać’.

odstrzygać ‘ostrzyć’ (1): *m’ala koł|un ten v głov’e/ to nie można ščykć/ a jej muv’i vz’eli i otščygli włosy/ to nie v’iz’ala/ dvaž’es’c’e l’at Bej.IK[35]*. Potwierdza gwar. *podstrzygnąć* ‘ostrzyć’, *odstrzygnąć* ‘odciąć’ BŻ. Por. ros. *otstrpuć, ocmpuć*, lit. *apkirpti* ‘ostrzyć’, *atkirpti* ‘odciąć’.

odstudzić ‘przestudzić, wystudzić’ (1): *k’edy vodaj zał’aja goroncaj/ nu zgotuja i atstuz’a/ tedy zał’aja gotovanaj/ al’e ja to mało tak rob’e// ja najv’encaj syrova Zyg.WT[34]*. Poświadcza gwar. *odstudzić* BŻ. Por. ros. *ostmyžamь* ‘studzić’, biał. *adcmьeHyć* ‘ostygnać’ SPZB, lit. *atvėsinti*.

odszlifować ‘wyszlifować’ (1): *byli nałożyšy jedan/ a drug’i ja ne^a |v’em// stond zdnełi/ adv’ez’li/ atšlifavałi i zap’isałi Stal.JG[33]*. Por. ros. *otmulifovamь*.

odtrzymać ‘przetrzymać’ (1): *zabrałi jego v v’isag’inas/ to mus’i z’es’anž’ dní atšymali/ pasaz’ušy/ že za co pšešat Mej.JS[42]*. Por. *omderžamь* ‘powstrzymać’, lit. *pralaikyti* ‘przetrzymać’, *atlaikyti* ‘powstrzymać’.

odżyć ‘przeżyć’ (12): *a jak pogžebajo młodego/ zobačyc’/ co zb’era s’e narodu/ a stary/ juš svoje odžyl Mag.BP[31]; papk’i oj’ac adžyl sto jedan rok Mag.MN[22]; odžyli os’em l’at tam; tam odž’ili čšy l’aty my Muk.JW[25]; to ot v Borov’ikax odžyli i ftedy p’eńž’es’ontym roku tutaj do Osov’it pšyšli Osow.AM[15]; ožeñun s’i/ i rosxozun s’i/ z’es’eńc’ l’at curka odžyla/ nu i rozešla s’e Pak.RW[38]; a mama adžyla do os’imž’es’ont čtery l’aty i žeby k’edy zaxorovala Smoł.KG[18]; moja mama z’ev’eńž’es’ont adžyla/ oj’ec p’ińž’es’ont; o taka była moja žyc’a/*

*dvaż'es"e jeden rok vyšla zamonš/ tam dvanas"e l'at adžyla ž'e monž byl/ ftedy tutej melirac'ja nas pšepėnž"ila i tutej dom pastav'ili/ tutej čšyž'es"e l'at adžyla Mej.TM[36]; p'ėnž'es'ont l'at ôdžyli z menžam/ s čterž'estego ž'ev'ontego roku do/ do tego ž'ev'ontego i vyšlo Rej.WM[22]; a jak traf'alo s'e/ muv'o/ zakop'o i adžyji/ to ot muv'o/ strašnie Rem.AC[29]. Potwierdza gwar. odżyć BŻ, SPGB 181 z Braślawsczyzny. Por. ros. *отжумь* 'pot. spędzić, przebyć, przemieszkać' WSRP, błr. *аджыць* TSBM.*

odżywać 'przeżywać' (1): *a jak traf'alo s'e/ muv'o/ zakop'o i adžyji/ to ot muv'o/ strašnie/ a muv'i co odžyvali* Rem.AC[29]. Zob. wyżej **odżyć**.

okończyć 'ukończyć, skończyć' (1): *moža čšyž'estym jak'im ž'ev'ontym roku juš okončyli stroic' kos'c'ot tutej* Tyl.FJ[28]. Por. ros. *окончить*.

osłabieć 'zastabnąć' (2): *on oslab'al/ tam v bal'nicy Kaln.IS[31]; jes'li člov'eku fkońs'i ta gaž'ina/ to člov'ak zrob'i s'a zrazu słaby/ zrazu svyc'i słabło/ oslab'ejiš i paval'i s'i* Mag.MN[22]. Poświadcza gwar. *osłabieć* BŻ. Por. błr. *аслабець* TSBM, ros. *ослабеть* WSRP.

ospokoić się 'uspokoić się' (1): *darli s'a mocno/ a tedu juš j'akos'c'i pat końac j'akos'c'i ospokojili s'a* Kaln.BS[24]. Potwierdza gwar. *ospokoić się* BŻ, SPGL 298 ze wskazaniem na źródło białoruskie. Niewykluczone jednak, że samogłoska *o-* zamiast *u-* w nagłosie może być wynikiem hiperpoprawności (unikanie przejścia *o > u*), także odpodobnienia wobec postaci rosyjskiej, por. ros. *успокоится*. Por. błr. gwar. *аспакаіцца*.

oświęcić 'poświęcić' (1): *bžôska os'v'enco* Trycz.LT[32]. Por. błr. *освяціць* TSBM, ros. *освятить* WSRP.

pobić 'zabić' (3): *tutej fšavl'ax pos'l'a vojny zrazu jak tutej/ s'il'no mocno była pab'ita/ zb'erali l'už'i/ trupuf juš* Duk.AS[46]; *krof ščel'ajo/ jeden z jednym'i/ ščel'aju/ gž'e popadła jaka žyv'ola/ tax/ tax N'emcy uc'ekajonc// v'iz'i jak u |naz vojna była// v'e'l'a ty bydła pob'ili l'už'am* Maz.SM[23]; *jak ta Žyž'i muv'o/ taka naša sonžeńa/ tak nam čšeba// moža xturas" tam ž'e uc"ekli/ al'a mało/ dužo mocno pab'ili* Mej.JS[42]. Przytacza SPGB 196 z Braślawsczyzny ze wskazaniem na źródło białoruskie i rosyjskie. Por. ros. *побить* pot. 'pozabijać' WSRP, błr. *пабіць* TSBM.

pobierać 'zabierać' (1): *a tut vo teras jak u Mejštax/ dobže teras/ z'em'a mogo pab'erać/ panska z'em'a* Mej.JS[42]; **pobierać**: *s'v'in pob'erali/ po l'asax hoz'ili/ zab'erali* Maz.SM[23]. Zob. **obierać**. Por. ros. *побирать* 'podbierać', błr. *пабіраць* 'podbierać' SPZB, lit. *pašiimti*.

pochorować 'zachorować' (2): *ona jego dtugo c"oňgnela/ to on pochorovał/ pochorovał i umar// o taka pšyčyna była// hoc' ojc"e stary był/ al'e on zdrov'e m'al* Mag.BP[31]. Poświadcza gwar. *pochorować, pochworeć, zachworeć* BŻ. Por. błr. *пахварець* SPZB, ros. *поболеть*.

pochować się ‘schować się’ (2): *a nas peńz’ili s’e z matocyklam’i/ a my zakren-c’ili s’e do tak odrynk’i i poxovali s’e* Muk.JW[25]; *ja k’edy i poxovam s’e juš* Muk.JW[25]. Potwierdza gwar. *pochować się* BŻ. Por. lit. *pasislėpti* ‘schować się’ SLP, błr. *пахавіацца* SPZB, ros. *попрятаться*.

pochrzcić ‘ochrzcić’ (1): *moje z’ec’i nie v’ezol/ kto oñil/ jednego poxšč’il f kos’c’e-l’a/ drug’ego v mol’ennaj* Min.JJ[35]. Por. ros. *покрестить*, lit. *pakrikštyti*.

pociekawić się ‘zaciekawić się’ (1): *nu ji pac’akav’it s’a i “ojc’ac/ że pojez’im/ tam fšystko/ dužo p’os’enkau ružnyx pol’sk’ix um’ał i razmav’ac’ ucył s’e tak jak tam* Imb.WP[39]. Poświadcza gwar. *pociekawić się* BŻ. Por. błr. *пацїкавіацца* TSBM, lit. *pasidomėti* ‘zaciekawić się’.

pocierpieć ‘przecierpieć, nacierpieć się’ (2): *tak’i v’atyr/ co okna vyñošla i z ramy/ f tym m’ejscu m’ne i stuknela// i z’ec’i tu male zastali s’e i m’ne/ pracovać nie moga/ mys’l’ał zdur’neja/ a bul’u poc’erp’ał/ to ja poc’erp’ał/ nie daj Pañe Bože* Mej.IM[36]. Potwierdza gwar. *pocierpieć* BŻ. Por. ros. *nomepnemь* ‘przecierpieć, cierpliwie znieść’ WSRP, lit. *pakentėti*.

począć ‘zacząć’ (3): *potam poč’eli gadac’; ja mocno l’etko tañč’ulam/ to m’ne jak poč’no c’ongac’* Muk.JW[25]; *ja juš pačela trošečka xoz’ic’ s pałkaj* Smoł.KG[18]. Rejestruje na Kowieńszczyźnie Karaś 2002: 272, na Brastławszczyźnie SPGB 197. Poświadcza gwar. *począć* BŻ. Por. błr. *пачаць* TSBM, ros. daw. *почаць*.

poczernąć ‘zaczernnąć’ (1): *ja muv’a b’itončyk ja mam/ jiz’/ muv’i/ sama pačarp|ñi vody/ ja muv’i vody čerpac’ ña moga/ tob’a vody davac’ ña moga* Mag.MN[22]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 272. Por. ros. *почерпнуть* WSRP, lit. *pasisemti*.

poczynać się ‘zaczynać się’ (4): *a jak počynali kto každy swoje/ to každy swoje/ al’e juš xtury sam nie |mog zdolac’/ xtury v’encyj z’em’i m’ał/ to ten juš ftedy pros’it sons’aduf* Czepul.KS[23]; *ot juš tam počynala s’e dužu luz’i/ juš byli im xatk’i postav’ony/ tam juš oñi m’aškałi* Imb.MW[12]; *po pol’sku/ i po łitefsku/ u nas tak’i tutej kontek/ tak po rusku/ po pol’sku i po łitefsku fšys’k’e// vo z’ecco počyna razmav’ac’* Mag.BP[31]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 272. Por. błr. *пачынацца* TSBM, ros. przestarz. i gwar. *починать* WSRP.

podać (na remont) ‘oddać’ (1): *zemby złamala// pudala na remont* Soł.HP[29]. Por. ros. *подать (на ремонт)* WSRP, lit. *paduoti*.

podbić (kieszenie) ‘nabić (kieszenie)’ (1): *była l’ep’aj troxu/ nu ñic ña zrob’iš/ oñi sob’a k’ašeñi pad’b’ili/ načal’nik’i/ i fšysko/ zabrali// tyl’a da vłazy v’azła načal’nikuf/ oñi sob’a tys’ency b’joro* Gir.AP[18]. Por. *надбиць* ‘podłożyć’ SPZB, ros. *подбить* ‘podbić’, lit. *prisikimšti kišenes* ‘nabić kieszenie’.

podbierać ‘dobierać, wybierać’ (3): *ktury z z’ec’am’i pracuju/ ktury pšypatruju f kos’c’el’e tam proces’ji/ ktury kv’aty syp’o tam/ fstonšk’i ñoso z’ec’i/ čš’eba podb’erac’ kob’ety baržo łagodnej do z’ec’i; z’ECKA ješče može zm’eniłby/*

*a vzoslegŭ/ juš staregŭ/ podžylegŭ ňe zm'eniš/ čšeba čtov'eka podb'erac'// čšeba podb'erac' čtov'eka/ a ňa tak'ego/ že tykŭ mys't'lic'/ že ja Mag.BP[31]. Poświadcza gwar. *podbierać* BŻ. Por. ros. *нодбурамъ* 'dobierać' WSRP, błr. *надбіраць* SPZB, lit. *parinkti* 'dobrac'.*

podchwycić 'pochwycić' (1): *al'e p'eŋkŭna za to byla/ bywała sp'ešamy/ žeby prenžlej koŭna patxvyc'ic'/ bo na koŭnu pšejez'iš* Zyg.WT[34]. Por. ros. *подхва-муть*, lit. *pačiupti*.

podmarznąć 'zamarznąć' (2): *k'edy na v'josna podmrozak/ k'edy na s'v'entego Ježego podmaržŭi/ baržo podmaržŭi/ taka byva gruda/ a to byva dwaž'estego čec'egu kv'etŭna/ to tedy s'ana dužo bežzi* Tur.TC[26]. Potwierdza gwar. *podmarznąć* BŻ. Por. ros. *подмерзнуть*.

podsolić 'posolić' (1): *tyko patsoliš i pałożyš/ to ona taka twarda/ smačna/ tyko krux/ krux jak ta z'ec'ni jezo// nu i tedy v bečka* Zyg.WT[34]. Potwierdza gwar. *podsolić* BŻ. Por. ros. *подсолить*.

podstarzec 'postarzec się, zestarzec się' (1): *k'edy juš on potstažeji/ v'iz'i/ že juš sam ňe zajmujj s'e/ to tego blišk'ego čtov'eka naučy* Imb.PD[26].

podswatać 'wyswatać' (1): *nu xto z dal'ej to potsfata to tak/ nu uot mŭne pudoba s'e/ to ja c'eb'e młodemu muv'a* Jan.EK[23]. Potwierdza gwar. *podswatać* BŻ. Por. lit. *išpiršti, pripiršti* 'wyswatać' SPL, ros. *носватамъ*.

podziecinnieć 'zdziecinnieć' (1): *ot Č'ibliš to v'ež'at fšystko// umaršy// ot i Jaŭka v'e/ al'ež z jej... paz'ec'ŭnašy juš teras/ po pol'sku ona ňe rozmav'a/ ona tyl'ko pa lŭtefsku* Stal.JG[33]. Poświadcza gwar. *podziecinnieć* BŻ.

podzwonić (3), **pozwonić** (7) 'zadzwoić, zatelefonować': *žeby tel'afony rob'ili/ k'edys'c'i žeš ňe pozvoŭiš* Muk.JW[25]; *tromp krv'i jej był papatšy s'e/ nu tyko dobže/ ňe do serca/ al'e do płuc/ nu to prentko pazvoŭiŭi jixnym/ momental'ŭne pšyjexali i jo pav'ežli u V'ilna da doktorau// vyl'ečyli/ pšyjexali; prauđa/ pšyjexali/ pastuxala/ pazvoŭiŭa ona jim/ pšyjexali/ zabrali/ pav'ežli da bal'nicy* Mej.GJ[17]; **pozwonić** 'zadzwoić': *b'itony ukrad'li/ pazvaŭiŭi da m'ilič'ji/ l'uz'i muv'i/ ŭixt ŭa pšyjexal/ muv'i/ my b'eŭz'iny ŭa mam'i; u mŭne davleŭna v'el'ka/ to juš oni mŭne v'ežo/ jak tyko pazvoŭa/ pšyjado// k'edyš tu byli pšyjaxafšy/ ja juš razmav'alam ŭa tak jak čšeba/ to z'at šet/ on ŭa v'iz'i/ to t'ili'fon ja mam/ al'a ŭa v'iz'i pazvoŭiŭi/ to šed da sons'atk'i/ da tej Vadejšovaj/ to pazvaŭiŭa vnučkaj* Gir.AP[18]; *a v Zarasax curka mŭne pozvoŭiŭa/ v'el'ki/ ŭgromny dešč był z'is'ej* Kaln.IS[31]; *s'ostra tutaj bliško// na rok młočša/ a ta starša na dv'e ode mŭne// dobža/ č'i v rados'c'i/ fšystko jedna spotkam'i s'a prentko/ to pozvoŭim/ to jak dobža* Mag.BP[31]; *a teras tal'afony/ pazvoŭu/ ŭa čšeba ŭi listu p'isac'/ ŭic ŭi čšeba* Stal.EW[25]. Poświadcza gwar. *podzwonić, pozwonić* BŻ, Lewaszkiewicz 2017: 425. Por. ros. *позвонить* 1. 'zadzwoić', 2. 'zatelefonować' WSRP, błr. *пазваніць* TSBM, lit. *paskambinti* 'ts.' SLP.

poginać ‘zginać’ (2): *była po pol’sku tutej/ a juš jak potem pševruc’ila s’e to fšystku// tak i pog’inełu nie |ma// tak fšystka pog’ineła* Osow.AM[15]. Poświadcza w nieco innej postaci gwar. *pogibnąć* BŻ jako wyraźną pożyczkę wschodnio-słowiańską. Por. ros. *погибнуть*, błr. *погібаць* ‘ginać’ SPZB.

pokazywać się ‘ukazywać się’ (1): (Czy ludzie wcześniej wierzyli, że dusze chodzą?) *Nu to tutej tyl’ko taka rozmowa była al’e/ była ruznyx tak’ix// jak vo muv’i pšydaji s’e/ v nocy tak iz’i xto to/ tam pukazuji s’e* Duk.AN[33]. Poświadcza gwar. *pokazywać się* BŻ. Por. ros. *показываться* 1. ‘wydawać się’, 2. ‘ukazywać się’ WSRP, błr. *показвацца* TSBM, lit. *rodytis, vaidentis*.

pokapać się ‘wykapać się’ (1): *żona c’i p’ila/ juš šmat času utup’ila s’e/ vyp’iŃsy pošla na jez’ora/ v nocy pokompac’ s’e i ftop’ila s’e młoda* Pak.RW[38]. Potwierdza gwar. *pokapać się* BŻ. Por. ros. *покупаться* WSRP, błr. *пакупацца* TSBM, lit. *paplaukioti*.

pokścić ‘ochrzcić’ (3): *Jadv’iga krul’ova Pol’sk’i paks’c’ila Litv’ina/ i on|a vyšla za jego zamonš; ta Jadv’iga pov’az’ala i poks’c’i v’el’a tam tys’ency Litv’inuf/ tedy ja za c’eb’a pujda* Smoł.KG[18]. Por. ros. *покрестить*, lit. *pakrikštyti*.

pokścić się ‘ochrzcić się’ (2): *a on|a jemu zakazała tak/ pokšči s’a sam; i on paks’c’ił s’a i ona za jego vyšla* Smoł.KG[18]. Por. ros. *покреститься*, lit. *pasikrikštyti*.

poleczyć ‘wyleczyć’ (1): *gaz’ina fkońs’ila// to juš konča s’e ten og’ar/ pšyl’ec’eli ks’enzu muv’ic’/ nu co muv’i/ juš nič na beńz’e/ ten zg’ińi og’ar// muv’i/ tyko jest kob’eta tu/... ad gaz’iny zamav’a// b’ek’a prenz’ej/ žeby pal’ačyla* Smoł.KG[18]. Potwierdza gwar. *poleczyć* (trochę lub źle) BŻ. Por. lit. *pagydyti*.

pomieniać się ‘zmienić się’ (2): *rozmaŃjajo/ tam v Deguc”ax i v Dus”atax to jest mus”i v’encej Rusk’ix čem Pol’akuf// teras juš fšystko pom’eńafšy s”e// stary poum’eraŃsy/ a młode/ młody juš v’encej o|ni po litefsku* Mag.BP[31]; *aš strašne pačšeć/ v lafkax po k’ilka tux l’uz’i tak/ barzo pom’eńało še fšystko/ barzo v’iz’i/ zm’eńiło še* Gaj.MK[25]. Poświadcza gwar. *pomieniać się* BŻ, Lewaszkiwicz 2017: 426. Por. ros. *поменяться* WSRP, błr. *памняцца* TSBM, lit. *pasikeisti*.

pomieniać ‘zmieniać, wymieniać’ (3): *tam juš pod Łatv’a pošla/ na |Pałanga jak pom’eńali tamty z’em’a// |Pałanga odali pod Litva/ pošla pod Łatv’a* Duk.AS[46]; *naz’v’iska pom’eńał/ nu to juš p’ev’išk’i juš tu litefska naz’v’iska/ tu juš negz’e nie była šl’axty* Mag.BP[31]; *naše jak pam’eńaš/ za dvaž”es”c”a lituf možna dužo co kup’ic’/ ceny inne* Mej.AS[44]. Potwierdza gwar. *pomieniać* BŻ, SPGL 325 i SPGB 204 z Braśławszczyzny ze wskazaniem na odpowiedniki białoruskie i rosyjskie. Por. ros. *поменять* ‘zamienić, wymienić’ WSRP, błr. *памняцца* TSBM, lit. *pakeisti*.

pomyć 1. ‘wymyć, umyć’ (2): *podłoga pomyje i vo tak o fšysko* Mag.AŁ[03]; *a z’ic’ onak/ zaras pañi pomyjo/ podotečkaj vytarlí* Kaln.IS[31]; por. błr. *памыць* TSBM, ros. *помыть* ‘pot, umyć, wymyć, rozmywać’ WSRP; **pomyć 2.** ‘wymyć, tu w zn. wyprać’ (4): *vot i ževa pšyñes’i/ i b’ełizna pomyje* Mag.AŁ[03]; *Jañutka pumyj mñe pšes’c’aradly/ i te č’axoły/ nu ja jej pomyja* Muk.JW[25]; *to ja jej b’alizna pomyja* Muk.JW[25]. Leksem *myć* w znaczeniu ‘prać’ jest kalką semantyczną z języka białoruskiego (Kurzowa 1993a: 391; Karaś 2002: 291; Geben 2003: 100). Poświadcza gwar. *pomyć* BŻ, Lewaszkiwicz 2017: 426. Por. błr. *памыць* SPZB, ros. *поступать*.

pomyć się ‘umyć się’ (1): *nu a puz’nej juž začeli jez”z”ic’/ muv’ili/ že dužũ kto pozdrov’al/ tam vodaj pomyfšy* Mag.BP[31]. Potwierdza gwar. *pomyć się* BŻ, Lewaszkiwicz 2017: 426. Por. błr. *памыцца* TSBM, ros. *помыться* ‘umyć się, wymyć się’ WSRP.

popędzić ‘przepędzić’ (1): *ona ož’eva s’e/ pujz’e ta krova popeñz’ic’* Imb.MW[12]. Poświadcza gwar. *popędzić* BŻ, SPGL327. Por. błr. *пагнаць* SPZB, ros. *погнать*.

popoić ‘napoić’ (1): *u tej kob’ety byvajol/ “on|a jim jak k’edy z’imno i yerbaty zgotuje i tam papojil/ i fšystko/ tak oñi čensto i pšyxožo tam da jej* Mej.JS[42]. Potwierdza gwar. *popoić* BŻ. Por. ros. *nonoumь*, lit. *pagirdyti*.

popytać się ‘zapytać się’ (1): *to ja jego popytam s’e// Xeñus’/ muv’a/ č’o tu mama muv’ila* Jan.EK[23]. Poświadcza gwar. *popytać się* BŻ, Lewaszkiwicz 427 *popytać* ‘zapytać’. Por. lit. *paklausti* ‘zapytać się’, lit. *paklausinėti* SLP, ros. *поспрашываць*, błr. *пыттацца* SPZB.

porodzić ‘urodzić’ (1): *k’edy značyt porož’ila mama/ p’al’oñkuf ña była/ nu to jagžeš* Jez.BK[30]. Por. ros. *porodumь*, błr. *парадзіць* ‘urodzić dziecko’ SPZB, lit. *pagimdyti* ‘urodzić dziecko’.

porządzić ‘zarządzić’ (1): *to była tu Lic’v’iny/ N’emcy// pužoñz’ili a Lic’v’iny sam’i ščel’ali* Muk.JW[25]. Por. ros. *распорядиться*, lit. *paliępti*.

posmażyć ‘podsmarzyć’ (1): *k’iñz’uk’i te pav’ešu na stryx i smažu tam da bliñuf/ čy col/ tegu k’iñz’uka atkroju pasmažu* Kaln.BS[24]. Por. ros. *пожарить*, lit. *pakepti*.

postąpić ‘wstąpić, rozpocząć naukę’ (7): *postomp’it do m’el’arac’ji/ značyt/ konavy kopac’/ drynaży stav’ic* Jez.BK[30]; *po rusku k’edys’ pšy sav’etax jak učyli s’e/ i to gž’e postomp’ic’/ v vyšše jaka škola jez’z’ili do B’alarus’i* Min.JJ[35]; *vo anuk’i xožo/ to rusk’i ñe |ma jenzyka// ruska tyko škola jest v Zarasaj// tedy končon ruska škola/ ñigz”e ñe moży pastomp’ic” pracovac”* Stal.EW[25]; *žeby gž’eto postomp’ic” čšeba liťefsk’i jenzyk* Stal.G[56]; *končyla čtery klasy tej školy/ tedy rok pobyla v domu/ postomp’ila u S”v’eñc”any do školy; on|a mñe poraž”ila škola ta zavodova f S”v’eñc”anax/ i ot ja postomp’ila do tej školy zavodovaj;*

ja wyżej *ńe zaxc"ala pastomp'ić* Mej.GJ[17]. Kinga Geben (2003: 104) kwalifikuje ten leksem jako kalkę semantyczną z języka rosyjskiego, por. ros. *поступить* 'wstąpić, np. na uniwersytet', zwraca też uwagę na to, że ma on odpowiednik w języku białoruskim, por. *паступіць* 'ts.'. Poświadcza gwar. *postąpić* BŻ, Lewaszkiwicz 2017: 427, SPGB 206 z Braśławszczyzny. Por. ros. *поступить*, błr. *паступіць* SPZB.

postrzelać 'wysztrelać' (1): *tyko jedan ks'onc kšyčal v Daguc'ax/ a Jezus Mar'ija jak on kšyčal/ že za taskuty žydofsk'e kryvave atrav'ec'a/ atrav'ec'a// tu v les'a tym jag da Dus'at jadonc Žyž'i pašča'al'i/ to on močno kšyčal* Gir.AP[18]. Por. ros. *пострелять* pot. 'wysztrelać' WSRP, błr. *пастраляць* TSBM.

posuszyć 'wysuszyć, ususzyć' (1): *vezma żyta posuša* Muk.JW[25]. Poświadcza Lewaszkiwicz 2017: 428. Por. ros. *посушить*, lit. *padžiovinti*.

poszyć 'uszyć' (1): *nu tak'i s płutny pošyty vorek* Piet.AW[21]. Poświadcza gwar. *poszyć* BŻ, SPGL 329 ze wskazaniem na odpowiedniki białoruskie i rosyjskie. Por. ros. *пошить* gm. 'uszyć' WSRP, błr. *пашыць*, lit. *pasiūti*.

potopić się 'zatonąć się' (1): *monš ftop'ił s'a/ patop'ił s'a ten/ karabał* Smoł.KG[18]. Por. ros. *потопить* 'utopić, zatopić' WSRP, błr. *патапіць* SPZB, lit. *paskesti*.

powalić się 'zwalić się, wywalić się' (1): *głova zakreń'ila s'e/ bo davl'eña v'el'ka tam/ kšesta val'i s'a/ ja sxvyc'ila s'e za druga i druga poval'ila s'e/ a sama głovaj tu vo i tym pl'ecam/ i teras reňka bołi/ poval'ila s'e tag vo stojonco vo* Now.WK[26]. Por. ros. *повалиться* 'zwalić się, upaść, przewrócić się' WSRP, błr. *наваліцца* SPZB, lit. *pargriūti*.

powędzić 'uwędzić' (1): *słon'inka pover'ž'i// a buvalo ńe bylo te słom'ane dax'i/ oñi ńe pšegževal'i/ a na dachu/ na dom'e tam pov'es'i/ nakrył i o/na vyčšymala* Duk.AS[46]. Poświadcza gwar. *powędzić, pokopcić* BŻ, *powędzić* Lewaszkiwicz 2017: 428. Por. ros. *покопнуть*, błr. *пакопціць, павендзіць* SPZB, lit. *parūkyti*.

powierzyć 'uwierzyć' (2): *u |nas f Pol'sce to ńe pov'ežyc'e jedna v'joska i dvor* Soł.HP[29]; *jaš całe žyc'e pracovał f kolchoz'e// to mńe pov'ežyš pañi/ taka Dub'ejk'eñe/ von s kantory/ jejny monš pob'ił traktor/ p'jany połamał* Smoł.WS[27]. Potwierdza gwar. *powierzyć* BŻ, Lewaszkiwicz 2017: 428, SPGB 209 z Braśławszczyzny ze wskazaniem na odpowiedniki białoruskie i rosyjskie. Por. ros. *поверить* 'uwierzyć' WSRP, błr. *наверыць* 'ts.' TSBM, lit. *patikėti*.

powieźć 1. 'zawieźć' (4): *do bał'nicy pov'ez'li* Imb.JP[24]; *nu a teras juš jak to muji s'e i tam teš/ pov'ez'li mńe na tego/ na pogžap/ dał'ej tak o/ odv'ez'li čšy dñi ńe byla* Now.WK[26]; *da V'ilna pav'ežli jeho i u V'ilni doxtory/ nu co tam/ aparacija vxož"i rob'ic"* Mej.JS[42]; **powieźć 2.** 'wywieźć' (1): *jim patronuf dałi i zabrałi i pov'ez'li vyv'ez'li* Duk.AN[33]. Poświadcza gwar. *powieźć* BŻ, Lewaszkiwicz 2017: 428, SPGB 209 z Braśławszczyzny ze wskazaniem na źródło

rosyjskie. Por. ros. *повезти* WSRP, biał. *наве́зці* TSBM, lit. *pavežti* ‘podwieźć’, *nuvežti* ‘zawieźć’.

powrócić się ‘obrócić się’ (1): *fšysko tanno było// a teraz gż’e nie povruc’ s’e/ fšystko drogo* Ows.MB[24]. Potwierdza gwar. *powrócić się* BŻ. Notuje *powracać* ‘zmieniać, obracać’ SPGB 209 z Braśławszczyzny ze wskazaniem na odpowiedniki białoruskie i rosyjskie. Por. ros. *повернуться* ‘obrócić się’ WSRP, biał. *навярнуцца* SPZB, lit. *pasisukti*.

powrócić ‘przewrócić’ (1): *my same vo i povruc’ifšy s’ano/ z’is’ej już vracali/ to troxu juś kuży s’e/ nu tak stoi/ on|a już była čuć na suxa/ a dešč začoł l’ać/ l’ać* Szuł.JS[33]. Zob. wyżej **wracać**.

pozdrowić ‘wyzdrowieć’ (2): *za’ejc’a goroncay ml’ekaj/ pŭłova škl’aŋk’i tej kašy/ pŭłova ml’eko i vot// ona vyp’ila ta i jej vyrvała fšystko to/ i ona pozdrov’ala* Kaln.RM[56]; *na raz’e xto v’eży/ xto na v’eży/ nu to tak’i interes tak l’etko na pšymuji s’e on// nu a puz’nej już začeli jez’z’ic’/ muv’ili/ že dužŭ kto pozdrov’al/ tam vodaj pomyšy* Mag.BP[31]. Poświadcza gwar. *pozdorowieć, pozdrowieć* BŻ, Lewaszkiewicz 2017: 428, SPGL 331 *pozdrowieć* ‘stać się zdrowszym’. Por. ros. *поздороветь* ‘poprawić się na zdrowiu’ WSRP, biał. *наздаравеў* TSBM, lit. *pasveikti* ‘stać się zdrowym’.

poznajomić się ‘zaznajomić się, zapoznać się’ (16): *poznajom’ili s’e// nu jemu teras koło p’inz’es’ont l’at* Bort.HC[35]; *poznajom’ili s’e/ tak i zešli s’e* Duk.AS[46]; *nu to a tak v’eńc’ej na ukoličnos’c’ poznajom’oń s’e/ požeńoń s’e; tu samo żyłam/ tu samo i kaval’er moj był/ i poznajom’ili s’e* Jan.EK[23]; *mama pracowała/ była v jak’egos’c’ pana służyła v Zarasax/ i “ona vo poznajom’ila s’e/ nu i ix poznajom’ili// posvatali/ i požeńili s’e tu* Mag.JK[34]; *poznajom’ila i rozešla s’a ja z menżem/ nu v’ec’e tak/ jak i mlode/ mlody čas to i vot poznajom’ili s’e i pšežyli my z im os’emnas’c’e l’at* Pak.RW[38]; *nu i fšystko nu i poznajom’ili s’a/ a jak oni tam poznajom’ili s’a; na festy jado ružne/ toś tak i poznajam’ajon s’e* Rom.RV[24]; *barzo pšyjemna była poznajom’ic sa* Stal.G[56]; *ja z jo poznajom’itam s’e i on|a mne poraz’ila szkoła ta zavodova f S’v’eń’anax* Mej.GJ[17]; *ñeznajomyś on mne był/ tam młuc’ic’ pšyjexał on da n|as/ tam małac’ilkaj i ja z nim paznajom’ila s’e i ot i vyšla* Mej.TM[36]; *moja ŭnučka tež vxoż’i/ nie ma nijak’ix svatof// sam on teš na m’asakamb’inac’e pracuje/ ona u švejnaj/ teš to samo/ poznajom’ili s’e* Zyg.WT[34]. Czasownik *poznajomić się* notują SWil, SW, SJPD, dziś wyraz w polszczyźnie ogólnej nieużywany (brak w USJP, ISJP). Na Kresach północnych (np. na Wileńszczyźnie – por. gwar. *poznajomić się* BŻ, SPGL 332, na Kowieńszczyźnie Karaś 2002: 272) podtrzymany przez odpowiedniki rosyjskie, białoruskie i litewskie. Por. pot. ros. *познакомиться* 1. ‘zapoznać się, zawrzeć znajomość’, 2. ‘zapoznać się, zaznajomić się’ WSRP, biał. *познаёміцца*, lit. *susipažinti* ‘ts.’ SLP.

pożenić się ‘ożenić się, pobrać się’ (1): *nu to a tak v’ėnc’ej na ukołičnos’c’ poznajom’oń s’e/ požeńoń s’e* Jan.EK[23]. Potwierdza gwar. *pożenić się* BŻ, Lewaszkiewicz 2017: 428, SPGL 332 z Wileńszczyzny i SPGB 210 z Brastawszczyzny ze wskazaniem na źródło rosyjskie. Por. ros. *пожениться* pot. ‘pobrać się, ożenić się’ WSRP, błr. *пожаницца* TSBM.

przybrać się ‘przebrać się’ (1): *wymyje s’e v’ n’az’el’a rańej fstańeš/ pšyb’eže’ s’e/ krofka padojiš* Gir.AP[18]. Tu charakterystyczne wahania prefiksów *przy-* i *prze-*, związane z redukcją nieakcentowanego *e* (*e > i/y*), notowane w polszczyźnie północnokresowej, dawnej i współczesnej (por. Kurzowa 1993a: 230; Grek-Pabisowa 2002: 40; Karaś 2002: 139).

przejechać ‘przyjechać’ (1): *była p’ėnkńe/ s’ kuńam’i jez’z’iłi// na vassel’a jez’i końi ubrane/ brazgułi nav’ašony/ muzykańc’i jado razem/ a teras na mašynax pšajado nu ji// nu stoły nastrojone/ tort tak samo* Duk.AN[33]. Również przykład wahań prefiksów *prze-* i *przy-*. Zob. wyżej **przybrać się**. Por. ros. *npue-xam’b*.

przekarmić ‘wykarmić’ (1): *z’em’i mało była/ zajmovałi pravda błoty/ kos’iłi// nakašali s’ana/ troxa svoix była/ troxa pos’ejiš// końušyna s’ełi žeby bydła pšekarm’ic’* Smoł.WS[27]. Poświadcza gwar. *przekarmić* BŻ. Por. ros. *покормить* ‘wykarmić’ WSRP, błr. *накармиць* TSBM.

przekroić ‘pokroić w zn. pociąć’ (1): *to tegu zab’iłi to tamtegu zab’iłi/ to zarznełi to pšekroiłi* Imb.JP[24]. Por. ros. *перепезать* (np. na połowę), *ноpezать* ‘pokroić’.

przemieniać się ‘zmieniać się’ (1): *potam pšem’eńali s’e v’e pany tak’i jeden pużyji tu kup’iřsy potam pšedaji znuv drug’emu* Strzep.WS[28]. Potwierdza gwar. *przemieniać się* BŻ. Por. ros. *перемєняться*.

przemiesić ‘wymieszać’ (1): *potym uk’is’ni/ tedy m’ešaš/ m’es’ic’ čšeba// m’es’ic’ to juš mocno c’ėnško/ bo v’el’a pok’i tej vyvracaš ta c’asta/ pok’i pšem’es’iš/ žeby ona fšystka/ ješčoš mońk’i dabav’iš/ nu to bułkof jak’ix p’ėnc’ da p’ecy* Smoł.KG[18]. Por. ros. *перемесить*.

przenieść ‘znieść’ (8): *ja ěe moga pšeńes’c’ jak pan Jezus/ čy Matka Boska zńevažony* Now.WK[26]; *xoz’iłam/ błagałam/ p’ėnc’ tygodńi/ a tutej čšeba była i pol’a ub’erac’/ i fšysko/ aj/ ěe xce s’e spom’inac’// fšystko to była trudno pšeńes’c’* Ows.AO[17]; *jak ty po pol’sku rozmav’aš/ ja ěa moga pšeńas’c’/ mńe drenu rob’i s’a* Stal.G[56]; *pšeńořsy v’el’e// s’ostru paxovała/ brata paxovała i v’ec’e co/ jak mońš um|ar/ pos’l’a menža za pultora m’es’enca syn pad avar’ja; a Bože moj m’iły/ i’l’e ja pšeńořła/ a jedna// z’ėń i noc płakała/ na koł’anax pėzwała/ mocno pšeńořła dužo* Mej.TM[36]; *ěe mok pšeń[es’]ć/ že z’ec’ onka to za nořka veźm’e/ stukńi/ žuc’i* Mej.AS[44]. W *Podręczniku czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan* J. Karłowicz (1884/1984: 60) przestrzega przed użyciem

czasownika *przenieść*, na jego miejsce proponuje *znieść*, *wycierpieć*. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 272. Poświadcza gwar. *przenieść* BŻ. Por. ros. *перенести* między innymi ‘znieść’ WSRP.

przenosić ‘znosić’ (1): *doxor dl’a curečk’i pov’ez”ala/ že vy pojeńc”a ni emac”e/ jak’i mamus”a vaša bul pšenos”i* Gram.MK[26]. Zob. wyżej **przenieść**.

przeuczyć ‘wyuczyć, nauczyć’ (4): *beńz’i z’es’eńc’ l’uz’i/ a Rusk’i pšyž’e jeden i fšystko jedno on beńz’i pa rusku/ (...) ońi svoj jenzyk na pšyžo Mag.MN[22]; ja mujal pevno moža tys’oncy ty z’ec’i pšeučyła/ gożej co była fšystk’eš po rusku učac’ u školax o/ mńe čšea była słovy pol’sk’e/ a lityry rusk’e p’isac’; tak že i ja pšec’erp’ala pšy sav’eck’ix časax/ cały čas z’ec’i učyła do spov’ez’i do p’eršej/ vo do komuńji/ to moža tys’onz z’ec’i pšeučyła* Now.WK[26]; *u nas f Smołvax Pol’ak’i fšystk’e/ tyko že d’jabel agonam pšekreńc’it i pšeučył* Smoł.WS[27]. Potwierdza gwar. *przeuczyć* BŻ. Por. ros. *научить* ‘nauczyć (na nowo), ponauczać’, *ноучить* ‘uczyć, pouczyć’; WSRP, lit. *permokyti* ‘nauczyć (na nowo)’.

przeuczywać się ‘nauczyć się czegoś stopniowo’ (1): *Ojče n|aš/ Zdrovas’ Maryja z’afčynka muv’i/ a xlapč|uk l’eńi s’e/ ja sama teš pšeučujam s’e/ o ks’onc był/ on l’atam jakoz’ był pšyjaxafšy/ to dał taka ks’onžečka/ tam jest pac’eży/ jag ve mša odpov’ez’ec’* Rem.AC[29]. Por. ros. *научиваться* ‘uczyć się (na nowo)’ WSRP, lit. *persimokyti* ‘uczyć się za dużo’.

przewinić się ‘zawinić’ (1): *teraz u nas tak zrobjona/ ježeļi aby čuć troxa pšav’ińit s”a/ ne maš čym zapłac”ic” od razu do turmy* Gaj.WP[47]. Poświadcza gwar. *przewinić się* BŻ. Por. ros. *провиницца*, lit. *prasikalsti*.

przybierać ‘ubierać’ (4): *mamus’a tyko juš v’ečny pokoj pšyńes’i tej/ słomy/ žeby juš ne zabruz’ic’ ta podłoga/ nu to pābeńz’i/ a juš v’ečorem puz’no/ puz’no pšyb’eramyl/ žeby juš na jutro byłap čysta; my same vo xoz’im na jak’e s’v’enty/ pšyb’eram’i tam kašam’i/ my pšyb’eram’i ōłtaży/ ja sama xoze na ročne s’v’enty zafše/ a k’edy ja ne moge ne ide to syna pušcam/ on iz’e zafše pšyb’era pāmaga* Zyg.WT[34]. Por. błr. *прыбіраць* SPZB, ros. *прибирать*.

przydawać się ‘wydawać się’ (4): (Czy ludzie wcześniej wierzyli, że dusze chodzą?) *była ruznyx tak’ix/ jak vo muv’i pšydaji s’e; moj brat staršy co na fronc’e zab’iļi/ to čensto/ vo mama ja šet to tego v’iz’at/ to to pšydała s’a/ nu pšydaji s’e; niğdy ja niłogu na v’iz’at/ ne pšydavala s’e mńe nič* Duk.AN[33].

przyliczyć ‘doliczyć’ (1): *potam mam’e da peńs’i nič na pšyličyļi/ v’iz’ic’a jak c’enško była* Jez.JW[36]. Potwierdza gwar. *przyliczyć* BŻ. Por. ros. *присчитать* ‘doliczyć’ WSRP, lit. *priskaičiuoti*.

przymyśleć ‘wymyślić’ (1): *mało gž”e v’ešali/ i atkupyvali/ i xovali tam/ rozmajite tak’e/ kto co pšymyśl’at/ to młodu paxovajo/ to co* Mej.AS[44]. Poświadcza gwar. *przymyśleć* BŻ. Por. ros. *придумать*, błr. *прыдумоваць* SPZB.

przynieść ‘dnieść’ (1): *ks'onz vyzyvał že tak'i tak'i žeñoń s'e// nazyva s'e i kaval'er i pańeńka/ može xto v'e jakaj pšeškody proše dońes'c' kos'c'ołov'i/ može jaka pšyčyna može on g'ze žonka žuc'ifšy čy cos'c'... jak teras to juš ne ma gavendy/ a jak k'edys'c'i to juš tedy pšyńosu kos'c'ołu ks'enzu ježeli jakakol'ek v'ina na jegu čy na jej to juš pov'ežu* Osow.AM[15]. Potwierdza w tym znaczeniu gwar. *przynieść* BŻ.

przypisać ‘przepisać’ (1): *xłopc'yk zaxorovał/ to oni g'ze ne jez'z'ili/ nu v'e/ čšeba płatne była/ a tutaj pojexali do jegu/ muv'i/ zupełne pšyp'isał |jak'is'c'i kropel'ak/ pojexali/ pšyv'ez'ili/ od razu xłopc'yku i pomogło/ barzo był dobry l'ekaš* Tur.TC[26]. Przykład wahań prefiksów *prze-* i *przy-*. Zob. wyżej **przybrać się**. Poświadcza gwar. *przypisać* BŻ. Por. błr. *прыпісаць* ‘przepisać’ SPZB.

przystać ‘ustać, zmęczyć się’ (1): *tu vo jednego razu była/ pogžep/ pos"l'a pogžebu i f kos"c"el'a nam tšeba była sp'evac" i pšyjexali znuv na pogžeb zrazu/ zrazu s kos"c"ola na pogžap/ juš ja ne mogła/ juš pšystała// nu to to juš ne ten vozrast/ stara* Zyg.WT[34]. Por. błr. *прыстаць* m.in. ‘zmęczyć się’ SPZB.

przytrzymywać ‘zatrzymywać’ (1): *fšystko žucac'/ tuš i z'em'a i fšystko m'eli/ jakos'c' ne" |v'em/ a potem može i xc'eli/ a juš potem za puzno bylo/ barzu dužo tu pšyčšymyvali potem* Rom.RV[24].

przyuczyć się ‘nauczyć się’ (1): *zaxc'alam do pol'sk'ej škoły// nu xoc' pšyuc'yc sa dobže* Osow.AM[15]. Por. ros. *научиться* ‘nauczyć się’ WSRP, lit. *pramokti* ‘nauczyć się trochę, poznać podstawy czegoś’.

przyznać ‘uznać’ (9): *l'u'zi pšyznajũ že ruža drug'i ras/ na každan čłov'ak mus'i pšypada ona// rana taka byva* Imb.PD[26]; *juš teras i doxtory pšyznajoj/ že ruža byva* Jez.JW[36]; *barzo mało oni pšyznajoj kv'atušk'i te oni tyko pańi p'ijo našy z"efčyńk'i m'enta pańi* Kaln.IS[31]; *doxtoryš ruža na pšyznajoj/ v bal'nicy l'ažala kob'eta/ tež doxtory aparac'ja rob'ili/ tam krojili i fšystko* Mag.MN[22]; *teras ne ma <zamawiaczek> ni pšyznajoj tyl'ko doxtory* Osow.AM[15]; *ruży/ a teraz i l'ekaży pšyznajoj* Bej.IK[35]; *žułak tak i teras/ o ji u m'ne l'akarstva nabrana konop'el'k'i/ i nal'ana ješč|e// to juš te konop'el'k'i ad moču/ pšes staryx l'u|žej pšyznana niby z daun|a* Gak.WP[12]; *na pšyznali xorozy nijakaj* Mej.JS[42]; *a doxtory ne pšyznajoj i ne um'ejo l'ečyc' sposobu tego ne majoj* Mej.GJ[17]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 272, z okolic Solecznik gwar. *przyznać* BŻ. Por. ros. *признать* ‘uznać’ WSRP, błr. *прызнаць* TSBM, lit. *pripažinti* 1. ‘uznać’, 2. ‘przyznać’ SLP.

przyznawać ‘uznawać’ (13): *ja to pańi tak/ ne pšyznaja/ že tutej pravž'iva* Litva Imb.MW[12]; *nakryjš/ pokużyš/ žeby jag z'ec'i pšel'eńkno s'e/ te p'ivońe to pańi mało pšyznavali/ rańej to pšyznavali* Kaln.IS[31]; *kała jego pšys'ońd'li s'i/ tu s'm'ex'em/ šutkam'i/ ja muv'i cyganuf tyx na pšyznaja; da|vaj tu svatac sa da jego/ fšystkũ/ ja/ muji/ na pšyznaja vas// oni jego čapka zabrali* Mag.MN[22]; *to juš*

ja// *papa moj né barzu pšyžnavat* Szaw.WJ[34]; *k'edys" to l'ėkažy né pšyžnaváli ružy/ a teraz i l'ėkažy pšyžnajo* Bej.IK[35]; *ńįjakaj ńa pšyžnaváli// ńıby pos"la doxtory pšyžnaváli/ že ruža* Mej.JS[42]; *zamova/ to zamova jest/ ofšem/ ja pšyžnaje zamova// osobliv'e pšyžnaje zamova/ jes"li člov'ek xory na ruža/ to juž zamova pomaga; značy m'ėli jej šukać jak'ego tam znuť trombu/ jak'ego co ońi tam pšyžnaváli/ značy/ vyxoz"i/ s"p'ėkšy s"e krev jaka xaz"ıta pa žyłax jej* Mej.GJ[17]; *Rusk'e né pšyžnaváli partyzanov ńi polsk'ix/ ańi łítefsk'ix o tyko co byłi b'alarusk'e/ jix łapáli partyzanov i tak samo vyvoz"ıli* Śmil.EP[15]. Odnotowano ten czasownik na Kowieńszczyźnie, który może być traktowany jako archaizm (podtrzymywany wpływem rosyjskim i litewskim) albo rusycyzm (Karaś 2002: 335-336). Poświadcza gwar. *przyznawać* BŻ. Por. ros. *признавать* 'uznawać', lit. *pripažinti* 1. 'uznać', 2. 'przyznać' SLP. Zob. wyżej **przyznać**.

rozczarować 'zaczarować' (1): *krova ašał'ala// rosčarovałi/ zrob'ıli// čaraž'ej/ nu// i teras muji/ to tak'i/ to tak'i/ teš naxoz'i s'e z'e l'uz'i jak'e/ kturę rozum'ėjo* Mag.MN[22].

rozczerwonić 'zaczernienić' (1): *mńe na tvažu vžod był i s tego vžoda/ tu sons'adof pogžap/ fšystku/ ja juš ńa poštam/ taka o/ raščarvońala s'e/ ten vžot/ ńa naryva/ ja i kartofli/ ja i cybuli/ da daxtorof ńa jida/ ja i to/ ja i to/ ńic ńa pamaga* Mag.MN[22].

rozpisać się 'podpisać się' (1): *fienčas mało ktury byłi jak teras te |gramatne a pšudy né bylo tak'ix v'encej ńeučonyx/ mama i papka né um'ėli rasp'ısac' s'e ońi// ońi zupėłne byłi ńeučone* Duk.AN[33]. W znaczeniu 'podpisać się' czasownik ten występuje na całej Litwie (zob. gwar. *rozpisać się* BŻ, Kurzowa 1993a: 423), na Brasławszczyźnie (SPGB 230). B. Dwilewicz (1997: 107) zaznacza, że na rozpowszechnienie nowego znaczenia wpłynęło oddziaływanie formalnych ekwiwalentów występujących w języku białoruskim i rosyjskim. Por. ros. *подписать* 'podpisać się' WSRP, błr. *пацнucaццa* 'ts.' TSBM.

rozpowiadać 'opowiadać' (34): *k'edy ja mńejšy był pam'entam mama raspov'adała; mńe né f pam'eńc' né raspov'adała mama; ał'e muv'ıli/ raspav'adałi jakos' tam ońi/ jak adb'arałi/ jak ońi co ońi tam rob'u/ a jes'li vruc'ic' to jakus'/ ml'eka l'ėju da tej/ da patel'ńi stav'u da p'eca/ gžėju cos'c'i/ vo tak vo jakos' raspav'adała ał'e/ mama raspav'adała vo tak i tak/ muv'ıta adb'arałi/ najv'encej pšed Janem/ tak raspov'adałi* Duk.AN[33]; *nu to on raspov'adał tutej f Šav'ax pos"la vojny zrazu jak tutej/ s'ıl'no mocno była pab'ıta/ zb'erałi l'uz'i/ trupuf juš; o|na vam mogłaby raspov'ež'ec'; o|ńi jas|ńej raspov'ež'ėłip; jak ten o f'e|dot raspov'adał* Duk.AS[46]; *tam taka kob'eta żyła/ to o|na mńe dužo co raspov'adała; jes'c' gotovała tam/ nu i raspov'adała/ že Stel'muže bylo mocno p'ėłkna; to o|na fšystek čas słužyła// raspov'adała/ ža o|na muv'ıta/ ža i teras f tym parku tu ńic ńa |ma; nu jak o|ńi tam żyłi raspov'adałi* Imb.WP[39]; *mama raspov'adała/ papa*

*rospov'adałi/ ɥ jixnym pam'eńc'i// ot s tej xaty jido da drugej xaty pazdrav'ic' tam s'p'avaju; tak jak o|na začńe raspov'adac' a jej a jej/ o taka o b'ibljija/ ona ma staradavńeja ta ks'onška; bywała papka raspav'ada// z'ec'i/ muv'i/ aya/ rańej l'už'i/ papk'i ojc'ac ad|žyl sto jedan rok; papka raspav'adał/ v'iž'i ja juš dužo ňa moga i muv'ic' zapomńaušy; to o|ni rospov'adałi/ muv'i/ ten juš muji/ žeby stary te l'už'i fstałiby i papačšyliby co teras rob'i s'i; z'aduk'i juš oñi muv'ili/ juš prarok'i/ juš ks'onšk'i byli p'isany/ juš oñi raspov'adałi/ a xto v'ež'ał Mag.MN[22]; tut jak vo moj tes'c' juš rospov'adał (...) to narut začoł pros'ic' čemu ňe ma u |nas kos'c'ola Stal.EW[25]; fšystku jak ona rospov'ada/ jak on tam s'p'evał// jak on tam listy p'isał Szaw.WJ[34]; toš o mama moja raspav'adała/ ji "ojc"ac že byl tu pšy Polščy; a moja mama łajala s'e/ buwała rospov'adała/ z jixnej v'osk'i s tyx Čyr|un/ muv'ila/ mocno dužo byla młoz"ažy pašaťy; ojc"ac jejny rospov'adał/ płot najv'eńkšy abgrozony/ nu ji zvoz'ili tam// nu ji z'vjozo/ tedy dužo mocno zavjozo/ tedy tam vyvožo stont raščalivać ix fšystk'ix; tak on raspav'adał jak brałi v'izy te/ tak muv'il/ v akopax Němcy s"ežo/ tak o nal'ec"i ɥ ak|op granata Mej.JS[42]; k'edys'c'i švag'er rospov'adał/ s'ostra jeho ňičego/ ładna byla/ nu vyšla za monš/ on byl stal'sy Rem.AC[29]; to juš Urban tutaj rospov'adał mñe/ nu i on juš xory byl Und.HS[38]. Por. ros. *рассказывать* 'opowiadać', błr. *расказваць* TSBM.*

rozpowiedzieć 'opowiedzieć' (7): *juš os'imž'es'ont mus'i čtery rok'i// o|na vam mogłaby rospov'ež'ec' Duk.AS[46]; ona od v'ele' xorobuf l'ečy/ rospov'em z"e/ tam l'etko |znajz"ec"e; nu ona zg'ineła na očax/ zg'ineła/ ona tak mñe rospov'ež'ała intaresno; żyva|kost ros'ñe// mama/ nuš rospov'ec'c'e Kaln.RM[56]; vojna co tam raspav'eš mocno/ nu vajavałi/ nu to co tam Gram.MK[26]; vam ňe raspav'ež'ec' jak c'eńsko my žyli/ mamaž byla/ astała s'e vdovaj p'ĩnž'es'ont l'at byla Mej.TM[36]; on raspov'e vam jak žyli/ jak co Trykł.WS[32]; tak i byla// nu co ja moga v'encaj rospov'ež'ec' Weł.TS[35]. W tej postaci znany na Litwie – SPGL 352, na Brasławszczyźnie – SPGB 230. Por. ros. *рассказать* 'opowiedzieć', błr. *расказваць* TSBM.*

rozpuchnać 'spuchnać' (3): *a Jezus co tam krovaj tej jest/ moža robak fkońs'it// al'a tyko fspomniš robak/ ješčo v'encaj rospuxña Mag.MN[22]; ɥ saz"e tam na traktoru/ vylaz'it i senčk'em ɥ tvaž z"e ta ukłut/ nu ji na tyl'a tvaš spuxła/ že juš fšystko/ ňa v'iz"at ňi očam'i/ ñic/ raspuxła Mej.JS[42]. Por. ros. *распухнуть* 'spuchnać, opuchnać' WSRP, błr. *распухнуць* TSBM.*

scedzić 'odcedzić, wycedzić' (1): *kartoffl'a potarkujiš/ voda ta scej'iš/ fšystk'ego čegu dołožyš co tšeba tam i p'ečyš/ p'ečony kišk'i Imb.MW[12]. Por. ros. *сцедить*, błr. *сцадзіць* TSBM.*

schować 'pochować, pogrzebać' (12): *a teras juš moda vyšla/ že sxovafšy ob'ad dajo// tyko ot v'ačoram daju; jado svoji da spov'ež'i/ sakramant s'v'eńšy*

*pšymujo i tedy sxova/ do kos'c'otu na v'ozo; z'ec'i muv'i/ złożym s'a jako'l'ak i sxavam'i/ z Łatv'iji to teras pšyvažajo xturyx/ to koła mog'it pšyvažajo; sodra nazyva s'e/ xtura peńs'a plac'i/ to te sxovac' dl'a tego pamaga Gir.AP[18]; a ob'at rob'ili vyvažajonc/ teras juš ob'ad žalobny juš rob'o jak sxavajo/ a ftenčas juš ob'at rob'ili pšed vyvažani Mag.MN[22]; pšyv'ežli tutej na trukansk'e mog'ity/ tam z'e monš jejny/ fšystko i ot sxovałi rency z'v'onzane Bej.IK[35]; kob'etu młodu nal'ez'li (...) zadus'ili/ žuc'ili na svałce/ para dni vo sxavala/ Rymšy sel'sav'et sxovał jo Gaj.WP[47]; jak u ňebošcyk ležy/ padm'atac' ňe možna/ nu jes'li i brudna tam podłoga/ i brudna/ i fšystko/ pok'i juš ňe sxovajo/ ňe možna Mej.AS[44]; a teras v'ec'e syna sxovala/ p'enz'es'ont dva l'ata Szmel.PL[19]; potam juš staryk/i poum'erali/ a syn został s'e/ ot ňedavno umar syn/ nu to tedy te dopačšali jeho i sxovałi i jixny teraz dom'ik ten Szul.JS[33]; **schowany**: os'em k'ilometruf// du Ov'eł' m'i jez'im// tam naše mog'ity/ tam// tam naš fšystk'e sxovane// kułu kośc'otu/ tam i mog'ity Szaw.WJ[34]; pańi była/ to tu umarła/ f Smolvax sxovana/ pogžabjona na mog'ilax Kaln.BS[24]. W tej postaci czasownik znany na Litwie – SPGL 359, Karaś 2002: 273. Por. błr. *cxavaць* TSBM, ros. *схоронить*.*

skłękać 'kłękać, ukłęknać' (1): *juš č'eba skl'eňkac'/ ňic ja kl'eńca ja stoja co šłup'* Muk.JW[25].

składać 'wkładać' (1): *parkal'ove žeš podušečk'i b'jale byli/ podušečk'i jak i teres rob'iš/ nu i do tyx podušeček kv'jaty skladaš* Osow.AM[15]. Por. ros. *складывать*, błr. *складаць, складваць* TSBM.

skopać 'wykopać' (1): *od jeho z'em'a na połova byli vz'efšy/ č'o zaroz'i to zdym'o/ vymtuč'o/ č'i kartofl'a jaka/ skop'o* Jan.EK[23]. Poświadcza gwar. *skopać* BŻ. Por. ros. *скопать*, błr. *скапаць* TSBM.

spiec 'upiec' (2): *to ftedy s'p'ečy na ajeru* Mag.AŁ[03]; (Jak wyglądał korowaj?) *nu v'adomo prosty že ňe sp'ečy a tak'i kreng'el' tak'i ładny ładny* Osow.AM[15]. Poświadcza gwar. *spiec* BŻ, na Braślawnszczyźnie SPGB 245-246. Por. ros. *сечь* 'pot. upiec' WSRP, błr. *спячы* TSBM.

sporządkować 'uporządkować' (3): *i člov'eka/ menšcyznu vyz"eli/ orać/ žeby juš pasaz"ic sotk'i dl'a kob'ety/ fšystko spožontkovać/ dobža była* Mej.JS[42]; *xvala Bogu/ že udao s'e cirku tu młotšu spožontkovać tamta l'aty ješcy/ ješče na svaž"b'e była pajexaušy/ teš cały tyž'eń otpus"ciłam/ pajexala// ješče upožontkovała curek ab'edv'ix/ i dobža* Mej.GJ[17]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 273, z Braślawnszczyzny SPGB 246. Poświadcza gwar. *sporządkować* BŻ. Por. lit. *sutvarkyti* SLP, błr. *парадкаваць* TSBM, ros. *навести порядок*.

sporządzić 'oporządzić' (1): *tyg bykuf// i ja mogłam ix spožoniž'ic' i pšyv'onzac'* Stal.JG[33]. Przytacza z Braślawnszczyzny *sporządzić się* 'sprzątać, oporządzić' SPGB 246.

spracować ‘opracować, obrobić’ (2): *ojcowska z'em'a ja vz'elem/ bo pracować ja nie f s"ilax/ nie ma čym/ jak rańej tam moj ojc"ec tam m'ał pare koñi/ čy v'el'e to mjał/ a teras jak z'em'a ja vruc"ił/ ja goły bosa został/ z'em'a konsać ja nie benda zembam'i/ łapatko ja jo nie spracuja Śmil.EP[15]; kto l'uż'i tak'e ot byli/ mała roz'ina/ na mogo spracovac' z'em'i/ to ftedy brali juš kogo i pamagali te pracovac' Trykł.WS[32]. Notuje *spracować ziemię* SPGL 370 z obszaru ignalińskiego. Por. błr. *спрацаваць* TSBM, ros. *сработать* ‘zdziałać’.*

sprawić ‘naprawić’ (2): *pacuk'i fšysk'e te kl'av'išy poodgryzali// teras juš nie fstav'iš/ nu i nie |gra// nu i co/ stoi tak ot/ fšysk'e čeñs'c'i jest/ a žeby to xto jak to muji s'e/ um'e sprav'ic'/ vo tak ja sam nie um'em/ nu tak i sprav'ilby i je|šče barzo dobra/ taka dembova fšystko oprava/ fšystko/ al'eš nie moga Now.WK[26]. Przytacza SPGB 247 z Brasławszczyzny. Por. ros. *исправумь* ‘naprawić’, lit. *sutaisyti*.*

spuścić ‘wpuścić’ (1): *ot pščołk'i rojili s'e/ na i ot on sons'adu ix dał/ i sob'a nie m'ał dom'ika ix/ z'e spus'c'ic' Imb.MW[12]. Notuje SPGL 372.*

stargować się ‘utargować’ (2): (Co dawali w posagu?) *nu xto co jak tu pov'e-z'ec' co starguji s'e/ co stargujon s'e* Osow.AM[15]. Por. błr. *старгавання* TSBM, ros. *сторговаться*.

strzymać ‘wstrzymać, zatrzymać’ (1): *byli cugli/ te žel'azy jemu jag v morz'e/ cugli/ to tyko tym i stšymaš/ a tak dobry koñ/ to on poñes'i Imb.MW[12]. Notuje z Litwy SPGL 376. Por. ros. *сдержать*, błr. *стрымаць* TSBM, lit. *sulaikyti, sustabdyti* ‘zatrzymać’.*

zczarować ‘zaczarować’ (2): *l'uż'i byli ščaravafšy// teras juš nie ma/ ona umaršy/ naša soñs'atka// i čšy m'as'ency/ jak krova dawała jak'e dva z'es'c'a p'eñc' litruf/ ona tyko da puł litra; ščarovali/ adabrałi mlika i fšysku Mag.MN[22]. Por. błr. *счараваны* TSBM.*

ubić ‘zabić’ (1): *to i c'eb'e ub'ijo i l'eŋ'kajon s'e* Imb.JP[24]. Notuje z Brasławszczyzny jako sowietyzm SPGB 272-273. Por. ros. *убить* ‘ts.’ WSRP, błr. *убіць* TSBM, lit. *užmušti*.

ubierać ‘zbierać’ (1): *p'eñc' tygod'ni f turm'a odbyła/ to ja ftenčas juš fšeñz'a prošeni p'isalam/ xoz'ilam/ blağalam/ p'eñc' tygodni/ a tutej čšeba była i pol'a ub'erac'/ i fšysku Ows.AO[17]. Poświadcza gwar. *ubierać* BŻ. Por. błr. *убіраць* TSBM, ros. *убираю* ‘sprzątać, zbierać’.*

uczerwonić ‘szczerwienieć, zaczerwienić (się)’ (1): *aya/ tedy učervoñeli fšystk'e jak jeden/ červony červony зроб'ili s'e* Now.WK[26].

udawać ‘wydawać’ (1): *ja juž vezna šyc'/ to m'ne po zajzdroc'ci udavali/ že ja šyja/ na rôbota nie jida// a jakš ja mogła is'c' na rôbota/ ježełi małe karm'once z'ec'i byli* Szuł.NK[30]. Por. lit. *įduoti, išduoti*.

ukiełzać ‘okiełzać, założyć koniowi wędzidło’ (1): *k'ełzy nazyvali/ uk'ełzac'/ tak'e dv'e želask'i* Smoł.AŻ[22]. Postać *ukiełzać* to prawdopodobnie wynik procesu fonetycznego (nieakcentowane *o > u*). Poświadcza gwar. *ukiełzać* BŻ.

uleźć ‘wleźć’ (3): *a co tyx sto čterz”es”c”e lito/ k’edy u dług v’encej ul’ez’iš* Gram.MK[26]; *ras o udata s’e tak o/ o tutej/ ul’azła na kšesła/ tam vyžej pajenčyna z m’otlaj dos|tac’/ a ta kšesła/ głova zakreńc’ila s’e* Now.WK[26]; **uleźć**: *ja žeš nič nie zrobit’/ níkomu/ nič drennego/ ní makovej z’arečk’i/ ní ukrad nigz”e/ nígz”e nič nie ul’as/ néx|aj xoć xto pav’e u v’oscy/ co ja zrobit’* Mej.TM[35]. Forma czasownika z *u* to prawdopodobnie rezultat wahań *u – v*, typowych dla gwar północnokresowych, zwłaszcza obszaru ignalińskiego. Mieszanie głosek *u, v* jest znamienne dla całych Kresów, wyjaśnia się je podłożem ruskim, bliskością artykułacyjną danych głosek w językach wschodniosłowiańskich (Kurzowa 1993a: 45; Karaś 2002: 166). Potwierdza gwar. *uleźć* BŻ. Por. błr. *улезці* TSBM.

umniejszać się ‘zmniejszać się’ (1): *a pracy u vas juš najduje s’e v’encej/ c’i umńejša s’e* Jez.JW[36]. Por. ros. *уменьшаться* ‘zmniejszać się’ WSRP.

uwiększać ‘zwiększać’ (2): *tam juž v’el’k’a i bendo jašč|e uv’ęjkšac”/ m’éli s”a ten rok/ al’a nie v’am/ al’e juš nie ma gz”e uv’ęjkšac”/ juž bendo u drug’im m’ejscu rob’ic”/ tak muv’ili/ bo juš tut xto xture jak’e pšyjezdne/ čy xto juš tam/ Rusk’e i Pa’ak’i/ tam fšystk’e xovajo s”e na tamtyx mog’iľax* Mej.AS[44]. Por. ros. *увеличиваться* ‘zwiększać się, powiększać się’ WSRP.

uwolnić się ‘zwolnić się’ (1): *nu i tam my pažyli nu i v Léningrat pajexala ja/ uvol’niła s’e z roboty/ pajexala v Léningrad z’ japk’am’i/ tu tam barzo dobža mńe była* Und.HS[38]. Potwierdza gwar. *uwolić się* BŻ. Por. ros. *уволиться* ‘zwolnić się’ WSRP.

uwejść ‘wzejść’ (2): *jak uzešla buža/ Božaš ty Boža/ nu to tam i c’ehušku zab’iľo f Stańancax/ i gumno spaľiľo* Wer.AS[19]; *nu teras tak’ix bužoľńa ma jak k’edys’c’i pšy Polsce byli// jak uzejz’i buža/ to ščeš ty Boža/ tyko b’ije/ b’ije i dešč ul’evne byli* Wer.AS[19]. Prawdopodobnie wynik procesu fonetycznego – wahań *u – v*. Zob. *uleźć*. Por. błr. *узыцці* TSBM, lit. *užeiti* ‘wejść, wzejść’.

użyć ‘przeżyć’ (1): *moja s’ostrá jedna us’imz’es’ont dv’e użyła/ a ja juš os’imz’es’ont za puľtora roka* Czepul.KS[23].

wdać ‘wydać’ (2): *menža do turma vz’éli// že l’ep’aj żyli troxa/ prostu po zajzdros’c’i/ jedan drug’i vdaľi i vz’éli (...) to ja juš prašeni p’isaľam/ xoz’iľam fšysk’ix ty xturyx v’ež’alaľam/ že oni juž vdaľi/ to jego vypus’c’iľi* Ows.AO[17].

wgościć ‘ugościć’ (1): *dožyňk’i tedy/ żyta końčo žońc’ fšysko/ tedy juš jak s’v’enta/ dožyňk’i/ tam sons’atk’i že pomagajo žońc’/ nu to vgos’c’ic’// pevna/ teras to vutka i vutka/ p’iva/ a rańe tam ģarbata/ nu k’edy svoja p’iva rob’iľi rańaj* Min.JJ[35]. Wynik procesu fonetycznego – wahań *u – v*. Zob. *uleźć*.

wkasić ‘ukasić’ (20): *nu tak on l’uz’am zamav’aľ/ od ružy/ tak/ tutej juš// tak’ix nie |ma/ teraz z młoz’ažu to nie ma/ staryčk’i te xture byli// tam xtos’ fkońs’iľ tam/ c’i co/ żyv’oľa; xtos’ fkońs’iľ tam* Duk.AS[46]; *to ten zamav’a/ to gaž’ina k’edy fkońs’i/ tedy tam ruža k’edy byva/ rana taka byva/ že ņa zagaja s’e; byva*

*zamav'ali gaz'ina k'edy fkońs'i/ pomagala/ a c'i pravda/ c'i napravda/ mne ne fkońs'ifsy ni razu byla Imb.PD[26]; a krovyy gaz'ina ta paz'emna fkońs'ila jej/ ja pošlam dojjic'... i vym'a spuxšy; on od gaz'iny/ od robaka zamav'at teš/ k'edy fkońs'i// člov'ak muv'i/ jes'li člov'eku fkońs'i ta gaz'ina/ to člov'ak zrob'i s'a zrazu słaby; robak o fkońs'i krovaj/ teš doxtar nijak'i na vyl'ečy; robak o fkońs'i krovaj (...) dva razy był robak fkońs'ifsy da v'im'i// (...) a Jezus co tam krovaj tej jest/ moža robak fkońs'it Mag.MN[22]; lježeli te gaz'ina fkońs'i// zamav'ali/ i barzo pomagala// a byla tak'ix/ to kob'etka jaka tam/ to manšczyzna jak'i zamav'at// ot i tam gaz'ina fkońs'ila/ pšydu zamav'ac' Ows.AO[17]; ježeli gaz'ina fkońs'i/ to mojej samej byla krovyy fkońs'ifsy Osow.AM[15]; ad gaz'iny zamav'jali/ bylo kob'etof// tam i žyv'ola k'edy fkońs'i// a na l'ačyli; gaz'ina fkońs'ila// to juš konča s'e ten og'ar Smoł.KG[18]; jestli byva gaz'ina ta fkońs'i/ u ktorej majo byc' mal'uk'e/ to tyl'e razy čšeba zamav'ac'/ il'e u jej tam z'ec'i// tedy tyko atpus'c'i ukońs'eńc'e jejne; nu to gaz'ina fkońs'ila z'afčyna jedna/ nu to pok'i z l'asu pšyšli/ jak ona tam menčyla s'e i rvała/ i noga ta spuxła Weł.TS[35]. Por. lit. *įkąsti* 'gryźć, użądlić' SLP. Wynik wahań u – v. Zob. **uleźć**. Przytacza z Kowieńszczyzny *wkąsić* Karaś 2002: 166. Z. Sawaniewska-Mochowa 2002: 127 określa *wkąsić* jako transpozycję odpowiedniej litewskiej formacji prefiksальной do systemu gwarowego.*

wkisnąć 'ukisić, zakisić' (3): *a xl'ep/ byla sp'ec'ijal'ne z'eška ževnana/ i zaroš'č'ina/ fk'is'ne/ jak fk'is'ne juš/ okuratne fk'is'ne/ ftedy zam'es'i* Mag.BP[31]. Wynik wahań u – v. Zob. **uleźć**. Por. lit. *įrūgti, įrauginti*, błr. *укуцнуць* SPZB.

wklęknąć 'uklęknąć' (4): *f kos" c"el'a ja jes"li ne na kl'enčk'i fkl'eńknońc" ja ne moga/ jes"li ja fkl'eńkna/ ja na fstana* Mag.BP[31]; *bywała každyn v'ečur/ žeby pac'eży zmuvić/ mama muv'i žeby fkl'eńkli/ fšystk'e fkl'eńkńim/ pac'eży zmuvi'm* Szaw.WJ[34]. Wynik wahań u – v. Zob. **uleźć**. Przytacza z Kowieńszczyzny *wklęknąć* Karaś 2002: 166.

wkraść 'ukraść' (1): *šuka/ jedan but jest/ drug'ego na |ma// teras muv'i/ te ančyxrysty/ jak'es' cygańe byli/ cygańe fkradli// pytajon s'e/ jak'e tu xaz'ili/ z'e pa sons'adax* Mag.MN[22]. Wynik wahań u – v. Zob. **uleźć**.

wleżeć się 'uleżeć się' (2): (Czy zawiązywali nogi umarłemu?) *nu trošečku tam/ nu trapečkaj tam čy mer'aj zv'onžu/ to tyku tak/ a puz'nej rozv'onzujol/ puk'i on vl'eży s'a/ vl'eży s'a puz'nej rozv'onzujol/ i tutaj zav'onžu žeby na raskryłby* Duk.AN[33]. Wynik wahań u – v. Zob. **uleźć**.

wpiec 'upiec' (2): *xl'ep// a teras p'ecy vyžucony/ moj to stoji/ al'e teš n'espravny/ pl'ity postav'ony/ na pl'ic'eš n'e fp'ečyš/ nu moža u duxofk'i fp'egby* Bach.JP[24]. Wynik wahań u – v. Zob. **uleźć**.

wspomnieć 'przypomnieć' (1): *al'a tyko fspomniš robak/ ješčo v'encaj rospuxna* Mag.MN[22]. Przytacza z języka prasy wileńskiej J. Mędelska (1993: 254), kwalifikując go jako kalkę semantyczną z języka rosyjskiego, poświadczając

gwar. *wspomnieć* BŻ, z Braślowszczyzny SPGB 288. Por. ros. *вспомнить* WSRP, biał. *успомніць* SPZB.

wstroić ‘ustroić’ (1): *bżosk'i stav'im/ kv'jatk'i l'esna najdon s'e/ juš oltażyk ten fstrojony/ juš a p'eńkne* Und.HS[38]. Wynik wahań *u – v*. Zob. **uleźć**.

wtopić się ‘utopić się’ (4): *i kap'itan ftop'it s'a// pav'aż'ała tak ona synu/ ona stała i muv'i/ co tu beńż'i/ że zdrowy zomp złamał s'e i vyl'ec'ał// a on muv'il/ pevno słyšéli/ a pšez rad'ja pav'eż'éli/ że on|a sen muv'ila synu// a syn muv'i/ mama i ja s'nił/ jak jak'i vos/ jak jaka čułna była/ a ja benda pačyc' z'e ona pujz'i/ i ona pšepadła// za k'il'ka času daje tiligrama/ że monš ftop'it s'a; k'edy u nas Jarmałofk'i chłapč|ak ftop'it s'a/ u pana służył; taka c'uška była/ nie zamarzywała/ o tu pšet škotaļ v Łup'anca/ a on pamys'lał/ że tak ja b'edny skoča pranz|ej pšaz jaz'ora i vyl'eca na Ram'inova i tu vo da ojcaļ pšyl'ec'i// i on ftop'it s'a Smoł.KG[18]. Wynik wahań *u – v*. Zob. **uleźć**.*

wydrażnić ‘podrażnić’ (1): *a z'afčyńka jedna c'i dv'e/ c'i čšy na tancy na pujz'iš/ vys'm'eji/ vydražño// pšyxażajo xłopcы vytančyli s'e tam* Mag.MN[22].

wydzielić ‘przydzielić’ (1): *iż'eš pros'iš/ beńc'c'e dobry/ čapka zńešy// pan daj końa// a nie to ješ'če butel'ečka jaka/ żeby on tob'e vyz'elitby* Duk.AS[46]. Poświadczają gwar. *wydzielić* BŻ. Por. ros. *выделитъ*, biał. *выдзеліць* TSBM.

wyjść (na pensję) ‘odejść, przejść (na emeryturę)’ (6): *tutej o tyko z'em'a vz'ešy ješ'čo tak'i z' V'il'na pšyjexafšy/ teras na peńs'a vyšet/ to on tu z"adukuf z'em'a tam vz"ešy* Duk.AS[46]; *pav'eż'éli/ k'edy na peńs'a vyz'eš/ to tob'a tam v'el'a vyplacona* Mag.MN[22]; *teras na peńs'a vo vyšli i on nie pracuje/ i ja nie pracuje* Stal.JG[33]; *ja ješ'če vyšlam na peńs'a p'eńz"es"ont p'eńc"// b'at teras juš zarasajsk'i ks"onc do nas pšyježža/ zarasajsk'i/ nie imbrock'i* Stal.EW[25]; *teras tak'e l'uż'i/ kturę na peńs"i/ ras ty vyšet na peńs"a/ z roboty von/ n'ex|aj młody z"e to pracuji* Gaj.WP[47]; *do peńs"i m'ne jak da neba/ nu tam i Pam Bug juš mus"i na peńs"a vyšet* Śmil.EP[15]. J. Mędelska (1993: 255) notuje z języka prasy wileńskiej jako kalkę semantyczną z języka rosyjskiego. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 274, z okolic Solecznik gwar. *wyjść na pensję* BŻ, z Braślowszczyzny SPGB 289 *wyjść na pensju – sowietyzm*. Por. ros. *выйти на пенсию* ‘pójść, przejść na emeryturę’ WSRP, lit. *išeiti į pensiją* ‘ts.’ SLP, biał. *выйццi* SPZB.

wyjść ‘pójść’ (2): *na možna ni do k'ina vyjs'c'* Imb.JP[24]; *ja i nie pam'entam svego papk'i/ bo papka na vujna vyšet* Osow.AM[15]. Por. ros. *выйти* 1. ‘wyjść’, 2. ‘pójść’, biał. *выйццi* SPZB, lit. *išeiti* 1. ‘wyjść’, 2. ‘pójść’.

wynerwować się ‘zdenewować się’ (1): *tu te dva domy pana/ xce pšyjexac' s Pol'sk'i/ zobačyc'/ tu z'adek jixny poxovany/ pan P'izañi na mog'ilax pšy kôs'c'el'a/ xco juž zobačyc'// to jag vynervoala s'e/ čego oñi tu pšyjado/ a moja xata brudna/ a ja jim jes'c' nie pšystroja* Pusz.SK[23].

wynieść się ‘przenieść się’ (1): *z’erevńa tam była/ tutej čšyž’esty čšec’ego čy čvartego vyńesli s’e// tam była d’erevńa* Nar.MS[20]. Poświadcza gwar. *wynieść się* BŻ. Por. ros. *выселиться*, lit. *išsikraustyti*, błr. *выносіцца* SPZB.

wynosić się ‘przenosić się’ (1): *čšyž’estym mus’i drug’im roku/ wynos’ili s’e na skłipy* Nar.MS[20]. Potwierdza gwar. *wynosić się* BŻ. Por. ros. *выселяться*, lit. *išsikraustyti* SLP, błr. *выносіцца* SPZB.

wypadać ‘przypadać’ (1): *sv’enta jagby wypadala po lítefsku* Mag.AŁ[03]. Por. ros. *выпадать*, błr. *выпадаць* SPZB.

wypalić (piec) ‘napalić (w piecu)’ (2): *a tedy tama p’ez vypali/ bulečkuf nar’ęcy/ z’ec”i/ fstań”e/ Novy Rok* Kaln.IS[31]; *p’ec vypali* Soł.HP[29]. Przytacza *palić piec* z Kowieńszczyzny Karaś 2002: 241, gwar. *wypalić* (piec) z okolic Solecznik BŻ. Por. błr. *выпаліць* SPZB, ros. *вытопить печь*, lit. *(iš)kūrenti krosni* ‘palić (w piecu)’.

wypiec ‘upiec’ (4): *žyta zml’eli f tyx žarnax/ zam’ašali/ zakvas’ili/ zam’ašali jak abyč’ne i p’ekli// ta była baržo rados’c’/ že ty na sv’enta xl’eb vyp’ekli; k’edy pšyšla s’e sv’enta Boža Narozeńa v žarnax xl’eb vyp’ekli zml’ety/ (...) to v žarnax zml’eli i na Boža Narozeńa xl’eb vyp’ekli* Ows.AO[17]. Por. ros. *выпечь* ‘ts.’ WSRP, błr. *выпечы* TSBM, lit. *iškepti* SLP.

wypłacić ‘zapłacić’ (1): *tu coš/ čšeba c’aluška s’edymž’es’ont os’im lit fsunońc’ i płac’ic’/ nu skont člov’ek vypłac’i* Duk.AS[46]. Por. ros. *выплатить, заплатить*, błr. *выплаціць* TSBM, lit. *išmokėti, sumokėti*.

wypłacić się ‘opłacić’ (4): *potam kvatery žeš jag byli davali pšy sov’etax l’uz’am/ to aj/ rados’ci była/ teraz wypłac’ic’ s’e ne mogo* Maz.SM[23]; *i pomyšlic’a/ jak my teras možym wypłac’ic sa p’eńs’ańery/ jegu ne ma/ ja jedna* Jez.JW[36]; *pańi/ čšeba kam|bajina płac’ic”/ čšeba vymłuc”ic’/ z’e tu pańi fšystko wypłac’ic’// vo tyl’efon i to płata* Kaln.IS[31]; *to na drug’i rok na beńž’im nič s’ac’/ kartofli łapatkaj pasaż’im s’a i fšysko/ ba wypłac’ic’ s’a na možna* Gir.AP[18]. Por. ros. *выплатить*, błr. *выплаціць* TSBM.

wypowiedzieć ‘opowiedzieć’ (1): *teras juš staryx tak’ix l’uz’i ne ma/ ktury vupov’az’eliby/ jak |k’edys’ci była/ bo fšystk’i poum’arali* Min.KJ[37]. Por. ros. *высказать*, błr. *выказаць* TSBM, lit. *išpasakoti*.

wyrabiać ‘obrabiać’ (1): *z’em’a vyrob’ic’ c’enšku/ to ot kavalečkam’i tak ot vyrab’am’i/ pol’a ots’evam’i/ mnogo|etnim’i travam’i s’ejim/ to m’ešanj’i jak’ej/ nu pravda kartofl’a saż’im* Smoł.WS[27]. Poświadcza gwar. *wyrabiać* BŻ. Por. ros. *вырабатывают*, błr. *вырабляць* SPZB, lit. *apdirbti*.

wyrobić 1. ‘obrobić’ (2): *jaka tam była pol’e/ jak vyrob’jona* Soł.HP[29]; *z’em’a vyrob’ic’ c’enšku/ to ot kavalečkam’i tak ot vyrab’am’i/ pol’a ots’evam’i/ mnogo|etnim’i travam’i s’ejim/ to m’ešanj’i jak’ej/ nu pravda kartofl’a saż’im// c’enška* Smoł.WS[27]; **wyrobić 2.** ‘zrobić’ (2): *była tu nav’ez’ona ruznyx skulpturuf/*

*tam int'er'esna// tam i oltaš/ i fšystku/ fšys'k'i te božyŋk'i/ fšysk'i nožyŋim v'yrab'one/ ž ževa Stal.EW[25]; na v'ig'il'a to juš rob'im dvanas"e byva i v'encej/ ruzne/ nu to posne potrawy// tam gžyby/ salaty tak'e o/ ryba/ sl'ez"i/ potym tak'e/ nu p'ečym tak'e kl'ocečk'i/ potym tak'e nu/ vogul'e s tak'ix o s posnyx/ kompoty/ k'is"el červony/ tak že dvanas"e v'encej potrav zafše byva vyrobjone na stol'e Szuł.NK[30]. Z Kowieńszczyzny przytacza wyrobić 'przerobić, przepracować' Karaś 2002: 274. Por. błr. *вырабіць* SPZB.*

wyrwać 'zerwać' (1): *z venžem v raju jak pārazmav'jala/ japka žež vyrvała z zakazanego ževa Rem.AC[29].* Por. ros. *вырвать*, błr. *вырваць* SPZB.

wysyłać 'zsyłać' (3): *my to nie byli vysłany/ nígz'e nie byli// v dal'/ pod Rak'iš'k'i vysyłajú/ pod Abeli vysyłajo Ows.MB[24].* Por. ros. *высылать*, błr. *высылаць* TSBM, lit. *ištremti*.

wyszukać 'przeszukać' (1): *a tu i m'ilicja/ fšeńž"e vyšukałi/ i błoty/ i kšak'i/ moży utap'ila s"e/ z"ec"onak pšepat/ nie pšyšad ze škoły/ to pamys"leć Gaj.WP[47].* Por. błr. *вышукать* TSBM, lit. *išnaršyti*.

wyświęcić 'poświęcić' (2): *ks"onc pšyježžał/ nas ucył// pa lítefsku// a tu jak atkryłi juš pos'la/ jak juš Lítva stała/ tak tu juš i v'isku(p) był pšyjexafšy/ vysv'enc'ił kos'c'ol z novega Stal.EW[25]; a tedy potem pšyv'ez'li ks'enza vysv'enc'ił/ vot i s'v'ente vroty zato nazyvaj s'e Zyg.WT[34].* Czasownik w tej postaci znany na Litwie – SPGL 428, na Braślawszczyźnie SPGB 291, znany mi z pobytu na Litwie. Por. lit. *pašventinti*.

wytkać 'utkać' (1): *miałam pšygotov'one vełna tkac' ješče xc'alam vytkać na kanap'e Szuł.NK[30].* Poświadcza gwar. *wytkać* BŻ. Por. ros. *выткать*, błr. *выткаць* TSBM, lit. *išauti*.

wytrzymać 1. 'przetrzymać' (1): *v'el'a tam/ i młoz"aš mało pouc"akałi/ nie była z"e i uc"ekac'/ nextura muv'i Žyž"i navat pros"ili l'už"i/ vežm'i vyčšym|aj mrie ten čas Mej.JS[42];* **wytrzymać** 2. 'utrzymać' (1): *nu co papka jeden był/ v'el'e on tam/ z'em'i nie tak dužu było/ v'el'e dvanas'c'e s połovaj yaktaraf tyl'ko/ a družyna v'el'ka/ čšeba v'ec'a vyčšymac' Duk.AN[33].* Z Kowieńszczyzny przytacza *wytrzymać* 'utrzymać' Karaś 2002: 274, z okolic Solecznik gwar. *wytrzymać* BŻ, z Braślawszczyzny SPGB 291. Por. błr. *вытрымаць* TSBM, ros. *выдержать* 'wytrzymać, utrzymać'; lit. *išlaikyti* 1. 'utrzymać, wytrzymać', 2. 'utrzymać, wyżywić' SLP.

wyuczyć się 'nauczyć się' (1): *nu potam on juž v'encej pšy|vyk jak z'ec'i do škoły pošli/ juž v'ucył s'e v'encej/ ftedy juš rozmav'at i po lítefsku z z'ec'am'i Jan.EK[23].* Czasownik w tej postaci znany na Litwie – SPGL 429, gwar. *wyuczyć się* BŻ, z Braślawszczyzny SPGB 273. Por. ros. *выучиться* 'nauczyć się' WSRP, błr. *вывучыцца* TSBM, lit. *išmokti*.

wyzwać ‘wezwać’ (3): *jak z’e/ jak’i v’etery|nar tam był/ z’e kogo vyzv’o// a tak to po svojemu* Duk.AS[46]; *i curka pšyjexała/ i skora vyzvali// to co oñi mñe/ u|koł fpus’c’iñi i pajaxali* Gir.AP[18]; *tak juš krova c”eli s”e/ ñe ma/ čšeba rada rob’iç// vyzvalaš tego soñs”ada z B’elarus”i* Mej.JS[42]. Przytacza z Brasławszczyzny jako sowietyzm **wyzwać**, **wyzywać** SPGB 291, z okolic Solecznik BŻ. Por. ros. *вызвать* ‘wezwać, zawezwać’ WSRP, bñ. *вызваць* TSBM, lit. *iškviesti*.

wyzywać ‘wzywać’ (2): *pogotov’e tedy vyzvam’i/ pšyježžajo/ z Dukšt/ čy z’ Ignalina* Mej.TM[36]; **wyzywać**: *pol’ka grajo i ja tancuju/ to mñe na b’is vyzvali* Und.HS[38]. Zob. wyżej **wyzwać**. Por. ros. *вызвать* ‘wezwać, zawezwać’, *вызывать* ‘wzywać, wywoływać’ WSRP, bñ. *вызываць* TSBM, lit. *iškviesti* SLP.

wzrosnąć ‘dorosnąć, urosnąć’ (2): *juš k’edy škola była ješ|ço pol’ska pok’i o našy z’ec’i vzros’li/ to była škola pol’ska ješ|če; a juš k’edy ja vzrostam/ to juž začela* Łitva *stanov’ic sa* Mag.AŁ[03]. Por. ros. *взрослый* ‘dorosły’, bñ. *узрасці* SPZB.

zabiec ‘przybiec’ (1): *pšyježžali oni tutaj/ to ks’onz zab’egne/ vez’m’e kl’učy/ potym odv’ez’i s povrotem* Pruc.ZS[21]. Por. ros. *забежать*.

zabrać się ‘zebrać się’ (1): *baby zabrajoñ s’e k’edy* Muk.JW[25]. Poświadcza gwar. *zabrać się* BŻ. Por. ros. *собратъся*, bñ. *збрацца* SPZB, lit. *susirinkti*.

zachcieć ‘zechcieć’ (12): *ubrali jej b’ala sukña// čegos’ matka zaxc’ala tak/ že b’ala ubrali* Bort.HC[35]; *fienčas mñe ñe možna była podymovat’ c”enško/ a oltažyk c’enšk’i/ nu ja ñe mogła/ a s”ostry ñe zaxc”eli* Mag.BP[31]; *ja zaxc’alam do pol’sk’ej školy* Osow.AM[15]; *to zaxc”eli parafijañe od nas odešli/ bo atamna jak zrob’ili/ to l’uz”i tam vyseliñi v’ejkšos”c”/ to parafji ñe zostało s”e// nu to zaxc”eli parafijañe naše/ žeby v V’isaglinas”e byłby kos”c”oł* Gaj.WP[47]; *učyła i mñe/ al’e ot ten možy zamav’ać/ ktury p’eršy rozony/ p’eršy juš roz”iūšy s”e/ al’e ja ñe zaxc”ala* Mej.AS[44]; *vot jak zaxcec’e pujs’c’/ mogli’ki jest vo na l’eva bendo/ o tutaj za v’joskaj/ to tam pany paxovane/ o zajz’ic’a/ na pomñikax pačytac’e/ tam pa pol’sku nap’isana* Mej.TM[36]; *z B’alarus”i dužo pšyjažžala/ tu i z Ukrainy navat/ tak’ix pšyjažžala dužo mocno// to pšyjado/ pažyjo/ pačšyš/ co zažył s”a/ co ña zaxc”at/ to vyježža// zastała s”a/ i taras jest* Mej.JS[42]; *brat papy pajexał do Kovna/ na svoju r|oz”inu ñe zax|c”at vruc”ic”;* *ja vyžej ñe zaxc”ala pastomp’ic”/ mñe pšyğłašali/ al’e dokučyła mñe/ ñe zaxc”ala s”e/ zamonš pošlam* Mej.GJ[17]; *vo taka bulka zrob’im/ na gura pov’ešo i v’is”i ona/ jak zaxceš/ pujs”iš atkrojš* Zyg.WT[34]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaš 2002: 27, z okolic Solecznik gwar. *zachcieć* BŻ, z Brasławszczyzny SPGB 293. Por. ros. *захотеть* ‘ts.’ WSRP, bñ. *захачаець* TSBM, lit. *užsinorėti, užsigeisti* SLP.

zachować ‘pochować’ (1): *s’v’akrova moja opov’adala/ že u jix tam z’es’c’i/ z’e laz’na była/ že tam cos’c’i pšydavala s’e/ muv’i/ co tam była/ c’i tam zachovany jak’i v’ec’a né^akščony* Jez.JW[36]. Por. błr. *захавать* TSBM, ros. *захоронить*.

zagładzić ‘wygładzić’ (2): *tedy na ta łapata łis’c’i nas’c’éliš kl’onovyx/ tedy c’asta nalożyš/ zagłaziš ład’ne/ ješče p’eřa bułka kšyš na nej stav’ili// tedy tyko do p’eca* Bort.HC[35]; *długu čšeba było m’es’ic’/ pševruc’ic’/ ješče m’es’ic’/ pševruc’ic’/ ješče m’es’ic’/ m’es’ic’/ m’es’ic’//i ftedy juž v’e tag zagłazič’ ruvńeňko z vodũ* Piet.AW[21]. Czasownik znany w tej postaci na Kresach północnych – SPGL 432, SPGB 294. Por. ros. *загладить*, błr. *заглазіць* TSBM, lit. *išlyginti, sulyginti*.

zajechać ‘pojechać’ (2): *tamta strona da Zarasuf/ (...) zajexac’/ to jez’oro na jaz’ora/ Duk.AS[46]; aftobusof u nas na |ma/ ni zajexac’/ ni pšyjexac’* Nar.MS[20]. Poświadcza gwar. *zajechać* BŻ. Por. ros. *заехать*, błr. *заехаць* SPZB, lit. *užva-žiūoti* ‘zajechać’.

zajeść ‘zjeść’ (1): *pšyñes’i po bliņu do odryny nam/ za|jes’c’* Mag.AŁ[03]. Por. błr. *заеццi* SPZB.

zakazać ‘nakazać’ (1): *a on|a jemu zakazała tak/ poks’c’i s’a sam* Smoł.KG[18]. W literaturze przedmiotu poświadczono *zakazać* ‘zamówić’ – SPGL 434, Kurzowa 1993a: 452, Karaś 2002: 298, Dwilewicz 1997: 110. Por. ros. *заказать*, błr. *зака-заць* SPZB.

zakrećić się ‘skrećić’ (1): *a nas peñziłi s’e z matocyklam’i/ a my zakrenc’ili s’e do tak odryňk’i i poxovali s’e* Muk.JW[25].

zalizywać (1) ‘podlizywać się’: *teras ružne l’uz’i jest/ kto l’ub’i v’eš jak čego ji zalizyvac’ to dupalızı pšeprašajonc to ten juš ji Lit’in stanul* Rej.WM[22]. Por. ros. *зализывать, подлизываться* ‘podlizywać się’, błr. *залізваць* TSBM.

zamiesić ‘wymieszać’ (3): *goronco vodo za’evaš po trox’i/ słotkavaty byva/ zapažany// potym jego zam’es’iš/ on podym’i s’e/ zak’is’ni/ tedy ješč|e pom’es’iš moňk’i dołožyšy* Bort.HC[35]; *m’eliš m’eliš zm’eliš ftedy zam’es’iš* Muk.JW[25]; *to xl’ep p’ekli// zaroš’čyñim z v’ečora/ vyk’is’ni/ potam z rana zam’es’i s’e kulakam’i* Mag.AŁ[03]. Poświadcza gwar. *zamiesić* BŻ. Por. ros. *замесить*, błr. *замясиць* SPZB, lit. *išminkyti*.

zamieszać ‘wymieszać’ (2): *zam’eša/ nu i čeka pok’i tam padym’i s’e* Duk.AS[46]; *ješč|e ja p’eka tak’e suxark’i/ nu jak zam’ešaš/ jajek dobav’a/ sm’atany tam/ čy mařla pokreñ’iš/ up’ečyš suxark’i tak’e/ nie up’ečyš ješč|e syrove* Bort.HC[35]. Poświadcza gwar. *zamieszać* BŻ. Por. ros. *замешать*, błr. *замяшаць* SPZB, lit. *išmaišyti*.

zamrużyć ‘zmrużyć’ (1): *oj nie moje zamružone/ jejne p’eňkriejše* Szaw.WJ[34]. Czasownik *zamrużyć* ‘zamknąć oczy’ przytacza z Braślawszczyzny SPGB 297 ze wskazaniem na źródło białoruskie. Por. ros. *зажмурить* ‘zmrużyć’, błr. *замру-жыць* SPZB, lit. *užmerkiti akis* ‘zamknąć oczy’.

zamrużać się ‘zmrużyć’ (1): *okryjam s’a/ raz’av’am s’a/ zamrużam s’a i paża zemby// papaża/ papaża i fšysk’e zemby mńe mała bal’éli i fšysk’e vyl’ac’éli* Mag.MN[22]. Por. ros. *захмуриться* ‘zmrużyć’, błr. *замружыць* SPZB, lit. *užsi-merkti* ‘zamknąć oczy’.

zamyć ‘umyć, przemyć’ (1): *jaš muja/ z”ec”onak mał’utk’i/ a jak’i on ładny/ jak’i on p’eŋkny/ zara baba vody vez’ńe do gemby/ do kontečka pujz’i/ tak i zamyje podolečkaj tak vo/ vyčšy/ juš c”ixu* Kaln.IS[31]. Poświadczca gwar. *zamyć* (np. plameŋ) BŻ. Por. ros. *застырать*, błr. *замыць*, *замыць* TSBM.

zapuchnąć ‘spuchnąć’ (4): *ja poštam dojić... i vum’a spuxšy/ o taka vo č’ervona/ č’ervona/ s’is’k’i zapuxšy/ v’im’a zapuxšy/ p’jana jiz’i; mńe i oka zapuxła/ mńe i tu juš nos зроб’it’ s’a/ čuc’ ŋa zruvnoval’ s’a/ očam’i* Mag.MN[22]; *a juš v’ėcor zapuxłam vo/ jak juš zaxoz’iłi/ to tak’i był dužu mocno m’al pščoły* Imb.WP[39]. Por. błr. *заныхнуць* ‘spuchnąć’ SPZB.

zaradować się ‘uradować się’ (1): *ja atkryvam ta kšynečka/ pačšam/ kšyžyk złotny i tedy taka kavalk’i jakas’ toža złota/ ja zaradowała s’e/ muv’e/ o toš ten kšyžyk sob’e na p’ers’i pav’eša* Smoł.KG[18]. Por. ros. *обрадоваться*, błr. *узрадавацца* SPZB, lit. *apsidžiaugti* ‘ucieszyć się’.

zarodzić ‘urodzić’ (1): *od jego z’em’a na połova byli vz’efšy/ č’o zaroz’i to zdym’o/ vymłuč’o/ č’i kartofl’a jaka/ skop’o* Jan.EK[23]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 275. Por. lit. *užderėti* ‘urodzić’, błr. *зарадзіць* ‘urodzić’ SPZB.

zarosnąć się 1. ‘zrosnąć się’ (1): *złamała noga/ ja żyvokostu položyla/ ona zarosła s”e* Kaln.IS[31]; **zarosnąć 2.** ‘wyrosnąć’ (1): *ja ješče mała była/ ŋe mogłam šukać roz”iny/ a k’edy juš/ jak muv’i še/ zarostam/ juš ŋe było* Mej.GJ[17]. Z Kowieńszczyzny przytacza Karaś 2002: 275, podobnie SPGL 439. Por. lit. *užaugti 1.* ‘wyrosnąć’, 2. ‘zarosnąć’, błr. *зарастаць* SPZB.

zatykać (palcami) ‘wytykać (palcami)’ (1): *s’edymnas’c’e l’at ŋa pakazuji s’e/ c’eb’a pal’cam’i zatykajo/ ty pacan/ ic’ s’v’iŋ pas’* Mag.MN[22]. Por. ros. *затыкать*, błr. *затыкаць* TSBM, błr. gwar. *запароць пальцамі* BŻ, lit. *užbadyti pirštaiš* ‘wytykać (palcami)’.

zawróżyć ‘powróżyć’ (1): *to muv’iłi vružb’itka pšyżz’i/ zavruży/ ml’eka adb’eży* Duk.AN[33]. Por. ros. *заворожить*, błr. *заваражыць* TSBM, lit. *užburti*.

zdać ‘oddać’ (2): *byłi koŋi do kotxozu fšysk’e zdane/ o čšeba tob’e koŋa/ iz’eš do brygaz’ira/ on daje tob’e* Duk.AS[46]; *do kotxozu jak zdałi fšysk’o co/ fšysk’u zabrali/ jak’i plug’i byli/ jaka nas’ona/ jak’e c’al’eg’i* Smoł.WS[27]. Poświadczca z Brasławszczyzny SPGB 302, z okolic Solecznik gwar. *zdać* ‘oddać’ BŻ. Por. ros. *сдать*, błr. *здаць* ‘oddać’ SPZB.

zdawać ‘oddawać’ (2): *nu juš jak u v’osce ŋekturę ml’eka zdajo/ al’e v’eł’a tam za ta ml’eka dostaŋeš// ja un za m’es”onc sto čterz”es”c”e l’itov dostała*

Gram.MK[26]; *f'erma majo/ bydła majo/ krof čšymajo/ ml'eka pšadajo/ zdajoj/ dobža žyjo* Gir.AP[18]. Przytacza z Braślowszczyzny SPGB 302, z okolic Solecznik gwar. *zdawać* 'oddawać' BŻ. Por. ros. *одавамъ*, błr. *здаваць* TSBM.

zejść (z głowy) 'wyjść (z głowy)' (1): *myśl'e/ że taka droga z V'ilna/ aš tu pšyv'lešć/ na mog'ilax atkryjim/ a tu ks"onc jak nie pozvołit atkryć i mnie prosta z głowy zešla* Bej.IK[35]. Poświadcza gwar. *zejść (z głowy)* 'wyjść (z głowy)' BŻ. Por. ros. *coйму* 'zejść', lit. *išeiti iš galvos* 'wyjść z głowy', błr. *зыццi* SPZB.

zgotować 'ugotować' (32): *do buračkuf/ do v'inegretu zgotuja// a l'ub'a ta p'erlofka/ cale te krupy jenč'menne; jak čšeba tak na v'inegr|et tak zgotuji dužo tyx burakof/ a potym opčys'c'i/ pokroji i do garka jak'ego i oni k'isno; nu a ja to nia kvaša/ ja jak tak vo zgotuja srazu i tedy tam kvasna s'm'atany* Bort.HC[35]; *zrob'iš tak'e okranglank'e/ splaskaš i zgotujiš/ nazyvali s'e lazank'i; jag zgotovac" jajka; ušy/ nošk'i/ fšysko co zgotujiš kvašařinka; pogotujiš/ žeby ona zgotovałaby s'e; nu zgotovała buzy jakaj/ tyku s'v'ınam jes'c' Imb.MW[12]; to tak'i mama k'ešeň v'el'k'i fšyje/ to my groxu pšyňes'im/ tegu groxu gotovałi/ juš' jed'li/ zupy mama zgotuji jakaj* Jez.JW[36]; *ja da žalontku tak'e vo kavałeck'i padab'ora/ fšystk'e i da tego pars'uka žalontku/ i zgotuja* Kaln.BS[24]; *yerbaty zgotovałam; a nu ob'at/ tam kopusty zgotujũ/ m'ensa zgotujũ/ tam k'elbasy/ nu jakaj kašy kartoff'anaj/ krup'anaj kašy/ many tak zgotujũ/ makaronaj zgotujũ/ o tak'e o byli jez'eňi raňej; ja prentko tu jenč'nicy vb'ilam/ jenč'nicy/ xl'eba pokrojilam/ yerbaty zgotovałam jegu patraxtovac'* Mag.MN[22]; *ov'os spažo do p'ecu/ koc'ot v'el'k'i do p'eca postav'on/ zgotuje s'e ten juž do m'entkos'c'i* Mag.AŁ[03]; *k'is'el'u zgotujiš; p'alinu može jak'egu zgotovała* Muk.JW[25]; *bapka jedna znal'azła fčora kała bžožečk'i/ jedna mys'l'a bapka/ to k'ilko tyx i zgotuja/ pšyňosła/ on|aš robačłiva i von vyžuc"ila* Gram.MK[26]; *fčora sonśad byl/ tak pšyňosła gospodyňa i mne ješča gžybaũ zgotovaũšy* Gak.WP[12]; *u tej kob'ety byvajo/ "on|a jim jak k'edy z'imno i yerbaty zgotuje i tam papoji* Mej.JS[42]; *mało čego/ k'is"el'u zgotujiš/ kampoc"ik zgotujiš* Mej.GJ[17]; *a juš ja i zgotovała fčoraj trošečka tam* Rem.AC[29]; *nu to co tam/ tam kapusta zgotujoj/ tak m'ensa troxa/ tam tego/ tam tego/ tak i była// nie tak jak teras* Weł.TS[35]; *nabjora/ k'edy vodaj zał'eja goroncaj/ nu zgotuja i atstuzja* Zyg.WT[34]; **zgotowany**: *nam i jes'c' zgotovana i łyška palažona* Stal.JG[33]; *bogac"ejše v'encej čego m'eli/ a b'edňejše mňej čego m'eli/ al'e zašše to butka była/ jajko zgotovane/ farbowane byli* Mej.GJ[17]; *jak ja z"is" u Vałi paj|at kapusta smačna/ u p'ecu vyc"epł'ona/ zgotovana/ muv'i/ paxnie tak smačne* Zyg.WT[34]. W tej postaci i znaczeniu czasownik znany szeroko na dawnych Kresach, por. Karaś 2002: 275 z Kowieńszczyzny, SPGB 304 z Braślowszczyzny, z okolic Solecznik gwar. *zgotować* BŻ. Por. ros. *сварить* 'ts.' WSRP, błr. *зварыць* TSBM, lit. *išvirti* SLP.

zhodować ‘wyhodować’ (1): *co zyodujiš krova c’i tam kabana jak’ego/ to teš tano było fšystko/ o jak teras ɥo/ jak teraz u Litv’e zrob’ili/ żyjo l’udzi i na gospodarce/ yodujoj/ nie bjoro* Gak.WP[12].

zmówić się 1. ‘domówić się, dogadać się, porozumieć się’ (12): *u nas na poč’e pracuje/ (...) to ja na moga z nim zmuvić’ s’e* Imb.MW[12]; *tu tak’i Pol’ak’i tu/ nu zmuvić sa možna z vam’i/ muv’ili/ na možna s Pal’akam’i* Jez.BK[30]; *nu my byli do Łomży pojexafšy juš/ s”v’entego ôjca spotkac’/ nu to my zmuv’ili s’e s Pol’akam’i; rozmova/ v’adomo/ moža nieč’ista/ négramatyčna/ nu fšystko jedna zmuvić” s”e možna* Mag.BP[31]; *na słyšy/ ona ten aparac’ik na ušy naz’eñi/ ftenčas rozmav’a/ ftenčas słyšy// a tak co xceš jej muf/ ona nie a nie/ na zmuv’is’ s’a; ja na dosłyša/ to mñe drenno zmuvić sa/ ja głošñ[ej/ ja słyša* Mag.MN[22]; *papa byvalo nie |mug zmuvić’ s’e// u nas m’ašanjka v’el’ka była* Maz.SM[23]; *on mocno abgłuxšy/ może i nie zmuvić’ s’e// juš tam nie varta i is’c’* Mej.TM[36]; *gz”e juš m’ešane roz”iny była/ to juš tam jak xceš/ po rusku i po polsku/ um’ejoj/ rozum’ejoj teras/ co nie rozum’e/ to xoc’ na m’ig’i pokažy/ a fšystko jedno zmuv’on s”e* Mej.GJ[17]; **zmówić się 2.** ‘umówić się’ (2): *jak zmuv’on s’e/ s xturaj strony// ten stav’i co spšadaji/ ten xturan kupuji/ juš po zmov’a* Imb.MW[12]; *Žyž’i byli/ ftedy magazyny m’éli// a’e tedy była tak/ na była ceny pastav’ona/ nie možyš tam/ mater’jał jedan tañej kup’iš/ drug’i drožaj/ tylko pačšajoj/ nu tyl’a/ tyl’a zmuv’on s’a/ nu tyko vyjz’a z magazynu/ tady vyskočy z magazynu/ proše pšyxoz’ic’ zmuv’im s’e/ za ta cena odam’i/ čy tak i tak była* Rem.AC[29]. Czasownik znany na Litwie – SPGL 446, z Kowieńszczyzny Karaš 2002: 275, z Braślowszczyzny SPGB 306. Por. lit. *susišnekėti, susikalbėti*, ros. *зговорится*, biał. *згаварыцца* ‘domówić się’ SPZB, biał. gwar. *змовіцца*.

zmyślać ‘wymyślać’ (2): (Jakie prezenty dawali na wesela?) *Co zmys’lo Muk.JW[25]; nu z guršegu l’na tam prus’c’ejšy płutno tam tkali/ tak’i co/ jak kto co zmys’lał* Strzep.WS[28]. Z. Sawaniewska-Mochowa (2002: 130) objaśnia funkcjonowanie danego czasownika w takiej postaci wpływem języka litewskiego. Por. biał. *здумаць* m.in. ‘przypomnieć, wymyślić’ SPZB, lit. *išsigalvoti*.

zmyślić ‘wymyślić’ (3): *koło jez’ora postav’ona Maryji statula/ a puz’nej tam kto co zmys’li tam postav’i; tutej s”ostrą ra|ñej postrojila dom/ vo gz”e ta s”ostrą pošla do kos”c”otu jexac”// nu ji zmys’lili/ dom rospruili tam/ tutej pšev’ezli/ postav’ili* Mag.BP[31]; *zaxoz’im opov’adam’i juš kto co zmys’li// sons’ez’i i v’ezo fšystk’e/ s’m’ejon s’a i noso pran|zej gos’c’incy* Miel.IG[31] Poświadczają SW, SJPD z kwalifikatorem *daw.*, dziś *gwar.* i z przykładem z Dygasińskiego, SWil uznaje wyraz za *przest.* Por. biał. *здумаць* m.in. ‘przypomnieć, wymyślić’ SPZB, lit. *išgalvoti*.

zmyszlić ‘przemyśleć’ (1): *to oni byli aż da Ras’ejy vyjexafšy/ f Tul’e żyli// a’la zmyszli/ (...) i vruc’ili s’a da girs’i* Gir.AP[18]. Por. ros. biał. *здумаць* m.in. ‘przypomnieć, wymyślić’ SPZB.

znerwować się ‘zdenewrować się’ (2): *ja tak znerwovałam s’a* Muk.JW[25]; *ja vo jak pogadałam znerwovałam s’e ob Žyduf* Muk.JW[25]. Notuje SPGL 279, gwar. *znerwować się* BŻ. Por. lit. *susinervinti*.

Prefiksalne formacje czasownikowe, które różnią się od stanu ogólnopolskiego innym przedrostkiem bądź inną jego funkcją, są najliczniejsze w badanym zbiorze. Poświadczenia większości omawianych czasownikowych formacji przedrostkowych znajdujemy w pracach badaczy opisujących gwarowe systemy polszczyzny na Kresach. W badanym materiale były one odnotowane także w formacjach przedrostkowych zgodnych z normą ogólnopolską. Część omówionych czasowników można uznać za białorutenizmy, np. *przystać*, *schować* ‘pochować’, *spracować*, *uleżyć*, część za rusycyzmy, np. *wspomnieć*, *postąpić*. Często widoczny jest wpływ dwóch, a nawet trzech języków, por. np. *obkraść*, *obstrzygać*, *odbyć*. Wiele z omówionych derywatów prefiksalnych pod względem formalnym jest zgodnych z polszczyzną ogólną, mają one jednak tu inne znaczenie (często na skutek wpływu odpowiedników białoruskich, rosyjskich czy litewskich), por. *dotrzymać* ‘wytrzymać’, *powierzyć* ‘uwierzyć’, *użyć* ‘przeżyć’, *zmówić się* ‘dogadać się, porozumieć się’.

3) Czasowniki z prefiksem zbędnym (z punktu widzenia dzisiejszej normy ogólnopolskiej):

odchodzić ‘chodzić, nachodzić się’ (1): *otxoʒ’iłam potem v’jorsty cy jak’e do jego s’p’evac’ učyli s’e kos’c’el’ne p’es’ni* Osow.AM[15]. Przytacza *odchodzić* ‘przechodzić’, ‘wychodzić (swoje)’, ‘nachodzić się’ SPGB 178. Por. ros. *otxodimъ*, biał. *адыходзіць* TSBM.

odświątkować ‘świętować’ (1): *dvuʒ’estego p’eršego maja ots’v’ontkovałi p’ińʒ’es’ontl’ec’e* Pruc.ZS[21]. Poświadcza gwar. *odświątkować* BŻ. Por. biał. *адсвяткаваць* TSBM, ros. *отпраздновать*, lit. *atšvęsti*.

pobywać ‘być, bywać’ (2): *nu ješče s’ostry moje żyli/ jedna tu v Zarasax była/ druga v Vi’l’nu/ pšyježžali/ u mnie pobyvali d’nam’i/ bo juš oni teš na peiš’ji byli; dač’nik’i do mna z Leńingrada pšyjažžajo/ pobyvajon dač’nik’i latno poro* Mag.AŁ[03]. Por. biał. *набываць* SPZB, lit. *pabuvoti*.

pochodzić ‘chodzić’ (1): *ja nie xoz’ifšy do škoły/ pry N’emcax tyko/ jedna z’ima roxoz’ifšy i fšystko* Mag.AŁ[03]. Por. ros. *noxodimъ*, biał. *находзіць* ‘chodzić’ SPZB.

popiec się ‘piec się’ (1): *tak’e požonne bulk’i zrob’iš// do p’eca i v’el’a tam/ para goʒ’in pop’eče s’e* Mag.AŁ[03]. Poświadcza gwar. *popiec się* (trochę) BŻ. Por. lit. *pakepti* 1. ‘trochę piec’, 2. ‘upiec’.

poprzyjechać ‘przyjechać, poprzyjeżdżać’ (1): *budyńk’i spałi’li s’e/ z’e zostav’ony byli// k’edy povruc’ili nazat to i pšytułku nie była/ na pop’o’l popšy’jexali* Ows.AO[17]. Podobną formację prefiksálną – *powyjechać* notuje SPGB 209 z Brasławszczyzny. Por. ros. *поприезжать*, błr. *папрыязджаць* ‘przyjechać’ SPZB.

porozjechać się ‘rozjechać się, wyjechać, porozjeżdżać się’ (2): *ne zostafšy m’ejscovyx níkogũ// do Zarasuf xture/ do m’asta/ poroz’jexali s’e* Duk.AS[46]; *tyl’e poum’erali staryx l’uz’i/ ne zostafšy m’ejscovyx níkogũ// do Zarasuf xture/ do m’asta/ poroz’jexali s’e* Duk.AS[46].

pospróbować ‘spróbować’ (1): *jak my p’axoto/ s’edym k’il’ometry zajz’iš/ pasprabuj zajz’iš* Trykł.WS[32]. Notuje z Litwy SPGL 328 *posprobować*, z Brasławszczyzny SPGB 206 *pospróbować*. Por. błr. *наспрабаваць* ‘spróbować’ SPZB.

pouczyć się ‘uczyć się’ (1): *a tak xto tutej tak’e doxtory byli/ Zelis tak’i v Zarasax// tu on k’edys’ može z’es’ tam poučy’šy s’ troxa* Duk.AS[46]. Potwierdza gwar. *pouczyć się* (trochę) BŻ. Por. lit. *pasimokyti* (trochę), błr. *навучыцца* ‘uczyć się przez jakiś czas’ SPZB.

poumarć ‘umrzeć’ (1): *nu dužu tam było našy družyna była nu tam/ byli Andžejevsk’i m’iška’li/ nu Nas|teji drug’i tam m’iška’li/ Juzuf ten Nastej/ Vaclav był/ teras o’ni poumaršy* Duk.AN[33]. Północnokresowa postać czas. *umrzeć* jako *umarć* z prefiksem *po-*, nienotowana. O czasownikach na *-arc* zob. Kurzowa 1993a: 276, Karaś 2002: 226-227, Dwilewicz 1997: 58. Por. błr. *памерці, памярці* SPZB.

powywieźć ‘wywieźć’ (1): *potem jix povyv’ez’li žeš fšysk’ix tam/ da Ras’ejj* Imb.JP[24]. Por. ros. *повывезти*.

pozostawać się ‘zostawać’ (1): *nikogo nie pozostaje s’e* Duk.AS[46]. Por. lit. *pasilikti*.

przyzapomnieć ‘zapomnieć’ (1): *ja pšy’zapomnala jak’i te Juzefa/ Juzef/ Pana Jezusa apostoły jak byli dvanas’c’e il’e* Rem.AC[29]. Por. ros. *призабыть*, lit. *primiršti*.

sposzywać ‘zszywać’ (1): *ona tam tak’im’i kavalkam’i v’jonzala spošywała tak’e i p’eñ’knie* Strzep.WS[28]. Poświadcza gwar. *sposzywać* BŻ. Według Z. Kurzowej (1993a: 255) czasownik *poszyć* ‘uszyć’ ukształtował się pod wpływem wschodnio-słowiańskim. Por. błr. *спашываць* ‘zszywać’ SPZB.

uzleźć ‘wleźć’ (1): *tak’i pan był/ co čšym’i on tyx/ jak ona/ służank’i jak’e vo u jego służu’li/ nu vot pany s’e’zo/ to kazali uz’l’es’c’ na ževa i kukuvac’ kuku’lko* Und.HS[38]. Por. błr. *узлезці, узлезць* ‘wleźć’ SPZB.

wyprzędzać ‘prząść’ (1): *po dva’z’es’c’e s’edem s’c’an v’ytykali// i to była tak/ i ub|rac’ s’e/ i na spud dl’a menščys i na v’ešx farbovane/ i na pos’c’el’ fšystko to było domotkane// oj/ il’e tego vypšenzali// i pšendłam* Szul.NK[30]. Por. błr. *выпрэцаці* SPZB.

wytykać ‘tkać’ (3): *pšendlam i tkalam/ i domotkane/ te krosny spec’ijał’ne// vytykałam ja ješče nał’azlam pšygotov’one nič’i/ m’alam pšygotov’jone na osnof/ miałał pšygotov’one vełna tkac’ ješče xc’alam vytkac’ na kanap’e* Szuł.NK[30]; *a mamus’a moja to p’eńkńe vytykała ona/ ona i zab’arana^e vytykała* Zyg.WT[34].
Por. błr. *вытыкаць* ‘tkać’ SPZB.

wzejść ‘wejść’ (1): *shuxaš// jak l’uz’i staryje rozmav’ajo/ o to i vzašto do głovy* Soł.HP[29]. Por. ros. *войти в голову*, błr. *уваўццi* SPZB, lit. *įstrigti atmintyje* ‘utkwic w pamięci’.

zarozczyńiać ‘rozczyńiać’ (1): *žeby žv’am’i nie pl’a... nie stuknuc’ jag bulk’i zarošćyńaš/ žv’am’i c’ixol/ pomal’utku čšeba/ žeby bulk’i nie s’ońd’li* Kaln.IS[31]. W tej postaci czasownik znany na Kresach północnych – SPGL 439, Karaś 2002: 275, poświadcza gwar. *zaroszczyniac* BŻ, z Brzawszczyzny SPGB 299. Por. błr. *заращчыняць* ‘rozczyńić ciasto’ SPZB.

zarozczyńić ‘rozczyńić’ (7): *z”eška xl’ebna/ zarošćyńo/ potym obm’ešo/ nakryjo/ žeby on podńołby s”e tak; z”eška xl’eba co jest zarošćyńo/ l’odu połožo do tej sołodušk’i/ m’ešaju* Kaln.IS[31]; *to xl’ep p’ekłi/ zarošćyńim z v’ečora/ vyk’is’ni/ potam z rana zam’eš’i s’e kulakam’i* Mag.AŁ[03]; *z’aułka taka była žavńana/ tak’i caberak/ ten xl’eb zarašćyńim; vody/ tej mońk’i fsp’im/ zarašćyńim/ ot cała noc ten stoi/ k’is’ni* Mag.MN[22]; *tak’aj dałikatnaj vody/ nu i da mońk’i zarašćyńi/ zarašćyńi połovńik’em vym’ešaš* Smoł.KG[18]. Zob. wyżej **zarozczyńiać**. Por. błr. *заращчыняць* ‘rozczyńić ciasto’ SPZB.

zasiadać ‘siadać’ (1): *tedy čšeba tym małaż’ikom jag vešli do xaty juž vešli za stoł čšeba vykup’ic’ stoł/ bo ta otpus’c’i m’ejsca zajenta/ to ftedy te vyhozol/ zas’adajo te* Muk.JW[25]. Poświadcza gwar. *zasiadać* BŻ. Por. ros. *заседаць*, błr. *засядаць* TSBM, lit. *susėsti*.

zawróćić ‘wróćić’ (1): *ja pošlam do škoły do pol’skaj al’e čoš k’edys’c’i vras potem Litva nieščensna to zavruc’ila* Osow.AM[15]. Por. ros. *заворотить*, błr. *завярнуць* SPZB, lit. *sugrižti*.

Czasowniki ze zbędnym z punktu widzenia ogólnopolskiego prefiksem tworzą najmniejszą grupę (20 czasowników, które wystąpiły w badanych tekstach 38 razy), zaledwie 2,3% całego zbioru czasowników odmiennych prefiksalnie. Większość z nich (30 razy) pojawiła się głównie w gwarach polskich w części północnej (jezioroskiej), tylko 8 – w gwarach na południu.

Zwraca tu uwagę sporo czasowników dokonanych z prefiksem *po-*, który zgodnie z normą ogólnopolską powinien łączyć się tylko z formą niedokonaną czasownika, por. np. *porozjechać się, poumarć, powywieźć, poprzyjechać*.

Cały zbiór 311 czasowników charakteryzujących się odmienną w stosunku do stanu ogólnopolskiego dystrybucją prefiksów jest bardzo bogaty. Znaczna część

z nich jest dobrze udokumentowana w literaturze przedmiotu, powszechnie występują one w mówionej polszczyźnie północnokresowej. Jednak całkiem spora ich liczba dotąd nie została poświadczona w pracach poświęconych różnym odmianom współczesnego języka polskiego nie tylko na Litwie, ale i na całych dawnych Kresach północno-wschodnich. Wyekscerpowane przeze mnie czasowniki z nagrań gwar polskich na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim stanowią niewątpliwie największy dotychczas zbiór ilustrujący odmienną prefiksację formacji werbalnych w polszczyźnie północnokresowej.

Z porównania z odpowiednimi formacjami rosyjskimi, białoruskimi i litewskimi wynika, że duża ich część w przytoczonej postaci funkcjonuje pod wpływem głównie ich odpowiedników wschodniosłowiańskich, zarówno pod względem formalnym, jak i semantycznym. Słabsze jest oddziaływanie języka litewskiego, choć nierzadko wspiera on wpływy białoruskie i/lub rosyjskie. Najmniej jest archaizmów, które i tak w większości mają wsparcie w obu używanych na tym terenie językach wschodniosłowiańskich.

ZAKOŃCZENIE

Badania przeprowadzone na obszarze jezioroskim i ignalińskim, na Litwie na styku z Łotwą i Białorusią, pokazały sytuację języka polskiego, jego stan współczesny i jego zróżnicowanie.

Na podstawie skąpych danych nie można było już dziś ustalić momentu utrwalenia się polszczyzny na badanym obszarze, gdyż nawet najstarsi respondenci niewiele wnieśli istotnych informacji w tym zakresie. Wydaje się, że należy przyjąć tu tezę Haliny Turskiej o powstaniu zwartych obszarów polskojęzycznych w II połowie XIX wieku. Ustalenie czasu powstania areału polskojęzycznego nie było zresztą celem niniejszej pracy, w której koncentrowano się przede wszystkim na sytuacji językowej dawnej i współczesnej, zasięgu geograficznym i zakresie użycia języka polskiego oraz na cechach systemowych tej polszczyzny, zwłaszcza na tych, które ze względu na znaczne różnice frekwencyjne decydują też o zróżnicowaniu terytorialnym polszczyzny obu obszarów, tj. jezioroskiego i ignalińskiego.

Badany areał dziś jest wielojęzyczny, choć jeszcze widać ślady wcześniejszego monolingwizmu polskiego, zwłaszcza w rejonie ignalińskim, gdzie do dziś mamy do czynienia z wąskim pasem na wschodzie rejonu wzdłuż granicy z Białorusią wsi typowo polskich. Ukształtowały się tu w ciągu ostatniego wieku różne typy bi- i/lub polilingwizmu. Ze wspomnień informatorów wynika, że ich rodzice lub dziadkowie byli w większości polskojęzyczni, choć większość znała również, jeszcze z okresu zaborów, język rosyjski. Są jednak świadectwa mówiące o monolingwizmie polskim, dotyczącym zwłaszcza kobiet. Decydujący okazał się okres międzywojenny, w którym ze względu na różną przynależność państwową sytuacja polszczyzny była odmienna i w sposób znaczący wpłynęła na ukształtowanie się zarówno jej stanu, jak i różnych typów dwu- lub wielojęzyczności.

Na obszarze jezioroskim (bez jego południowo-wschodniej części – okolic Smołów), który wchodził w skład Republiki Litewskiej, sytuacja polszczyzny była zasadniczo różna od jej statusu na obszarze ignalińskim, należącym do Rzeczypospolitej Polskiej. W rejonie jezioroskim polszczyzna rozwijała się jako język mniejszościowy, nieurzędowy, a więc język o mniejszym prestiżu, ograniczonym zakresie użycia i ograniczonych funkcjach, podczas gdy w okolicach Ignalina była językiem państwowym, urzędowym, pełniącym wszystkie możliwe funkcje, i mającym wysoki prestiż związany z jej oficjalnym statusem. Na obszarze jezioroskim już w okresie międzywojennym polszczyzna funkcjonowała w ograniczonym zakresie, głównie jako język domowy, język kontaktów sąsiedzkich, wewnątrzśrodowiskowych, lokalnych, w mniejszej mierze jako język pomocniczy

w liturgii Kościoła katolickiego i w nauczaniu szkolnym. Wówczas to ukształtował się typ bilingwizmu polsko-litewskiego z polszczyzną jako językiem prymarnym, wyniesionym z domu, i z językiem litewskim jako drugim, opanowanym przede wszystkim w szkole, rzadziej na skutek kontaktów w środowisku wielojęzycznym. Czasem była to trójjęzyczność polsko-litewsko-rosyjska (rosyjski ogólny znany jeszcze z okresu zaborów lub gwary ze względu na sąsiedztwo starowierców). Po II wojnie światowej mamy tu do czynienia na ogół z polilingwizmem polsko-litewsko-rosyjskim (rosyjski jako język nauczania, język urzędowy w ZSSR, w Litewskiej SSR obok litewskiego).

Na obszarze ignalińskim polszczyzna niewątpliwie umocniła swoją pozycję w okresie międzywojennym jako język państwowy, urzędowy. Sytuacja ta sprzyjała monolingwizmowi polskiemu. Zasadnicze zmiany przyniosła II wojna światowa, a po jej zakończeniu przynależność do Litewskiej SSR, deportacje na Sybir oraz wyjazd znacznej części ludności do Polski w ramach tzw. repatriacji. Po II wojnie światowej język polski też początkowo miał tu lepsze warunki rozwoju niż na obszarze jezioroskim, gdyż działały tu jeszcze do lat sześćdziesiątych XX wieku szkoły z polskim językiem nauczania, język polski pozostał też w kilku parafiach jako język pomocniczy w liturgii. Zakres użycia polszczyzny był zatem szerszy niż na północy w rejonie jezioroskim. Znajomość języka litewskiego była słaba, natomiast ukształtował się tu bilingwizm polsko-rosyjski, a w niektórych wsiach bardzo rzadko polsko-białoruski (lub trójjęzyczność polsko-białorusko-rosyjska). Język litewski zaczął się szerzyć dopiero pod koniec XX wieku w związku z odzyskaniem niepodległości przez Litwę i uzyskaniem przez język litewski statusu jedyne go języka urzędowego na Litwie. Polszczyzna utrzymuje się dotąd w wielu wsiach i wielu rodzinach jako język domowy oraz jako język kontaktów sąsiedzkich, wewnątrzśrodowiskowych. Do dziś pełni też funkcję języka liturgicznego w parafii puskowskiej i gajdziańskiej.

Różnice dotyczą także samej polszczyzny, przede wszystkim polegają na odmiennej frekwencji niektórych zjawisk językowych. Przeprowadzone badania frekwencyjne pozwoliły na wskazanie tych zjawisk, które łączą obie odmiany (jezioroską i ignalińską) i tych, które je różnicują.

Do zjawisk językowych o podobnej lub niekiedy nawet prawie tożsamej częstotliwości występowania w obu badanych odmianach polszczyzny należą następujące cechy: odmienne miejsce akcentu, ikanie, wahania w repartycji *o – u* (< *o* ścieśnionego), dwugłoskowa realizacja grup *-ija, -yja* w wyrazach zapożyczonych, wtórne stwardnienia spółgłosek, końcówka *-aj* w N. lp. rzeczowników żeńskich, zmiany i wahania rodzaju gramatycznego rzeczowników nieuwarunkowane fonetycznie, regionalne formy M. lp. r. m. zaimków *samy, naszymy*, formy 1. os. lmn. czasu przeszłego (z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby),

wtórne iteratiwa, sufiksy: rzeczownikowy *-uk*, przymiotnikowy *-eńki*, zaimkowe *-ć*, *-ci*, *-cik*, formacje zaimkowe typu *ichny*, *jejny*. Ich frekwencję – liczbę i udział procentowy w badanych tekstach reprezentujących obie odmiany przedstawia tabela nr 63.

Tabela nr 63. Wybrane zjawiska fonetyczne i morfologiczne w gwarach jezioroskich (część północna) i ignalińskich (część południowa) o podobnej, zbliżonej czy nawet prawie tożsamej frekwencji.

Rodzaj zjawiska językowego	Obszar jezioroski		Obszar ignaliński		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
Odmienne miejsce akcentu	736	55,8%	584	44,2%	1320
Przejście nieakcentowanego <i>e > i/y</i> (tzw. ikanie)	255	46,6%	292	53,4%	547
Wahania w repartycji <i>o – u</i> (<i>ó</i>)	303	48,2%	326	51,8%	629
Realizacja dwugłoskowa grup <i>-ija/-yja</i>	50	48,1%	54	51,9%	104
Wtórne depalatalizacje spółgłosek	226	49,8%	228	50,2%	454
Końcówka <i>-aj</i> N. lp. rzecz. ż. zamiast <i>-ą</i>	54	45%	66	55%	120
Zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników nieuwarunkowane fonetycznie	79	49,4%	81	50,6%	160
Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego (z zaimkiem osob. w funkcji wykładnika osoby)	89	51,4%	84	48,6%	173
Wtórne formy iteratywne	76	44,2%	96	55,8%	172
Regionalne formy M. lp. r. m. zaimków <i>samy</i> , <i>naszy</i>	37	57,8%	27	42,2%	64
Sufiks <i>-uk</i>	61	58,7%	43	41,3%	104
Sufiks <i>-eńki</i> (<i>-ańki</i> , <i>-ińki/-yńki</i>)	84	57,5%	62	42,5%	146
Zaimki nieokreślone z sufiksami <i>-ci</i> , <i>-ć</i> , <i>-cik</i>	66	55%	54	45%	120
Regionalne formacje zaimkowe <i>ichny</i> , <i>jejny</i>	49	49%	51	51%	100

Różnice w częstotliwości badanych zjawisk nie przekraczają kilkunastu procent, można zatem mówić o zbliżonej frekwencji tych cech, które w podobnym stopniu charakteryzują gwary polskie zarówno na obszarze jezioroskim, jak i ignalińskim. Są to zjawiska kresowe utrwalone w różnych odmianach polszczyzny na dawnych Kresach północno-wschodnich, o podobnej w nich częstotliwości występowania, na ogół dobrze udokumentowane w literaturze przedmiotu.

Frekwencja niektórych zjawisk językowych jest jednak na tyle różna, że można mówić o różnicach w typie polszczyzny na obszarze jezioroskim i ignalińskim. Wymienić tu należy następujące cechy: tzw. akanie, ukanie, mieszanie *u*, *v*, *u*, występowanie samogłoski *e̯* jako przejawu wpływu języka litewskiego, wtórne zmiękczenia, zachowanie lub redukcję geminat, postać partykuły *czy* jako *c'i*,

analityczne formy 1. os. lp. czasu przeszłego z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby lub syntetyczne z końcówką *-am/-em* (tożsame z ogólnopolskimi), różnice w prefiksach czasownikowych. Frekwencję omówionych zjawisk prezentuje tabela nr 64.

Tabela nr 64. Wybrane zjawiska fonetyczne i morfologiczne w gwarach jeziorskich (część północna) i ignalińskich (część południowa) o zróżnicowanej (odmiennej) frekwencji.

Rodzaj zjawiska językowego	Obszar jeziorski		Obszar ignaliński		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
Tzw. akanie (<i>e, o</i> nieakcentowane > <i>a</i>) bez zdenazalizowanych <i>ę, q</i>	1 446	41,9%	2 005	58,1%	3 451
Przejście nieakcentowanego <i>o</i> > <i>a</i> (tzw. akanie właściwe)	690	32,9%	1 409	67,1%	2 099
Przejście nieakcentowanego <i>o</i> > <i>u</i> (tzw. ukanie)	892	85%	158	15%	1 050
Mieszanie <i>u, v, ʌ</i>	107	20%	427	80%	534
Występowanie samogłoski <i>ɛ̃</i>	570	60,1%	378	39,9%	948
Wtórne palatalizacje spółgłosek	192	62,5%	115	37,5%	307
Zachowanie geminat	50	36,2%	88	63,8%	138
Redukcja geminat	80	78,4%	22	21,6%	102
Postać partykuły/spójnika czy jako <i>c'i</i>	96	74,4%	33	25,6%	129
Formy analityczne 1. os. lp. czasu przeszłego (z zaimkiem osob. w funkcji wykładnika osoby)	17	10,4%	147	89,6%	164
Formy syntetyczne 1. os. lp. czasu przeszłego z końcówkami <i>-am/-em</i> (tożsame z ogp.)	249	68,6%	114	31,4%	363
Różnice w prefiksach czasownikowych	530	60%	353	40%	883

Do ważnych cech różnicujących frekwencyjnie oba warianty polszczyzny: jeziorski i ignaliński należy zaliczyć przede wszystkim zjawiska fonetyczne, takie jak: akanie, ukanie, mieszanie *u, v, ʌ*, występowanie samogłoski *ɛ̃*, zachowanie lub redukcję geminat. Różnice między nimi sięgają kilkudziesięciu nawet procent (od ponad 30% do blisko 60%). Pozostałe cechy, wymienione w tabeli, jak się wydaje, mają już drugorzędne znaczenie.

Uwzględnienie jednak tylko realizacji cech językowych gwarowych (kresowych) nie daje pełnego obrazu rzeczywistości językowej i może prowadzić do fałszywych wniosków. Dlatego też zbadano również stosunek wymowy zgodnej z ogólnopolską i form morfologicznych tożsamyh z polszczyzną ogólną do zjawisk kresowych (gwarowych). Dane te prezentuje tabela nr 65. W odniesieniu do takiej wymowy kresowej, która jest zróżnicowana, podano dane łączne (np. dla wymowy grup *-ija/-yja* nieściągniętych i ściągniętych z zanikiem joty i wtórnym zmiękczeniem, typ *-śa, -ća*).

Tabela nr 65. Realizacja zgodna z normą ogólnopolską a realizacja kresowa (gwarowa).

Cecha językowa	Obszar jeziorski				Razem obszar jez.	Obszar ignaliński				Razem obszar ign.
	Formy ogp.		Formy kres.			Formy ogp.		Formy kres.		
	Liczba	%	Liczba	%		Liczba	%	Liczba	%	
nieakc. <i>e > i/y</i>	131	33,9%	255	66,1%	386	162	35,7%	292	64,3%	454
<i>o : u (ó)</i>	50	21,7%	180	78,3%	230	82	40,4%	121	59,6%	203
<i>-ija/yja</i>	46	39%	72	61%	118	58	49,6%	59	50,4%	117
1. os. lmn. cz. przeszł.	5	5%	95	95%	100	12	11,4%	93	88,6%	105
M. lp. m. <i>sam(y), nasz(y)</i>	48	56,5%	37	43,5%	85	20	42,6%	27	57,4%	47
nieakc. <i>o > a</i> (bez <i>o > u</i>)	4 484	86,7%	690	13,3%	5 174	4 730	77%	1 409	23%	6 139
nieakc. <i>o > u</i> (bez <i>o > a</i>)	4 484	83,4%	892	16,6%	5 376	4 730	96,8%	158	3,2%	4 888
nieakc. <i>o</i>	4 484	73,9%	1 582	26,1%	6 066	4 730	75,1%	1 567	24,9%	6 297
geminaty	50	38,5%	80	61,5%	130	88	80%	22	20%	110
wymowa <i>czy</i>	60	38,5%	96	61,5%	156	105	76,1%	33	23,9%	138
1. os. lp. cz. przesz.	249	93,6%	17	6,4%	266	114	43,7%	147	56,3%	261

Widać, jak bardzo zróżnicowany jest udział procentowy form ogólnopolskich i kresowych (gwarowych), różny też w polszczyźnie obu obszarów. Potwierdza się zróżnicowanie m.in. co do zakresu akania i ukania, geminat, wymowy partykuły *czy*, form 1 os. lp. czasu przeszłego. Duży jest niekiedy odsetek form zgodnych z normą polszczyzny ogólnej, a w zakresie innych zjawisk – zdecydowanie mniejszy. Przykładowo – w gwarach obu obszarów dominuje realizacja nieakcentowanego *o* jako *o* bez zmiany barwy, tożsama z ogólnopolską. Stosunek wymowy ogólnopolskiej i kresowej wynosi odpowiednio 73,9% do 26,1% w rejonie jeziorskim i 75,1% do 24,9% w rejonie ignalińskim. Z kolei w odniesieniu do nieakcentowanego *e* przeważa wymowa kresowa (66,1% w tekstach z rejonu jeziorskiego i 64,3% w tekstach z rejonu ignalińskiego), realizacja zgodna z normą ogólnopolską jest rzadsza (odpowiednio wynosi 33,9% i 35,7%).

Czasem różnice między jednym a drugim obszarem gwarowym są znaczne. I tak odwrotne są proporcje między realizacją ogólnopolską i gwarową w zakresie takich zjawisk, jak wymowa partykuły/spójnika *czy*, zachowanie lub redukcja geminat. Realizacja partykuły *czy* jako *c'i*, a więc ukształtowana na wzór białoruski, przeważa w rejonie jeziorskim, odwrotnie jest w rejonie ignalińskim, gdzie częstsza jest wymowa *čy* zgodna z normą ogólnopolską. Redukcja geminat, czyli degeminacja, również charakteryzuje przede wszystkim odmianę jeziorską,

rzadsza jest w rejonie ignalińskim. Podobnie widoczna jest określona tendencja w zakresie akania i ukania – wymowy nieakcentowanego *o*. W obu odmianach i jedno, i drugie zjawisko jest spotykane, ale proporcje są odwrotne. Odmienne są też tendencje w zakresie używania form fleksyjnych 1. os. lp. czasu przeszłego. Na obszarze jezioroskim prawie wyłącznie są formy syntetyczne: 93,6%, analityczne stanowią margines użycia: 6,4%, podczas gdy w rejonie ignalińskim formy syntetyczne i analityczne są prawie na równi stosowane, choć przeważają formy analityczne z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby (43,7% do 56,3%).

Co do niektórych zjawisk w obu badanych odmianach polszczyzny stosunek form ogólnopolskich i gwarowych (kresowych) jest prawie identyczny, bardzo zbliżony, np. udział wymowy *e* nieakcentowanego jako *e* jasnego (ogólnopolskiej) i jako *i/y* (kresowej) wynosi w rejonie jezioroskim 33,9% do 66,1%, w rejonie ignalińskim: 35,7% do 64,3%.

Podkreślić należy też duże zróżnicowanie idiolektalne, socjalne czy pokoleniowe badanej polszczyzny. W pracy nie analizowano zróżnicowania pokoleniowego, gdyż wywiady uzyskano od przedstawicieli starszego i – rzadziej – średniego pokolenia. Na wybranych przykładach zjawisk próbowano jednakże pokazać zróżnicowanie idiolektalne, np. w zakresie akania, ukania, wymowy partykuły czy, form M. lp. m. *samy*, *naszy*, regionalnych formacji *jichny*, *jejny*. Niektóre idiolekty wyraziście wyróżniają się na obu obszarach pod względem nasycenia różnymi cechami kresowymi. Ważna jest tu biografia językowa informatorów, ich styczność z polszczyzną ogólną lub brak takich kontaktów, sposób opanowywania kolejnych języków itp.

Zauważyć też można pewną prawidłowość. Im dalej na północ, tym więcej cech wspólnych z polszczyzną kowieńską, wskazujących na substrat litewski, im dalej na południe – więcej cech wiążących badane gwary z polszczyzną wileńską i wskazujących w większym stopniu na substrat białoruski niż litewski, choć cechy litewskie są też dobrze widoczne.

Wyrazisty jest zakres interferencji języka litewskiego: większy na północy, znacznie mniejszy na południu, i języka białoruskiego: większy na południu, mniejszy na północy. Podobny jest natomiast zakres interferencji języka rosyjskiego. Warto tu podkreślić, że mamy do czynienia zarówno z wpływem obcym sprawczym, jak i wspomagającym (sprzyjającym zachowaniu np. niektórych archaizmów rodzimych). Wydaje się jednak, iż mimo wspomnianego zróżnicowania dość wyraźnie zarysowuje się też stratyfikacja geograficzna, terytorialna, którą dobrze ilustruje omówiona w niniejszej pracy zróżnicowana frekwencja niektórych zjawisk językowych. Można zatem mówić o odmianach (typach) polszczyzny na obszarze jezioroskim i ignalińskim, a nie tylko o zróżnicowanych idiolektach.

BIBLIOGRAFIA

Skróty bibliograficzne

- DABM – *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, red. P. I. Аванесаў, К. К. Крапіва, Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1963.
- Dal – В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I-IV, изд. 2. С. Петербург-Москва 1880-1882.
- KaraśR – H. Karaś, K. Rutkowska, K. Geben, V. Ušinskienė, 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty*, pod red. H. Karaś, Warszawa-Wilno.
- Karłowicz – J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan*, [w:] *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. III, Wrocław 1984, s. 33-81.
- L – B. S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Lwów 1807-1814.
- Łętowski – A. Łętowski, *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno 1915.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, t. 1-13, Wrocław 1957-1970.
- PTG – I. Maryniakowa, I. Grek-Pabisowa, A. Zielińska, *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych kresów północno-wschodnich*, Warszawa 1996.
- SB – E. Smułkowa (red.), *Braślawszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik braślawski)*, Warszawa 2009.
- SGPK – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911.
- SGPPAN – *Słownik gwar polskich*, oprac. i wyd. w IJP PAN w Krakowie do r. 1977 pod red. M. Karasia (Źródła i t. I, z. 1-2), następnie pod red. J. Reichana, kolejno J. Okoniowej (od z. 16.), t. I-VII, z. 4 (23) DUŻO-FUKACZKA, 1979-2010.
- SJAM – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. I-XI, pod red. K. Górskiego, S. Hrabca, Wrocław 1962-1983.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- SLP – A. Kalėda, B. Kalėdienė, M. Niedzwiecka, *Słownik litewsko-polski*, Wilno 1991.
- SPGB – J. Rieger, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślawszczyźnie*, Warszawa 2014.
- SPGL – J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa 2006.
- SPP – *Słownik poprawnej polszczyzny*, pod red. W. Doroszewskiego, H. Konecznej, Warszawa 1971.
- SPZB – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча ў пяці томах*, t. 1-5, red. Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1979-1986.

- SW – J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, t. I-II, Wilno 1861.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, red. М. П. Суднік, М. Н. Крыўко, Мінск 2002.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I-VI, pod red. S. Dubisza, Warszawa 2003.
- Walicki – A. Walicki, 1886, *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełnione oraz prowincjonalizmy*, wyd. 3, Kraków-Warszawa.
- WGP – I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, eksploracja terenowa i rozpisanie tekstów przy udziale M. Ostrówki i A. Zielińskiej, Warszawa 1999.
- WSRP – A. Mirowicz, I. Dulewiczowa, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Warszawa 1986.

Bibliografia

- Ackermann I., 2015, *Granice języka. Samookreślenia Polaków na Białorusi i Litwie*, Warszawa.
- Адомавічыўце І., 1994, *О языке и национальном самосознании жемайтской шляхты*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VII, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 121-127.
- Адомавічыўце І., Чекман В., 1984, *Грамматические литуанизмы в польских говорах белорусско-литовского пограничья*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. III, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 7-21.
- Адомавічыўце І., Чекман В., 1991, *Образование и морфологический статус форм на -(šy) в „польщизне виленской”*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VI, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 85-94.
- Адомавічыўце-Чекмонене І., 1999, *К истории польского языка и национального самосознания жемайтийской шляхты*, [w:] *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, pod red. J. Porayskiego-Pomsty, Warszawa, s. 19-27.
- Adomavičiūtė-Čekmonienė I., Čekmonas V., 1999, *Polskojęzyczna wysepka pod Onikszta-
tmi, której dziś już nie ma (Z historii języka polskiego na Litwie rdzennej)*, *Studia nad
Polszczyzną Kresową*, t. IX, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 33-55.
- Ананева Н. В., 1974, *Морфологические чередования в польском говоре деревни Гайде
Игналинского района Литовской ССР*, *Вестник Московского Государственного
Университета*, серия 10. Филология, 1, s. 50-58.
- Ананева Н. В., 1982, *Чередования в парадигме настоящего времени глаголов поль-
ского говора деревни Гайде Игналинского района Литовской ССР*, *Studia nad
Polszczyzną Kresową*, t. I, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 179-193.
- Ананева Н. В., 1983, *Некоторые особенности фонетической интерференции у поли-
лингвов одного периферийного польского говора*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*,
t. II, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 65-72.

- Астрейка В., 2006, *Северная группа белорусских говоров как одна из зон межъязыкового взаимодействия*, [w:] *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, red. A. Timuska, Riga, s. 25-31.
- Babiński G., 2005, *Tożsamość na pograniczach*, [w:] *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, pod red. E. Budakowskiej, Warszawa, s. 99-116.
- Bajerowa I., 1986, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. I. *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice.
- Banaszak-Karpińska E., 1998, *Tożsamość jako kategoria badawcza w badaniach nad jednostką i społeczeństwem*, [w:] *Religia – przekonania – tożsamość*, pod red. I. Szlachciowej, Wrocław, s. 89-105.
- Barszczewska N., Jankowiak M., 2012, *Dialektologia białoruska*, Warszawa.
- Barwińska M., 2004, *Językowe wykładniki tożsamości etnicznej*, „Język Polski” LXXXIV, s. 88-97.
- Bednarczuk L., 1993, *Język Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle porównawczym*, Wilno.
- Bednarczuk L., 1999a, *Litewsko-słowiańskie pogranicze językowe w pierwszej połowie XX wieku w świetle badań Olgierda Chomińskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 24, s. 95-105.
- Bednarczuk L., 1999b, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millenium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków.
- Bieńkowska-Ptasznik M., 2006, *Tożsamość jednostki we współczesnym świecie*, [w:] *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, red. M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski, Białystok, s. 185-191.
- Birgiel N., 2003, *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*, Warszawa.
- Breza E., 1993, *Polszczyzna Polaków współczesnej Grodzieńszczyzny*, „Język Polski” LXXIII, s. 161-166.
- Brzezina M., 1972, *Zapisy typu ambicia, penśia, okażia w Diariuszu Hieronima Radziwiłła z r. 1747*, „Język Polski” LII, s. 118-124.
- Brzezina M., 1977, *Twardotematowe feminina gwarowe typu <ta łodyg>, <ta łeb>*, „Język Polski” LVII, z. 5, s. 347-357.
- Brzezina M., 1982, *Wariancja rodzaju gramatycznego rzeczowników nieżywoтных w potocznej polszczyźnie*, Wrocław.
- Brzezina M., 2002, *Koegzystencja języków etnicznych na Kresach Wschodnich w świetle utworów literackich*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. Z. Abramowicz, Białystok, s. 75-86.
- Chomiński O., 2010, *Obszar językowy litewski w państwie polskim 1927-1933*, oprac. i podał do druku L. Bednarczuk, „Acta Baltico-Slavica”, t. 34, s. 197-261.
- Čekmonas V., 1991, *Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich – o teraźniejszości i przeszłości*, „Lithuania”, nr 3-4, s. 44-51.

- Čekmonas V., 1999, *O bilingwizmie polsko-litewskim i litewsko-polskim na Dence (czyli na północno-wschodnich obszarach Wileńszczyzny)*, [w:] *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, pod red. J. Porayskiego-Pomsty, Warszawa, s. 28-39.
- Чекмонас В., 1994, *К проблеме польского национального самосознания на литовско-славянском пограничье*, [w:] *Granice i pogranicza. Język i historia*, pod red. S. Dubisza i A. Nagórko, Warszawa, s. 157-164.
- Чекмонас В., 2001, *Польский язык в Йонавском районе Литвы (социолингвистические заметки)*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. X, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 71-91.
- Чекман В., 1982, *К социолингвистической характеристике польских говоров белорусско-литовского пограничья*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. I, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 123-138.
- Czekman W., Smułkowa E., 1988, *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa.
- Czekmonas W., Konickaja J., Krupowies M., 1998, *Między Niemenczynem i Molatami (Z badań nad polszczyzną ludową na Wileńszczyźnie)*, „*Język Polski*” LXXVIII, s. 382-388.
- Czyżewski F., 1995, *Uwagi o gwarze osady Widze koło Brańsławia na Białorusi*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VIII, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 70-87.
- Czyżewski F., 1998, *Z metodyki badań gwar polskich na obszarach dwujęzycznych*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, pod. red. S. Gali, Łódź, s. 169-176.
- Dawlewicz M., 2013, *Sytuacja języka polskiego na dawnych Kresach północno-wschodnich*, „*Poradnik Językowy*”, z. 8, s. 13-32.
- Dejna K., 1964, *Wielokrotne i trwałe formy czasowników w gwarach Kielecczyny*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*” X, s. 5-13.
- Dejna K., 1984, *W sprawie tzw. dialektów kresowych*, „*Język Polski*” LXIV, z. 1-2, s. 51-57.
- Dejna K., 1993, *Dialekty polskie*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Dombroski C., 2001/2002, *Ze słownictwa i gramatyki ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej*, „*Acta Baltico-Slavica*” XXVI, s. 195-272.
- Doroszewski W., 1934, *Mowa mieszkańców wsi Starożreby*, „*Prace Filologiczne*” XVI, s. 249-278.
- Doroszewski W., 1953, *Przedmiot i metody dialektologii*, „*Poradnik Językowy*”, z. 1, s. 1-8; z. 2, s. 1-7; z. 3, s. 2-10; z. 4, s. 4-12.
- Dubicka B., 1986, *Niektóre odrębności słowotwórcze polszczyzny wileńskiej*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. IV, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 71-79.
- Dubisz S., 1994, *Paralelizmy słownikowe w języku zbiorowości polonijnych i w polszczyźnie standardowej w kraju*, [w:] *Przemiany współczesnej polszczyzny*, pod red. S. Gajdy, Z. Adamiszyna, Opole, s. 143-152.
- Dubisz S., 1995, *Metoda kontrastywna w badaniach przemian języka polonocentrycznych wspólnot komunikatywnych poza granicami kraju*, [w:] *Języki słowiańskie 1945-1995. Gramatyka – leksyka – odmiany*, pod red. S. Gajdy, Opole, s. 37-46.

- Dubisz S., 1997, *Badania nad polszczyzną poza granicami kraju*, [w:] *Język polski poza granicami kraju*, pod red. S. Dubisza, Opole, s. 13-19.
- Dubisz S., 1998, *Strefy kontaktów językowych polsko-słowiańskich i polsko-niestowiańskich poza granicami kraju etnicznego*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, s. 9. Językoznawstwo, Warszawa, s. 65-69.
- Dubisz S., 1999, *Status polszczyzny Kresów północno-wschodnich wobec języka innych polonocentrycznych wspólnot komunikatywnych poza granicami kraju*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, Warszawa, s. 87-93.
- Dubisz S., 2000, *Regionalizmy w polszczyźnie poza granicami kraju*, [w:] *Kultura – Język – Edukacja*, t. 3, pod red. R. Mrózka, Katowice, s. 167-172.
- Dunaj B., 1971, *Iterativa typu bierać, pisywać w języku polskim*, Kraków.
- Dunaj B., 1996, *Przedmiot i kierunki badań dialektologicznych*, *Studia Dialektologiczne*, t. I, pod red. B. Dunaja, J. Reichana, Kraków, s. 21-29.
- Dwilewicz B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., 2004, *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Białorusi wobec języka polskiego*, Lublin.
- Eberhardt P., 1997, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1998, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa.
- Eberhardt P., 2012, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Litwie*; <http://www.wspolnota-polska.org.pl/> – dostęp: 12.09.2012.
- Engelking A., 1996, *Nacje to znaczą grupy religijne. O wynikach etnograficznych badań terenowych na Grodzieńszczyźnie*, „Kultura i Społeczeństwo”, rok XL, nr 1, s. 109-139.
- Ferguson Ch. A., 1959, *Diglossia*, „Word” 15, s. 325-340.
- Fishman J. A., 1964, *Language maintenance and language shift as a field of inquiry*, „Linguistics”, vol. 9, s. 32-70.
- Fishman J. A., 1965, *Who speaks what language to whom and when?*, „La linguistique”, vol. 2, s. 67-88.
- Fishman J. A., 1967, *Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism*, „The Journal of Social Issues”, vol. 23, no. 2, s. 29-38.
- Gaidės ir Rimšės apylinkės, 1969, Vilnius.
- Garczyńska J., 2007, *Zastosowanie metod fonetyki akustycznej w badaniach dialektologicznych (na przykładzie akcentowanej samogłoski a)*, [w:] *Gwary Dziś 4. Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 237-247.
- Garšva K., 1989, *Kalbinės situacijos raida pakraščiu šnektose*, „Lietuvių kalbotyros klausimai” XXVIII, s. 12-38.
- Garšva K., 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*, Vilnius.
- Gaučas P., 1993, *Lietuvių-gudų kalbų paribio etnolingvistinė situacija 1795-1941 m.*, [w:] *Lietuvos rytai*, Vilnius, s. 42-100.
- Gaučas P., 2004, *Etnolingvistinė rytų Lietuvos gyventojų raida. XVIII a. antroji pusė – 1939 m.*, Vilnius.
- Geben K., 2003, *Świadomość i kompetencja językowa a warstwy leksykalne w idiolektach młodzieży polskiego pochodzenia na Wileńszczyźnie*, Warszawa.

- Geben K., 2010, *Sytuacja językowa Polaków wileńskich*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 70-83.
- Гюлюмянц К. М., 1973а, *Наблюдения над лексикой виленских польских говоров (наименования одежды)*, [w:] *Польские говоры в СССР*, cz. 1, Минск.
- Гюлюмянц К. М., 1973b, *Названия домашней утвари в польских говорах прибалтийско-белорусской зоны*, [w:] *Польские говоры в СССР*, cz. 2, Минск.
- Гюлюмянц К. М., 1983а, *Терминология родства в польских говорах прибалтийско-белорусской зоны*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. II, pod red. J. Riegera, W. Werenicza, Wrocław-Warszawa.
- Гюлюмянц К. М., 1983b, *Обозначение внешних и внутренних качеств человека в польских говорах прибалтийской и белорусской зоны*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. II, pod red. J. Riegera, W. Werenicza, Wrocław-Warszawa.
- Гюлюмянц К., Czekała W., 1971, *Polska gwara m. Widze i okolicy (na substracie białorusko-litewskim)*, „*Slavia Orientalis*” 3, s. 313-325.
- Glinka S., 1990, *Lituanizmy fonetyczne w gwarach białoruskich i polskich Białostoczczyzny*, [w:] *Bałto-słowiańskie związki językowe*, pod red. M. Kondratiuka, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 117-127.
- Грек-Пабисова I., 1992, *Язык польски на Кресач пólnочно-всходних. Легенды а рэчывістасць*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, t. VIII, Warszawa, s. 55-62.
- Грек-Пабисова I., 1997, *Языковая рэчывістасць на даўных польскіх Кресач пólnочно-всходних*, [w:] *Кресы – паняцце і рэчывістасць*, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 145-179.
- Грек-Пабисова I., 1999, *Polszczyzna „wileńska” okresu międzywojennego a dzisiejsze gwary pólnocnokresowe*, „*Acta Baltico-Slavica*” 24, s. 107-115.
- Грек-Пабисова I., 2001, *Badania gwar słowiańskich w otoczeniu obcojęzycznym*, [w:] *Gwary Dziś 1. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 111-120.
- Грек-Пабисова I., 2002, *Współczesne gwary na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Грек-Пабисова I., Maryniakowa I., 1997, *Язык польски на Кресач пólnочно-всходних даўней і дзёнь*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, pod red. I. Грек-Пабисowej, Warszawa, s. 27-109.
- Грек-Пабисова I., Ostrówska M., Biesiadowska-Magdżiarz B., 2008а, *Язык польски на Бялорусі Радзеекэй ў перыяд міжваеўнага. Польшчызна мовіона*, Warszawa.
- Грек-Пабисова I., Ostrówska M., Biesiadowska-Magdżiarz B., 2008b, *Язык польски на Бялорусі Радзеекэй ў перыяд міжваеўнага. Польшчызна пісана*, Warszawa.
- Грек-Пабисова I., Ostrówska M., Zielińska A., 1998, *Язык польски і сучасная сітуацыя ў мові на Гродзеевщыне*, [w:] *tychże, Bohatyrowicze sto lat później*, Warszawa, s. 87-99.
- Grinavickienė E., 1995, *Vidžių apylinkių baltarusių šnekotos lituanizmai*, „*Lietuvių kalbotyros klausimai*” XXXV, s. 32-53.
- Gudavičius E., 1992, *Lenkų atsiradymas Rytų Lietuvoje*, [w:] *Rytų Lietuva*, red. V. Milius, Vilnius, s. 24-30.
- Hammerl R., Sambor J., 1990, *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa.
- Handke K., 1986/1987, *O regionalizmie frekwencyjnym*, „*Studia Polonistyczne*”, t. 14/15, Poznań, s. 71-76.

- Haugen E., 1972, *Языковые контакты*, [w:] *Новое в лингвистике*, Moskwa, s. 61-80.
- Haugen E., 1980, *Dialekt, język, naród*, [w:] *Język i społeczeństwo*, pod red. M. Głowińskiego, Warszawa, s. 169-194.
- Hedemann O., 1930, *Historia powiatu braślawskiego*, Wilno.
- Jackiewicz M., 1997, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1918-1940*, Olsztyn.
- Янкоўскі Ф., 1974, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, cz. 1, *Уводзіны. Фанетыка*, Мінск.
- Jankowiak M., 2009, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie kraślawskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Jankowiak M., 2016, *Współczesne gwary białoruskie na wschodniej Litwie (rejon ignaliński i święciański)*, „Slavistica Vilnensis” 61, s. 81-105.
- Jasinowicz B., 2004, *O fonetyce gwary Widze na Braślawszczyźnie*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. XI, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 83-101.
- Język a tożsamość narodowa. Slavica*, 2000, pod red. M. Bobrownickiej, Kraków, s. 7-18.
- Jurkiewicz M., 1994, *Osadnictwo polskie w WKL w świetle badań historycznych*, „Acta Baltico-Slavica” 22, s. 237-255.
- Kabzińska I., 2009, *Między pragnieniem ideału a rzeczywistością. Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie w dobie transformacji systemowej przełomu XX i XX stulecia*, Warszawa.
- Kabzińska-Stawarz J., 1999, *Wśród „kościelnych” Polaków*, Warszawa.
- Kalnius P., 1989, *Dvikalbystės klausimai etnografiniuose tyrinėjimuose*, „Lietuvių kalbotyros klausimai” XXVIII, s. 143-148.
- Karaś H., 1995, *Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 35-55.
- Karaś H., 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów (na podstawie prasy warszawskiej z lat 1795-1918)*, Warszawa.
- Karaś H., 1997a, *Język polski na Łotwie*, [w:] *Język polski poza granicami kraju*, pod red. S. Dubisza, Warszawa, s. 69-78.
- Karaś H., 1997b, *Uwagi o sytuacji języka polskiego na Łotwie*, [w:] *Język polski w kraju i za granicą*, pod red. B. Janowskiej i J. Porayskiego-Pomsty, t. I, Warszawa, s. 52-61.
- Karaś H., 1999a, *O gwarze Kamionki koło Solecznik*, *Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*, t. II, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 77-93.
- Karaś H., 1999b, *Wahania i zmiany rodzaju rzeczowników w polszczyźnie studentów polonistyki wileńskiej*, „Prace Filologiczne” XLIV, s. 257-268.
- Karaś H., 2000, *O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I połowy XIX wieku (przez X.K.D.P.)*, *Pisownia, fonetyka*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 1-21.
- Karaś H., 2001a, *O sytuacji języka polskiego na tzw. obszarze smołwieńskim na Litwie*, „Prace Filologiczne” XLIVII, s. 267-292.
- Karaś H., 2001b, *O specyfice polszczyzny kowieńskiej (w porównaniu z wileńsko-smołwieńską)*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. X, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 137-160.
- Karaś H., 2002, *Gwary polskie polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk.
- Karaś H., 2004, *O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. XI, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 35-72.

- Karaś H., 2007, *Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś*, [w:] *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, pod red. J. Mazura, M. Rzeszutko-Iwan, Lublin, s. 207-224.
- Karaś H., 2009a, *Polszczyzna okolic Jeziorosów jako wariant terytorialny języka polskiego na Litwie*, [w:] *Polszczyzna za granicą jako język mniejszości i języki mniejszościowe w Polsce*, pod red. E. Dzięgiel, A. Zielińskiej, Warszawa, s. 25-46.
- Karaś H., 2009b, *Charakterystyka wyrazu szlachta w gwarach polskich na Litwie*, [w:] *W kręgu języka*, pod red. M. Skarżyńskiego i M. Szpiczakowskiej, Kraków, s. 69-80.
- Karaś H., 2013a, *O badaniach sytuacji i stanu polszczyzny na Litwie na pograniczu litewsko-lotewsko-białoruskim*, „Prace Filologiczne” LXIV, cz. 1, s. 111-127.
- Karaś H., 2013b, *Uwagi o leksyce polszczyzny na Litwie na pograniczu litewsko-lotewsko-białoruskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 37, s. 359-382.
- Karaś H., 2015a, *Wtórne formy iteratywne w polszczyźnie na Litwie na pograniczu litewsko-lotewsko-białoruskim*, [w:] *Studia Gwaroznawcze II: Z zagadnień leksyki i słowotwórstwa*, pod red. B. Falińskiej, H. Karaś, Łomża, s. 97-121.
- Karaś H., 2015b, *Język polski a tożsamość narodowa mieszkańców okolic Ignalina i Jeziorosów na Litwie*, *Dialog Pokoleń*, t. 2, pod red. E. Wierzbickiej-Piotrowskiej, Warszawa, s. 185-202.
- Kardelis V., 1998, *Pastabos priebalsių l, r, s rytinėse lietuvių tarmėse istorijai*, „Baltistica” XXXIII (1), s. 175-183.
- Kardelis V., 1999, *Dėl kiekybinės slavizmo adaptacijos raidos*, „Baltistica” XXXIV (1), s. 39-50.
- Kardelis V., 2006, *Šiaurės rytų vilniškių ploto sociolingvistiniai bruožai*, „Baltistica” XLI (2), s. 233-243.
- Kardelis V., 2009, *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai: ribos ir diferenciacija*, Vilnius.
- Kardelis V., 2016, *Języki i ich funkcjonowanie na terenie Litwy Wschodniej*, [w:] *Gwary polskie na Litwie. Przewodnik multimedialny po gwarach polskich na Litwie*, pod red. K. Rutkowskiej; <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/apie/straipsniai>.
- Kardelis V., Navickaitė A., 2006, *Šiaurės rytų vilniškiai 1920-1930 m.*, „Sociolingvistinės pastabos” XLI (3), s. 489-496.
- Kardelis V., Sinočkina B., Wiemer B., Zielińska A., 2003, *Sytuacja językowa na terenie od Wisagini do Hoduciszek na Litwie (raport z badań terenowych)*, „Acta Baltico-Slavica” 27, s. 33-52.
- Kavaliauskas A., 1999, *Visaginas (1975-1999)*, Vilnius.
- Kavaliauskas V., Markevičienė Ž., 2004, *Lietuvių kalbos tarmės (žemėlapis) (2-asis patai-sytas leidimas)*, Vilnius.
- Kąś J., 1986, *Metody statystyczne w badaniach dialektologicznych*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Linguistica 12, Łódź, s. 117-123.
- Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- Коницкая Е. М., 1997, *Польский идиолект польско-литовского пограничья (из Суженской апилинки Вильнюсского р-на)*, „Slavistica Vilnensis”, s. 84-103.
- Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.

- Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, 2000, pod red. E. Wolnicz-Pawłowskiej i W. Szulowskiej, Warszawa.
- Kowalska A., 2001, *Znaczenie doboru metod badawczych we współczesnej dialektologii (na przykładzie polskich regionalnych atlasów gwarowych)*, [w:] *Gwary Dziań 1. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 51-66.
- Kozłowska-Doda J., 1999, *O sytuacji języka polskiego w rejonie woronowskim na Białorusi*, [w:] *Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*, t. II, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 11-26.
- Krajewski Z., 1998, *Polacy w Republice Litewskiej 1918-1940*, Łomża.
- Krawczyk-Wieczorek, 2012, *O zróżnicowaniu leksykalnym w wypowiedziach mieszkańców jednej wsi (na materiale z Maćkowiec na Podolu)*, *Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*, t. V, s. 177-186.
- Kreja B., 1996, *Zjawisko hiperyzacji w gwarach i problemy jego interpretacji*, *Studia Dialektologiczne*, t. I, pod red. B. Dunaja i J. Reichana, Kraków, s. 31-39.
- Krupowies M. I., 1991, *Тексты из деревни Понишук (Лумба)*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VI, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 165-185.
- Krupowies M., 1994, *Ludzie, język, obyczaje w okolicach Ejszyszek*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VII, pod red. J. Riegera, Wrocław, s. 113-120.
- Krupowies M., 1999, *Repertuar wokalny a identyfikacja etniczna i kulturowa ludności polskojęzycznych terenów Litwy*, [w:] *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, pod red. J. Porayskiego-Pomsty, Warszawa, s. 40-53.
- Krysiński A., 1930, *Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich*, Warszawa.
- Krysiński A., 1933, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931*, Warszawa.
- Крывіцкі А. А., 2003, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск.
- Kucała M., 1966, *Rozwój iteratywów dokonanych w języku polskim*, Wrocław.
- Kucała M., 1978, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław.
- Kurek H., 1990, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Kraków.
- Kurcz Z., 2005, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*, Wrocław.
- Kurzowa Z., 1993a, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa-Kraków.
- Kurzowa Z., 1993b, *O mowie Polaków na kresach wschodnich*, „Nauka dla wszystkich”, nr 460, Kraków.
- Kurzowa Z., 2001, *Znaczenie gwarowych badań Władysława Werenicza dla językoznawstwa polskiego*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. X, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 11-19.
- Kuzmickas B., 2007, *Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai*, Vilnius.
- Лаўчюте Ю., 1982, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.
- Лаўмане Б., 1974, *Латышско-русско-белорусско-польские лексические контакты по материалам Дialeктологического атласа латышского языка*, [w:] *Балто-славянские исследования*, ред. Т. М. Судник, Москва, s. 183-205.
- Lewaszkiwicz T., 2017, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.

- Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbų mokėjimą*, 2002, Vilnius.
- Lietuvos rytai*, 1993, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius.
- Lipińska E., Seretny A., 2012, *Między językiem ojczystym a obcym. Nauczanie i uczenie się języka odziedziczonego na przykładzie chicagowskiej diaspory polonijnej*, Kraków.
- Lubaś W., 1996, *Teoretycznie i praktycznie o relacjach między dialektologią a socjolingwistyką*, Studia Dialektologiczne, t. I, pod red. B. Dunaja, J. Reichana, Kraków.
- Malewska-Peyre H., 2000, *Ciągłość i zmiana tożsamości*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2, s. 129-144.
- Mamzer H., 2003, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań.
- Maryniakowa I., 1992a, *O formach osobowych czasowników w północno-wschodnich gwarach polskich i językach wschodniosłowiańskich*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 85-93.
- Maryniakowa I., 1992b, *Północno-wschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich*, Z Polskich Studiów Slawistycznych, Warszawa, s. 153-158.
- Maryniakowa I., 1997, *Polskie gwarowe obszary północno-wschodnie wobec pojęcia „kresy”*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 181-192.
- Maryniakowa I., 1999, *Związki polszczyzny północnokresowej z Podlasiem i Mazowszem*, „Acta Baltico-Slavica” 24, s. 163-178.
- Масленникова Л. И., 1973, *Некоторые особенности категории среднего рода в польском говоре деревни Орняны в Литовской ССР*, [w:] *Польские говоры в СССР*, Минск, т. II, s. 66-105, тексты: s. 215-218.
- Масленникова Л. И., 1994, *Специфика категории рода в польском говоре на территории Литвы*, Studia nad Polszczyzną Kresową, t. VII, pod red. J. Riegera, s. 129-139.
- Masojć I., 1996, *Czynniki kształtujące świadomość językową Polaków na Litwie po drugiej wojnie światowej*, Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich, t. I, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 25-45.
- Masojć I., 2001, *Regionalne cechy systemu gramatycznego polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Melchior M., 1990, *Społeczna tożsamość jednostki*, Warszawa.
- Melchior M., 1993, *Kategoria tożsamości jako wyzwanie badawcze*, [w:] *Kulturowy wymiar przemian społecznych*, red. A. Jawłowska, M. Kempny, E. Tarnowska, Warszawa, s. 229-243.
- Melchior M., 2008, *Wymiary złożonej tożsamości jednostkowej. Kategorie teoretyczne i jeden przykład*, [w:] *Status mniejszościowy i ambiwalencja tożsamości w społeczeństwach wielokulturowych*, red. J. Mucha i B. Pactwa, Tychy, s. 25-39.
- Mędelska J., 1993, *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz.
- Mędelska J., 1999-2001, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. I-III, Bydgoszcz.
- Milius V. (red.), 1992, *Rytą Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius.
- Miodunka W., 1990, *Moc języka i jej znaczenie w kontaktach językowych i kulturowych*, [w:] *Język polski w świecie. Zbiór studiów*, pod red. W. Miodunki, Warszawa-Kraków, s. 39-50.

- Miodunka W., 2003, *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Kraków.
- Morita K., 2006, „Mowa prosta” – kresowy fenomen etniczny i lingwistyczny, [w:] tegoż, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa, s. 126-149.
- Mucha J., 2005, *Oblicza etniczności*, Kraków.
- Muryc J., 2008, *Tożsamość językowa i kulturowa na Zaolziu w Republice Czeskiej*, [w:] *Tożsamość na styku kultur*, red. I. Masojć, R. Naruniec, Wilno, s. 46-52.
- Naruniec R., 2008, *Kłopoty z tożsamością mniejszości narodowej*, [w:] *Tożsamość na styku kultur*, red. I. Masojć, R. Naruniec, Wilno, s. 67-79.
- Nitsch K., 1925, *Język polski na Wileńszczyźnie*, „Przegląd Powszechny”, nr 33, s. 25-32.
- Nowicka E., 2013, *Polskość niejedno ma imię. Polacy za wschodnią granicą państwa polskiego*, [w:] *Polska inteligencja na Wschodzie. Teraźniejszość i perspektywy*, pod red. M. Głowackiej-Grajper, R. Wszyńskiego, Warszawa, s. 34-53.
- Nowowiejski B., 1996, *Kresowizm – co to takiego?*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-wschodnie*, t. III: *Polszczyzna kresowa*, pod red. E. Feliksiak i B. Nowowiejskiego, Białystok, s. 42-61.
- Ostrówka M., 1999, *O języku polskim w okolicach Indrycy*, „Acta Baltico-Slavica” 24, s. 295-305.
- Ostrówka M., 2000, *Język polski w okolicach Krasławia*, „Acta Baltico-Slavica” 25, s. 115-121.
- Ostrówka M., 2005, *Regiolekt polski na Łotwie*, BPTJ LXI, s. 87-99.
- Otrębski J., 1965, *Uwagi o polszczyźnie litewskiej*, „Prace Filologiczne” XVIII, cz. 4, s. 299-302.
- Паршута Ю. М., 1963, *Употребление депричастий на -чи, -вши в роли сказуемого в польском говоре Вилянского района Латвийской ССР*, „Kalbotyra” VIII, s. 80-86.
- Паршута Ю. М., 1973а, *Статистическое описание морфологии польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР*, [w:] *Польские говоры в СССР*, cz. 1, red. В. В. Мартынов, Минск, s. 44-65.
- Паршута Ю. М., 1973b, *Глагол в польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР*, [w:] *Польские говоры в СССР. Исследования и материалы*, cz. 2, s. 97-112.
- Паршута Ю. М., 1984, *О диалектной лексике польских говоров на территории Латвийской ССР*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. III, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław-Warszawa, s. 133-145.
- Pihan A., 2001, *Pochodzenie i rozwój polszczyzny północnokresowej w dotychczasowych badaniach wobec teorii wspólnot komunikatywnych*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria Językoznawcza, t. VIII (22), s. 113-125.
- Pihan-Kijasowa A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.
- Польские говоры в СССР. Исследования и материалы*, 1973, t. I-II, Минск.
- Rieger J., 1996, *Słownictwo „wileńskie” ze zbioru Leonarda Jaszczanina*, [w:] *Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 79-109.

- Rieger J., 1999a, *Słownictwa „wileńskiego” ze zbiorów Leonarda Jaszczanina ciąg dalszy*, [w:] *Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*, t. II, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 57-77.
- Rieger J., 1999b, *W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. IX, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 31-38.
- Rieger J., 2000, *Językowe i pozajęzykowe aspekty badania polszczyzny Kresów*, [w:] *Język – człowiek – kultura. Rozprawy i artykuły*, pod red. B. Czopek-Kopciuch. Księga pamiątkowa poświęcona prof. M. Jurkowskiemu, Piotrków Trybunalski, s. 107-114.
- Rieger J., 2006a, *O tak zwanym „akaniu” w gwarach polskich na Białorusi i na Litwie*, [w:] *Munuscula linguistica in honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*, pod red. K. Rymuta, Kraków, s. 387-396.
- Rieger J., 2006b, *O językową charakterystykę polskich zespołów gwarowych na Litwie*, [w:] *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu*, pod red. I. Bobrowskiego, K. Kowalik, Kraków, s. 317-327.
- Rieger J., 2017, *O tzw. oksytonezie i proparoksytonezie w polskich gwarach kresowych*, [w:] *Язык. Сознание. Коммуникация. Сборник научных статей к юбилею профессора Натальи Евгеньевны Ананьевой*, „Выпуск” 55, Москва, s. 267-273.
- Rieger J., Cechosz I., Dziegiel E., 2001, *Badanie gwar kresowych dziś*, [w:] *Gwary Dziś 1. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 95-110.
- Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
- Rieger J., Stelmaczonek A., Jasinowicz B., 2002, *O języku polskim w rejonie brasławskim na Białorusi. Sytuacja językowa*, [w:] *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 35-55.
- Rucka I., 1999, *Sytuacja języka polskiego na Łotwie w latach 1940-1990*, „Acta Baltico-Slavica” 24, s. 273-294.
- Rutkowska K., 1999, *Teksty z Wileńszczyzny (zwyczaje, wierzenia, obrzędy)*, [w:] *Język polski dawnych kresów wschodnich*, pod red. J. Riegera, t. 2, Warszawa, s. 95-106.
- Rutkowska K., 2002, *Ukanie w gwarach polskich na Litwie*, [w:] *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 77-86.
- Rutkowska K., 2004, *Lituanizmy leksykalne w gwarach polskich na obszarze ignalińsko-jezioroskim*, „Prace Filologiczne” XLIX, s. 427-436.
- Rutkowska K., 2006, *Dawne pożyczki litewskie i ich funkcjonowanie w gwarach polskich z okolic Trok*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 30, s. 359-371.
- Rutkowska K., 2008a, *Język a tożsamość na pograniczu polsko-litewskim*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod red. A. Engelking, E. Golachowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa, s. 53-68.
- Rutkowska K., 2008b, *Świadomość narodowa a język ludności wiejskiej na pograniczu polsko-białorusko-litewskim*, „Prace Filologiczne” LIV, s. 345-366.
- Rutkowska K., 2008c, *Z zagadnień leksyki na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, [w:] *Gwary Dziś 4. Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, s. 189-198.
- Rutkowska K., 2013, *Interferencje litewskie i wschodniosłowiańskie w gwarach polskich na obszarze ignalińskim na Litwie*, „Prace Filologiczne” LXIV, s. 303-318.

- Rutkowska K., 2014, *O warstwach leksyki pochodzenia litewskiego na obszarze ignalińsko-jezioroskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 38, s. 126-152; <http://dx.doi.org/10.11649/abs.2014.003>.
- Rutkowska K., 2015, *Lituanizmy w gwarach polskich pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego*, [w:]. *Studia Gwaroznawcze II: Z zagadnień leksyki i słowotwórstwa*, pod red. B. Falińskiej i H. Karaś, Łomża, s. 155-169.
- Rutkowska K., 2016, *Stan współczesny gwar polskich na Litwie*, [w:] *Gwary polskie na Litwie. Przewodnik multimedialny po gwarach polskich na Litwie*, pod red. K. Rutkowskiej; <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/apie/straipsniai>.
- Rutkowska K., Mikulėnienė D., 2013, *Współczesna sytuacja językowa na Litwie: aspekt geolingwistyczny i nowe możliwości opisu*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 37, s. 459-471.
- Satkiewicz H., 1999, *O polszczyźnie mieszkańców Grodna w okresie międzywojennym*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, s. 191-196.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1982, *Osobliwości fonetyczne i fleksyjne dialektu północnokresowego zachowane w mowie mieszkańców okolic Bartoszczyk*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska” XX, z. 125, s. 65-83.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1984, *Teksty gwarowe z okolic Bartoszczyk*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. III, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 169-175.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1986, *Regionalne cechy fonetyczne potocznej polszczyzny północnokresowej XIX w. w „Podręczniku” Jana Karłowicza*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. IV, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 53-54.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2002, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz.
- Smoczyński W., 1985, *Pol. kieszeń(a), btr. kišeń(a) a litewskie kišenė*, „Język Polski” LXV, s. 148-158.
- Smoczyński W., 1987, *O niektórych lituanizmach polszczyzny wileńskiej*, „Język Polski” LXVI, z. 1-2, s. 48-63.
- Smułkowa E., 1984/2002, *Frekwencja tekstowa białoruskich typów akcentuacyjnych rzeczowników. (Na podstawie próbek tekstów gwarowych z okolicy Witebska i Sokółki)*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 69-84 (przedruk z 1984 r.)
- Smułkowa E., 1988, *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski*, *Z Polskich Studiów Sławistycznych*, t. VII, Warszawa, s. 395-405.
- Smułkowa E., 1999, *Sytuacja językowa w Ejszyszkach. Wyniki badań sondażowych prowadzonych na Litwie w 1997 roku*, [w:] *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, pod red. J. Porayskiego-Pomsty, Warszawa, s. 54-63.
- Smułkowa E., 2000, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „Prace Filologiczne” XLV, s. 576-579.
- Smułkowa E., 2002, *Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne*, [w:] *Gwary Dzisiaj 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 45-56.

- Smułkowa E., 2004, *Inna polskość?*, [w:] *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność*, pod red. A. Kuczyńskiego, M. Michalskiej, Wrocław, s. 113-119.
- Smułkowa E. (red.), 2009, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa.
- Smułkowa E. (red.), 2011, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. I: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa.
- Smułkowa E., Engelking A. (red.), 2007, *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa.
- Stawowczyk E., 2004, *Tożsamość jako proces wyznaczania granic*, [w:] *Tropy tożsamości: Inny, Obcy, Trzeci*, red. W. Kalaga, Katowice, s. 132-150.
- Stelmaczonek A., 2004, *O języku polskim na Brasławszczyźnie*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. XI, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 103-122.
- Straczuk J., 1999, *Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności. Pogranicza polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa.
- Судник Т. М., 1975, *Диалекты литовско-славянского пограничья. Очерки фонологических систем*, Москва.
- Szwejkowska H., 1997, *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*, Katowice.
- Tekielski K., 1982, *Polszczyzna gwarowa okolic Niemenczyzna i Podbrzezia na Wileńszczyźnie*, „*Język Polski*” LXII, s. 282-293.
- Tekielski K., 1986, *Z problemów polszczyzny wileńskiej (wahania we fleksji rzeczownika)*, [w:] *Język. Teoria. Dydaktyka. I. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*, Kielce, s. 185-193.
- Turska H., 1930/1983, *Język polski na Wileńszczyźnie*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. II, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław 1983, s. 15-23 (przedruk z r. 1930).
- Turska H., 1939/1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. Przedruk zachowanych fragmentów książki autorki napisanej w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. I, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław 1982, s. 19-121 (przedruk z r. 1939).
- Turska H., 1939/1995, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, oprac. V. Čekmonas, Vilnius.
- Ušinskienė V., 2016, *Podstawowe etapy kształtowania się polszczyzny północnokresowej (w świetle dotychczasowych badań)*, [w:] *Gwary polskie na Litwie. Przewodnik multimedialny po gwarach polskich na Litwie*, pod red. K. Rutkowskiej; <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/apie/straipsniai>.
- Vaitiekunienė E., Vaitiekus S., 1993, *Lietuvos lenkai dvidešimtąjame amžiuje*, Vilnius.
- Vaitiekus S., 1995, *Polacy Litwy. Informacja statystyczno-analityczna o położeniu i sytuacji życiowej polskiej mniejszości w Republice Litewskiej*, Wilno.
- Вайтовіч Н. Т., 1968, *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, Мінск.
- Walczak B., 1995, *Po co i jak badać gwary polskie na Ukrainie?*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VIII, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 13-21.
- Weinreich U., 1974, *Languages in contact*, Hague-Paris.

- Веренич В. Л., 1973, *Состояние и перспективы исследования польщизны кресовой*, [w:] *Польские говоры в СССР*, cz. 1, Минск, s. 183-212.
- Веренич В. Л., 1982, *Говор села Яшуны в Литовской ССР (к характеристике этноязыковой ситуации на Виленщине)*, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. I, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 139-150.
- Werenicz W., 1996, *Uwagi do badań nad polskim dialektem kresowym na Ukrainie*, [w:] *Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*, t. I, Warszawa, s. 125-130.
- Wielokulturowość, międzykulturowość, transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, 2007, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole.
- Węgrzecki A., 2006, *Tożsamość i inność*, [w:] *Wokół tożsamości człowieka*, red. W. Zuziak, Kraków, s. 9-28.
- Zagórski Z., 2001, *O różnych metodach badań dialektologicznych*, [w:] *Gwary Dziś 1. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 25-31.
- Zakhutska O., 2015, *Polszczyzna drobnoszlacheckiej wsi Siaberka na Wołyniu. Słownictwo*, Warszawa.
- Zawadowski L., 1961, *Fundamental relations in language contact*, „Biuletyn PTJ” XX, Wrocław, s. 3-26.
- Zdanczewicz T., 1964, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami*, „Acta Baltico-Slavica” I, s. 227-246.
- Zdanczewicz T., 1966, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań.
- Zdaniukiewicz A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław.
- Zdaniukiewicz A., 1983, *System wokaliczny gwar wileńskich a język białoruski*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, t. VI, Warszawa, s. 475-482.
- Zdaniukiewicz A., 1992, *O powstaniu i rozwoju języka polskiego na Kresach wschodnich – polemicznie*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, t. VIII, s. 271-276.
- Zielińska A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Zieniukowa J., 2006, *Pojęcie aksjologiczne ‘prestiz’ a społeczna sytuacja języków mniej używanych – casus łużycczyzny i kaszubszczyzny*, [w:] *też: Język mniejszości w komunikowaniu społecznym. Studia nad funkcjonowaniem języków łużyckich w XIX i XX wieku*, Warszawa, s. 55-80 (przedruk z 2003 r.).
- Zinkevičius Z., 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 2006, *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius.

Źródła internetowe:

Results of national census 2011, Lithuanian Department of Statistics; <http://web.stat.gov.lt/en/>

WYKAZ SKRÓTÓW ZBADANYCH MIEJSCOWOŚCI I ICH CHARAKTERYSTYKA

Miejscowości, z których próbki tekstów weszły do korpusu, będącego podstawą badań, scharakteryzowano poniżej w porównywalny sposób według określonego schematu: skrót nazwy, nazwa polska i litewska, lokalizacja miejscowości, współczesna, a po niej przedwojenna, ewentualne informacje o zmianach nazwy, liczbie mieszkańców, ich narodowości i używanych językach, inne (np. o kościele, wydarzeniach historycznych), o notacji w SGK. Nie zawsze dane są pełne, zwłaszcza przy małych wioskach, o których zebrano niewiele informacji. Dotyczy to szczególnie miejscowości z obszaru jezioroskiego, przed wojną znajdujących się na terytorium Litwy.

Liczbę domów i mieszkańców w 1931 r. przytoczono z publikacji GUS z 1938 r. *Wykaz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*. T. 1. *Województwo wileńskie*. Dane z roku 2000 z gminy Rymszany przytoczono za spisem udostępnionym przez starostę rymszańskiego. Liczbę mieszkańców w 2011 r. i latach wcześniejszych określono na podstawie spisów powszechnych przeprowadzonych na Litwie. Informacje o charakterze językowym miejscowości przed wojną (polska, litewska, białoruska) podano za pracą Olgierda Chomińskiego *Obszar językowy litewski w państwie polskim 1927-1933* (2010). Należy podkreślić, że opis sytuacji współczesnej (w czasie teraźniejszym) dotyczy przede wszystkim lat 2000-2001 – pierwszego etapu badań terenowych.

Bach. – pol. Bachmaty || lit. Bachmatai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 1959 r. wieś liczyła 50 osób, w 2001 r. – 20, w 2011 r. było 16 mieszkańców.

Narodowość i języki: Mieszkają tu Litwini, Polacy, po polsku rozmawia tylko kilka osób najstarszego pokolenia, dominuje język litewski. Dawniej wieś była większa i ludzie rozmawiali tu po polsku. Teraz jest dużo przyjezdnych, którzy mówią po litewsku.

Inne informacje: Wielu rozmówców wspominało szkołę w Bachmatach, do której uczęszczali przed wojną. Bachmaty były w XIX w. siedzibą gminy, którą zlikwidowano w 1892 r. Wsie wchodzące w jej skład przyłączono do gminy Smołwy i Tyłtyski. W końcu XIX w. znajdowała się tu szkoła, zarząd gminy, było 54 mieszkańców.

SGKP: t. XV, cz. 1, s. 63.

Bej. – pol. Bejkiele || lit. Baikeliai, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 20 domów i 100 mieszkańców, w 2001 r. wieś liczyła 27 mieszkańców, w 2011 r. – 20 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną była to duża wieś z nieznaczną mniejszością litewską (Chomiński 2010: 199). Po wojnie wielu mieszkańców wyjechało do Polski. Obecnie mieszkają głównie Polacy, językiem codziennym jest polszczyzna.
SGKP: brak.

Czep. – pol. Czepukany || lit. Čepukai, gmina Rymaszany, rejon ignaliński, wieś położona 3 km od Gajd przy granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymaszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było 29 domów, 137 mieszkańców, w 2000 r. było 16 gospodarstw, 37 mieszkańców, w 2011 r. – 27 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną była to wieś polska, 136 mieszkańców (Chomiński 2010: 215). Obecnie także mieszkają tu Polacy, na co dzień mówią po polsku.

SGKP: t. XV, cz. 1, s. 362 („wieś, pow. nowoaleksandrowski, gm. Rymaszany”).

Czepul. – pol. Czepuliszki || lit. Čepuliškiai, gmina Imbrody, rejon jezioroski. Przed wojną miejscowość na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. – 25 osób, w 2011 r. wieś liczyła 20 mieszkańców.

Narodowość i języki: Mieszkańcy są wielojęzyczni, określają się najczęściej jako Litwini, tylko paru najstarszych wspomina o polskim pochodzeniu i mówi po polsku.

SGKP: t. XV, cz. 1, s. 362: „wieś, pow. nowoaleksandrowski, gm. Antuzów”.

Duk. – pol. Dukiszki || lit. Dukiškės, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś położona między Smołwami a Jeziorosami. Przed wojną wieś na terenie Litwy. Według informatorów dawniej wieś nazywała się Kastygowka. Nazwa pochodzi od nazwiska Kastygi – podobno wieś liczącą kiedyś 16 domów zamieszkiwali ludzie o tym samym nazwisku.

Liczba mieszk.: W trakcie badań w 2001 r. wieś wymierała, pozostało w niej zaledwie 5 zamieszkałych domów i prawie sami starsi ludzie (8). W 2011 r. liczyła 4 mieszkańców.

Narodowość i języki: Mieszkają tu głównie starsi Polacy i Rosjanie starowiercy. Językiem używanym w szkole, w kościele, jest litewski, na co dzień nieoficjalnie obok niego rosyjski. Polszczyzny używa się „po domu”, ale coraz rzadziej.

Inne informacje: Kościół, do którego chodzą mieszkańcy, znajduje się w Jeziorosach (3 km od Dukiszek). W czasie kolektywizacji większość osób wyjechała do miasta.

SGKP: t. XV, s. 451 („dwa zaścianki, pow. nowoaleksandrowski, gm. Bachmaty, 5 w. do miasta powiatowego”).

Gaj. – pol. Gajdy || lit. Gaidė, gmina Rymaszany, rejon ignaliński, wieś położona 8 km od Visagini i 3 km od granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymaszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W końcu XIX w. było 20 mieszkańców (SGKP), w 1931 r. – 16 domów, 77 mieszkańców, w 1959 r. – 79 osób, w 1970 r. – 141, w 1985 – 82, w 2000 r. wieś liczyła 22 gospodarstwa i 41 mieszkańców, w 2011 r. – 37 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną Gajdy były typową polską miejscowością (Chomiński 2010: 215). Na miejscowym cmentarzu są inskrypcje prawie wyłącznie polskie.

Po wojnie większość mieszkańców wyjechała do Polski. Dziś także przeważają Polacy, język polski jest używany w domach, w rozmowach z sąsiadami, w kościele (nabożeństwa w języku polskim i litewskim), litewskiego w zasadzie się nie słyszy na co dzień. Wszyscy znają też język rosyjski, dzieci informatorów uczęszczały do szkół rosyjskich.

Inne informacje: W Gajdach jest kościół, kiedyś parafia gajdziańska (polska) była duża. W 2000 r. podczas eksploracji terenowych nie było tu księdza, który dojeżdżał z pobliskiej Wisagini – dużego obecnie ośrodka miejskiego, powstałego w latach 70. XX w. w wyniku budowy Ignalińskiej Elektrowni Atomowej. Większość miejscowej ludności przeniosła się wówczas do tego miasta.

SGKP: t. II, s. 440, t. XV, cz. 1, s. 483.

Gak. – pol. Gakiany || lit. Gakėnai, gmina Rymszany, rejon ignaliński, wieś znajduje się przy samej granicy białorusko-litewskiej, 4 km od Mejszt. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, woj. wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 17 domów, 82 mieszkańców, w 2000 r. w czasie badań terenowych wieś liczyła 16 mieszkańców i 13 gospodarstw, w 2011 r. mieszkały tu zaledwie 3 osoby.

Narodowość i języki: Przed wojną była to kolonia, miejscowość zaliczono do polskich i białorusko-polskich, 83 mieszkańców (Chomiński 2010: 225). W trakcie badań terenowych mieszkali tu Polacy, najstarsi monolingwalni, polskojęzyczni, język używany na co dzień – polski.

SGKP: t. XV, cz. 1, s. 484; wieś w gminie Widze, w powiecie nowoaleksandrowskim, położona o 44 wiorst od miasta powiatowego.

Gir. – pol. Girsie || lit. Girsiai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, 9 km na północ od Jeziorosów. Przed wojną wieś na terenie Litwy. Inną postać nazwy polskiej poświadcza SGKP – Girsy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. 10 osób, w 2011 r. – 13 mieszkańców.

Narodowość i języki: Wieś głównie litewska, po polsku mówią najstarsi i coraz rzadziej. Językiem podstawowym jest litewski, często używa się też rosyjskiego.

SGKP: t. XV, cz. 1, s. 501: Girsy – wieś, pow. nowoaleksandrowski, gm. Bachmaty (8 wiorst).

Gram. – pol. Gramontyszki || lit. Gramantiškė, gmina Rymszany, rejon ignaliński. Przed wojną zaścianek w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim. Polska wersja nazwy to Gramontyszki (tak w wykazie przedwojennym) lub Gramonciszki (wariant nazwy polskiej podany przez informatorów).

Liczba mieszk.: W 1931 r. było 5 domów i 26 mieszkańców, w 2000 r. – 4 gospodarstwa i 6 mieszkańców, w 2011 r. – 5 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną była to miejscowość w większości litewska z 26 mieszkańcami (Chomiński 2010: 214). Obecnie mieszkają tu Polacy, używają języka polskiego na co dzień.

SGKP: t. XV, cz. 1, s. 531: Gramontyszki, zaśc., pow. nowoaleksandrowski, gm. Rymszany.

Grzeb. – pol. Grzebieniszki || lit. Grebeniškės, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2011 r. było 4 domy i 4 mieszkańców. Kiedyś mieszkały tu jedynie 2 duże rodziny pochodzenia polskiego: Nastajów i Andrzejewskich.

Narodowość i języki: Wieś polska, dziś zostali tylko najstarsi mieszkańcy. Po polsku mówią coraz rzadziej, dominuje litewski.

SGKP: brak.

Imb. – pol. Imbrody || lit. Imbradas, gmina Imbrody, rejon jezioroski. Wieś gminna położona obok jeziora o tej samej nazwie znajduje się w odległości 10 km na północny zachód od Jeziorosów. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: w 1923 roku mieszkało tu 65 osób, a w 1959 r. – 62, w 1970 – 80, w 1985 – 175, w 2001 – 258, w 2011 r. – 224 mieszkańców.

Narodowość i języki: Miejscowość wielonarodowa – mieszkają tu Litwini, Polacy, Rosjanie. Językiem najczęściej używanym jest litewski, po polsku mówi niewielu mieszkańców w domu i z sąsiadami w pokoleniu najstarszym. W miejscowym kościele przed wojną były odprawiane msze z językiem polskim jako pomocniczym w liturgii (obok łaciny), czyli tzw. msze polskie.

Inne informacje: Miejscowość powstała na terenie przedwojennego (w okresie niepodległej Litwy) majątku rodziny Mohlów. Tuż przed wojną została założona tu szkoła początkowa z litewskim językiem nauczania, jest poczta i biblioteka. Podczas okupacji sowieckiej Imbrody dołączono do rejonu jezioroskiego. W okresie sowieckim było to centrum kolchozu. Za wsią nad jeziorem jest miejsce, gdzie w czasach ZSSR w latach 70. XX w. objawiła się Matka Boża.

SGKP: t. III, s. 276: dwór i dobra w powiecie nowoaleksandrowskim, gmina Antuzów, nad jeziorem Owile, położone o 10 wiorst od Nowoaleksandrowska (dziś Jeziorosy), przy trakcie z Nowoaleksandrowska do Poniewieża.

Jez. – pol. Jeziorosy || lit. Zarasai, miasteczko położone nad jeziorami Ossą i Osidą, centrum administracyjne rejonu, okręg uciański. Przed wojną miejscowość na terenie Litwy. W latach 1836-1918 Jeziorosy nosiły nazwę *Nowoaleksandrowsk*, władze carskie zmieniły nazwę na pamiątkę cara i samozwańczego króla polskiego Aleksandra, ojca ówczesnego cara Mikołaja I.

Liczba mieszk.: W końcu XIX w. miasteczko liczyło 6 547 mieszkańców, w 2001 r. około 10 tys. mieszkańców, w 2011 r. – 7 165 osób.

Narodowość i języki: Miasto wielonarodowe, mieszkają tu Litwini, Rosjanie, Polacy, Białorusini. W związku z budową Ignalińskiej Elektrowni Atomowej przybyło do Jeziorosów wielu Rosjan. W okresie międzywojennym liczba Polaków w Jeziorosach była znaczna. Przez cały ten okres działała szkoła polska, istniała biblioteka polska, prowadziło swoją działalność stowarzyszenie polskie „Oświata”. Po zmianie sytuacji politycznej w 2002 roku w Jeziorosach powstał Oddział Związku Polaków na Litwie. W 2004 roku w Jeziorosach odbył się pierwszy Festyn Kultury Polskiej z udziałem zespołów z Wileńszczyzny, Polski i Łotwy.

Inne informacje: Miejscowość zaczęła się rozwijać na większą skalę po zbudowaniu linii kolejowej Wilno-Dyneburg, później po powstaniu Ignalińskiej Elektrowni Atomowej.

SGKP: t. VII, s. 240 (opis pod Nowoaleksandrowsk).

Mag. – pol. Magucie || lit. Magučiai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś położona ok. 3 km na południowy wschód od Jeziorosów. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 1959 r. – 46 osób, w 1970 r. – 72 osoby, w 1979 r. 225 osób, w 1989 r. – 302 osoby, w 2001 r. – 315 osób, w 2011 r. liczyła 261 mieszkańców, duża wieś, tzw. pasiołek, do którego skierowano ludzi z wiosek zlikwidowanych w trakcie kolektywizacji czy melioracji.

Narodowość i języki: Miejscowi mieszkańcy mówią dobrze po polsku, ale więcej jest ludności napływowej, litewskiej, która posługuje się językiem litewskim. Do tego dochodzi język rosyjski. Jedna z informaterek stwierdza, że „tutej taki kronzek, że tu po polsku, po litewsku i po rusku, na czsz'i rozmowy rozmawiajem”. Dawniej była to mała wieś z przewagą ludności polskiej.

Inne informacje: Jest tu biblioteka, punkt medyczny, do szkoły litewskojęzycznej dzieci chodzą do Jeziorosów. Miejscowi katolicy uczęszczają na nabożeństwa do kościoła w Jeziorosach.

SGKP: t. V, s. 905, t. XV, s. 290 (wieś, pow. nowoaleksandrowski, gm. Bachmaty).

Maz. – pol. Mazurki || lit. Mozūrėliai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, zaścianek nad jeziorem Owile (lit. Aviliai) położony na zachód od Jeziorosów. Przed wojną miejscowość na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. wieś liczyła dwa domy i kilku mieszkańców, w 2011 r. – mieszkało tu 5 osób.

Narodowość i języki: W przeszłości miejscowość była większa, zamieszkała wyłącznie przez Polaków, których nazywano „szlachtami”. Była to drobna szlachta.

Inne informacje: Mazurki należą do parafii w Owilach (lit. Aviliai).

SGKP: t. XV, cz. 2, s. 311 (tu zarówno Mazurki – folwark w gm. Antuzów, pow. nowoaleksandrowski, własność Kontrymowiczów i Mazurkiewiczów, jak i Mazury – zaśc., gm. Antuzów, pow. nowoaleksandrowski, należący do Możejków, prawdopodobnie pomylka, bo chodzi właśnie o ten zaścianek, zamieszkały przez Możejków).

Mej. – pol. Mejszty || lit. Meikštai, gmina Rymszany, rejon ignaliński, 13 km od Rymszan, położona we wschodnim pasie gminy i rejonu blisko granicy litewsko-białoruskiej. Przed wojną miejscowość w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, w województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. był tu dwór, 4 domy, 44 mieszkańców, w 2000 r. wieś liczyła 60 gospodarstw i 143 mieszkańców, w 2011 r. – 108 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną był to majątek, miejscowość zaliczona do polskich i białorusko-polskich, 46 mieszkańców (Chomiński 2010: 225). Ludność jest napływowa: są to głównie Polacy z okolicznych wiosek (z terenu obecnej Litwy i Białorusi), starowiercy

przeniesieni tu ze wsi zlikwidowanych w trakcie melioracji i nieliczni Litwini. Językiem najczęściej używanym jest język polski i rosyjski, po litewsku mówi się tu rzadko.

Inne informacje: Mejszty w okresie radzieckim stanowiły centrum kolchozowe, dlatego się bardzo rozrosły. Przed wojną znajdował się tu jedynie dwór i folwark Meysztowiczów, nie było wsi. Dawny pałac, wybudowany w połowie XIX wieku przez Szymona Meysztowicza seniora, chylił się w 2000 r. ku ruinie. Obecnie pałac został odbudowany, znajduje się w nim centrum rehabilitacji od uzależnień. W Mejsztach jest biblioteka, poczta, zlikwidowano natomiast szkołę, która działała jeszcze w 2000 r. Ostatnim właścicielem Mejszt był syn Michała i Marii z Potockich, Szymon Meysztowicz junior. Nieopodal wsi na malutkim cmentarzyku znajdują się groby rodziny Meysztowiczów.

SGKP: t. VI, s. 244.

Miel. – pol. Mieleszki || lit. Mieleškiai, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński, mała wieś położona niedaleko Koczerzyszek (8 km) przy granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 16 domów i 64 mieszkańców, w 2001 r. wieś liczyła 20 osób, w 2011 r. 14 mieszkańców.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do białoruskich, 62 mieszkańców (Chomiński 2010: 226). Obecnie mieszkają tu prawie sami starsi Polacy. Językiem używanym jest polski.

SGKP: t. XV, cz. 2, s. 326: są Mieleszki, ale gdzie indziej położone, brak tej lokalizacji.

Min. – pol. Minówka || lit. Minauka, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2011 r. wieś liczyła 22 mieszkańców.

Narodowość i języki: Mieszkają tu od XVIII w. Rosjanie staroobrzędowcy, mało jest Polaków i Litwinów. Używane są trzy języki: rosyjski, litewski, polski. Polszczyzna stosowana jest rzadko, tylko przez najstarszych mieszkańców.

Inne informacje: We wsi jest molenna – świątynia starowierców. Katolicy należą do parafii jezioroskiej.

SGKP: t. XV, cz. 2, s. 337 (zaśc., pow. nowoaleksandrowski, gm. Bachmaty).

Muk. – pol. Mukule || lit. Mukuliai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś leżąca na zachód od Jeziorosów, niedaleko jeziora Owile (lit. Avilyš). Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 1959 r. – 83 osoby, w 2001 r. – 25, w 2011 r. – 21 mieszkańców.

Narodowość i języki: We wsi przeważa ludność litewska, jest litewskojęzyczna szkoła. Najbliższe kościoły są w Jeziorosach, Owilach i Imbrodach, wszystkie z językiem liturgicznym litewskim, w przeszłości były w nich msze polskie. Polaków jest niewiele, głównie pokolenie najstarsze.

SGKP: t. VI, s. 801: „wieś nad jeziorem, z którego wypływa rz. Lantz, dopływ Dźwiny, pow. nowoaleksandrowski, par. Dusiaty, własność Kiełpszów”; t. XV, cz. 2, s. 361: „w spisie Mokule, wieś, dobra i zaśc., pow. nowoaleksandrowski, gm. Antuzów, dobra Bobrowskich, poprzednio Kiełpszów”.

Nar. – pol. Narsuniszki || lit. Narsūniškės, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś położona na południowym wschodzie od Jeziorosów. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. podczas badań było tu 7 domów, 12 mieszkańców, wspomniano, że kiedyś wieś była większa. W 2011 r. liczyła 4 mieszkańców.

Narodowość i języki: Dawniej mieszkało tu więcej Polaków. We wsi na co dzień mówiono przeważnie po polsku. W czasach obecnych wszystko się zmieniło, starsze pokolenie umie jeszcze po polsku, ale rzadko już używa tego języka. W najbliższym kościele w Jeziorosach msze odbywają się po litewsku.

SGKP: brak.

Now. – pol. Nowiki || lit. Navikai, gmina Turmont, rejon jezioroski. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Smoły, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. we wsi było 8 domów, 53 mieszkańców, w zaścianku o tej samej nazwie 2 domy i 10 mieszkańców, w 2011 r. mieszkały tu 3 starsze osoby polskiego pochodzenia.

Narodowość i języki: Przed wojną była to miejscowość polska, wieś Nowiki – 33 mieszkańców, zaścianek Nowiki – 7 (Chomiński 2010: 224). Mieszkają tu starsi Polacy, między sobą rozmawiają po polsku.

SGKP: t. XV, cz. 2, s. 389.

Osow. – pol. Osowity || lit. Asavitai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś położona na południowy zachód od Jeziorosów nad jeziorem Osowy (lit. Asavas). Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2011 r. mieszkało we wsi 15 osób.

Narodowość i języki: Wcześniej tu i w okolicznych wsiach przeważała ludność polska. Po wojnie dużo osób wyjechało do Polski w ramach tzw. repatriacji. Obecnie wieś zamieszkują Litwini, Polacy i Rosjanie.

Inne informacje: We wsi była szkoła. Najbliższy kościół znajduje się w Jeziorosach – msze odbywają się po litewsku.

SGKP: t. XV, cz. 2, s. 420: wieś, pow. nowoaleksandrowski, gm. Bachmaty.

Ows. – pol. Owsły || lit. Auslas, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś położona nad jeziorem Owsła (lit. Auslas), na zachód od Jeziorosów i na północ od Deguć, 12 km od Dusiat. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: Kiedyś wieś była bardzo mała, liczyła tylko dwa domy, w 2001 r. podczas badań było kilka domów i kilkunastu mieszkańców. W 2011 r. mieszkały tu zaledwie 4 osoby.

Narodowość i języki: W 2001 r. wieś zamieszkiwali Litwini i Polacy. Mieszkańcy rozmawiają po litewsku, po rosyjsku i po polsku. Przeważa język litewski. Nabożeństwa w kościele parafialnym w Jeziorosach odbywają się wyłącznie w języku litewskim.

Inne informacje: We wsi jest szkoła litewska. W czasach kolektywizacji rolnictwa dużo osób wyjechało do miast.

SGKP: brak.

Pac. – pol. Paciuny || lit. Pociūnai, gmina Rymszany, rejon jezioroski. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 18 domów i 91 mieszkańców, w 2000 r. było we wsi 14 gospodarstw i 25 mieszkańców, w 2011 r. – 11 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do białoruskich (Chomiński 2010: 226). Obecnie większość mieszkańców to Polacy, język używany – polski.

SGKP: brak tej lokalizacji.

Piet. – pol. Pietruniszki || lit. Petrūniškis, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, wieś znajduje się 5 km na południe od Jeziorosów. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: Kiedyś to była mała wieś, liczyła tylko kilka domów, obecnie się rozrosła. W 2011 r. liczyła 35 mieszkańców.

Narodowość i języki: Mieszkańcy pochodzą z okolicznych wiosek. Są polilingwalni: rozmawiają w języku polskim, litewskim oraz rosyjskim.

SGKP: brak.

Pruc. – pol. Prucie || lit. Prūčiai, gmina Rymszany, rejon ignaliński. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było 25 domów, 112 mieszkańców, w 2000 r. wieś liczyła 15 gospodarstw, 32 mieszkańców, w 2011 r. – 24 osoby.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś głównie polska, na 112 mieszkańców tylko kilkunastu starszych mówiło po litewsku (Chomiński 2010: 215). Podczas badań w 2000 r. mieszkali tu przede wszystkim Polacy, językiem codziennym była polszczyzna. Jedna z informaterek wspominała, że u teścia widziała starą książeczkę do nabożeństwa po litewsku.

SGKP: t. XV, cz. 2, s. 517: wieś, gm. Rymszany, pow. nowoaleksandrowski.

Pup. – pol. Pupinie || lit. Pupiniai, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 16 domów i 85 osób, w 2011 r. wieś liczyła 14 mieszkańców.

Narodowość i języki: Przed wojną była to miejscowość w większości polska z 85 mieszkańcami, w tym od 1 do 10% osób mówiących po litewsku (Chomiński 2010: 225).

We wsi mieszkają głównie Polacy, Litwinów tutaj nie ma. W domu mówią po polsku, litewski jest w zasadzie nieużywany.

SGKP: t. IX, s. 303: wieś, pow. nowoaleksandrowski, 36 wiorst od Nowoaleksandrowska.

Pusz. – pol. Puszeki || lit. Pūškos, gmina Rymszany, rejon ignaliński, wieś położona w odległości 10 km od Rymszan i 3 km od Mejszt, na granicy z Białorusią. Przed wojną majątek w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. był tu majątek i 22 mieszkańców, w 2000 r. wieś liczyła 7 gospodarstw i 10 mieszkańców, w 2011 r. mieszkali w Puskach zaledwie 3 osoby. W 2014 r. wieś była pusta (Jankowiak 2016: 84).

Narodowość i języki: Przed wojną była to miejscowość polska (Chomiński 2010: 215). W okresie eksploracji terenowej w 2000 r. mieszkańcy to Polacy, jedna tylko rodzina to Rosjanie („Ruskie, ale oni bardzo dobre ludzi”). Większość mówi po polsku, znany jest rosyjski, po litewsku nikt nie rozmawiał. Nabożeństwa w miejscowym kościele są odprawiane w języku polskim.

Inne informacje: Folwark wchodził w skład dóbr, należących do Mikołaja Pizaniego. Znajduje się tu kościół pw. NMP, Matki Miłosierdzia, zbudowany w 1845 roku, centrum parafii puszkowskiej. Przy kościele jest nagrobek hrabiego z napisem po polsku, świadczącym o tym, że był on fundatorem kościoła w Puskach. Rodzina Pizanich przybyła z Grecji. Michał Pizani otrzymał od cara Pawła w 1796 roku 500 dziesięcin ziemi.

SGKP: t. XV, s. 469; t. XIII, s. 295.

Rej. – pol. Rejbenie || lit. Raibeniai, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński. Przed wojną w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. były tu 3 domy i 19 mieszkańców, w 2000 r. mieszkały tu 3 osoby, w 2011 r. w Rejbeniach już nikt nie mieszkał (0 mieszkańców, została tylko nazwa w spisach).

Narodowość i języki: Przed wojną zaścianek zaliczono do miejscowości białoruskich (Chomiński 2010: 226).

SGKP: t. IX, s. 599, ale brak tej lokalizacji.

Rem. – pol. Remejki || lit. Rameikos, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński, 7 km od Koczerzyszek. W wykazie przedwojennym i w pracy O. Chomińskiego *Romejki*, w SGKP *Remejki*. Używa się teraz tylko formy *Remejki*. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, woj. wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 15 domów i 62 mieszkańców, w 2001 r. – 37 osób, w 2011 r. wieś liczyła 25 mieszkańców.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do polskich i białorusko-polskich (Chomiński 2010: 225).

SGKP: t. IX, s. 611: Remejki, wieś, pow. nowoaleksandrowski, 70 wiorst od Nowoaleksandrowska.

Rom. – pol. Romańce || lit. Romancai, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, mała miejscowość położona na północnym zachodzie, 8 km od Jeziorosów. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. mieszkały tu 2 rodziny (14 osób), w 2011 r. – 11 osób.

Narodowość i języki: Mieszkańcy wywodzą się z drobnej szlachty, posługują się językiem polskim i litewskim, znają też rosyjski. Podstawowym językiem jest litewski, najstarsi mówią coraz rzadziej po polsku między sobą.

SGKP: t. IX, s. 718: w XIX w. wieś i zaścianek, pow. nowoaleksandrowski, 7 wiorst od Nowoaleksandrowska (tj. Jeziorosów), własność Romanowów, a następnie Wadziszów.

Smolw. – pol. Smołweczki || lit. Smalvelės, gmina Turmont, rejon jezioroski. Przed wojną majątek w gminie wiejskiej Smółwy, w powiecie brasławskim, woj. wileńskim.

Liczba mieszk.: Smołweczki to tylko jeden dom, dawny dworek, miejscowi nazywają takie pojedyncze domy „futerami” lub „chutarami”, w 2011 r. mieszkały tu 2 osoby.

Narodowość i języki: W Smołweczkach mieszka rodzina polska z dawnej służby pana tego majątku, który zmarł bezpotomnie.

SGKP: t. X, s. 914; w XIX w. dwór, pow. nowoaleksandrowski, parafia Smółwy, była tam też kaplica katolicka pw. św. Maurycego.

Smol. – pol. Smółwy || lit. Smalvos, gmina Turmont, rejon jezioroski, wieś położona 11 km na południowy zachód od Turmontu. Przed wojną siedziba gminy wiejskiej Smółwy, w powiecie brasławskim, woj. wileńskim.

Liczba mieszk.: W końcu XIX w. 175 mieszkańców, w 1921 r. było 119 osób, w 1931 r. w miasteczku było 12 domów, 73 mieszkańców, we wsi 6 domów, 37 mieszkańców, w majątku 18 osób, w 2001 r. wieś liczyła przeszło 70 domów i 212 mieszkańców, w 2011 r. mieszkały tu 173 osoby. Przed wojną była największą miejscowością na tym terenie, siedzibą parafii i gminy.

Narodowość i języki: Przed wojną była to miejscowość polska z niewielką liczbą Żydów (85 osób, 7 po żydowsku – Chomiński 2010: 224). Obecnie mieszkają Polacy, Litwini, Białorusini i Rosjanie, przeważa ludność napływowa. Większość Polaków po wojnie wyjechała do Polski. W miejscowym kościele msze odbywają się tylko po litewsku. Językiem dominującym jest litewski, polskiego używają w kontaktach codziennych najstarsi mieszkańcy.

Inne informacje: W okresie międzywojennym były: Smółwy miasteczko, Smółwy wieś i Smółwy majątek. Nieopodal przebiegała granica polsko-litewska. Gmina smołwieńska była prawie całkowicie polska (88%), ludność mówiąca po litewsku nie przekraczała 4%, po rosyjsku (staroobrzędowcy) – 8%, podobnie same Smółwy były polskie – Chomiński 2010: 223. Smółwy były własnością rodu Kiełbowskich, Zawiszów, Podbereskich. W czasach radzieckich było to centrum kolchozu.

SGKP: t. X, s. 914-915; w XIX w. miasteczko prywatne nad jeziorem o tej samej nazwie, pow. nowoaleksandrowski, o 12 wiorst od Nowoaleksandrowska, w pobliżu linii kolejowej warszawsko-petersburskiej, 175 mieszkańców, w tym wielu Żydów. Był tu kościół katolicki i synagoga.

Stal. – pol. Stalmujża || lit. Stelmužė, gmina Imbrody, rejon jezioroski, wieś położona 14 km na północ od Jeziorosów, na granicy z Łotwą. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 1923 r. – 156 mieszkańców, w 1959 r. – 93, w 1970 r. – 148, w 1979 r. – 118, w 1987 – 99, w 2001 r. – 50, w 2011 r. wieś liczyła 47 mieszkańców.

Narodowość i języki: Obecnie we wsi przeważa ludność litewska. Wcześniej było dużo Polaków. Ludność wielojęzyczna (litewski, rosyjski, polski), w kontaktach sąsiedzkich przeważa język litewski.

Inne informacje: Kościół w Stalmujży słynie z tego, że został zbudowany z drzewa wyłącznie za pomocą siekiery, bez użycia gwoździ, stanowi zabytek architektury litewskiej

z końca XVII w. W ostatnich czasach nabożeństwa w kościele odbywały się raz w miesiącu, gdyż nie było miejscowego księdza. W miasteczku istniały szkoła początkowa, poczta, sklep. Turystów przyciąga tu najstarszy dąb na Litwie (co najmniej 1500-letni) i jeden z najstarszych w Europie pomników przyrody.

SGKP: t. IX, s. 179.

Strył. – pol. Stryłungi || lit. Strilungiai, gmina Rymszany, rejon ignaliński, wieś znajduje się przy granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 42 domy i 173 mieszkańców, w 2000 r. wieś liczyła 21 gospodarstw i 45 mieszkańców, w 2011 r. – 28 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do białoruskich, 189 mieszkańców (Chomiński 2010: 226). Obecnie prawie wszyscy mieszkańcy uważają się za Polaków i mówią po polsku. Niektórzy znają język białoruski (dialektalny), ale rzadko się nim posługują. Litewski jest tu słabo znany.

Inne informacje: Wieś należy do parafii widzkiej (msze św. po polsku). Mieszkańcy mają specjalne przepustki, by móc przekroczyć granicę, gdy idą do kościoła.

SGKP: t. XI, s. 442: wieś, pow. nowoaleksandrowski, 47 wiorst od Nowoaleksandrowska.

Strzep. – pol. Strzeptyszki || lit. Strepčiškės, gmina Imbrody, rejon jezioroski, wieś położona na północny zachód od Jeziorosów, niedaleko Imbrodów. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. było kilkunastu mieszkańców, w 2011 r. mieszkały tu tylko 2 osoby.

Narodowość i języki: W 2001 r. we wsi przeważali Litwini, ale wcześniej było więcej Polaków. Po wojnie wielu Polaków migrowało do miast, część osób deportowano na Syberię.

SGKP: brak.

Suw. – pol. Suwieki || lit. Suviekas, gmina Suwieki, rejon jezioroski, miejscowość położona na północnym zachodzie od Jeziorosów, siedziba gminy. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 1970 r. było 96 mieszkańców, w 1987 r. – 345, w 2001 r. – 304, w 2011 r. wieś liczyła 236 mieszkańców.

Narodowość i języki: Miejscowość litewska, Polaków mieszka tu bardzo mało, głównie starszych, trochę Rosjan. Językiem codziennych kontaktów jest litewski, używa się też rosyjskiego, polskiego sporadycznie.

Inne informacje: Obecna miejscowość powstała w 1968 r. po połączeniu dwóch mniejszych. W czasach radzieckich było to centrum kolchozowe. Jest tu szkoła podstawowa, przedszkole, biblioteka, poczta, apteka, kościół.

SGKP: t. XI, s. 625: wieś i dobra nad jeziorem tej samej nazwy, pow. nowoaleksandrowski.

Szmel. – Szmele || lit. Smėliai, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński, wieś położona tuż przy granicy z Białorusią, 6 km od Koczerzyszek. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 8 domów i 45 mieszkańców, w 2001 r. wieś liczyła tylko 4 domy zamieszkałe przez 7 osób starszych, w 2011 r. mieszkało tu zaledwie 5 osób.
Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do białoruskich, 46 mieszkańców (Chomiński 2010: 226). W trakcie badań w 2000 r. większość mieszkańców deklarowała się jako Polacy. Rozmawiają po polsku i białorusku (dialektalny), litewskiego nie znają.

Inne informacje: Większość miejscowych wyjechała po wojnie do Polski. Młodych ludzi w Szmelach nie ma, wszyscy wyjechali do miasta. Przyjeżdżają tylko po to, aby odwiedzić rodziców.

SGKP: brak.

Szuk. – pol. Szukiszki || lit. Šukiškės, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, 1 km od Mukuli. Przed wojną wieś na terenie Litwy.

Liczba mieszk.: W 2001 r. mieszkało tu 18 osób, w 2011 r. wieś liczyła 23 mieszkańców.

Narodowość i języki: W Szukiszkach dawniej mieszkali prawie sami Polacy, przed wojną były tu tylko dwie rodziny litewskie. Mieszkają tu obecnie 2 rodziny polskie. Niektórzy mieszkańcy mówią jeszcze po polsku, językiem dominującym jest litewski.

Inne informacje: Szukiszki kiedyś były dużą miejscowością, składały się z trzech części (Szukiszki pierwsze, drugie i trzecie). Według naszych respondentów liczyły około 100 domów. Po wojnie w wyniku kolektywizacji, migracji do miast wieś się wyludniła.

SGKP: t. XII, s. 68: zaśc., pow. nowoaleksandrowski, o 50 wiorst od Nowoaleksandrowska.

Szuł. – pol. Szułany || lit. Šiūlėnai, gmina Rymszany, rejon jezioroski. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było 33 domy i 138 mieszkańców, w r. 2000 było we wsi 16 gospodarstw, 36 mieszkańców, w r. 2011 – 20 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną była to wieś głównie polska, spośród 142 mieszkańców kilkanaście osób mówiło po litewsku (Chomiński 2010: 215). Obecnie wieś także zamieszkują Polacy, językiem codziennym jest polski.

Inne informacje: W sąsiedniej gminie Nowe Daugieliszki znajduje się większa i bardziej znana wieś o tej samej nazwie, litewska, często mylona z opisywaną.

SGKP: t. XII, s. 71.

Śmil. – pol. Śmilginiszki || lit. Smilginiškė, gmina Rymszany, rejon ignaliński. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim. W wykazie przedwojennym i w pracy O. Chomińskiego *Śmilginiszki*.

Liczba mieszk.: W 1931 r. we wsi było 14 domów, 61 mieszkańców, na kolonii 5 domów i 30 osób, w r. 2000 wieś liczyła 6 gospodarstw, 9 mieszkańców, w r. 2011 – mieszkały tu zaledwie 3 kobiety.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do polskich i białorusko-polskich, 61 mieszkańców, była też kolonia o tej samej nazwie – białoruska, 30 osób (Chomiński 2010: 225-226). Obecnie mieszkają tu Polacy, na co dzień mówią po polsku, wieś wymiera.

SGKP: brak.

Trycz. – pol. Tryczuny || lit. Tryčiūnai, gmina Rymszany, rejon ignaliński, wieś położona 4 km na południe od Mejszt tuż przy granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. wieś liczyła 32 domy i 152 mieszkańców, w r. 2000 było we wsi 19 gospodarstw, 36 mieszkańców, w r. 2011 – 26 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do białoruskich, 153 mieszkańców (Chomiński 2010: 226). Wieś polska, językiem codziennym jest polszczyzna, litewski jest prawie nieznan.

SGKP: brak.

Trykł. – pol. Trykłaciszki || lit. Triklotiškė, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński, 10 km od Koczerzyszek przy granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Widze, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było tu 16 domów i 72 mieszkańców, w 2001 r. mieszkały w Trykłaciszkach 24 osoby, w 2011 r. wieś liczyła 17 mieszkańców.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do polskich i białorusko-polskich (Chomiński 2010: 225). Mieszkają tu obecnie głównie Polacy, na co dzień rozmawiają po polsku. Na miejscowym cmentarzu większość inskrypcji jest po polsku.

SGKP: brak.

Und. – pol. Undrelany || lit. Andreleñai, gmina Rymszany, rejon ignaliński. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było 21 domów, 106 mieszkańców, w 1980 r. mieszkały tu 43 osoby, w r. 2000 było we wsi 6 gospodarstw, 6 mieszkańców, w r. 2011 – 3 osoby. W 2014 r. wieś była pusta (Jankowiak 2016: 84).

Narodowość i języki: Przed wojną była to wieś częściowo polska, częściowo litewska (Chomiński 2010: 215). Podczas badań terenowych w 2000 r. mieszkali tu Polacy, językiem codziennym była polszczyzna. Wieś wymierała. We wsi jest mały cmentarz, prawie wszystkie inskrypcje są po polsku.

SGKP: brak.

Weł. – pol. Wełuny || lit. Vėlūnai, gmina Rymszany, rejon ignaliński, położona przy granicy z Białorusią. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim. Nazwa *Wełuny* w wykazie przedwojennym, w SGKP *Wieluny*.

Liczba mieszk.: W 1931 r. było 43 domy, 178 mieszkańców, w r. 1970 mieszkało tu 110 osób, w r. 2000 było we wsi 25 gospodarstw, 37 mieszkańców, w r. 2001 – 29 osób, w r. 2011 – 24 osoby.

Narodowość i języki: Przed wojną była to duża wieś polska z nieznaczną mniejszością litewską, spośród 178 mieszkańców co najmniej 20 osób należących do najstarszego pokolenia mówiło po litewsku (Chomiński 2010: 199, 215). Wieś wyludniła się po wojnie, większość mieszkańców wyjechała do Polski, od lat 70. XX w. trwa też proces migracji ze wsi do miast.

SGKP: t. XIII, s. 371: *Wieluny*, wieś, pow. nowoaleksandrowski, 33 wiorsty od Nowoaleksandrowska, wariantu nazwy *Weluny* (tak w wykazie przedwojennym) brak.

Zyg. – pol. Zygunciszki || lit. Žygmantiškė, gmina Rymszany, rejon ignaliński. Przed wojną wieś w gminie wiejskiej Rymszany, w powiecie brasławskim, województwie wileńskim.

Liczba mieszk.: W 1931 r. wieś liczyła 15 domów i 79 mieszkańców, zaścianek – 1 dom i 6 osób, w r. 2000 było we wsi 7 gospodarstw i 13 mieszkańców, w r. 2001 r. – 12, w r. 2011 – 9 osób.

Narodowość i języki: Przed wojną wieś zaliczono do białoruskich (Chomiński 2010: 226). Obecnie mieszkańcy deklarują się jako Polacy, we wsi rozmawia się po polsku.

Inne informacje: Według wspomnień informatorów przed wojną było tu 16 domów, dużo młodzieży, miejscowi mieszkańcy w większości wyjechali do Polski podczas repatriacji. **SGKP:** t. XIV, s. 704.

WYKAZ SKRÓTÓW OZNACZAJĄCYCH INFORMATORÓW I ICH CHARAKTERYSTYKA

1. **Bach.JP[24]** – kobieta, ur. w 1924 r. w Bachmatach i tam zamieszkała, lit. Bachmatai – pol. Bachmaty, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Na co dzień rozmawia po polsku, zna litewski, ale nie lubi mówić w tym języku, bo ma trudności z wysławianiem się. Według niej, kiedyś wieś była większa i ludzie rozmawiali tu po polsku. Teraz jest dużo przyjezdnych, którzy rozmawiają po litewsku. Informatorka ukończyła tylko jedną klasę szkoły podstawowej, w której uczono po rosyjsku i po polsku. Litewskiego nauczyła się w kontaktach z sąsiadami. Nabożeństwa w kościele w Jeziorosach były po litewsku, tylko w niedzielę była msza po polsku. Obydwie jej córki znają polski, wnuki już nie.
2. **Bej.IK[35]** – kobieta, ur. w 1935 r. w pobliskich Lalupach, mieszka w Bejkielach, lit. Baikeliai – pol. Bejkiele, gmina daugieliska, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ma krewnych w Polsce. Rodzice przygotowywali się też do wyjazdu do Polski po wojnie, ale informatorka nie wie, dlaczego nie wyjechali. Zna oprócz polszczyzny język rosyjski, po litewsku nie umie. Modli się po polsku, chodzi na msze św. po polsku do Puszek, wcześniej chodziła do Widz.
3. **Bort.HC[35]** – kobieta, ur. w 1935 r. w Bortkiszkach i tam mieszka, lit. Bartkiškė – pol. Bortkiszki, rejon jezioroski. W domu rodzinnym mówiono po polsku. Ma krewnych w Polsce. Informatorka zaczęła naukę po polsku, ukończyła po litewsku 5 klas. Mąż jest Litwinem. Czytała prasę polską i białoruską, prenumerowała czasopisma z Polski („Kobieta i Życie”, „Przyjaciółka”) i z Białorusi, teraz zamawia jedno czasopismo z Rosji. We wsi mieszkali też Rosjanie, staroobrzędowcy. Z nimi rozmawiała po rosyjsku. Opowiada, że obecnie jest dużo osób przyjezdnych, większość miejscowych wyjechała do Polski. Dzieci respondentki kształciły się po rosyjsku. Córka zdawała teraz egzamin państwowy z litewskiego. Informatorka zna polski, rosyjski, białoruski, litewski, głównie w odmianie mówionej.
4. **Czep.BŁ[30]** – mężczyzna, ur. w 1930 r. w Czepukiszkach i tam mieszka, lit. Čepukiškė – pol. Czepukiszki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Ma krewnych w Polsce. Uczęszczał do szkoły litewskiej, a następnie uczył się po rosyjsku w Dźwińsku (Dyneburgu) i zdobył zawód kierowcy. Pracował w kołchozie. Dzieci umieją po polsku i w rodzinie mówi się jeszcze po polsku, ale częściej po litewsku lub po rosyjsku (jedna synowa jest Rosjanką).
5. **Czep.BD[24]** – kobieta, ur. w 1924 r. w pobliskich Berżenikach, mieszka w Czepukanach, lit. Čepukai – pol. Czepukany, gmina rymszańska, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła przed wojną pięć klas szkoły polskiej w Gajdach.

Należała do Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej. Stwierdza, że dopiero podczas wojny, jak przyszło wojsko litewskie, to: „pierwszy raz, jak my w tym kącie żyjemy, usłyszałam litewski język”. Rodzice wybierali się po wojnie do Polski, mieli już dokumenty, ale ostatecznie zdecydowali się zostać. Informatorka pracowała w miejscowym kółchozie. Nie zna litewskiego, mówi po polsku i rosyjsku.

6. **Czepul.KS[23]** – kobieta, ur. w 1923 r., mieszka w Czepuliskach, lit. Čepuliškiai – pol. Czepuliszki, rejon jezioroski. Informatorka rozmawia po polsku, litewsku i rosyjsku. Mąż uważa się za Litwina i nie chce rozmawiać po polsku. Twierdzi, że dookoła są wsie litewskie, porozumieć się po polsku można tylko z osobami najstarszego pokolenia. Często używa się języka rosyjskiego w kontaktach ze staroobrzędowcami.
7. **Duk.AN[33]** – mężczyzna, ur. w 1933 r. w pobliskich Grzebieniszkach, mieszka w Dukiszkach, lit. Dukiškės – pol. Dukiszki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. W domu rodzinnym rozmawiano po polsku. Był najmłodszym z rodzeństwa. Jego rodzice nie umieli pisać, mama trochę czytała po polsku (książki do nabożeństwa). Informator ukończył 3 klasy w języku litewskim. Po śmierci brata ożenił się z wdową po nim i przyjechał do Dukiszek. Żona jest Litwinką, ale w jej domu rozmawiano przeważnie po polsku. Ich dzieci ukończyły szkołę litewską. Mimo to dzieci mówią po polsku, bo polszczyzna była językiem domowym. Z wnukami też mówi po polsku, oni zaś między sobą i z kolegami rozmawiają już tylko po litewsku. Polszczyzna w tej rodzinie przetrwała jako język domowy. Informator nie umie pisać i czytać po polsku, czyta tylko po litewsku i rosyjsku. Pisowni rosyjskiej nauczył się w szkole podczas fakultatywnych zajęć języka rosyjskiego. Biegłe rozmawia po rosyjsku, co zawdzięcza kontaktom z sąsiadami Rosjanami.
8. **Duk.AS[46]** – mężczyzna, ur. w 1946 r. w Dukiszkach i tam zamieszkały, lit. Dukiškės – pol. Dukiszki, rejon jezioroski. Rodzice rozmawiali w domu po polsku. Chodził do szkoły do Bachmat (w języku litewskim), a następnie do Jeziorosów (w języku rosyjskim). Ukończył potem technikum w Widzach w języku rosyjskim, zdobył specjalność traktorzysty. W młodości jeździł na Białoruś na targ, w czasach kółchozowych pracował jako traktorzysta. Służył w wojsku w Baranowiczach na Białorusi. Twierdzi, że wówczas rozmawiano tam wyłącznie po polsku. Jest osobą polilingwalną, w zależności od sytuacji (np. w rozmowach z sąsiadami) używa języka polskiego, rosyjskiego, litewskiego i białoruskiego.
9. **Gaj.CK[39]** – kobieta, ur. w 1939 r., mieszka w Gajdach, lit. Gaidė – pol. Gajdy, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła filologię rosyjską na Uniwersytecie Pedagogicznym w Wilnie. Pracę dyplomową pisała o wpływach rosyjskich na język polski. Pracowała jako nauczycielka w miejscowej szkole, prowadziła zajęcia fakultatywne z języka polskiego. Uważa, że obecnie ważniejsza jest znajomość języka litewskiego niż polskiego. Wnuczka chodzi do szkoły litewskiej. Według opinii informatorki: „wnuczka to na trzech językach, z mamą to po rosyjsku, ze mną po litewsku, umiam sprzeczać się z nią po litewsku, z dziaduniami po polsku i z ojcem po polsku”.

10. **Gaj.MK[25]** – kobieta, ur. w Gajdach w 1925 r., żona informatora Gaj.SK[26], mieszka cały czas w Gajdach, lit. Gaidė – pol. Gajdy, rejon ignaliński. Pochodzi z polskiej rodziny, ukończyła 6 klas szkoły polskiej. Dużo czyta – polską prasę, książki, ma dobry kontakt z językiem ogólnopolskim. Śpiewała przez wiele lat w miejscowym kościele, należała do krucjaty. Jej polszczyzna jest bliska ogólnej, z rzadka trafiają się cechy kresowe.
11. **Gaj.SK[26]** – mężczyzna, ur. w 1926 r. w sąsiedniej wsi, mąż informatorki Gaj.MK[25], mieszka w Gajdach, lit. Gaidė – pol. Gajdy, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Jest organistą w miejscowym kościele. Jego polszczyzna zawiera więcej cech regionalnych niż idiolekt jego żony.
12. **Gaj.SZ[29]** – kobieta, ur. w 1929 r. w Smołwach, mieszka w Gajdach od dziecka (miała półtora roku, gdy mama ją tu przywiozła), lit. Gaidė – pol. Gajdy, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła dwie klasy szkoły polskiej, w tym dwa miesiące litewskiej. Pracowała w miejscowym kołchozie. Posługuje się przede wszystkim polszczyzną, także z sąsiadami, stwierdzając, że we wsi: „tu wiencaj po polsku”. Po rosyjsku rozumie i trochę odpowie, litewskiego nie zna wcale.
13. **Gaj.WP[47]** – kobieta, ur. w 1947 r. w Czepukanach (3 km od Gajd), mieszka 11 lat w Gajdach, lit. Gaidė – pol. Gajdy, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Część rodziny wyjechała do Polski po wojnie. Zna polski, rosyjski, słabo litewski. Z dziećmi i wnukami rozmawia po polsku, czasami po rosyjsku. Przy mnie z wnukiem (ok. 9 lat) rozmawiała po polsku.
14. **Gak.WP[12]** – kobieta, ur. w 1912 r. w Gakianach i tam całe życie mieszkała, lit. Gakėnai – pol. Gakiany, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ma zdecydowaną tożsamość narodową polską. Ukończyła 3 klasy szkoły polskiej. Wspomina, że Gakiany były kiedyś dużą wsią, ale po wojnie wiele rodzin wyjechało do Polski. Jest osobą samotną, z sąsiadami rozmawia tylko po polsku. Czyta polskie gazety. Jest wyraźnie jednojęzyczna, języka litewskiego i rosyjskiego nie zna, rosyjski rozumie, ale nie mówi.
15. **Gir.AP[18]** – kobieta, ur. w 1918 r., mieszka w Girsicach, lit. Girsiai – pol. Girsie, rejon jezioroski. Informatorka rozmawia na co dzień w dwóch językach – po polsku i po litewsku, zna też język rosyjski. Po polsku rozmawia z mężem i dziećmi, z wnukami po litewsku. Używa litewskiego też w kontaktach z sąsiadami i w urzędzie. W młodości była niańką w dworze, potem pracowała na fermie w kołchozie.
16. **Gram.MK[26]** – kobieta ur. w 1926 r. w Szulanach, mieszka w Gramontyskach, lit. Gramantiškė – pol. Gramontyski (tak w wykazach przedwojennych) / Gramonczyski (wersja polska nazwy podana przez informatorów), gmina rymszańska, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła kilka klas szkoły polskiej, chodziła do szkoły do 1939 roku. Zna język polski i rosyjski, litewski. Była na kursie księgowości w Wilnie po litewsku. Pracowała jako księgowa. Ma dalszych krewnych w Polsce. Jej siostra mieszka w Janowie na Litwie, brat jeden w Święcianach, a drugi w Leningradzie. Wnuki rozumieją po polsku, ale swobodnie nie rozmawiają.

Opowiada o wielojęzycznej komunikacji w rodzinie, że gdy przyjeżdżały dzieci jej brata i siostry, to: „brata z Leningrada po rusku, siostry mojej to po litewsku, a nasze byli po polsku, takie o wszystkie dzieci byli jednakowe i tak oni zmagali się letko”.

17. **Grzeb.JN[31]** – kobieta, ur. w 1931 r. w Grzebieniskach i tam zamieszkała, lit. Grebeniškės – pol. Grzebieniszki, rejon jezioroski. W domu rodzinnym rozmawiano po polsku. Ukończyła 2 klasy szkoły litewskiej. W Polsce była kilka razy u rodziny brata. Słucha niedzielnych polskich audycji radiowych. Umie wiele polskich piosenek. Po polsku nie czyta, ale jej dzieci potrafią. Z dziećmi rozmawia po polsku, z wnukami po litewsku. Jest trójjęzyczna, mówi po polsku, po litewsku i po rosyjsku (ale nie we wszystkich językach czyta i pisze). Trochę zna łotewski.
18. **Grzyb.JK[28]** – kobieta, ur. w 1928 r. w Jeziorosach, zamieszkała w Grzybówce, lit. Grybinė – pol. Grzybówka, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. W domu mówiono po polsku. Ukończyła kilka klas szkoły litewskiej w Grzybówce.
19. **Imb.EW[34]** – kobieta, ur. w Imbrodach w 1934 r. i tam mieszka, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski. Polszczyznę wyniosła z domu rodzinnego.
20. **Imb.HP[22]** – kobieta, ur. w 1922 r. w pobliskich Owilach, mieszka w Imbrodach, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Rodzice pracowali we dworze u Kiełpszów i Komarów. Skończyła dwie klasy szkoły litewskiej. Z dziećmi rozmawia różnie, z jednymi po polsku, z drugimi po litewsku, z wnukami także rozmaicie. Po mszy św. w niedzielę w rozmowach ze znajomymi kobietami posługuje się polszczyzną. Umie czytać po polsku, ma polską książeczkę do nabożeństwa. Spowiada się po litewsku, ale modli się w osobistej modlitwie po polsku.
21. **Imb.JP[24]** – kobieta, ur. w 1924 r., mieszka w Imbrodach, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski. Kobieta określa siebie jako Litwinkę, chociaż w jej domu rodzinnym mówiono po polsku i, jak sama stwierdza, jej rodzice byli Polakami. Ukończyła cztery klasy szkoły litewskiej. Uczęszczała na fakultatywne zajęcia języka rosyjskiego. Była wywieziona na przymusowe prace do Niemiec. Jej mąż jest Litwinem. Językiem codziennej komunikacji jest język litewski.
22. **Imb.MW[12]** – kobieta, ur. w 1912 r., mieszka w Imbrodach, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski. Język polski wyniosła z domu rodzinnego. Mieszka teraz sama, zmarli jej mąż i synowie. Ksiądz pozwolił jej zamieszkać na plebanii. Zna polski, litewski, słabiej rosyjski. Mieszka w Imbrodach od czasu melioracji, wcześniej mieszkała w Miluńcach.
23. **Imb.PD[26]** – mężczyzna, ur. w 1926 r., mieszka w Imbrodach, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny mieszanej, mama była Litwinką, ojciec Polakiem. W domu rodzinnym rozmawiano po polsku („po polsku rozmawiali w chacie”). Informator ukończył 4 klasy szkoły litewskiej. Z żoną mówi po polsku, z dziećmi, odkąd poszły do szkoły litewskiej, po litewsku. Dzieci rozumieją po polsku, ale nie mówią, wnuki tylko po litewsku. Oprócz litewskiego i polskiego zna także rosyjski, trochę rozumie białoruski (dialektalny).

24. **Imb.WP[39]** – kobieta, ur. w 1939 r. we wsi Niedożynki koło Stalmujży, od chwili zamążpójścia mieszka w Imbrodach, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski. Informatorka ukończyła siedem klas szkoły litewskiej, miała problem z nauką po litewsku, bo słabo знаła język. Pochodzi z mieszanej rodziny polsko-litewskiej. Ojciec kiedyś służył w polskim wojsku, miał zamiar wyjechać z rodziną do Polski. Z mężem obecnie rozmawia po polsku i po litewsku. Wieś uważa za wielojęzyczną, na co dzień musi używać aż trzech języków – polskiego, litewskiego, rosyjskiego.
25. **Jan.EK[23]** – kobieta, ur. w 1923 r. we wsi Janina, lit. Janina – pol. Janina, rejon jezioroski. W domu rodzinnym rozmawiano po polsku. Mama była Polką. Ukończyła cztery klasy szkoły litewskiej. Chodzili z rodziną do kościoła do Imbrodów, w którym msze odbywały się zarówno po litewsku, jak i po polsku. Obecnie w tym kościele msze są odprowadzane przeważnie po litewsku i tylko czasami, kiedy przyjeżdża ksiądz z Turmontu, po polsku. Informatorka wyszła za mąż za Polaka z tej samej wsi. Matka męża pochodziła z rodziny polskiej, ojciec – polsko-litewskiej. Z mężem początkowo mówili po polsku. Dzieci poszły do szkoły litewskiej i od tego czasu językiem domowym stał się litewski. Jej córka wyszła za mąż za Litwina i na co dzień posługuje się językiem litewskim. Wnuki też mówią po litewsku. Informatorka umie czytać po litewsku.
26. **Jez.BK[30]** – mężczyzna, ur. w 1930 w pobliskich Szukiszkach, mieszka w Jeziorosach, lit. Zarasai – pol. Jeziorosy, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończył 4 klasy szkoły litewskiej w Szunelce. Po polsku rozmawia, ale nie umie czytać i pisać. Po rosyjsku, jak stwierdza, może czytać (np. gazetę), ale pisać nie potrafi („nie mogą zrozumieć, jakie bukwy”).
27. **Jez.EŁ[12]** – kobieta, ur. w 1912 r. we wsi niedaleko Jeziorosów, mieszka w Jeziorosach, lit. Zarasai – pol. Jeziorosy, rejon jezioroski. Polszczyznę wyniosła z domu rodzinnego. Stwierdza, że wszyscy w wiosce rozmawiali po polsku, ale w dokumentach mieli narodowość litewską („wszystkie tam pa polsku, choć pisali się Litwini”). Podkreśla, że sama nie umie tego wyjaśnić.
28. **Jez.JW[36]** – kobieta, ur. w 1936 r. w Dukiszkach (ok. 4 km od Jeziorosów), mieszka w Jeziorosach, lit. Zarasai – pol. Jeziorosy, rejon jezioroski. Informatorka pochodzi z rodziny polskiej. W domu mówi po polsku, nauczyła się po litewsku, kiedy zaczęła uczęszczać do szkoły litewskiej. Z mężem i dziećmi rozmawia po polsku, z wnukami na ogół po litewsku. Byłam świadkiem, jak z synem w wieku trzydziestu kilku lat rozmawiała po polsku. W Jeziorosach przeważa obecnie język litewski, nie bardzo, jak twierdzi, jest z kim rozmawiać po polsku. Oboje z mężem mieszkali we wsiach położonych nieopodal Jeziorosów, były to wsie polskie. W jej rodzinnych Dukiszkach mieszkali głównie Polacy, ale też byli Rosjanie starowiercy.
29. **Kaln.BS[24]** – kobieta, ur. w 1924 r., mieszka w Kalniskach, lit. Kalniškė – pol. Kalniszki, gmina smołwieńska, rejon jezioroski.
30. **Kaln.IS[31]** – kobieta, ur. w 1931 r. w Połciszkach koło Dukaszt, mieszka w Kalniskach, lit. Kalniškė – pol. Kalniszki, gmina smołwieńska, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Jak podkreśla, mama była „czysta Polaczka”. Ojciec był kolejjarzem,

mama wychowywała dzieci i prowadziła dom. Informatorka zna język polski, rosyjski i słabiej litewski (jak sama określa „trocha”). Mąż był Litwinem, ale w jego rodzinie rozmawiano też po polsku.

31. **Kam.CI[22]** – mężczyzna, ur. w 1922 r., mąż informatorki Kam.MI[26], mieszka w Kamionce koło Smołów, lit. Akmeniškė – pol. Kamionka, gmina Turmont, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Czyta z żoną prasę polską. Prenumerują „Naszą Gazetę” z Wilna, wcześniej zamawiali „Czerwony Sztandar”. Dzieci mówią po polsku, litewsku i rosyjsku.
32. **Kam.MI[26]** – kobieta, ur. w 1926 r. w Grygańcach, żona informatora Kam.CI[22], mieszka w Kamionce koło Smołów, lit. Akmeniškė – pol. Kamionka, gmina Turmont, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Brat i siostra wyjechali do Polski, rodzice nie chcieli pojechać. Stwierdza, że „u nas nikt nie mówi po litewsku, tylko po rusku i po polsku”. Zob. wyżej.
33. **Mag.AŁ[03]** – kobieta, ur. w 1903 r. w Szotajkiszkach, po wyjściu za mąż zamieszkała w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. W dzieciństwie w domu rozmawiano po polsku. Za czasów niemieckich w latach 1914-1917 chodziła do szkoły, w której uczono po niemiecku i, ze względu na to, że nauczyciele byli Polakami, trochę po polsku. Czytać i pisać po polsku nauczyła się od ojca. Z mężem rozmawiała po polsku, bo żadne z nich nie znało języka litewskiego. Musiała się uczyć go wtedy, kiedy dzieci poszły do szkoły litewskiej. Umie czytać i pisać po litewsku. Językiem domowym do tej pory jest polszczyzna. Informatorka spowiada się po polsku, chociaż ksiądz jest Litwinem.
34. **Mag.BP[31]** – kobieta, ur. w 1931 r. w Czepukiszkach, mieszka w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski. Rodzinna wieś informatorki znajdowała się przed wojną na Litwie tuż przy granicy polsko-litewskiej, stąd w domu często przebywali litewscy żołnierze. W domu rozmawiano po polsku, chociaż rodzina była mieszana – matka była Litwiną, a ojciec Polakiem. Ukończyła szkołę litewską, bo jak zaznacza – innej nie było. Z dziećmi rozmawia po polsku, z wnukami i po polsku, i po litewsku. Dzieci między sobą rozmawiają po litewsku, wnuki natomiast polszczyzny już nie używają, choć, jak stwierdza informatorka, „wnuczka rozumie, dobrze nie mówi, ale mówi”. Respondentka jest trójjęzyczna, mówi i czyta po polsku, litewsku i po rosyjsku, pisze po litewsku i rosyjsku, po polsku nie potrafi. Zna polski folklor, przy nagrywaniu śpiewała polskie piosenki, deklamowała wiersze po polsku. Prawie wszystkie interakcje informatorki odbywają się w języku polskim.
35. **Mag.JK[34]** – kobieta, ur. w 1934 r. w Epidemiskach koło Jeziorosów, mieszka w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski. Zarówno informatorka, jak i jej mąż pochodzą z mieszanych rodzin polsko-litewskich. Kiedyś rozmawiano w ich domu rodzinnym po polsku. Dzisiaj używa języka polskiego tylko w rozmowie z mężem, dzieci i wnuki już rozmawiają po litewsku, chociaż w razie potrzeby potrafią porozumieć się po polsku. Informatorka zna język litewski i rosyjski, uczęszczała do szkoły litewskiej, potem ukończyła technikum rolnicze w trybie zaocznym.

36. **Mag.MN[22]** – kobieta, ur. w 1922 r. w Galiniszkach, mieszka w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski. Informatorka przeniosła się z rodziną do Maguć, kiedy jej rodzinna wieś została zlikwidowana podczas melioracji. W Galiniszkach mieszkali sami Polacy, w Maguciach zaś mieszkają ludzie różnych narodowości. Informatorka rozmawia najczęściej po polsku, ale potrafi porozumieć się też po litewsku i rosyjsku. Z dziećmi w domu rozmawia po polsku, z wnukami już po litewsku.
37. **Maz.SM[23]** – kobieta, ur. w 1923 r. w Mazurkach i tam mieszka, lit. Mozūrėliai – pol. Mazurki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej, z drobnej szlachty. Rodzice mieli w dokumentach wpis o narodowości polskiej. W domu niegdyś rozmawiano tylko po polsku, ojciec nie potrafił mówić po litewsku. Mąż był miejscowy, też wywodził się z drobnej szlachty. W kościele przystępowali do spowiedzi po polsku. Za młodu służyła we dworze w Jaksztyszkach u cioci, mieszkali tam tylko Polacy. Do szkoły nie uczęszczała, nauczyła się po litewsku, dopiero kiedy dzieci zaczęły chodzić do szkoły. Obecnie coraz rzadziej posługuje się polszczyzną, rozmawia głównie po litewsku. Wnuki rozumieją po polsku, ale nie mówią.
38. **Mej.AS[44]** – kobieta, ur. w 1944 r. w pobliskich Gakianach, żona informatora Mej.JS[42], mieszka w Mejsztach, lit. Meikštai – pol. Mejszty, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła 7-letnią szkołę polską w Kajatach, która najdłużej utrzymała się tu po wojnie. Z mężem rozmawia w domu po polsku, też z sąsiadami Polakami. Pracowała w szwalni, a w trakcie badań w 2000 r. w szkole jako sprzątaczką. Do Pierwszej Komunii przygotowywała się po polsku, uczęszcza na msze św. po polsku w Puskach. Zna polski i rosyjski, po litewsku tylko rozumie. Stwierdza, że „u nas polski”, ale zauważa, że „polski u nas jakiś nieczysty”.
39. **Mej.GJ[17]** – kobieta, ur. w 1917 r. w Moskwie, przywieziona jako niemowlę do Kowaliszek obok Mejszt, mieszka w Mejsztach 19 lat, lit. Meikštai – pol. Mejszty, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła 4 klasy szkoły polskiej w Undrełanach, a następnie trzyletnią szkołę zawodową w Świecianach przed wojną po polsku. Wysłała za mąż za Polaka z Wojciszek (1,5 km od Mejszt), dzieci nie mieli. Z mężem rozmawiała po polsku. Sama nauczyła się trochę litewskiego „przy ludziach”, potrafiła się porozumieć, a teraz zapomniała. Ogląda czasem telewizję litewską, twierdzi, że trochę rozumie po litewsku, ale nie czyta i nie pisze. W czasach sowieckich nauczyła się również sama rosyjskiego – pisanie i czytania.
40. **Mej.JS[42]** – mężczyzna, ur. w 1942 r. w Boguszyszkach, mąż informatorki Mej.AS[44], mieszka od 1950 roku w Mejsztach, lit. Meikštai – pol. Mejszty, rejon ignaliński. Rodzice pracowali we dworze Meysztowiczów. Matka była Litwinką, a ojciec Polakiem. Rodzice czasami rozmawiali w domu po litewsku, ale do dzieci zwracali się tylko po polsku. Ukończył pierwszą klasę w języku litewskim i trzy następne w języku polskim. Litewskiego nauczył się dopiero w wojsku (razem z nim było wielu Litwinów z głębi Litwy). Jest trójjęzyczny, zna język polski, rosyjski i litewski.

41. **Mej.TM[36]** – kobieta, ur. w 1936 r. w Gierwaniszkach, mieszka w Mejsztach od czasów melioracji, tj. od r. 1970, lit. Meikštai – pol. Mejszty, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. W domu rodzinnym i w swoim domu mówiła po polsku. Obecnie mieszka sama, czworo dzieci wyjechało w różne strony. Opowiada, że prawnuki jedne chodzą do rosyjskiego, inne do litewskiego przedszkola, podobnie jest ze szkołą.
42. **Miel.FG[24]** – mężczyzna, ur. w 1924 roku w Mieleškach i tam mieszka, mąż informatorki Miel.IG[31], lit. Mieleškiai – pol. Mieleški, rejon ignaliński. Pochodzi z polskiej rodziny. W domu rozmawiano po polsku. Ukończył 7 klas szkoły polskiej w 1939 roku w Strylungach. Recytuje polskie wiersze. Czytał polską prasę, prenumerował z żoną „Kurier Wileński”, „Magazyn Wileński”, wcześniej „Czerwony Sztandar”. Z żoną, rodziną, sąsiadami mówi po polsku. Zapytany o nazwę wsi podaje ją w języku polskim, nie mógł przypomnieć sobie nazwy litewskiej. Swoje córki uczyli po polsku, a teraz one rozmawiają po rosyjsku, znają język polski, ale nie mówią. Zna rosyjski, litewski rozumie, ale dobrze nie zna tego języka.
43. **Miel.IG[31]** – kobieta, ur. w 1931 roku w Ażusinach, żona informatora Miel.FG[24], mieszka w Mieleškach ponad 40 lat od czasu zamążpójścia, lit. Mieleškiai – pol. Mieleški, rejon ignaliński. Pochodzi z polskiej rodziny. Określa się jako Polka. Wspomina, że jej rodzinna wieś była polska, po wojnie wielu mieszkańców wyjechało do Polski. Ukończyła 2 klasy szkoły rosyjskiej, a następnie kilka klas szkoły litewskiej. Pracowała na poczcie, była listonoszką. Ma dużo krewnych w Polsce, kilka razy u nich była. Po wojnie wyjechało do Polski jej rodzeństwo: dwie siostry i czterech braci. Rodzice nie chcieli jechać, informatorka była najmłodsza i została przy rodzicach. Zna wiele polskich piosenek. Na co dzień posługuje się językiem polskim, zauważa różnice między polszczyzną w Polsce i używaną na Litwie. Zna rosyjski, litewski rozumie, czyta prasę. Czytała również polską prasę, z mężem prenumerowali czasopisma z Wilna.
44. **Min.JJ[35]** – kobieta, ur. w 1935 r., mąż informatorki Min.KJ[37], mieszka w Minówce, lit. Minauka – pol. Minówka, rejon jezioroski. We wsi jest molenna, mieszkają tu Rosjanie staroobrzędowcy. Informator pochodzi z rodziny polskiej. Mówi po polsku w domu z żoną i z sąsiadką, z dziećmi najczęściej po litewsku.
45. **Min.KJ[37]** – kobieta, ur. w 1937 r., żona informatora Min.JJ[35], mieszka w Minówce, lit. Minauka – pol. Minówka, rejon jezioroski.
46. **Muk.JW[25]** – kobieta, ur. w 1925 r. we wsi Łeki, mieszka w Mukulach, lit. Mukuliai – pol. Mukule, rejon jezioroski. W domu z rodzicami rozmawiała po polsku. Jej mama i babcia nie umiały mówić po litewsku. Informatorka ukończyła kilka klas w szkole litewskiej. W 1944 r. wyszła za mąż za Litwina. Mimo że mąż w domu rodzinnym rozmawiał po litewsku, językiem ich codziennych rozmów była polszczyzna. Po przyjeździe do Mukul językiem domowym stał się litewski (Litwini nie lubili Polaków, wyśmiewali ich). Kobieta ma czterech synów. Dwaj starsi mówią po polsku dobrze, młodszy – gorzej. Językiem komunikacji w domu jest język litewski. Pracowała 30 lat na fermie w miejscowym kolchozie.

47. **Nar.MS[20]** – kobieta, ur. w 1920 r. w Ratuliskach w gminie Imbrody, od 1949 roku mieszka w Narsuniszkach, lit. Narsūniškės – pol. Narsuniszki, rejon jezioroski. W jej domu rodzinnym mówiono po polsku. Rodzice byli Polakami. Z sąsiadami we wsi też rozmawiali po polsku. Ukończyła trzy klasy szkoły litewskiej. Informatorka i jej mąż nie umieją pisać po polsku, ale kobieta umie czytać po polsku i po rosyjsku. Obydwoje potrafią pisać tylko po litewsku, czytają też i mówią po litewsku. Z synem i córką rozmawia po polsku, z synową – Litwiną z Kiejdan po litewsku. Córka mieszka w Wilnie i w domu mówi po polsku. Informatorka pracowała w miejscowym kolchozie.
48. **Now.WK[26]** – kobieta, ur. w 1926 r., mieszka w Nowikach, lit. Navikai – pol. Nowiki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Chodziła do szkoły polskiej, ukończyła 4 klasy. Jest tercjarką, udziela się w kościele w Tylży, przygotowywała dzieci do Pierwszej Komunii św. jeszcze za czasów ZSRR. Jest dwujęzyczna, zna polski i rosyjski, nie opanowała języka litewskiego. Opowiadała, że dzieciom przygotowywała pomoce do uczenia się religii po polsku, ale zapisywane grażdanką: „mnie trzeba była słowy polskie, a litery ruskie pisać”.
49. **Osow.AM[15]** – kobieta, ur. w 1915 r. w Ponarach, mieszka w Osowitach, lit. Asavitai – pol. Osowity, rejon jezioroski. Informatorka określa siebie jako Polkę. Ukończyła kilka klas po polsku i po litewsku. Po wojnie informatorka z wdową matką były zapisane na wyjazd do Polski w ramach tzw. repatriacji, ale splot wydarzeń zadecydował o pozostaniu na Litwie. Obecnie informatorka z synem rozmawia po polsku, z córką – po litewsku, bo córka wyszła za mąż za Litwina.
50. **Ows.AO[17]** – kobieta, ur. w 1917 r. w Jeziorosach, mieszka w Owslach 57 lat, lit. Auslas – pol. Owśły, rejon jezioroski. Deklaruje, że pochodzi z rodziny litewskiej, ale w domu rozmawiano po polsku. Jest osobą trójjęzyczną, zna polski, litewski i rosyjski. Chodziła do szkoły litewskiej do Bachmat. Ukończyła 4 klasy. Mąż też jest Litwinem, w domu rozmawiają jednak i po polsku, i po litewsku. Mówi, że język polski, którym się posługują, to „nieczysty polski”.
51. **Ows.MB[24]** – kobieta, ur. w 1924 r. w Owslach i tam mieszka, lit. Auslas – pol. Owśły, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny litewskiej, w której jednak rozmawiano po polsku. Ukończyła 4 klasy szkoły litewskiej. Lubi rozmawiać po polsku. Śpiewała w chórze kościelnym. Umie śpiewać po polsku i po litewsku.
52. **Pac.HS[25]** – kobieta, ur. w 1925 r. w Paciunach, mieszka w tej wsi całe życie, lit. Pociūnai – pol. Paciuny, rejon ignaliński. Deklaruje się jako Polka. Rodzice i rodzeństwo zostali wywiezieni na Syberię, uznani za „kułaków”, bo mieli 40 ha ziemi. Po siedmiu latach zesłania pozwolono im wyjechać do Polski. Informatorki w czasie wywózki nie było w domu, została sama, ukrywała się i tułała po ludziach. Przygarnęła ją rodzina przyszłego męża. Ukończyła siedem klas szkoły polskiej w Widzach. Z mężem rozmawiała tylko po polsku, język polski znają też dzieci. Wnuki chodzą do szkoły litewskiej, jeden wnuk uczęszcza do szkoły polskiej. Między sobą młodsze pokolenie mówi po litewsku.

53. **Pak.RW[38]** – kobieta, ur. w 1938 r. w pobliskich Epidemiszkach, mieszka w Pakalniskach od 1961 roku, lit. Pakalniškės – pol. Pakalniszki, rejon jezioroski. Określa się jako Polka. Polszczyznę wyniosła z domu rodzinnego. Chodziła do szkoły do Bachmat, a następnie do Jeziorosów, ukończyła 8 klas po litewsku (jak mówi: „szkół polskich nie było”). Pracowała w miejscowym kołchozie. Rozeszła się z mężem po 18 latach małżeństwa. Z mężem rozmawiała po polsku. Synowa to „Litwiaczka czysta” ze Szniuszt, po polsku tylko rozumie, mówi po rosyjsku i litewsku. Z nią informatorka mówi po litewsku.
54. **Piet.AW[21]** – kobieta, ur. w 1921 r. w Stalmujży, w Pietruniszkach mieszka od 24 lat, lit. Petrūniškis – pol. Pietruniszki, rejon jezioroski. Zna język polski, rosyjski i litewski. Twierdzi, że dawniej w domu rozmawiano tylko po polsku. Ukończyła kilka klas szkoły litewskiej. Rodzice byli Polakami, w domu rozmawiali wyłącznie po polsku. Ocenia swoją znajomość zarówno języka litewskiego, jak i rosyjskiego jako słabą. Języka litewskiego nauczyła się, pracując jako niańka w rodzinie litewskiej, a rosyjskiego w czasach kołchozowych. Czyta po polsku i po litewsku, po rosyjsku nie umie czytać. Pisze bardzo słabo, ponieważ nie uczęszczała do żadnej szkoły.
55. **Piet.JK[34]** – kobieta, ur. w 1934 r., mieszka w Pietruniszkach, lit. Petrūniškis – pol. Pietruniszki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny mieszanej, mama była Litwinką, a ojciec, według określenia informatorki „czysty Polak”, nie znał litewskiego. W domu rodzinnym rozmawiano tylko po polsku. Obecnie, jak stwierdza, „wszystkie się przewrócili na Litwinów”, z dziećmi i wnukami mówi po litewsku, między sobą, tj. ze starszymi, po polsku.
56. **Pruc.GS[26]** – kobieta, ur. w 1926 r., żona informatora Pruc.ZS[21], mieszka w Pruciach, lit. Prūčiai – pol. Prucie, rejon ignaliński. Deklaruje się jako Polka i taki wpis ma w dowodzie. Wszystkie dzieci mają wpisaną narodowość polską w dokumentach. Chodziła do szkoły polskiej. Miała macochę Litwinę z Medejsz. Ojciec z macochą mówili wtedy po litewsku, kiedy chcieli coś ukryć przed dziećmi. Pamięta, jak niektórzy najstarsi mieszkańcy wsi rozmawiali po litewsku. Twierdzi, że języka litewskiego nauczyła się późno, kiedy musiała wychowywać wnuki. Obecnie nie tylko potrafi rozmawiać po litewsku, ale czyta litewskie gazety i słucha radia po litewsku. Uczęszcza na polskie nabożeństwa w kościele. W domu rozmawiają po polsku – „wileńską gwarą”.
57. **Pruc.MK[31]** – kobieta, ur. w 1931 r. w Pruciach i tam mieszka, lit. Prūčiai – pol. Prucie, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej, w domu mówiono po polsku. Ojciec znał kilka języków, oprócz polszczyzny umiał także mówić po litewsku, łotewsku i niemiecku („dużo języków wiedział”). Mama nie znała języka litewskiego, trochę rozumiała, ale nie mówiła. Informatorka ukończyła szkołę polską w Wełunach. Do Pierwszej Komunii św. przygotowywała się po polsku, w kościele również pomocniczym językiem liturgicznym była polszczyzna. Stwierdza, że „tu w ogóle po litewsku nie było”. Teraz wszystko się zmieniło, wieś się wyludniła, zostali tylko starsi mieszkańcy, a do okolicznych większych miejscowości najechało dużo obcych, np. starowierców.

58. **Pruc.ZS[21]** – mężczyzna, ur. w 1921 r. w Leningradzie, został jako niemowlę przywieziony do Pruci, mieszka tu całe życie, lit. Prūčiai – pol. Prucie, rejon ignaliński. Mąż informatorki Pruc.GS[26]. W domu rodzinnym mówiono po polsku. Ukończył cztery klasy szkoły polskiej. Jego ojciec pochodził „jakby z Litwinów”. Żona informatora wspomina, że widziała u jego ojca starą litewską książeczkę do nabożeństwa. Obecnie potrafi porozumieć się po litewsku, nauczył się, podobnie jak żona, przy wnukach. Chodzi na polskie msze do kościoła. W domu rozmawiają po polsku – „wileńską gwarą”.
59. **Pup.JU[34]** – kobieta, ur. w 1934 r. w pobliskiej wsi, mieszka od 1955 r. w Pupiniach, lit. Pupiniai – pol. Pupinie, rejon ignaliński. Deklaruje się jako Polka. Ma krewnych w Polsce, ale nigdy ich nie odwiedziła. W jej rodzinie wszyscy rozmawiają po polsku. Informatorka posługuje się polszczyzną, zna też język „prosty” (dialektalny białoruski) i rosyjski. Nie zna litewskiego. O regionie, w którym mieszka, mówi, że „tu w naszym kraju tu wszystkie Polaki, tu Litewców nie ma”.
60. **Pusz.SK[23]** – kobieta, ur. w 1923 we wsi Wojciszki położonej 1,5 km od Puszek, w latach 60. XX w. przeniosła się do Puszek i tu mieszka, lit. Pūškos – pol. Puszeki, rejon ignaliński. Cała jej rodzina, rodzice i rodzeństwo, wyjechała do Polski po wojnie. Informatorka została sama, wyszła za mąż i pracowała na fermie w miejscowym kołchozie.
61. **Rej.WM[22]** – kobieta, ur. w 1922 r. w pobliskich Bejkielach, od zamążpójścia mieszka w Rejbieniach, lit. Raibeniai – pol. Rejbenie, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny mieszanej, ojciec był Polakiem, a matka Litwinką. Matka jednak nigdy nie rozmawiała z dziećmi po litewsku. Informatorka uczyła się 6 lat w szkole polskiej w Kajatach. Czyta i pisze po polsku i rosyjsku, po litewsku tylko rozumie, ale nie mówi. Rosyjskiego nauczyła się sama. Ogląda telewizję po rosyjsku i litewsku. Mąż informatorki zna język litewski i potrafi mówić w tym języku. Informatorka pracowała w miejscowym kołchozie. Kilka razy odwiedzała krewnych w Polsce.
62. **Rem.AC[29]** – kobieta, ur. w 1929 r. w pobliskiej wsi Janowo, po wyjściu za mąż w 1958 roku zamieszkała w Remejkach, lit. Rameikos – pol. Remejki, rejon ignaliński. Opowiada, że w domu rodzinnym rodzice „brali się mówić po polsku”, ale sąsiedzi mówili po litewsku, mieszkali tam bowiem głównie Litwini. Uczyła się najpierw w szkole polskiej, a potem rosyjskiej i litewskiej. Chodziła do kościoła na msze po polsku, teraz swoje wnuki uczy modlitwy po litewsku, żeby im „było lżej”. W domu z mężem i dziećmi mówiła po polsku, przy mnie rozmawiała z wnukiem po polsku i widać było, że to jest ich język domowy.
63. **Rom.JV[37]** – kobieta, ur. w 1937 r. w Pasiekach, żona informatora Rom.RV[24], mieszka w Romańcach, lit. Romancai – pol. Romańce, rejon jezioroski. Wywodzi się ze zubożałej rodziny drobnoszlacheckiej, mieszanej (ojciec był Polakiem, matka Litwinką), w której językiem domowym była tylko polszczyzna. Ukończyła szkołę litewską (7 klas). W rodzinie używa języka polskiego w rozmowach z mężem i dziećmi. Umie czytać i pisać po polsku. Zna oprócz polszczyzny język litewski, rosyjski i białoruski.

64. **Rom.RV[24]** – mężczyzna, ur. w 1924 r. w Romańcach i tam mieszka, lit. Romancai – pol. Romańce, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski, mąż informatorki Rom.JV[37]. Pochodzi z rodziny szlacheckiej, ojciec miał ponad 200 ha ziemi. Informator razem z ojcem całe życie pracował na ziemi. Dziesięć lat spędził na Syberii, gdzie był zesłany po wojnie. Zna dobrze język polski, litewski i rosyjski. W domu z żoną rozmawia po polsku.
65. **Smoł.AŻ[22]** – kobieta, ur. w 1922 r., mieszka w Smołwach, lit. Smalvos – pol. Smołwy, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Ma krewnych w Polsce. Jej rodzice wybierali się też do Polski, ale ostatni wyjazd wstrzymano. Jej dzieci znają polski, ale rozmawiają w rodzinie już po litewsku. Dzieci i wnuki są trójjęzyczne („dzieci i wnuk po rusku umi i polsku, i po litewsku”).
66. **Smoł.JW[27]** – kobieta, ur. w 1927 r. w pobliskich Suntupiach (3 km od Smołw), mieszka w Smołwach, lit. Smalvos – pol. Smołwy, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. W dokumentach ma narodowość polską. Ukończyła 4 klasy szkoły litewskiej. W Polsce była jeden raz u krewnych. Z dziećmi porozumiewa się na ogół po litewsku, rzadziej po polsku, z wnukami mówi po litewsku. Czyta po polsku, pisze z pewnymi trudnościami. Mówi po polsku, rosyjsku i litewsku.
67. **Smoł.KG[18]** – kobieta, ur. w 1918 r. w zaścianku Biluniszki, mieszka w Smołwach, lit. Smalvos – pol. Smołwy, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej, z drobnej szlachty. Rodzice nie znali litewskiego, mówiono w domu po polsku. Ma krewnych w Polsce. Chodziła do szkoły litewskiej, wspomina, że trzeba było mówić tylko po litewsku, bo jeden z nauczycieli był bardzo surowy i karał za mówienie po polsku. Do Pierwszej Komunii uczyła się po litewsku, ale mama nauczyła ją pacierza po polsku.
68. **Smoł.LR[39]** – kobieta, ur. w 1939 r. w Rucieniskach, mieszka w Smołwach, lit. Smalvos – pol. Smołwy, rejon jezioroski. Jej rodzina zamieszkała po wojnie w Smołwach, mama i rodzeństwo, ojca zesłano na Syberię i rodzina bała się, że podzieli jego los. Dlatego mama informatorki opuściła swoją rodzinną wieś, gospodarzkę i przyjechała do Smołw. Informatorka ma wielu krewnych w Polsce i jeździła ich odwiedzić. Według jej opowieści jej babcia była Szwedką (?), dziadek Litwinem, a rozmawiali w domu po polsku. Poznali się w Dźwińsku (Dyneburgu), gdzie dziadek pracował na kolei. Babcia następnie opuściła dziadka i z częścią dzieci osiedliła się w Białymstoku. Informatorka nauczyła się pisać i czytać po polsku sama.
69. **Smoł.WS[27]** – mężczyzna, ur. w 1927 r. w Smołwach i tu mieszka, lit. Smalvos – pol. Smołwy, rejon jezioroski. Informator mówi o sobie, że w Smołwach „rodzony, chrzczony tutaj, bierzmowany tu, tutaj vo rosszy, tu i umierać przydzi się”. Deklaruje się jako „czysty Polak”. Według niego w Smołwach nie używano języka litewskiego, mieszkali przede wszystkim Polacy. Pracował 33 lata w kołchozie.
70. **Smołw.AS[39]** – kobieta, ur. w 1939 r., mieszka w Smołweczkach, lit. Smalvelés – pol. Smołweczki, rejon jezioroski. W Smołweczkach jest tylko jeden dom, dawny dworek po panu Leszczyńskim, u którego ojciec informatorki dzierżawił ziemię.

- Pochodzi z rodziny polskiej. Część rodziny wyjechała do Polski, jej ojciec chciał również wyjechać, ale mamie było żal zostawić rodzinne strony.
71. **Soł.HP[29]** – kobieta, ur. w 1929 r. w Janowie, od 40 lat mieszka w Sołokach, lit. Salakas – pol. Sołoki, rejon jezioroski. W domu rodzinnym rozmawiano po litewsku. Ukończyła trzy klasy w szkole polskiej. W szkole uczono modlitw, pieśni kościelnych po polsku, teraz już ich nie pamięta. Obecnie informatorka modli się po litewsku. Jej rodzina była wywieziona na Syberię, tam też w 1954 roku wyszła za mąż. Mąż pochodzi z Deguć, jest Polakiem. W domu mówią po litewsku.
72. **Stal.EW[25]** – kobieta, ur. w 1925 r. w Stalmujży, lit. Stelmużè – pol. Stalmujża (Stelmuże – według informatorów), rejon jezioroski. Ukończyła szkołę litewską i trochę uczyła się w Wilnie. Porozumiewa się w trzech językach, w domu z mężem Polakiem rozmawia po polsku, w pracy częściej rozmawiała po litewsku, z Rosjanami po rosyjsku. Pracowała w Jeziorosach. Wnuki już nie rozumieją po polsku, w rozmowach z nimi używa języka litewskiego.
73. **Stal.JG[33]** – kobieta, ur. w 1933 r. w Stalmujży i tam mieszka, lit. Stelmużè – pol. Stalmujża (Stelmuże – według informatorów), rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny mieszanej, ojciec był Litwinem, a matka Polką. Mówi po polsku, rosyjsku i litewsku. Pracowała w miejscowym kolchozie.
74. **Stal.G[56]** – kobieta, ur. w 1956 r., córka informatorki Stel.JG[33], lit. Stelmużè – pol. Stalmujża (Stelmuże – według informatorów), rejon jezioroski. W szkole na początku miała problem z litewskim, bo знаła język słabo. Wychowywała ją babcia, która litewskiego nie znała w ogóle. W jej mowie można zauważyć cechy bardzo archaiczne, jest to język jej babci. Obecnie częściej rozmawia po litewsku lub rosyjsku, pracuje w Wisagini.
75. **Strył.JG[34]** – mężczyzna, ur. w 1934 r. w Strylungach i tam mieszka, mąż informatorki Strył.KG[33], lit. Strilungiai – pol. Strylungi, rejon ignaliński. Ukończył 4 klasy szkoły rosyjskiej, trochę zna język litewski, potrafi rozmawiać po białorusku. Grał na wiejskich weselach, jego wujek był organistą w kościele.
76. **Strył.KG[33]** – kobieta, ur. w 1933 r. we wsi Gierwieniszki, od 1965 r. mieszka w Strylungach, żona informatora Strył.JG[34], lit. Strilungiai – pol. Strylungi, rejon ignaliński. W jej domu rodzinnym i we wsi mówiono po polsku. Ukończyła szkołę rosyjską w Szulanach, pracowała jako dojarka w kolchozie. Śpiewała w kościelnym chórze w Puszkach, w parafii polskiej. W domu rozmawiają z mężem po polsku. Zapytana o język białoruski, stwierdziła, że jest to język nieładny i nim się nie posługuje.
77. **Strył.ML[28]** – kobieta, ur. w 1928 r. w Strylungach i tam mieszka, lit. Strilungiai – pol. Strylungi, rejon ignaliński. Deklaruje się jako Polka. Część rodziny wyjechała po wojnie do Polski. Ukończyła 4 klasy szkoły polskiej. Mąż był miejscowy, też ze Strylung. Mieszka teraz sama, syn jest w Wilnie, na zimę wybiera się do niego. W rodzinie mówią wszyscy po polsku. Jedna wnuczka chodzi do szkoły polskiej w Wilnie, wnuk do litewskiej – też w Wilnie. Mówi o Strylungach: „nasza wieś wszystkia Polaki, w tej wiosca tyku Polaki”.

78. **Strzep.WS[28]** – kobieta, ur. w 1928 r. w wsi Bejszke koło Wisagini, od 1955 roku mieszka w Strzeptyszkach, lit. Strepciškės – pol. Strzeptyszki (według informatorów Strepciszki), rejon ignaliński. W szkole, do której chodziła, uczono po polsku i po rosyjsku. Informatorka umie pisać po polsku, trochę po litewsku, a kiedyś pisała po rosyjsku. Jej dzieci chodziły do szkoły rosyjskiej, ale w domu rozmawiają po polsku.
79. **Suw.HK[29]** – kobieta, ur. w 1929 r. w Pobołciach (lit. Pabaltė) za Dusiatami, mieszka w Suwiekach, lit. Suviekas – pol. Suwieki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny, jak stwierdza, polskiej („mama Polka i papa Polak”), ale wspomina, że babcia (po kądzieli) była Litwinką. Mąż jest Litwinem. Do Pierwszej Komunii była przygotowywana po polsku, modlitw uczono ją po polsku. Obecnie bardzo rzadko posługuje się polszczyzną.
80. **Suw.OV[48]** – kobieta, ur. w 1948 r. w Suwiekach i tu mieszka, lit. Suviekas – pol. Suwieki, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny mieszanej, jak stwierdza, połowa rodziny była polska, połowa litewska. Czuje się („w duszy”) Polką. Rozmawia w trzech językach: po litewsku, rosyjsku i po polsku. Obecnie rzadko posługuje się polszczyzną.
81. **Szaw.WJ[34]** – kobieta, ur. w 1934 r. w pobliskich Rutach, od zamążpójścia mieszka w Szawlach, lit. Šauliai – pol. Szawle, rejon jezioroski. Wspomina, że w domu rozmawiano po polsku. Modlitwy zna po polsku i litewsku, po litewsku przygotowywała się do Pierwszej Komunii. Obecnie z dziećmi i wnukami rozmawia po litewsku, z mężem najczęściej również po litewsku, sporadycznie po polsku.
82. **Szmel.PL[19]** – kobieta, ur. w 1919 r. w pobliskich Bieniaszach (wieś opuszczona, nikt już tam nie mieszka), od 1940 r. mieszka w Szmelach, lit. Smėliai – pol. Szele, rejon ignaliński. Informatorka uczęszczała do szkoły polskiej w Kajatach. Rodzice wyjechali po wojnie do Polski. Przez jakiś czas pracowała na Łotwie. Deklaruje się jako Polka. Zna język białoruski i rozmawia w tym języku z córką i niektórymi sąsiadami. Nie zna języka litewskiego i nie pamięta, żeby w rodzinie ktoś rozmawiał po litewsku.
83. **Szmel.SK[27]** – kobieta, ur. w 1927 r., mieszka w Szmelach, lit. Smėliai – pol. Szele, rejon ignaliński. Informatorka pochodzi z rodziny polskiej. Ukończyła 4 klasy szkoły polskiej. Ma krewnych ze strony matki w Polsce, nigdy ich nie odwiedziła. Pisze i czyta po polsku, lubi poezję. Z dziećmi rozmawia po polsku, z wnuczką po rosyjsku (jej mama jest Rosjanką). Nie zna litewskiego.
84. **Szuk.HD[22]** – kobieta, ur. w 1922 r. w Łekach, mieszka w Szukiszkach 59 lat, lit. Šukiškės – pol. Szukiszki, rejon jezioroski. W domu rodzinnym informatorki mówiono po polsku, w dokumentach ma wpisana narodowość litewską. Uczęszczała do szkoły litewskiej, ukończyła 2 klasy. Z mężem i dziećmi rozmawiała po polsku, ale jak dzieci poszły do szkoły litewskiej, to zaczęła z nimi mówić też po litewsku, żeby im pomóc. Teraz mieszka samotnie, z odwiedzającymi ją dziećmi rozmawia, jak deklaruje, po polsku. Zna język polski, litewski i rosyjski.

85. **Szuk.ZJ[23]** – kobieta, ur. w 1923 r. w Szukiszkach i tu mieszka całe życie, lit. Šukiškės – pol. Szukiszki, rejon jezioroski. Uczyła się w szkole litewskiej w Osowitach. W domu rodzinnym rozmawiano po polsku, z sąsiadami różnie, ponieważ było sporo starowierców, to z nimi mówiono po rosyjsku. Mama uczyła ją modlitw po polsku, do spowiedzi przygotowywała się po litewsku. Wspomina, że w kościele w Jeziorosach przed wojną co drugą niedzielę była msza św. „po polsku” (tzn. z językiem polskim jako pomocniczym w liturgii). Informatorka jest osobą trójjęzyczną – zna polski, rosyjski, litewski.
86. **Szuł.NK[30]** – kobieta, ur. w 1930 r., mieszka w Szułanach, lit. Šiūlėnai – pol. Szułany, rejon ignaliński. Na co dzień rozmawia po polsku, ale potrafi rozmówić się po litewsku, zna litewskie piosenki.
87. **Szuł.JS[33]** – kobieta, ur. w 1933 r. w Zygmunciszkach koło Mejszt, mieszka w Szułanach od czasów melioracji (lata 70. XX wieku), lit. Šiūlėnai – pol. Szułany, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej, we wsi rodzinnej wszyscy mówili po polsku. Nie zna litewskiego, mąż też po litewsku nie rozmawia, chociaż jego mama była Litwinką. Twierdzi, że w Szułanach ludzie kiedyś rozmawiali po litewsku. Z niektórymi sąsiadami rozmawia po polsku.
88. **Śmil.EP[15]** – mężczyzna, ur. w 1915 r. w pobliskich Daugieliszkach, mieszka w Śmilginiszkach od dzieciństwa, lit. Smilginiškė – pol. Śmilginiszki, rejon ignaliński. Ojciec informatora pracował w majątku Meysztowiczów. Od pana kupił ziemię i się osiedlił w Śmilginiszkach. Respondent chodził do szkoły polskiej w Undrełanach – 4 klasy, następnie rok do Widz, też do szkoły polskiej. Od ojca się nauczył kowalstwa, a potem jeszcze doskonalił swoje umiejętności w Lidzie. Był bardzo dobrym specjalistą. Służył w wojsku polskim, brał udział w kampanii wrześniowej. Litewskiego nie zna, jak stwierdza, tu nie było „żadnej Litwy”, nikt nie mówił po litewsku. Po rosyjsku nauczył się w pracy, był starszym majstrem.
89. **Trycz.LT[32]** – kobieta, ur. w 1932 r., mieszka w Tryczunach, lit. Tryčiūnai – pol. Tryczuny (inna wersja nazwy: Traczuny), rejon ignaliński. Chodziła do szkoły rosyjskiej, ukończyła 4 klasy. Stwierdza, że i ona, i cała jej rodzina jest trójjęzyczna – znają polski, rosyjski i litewski. Wnuki mieszkające na Łotwie umieją mówić po łotewsku.
90. **Trykł.WS[32]** – kobieta, ur. w 1932 r., żona informatora Trykł.ZS[28], mieszka w Trykląciszkach, lit. Triklotiškė – pol. Trykląciszki, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Wspomina, że rodzice nie zdecydowali się na wyjazd do Polski po wojnie. Rodzice nie znali litewskiego, ojciec trochę rozumiał, ale jak podkreśla informatorka – mało. Ukończyła jedną klasę szkoły rosyjskiej, a jej siostry uczyły się w szkole polskiej. Trochę rozumie po litewsku, ale nie rozmawia. Do kościoła chodziła na msze po polsku do Widz, następnie do Puszek (też polska parafia). Czasami jeździła też do Koczerzyszek, ale tam msze były tylko po litewsku.
91. **Trykł.ZS[28]** – mężczyzna, ur. w 1928 r., pracował całe życie jako stolarz, mąż informatorki Trykł.WS[32], mieszka w Trykląciszkach, lit. Triklotiškė – pol. Trykląciszki, rejon ignaliński. Zna język polski, rosyjski i białoruski. Nie zna języka litewskiego.

92. **Tur.TC[26]** – kobieta ur. w 1926 r. w Biluniszkach, mieszka w Turmoncie, lit. Turmantas – pol. Turmont, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Rodzice nie znali litewskiego, mówiono w domu po polsku. Ma krewnych w Polsce. Chodziła do szkoły litewskiej.
93. **Tur.RŻ[36]** – kobieta, ur. w 1936 r. we wsi Kopocie, mieszka w Turmoncie od 1958 r., lit. Turmantas – pol. Turmont, rejon jezioroski. Pochodzi z rodziny polskiej. Większość rodziny wyjechała do Polski po wojnie, ma więc krewnych w różnych stronach Polski. Ukończyła 10 klas szkoły w Turmoncie w języku rosyjskim. W młodości dwa lata pracowała na Ukrainie. Ma czworo dzieci, wszystkie mieszkają w Wisagini. Zna dużo polskich piosenek, występowała w różnych przedstawieniach po polsku. Lubi słuchać gawęd Wincuka. Po litewsku, jak twierdzi, nie bardzo umie, ale rozumie, czyta, śpiewa w kościele. Czyta gazety i książki po polsku i rosyjsku, po litewsku gazety. Z mężem rozmawia po polsku, z dziećmi na ogół po rosyjsku. Dzieci ukończyły szkoły rosyjskie i w swoich rodzinach mówią po rosyjsku, choć polski rozumieją. Tylko jedna synowa z Wilna pięknie mówi po polsku.
94. **Und.HS[38]** – kobieta, ur. w 1938 r. w Undrełanach i tu mieszka, żona informatora Und.WS[33], lit. Andrelėnai – pol. Undrełany, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny mieszanej, ojciec był Litwinem, mama Polką. Mama nie знаła języka litewskiego. W domu mówiono po polsku. Część rodziny wyjechała do Polski. Informatorka była w sowchozie kasjerką, kilka lat pracowała na Łotwie, jeździła także z jabłkami do Leningradu. Zna oprócz polskiego rosyjski, rozumie po litewsku.
95. **Und.WS[33]** – mężczyzna, ur. w 1933 w pobliskiej wsi Hryszkowszczyzna (Gryszkowszczyzna), mieszka w Undrełanach, lit. Andrelėnai – pol. Undrełany, rejon ignaliński. Uczył się na traktorzystę, pracował w kolchozie, mąż informatorki Und.HS[38].
96. **Weł.JS[35]** – kobieta, ur. w 1935 roku koło Mejszt, w Wełunach mieszka od zamążpójścia, lit. Vėlūnai – pol. Wełuny (Wieluny – tak w SGKP), rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej, w domu rodzinnym mówiono po polsku. Jej rodzeństwo wyjechało, brat do Moskwy, siostra do Rygi, dwie siostry zostały na Litwie w Magunach i w Wisagini. Gdy wyszła za mąż do Wełun też we wsi rozmawiali i dziś rozmawiają ludzie po polsku („nu krąg wziąć, to tak po polsku, wszystkie po polsku”). W swoim domu z mężem i dziećmi mówiła po polsku, choć dzieci już chodziły do szkoły litewskiej.
97. **Wer.AS[19]** – kobieta, ur. w pobliskiej wsi Podziszki w 1919 r., od wielu lat mieszka w Wereniszkach, lit. Varniškaiai – pol. Warniszki (Wereniszki), rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. W domu rozmawiano po polsku, a z Rosjanami, którzy mieszkali we wsi – po rosyjsku. Ukończyła 4 klasy szkoły polskiej. Nie wyszła za mąż, mieszkała z siostrą, po jej śmierci mieszka sama.
98. **Zyg.AJ[23]** – kobieta, ur. w 1923 r. w Zygmunciszkach i tu mieszka, lit. Žygmantiškė – pol. Zygmunciszki, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Deklaruje się jako „czysta Polka”, katoliczka. Ma krewnych w Polsce. Ukończyła 7 klas szkoły polskiej.

Mąż był Polakiem, rozmawiali po polsku. Stwierdza, że tylko po polsku czyta, mówi i pisze, śpiewa. Czyta polską prasę, prenumeruje „Naszą Gazetę” z Wilna, dawniej zamawiała „Rycerza” i „Kobietę Radziecką”. Nauczyła się trochę po rosyjsku, jak dzieci uczęszczały do szkoły, po litewsku nie umie. Nigdzie dalej nie wyjeżdżała, pracowała w Mejsztach, w młodości u pana, potem w kołchozie.

99. **Zyg.WT[34]** – kobieta, ur. w 1934 r. w Zygunciszkach i tam mieszka, lit. Žygman-tišké – pol. Zygmunciszki, rejon ignaliński. Pochodzi z rodziny polskiej. Mąż jest miejscowy – Polak z Zygmunciszek. Wieś była duża, po wojnie wiele osób wyjechało do Polski. Informatorka ukończyła 4 klasy szkoły rosyjskiej. Zna język polski i rosyjski, nie zna litewskiego. Mąż mówi po litewsku, bo przebywał przez jakiś czas u wujka w Daugieliszkach. Pracowała w kołchozie, brała udział w imprezach kulturalnych, śpiewała po polsku w klubie na koncertach.
100. **Żyb.AP[21]** – kobieta, ur. w 1921 r., mieszka w Żybakach, lit. Žibakiai – pol. Żybaki, rejon ignaliński.

SPIS TABEL, WYKRESÓW, MAP

TABELE:

Tabela nr 1. Wykaz gmin uwzględnionych do eksploracji terenowej i ich zaludnienie. Dane z 2011 roku na podstawie spisu powszechnego za: web.stat.gov.lt.

Tabela nr 2. Wykaz wsi gminy rymszańskiej zbadanych w trakcie eksploracji terenowej w 2000 roku wraz z danymi dotyczącymi liczby gospodarstw i liczby mieszkańców oraz danymi ze spisu powszechnego z 2011 roku dotyczącymi liczby mieszkańców (web.stat.gov.lt). Opracowanie własne.

Tabela nr 3. Wykaz miejscowości z rejonu ignalińskiego, gmina daugieliska (Nowe Daugieliszki) i liczba mieszkańców na podstawie spisu powszechnego z 2011 roku. Opracowanie własne, dane za: web.stat.gov.lt.

Tabela nr 4. Wykaz miejscowości z rejonu jezioroskiego, gminy Antolepty, Antuzów, Dusiaty, Imbrody, Jeziorosy, Sołoki, Suwinki (większość miejscowości z gminy imbrodzkiej i jezioroskiej) i liczba mieszkańców na podstawie spisu powszechnego z 2011 roku. Opracowanie własne, dane za: web.stat.gov.lt.

Tabela nr 5. Wykaz miejscowości z rejonu jezioroskiego, gmina turmoncka, i liczba mieszkańców na podstawie spisu powszechnego z 2011 roku. Opracowanie własne, dane za: web.stat.gov.lt.

Tabela nr 6. Dane dotyczące informatorów. Opracowanie własne.

Tabela nr 7. Liczba ludności polskiej na Litwie w okresie 1959-2011. Za: P. Eberhardt, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Litwie* (<http://www.wspolnota-polska.org/pl/>) oraz dane ze spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Tabela nr 8. Procentowy skład ludności Litwy według narodowości na podstawie spisów powszechnych (%) z lat 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: <http://www.std.lt> (Statistikos Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybes).

Tabela nr 9. Zmiany struktury narodowościowej Litwy w okresie 1989-2001 (tylko główne grupy narodowościowe). Opracowanie własne na podstawie: P. Eberhardt, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Litwie* (<http://www.wspolnota-polska.org/pl/>).

Tabela nr 10. Zmiany struktury narodowościowej Litwy w okresie 2001-2011 (tylko główne grupy narodowościowe). Opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2001 i 2011 r.

Tabela nr 11. Liczba ludności polskiej w wybranych rejonach Wileńszczyzny w 1959, 1989, 2001 i 2011 roku. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy: Eberhardt 1997 i ze spisów z 2001 i 2011 roku.

Tabela nr 12. Zmiany liczby ludności polskiej na Litwie na 3 głównych obszarach polskojęzycznych w latach 1959-2001 (tabela ogólna). Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy: Eberhardt 1997 i danych spisu powszechnego z roku 2001 za: <http://www.std.lt> i z roku 2011 za: web.stat.gov.lt.

Tabela nr 13. Zmiany liczby ludności polskiej na obszarze jeziorosko-ignalińskim (rejon ignaliński i jezioroski) w latach 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie: Eberhardt 1997: 194-195, 202-203, 208-209, 232-233 oraz *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybę*, Vilnius 2002, s. 192 i danych spisu z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Tabela nr 14. Przemiany narodowościowe w rejonie jezioroskim w latach 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy Eberhardt 1997: 194-195, 202-203, 208-209, 232-233 oraz w opracowaniu *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybę*, Vilnius 2002, s. 192, i danych spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Tabela nr 15. Przemiany narodowościowe w rejonie ignalińskim w latach 1959-2011. Opracowanie własne na podstawie: Eberhardt 1997: 194-195, 202-203, 208-209, 232-233, *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybę*, Vilnius 2002, s. 192, i danych ze spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Tabela nr 16. Deklaracje przedstawicieli różnych narodowości na Litwie dotyczące języka ojczystego. Opracowanie własne na podstawie: *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbą mokėjimą*, Vilnius 2002, s. 74-75.

Tabela nr 17. Deklaracje przedstawicieli różnych narodowości na Litwie dotyczące języka ojczystego w 2011 r. Opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2011 r. (web.stat.gov.lt).

Tabela nr 18. Deklaracje przedstawicieli różnych narodowości w rejonie jezioroskim w 2001 roku odnośnie do języka ojczystego (nie uwzględniono tu danych dotyczących języka ojczystego innego niż tu wymienione). Opracowanie własne na podstawie: *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbą mokėjimą*, Vilnius 2002.

Tabela nr 19. Mieszkańcy rejonu jezioroskiego pod względem znajomości języków i grup wiekowych (bez uwzględnienia języka ojczystego). Opracowanie własne na podstawie: *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbą mokėjimą*, Vilnius 2002, s. 254-255.

Tabela nr 20. Dane liczbowe dotyczące odmiennego miejsca akcentu.

Tabela nr 21. Przejście *e > i/y* na obszarze jezioroskim i ignalińskim (tylko wybrane pozycje: 2. i 3. os. lp. oraz 1. os. lmn. czasu ter. i przyszłego prostego czasowników koniugacji -ę, -esz oraz przysłówki *potem, razem*, liczebniki *siedem, osiem*).

Tabela nr 22. Wymowa nieakcentowanego *e* – zbieżna z ogólnopolską i kresowa z przejściem *e > i/y*.

Tabela nr 23. Frekwencja samogłosek *o – u* na miejscu dawnego *o* pochylonego (z *o* długiego).

Tabela nr 24. Wymowa *o* lub *u* (*ó*) w wybranych wyrazach i rdzeniach leksykalnych.

Tabela nr 25. Występowanie *u* (*ó*) na miejscu ogp. *o* w wybranych wyrazach i rdzeniach wyrazowych.

Tabela nr 26. Typy wymowy rzeczowników zakończonych na *-ija, -yja*.

Tabela nr 27. Wtórne depalatalizacje spółgłosek w badanych odmianach polszczyzny w wybranych kontekstach fonetycznych.

Tabela nr 28. Wtórne depalatalizacje spółgłosek w wybranych kontekstach fonetycznych (*ń* przed *č, c, sk, st, š* oraz *ś* przed *r, l*).

Tabela nr 29. Lista rzeczowników o innym rodzaju gramatycznym i ich poświadczeń w tekstach obu odmian polszczyzny jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 30. Liczba i procent rzeczowników – jednostek leksykalnych ilustrujących zmiany rodzaju gramatycznego.

Tabela nr 31. Liczba i procent poświadczeń łącznie zmian rodzaju gramatycznego rzeczowników.

Tabela nr 32. Końcówka *-aj* N. lp. rzecz. ż. w miejscu ogp. *-ą*.

Tabela nr 33. Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego w badanych odmianach polszczyzny.

Tabela nr 34. Wtórne iteratiwa w polszczyźnie jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 35. Frekwencja zaimków *naszy, nasz, samy, sam* w badanych odmianach polszczyzny.

Tabela nr 36. Występowanie form zaimkowych M. lp. rodzaju m. gwarowych z *-y* i ogólnopolskich z końcówką zerową w polszczyźnie ignalińskiej i jeziorskiej.

Tabela nr 37. Frekwencja zaimków *jichny, jejny* w badanych odmianach polszczyzny.

Tabela nr 38. Regionalne zaimki *ichny, jejny* w wybranych idiolektach.

Tabela nr 39. Frekwencja sufiksów *-ci, -ć, -cik* w formacjach zaimkowych.

Tabela nr 40. Frekwencja formacji z sufiksem *-eńki* i jego wariantami *-ańki, ińki/-yńki*.

Tabela nr 41. Formacje z sufiksem *-uk*.

Tabela nr 42. Przejście nieakcentowanych *e, o > a* bez zdenalizowanych *ę, ą* i końcówek zapożyczonych (tzw. akanie).

Tabela nr 43. Akanie $o > a$ na tle innych typów wymowy nieakcentowanego o (wymowy ogólnopolskiej i gwarowej ukającej) w obu odmianach polszczyzny – jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 44. Wymowa nieakcentowanego o jako u , $ũ$ w polszczyźnie obszaru jeziorskiego i ignalińskiego.

Tabela nr 45. Ukanie, czyli przejście nieakcentowanego $o > u$.

Tabela nr 46. Stosunki liczbowe i procentowe wymowy ogólnopolskiej i gwarowej nieakcentowanego o w obu odmianach polszczyzny – jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 47. Stosunki liczbowe i procentowe wymowy gwarowej nieakcentowanego o (ukającej i akającej) bez uwzględniania wymowy tożsamej z ogólnopolską.

Tabela nr 48. Realizacja nieakcentowanego o w wybranych idiolektach z obszaru jeziorskiego.

Tabela nr 49. Realizacja nieakcentowanego o w wybranych idiolektach z obszaru ignalińskiego.

Tabela nr 50. Wymiany $u : v : \underline{u}$ w polszczyźnie jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 51. Wymowa zakończenia imiesłówów uprzednich *-wszy* w badanych odmianach polszczyzny: jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 52. Wymowa ogólnopolska (bez wymiany $v > \underline{u}$) lub gwarowa (z wymianą $v > \underline{u}$) końcówki *-ów* D. lmn. rzeczowników.

Tabela nr 53. Wymowa przyimka v w obu odmianach polszczyzny – jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 54. Wymiana $v > \underline{u}$ w obu badanych odmianach polszczyzny: jeziorskiej i ignalińskiej.

Tabela nr 55. Zjawisko wymian $u : v : \underline{u}$ w wybranych wsiach i idiolektach.

Tabela nr 56. Wymowa samogłoski e jako \underline{e} w badanych odmianach polszczyzny (i sporadycznie o jako \underline{e}).

Tabela nr 57. Zachowanie lub redukcja geminat.

Tabela nr 58. Wtórne palatalizacje spółgłosek w polszczyźnie jeziorskiej i ignalińskiej (wybrane konteksty fonetyczne).

Tabela nr 59. Występowanie partykuły/spójnika *czy* w badanych odmianach polszczyzny.

Tabela nr 60. Zróżnicowanie idiolektalne użycia partykuły/spójnika *czy* w postaci zgodnej z ogólnopolską lub gwarowej.

Tabela nr 61. Formy 1. os. lp. czasu przeszłego – syntetyczne (z końcówką *-am/-em*) lub analityczne (z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby) w badanych odmianach polszczyzny.

Tabela nr 62. Różnice w zakresie prefiksów czasownikowych.

Tabela nr 63. Wybrane zjawiska fonetyczne i morfologiczne w gwarach jezioroskich (część północna) i ignalińskich (część południowa) o podobnej, zbliżonej czy nawet prawie tożsamej frekwencji.

Tabela nr 64. Wybrane zjawiska fonetyczne i morfologiczne w gwarach jezioroskich (część północna) i ignalińskich (część południowa) o zróżnicowanej (odmiennej) frekwencji.

Tabela nr 65. Realizacja zgodna z normą ogólnopolską a realizacja kresowa (gwarowa).

WYKRESY I RYCINY:

Wykres nr 1. Liczebność Polaków na Litwie procentowo w latach 1959-2011. Za: Raport 2012.

Wykres nr 2. Skład narodowościowy Litwy w 2011 roku. Za: Raport 2012.

Wykres nr 3. Struktura narodowościowa rejonu jezioroskiego w 2001 roku. Sporządzono na podstawie danych zawartych w *Lietuvos gyventojų ir būsto surašymas 2001. Gyventojai pagal išsilavinimą, gymtąją kalbą ir kalbą mokėjimą*, Vilnius 2002, s. 192.

Ryc. nr 1. Struktura narodowościowa ludności w rejonie ignalińskim i jezioroskim w 1989 r. wg gmin. Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998.

MAPY:

Mapa nr 1. Rejon jezioroski. Miejscowości, z których pochodzą nagrania uwzględnione w podstawowym korpusie tekstów (wyzyskanym do badań frekwencyjnych).

Mapa nr 2. Rejon ignaliński. Miejscowości, z których pochodzą nagrania uwzględnione w podstawowym korpusie tekstów (wyzyskanym do badań frekwencyjnych).

Mapa nr 3. Obszar jeziorosko-ignaliński pod koniec XIX wieku w ramach imperium rosyjskiego, na pograniczu guberni kowieńskiej i wileńskiej. Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998.

Mapa nr 4. Granica polsko-litewska na obszarze jeziorosko-ignalińskim w okresie międzywojennym. Jeziorosy w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym. Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998.

Mapa nr 5. Zachodnia część powiatu brasławskiego w okresie międzywojennym. Oprac. na podstawie pracy: Hedemann 1930.

Mapa nr 6. Zasięg terytorialny rejonu jezioroskiego i ignalińskiego w okresie powojennym (rok 1959, 1979, 1989). Oprac. na podstawie: Eberhardt 1998.

Mapa nr 7. Rozmieszczenie terytorialne Polaków na Litwie i ich udział procentowy w zaludnieniu kraju. Za: www.kresy.pl.

REZIUMĖ

LENKŲ KALBA LIETUVOS-LATVIJOS IR BALTARUSIJOS PARIBYJE PAGAL KALBINIŲ POŽYMIŲ DAŽNUMĄ

Raktiniai žodžiai: šiaurės rytų paribio lenkų kalba, Lietuva, daugiakalbystė, tarminiai požymiai, dažnumas

Šios knygos objektas – Zarasų ir Ignalinos apylinkių lenkų tarmių (visų pirma jų rytinės dalies), esančių Lietuvos pasienyje su Latvija ir Baltarusija, aprašymas, remiantis 2000-2001 ir 2010-2011 metais atliktų tyrimų rezultatais. Minėtu laikotarpiu ištirta 126 kaimai, kuriuose su vietos gyventojais atlikti pusiau struktūruoti interviu. Aprašymui atrinkti 100 informantų, gimusių 1904-1956 metais, tekstai. Jų pasakojimai panaudoti pristatant tiriamo ploto istoriją ir sociolingvistinę padėtį, ypatingą dėmesį kreipiant į lenkų kalbos teritorinį paplitimą, jos vartojimo sritis anksčiau ir dabar, funkcijas, prestižą ir kt. bei tiriant kalbinių požymių dažnumą.

Tiriamas arealas dabar yra daugiakalbis, nors kai kuriose vietovėse dar pastebima ankstesnė lenkų vienkalbystė, ypač Ignalinos apylinkėse, kur dar ir dabar pasienyje su Baltarusija (rytinėje ploto dalyje) išlikęs siauras ruožas tipinių lenkiškų kaimų. Per pastarąjį šimtmetį čia susiformavo įvairios bilingvizmo ir/arba polilingvizmo atmainos. Iš informantų atsiminimų aiškėja, jog jų tėvai arba seneliai daugiausia buvo lenkakalbiai, nors dauguma jų – dar iš carinės Rusijos laikų – mokėjo taip pat rusų kalbą. Esama liudijimų, kad dalis šios kartos atstovų mokėjo lietuviškai. Pasirodo, lemiamas buvo tarpukario laikotarpis, kurio metu dėl krašto priklausymo skirtingoms šalims (Zarasų apylinkės priklausė Lietuvos Respublikai, Ignalinos – Lenkijos Respublikai) skirtinga buvo ir lenkų kalbos padėtis ir tai reikšmingai paveikė jos būklę bei įvairių dvikalbystės ir daugiakalbystės atmainų susiformavimą.

Zarasų apylinkėse lenkų kalbos padėtis ir jos atmaina yra artimesnė Kauno regiono lenkų kalbai ir šiai lenkų kalbos atmainai, o Ignalinos apylinkių lenkų kalba – ir pagal jos raidos sąlygas, ir pagal atmainą – artimesnė Vilniaus regionui ir šio regiono lenkų tarmėms.

Pagrindinis šios monografijos tikslas – aprašyti Zarasų ir Ignalinos apylinkių lenkų tarmių skirtumus, remiantis kai kurių kalbinių požymių dažnumu. Jau seniai pastebėta, kad šiaurės rytų paribio lenkų kalba yra gana vienalytė, t. y. tarmėms būdingi tie patys kalbiniai reiškiniai, kad tarpusavy jos skiriasi tik kitokia tu

požymių konfiguracija ir dažnumu. Remiantis šiuo pagrindu, galima išskirti įvairius šiaurės rytų paribio lenkų kalbos variantus. Atlikti kalbinių požymių dažnumo tyrimai leido nustatyti abi atmainas – Zarasų ir Ignalinos apylinkių – siejančius ir skiriančius reiškinius.

Kalbinių požymių dažnumui tirti naudotasi Zarasų ir Ignalinos krašto lenkų kalbos tekstynu (iš viso 200 kompiuterinio teksto puslapių), kurį sudaro du mažesni panašaus dydžio tekstynai iš Zarasų ir Ignalinos apylinkių (po 100 puslapių tipinių kiekvieno atmainos tekstu). Kiekviename pateikiami transkribuoti tekstai iš 20 kaimų, taigi iš viso iš 40 kaimų. Vienodas ir tiriamo ploto pašnekovų skaičius. Iš viso įrašyta 50 informantų – po 25 iš Ignalinos ir iš Zarasų apylinkių. Remiantis šiuo tekstynu, tirtas fonetikos ir fleksijos požymių vartojimo dažnumas. Nereguliariems kalbiniamis požymiams (žodžių darybos ir leksikos) tirti duomenų bazė dvigubai išplėsta. Idealu būtų, jeigu sutaptų taip pat pasakojimų temos bei įrašų trukmė. Deja, ne visuomet tai pavykdavo, nors žmonės paprastai buvo kalbinami apie tuos pačius dalykus – apie gyvenimą ir darbus kaime seniau ir dabar, apie papročius bei kultūros elementus, senovines statybas, namus ir namų apyvokos daiktus, sveikatą, ligas ir kt.

Dažnumui tirti pasirinkti tam tikri fonetikos, fleksijos ir žodžių darybos požymiai. Laikytasi tokios nuostatos: skirtingais laikomi tie Zarasų ir Ignalinos krašto lenkų kalbos atmainų reiškiniai, kurie tarpusavyje skiriasi bent 20% dažnumu. Esant mažesniai skirtumui, požymiai laikomi panašiais. Tiriama reiškiniai klasifikuojami į dvi grupes:

- 1) panašaus dažnumo reiškiniai,
- 2) reiškiniai, skiriančius abu šiaurės rytų paribio lenkų kalbos variantus pagal požymių dažnumą.

Panašaus, o kartais bemaž vienodo dažnumo reiškiniais abiejose tiriamose lenkų kalbos atmainose laikytini šie požymiai: kirčio vietos keitimas (pvz., *c'al'uk*, *čšym|aj*, *ž|uk'ajk'e*), nekirčiuoto balsio *e* tarimas kaip *i/y* (pvz., *gžeji s'e*, *pracujim*), balsių *o – u* (*ó <* iš siaurojo *o*) tarties įvairavimas (pvz., *pok'i*, *dvor*, *młučša*, *vujsku*), papildomas balsis skolinių baigmenyse *-ija*, *-yja* (pvz., *pens'ija*, *kol'acyja*), antrinė depalatalizacija (pvz., *žensk'i*, *stonce*), mot. g. daiktavardžių vns. Įn. galūnė *-aj* (pvz., *vnučkaj*, *drogaj*), daiktavardžių giminės pokyčiai ir įvairavimas (nesusiję su fonetiniais reiškiniais, pvz., *lisa*, *paczek*), vyr. g. vns. V. formos *samy*, *naszy* vietoj bendrinės kalbos formų *sam*, *nasz*, dgs. I asmens būtojo laiko formos su asmeniniu įvardžiu (pvz., *my rozmav'alí*, *my nal'eželi*), antrinės kilmės iteratyviniai veiksmažodžiai (pvz., *nakręcywać*, *przylatać*), priesagos: daiktavardžių *-uk* (pvz., *boc'ań|uk*, *Fran|uk*), būdvardžių *-eńki* (pvz., *drobńińk'i*, *dług'eńk'e*), įvardžių *-ć*, *-ci*, *-cik* (pvz., *gż'es'ć*, *xtos'ć'i*, *jakos'ć'ik*), regioninės įvardžių formos *ichny*, *jejny*.

Kitų kalbinių požymių dažnumas skiriasi labiau, todėl yra pagrindo kalbėti apie skirtingas Zarasų apylinkių ir Ignalinos krašto lenkų kalbos atmainas. Minėtini tokie požymiai: vadinamasis „akavimas“, ypač pirminis, t. y. nekirčiuoto *o* tarimas kaip *a* ($o > a$, pvz., *argańista*, *pačšebny*, *da čterax*), „ūkavimas“, t. y. nekirčiuoto *o* tarimas kaip *u* (pvz., *ruboty*, *pułużyli*), garsų *u*, *v*, *u* painiojimas (pvz., *u dom'e uzejz'i zapomńaušy*, *u lasax*, *k'iuńe*, *fkons'i*), platusis *e* (žymimas *ě*) kaip lietuvių kalbos įtakos apraiška, antrinė palatalizacija (pvz., *źb'era*, *fšys'k'i*, *gorońco*), geminatų išlaikymas arba jų redukcija (pvz., *vojene*, *odawał*), dalelytės *czy* artikuliacija prilygstanti *c'i*, analitinės I asmens būtojo laiko formos su asmeniniu įvardžiu (*ja był*) arba vientisinės formos su galūne *-am/-em* (tapačios su bendrine lenkų kalba), skirtingi veiksmažodžių priešdėliai.

Tik šiaurės rytų paribio kalbai būdingų tarminių požymių apžvalga neatkleidžia šios kalbos specifikos. Todėl tirtas taip pat bendrinės lenkų kalbos tarties bei morfologinių formų vartojimo santykis su tarminėmis. Tyrimai parodė, kad labai skiriasi procentinis bendrinių ir tarminių formų vartojimas abiejuose plotuose. Esama skirtumų, tarp kitko dėl fonetinių reiškinių („akavimo“, „ūkavimo“) paplitimo, geminatų, dalelytės *czy* tarimo, būtojo laiko vns. I asmens formų. Pavyzdžiui, abiejose kalbos atmainose vyrauja nekirčiuoto *o* tarimas kaip bendrinėje kalboje, t. y. nekeičiant balsio atspalvio. Bendrinės tarties ir tarties, būdingos šiaurės rytų paribio lenkų kalbai, santykis yra atitinkamai 73,9% ir 26,1% Zarasų krašte bei 75,1% ir 24,9% Ignalinos apylinkėse. Visiškai kitokios proporcijos nekirčiuoto *o* tarimo. Abiejuose plotuose tendencijos skirtingos – Zarasų apylinkėse vyrauja tarimas *u* vietoj *o* („ūkavimas“), tuo tarpu Ignalinos krašte – dominuoja „akavimas“, t. y. balsis *o* tariamas kaip *a*.

Kai kurių bendrinės kalbos ir tarminių reiškinių procentinis santykis abiejose atmainose yra beveik identiškas. Toks yra, pavyzdžiui, nekirčiuoto balsio *e* tarimas kaip bendrinėje kalboje ir kaip *i/y* (būdingas šiaurės rytų paribio lenkų tarmėms) Zarasų krašte santykis siekia atitinkamai 33,9% ir 66,1%, o Ignalinos – 35,7% ir 64,3%.

Būtina taip pat atkreipti dėmesį į didžiulius tiriamos lenkų kalbos idiolektinius skirtumus. Abiejuose plotuose kai kurių informantų kalboje labai ryškus įvairių šiaurės rytų paribio tarminių elementų kiekis. Šiuo atveju labai svarbi kalbinė pateikėjų biografija, jų ryšiai su bendrine lenkų kalba (arba tokių kontaktų nebuvimas), kitų kalbų įsisavinimo būdas ir pan.

Pastebimas toks reiškinys: juo toliau į šiaurę, juo daugiau bendrybių su Kauno regiono lenkų kalba dėl lietuvių kalbos substrato, juo labiau į pietus – juo daugiau bendrybių su Vilniaus regiono lenkų kalba – veikiau dėl baltarusių negu lietuvių kalbos substrato, nors lietuvių kalbos elementų taip pat esama.

SUMMARY

THE POLISH LANGUAGE AT THE BORDERLAND OF LITHUANIA, LATVA AND BELARUS WITH RESPECT TO THE FREQUENCY OF LINGUISTIC FEATURES

Key words: the Polish language in the North-Eastern Borderlands, Lithuania, multilingualism, dialectal features, frequency

The monograph describes Polish dialects in the Ignalina and Zarasai regions (chiefly in the eastern parts of the regions) situated in Lithuania, near the borders of Latvia and Belarus. The material was collected during field work carried out in the years 2000-2001 and 2010-2011; over this period local inhabitants of 126 towns and villages were interviewed. The interviews of 100 informants born in the years 1904-1956 were selected to form the basis of the description. The data enabled the author to sketch the historical and sociolinguistic background of the regions, with special focus on describing the scope and territorial range of the Polish language formerly and at present, as well as to establish the functions of the language, its prestige and the frequency of particular linguistic features.

The regions in question are currently multilingual. However, traces of former Polish monolingualism are visible, notably in the eastern part of the Ignalina vicinity, where typically Polish villages are preserved in a strip of land along the Belorussian border. Over the last century, several types of bilingualism and plurilingualism have emerged there. The informants have recalled that their parents or grandparents were mainly speakers of the Polish language, although a majority of them also had a good command of Russian, dating back to the period of the Partitions of Poland. There are also reports suggesting that at least part of the generation spoke Lithuanian. The interwar period proved decisive: due to a different national status of the regions (the Zarasai region belonged to the Republic of Lithuania, while the Ignalina region – to the Republic of Poland) the situation of the Polish language came to differ significantly, which in turn influenced the state of the language, as well as contributed to various types of bilingualism or multilingualism emerging.

In the Zarasai region, the situation of the Polish language and its type resemble the Kaunas variant of Polish, whereas the Ignalina region bears resemblance to the Vilnius region and Polish dialects in the Vilnius vicinity, both as far as the conditions of language development and its character are concerned.

The book aims at describing the diversity of Polish dialects in the Zarasai and Ignalina regions with respect to the frequency of selected linguistic features. It has already been observed that the Polish language in the North-Eastern Borderlands is fairly homogenous in that it may be characterized in terms of the same set of features. However, what contributes to the diversification is the configuration of the features and a varied frequency they occur with. The parameters allow us to distinguish several variants of the Polish language in the North-Eastern Borderlands. The frequency studies have made it possible to point out the phenomena that the two regional variants share, as well as to specify the distinguishing features of the Zarasai and the Ignalina dialectal varieties.

The frequency studies were corpus-based. The corpus consists of 200 pages of computer manuscript, divided into 2 comparable subcorpora: of the Zarasai region and of the Ignalina region, each containing 100 pages of script that is representative for the particular variant. Each subcorpus includes transcripts of recordings from 20 towns and villages (40 towns and villages altogether), from 25 informants (50 informants altogether). While the reference corpus provides a sufficient analytical basis for phonetic and inflectional features, for the purpose of studying the lexical and derivational irregularities the size of corpus has been doubled (up to 400 pages). It is desirable that the subject of the talks, as well as the length of the recordings were comparable, too. However, these requirements could not always be met, although in general the interviews concerned issues such as life conditions in the past and in the present, working in the country in the old days, elements of culture and customs, rural architecture, housing and equipment, health and medicine, etc.

The author has studied the frequency of phonetic, inflectional and word-formation phenomena. It has been arbitrarily decided that to speak of diversification between the two analyzed variants, the scope of differences between the particular phenomena must amount to at least 20%. In the case when the difference was smaller than 20%, the features were deemed similar. As a result, the analyzed phenomena break down into two groups:

- 1) with a similar frequency
- 2) with a dissimilar frequency, thus allowing to distinguish the two variants of the North-Eastern Borderland Polish.

The features with a similar or even nearly identical frequency in the two analyzed variants include: different places where the accent falls (e.g. *c'al'uk*, *čšym|aj*, *ž|ulc'anj'k'e*), unstressed *e* pronounced as *i/y* (e.g. *gžeji s'e*, *pracujim*), fluctuation of *o* – *u* (< narrowed *o*), e.g. *pok'i*, *dvor*, *młučša*, *vujsku*, the pronunciation of groups *-ija*, *-yja* in borrowings (e.g. *pens'ija*, *kol'acyja*), secondary

depalatalization (e.g. *żeńsk'i, słonce*), the ending *-aj* in Instr. sg. in the feminine nouns (e.g. *vnučkaj, drogaj*), unstable and varying grammatical gender of nouns without any phonetic interference (e.g. *lisa, paczek*), the forms *samy, naszy* in Nom. sg. masc., the 1st-person plur. forms of the past tense (the personal pronoun acting as a person marker), e.g. *my rozmav'ali, my nal'eželi*, secondary iterative forms (e.g. *nakręcywać, przylatać*), suffixes: nominal *-uk* (e.g. *boc'ań|uk, Fran|uk*), adjectival *-eńki* (e.g. *drobrińk'i, dług'eńk'e*), pronominal *-ć, -ci, -cik* (e.g. *gź'es'c', xtos'c'i, jakos'c'ik*), regional pronominal formations of the *ichny, jejny* type.

However, the differences in the frequency of other language phenomena is significant enough to distinguish two variants of Polish in the Zarasai and the Ignalina regions. The differences include: vowel reduction (the so-called *akanie*), most notably the shift from the unstressed *o > a*, e.g. *argañista, pačšebny, da čterax, ukanie* (the shift from *o* to *u*), e.g. *ruboty, pužužyli*, confusing *u, v, ū* (e.g. *u dom'e uzejž'i zapomnaušy, ū lasax, k'iuñe, fkons'i*), the vowel *ē* as a Lithuanian interference, secondary palatalization (e.g. *žb'era, fšys'k'i, goroñco*), preserving of reducing gemination (e.g. *vojene, odavał*), the particle *czy* realized as *c'i*, 1st-person sg. analytical past tense forms with the personal pronoun as a person marker or synthetic forms ending in *-am/-em* (like in standard Polish), differences in verbal prefixes (e.g. *odjezdzić* 'przejezdzić', *zgotować* 'ugotować').

Nevertheless, we will not get a full picture of any language reality just by focusing on the realization of dialectal features (typical of the), which is why the author has decided to juxtapose the standard Polish pronunciation and morphological forms against the phenomena observable in the Polish language in the North-Eastern Borderlands. The comparison depicted a significantly different percentage of the standard Polish features and the dialectal features in both the analyzed regions. The scope of vowel reduction proves to be different, the same is true of gemination, the pronunciation of the particle *czy* or the 1st-person sg. past tense forms. For instance, in both dialectal areas unstressed *o* is mostly pronounced as *o*, just as in standard Polish and with no vowel quality change. The proportion of the standard Polish pronunciation to the North-Eastern Borderland dialectal pronunciation is 73,9% to 26,1% respectively in the Zarasai region, and 75,1% to 24,9% in the Ignalina region. The proportion turns out to be different though with respect to the dialectal realizations of the unstressed *o* since the *akanie/ukanie* tendencies differ across the two regional variants. In the Zarasai region, *ukanie* predominates over *akanie*, while the latter definitively dominates in the Ignalina region, the scope of *ukanie* being only minor.

With respect to several phenomena observable in the two analyzed variants of Polish, the proportion of standard Polish forms to dialectal forms is nearly identical (e.g. the proportion of the unstressed *e* pronunciation as a clear *e* (standard Polish feature) and *i/y* (Borderland feature) amounts to 33,9% to 66,1% in the Zarasai vicinity, while in the Ignalina region: 35,7% to 64,3%.

A significant idiolectal differentiation within the analyzed variants of Polish is worth noting. Several idiolects stand out in both parts of the regions with respect to the degree to which they are permeated with various dialectal features. The biography of the informants, their contact (or lack of contact) with standard Polish, acquiring subsequent languages etc. seem to be important distinguishing factors.

The following regularity has been observed: the further north, the more features there are in common with the Kaunas variety of Polish, which would indicate the Lithuanian substrate; the further south, the more features link the analyzed dialects with the Vilnius variety, and point to predominance of the Belorussian influence over the Lithuanian one, although the latter is still visible.

ANEKS

MAPY REJONU JEZIOROSKIEGO I IGNALIŃSKIEGO

Mapa nr 1. Rejon jezioroski. Miejscowości, z których pochodzą nagrania uwzględnione w podstawowym korpusie tekstów (wyzyskanym do badań frekwencyjnych).

